

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

KIADJÁK

A MAGYAR AKADEMIA TÖBB TAGJAI

(ÉRDY JÁNOS, HUNFALVY PÁL, JERNEY JÁNOS, LUGOSSY JÓZSEF, LUKÁCS MÓRIC, PAULER
TIVADOR, REGULY ANTAL, REPICKY JÁNOS, SZILASY JÁNOS, SZONTAGH GUSZTÁV,
TOLDY FERENC, WENZEL GUSZTÁV).

FELELŐS SZERKESZTŐ

TOLDY FERENC.

*peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit.... Claud.*

ELSŐ FOLYAM: 1850 — I.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

EMICH GUSZTÁV KIADÁSA.

KECSKEMÉT TH. VÁROS KÖNYVTÁRA

M. TUD. INTÉZETI KÖNYVTÁRSZÁMLA

A MAGYAR AKADEMIÁ TUD. TAGJAI

Magyar Akadémia 1818-1848	1	1
Magyar Akadémia 1848-1875	2	2
Magyar Akadémia 1875-1918	3	3
Magyar Akadémia 1918-1945	4	4
Magyar Akadémia 1945-1989	5	5
Magyar Akadémia 1989-2018	6	6
Magyar Akadémia 2018-2022	7	7
Magyar Akadémia 2022-2023	8	8
Magyar Akadémia 2023-2024	9	9
Magyar Akadémia 2024-2025	10	10
Magyar Akadémia 2025-2026	11	11
Magyar Akadémia 2026-2027	12	12
Magyar Akadémia 2027-2028	13	13
Magyar Akadémia 2028-2029	14	14
Magyar Akadémia 2029-2030	15	15
Magyar Akadémia 2030-2031	16	16
Magyar Akadémia 2031-2032	17	17
Magyar Akadémia 2032-2033	18	18
Magyar Akadémia 2033-2034	19	19
Magyar Akadémia 2034-2035	20	20
Magyar Akadémia 2035-2036	21	21
Magyar Akadémia 2036-2037	22	22
Magyar Akadémia 2037-2038	23	23
Magyar Akadémia 2038-2039	24	24
Magyar Akadémia 2039-2040	25	25
Magyar Akadémia 2040-2041	26	26
Magyar Akadémia 2041-2042	27	27
Magyar Akadémia 2042-2043	28	28
Magyar Akadémia 2043-2044	29	29
Magyar Akadémia 2044-2045	30	30
Magyar Akadémia 2045-2046	31	31
Magyar Akadémia 2046-2047	32	32
Magyar Akadémia 2047-2048	33	33
Magyar Akadémia 2048-2049	34	34
Magyar Akadémia 2049-2050	35	35
Magyar Akadémia 2050-2051	36	36
Magyar Akadémia 2051-2052	37	37
Magyar Akadémia 2052-2053	38	38
Magyar Akadémia 2053-2054	39	39
Magyar Akadémia 2054-2055	40	40
Magyar Akadémia 2055-2056	41	41
Magyar Akadémia 2056-2057	42	42
Magyar Akadémia 2057-2058	43	43
Magyar Akadémia 2058-2059	44	44
Magyar Akadémia 2059-2060	45	45
Magyar Akadémia 2060-2061	46	46
Magyar Akadémia 2061-2062	47	47
Magyar Akadémia 2062-2063	48	48
Magyar Akadémia 2063-2064	49	49
Magyar Akadémia 2064-2065	50	50
Magyar Akadémia 2065-2066	51	51
Magyar Akadémia 2066-2067	52	52
Magyar Akadémia 2067-2068	53	53
Magyar Akadémia 2068-2069	54	54
Magyar Akadémia 2069-2070	55	55
Magyar Akadémia 2070-2071	56	56
Magyar Akadémia 2071-2072	57	57
Magyar Akadémia 2072-2073	58	58
Magyar Akadémia 2073-2074	59	59
Magyar Akadémia 2074-2075	60	60
Magyar Akadémia 2075-2076	61	61
Magyar Akadémia 2076-2077	62	62
Magyar Akadémia 2077-2078	63	63
Magyar Akadémia 2078-2079	64	64
Magyar Akadémia 2079-2080	65	65
Magyar Akadémia 2080-2081	66	66
Magyar Akadémia 2081-2082	67	67
Magyar Akadémia 2082-2083	68	68
Magyar Akadémia 2083-2084	69	69
Magyar Akadémia 2084-2085	70	70
Magyar Akadémia 2085-2086	71	71
Magyar Akadémia 2086-2087	72	72
Magyar Akadémia 2087-2088	73	73
Magyar Akadémia 2088-2089	74	74
Magyar Akadémia 2089-2090	75	75
Magyar Akadémia 2090-2091	76	76
Magyar Akadémia 2091-2092	77	77
Magyar Akadémia 2092-2093	78	78
Magyar Akadémia 2093-2094	79	79
Magyar Akadémia 2094-2095	80	80
Magyar Akadémia 2095-2096	81	81
Magyar Akadémia 2096-2097	82	82
Magyar Akadémia 2097-2098	83	83
Magyar Akadémia 2098-2099	84	84
Magyar Akadémia 2099-2100	85	85
Magyar Akadémia 2100-2101	86	86
Magyar Akadémia 2101-2102	87	87
Magyar Akadémia 2102-2103	88	88
Magyar Akadémia 2103-2104	89	89
Magyar Akadémia 2104-2105	90	90
Magyar Akadémia 2105-2106	91	91
Magyar Akadémia 2106-2107	92	92
Magyar Akadémia 2107-2108	93	93
Magyar Akadémia 2108-2109	94	94
Magyar Akadémia 2109-2110	95	95
Magyar Akadémia 2110-2111	96	96
Magyar Akadémia 2111-2112	97	97
Magyar Akadémia 2112-2113	98	98
Magyar Akadémia 2113-2114	99	99
Magyar Akadémia 2114-2115	100	100

Magyar Akadémia 1818-1848

Magyar Akadémia 1848-1875

Magyar Akadémia 1875-1918

Magyar Akadémia 1918-1945

A. Simor-coder ismertetése	1	1
A. Martingondaró	2	2
A. Chiny nyelvű és írás	3	3
A. Pity-béty ismertetése	4	4
A. Akadémia színház-coderkönyve	5	5
A. Pity-béty ismertetése	6	6
A. Pity-béty ismertetése	7	7
A. Pity-béty ismertetése	8	8
A. Pity-béty ismertetése	9	9
A. Pity-béty ismertetése	10	10
A. Pity-béty ismertetése	11	11
A. Pity-béty ismertetése	12	12
A. Pity-béty ismertetése	13	13
A. Pity-béty ismertetése	14	14
A. Pity-béty ismertetése	15	15
A. Pity-béty ismertetése	16	16
A. Pity-béty ismertetése	17	17
A. Pity-béty ismertetése	18	18
A. Pity-béty ismertetése	19	19
A. Pity-béty ismertetése	20	20
A. Pity-béty ismertetése	21	21
A. Pity-béty ismertetése	22	22
A. Pity-béty ismertetése	23	23
A. Pity-béty ismertetése	24	24
A. Pity-béty ismertetése	25	25
A. Pity-béty ismertetése	26	26
A. Pity-béty ismertetése	27	27
A. Pity-béty ismertetése	28	28
A. Pity-béty ismertetése	29	29
A. Pity-béty ismertetése	30	30
A. Pity-béty ismertetése	31	31
A. Pity-béty ismertetése	32	32
A. Pity-béty ismertetése	33	33
A. Pity-béty ismertetése	34	34
A. Pity-béty ismertetése	35	35
A. Pity-béty ismertetése	36	36
A. Pity-béty ismertetése	37	37
A. Pity-béty ismertetése	38	38
A. Pity-béty ismertetése	39	39
A. Pity-béty ismertetése	40	40
A. Pity-béty ismertetése	41	41
A. Pity-béty ismertetése	42	42
A. Pity-béty ismertetése	43	43
A. Pity-béty ismertetése	44	44
A. Pity-béty ismertetése	45	45
A. Pity-béty ismertetése	46	46
A. Pity-béty ismertetése	47	47
A. Pity-béty ismertetése	48	48
A. Pity-béty ismertetése	49	49
A. Pity-béty ismertetése	50	50
A. Pity-béty ismertetése	51	51
A. Pity-béty ismertetése	52	52
A. Pity-béty ismertetése	53	53
A. Pity-béty ismertetése	54	54
A. Pity-béty ismertetése	55	55
A. Pity-béty ismertetése	56	56
A. Pity-béty ismertetése	57	57
A. Pity-béty ismertetése	58	58
A. Pity-béty ismertetése	59	59
A. Pity-béty ismertetése	60	60
A. Pity-béty ismertetése	61	61
A. Pity-béty ismertetése	62	62
A. Pity-béty ismertetése	63	63
A. Pity-béty ismertetése	64	64
A. Pity-béty ismertetése	65	65
A. Pity-béty ismertetése	66	66
A. Pity-béty ismertetése	67	67
A. Pity-béty ismertetése	68	68
A. Pity-béty ismertetése	69	69
A. Pity-béty ismertetése	70	70
A. Pity-béty ismertetése	71	71
A. Pity-béty ismertetése	72	72
A. Pity-béty ismertetése	73	73
A. Pity-béty ismertetése	74	74
A. Pity-béty ismertetése	75	75
A. Pity-béty ismertetése	76	76
A. Pity-béty ismertetése	77	77
A. Pity-béty ismertetése	78	78
A. Pity-béty ismertetése	79	79
A. Pity-béty ismertetése	80	80
A. Pity-béty ismertetése	81	81
A. Pity-béty ismertetése	82	82
A. Pity-béty ismertetése	83	83
A. Pity-béty ismertetése	84	84
A. Pity-béty ismertetése	85	85
A. Pity-béty ismertetése	86	86
A. Pity-béty ismertetése	87	87
A. Pity-béty ismertetése	88	88
A. Pity-béty ismertetése	89	89
A. Pity-béty ismertetése	90	90
A. Pity-béty ismertetése	91	91
A. Pity-béty ismertetése	92	92
A. Pity-béty ismertetése	93	93
A. Pity-béty ismertetése	94	94
A. Pity-béty ismertetése	95	95
A. Pity-béty ismertetése	96	96
A. Pity-béty ismertetése	97	97
A. Pity-béty ismertetése	98	98
A. Pity-béty ismertetése	99	99
A. Pity-béty ismertetése	100	100

EISENFELS ÉS EMICH KÖNYVNYOMDÁJA

TARTALOM.

M. TUD. INTÉZETEK HIVATALOS KÖZLÖNYE.

<i>Magyar akademia</i>	1848—9—ki működései	Lap. ii
”	” tárgyalásai 1850. jun. jul.	i
”	” ” augusztb.	xlviii
”	” ” szeptemberb.	xcvii
”	” ” octoberb.	xcviii
”	” ” novemberb.	clxxvii
”	” ” decemberb.	cccxvii
”	” ” 1851. januárban	cdxxix
”	” ” februárban	cdxlx
”	” ” mártiusban	cdxcvii
<i>Kir. magyar természettud. társulat</i>	<i>tárgyalásai</i> 1850. jun. jul. aug.	lxxxviii
”	” ” ” 1851. június	cdxxvi
<i>Magyar földtani társulat</i>	<i>alapszabályai</i>	cccxi
<i>Budapesti kir. orvosegyesület</i>	<i>tárgyalásai</i> 1849—50.	xciv
”	” ” nagy gyűlése 1850.	cdxcv

É R T E K E Z É S E K.

Irodalom és nyelv.

A' Simor-codex ismertetése. Mátray Gábor	vii
A' Margitlegendáról. Toldy Ferencz	x
A' chinai nyelvről és írásról. Güttlaff Károly	lxxxvi
A' Piry-hártya ismertetése. Toldy Ferencz	xevi
Az akademia szombatos-énekeskönyve. Lugossy József	c
Egy earthausi magyar codex ismertetése. Mátray Gábor	cxvii
A' perzsa és szanszkrit nyelv párhuzama. Repický János	cxvii
Nyelvészeti nagy tennivalóinkról. Hunfalvy Pál	cdxxx
A' nyelvhasznítás-elveiről és elemeiről. Hunfalvy Pál	dvi
Sztrókay Antal rövid életrajza. Toldy Ferencz	xlvi
Emlékbeszéd Hanák János felett. Lugossy József	lxxv
Dohovics Vazul életrajza. Toldy Ferencz	cxviii
Emlékbeszéd Frank Ignác felett. Pauler Tivador	ccci

TARTALOM.

Bölcsészeti és társad. tudományok.

	Lap.
Az alanyi világszemlélet tudom., művészetb. és életben. <i>Szontagh G.</i>	xiv
Az ősvilági rokon bölcselések keleten és nyugaton. <i>Kállay Ferencz</i> ..	xlix
A' gonoszság és vétkeességről. <i>Csatsko Imre</i>	cxviii
A' egyoldalú realismus tudományb. és életben. <i>Szontagh Gusztáv</i> ..	cxl
Gr. Széchenyi István mint nemzeti nagy nevű bölcselőnk. <i>Hetényi J.</i> ..	cxliii
Az érdekek észszerű rendéről. <i>Purgstaller József</i>	ccxiv
A' bölcsészeti eszméjéről. <i>Horváth Cyrill</i>	cclxxxi
Az összehasonlító jogtudományról. <i>Wenzel Gusztáv</i>	ccc

Történet 's rokon.

A' kozár nép özsves története. <i>Kállay Ferencz</i> xxiii. cccxxiii. cdlvii.	cdxcvi
A' nádori hivatal és név eredetéről. <i>Podhradczky József</i>	xxix
Némelly magyarországi régiségekről. <i>Kiss Ferencz</i>	xxxviii
Az egyetemi nemzeti intézetekről. <i>Wenzel Gusztáv</i>	lxxi
A' magyarok régi „sabit” nevérol. <i>Kállay Ferencz</i>	cliii
A' dzungár nép és annak a' magyarral állított fajrokonsága. <i>Reguly A.</i>	clxiii
Kis-Kún-Majnai régiségekről. <i>Érdy János</i>	clxxvi
II. Endre a' sz. földön. <i>Wenzel Gusztáv</i>	ccxl
A' marmaros-szigeti falfestésekről. <i>Szilágyi István</i>	ccxlii
Gylas és Carchan. <i>Kállay Ferencz</i>	cclxxii
Dzsáfer pasa története. <i>Repický János</i>	cccxvii
Frangepán Kristóf velencei fogságáról. <i>Wenzel Gusztáv</i>	cccxix
Turóczi krónikája kiadásairól. <i>Toldy Ferencz</i>	cclxxxvi
Werbőczine eddig ismeretlen velencei kövelsege. <i>Wenzel Gusztáv</i> ..	cdii
Finn régiségekről. <i>Hunfalvy Pál</i>	cdxxxvii
Az óbudai Kisczellről. <i>Érdy János</i>	cdlxix

Mathem. és természeti tud.

A' való és egész gyökü felsőbb egyenletek feloldásáról. <i>Vállas Antal</i> ..	xxxix
A' gyökérhúzások egy új módja. <i>Győry Sándor</i>	cclxxviii. cdlxxxv
A' különbségek és sommák teoriájának némelly főbb alakzatairól.	
<i>Vállas Antal</i>	ccxcv
Némelly még meg nem vizsgált hazai köszenekről. <i>Nendteich Károly</i> ..	xliii
A' mechanikai erő befolyása a' testek összefüggésére. <i>Szabó István</i> ..	xci
Salétromtermelés Magyarországon. <i>Szabó József</i>	xcii
A' hánvgöres 1850-ben. <i>Plósz Lajos</i>	xcv
A' kakukról, mint a természetnek egy igen csodálatos különözéről.	
<i>Petényi Salamon</i>	clxxxi
A' dinnyérol physikai, anat. és physiol. tekintetb. <i>Bugát Pál</i>	cclxix
A' pirókokról, 's különösen egy eddig leiratlan jéceze rózsapirókokról.	
<i>Petényi Salamon</i>	cdx
Az ember- és tehénhímlőrol. <i>Gebhardt Ferencz</i>	cdlxviii

2nd Letter zum Jahr 1850-51.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'

HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUN. 10. 1850.

Gróf Andrássy György második elnök' elnöklete alatt

Jelen voltak: Bene, Császár, Fáy, tiszt. tt. — Balogh, Bugát, Czech, Döbrentei, Erdy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyrill, Jerney, Kállay, Szász, Szemere Pál, Szilasy, Sztrókey, Vállas rendes tt. — Csatsko, Garay, Karácson, Karpasy, Kiss Fer., Lukács, Mátray, Nendtvich, Pauler, Peregriny, Podhradezky, Reguly, Repicky, Széchy, Székács, Szőnyi, Tasner, Tóth L., Waltherr lev. tt. — Toldy F. titoknok.

GR. ANDRÁSSY GYÖRGY

elfoglaleán az elnöki széket, az ülést a' következő beszéddel nyitotta meg:

Tekintetes Academia! Midőn ezen magyar tudós társaság' kisebb gyűlését egy zivatarteljes boldogtalan időszak és közel egy évi önkénytelen szünet után mint felsőbb helyről megerősített ideiglenes második elnöke én nyitom meg, ki e' parancsnak egyedül trón és haza iránti hűségből hódoltam, lehetetlen a' Tek. Academiahoz néhány szót nem intéznem.

A' cs. teljhatalmu biztos b. Geringer úr ő exja az academia' körében annyi szellemi erőnek gyümölcstelen pangását sajnálva tapasztalván, működésének újabb megindítását ennek tagjaiból összeállított egy bizottmányra bízta, mellynek véleményét és kívánságait egész terjedelmében elfogadta, az igazgatósági, a' nagy és köz gyűlések' tartását nem még ugyan, de a' kis gyűléseket megengedni, 's így tudományos társas működésünk' folytatására tért nyitni méltóztatott. — Ő exjának bizodalom és kíméletteljes egész eljárása bővebb ábrázolást nem igényel, és a' Tek. Academia, nem kételkedem, a' bizottmány által már egyelőre is kijelentett köszönő hálás és kezeskedő szavait helyeselni fogja nem csak, hanem érezni annak szükségét is, hogy azokat tettel kell bém bizonyítani, t. i. intézetünk eredeti rendeltetésétől el nem térve, egyedül és kizárólag tudományos működésekkel foglalkodni, rendszabásainkhoz szigoruan és lelkiismeretesen ragaszkodni, szóval: utunkat „csendesen és ártatlanul“ mint az alapítványlevelek is elég jellemzőleg kikötik, folytatni.

Egyébiránt e' bizottmány' jegyzőkönyvei azonnal közzé fognak tétetni. — Nemzeti nyelvünk az academia' közvetlen és közvetett buzgó működései által kétségtelenül sokat nyert, sokat, sőt annyit,

hogy fő czél helyett, úgy gondolom, most már eszközül is szolgálhat a' valódi műveltség', alapos tudományosság' terjesztésében.

És ezek azon magasztos, az egész emberiséget érdeklő czélok, melyekre véleményem szerint az academia mint egyik főtenyező *kell* hogy kiválólag fordítsa figyelmét és munkásságát, *kiválólag* azok felé törekedjék rendszabásaink' értelmében, buzgóan, csendesen és ártatlanul igyekezzék magyar édes anyanyelvünket általánosan megkedveltetni és megbecsültetni.

Az academia' jövője és jótékony hatása a' magyarság' neme-sebb kimívelődésére, kivált most már, és mindenkorra ezentúl, legbensőbb győződéseim szerint, kirekesztőleg a' legszigorúbb politikai becsületességen és a' fennebb érintett alapokon nyugszik.

Legyen végre szabad azon reményemet kifejeznem, hogy e' társaság' tisztelt elnöke útjából szerencsésen visszatérvén, nem sokára elfoglalandja elnöki székét, mit midőn a' Tek. Akademiával egyértelműleg ohajtanék, magamat a' Tek. Academia szíves bizalmába ajánlom.

Erre a' titoknak az academia' nevében megköszönte a' mélt. gróf úr' buzgó közbenjárását, mely által az intézetet kétes állapotjából, szerkezete és önállósága' megmentésével, régi állásába visszavezetnie sikerült, megjegyezvén, hogy valamint eddig, úgy ezentúl is a' nyelvet mint eszközt, a' *tudományok' magyar nyelven művelését és terjesztését* pedig mint fő czélt fogja tekinteni, 's e' rendeltetését a' lehetőséghez képest teljes buzgósággal létesíteni.

— Következett a' Magyarország' polgári teljhat. cs. Biztosa b. Geringer Károly úr ö exja által megerősített *bizottmáynak*, mely gr. Andrassy György igazg. és tiszt. tag' elnöklete alatt Fáy András és b. Prónay Albert igazgató, Bene tiszt., Döbrentei és Szilasy rend., gr. Dessewffy Emil és Tasner lev. tagokból, Toldy titoknak és Helmeczy pénztárnokból állott, *ülési jegyzőkönyvei' felolvasása*, melyekből az academia teljes megnyugvást merítvén a' történetek iránt, szíves örömmnyilatkozatban tanusította abbeli helyeslését, is, miszerint a' bizottmány a' betegsége által meggáltott gróf Széchenyi István úr' helyébe, helyettes másod elnökül gróf Andrassy György alapító, igazgató és tiszteleti tagot kérvén ki, annak szabályszerinti felsőbb megerősíttetését, kieszközlötte.

— Továbbá olvastattott, 's itt közzé is tétetik a'

TITOKNOKI JELENTÉS

az Akademiának 1848 és 49-diki működéseiről.

I. Az Academia e' két évben 45 kis gyűlést tartott, és pedig 1848-ban öszveset tizenkilenczet, osztályit tizennyolczat; 1849. négy öszveset és négy osztályit. — Szünidő 1848-ban július 11-től szeptember 11-ig; 1849-ben az év első négy havában, úgy annak egész második felében az ostromzári tilalom' következtén ülés nem tartatott, valamint, az országos zavarok miatt, nagy, igazgatósági és köz ülés sem.

II. A' mi az Academia' *tudományos munkálkodásait* illeti, azok a' hat osztály' sora szerint rendezve a' következőkből állottak.

A' *nyelvtudomány'* köréből mindenek előtt megemlítendő a' nagy szó tár, melyben annak fő dolgozója *Csuczor Gergely*, köz

tudomáсу szerencsétlensége miatt, 1849-ben csak 4 hónapig munkálkodhatott; így dolgozó társa Fogarasi János is tetemesb hivatalos elfoglaltsága, majd a' dolgok' bizonytalansága által támadt tétetlenség miatt épen nem; minél fogva e' munka az I betűnél tovább nem haladhatott. Az academia e' fennakadást annál mélyebben fájlalja, mert több ízben e' végre kiküldött tagjainak tudósításai, de az 1848. előterjesztett mutatványok, 's különösen Czuczornak oct. 23. előadott szónyomozástani értekezése is ujra meggyőzték az intézetet arról, hogy e' nagyszerű munkával a' nemzeti nyelv' tudományos ismeretének alapja állandóan meg leszen vetve. Megemlíti még, hogy ez év' lefolyta alatt a' nagy szótár' anyagaihoz *Hanák János* közel ezer állatnév' gyűjteményével járult. — A' nyelvemlék-gyűjtést és másolást *Döbrentei Gábor* a' m. kir. udv. kamara' levéltárában folytatta. — A' nyelvtudományi osztály' üléseiben kétszer folyt érdekes eszmecsere az összehasonlító nyelvészet' körében; egyszer midőn *Kállay Ferencz* az „ól“ és „akol“ szók' nyomait vizsgálta számos indoeuropai és ural-altai nyelvekben; más ízben, mikor *Szabó Károly* mint vendég az óhellen és magyar nyelv' közös gyökereit előterjesztő munkájából olvasott fel mutatványokat. Figyelemben részesültek *Repický János*' székfoglaló értekezése, mely a' sanscrit és perzsa nyelvek' alakitani párhuzamát terjesztette elő; úgy *Szabó István* levelei, melyek több magyar nyelvvizsgálati tárgyakon kívül különösen az l hangnak nyelvünkben chamaeleoni természetét fejtegetik.

A' philosophiai osztály' szőnyegén a' következő tárgyak fordultak meg: *Rónay Jácint* beköszöntőleg kaponyatani nézeteit terjesztette elő; *Palotai József* a' származtató módszerről a' bölcsészetben értekezett; *Kállay Ferencz* az ősvilágban keleten és nyugaton feltűnt bölcséletek' rokonságát fejtegette; *Szilasy János* Voltairet mint bölcsészet méltatta; *Vandrák András*' székfoglalója Fries Jakab' bölcsészetét tárgyalta; *Szontagh Gusztáv* folytatólag Ulrici' munkáját a' bölcsészet' alapelvéről ismertette; *Szilasy János* a' bölcsészetnek a' természeti tudományokra való viszonyában műveléséről, és szinte ő a' divatozó tanmódszerről 's különösen a' társalgási módszer' előnyei 's mikép alkalmazásáról értekezett. — A' hazai bölcsészet' történetére vonatkozva, *Döbrentei Gábor* egy XV. századbeli névtelen magyar deista bölcselőt ismertetett meg; *Szilasy János* pedig Makó Pál és Horváth János XVIII. századbeli magyar bölcsészeket tárgyalták. — Philosophiai műnyelvünk is három ízben foglalta el az osztály' figyelmét.

A' történettudományi osztályban *Lányi Károly* a' XV. századi magyar egyetemek' belrendezete' bővebb előadásával, *Palugyai Imre* pedig Dalmátországnak hazánkhozi viszonyai' történeti vázlatával foglaltak széket. *Érdy János* a' Crouy nemzetség' oklevelés történetét terjesztette elő. *Czech János* a' magyar nádorok

időtábláit előadó munkáját mutatta be 's azt élő szóval 's kiolvasásokkal ismertette. *Waltherr László* Varkocs György XVI. századbeli hősükről 's nemzetségéről értekezett.

A' hazai régiségeket illetőleg *Érdy János* egy az Ipoly torkolatánál általa felásatott, szerinte IX. századbeli sírt, úgy egy a' pesti sáncz-ásások' alkalmával talált, hihetőleg II. századbeli római sírt is rajzokban és leírásban ismertetett meg; szinte ő más alkalommal a' saját intézkedése alatt a' székesfejérvári régi főtemplom' helyén eszközölt ásások' eredményeiről értekezett, azoknak tartalmát is, mely tetemekből 's arany, ezüst és vas ékszerek és eszközökből áll, a' nemzeti museum' egyik teremében előmutatván. Ugyanezekről szólt *Jerney János* is. Magyar műemlékekre tartozólag *Gyurikovics György* a' Trencsén és Pozsony vármegyékbelieket ismertette; *Lugossy József* a' sítéri régi templom' meszeletének lefejtése után általa fölfelezett falfestményeket magyarázta 's terjesztette elé rajzolatban; *Nagy Iván* némi XVII. századbeli lobogókat ismertetett meg; *Jerney János* némi a' külföldön is figyelmet gerjesztett, állítólag Erdélyben lelt, ércz buzogányt és sphinxet, rajzaik' előmutatása mellett, bírált meg, azokat újabbkori koholmányoknak bizonyítván; *Waltherr László* némely Keszthelyen őrzött régiségeket terjesztett elé szinte rajzokban. — *Érdy* és *Jerney* még némi írásos sziklacsoportokról értekeztek, mik a' kül- és belföldön találtatnak. — A' magyar történeti kútfők' kiadása, nem kedvezvén az idő, újra nem mozgathatott; de készített 's terjesztett fel az academia, osztályi bizottságnak' terve szerint, a' kormányhoz kérést egy nemzeti közlelvtárnak a' törvénytudomány' érdekében felállítására; mely azonban minden következés nélkül maradt.

A' mathematicai osztályba *Arenstein József* székfoglaló értekezéssel lépett be, az úgy nevezett virtualis utak' elve' olly általános alkalmazhatóságáról, miszerint abból az öszves erőszet' minden tételei mint egy fő elvből következnek; más ízben ugyanaz a' rationalis gyökök' feltalálásáról értekezett. *Győry Sándor* a' negyedfoku egyenleteket, ismét a' gyökérhúzásokat fejtegette. *Vállas Antal* némi, a' képzetes mennyiségek' tulajdonságait 's mind analitici mind tértani értelmöket előterjesztő pályairatról, végre *Kiss Károly* hadi ügyünk' korszerű átalakításáról értekezett.

A' törvénytudományi osztályban *Hunfalvy Pál* Aristoteles' elméletét a' jogról terjesztette elő, a' nicomachosi ethica' V. könyve szerint; *Sztrokay Antal* a' romaiaknál divatozott adórendszerről 's az ezzel összekötött szavazási jogról, *Frank Ignác* székfoglalólag az ösiség és elévülésről, *Császár Ferencz* szinte így az adós' személyének megítélhetőségéről, *Csatsko Imre* a' természeti jogról, ismét *Sztrokay Antal* az önkormányzatu helytartóságokról, *Pauler Tirador* a' végszükség' jogáról, *Fabrizy Sámuel* a' békebírásokról, más ízben az állodalomnak a' nevelés és közoktatás körüli

jogai 's kötelességeiről értekeztek; *Wenzel Gusztáv* sz. István királyunk' törvénykönyvének XII. századbeli, Endlicher által fölfedezett kéziratát ismertette. A' nemzeti gazdasázhoz tartozólag *Győry Sándor* a' közlekedési rendszerről 's a' szárazföldi és vízi közlekedés' arányban tartásáról; úgy a' munkafelosztás' kiképződéséről értekezett.

A' természettudományi osztályba *Petényi Salamon* a' vadász sólyom' története' előadásával köszöntött be. *Nendtvich Károly* a' föld' jövődjéről, más ízben a' Bihar megyei kőszenekről értekezett, ezen előadását előmutatásokkal 's kísérletekkel követve. *Fromhold Károly* vendég meteorologiai észleléseit 's az azokat képleg felmutató tábláit terjesztette elő. *Kiss Ferencz* az általa 1832. nov. 13. Budán észlelt csillagfutásról közölte észleletét. *Bugát Pál* a' lélek physiológiáját terjesztette elő. — A' természeti tudományok' hazai történetére tartozólag *Hanák János* az állattanét adta elő, különösen a' folyó század' elejétől az academia' felállításáig terjedő időszakban. — A' természetrajzi műnyelv' dolga ismételve elfoglalván az osztály' gondjait, szinte *Hanák János'* előadása' nyomán, a' nyelvtudományi osztálynak is hozzájárultával, az állat-, növény- és ásványnevek' magyarítása körül követendő elvek határozattak meg, úgy egyes műszók' vizsgálata's megállapítása is folyt. — Végre *Balogh Pál*, a' természettudósok' soproni és velencei gyűléseire kiküldött tagok' megbízásából e' két gyűlésről tudományosan kidolgozott bő jelentést tett.

Az összes ülésekben némelly a' magok helyén említett székfoglaló 's más tudományos előadásokon kívül a' titoknok *Schedius*, *Pyrker*, *Gyurikovics*, *Szalay Imre* és *Péczely* elhunyt tagok' emlékezetét ünneplte érdemeiket előterjesztő gyászbeszédekkel. — Ugyanezekben tárgyalatott még 1848-ban az akkori országgyűlésén hozott *sajótörvény*, mint a' melly az egész írói rendet 's az irodalmat, különösen pedig az academiát is közvetlenül érdekli, minek folytán az igazságügyi ministeriumhoz némelly a' közérdekben tanácsosnak látszó módosítások iránti vélemény terjesztetett fel, de melly kormányi vagy törvényhozási tárgyalás alá nem került. — Az academia' pályajutalmait illetőleg: 1848. martius 31. volt határnapja a' nyelvtudományi és mathematicai osztályok' részéről hirdetett egy nyelvjárástani 's egy mathematicai - encyclopaediai kérdésre készítenő feleletek' beküldésének. Az elsőre egy felelet érkezett, melly vizsgálat alá ment; a' másodikra egy sem, 's azért az osztály annak ismételését kérte: de nem tartatván meg az 1848-ki nagy gyűlés, mind a' kettőnek ügye függőben van. — 1849. martius' utolsója a' philosophiai, történet-, természettudományi és mathematicai osztály' köréhez tartozó, öt rendbeli versenynek volt határnapja: de csak az Ujváry-féle rendkívüli (történeti) jutalomra érkezett egy pályairat, melynek vizsgálata el is rendeltetett; a' többiek iránti in-

tézkedés mind az elmék' nyugtalansága, mind a' pénztár' megfogyatkozott állapotja miatt alkalmasb időre halasztatott. — Nagy gyűléseknek e' két évben nem volt a' két-kétszáz arany *nagy jutalmak'* elítélése és kiadása is elmaradt. — A' *nyomatás végett beadott kéziratok* közül egyedül *Repicky János'* arab nyelvtana nyert helyben hagyatást, 's ajánlatott az igazgatóságnak kiadás végett. — A' *nyomatások* is e' két év alatt teljesen fel voltak függesztve, úgy hogy az *Academiai Értesítőből* is csak az 1848-diki folyam' első három száma jelent meg. — Végül *utazások* ez években nem eszközöltettek; de megemléendő éjszaki utazónk *Reguly Antal'* hontérése, 's hogy ő jelenleg *studiumai 's tapasztalásai'* eredményeinek feldolgozásával foglaltos.

III. *Külföldi viszonyainkat* illetőleg, az *academia* e' két évben a' *tudományok'* bajor királyi és porosz kir. *academiáitól* vette azoknak *évkönyveit* és egyéb *tudományos kiadásait* szokott módon cserében.

IV. Az *academia' gyűjteményei*, különösen *könyv- és kéziratára*, ez idő alatt is gyarapodtak, ha kisebb mértékben is, *kül- és bel-földi tudósok'* küldeményeivel. A' *könyvtár'* Teleki-féle részének alapczímtára nagyobb részt megkészült az új *alkönyvtárnok* által. A' *könyvtári utasítás* pedig a' *tagok'* használatára 1848-ban ki is nyomatott.

V. A' *személyzetet* illetőleg, nagy gyűlés nem levén: sem pártfogó 's új elnökség, sem *tagok* nem választattak. Helyettes segédjegyző Lukács Móríz lev. tag kormányhivaltal nyervén, 1848. áprilisban vett említett tisztségétől bocsút; 's különben is megritkultván a' *foglalkodások*, helye a' *titoknok'* javaslatára nyíltan hagyatott. Továbbá a' *könyvtári írnok* Varga Soma vármegyei hivatalba menvén át, helyébe *alkönyvtárnoki ranggal* a' *másodelnök úr Repicky János* lev. tagot nevezte ki 1848. július 1., ki azóta hivatalát folyton 's a' legnagyobb szorgalommal és pontossággal látja el.

Halál által, mennyire a' *titoknoki hivatal* előtt tudva van, a' *társaság* következő tagjait vesztette el: az *igazgatók* közül b. *Perényi Zsigmondot*; a' *tiszteletiek* közül *Ragályi Tamást*, *Stáhlly Ignác*zot és *Szalay Imrét*; a' *rendesek* közül *Horváth Józsefet* és *Péczeley Józsefet*; végre a' *levelezők* közül *Bresztyenszky Bélát*, *Degerando Ágostot*, *Dohovics Vazult*, *Gyurikovics Györgyöt*, *Hanák Jánost* és *Mezzofanti bíbornokot*.

Megindulhatván ismét az előadottak szerint a' *heti ülések*; azon tekintetből, minthogy a' *mathematicai osztály'* helybeli tagjai' száma háromra olvadt le, a' *törvénytudományi osztály'* munkaköre pedig a' legújabb viszonyok által több tekintetben megszűkült; elfogadtatott a' *titoknok'* indítványa, mely szerint amaz a' *természettudományi osztálylyal*, ez a' *philosophiaival* egyesülve tartandja üléseit. Magának az ülésornak megalapítása a' *másod Elnök úr'* kívánságához képest a' *jövő ősves* kis gyűlésre halasztatott, midőn az *academia'* első elnöke, gróf *Teleki József úr* ö exja, *erdélyi utjából* reménylhetőleg visszatérván, az elnökséget átvehetendi.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUN. 17. 1850.

Nmélt. gr. Teleki József úr ö erja' elnöklete alatt

Jelen gr. Andrássy György másod elnök. — Bene, Császár, Kubinyi tiszt. tt. — Bajza, Czech, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Horváth Cyr., Kállay, Szilasy, Szontagh, Sztrokay rr. tt. — Bertha, Csatsko, Garay, Hunfalvy, Kuthy, Lugossy, Lukács, Mátray, Pauler, Peregriny, Podhradcsky, Reguly, Repicky, Széchy, Székács, Szőnyi, Tasner, Waltherr lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

— A' nmélt. Elnök hosszas elválás után érzékeny szavakkal üdvözlővén a' társaságot, arra figyelmezteté, mikép ennek most még inkább mint valaha hazafiúi kötelességében áll öszvesen és fejenként a' magyar nyelv és irodalom' virágzását teljes erővel előmozdítani és biztosítani, 's ebbeli igyekezteivel a' fejdelem iránti hűséget összekötni. A' mélt. másod Elnök úrnak is megköszönte abbéli fáradozásait, melyek' eredményeként tekinthető, hogy az academia ismét gyülekezhetik, 's társas munkálatai' fonalát újra felveheti. Ez után az üléssor' meghatározása következvén, azon tekintetből, hogy az Elnök Szirákon lakta' daczára minél gyakrabban jelen lehessen az ülésekben, ezek minden második szombatra és hétfőre tűzettek, mikhez képest az üléssor ez évre ekkép állapított meg:

Jun. 24. Nyelv- és széptud. osztálya.	Sept. 28. Math. és term. tud. oszt.
Jul. 6. Philos. és társad. tud. oszt.	— 30. Öszves acad. gyűlés.
— 8. Történeti osztály.	Oct. 12. Nyelv- és széptud. osztálya.
— 20. Mathem. és term. tud. oszt.	— 14. Philos. és társad. tud. oszt.
— 22. Öszves acad. gyűlés.	— 26. Történeti osztály.
Aug. 3. Nyelv- és széptud. oszt.	— 28. Öszves acad. gyűlés.
— 5. Philos. és társad. tud. oszt.	Nov. 9. Math. és term. tud. oszt.
— 17. Történeti osztály.	— 11. Nyelv- és széptud. osztálya.
— 19. Mathem. és term. tud. oszt.	— 23. Philos. és társad. tud. oszt.
— 31. Öszves acad. gyűlés.	— Öszves acad. gyűlés.
Sept. 2. Nyelv- és széptud. oszt.	Dec. 7. Történeti osztály.
— 14. Philos. és társad. tud. oszt.	— 9. Math. és term. tud. oszt.
— 16. Történeti osztály.	— 21. Öszves acad. gyűlés.

— Ezután a' titoknak az academia' nevében azon kérést terjesztette az elnökség elébe, hogy miután a' nagy szótár' folytatólagos kidolgozása szerkesztőjének Czuczor Gergelynek kufsteini fogsága' következtén fennakadt: tétetnék annak Pestre visszabocsáttatása iránt lépés; mire az elnök úr a' tudomány' érdekében szives készséggel vállalkozott is.

— Következett a' nyelvtudományi osztály' azon jutalomkérdésére, mely a' nyelvnek' rokonsági rendszerét 's a' magyarnak abbani helyét tárgyalja, f. évi martius' 31-ig mint határnapig beérkezett egy pályamunkának (Montenebbiből vett arab jelszóval) bemutatása 's általában az e' két évi versenyügy' kérdésének tárgyalása. Az academia úgy hitte, hogy miután a' 1849. és 50-re szólott hat jutalomtétel közül csak kettőre jött felelet, u. m. taval az Ujváry-féle életrajzi feltétellel egy, 's ezidén a' nyelvtudományira szinte csak egy: e' nyomott állapotja a' pályázásnak egyedül e' minden tudományos munkálkodásra nézve olly igen kedvezőtlen két évi időszaknak tulajdonítandó, 's hogy a' tudomány' érdekében ohajtható, miszerint valamennyi ez időre kitérve volt, 's vagy megfejtő nélkül maradt, vagy csak egyes pályázó által megkísértett kérdésekre új verseny nyíljék. Ennél fogva az ügy' részletes tárgyalása az osztályokhoz utasított, hogy azok' nyilatkozása' nyomán e' kérdések netáni ismételése iránt új intézkedés történhessék.

— A' könyvtár' számára beadattak:

a' tudományok' ausztr. cs. academiajától az ausztriai német és illyr tartományok' hegyi és vízi auszroza' három keleti lapja.

a' tudományok' porosz kir. academiajától: 1. Abhandlungen der kön. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin aus dem J. 1847. Berlin, 1849. — 2. Mo-

natsberichte der d. kön. Akad. d. Wiss. vom July 1848. bis Juny 1849. -- 3. Verzeichniss d. Abhandlungen der kön. Akad. d. W. Berlin, 1848. — 4. A' porosz academia' természettud. jutalomkérdései, melyek a' teremben kifüggeszteni rendeltettek.

a' *Kisfaludy Társaságtól* : 1. A. Kisfaludy-Társaság' Évlapjai. VII-d kötet. Buda, 1849. — 2. Hellen Könyvtár, kiadta a' Kisfaludy-Társaság. V. és VI. kötet. Pest, 1849. — 3. A' szépművészet' alapvonalai, Greguss Ákostól, kiadta a' K. Társ. Pest, 1849.

a' *Reguly-Társaságtól* : Reguly-Album. Pest, 1850.

Bizoni Károlytól : Scheureri Rizologia hebraea. Bazil. 1723. — *Deutsch Ferencz* orvostudortól : *Magyarország' ásványvizeinek térképe. Ívlap. Temesvár, 1849. — *Machold Fülöp* beszercezbányai nyomtatótól 28 db. nyomtatvány 1848-9-ből. — *Márkfi Sámuel* egyetemi tanártól : *Hitkételyek. Pest, 1849. — *Szabó József* egyet. ideigl. tanártól : *Bányaműszótár. Német-magyar rész. Buda 1848. — *Szabó Imre* egyetemi volt tanártól : *A' zsöllerleány. Pest, 1850. — *Szentkirályi Zsigmond* lev. tagtól : *Néhány törvényjavaslat a' bányaipar' ügyében. Kolosv. 1849. — *Toldy Ferencz* titoknoktól : *A' magyar történeti költészet Zrínyi előtt. Első közlemény. Bécs, 1850.

— A' *kézirattár* számára *Szász Károly* r. tag e' két nagybecsű kézirattal kedveskedett: 1. erdélyi országgyűlési végzemények' gyűjteménye, többnyire eredeti példányokban. 2. Nagy-Ajtaí Cserei Mihály Historiája.

KIS GYÜLÉS, JUN. 24. 1850.

A' nyelvtudományi osztály' részére.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Balogh rt. *Garay*, *Hunfalcy*, *Lugossy*, *Mátray*, *Reguly*, *Repicky*, *Székhács* lev. tt. — Más osztályokból : *Bajza*, *Döbrentei*, *Érdy*, *Gebhardt*, *Horváth Cyr.*, *Kállay*, *Szász*, *Szilasy*, *Sztrókay*, *Zádor* r. tt. — *Csatsko*, *Peregriny*, *Széchy*, *Tóth*, *Walther* lev. tt. — *Toldy F.* titoknak.

MÁTRAY GÁBOR lt.

egy hártýára írt régi magyar kéziratot mutatván be, azt a' következő előadás-sal kísérté :

Főtisztelendő Dr. *Simor János* úr, ez előtt az esztergami érsekmegye' kormánytitoknoka, jelenleg Bécsben az ágoston szerzeti kolostorban létező lelkészképezde' előjárója, 1848. novemberben a' magyar nemzeti Museumnak egy finom hártýára magyar nyelven írt régi kézirat- töredéket volt szíves ajándékban küldeni, melyet ő Epölyön (Eppöl, Eppel) Esztergam vármegye' esztergami járása' déli szélén levő faluban egy ottani paraszt embertől nyere hihetőleg akkor, midőn Bajnán, mellynek Epöly fiókja, lelkész volt. Több ízbeli tudakozódásom e' kézirat felől mindedig csak annyit juttatott tudomásomra, hogy a' kézirat Epölyön találtatott. Nem fogok azonban nyugodni, hanem igyekszem a' leghitelesb forrásból kifizérkészeni, miként jutott e' kézirat ama becsülendő paraszt gazda' birtokába, hogy e' szerint talán annak is nyomába juthassak, nem létezik-e még a' kézirat' egyéb része is valahol.

A' jelen kézirati töredék 12-ed réttű, és csak 7 levélre, vagyis 14 oldalra terjed; még most is egybefűzve, miként hihetőleg ere-

deti kötetében volt. Fájdalom! a' szövegnek sem eleje sem hátulja nincsen meg, 's így tökéletlen értelmű kezdete 's végével az olvasóban enyhíthetlen sovárt gerjeszt a' munka' hiányzó részei' birhatása után. Mivel azonban e' hét levelen foglalt szöveg több czikkre oszlik, melyeknek tartalmai mindenkor a' czikk előtt veres betűkkel adatnak elő, némi megnyugvást lel az olvasó abban, hogy legalább ama' néhány czikk egy-egy egészet tartalmazván, belőlök a' munka' egykori rendeltetése felől bizonyossá tétetik. Kitűnik t. i. a' szöveg' egyikét helyéből, hogy e' munka lelki *elmélkedéseket* foglalt magában a' *szent alázatosságról* 's *engedelmességről*, 's lelki gyakorlatlat irattak a' ferencz-szerzetiek, és pedig (miután magyar nyelven irvák) ugyanazon rendű szerzetesnők' számára.

Hogy igen ügyes kéz írta, látszik a' csinos és pedig már a' gömbölyűbb fracturához hajló írásból; 's hogy azon korban készült, midőn már a' magyar helyesírás' rendezettebb szabályait követték az írók, kitűnik e' néhány lapi szövegben tapasztalható helyesírási egyenlőség 's következetességből, a' nyelv' rendesebb szabályai fenntartásából.

Nem csak ez okból tehát, de azért is, mert íróhártján van írva 's írásmód, betűk' alakja, egyes kifejezések 's nyelvbeli sajátságok csaknem mindenben megegyeznek Vas megyei birtokos Guary Miklós kir. udvarnok' hazánkfánál egykoron örízettett „elmélkedések a' pokol' kínjairól 's rágalmazásról“ című régi magyar kéziratéival, melyet boldog emlékü tudósunk Horvát István, kit hamvaiban is örökké áldani minden hazafinak elegendő oka van, XIV-dik századbelinek tartott (Tudom. Gyűjt. 1835. III. kötet, a' 102—103. lapon), magam is hajlandó vagyok e' kézirat-töredéket a' XIV. század' végén, vagy legalább a' XV. elején készült műnek tartani.

Egyébiránt minden esetre e' kézirat egyike azon megbecsülhetlen kincseinknek, melyek édes hazánk' számtalan viharai' dacára kedves nemzeti nyelvünk' emlékeiből fenmaradtak, 's áldhatjuk a' kezet, melly számunkra megőrzötte, hálás tisztelettel említhetjük a' derék honfit, ki nemzeti intézetünk' gondviselése alá bízta.

Ha nem tudnám, hogy a' tisztelt Academia' tagjai előtt eléggé ismeretesek az illy régi magyar kéziratokban szokásos helyesírás' módjai, jegyzeteim szerint az e' töredékben tapasztalt sajátságokat rendre előadnám; melyekkel azonban akaratom ellen is hosszadalmas lehetnék. Ez okból tehát csak röviden némelly szót és kiejtést említek, melyek az akkori szójárás' divata' tekintetéből nem minden érdeknélküliek. Névszerint:

a) Nyelvtani tekintetben említendőnek tartom, hogy e' kéziratban a' főnévre vonatkozó számnév mindenkor (a' mostani szokás' ellenére) nem ik-es sorszám, hanem osztószám gyanánt használtatik, p. o. *harmad* példa, *negyed* példa, *ötöd* példa, nem pedig *harmadik*, *negyedik*, *ötödik* példa. Ezt tapasztaltam más régi magyar

kéziratokban is. Jele, hogy az ik-es sorszámok régente csak akkor használtattak, midőn magánállók voltak, nem pedig mint melléknévei valamely főnévnek. b) Az *andok* és *endek* végzetű egyszerű jövő idő az igéknél e' kéziratban igen gyakran használtatik, p. o. lejendek, bocsátandod, megutálandod, megutálandónak 's a' t. Jele, hogy ez már a' hajdankorban is divatozék. c) E' szó: *bün* i betűvel iratik, miként más régi kéziratokban is. Nagyon hajlandó vagyok tehát hinni, hogy hajdan nem *bün*, hanem *bin* volt szokásban; hacsak azt nem állítjuk, hogy e' szokást a' német papok hozák be, kik ez előtt (miként átalán még a' mi időnkben is) az ü betűt i-nek olvasák. Emlékszem egyébiránt, hogy gyermekkoromban gyakran hallám, miként magyar mesteremberek e' szót *bünös* így olvasták *bines* a' folyó század' első tizedében fülem' hallattára. d) Több ízben fordul elő e' mondat: „harmad, negyed, ötöd *példát vetni*.“ Mi nem egyéb mint példát előadni, példát mondani, példát előmutatni. e) Igen lélekismeretesen használtatnak az ik-es igék, p. o. dicsekedik, fényeskedik, dicseködöl, fényesködöl, láttatik, olvastatik, fohászko-dék, levetkőzék, történék. f) A' és az névelők ritkán fordulnak elő annyira, hogy egész lapot találtam a' nélkül. g) A' határozott ohajtó mód' jelen idejének egyes száma' harmadik személyében a' régi szokásos bővítő rag gyakran használtatik; p. o. hirdetné-je, kajáltaná-ja (hirdetné, kajáltaná). h) Szembetűnő, hogy e' szó *gyümölcs* mindenkor csak gymölcs-nek iratik, miként a' boldvai codex' halotti beszédeiben; mit azonban már más régi kéziratokban is tapasztaltam. i) E' szók helyett: annál, annyival, mennyivel, sokkal, e' szó is használtatik *nagygyal*; p. o. nagygyal inkább kell örülnöm. j) *Bizonyos* szó helyett *bizonyságos* használtatik; p. o. bizonyoságos nyeresége. Nem különben: — *Bizony* e' szók helyett: — valódi, valóságos, valóban; p. o. és elmene, mint bizony engedelmes. — Továbbá előfordulnak: l) *Némikoron* (némellykor helyett). m) *Fegyelmezni* (feddeni helyett); p. o. kezdé magát nagy keménységgel fegyelmezní. n) *Tisztósága nem adja vala* (e' helyett: „méltósága, tisztos eredete, nem engedi vala“). o) *Keményiségös* (kemény helyett); p. o. hogy eszköz elveszöth volna az keménységös penitenciának miatta. p) *Megépöjték, megépítették* a' latin aedificare, 's német erba-uen értelmében; azaz: ajtatosságra gerjeszték, szellemi élet szer-zettek; p. o. a' Cristusnak johait megépéjtötték volna, — az Cristusnak johait ekképpen megépöjték. q) *Bulcsot* vevén, azaz: búcsút vevén. Tehát hajdan *bulcs* volt a' gyökszó, nem pedig búcsú. Bulcs nevü helység ma is van honunkban. r) „Lelkének angyalí kiességével“ — azaz: tisztaságával, magasztosságával. És tb.

Felolvastatott ez után két czikk az említett kéziratból.

Toldy Ferencz a' Simor-codex' korára nézve azt jegyezte meg, hogy az félreismerhetlenül ugyanazon írókezet tüntetvén elé, mely az egyetemi könyvtárban levő, 1508-ban írt úgynevezett Nádor-co-

dexet írta, de szilárdabb lévén 's így az író barát' ifjabb korára mutatván, az ha nem is a' XVI. század' eléjéről, minden esetre a' XV-nek végéről való. A' Guary-codexxel vont nyelvi párhuzam is, mely azonban bővebb megalapíttatást kívánna, a' korra nézve ugyanazon eredményt adja, mert az nem XIV. századbéli, mint Horvát István gyanította, ki annak csak tiz levelét ismerte, hanem, mint Döbren-tei czáfolhatlanul bebizonyította, a' XV. század' végéről van, noha a' 3. és 7. darabon kívül, mellyek kétség kívül a' XV. század' közepén túl szereztettek, többi darabjai, nyelvök szerint, valóban a' XIV. századra mutatnak vissza.

— Ez után

TOLDY FERENCZ titoknak

szent Margit' magyar legendájáról értekezett. Előadta mindenek előtt, hogy majusban Bécsben mulatván, az academia' részére még az elhunyt Nádor-Pártfogó által kieszközölt felsőbb engedelem mellett a' cs. udv. kamara' levéltárában levő példányát szűz *szent Margit'* életének megvizsgálván, úgy találta, hogy az nem egyéb, mint azon, debreczeni Kovács Pál által néhai udv. könyvtárór Kollár Ferencz' részére az udvari könyvtárnak azóta elveszett codexéről készült másolat, mellyről Horvát István a' magyar nyelv' régi maradványairól írt értekezésében (Tud. Gy. 1835. II.) emlékezvén úgy vélekedett, hogy az Kollár' többi kézírataival együtt a' cs. titkos levéltárba jutott. A' dolog különben van; a' Kollár' kézíratai t. i. csak akkor vették meg az udvar által, miután egy részök már elárvereztetett. Ez utóbbiak közt volt a' kérdéses *Margitlegenda*; melly eladatván közel negyven évig magán kezeken forgott, míg végre 1821. június 8. azon okból, hogy azonegy kötetben némelly, birtokjogokat illető oklevelek és acták' másolatai is foglaltatnak, a' cs. udv. kamara által megvétetett. Ennek a' *Pray'* kiadásával, 's mennyire előadó' jegyzései engedék, a' nemz. museumban levő, a' XVI. század' elején készült másolatával tett összehasonlításából kitűnt, hogy e' két másolat lapról lapra, betűről betűre, még törléseit is ide tudva, tökéletesen megegyezik annyira, hogy az udv. könyvtár' elveszett hártairata (mellynek a' Kolláré hív másolata) 's a' museum' papirosra írt codexe tökéletesen megegyeztek. Nem olly bizonyos, vajjon *Praya'* kettőnek egyike után készítette-e kiadását? Legalább feltűnő, egyes eltéréseken kívül mik leírasi hibák is lehetnek, az *u* betűnek állandó alkalmazása *e* helyett, értve ott, hol az *e*-vel összetéve hangzó erővel bir, holott mind a' Kollárféle másolatban, mind a' museum' codexében az *o* hang állandóan *er*-vel fejeztetik ki. Hasonlókép feltűnő miszerint *Praynál'* 's utána *Vajda Sámuel'* kiadásában is két szakasza a' szövegnek úgy van, zavart renddel, felcserélve, miszerint kísértetbe jönénk egy harmadik codex' léteztét tenni fel, hol a' termiök hibából összezavartatván, a' szöveg' folyamata megzavartatott, a' nélkül hogy *Pray* azt észre vevé: ha Horvát István határozottan

nem állitaná, hogy ezer bajjal végre nyomába jutott, mikép a' Wiczay' példánya, mellyet utóbb Jankowich szerzett meg 's most a' museumé, csakugyan Praytól került. 'S ez esetben a' hibák és eltérések Prayt terhelik, 's a' codex' újabb, hibátlan kiadását nagyon ohajthatóvá teszik: mi mellett az előadott okokból a' Kollárfele másolat segedelmet nem nyújthatván, annak az academia' részére lemásolása teljesen felesleges.

Ezek' bejelentésétől szóló alkalmat vett némelly megjegyzéseit közölni magáról sz. Margit' legendájáról. Mindenek előtt k o r á t illetőleg Horvát István' abbéli állítását hozta fel, melly szerint „bizonyos, hogy ez az Élet már a' tizenharmadik században iratott“ (Tud. Gyűjt. 1835. II. 112. l.), 's azon helyére a' legendának, mire Horvát alapítja állítását, 's melly szerint a' Margit' szentsége' vizsgálsára kiküldött egyházi férfiak az adatokat összegyűjtván, „nekünk is (t. i. a' dömés barátoknak) IRNIA hagyák, miképpen jól látjátok, AZ Ő LEGENDÁJÁT“ azt jegyzette meg, hogy Horvát a' Pray' kiadásában (316. l.) levő hibát (nekeunk es jrNa hagyak) önkényesen javította *irnia*-ra, melly olvasás nyelvtanilag lehetetlen „írnunk“ helyett; 's hogy ezt már Vajda Sámuel, 1782-ki budai kiadásában helyesen olvasta *irva*-nak, a' minthogy a' Jankowichnál volt 's utóbb a' nemz. museum' birtokába került codexben a' 123-d. lapon csakugyan *jrva* áll. Előadó ez alkalommal nem rejthette el csodálkozását, mikép kerülheték el Horvát figyelmét, ki mégis úgy látszik végig olvasta a' legendát, azon számos helyek, mellyek a' *későbbiséget* nyilván hirdetik, millyek péld. Pray' kiadása' 303. lapján ez: „Ezenképpen fel eultezettetek nagy syralmakkal, es fazzkodasokkal, és mykoron volna immar veternyenek ideye fel veveek ez zent zuznek eu zentseges testét, es el hozak, es le tevek az kar alatt, yollehet altalyaban nem nevezý meg az Legenda helyet, hanem chak zent egyhaznak mongya, de menere az Legendanak folyasa targya, az kar allyat mongya zent egyhaznak.“ A' magyar legenda tehát egy előtte létezettből később készült, és *oltyankor* midőn szent Margit' kortársai közöl immár egy sem élt a' szigeti klostromban, különben a' helyet, mellyen a' szent kiterítve volt, szemtanúktól tudhatá a' magyar író 's nem kelle azt a' deák legenda' folyamatából kisűtnie. Ismét a' 319. lapon: „Ennek utanna futa egy kys mezeuckere, kyt *mastan hyvonk* clastrom keuzepenek, *az ideuben* ot myelnek vala az sororok nyarban“; és ismét a' 321. lapon: „Es eu maga be eseeek az kutban, mert *az ideuben az kutat* nem kerehtetteek keurnyul keuvel *mykeppen mastan*“; ismét a' 323. lapon: „Tahat el mene zent Margyt azzon az eu kamorachkayaban az eu jmdasagynak helyere, hog ky vagy on az kar keuzeut, es az keufal keuzeut, azaz *kyt mastan hyvonk* Zent Margyt azzon helyenek.“ Féltehető-e, hogy az itt érin-tett változások, különösen a' klastrom' külön helyiségei' neveinek cseréi sz. Margit' halálával rögtön estek meg? A' magyar legenda

tehát nem egykoru a' szüz' szentségének vizsgálóival, hanem készült azon deák legendából, melyet azok *írva* hagytak, mint azt már Pray is (231. l.) helyesen sejtette; és készült szabadon, mit a' forrásra igen gyakor hivatkozások bizonyítanak: és így sem Horvátnak nincs igaza, ki azt eredetinek, sem Révainak, ki fordításnak tartotta. — Azonban, megjegyzé előadó, sokkal sem készült Margit' halálaután, a' mire különösen az mutat, hogy (316. l.) a' szentesítési ügyet nem viszi tovább 1276-nál, holott ha az *sokkal* későbbi volna, a' Robert Károly' harmincz évvel utóbbi lépéseit is alkalmasint megemlíti vala; 's hogy az ország' akkori állapotjaira vonatkozó némelly helyek nagyon friss emlékezetét árulják el a' nem rég elmúlt időknek. Ezen kívül bizonyos, hogy a' szöveg' romlottsága, mely az ősi nyelv' félreismerhetlen nyomai mellett újabb formákat is tüntet fel, gyakori másolásra, 's egyszersmind a' munka' készítette 's utolsó leiratása közt könnyen két század' elteltére mutat. Hogy Guarini (†1348.), ki kétség kívül a' Robert Károly által V. Kelemennek újra megküldött actából dolgozta a' szentek' Életeiben álló deák legendáját („ex iuratorio testimonio dictis“ mond Maluenda; „ex prolixioribus actis“ a' bollandisták), nem szolgált eredetiül a' magyar legendáirónak, ennek némelly eltérései és bővebbsege bizonyítják. Ezek után mind nyelvi mind országos, magán, és műveltségtörténeti tekintetben méltatván előadó e' nevezetes emléket, végül a' hazai műtörténetre nézve emelte még ki néhány helyét. Tudva van, úgy mond, hogy a' középkorban nálunk is a' klastromok voltak a' képző művészetek' valóságos székhelyei, hogy azoknak műszükségei saját embereitől teltek ki, így már sz. István király alatt; sőt műiskoláink is voltak: ilyen vala különösen a' Buda feletti szentlőrinczi pálos monostori híres főiskola, melyben az akkor szokott tudományokon kívül a' szépirás (codexírás), festés, mellynek egyház' sőt világi teremek' falain is (előadó még maga látta nyomait a' Beczkóvár' lovagtereme' festésének), szent képeken, 's codexekben nyílt tér mező, 's a' szobrászat nem csak üzetett, de egyházi, sőt világi férfiak' számára taníttatott is. A' szóban levő legendában is talált előadó néhány becses adatra. A' 273. lapon: „Soha ez zent zuz Uronk Jesusnak es eu zuleenek zuz Marianak *kepeket* el nem multa. *kyk irattanak az capitulum hazban avagy egyebeut*, hanem le terdepelven idvezelven euket stb. A' 323. lapon: „... mely helt Zent Margyt azzon jgen zepen meg ekesehtveen Uronk *Jesusnak fezeuletyvel, es zenteuknek kepevel*...“ A' 336. lapon: „Ez felyul meg mondot gyermeknek fel tamadasarol valo *choda tetele* Zent Margyt azzonnak, *meg vagon faragvan az Zent Margyt azzonnak koporsoyan, kyt faragtanak feyer marran keuboul*.“ Margit' síremléke e' szerint nem volt hasonló a' többi Magyarországban eddig találtakhoz, mellyek írásos karimában a' halott mellképét, vagy egész alakját, vagy néha csak czímerét mutatják dom-borműben, hanem historiai előadást tüntetett elő, melly a' legenda'

334-6. ll. leírt csodát tárgyazta: olly feladat kétségkívül, melly a' szokottnál nagyobb fokát követelte a' szobrászi műtehetség és műgyakorlottságnak. Ha honi szobrászbarát készítette azt, miután maga a' tárgy' választása sok öntudatra 's azon időben nem mindennapi ügyesség-érzetre mutat, igen jó véleményt gerjeszt a' hazai művészet felől; de a' dolog, őszintén megvallva, kétes, mert azon koporsót is, mellybe a' szentnek tetemei két vagy három hónappal halála után áttétettek, lombardiai Albert és Pétör mesterek által készült (307. l.), kik úgy látszik udvari szobrászok voltak. Felhozta még előadó a' 320. lapon álló e' helyet: „nagy hamarsággal el kezdte egy sorort, es hagyta el hozny az *eu arambol chynalt tablayat, mely tablaban vadnak nagy sok zenteknek ereklyeek es az eleven zent keresztfa*“, mellyet a' Haeufler József által rajzban és leírásban közzé tett Margit' házioltárára vonatkozóan tart.

— Felvétetvén a' nyelvek' rokonsági rendszerét 's a' magyarnak ebbeni helyét tárgyazó *jutalomkérdés*' ügye, miután a' tudományos vizsgálódásokra olly mostoha idők miatt e' fontos kérdésre csak egy felelet érkezett, a' pályázhatás' ideje 1852. martius' végéig terjesztetett ki.

— Végül a' *titoknok*' indítványára egy, régi magyar kéziratok' és nyomtatványok' beküldése vagy legalább megismertetése iránt a' hazafiakhoz intézendő felszólítás' kibocsátása határozottatott el.

KIS GYÜLÉS, JUL. 6. 1850.

(a' philosophiai és társadalmi osztályok' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból Döbrentei, Horváth Cyrill, Kállay, Szász, Szilasy, Szontagh, Sztrokay, Zádor rend. tt. — Bertha, Lukács, Pauler, Szőnyi lev. tt. — A' többi osztályokból: Jerney rt., Lugossy, Reguly, Repicky, Széchy lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

SZONTAGH GUSZTÁV rt.

az alanyi világszemléletről értekezett tudományban, művészetben, és életben. Philosophusnak, így szólalt fel, ki az életben előforduló tünemények' belső okait kutatja, 's kinek vizsgálódásai' fő tárgya az ember 's annak működése tudományban, művészetben 's társadalomban, semmi sem nyújthat gondolkodásra annyi alkalmat és anyagot mint az emberek közt uralkodó *vélemény és nézetek' különbsége*; 's e' tárgy csaknem elutasíthatlanul tolja fel magát vizsgálatra olly időben, midőn, mint napjainkban, a' világ eszmeforrongástól mozog, az egymástól nézetben eltérők pártokra oszlanak, 's a' társadalmi élet csatáktól szinte megrendül.

E' tüneményben pedig kivált két észrevétel tölti el megilletődéssel a' jóindulatú vizsgáló' keblét: először azon roppant eltérés egymástól, melly szerint az emberek a' homlokegyenest egymással ellenkező állításokat mint egyedül igazakat és üdvösöket vitatják, 's másodsor azon megáttalkodott makacsság és szenvedelem, mellyel

azt teszik, egymásra alig hallgatva, egymás' okait nem méltatva, 's azért magokat capacitálni nem engedve. És e' mellett nem is elégszenek meg szó- vagy írásbeli polemiával, hanem ha a' vallás' vagy politica' körében forog a' vita, hol tehát lelki üdvösségüket vagy e' földöni boldogságukat kockáztatva vélik, véres harcra kelnek, egymást ágyúzzák, akasztják 's égetik, és pedig — elevenen. Az kevésnek fér fejébe, hogy e' különböző nézet csupán különböző egyéni felfogás és gondolkodásmódból származhatik, ők azt rendesen buta makacsságnak, rossz indulatnak, sőt egyenesen gazságnak tulajdonítják.

Philosophus, ki az embereket ismeri, angyalokat nem lát bennök, de ördögöket sem, 's így illy gyűlöletes ráfogástól ment. Látja mikép az emberek míg nézeteikkel a' tárgyilagosságot 's közvetlen szemlélet' körében forognak, véleményben egymástól nem távoznak; mert a' közvetlen tárgyilagosságot lekötő véleményeiket, és csak akkor kezdenek eltérni egymástól, ha nézeteik az ismeret' e' közvetlen kútforrásától távolabb esnek, 's ez eltérés annyival nagyobb, mennyivel nagyobb az ettőli távolság: kétségtelenné tévén, hogy itt az alanyi különböző képzelet és gondolkodásmód üzi játékát, tehát nem tárgyilagosságot, az érzék, a' szemlélet, a' reproductív képzelődés és az ész, hanem a' reflexio, a' productív képzelődés 's a' határain túlcsapongó érzemények és vágyak, mert ez a' kör az, hol az emberi szabad akarat befoly, tehát az önkény' határt nem ismerő patvarzkodásai.

Az emberek közt uralkodó vélemények és nézetek' különbsége pedig eredhet: 1. Tehetségeink' eredeti, tehát velünk született különbségetől, 2. Különböző műveltségi foktól, 3. A' különböző művelésmódtól, mely szerint vagy szabályszerinti összhangzatban fejlődnek, vagy egyoldalulag és ferdén, egymás felett túlnyomóságot nyerve, egymást elnyomva 's tévesztve, 's így összes szellemi működésünket 's világszemléletünket is ferdítve és tévesztve. Mind ez okokat ez uttal fel nem világosíthatom, mert ki kellene az egész lélektant merítenem, 's ez túlhaladná az előadásomnak szánt idő' korlátait; azért ez uttal az *elméleti és gyakorlati idealismus hűvös ábrándozásai' magyarázatára* szorítkozom, mely szerint egy része az embereknek, 's épen a' legműveltebbek egyéniségök' alanyi pápaszemével magokból kifelé nézik a' világot, képzelgésök' álomképeit tárgyilagosságnak tartván.

Tehetségeink' munkássága csak úgy szülhet szabályszerű törvényes eredményt, ha szabályszerűleg összhangzásban működnek mindegyik a' maga körében, azon túl nem csapongva, egymást el nem nyomva, nem tévesztve, hanem ébresztve és támogatva. Az érzék, szemlélet, reproductio, képzelődés és érzemény által nyerjük ismereteink' *anyagát*, a' reflexio, a' productio, képzelődés által képezzük az anyagból a' tudományt 's művészetet. Az ész a' mérték-

adó 's irányzó tehetség, mellynek a' többiek alá vannak rendelve, hogy minden tehetség maga terén maradjon 's korlátain túl ne csapongjon, 's így az eredmény az emberiség' céljainak megfelelően, az ember' ismerete *igaz* legyen, művészete' szüleményei *szépek*, cselekedetei *sikeresek és jók* azaz a' *kötelesség és jog' eszméinek megfelelők*.

E' szellemi működésnél kettőre kell kivált figyelnünk: először hogy a' *természettől megszabott rendet megtartsuk*, tárgyból kiindulva 's azt *magyarázva*, nem pedig a priori szerkesztve 's másodszor, hogy ezen működésnél azon tehetségek túlnyomó hatalmat ne gyakoroljanak, mellyek alanyi természetűek lévén, korlátlan befolyásukkal a' tárgyilagosságot helyébe könnyen az *egyéni képzelgést* helyezik, szertelen működésök' tetőpontján a' tárgyilagosságot világszemléletet alanyivá változtatván. Magyarázom a' dolgot lélektanilag.

Én philosophálva Kanttal 's a' józan észszel, mindig megkülönböztetem a' *tárgyat* a' *gondolattól*. A' tárgy mindig a' gondolaton kívül van 's *anyagi*, a' gondolat *eszményi* természetű. A' gondolat ennél fogva sohasem a' tárgy maga, mert mint mondám mindig azon kívül van, 's gondolkodásunk azt nem is teremtheti. Gyakorlati munkásságunk sem teremti a' tárgyakat, hanem azokat a' természettől nyeri, azokat szándékaink és céljaink szerint használva azaz a' nyert anyagot szükségseinkhez képest változtatva. E' szerint minden elméleti és gyakorlati munkásságunk a' tárgyakból szellemünk' működése által eredvén, ebből először az világlik ki, hogy minden ön gondolkodó ember, tudományban művészetben és életben szükségkép vagy *realista* vagy *idealista*, a' szerint tudniillik a' mint munkássága egyik vagy másik oldalra hajlik inkább; világos másodszor, hogy a' realismus szintugy mint az idealismus meggyőzőhetetlen, soha nem múló, egymás által ki nem egyenlíthető, és pedig, mint már mondám, épen azért, mert gondolatunk sohasem lehetnek a' tárgyak magok, sem a' tárgyakat gondolkodásunk által nem teremthetjük; harmadszor világos, hogy tárgyilagosságot ismeretre másképp szert nem tehetünk, hanem ha a' szemlélet' útján észrevett tünetmennyeket magunknak magyarázzuk, tehát tárgyból kiindulva, mert e' nélkül nem is gondolkodhatunk. Ezen (tapasztalati) úton jutunk tárgyilagosságot ismeretre. A' reflexiónak mindig a' szemlélet által nyert anyagot kell feldolgoznia, nem pedig a priori kiindulva, elvont fogalmak által a' való' ismeretét szerkeszteni törekedvén; mert ez természet elleni megfordított út volna, mellyen tárgyilagosságot helyett alanyi természetű egyéni képzelgéseket nyernénk.

A' művészet' körében a' reproductiv képzelődés tünteti előnkbe a' szemlélés által nyert tárgyilagosságot, a' productiv képzelődésnek tehát ennek anyagát kell művészileg és ízléssel feldolgoznia, az észről vezettetve, hogy teremtményei híven ábrázolják a' tárgyilagosságot.

világot, és szertelen túlnyomósága a' való világ' életképeit a' képzelődés' alanyi világába ne sülyeszse, 's az igazat a' jóval ellenkezés-be ne hozza.

Gyakorlati munkásságunkat illetőleg mindnyájan bizonyos tehetségekkel születünk, bizonyos állásponton 's körülmények közt, miket mi nem teremtettünk, de magunkat azokban találtuk. Hogy tehát céljainkat elérhessük, hogy szándékink teljesüljenek, mindek előtt minmagunk', álláspontunk' 's a' körülmények' józan ismerete és méltatása szükséges. Ez itt is a' prius, ez különbözteti meg a' gyakorlati eszű embert az ábrándozótól. Ha ellenben felhevült képzelődésünk, a' szertelen érzemények és vágyak fejünket ábrándba burkolják, hogy a' való körülményeket nem méltatva, egyéniségünk' ábránd képeit hajhászszuk, reá akarván azokat tolni a' valóságra: akkor cselekedeteink a' lehetőség' vonalán túlcsapongván, szükségkép a' sikertelenség' örvényébe bukunk, és minmagunkat, családunkat 's ha magas állodalmi polczon munkálkodunk, az országot tönkre tesszük.

Ezek, tisztelt társaim, mint mondám, pusztán lélektani magyarázatok; de vizsgáljuk meg: helyben hagyja-e azokat a' tapasztalás. Az egyes tehetségek' túlnyomósága bennünk eredhet: 1. Az egyiknek vagy másiknak eredeti túlnyomó erejétől 's élénkségétől; 2) Egyoldalú 's ferde műveltségtől. És itt felette nehéz, ha nem lehetetlen, meghatározni, mennyi ebben a' születésnek, mennyi a' művelődésnek tulajdonítandó. Hogy tehát ne hibázzunk, vegyük egyedül a' műveltségi módot tekintetbe, és pedig nagyban, a' classicus világ' művelődési módját az újkorival összehasonlítva.

Tudva van, mikép Hellas és Róma, ifjuságát öszhangzatosan képezte, testét és lelkét egyensúlyban fejtette tudomány, művészet 's gymnastica által. Felhalmozott tudomány 's a' sajtó' feltalálása' következtében megszapórodott könyvtárak akkoron még nem létezvén, az oktatásnak szükségkép inkább tárgyból kelle kiindulni, élő szóval, magyarázólag, mire a' hely is a' természetben választatott. Socrates a' porticusokban tanított, Plato az academia' kertjében, Aristoteles sétálva. Az oktatáson keresztül esett egyén azután ifjuságát fegyverben tölté, férfi korát polgári hivatalban 's ha előregedett 's tehetséget érte magában, író lett. Illy nevelés és élet mellett, a' római 's görög emberiségben szükségkép öszhangzás, önuralkodás és tárgyilagos világszemlélet fejlődött ki. Pillantsunk tudományukra: mi józanabb, erkölcsibb, gyakorlatibb irányú Socrates' philosophiájánál? Mi természetszerűbb Hipocrates' orvosi elveinél? Olvassátok Thucydidest: Tárgyilagos valóságban adja-e elő a' peloponnesusi háborut? Ismeri-e az embereket és a' világot? Hisz archon volt 's hadvezér is, és e' magas pontokról nézté azon történeteket, miket előad. Vessetek egy pillantást a' görög művészetre. Goethe felülmulhatlannak mondja maga nemében 's minta gyanánt szolgálonak örök

ideig azért, mert a' görög művészek mindig önszemléletből indultak ki, 's magokat teremtesők' hevében mérsékelni tudták. Illy eljárás mellett műveikben minden szükségkép nem csak élethű és szép, de egyszersmind igaz és jó is.

Lássuk már most az újabb kor' művelődési módját. Gyermekeink iskolákban szűk szobába szoríttatnak; gymnasticáról, szemléleti ismeretekről nevelés-tudományunkban sok szó van: — de ez pusztá szó marad; a' gyermek ki nem kerül szobájából, az ifju könyveiből; a' lélek műveltetik ugyan, de a' test' elhanyaglásával, 's így egyoldalú nevelésünk 's oktatásunk ferde szellemi irányunknak is megveti alapját. De végre az ifju kikerül az iskolából, 's a' gyakorlati életben ember-és világismeret által kijavíthatná elméleti ismereteinek egyoldalúságát, tárgyilagossá, practicus világszemléletet nyerve. Azonban hánynak jut e' szerencse? Az újabb munka-felosztás' elve szerint a' tudomány' emberei ki vannak zárva a' gyakorlati életből; azok kik a' tudomány' művelésére adják magokat, a' nevelők, oktatók, írók stb azontúl sem kerülnek ki a' szobából, 's könyveik közől egész életökön át ki nem búván az eszmék' bűvös köréből a' tárgyilagossá és gyakorlati életbe soha be sem pillantván; mert szobaülökké neveltetvén, kisdedkoruktól fogva 's könyvtáraikba szorítva, elkülönítve az élettől, a' mint előbb a' tudományt csak könyvekből tanulták, úgy azt ezentúl is csak könyvek' segítségével művelik, nem a' tárgyakat a' természetben vizsgálva, hanem az elmúlt kor' véleményeit azok felett fontolóra véve. Újabb korunk' tudománya azért felelté elméleti 's eszményi természetű szobatudomány, 's ha meggondoljuk, mikép a' szokás második természetünkké válik: úgy nem lehet csodálkoznunk, ha végre ezen a' természet és élettől elkülönített szobaülökben a' tárgyilagossá világszemlélet is egyénileg alanyi világszemléletté változik át, 's a' legtudományosabb és lángeszűbb emberek dolgokat állítanak, mellyek a' józan észszel, tapasztalással és étellel homlokegyenest ellenkeznek. Kant és Reid ez oknál fogva a' bölcselkedőket különösen a' lángész' léghajózásaira figyelmestetik; természetes lévén, hogy a' jó paripa, ha egyszer az igazi úttól eltér, tovább ragadja mint a' gebe. Látni végre ebből azt is: mikép történik hogy ezen emberek olly kevésbé capacitálhatók 's nézeteikhez olly makacsúl ragaszkodók. Egyes véleményeik összes meggyőződéseikkel és saját alanyi szemlélésmódjokkal szoros összekötetésben lévén, egyes tárgyakra nézve okokra nem hajtanak; mert összes meggyőződéseiket és saját szemléletmódjokat rögtön meg nem változtathatják. Ifju korban 's gyakorlati életpályán ez még lehetséges volna; később, szobában, 's a' belebűvölt eszmevilágból ki nem búa, nem többé.

De pillantsunk a' tapasztalati világba. Az angolok és francziák szabad társadalmi intézvényeik és széles tengerpartuk' következtében, az élet, kereskedés és ipar' emberei lévén, alkalmok van egy-

oldalú oktatásuk' hiányait a' gyakorlati életben kijavítani, és valóban tudományuk tárgyilagossabb, practicusabb irányt követ mint a' németeké, kik csekély tengerpart, 's kevésbbé szabad társadalmi intézeteik' következtében inkább a' családi és tudományos életre vannak szorítva; melly oknál fogva az idealismus' kinövéseit tudományban és művészetben kivált hazájokban kell keresnünk. Mi tárgyilagossabb a' természettudománynál? És mit csináltak belőle a' német szobatudósok? A- priori-tudományt, a' természetphilosophiát. Hogy a' philosophia a' tárgyilagossá világtól és élettől el ne távozzék, szintűgy tárgyból, tapasztalásból kell kiindulnia. És mit tett a' német szemlélődő philosophia? Megfordította az irányt 's fogalmak által szerkeszti a' mindenséget. Itt az idealismus tetőpontját elérte, el; mert a' priori kiindulva eszméinek tárgyilagosságot követel, az „En“ magából kifelé nézi a' világot 's a' mit gondol, az neki a' tárgy maga. A' philosophálónak egyénileg alanyi világszemlélete per fictionem et illusionem teljesen tárgyilagossá változott át. És azután összeegyezzik-e ezen philosophia eredményeiben a' német nemzet' épen lefolyó életével? En nem találom. A' német nemzet forrongásban van, társadalmi intézvényeit, bizva istenben, öröklétben és az emberi szabad akaratban ki óhajtja javítani. Ezen philosophia pedig azt mondja neki: hogy az ember, következésképen a' német is, ezen isten, öröklét és szabadság nélküli világban, hol egyedül a' természet' kényszerűsége uralkodik, nem is akarhat. — Pillantsunk továbbá a' német vegytanra. Ez is tapasztalati tudomány; de mit csinál belőle Liebig, a' németek' most élő leghiresebb vegytanára? A' gazdák állati trágyát használnak a' növények' termesztésénél. Ez neki tudatlan eljárás. Hisz a' gazdának ismerni kellene minden növény' külön tápszerét, hogy alkalmazhassa művelésinél. A' tanács jó, de a' gazdák nem ismerik ezen tápszereket 's így Liebig előáll e' tudatlanságukon segitendő. A' priori feltévé, hogy minden külön növény' tápszereti annak hamvában foglaltatnak, megégeti e' növényeket, megvizsgálja hamvaikat, 's ez úton feltalálván a' bőlcek' követét, minden növénynek külön trágyát készít, szőlőnek, gabonának, dohányynak stb. Az új fölfedezés a' priori nagyban üzetik, gyárak keletkeznek e' vegytani trágya' készítésére, a' gazdák alkalmazzák és — elhagyják, tapasztalván hogy semmit sem ér. Pénzök ki van vetve. A' gyárak buknak.

Hogy minket magyarokat illy idealisticus léghajózásoktól a' könnyörületes ég egészen megóvna, remélni sem lehet. Legyen szabad e' helyütt legalább egy ténnyt említenem. Minden nemzet' történetének eleje homályban, mythologiában vesz el; józan történetíró tehát ott kezdi azt, hol némi bizonyossággal állíthat valamit. Azonban fölkerelkedik köztünk egy nagy történettudós, talán a' legtudósabb, ki — török szakad a' magyar történet' mythológiáját historiává átváltoztatni törekedett; a' félvilágot megmagyarosítván, a' chaldaeus-

kat, parthusokat, húnokat, magát Ádámot, 's mivel a' chaldaeusok az első vallás' feltalálói, a' műveltség' első csirái pedig vallás által terjesztetnek: úgy ezen tudós és követői' tanja szerint, nem csak az első ember volt magyar 's a' magyar nyelv mindennek közt a' leg-
régibb, hanem a' világ minden időben hémzsegett is magyaroktól 's a' magyarok az emberi nem' polgárisodása és művelődése' kezdői is. A' nemzeti érzés szent érzemény, de az észről nem korlátozva szint-
úgy tévutakra vezet, mint minden más érzeményeink. Engem leg-
alább illy handabandák' hallatára mindég igen kínos érzemény lep meg, 's ohajtanám, hogy a' magyar soha ne piperézné fel magát idegen pávatollakkal: hanem tenne inkább nagyot, a' magasztalást pedig engedné át másnak.

Tekintsük az újabb művészetet, különösen annak legkitünőbb ágát, a' költészetet. A' productív képzelődés is, mint mondtam, anyagát a' reproductív képzelődés' segítségével a' szemlélettől nyervén, ha az embert és világot élethű képekben akarja előnkbe tüntetni, ennek anyagát kell feldolgoznia. Költő, ki ezen anyagból önteremtőleg 's izléssel nem képes magasabb művészi alakot alkotni, ki csak azt adja vissza, mit reproductív képzelődése által nyert, az tudnivaló még nem művész magasabb értelemben, az csak prosai másoló, mert a' művészethez még az alkotó lángész' hozzájárulása is szükséges, melly-
nél fogva a' reproductív képzelődés a' való' anyagából eszményileg szép világot alkot. A' mint tehát az ismeret tárgyból gondolkodás által ered, úgy a' művészet is tárgyból képzelődés által, 's az ered-
mény mind két esetben annál tökéletesebb, mennél teljesebb 's ösz-
hangzóbb ezen két tényező' együtt-munkálása; az ismeret annál teljesebb 's igazabb, mennél többet tapasztalunk 's mennél helye-
sebben magyarázzuk tapasztalásunkat; a' művészet, mennél több ember- és világismeretet szerzettünk 's mennél inkább vagyunk képe-
sek a' nyert képeket nem csak élethíven visszaadni, hanem azokból eszményi szép egészet is képezni; szóval a' való 's eszményi elemek' szabályszerű öszhangzása képezi ismeret 's művészetben szellemi működésünk' tökélyét. Igen, de ellenkezőleg, ha ferde nevelés és élet-
mód által tévesztve, a' művész' tárgyilagos világszemlélete alanyivá változik, ha öntapasztalás által az embert és világot meg nem ismeri 's annak helyébe productív képzelődése' ködképeit helyezi: akkor alkotásai az embert és a' tárgyilagos világot hívebben nem *ábrázolhatják*, mint a' német szemlélődő philosophia, mint Fichte, Schelling és Hegel azokat *magyarázzák*; és ha a' mellett visszavonult-
ságában és a' tárgyilagos világtól nem korlátozva képzelődése 's érzeménye az ész' fékét leveti, 's korlátain túlcsapong: akkor művészi alkotásai még ellentétbe is juthatnak az igazsággal és széppel. Klopstock p. o. nagy költő, de felette eszményi; Messiása' jellemei Schiller szerint is pusztán elvont fogalmak, csont és hús nélkül. De maga Schiller is az élettől elkülönítve neveltetvén 's később szobába vonulván,

soha sem volt képes alanyiságából egészen kivetközni, annak színeze minden művein észrevehető; Goethe ellenben tárgyilagos költő, mert világban nőtt fel 's élt, csak hogy ifjúsága' művein a' túlcsapongó érzemény 's képzelődés' jelei nem hiányzanak; így Berlichingenben és Wertherben. Későbbi műveiben, kivált Iphigéniában és Tassóban, a' tárgyilagos világszemlélet a' görög mérsékléssel egyesül. Mi a' magyar költészetet illeti, ez ugyan irodalmunk' legkifejlettebb ága, de koránt sem érte tetőpontját, minélfogva hiányai még a' való és eszményi oldalról is kitünők. Költőinknél hibázik még a' teljes műveltség, és a' teljes ember- és világismeret. Ez utolsó a' többi közt oka hogy a' költészet' legtárgyilagosabb neme, a' drámai, eddig elé annyira elmaradt. Költőink nem is uralkodnak mindig képzelődésök 's érzeményeik felett. Berzsenyi azt mondatja Szilágyival: „Az kegyetlen, A' ki szelíd mikor ölni szentség.“ Szilágyi, nem akarom mondani: Berzsenyi, itt az embert csupa humanismusból 's hazaszeretetből vérengző állattá akarná átváltoztatni. Kölcsény „Vanitatum vanitas“ című költeményében még nagyobbat siklik, minden tudományt, művészetet és erényt göznek, bohóságának 's hagymázának nevezvén. Az emberi dolgokban tagadhatlanul van egy bizonyos hiuság és semmiség; de hogy minden tudomány, művészet és erény semmit sem érnének, azt csak akkor lehet állítani, mikor a' hypochondria az éssen teljesen erőt vesz, 's ilyenkor tulajdonképen nem is kellene költenünk, mert ekkor világszemléletünk minden tárgyilagos igazságát veszítve, nem csak teljesen alanyivá, hanem a' mellett még legsötétebb színezetűvé is válik.

Vizsgáljuk meg végre az idealismus' patvarkodásait az életben. Hogy e' téren tévelygései számosabbak, 's a' világban több kint és bajt okoz mint a' tudomány és művészet' körében, már onnan gyanítható, mivel itt a' személyes és nemzeti érdekek is befolyanak, tehát a' leghatalmasabb érzemények, vágyak és szenvedelmek, melyek az emberi természetet mozgatják. Gyakorlati eszű ember, ha valamihez fog, mindenek előtt maga magát vizsgálja meg és a' körülményeket, mellyek közt szándékát létesítenie kell; mert ő az eszköz, a' körülmények pedig azon való elemek, mik közt 's mellyek által szándékát létesítenie kell. Tette tehát e' téren is az eszményi és való tényezők' együtt munkálásából ered, az adatok' valóságán alapul és számítása azonnal hamis, mihelyest vagy magát vagy a' körülményeket tárgyilagos valóságokban félre ismeri. Annak ellenére tehát, hogy szándékaink' eredete' belső és tetteink belülről kifelé létesülnek, cselekvésünknek is mindig a' valóból, az adottból kell kiindulnia és számításunknak arra alapulni, nem pedig eszményi tervekre, mik ha a' valóságba nem illenek, pusztá képzelgések 's mint a' lehetőség' vonalán túlcsapongók, soha sikerre nem számíthatnak. Ez igen világos igazság. A' mesterember, a' gépész, ha magát túlbecsüli, ha mesterségét teljesen nem érti 's mégis elhi-

teti magával hogy érti 's belé fog, kontár munkát fog létre hozni. A' gazda, ki gazdászata' körülményeit nem méltatja, keveset fog meggazdálkodni, vagy épen bukni. A' hadvezér ki magát, seregét 's az ellenséget, annak számát, állását, erkölcsi és anyagi erejét 's azon kívül a' földtér, mellyen csatáznia kell, teljes tárgyilagossá-
 gban nem ismeri, ha magát ezekre nézve átmítások által félre ve-
 zettetni engedi: annak tervei, mert nem illenek az adott körülmé-
 nyekre, sikert semmikép nem remélhetnek. Szintúgy a' kormány-
 férfi.

Ámde mind ehhez tárgyilagossá világszemlélet 's gyakorlati ész
 kell. Ha ferdén nevelve és oktatta, gyermekségünk óta a' tárgyi-
 lagossá világtól elszakadunk, ha a' tudomány' elkülönítése a' gyakor-
 lati élet' pályáitól szobába 's könyveink közé szorít 's egész életünk
 azon rövid útra utasítatik, melly könyvtárunk 's a' tan- vagy szó-
 nokszék között terül el; ha elszigeteltségünkben magunkra hagyva, a'
 magány képzelődésünket ábrándba sülyeszti, ha a' felhevült érze-
 mények és szenvedelmek az ész' fékező hatalmát levetik 's egész
 belső életünk egy óriásilag kiképzett érzemény vagy vágy' túlcsa-
 pongó patvarkodásának martalékává válik, világszemléletünk egészen
 alanyivá ferdül 's e' ferdeségben szokás által megkövesülvén szinte
 állandó hajlammá 's második természetünké válik, úgy hogy többé
 képesek sem lehetünk valamit valóságban látni hanem mindent egye-
 dül egyéniségünk pápaszemével: ezen esetben akaratunk sem in-
 dúlhat ki többé a' valóból, az adottból, hanem eszméből; akkor az
 ember képzelődésének ábrándképeit hajhászsa 's üzi egész életén át,
 annak légvárát a' valóságra ráerőltetni igyekezvén 's a' mit olly
 forrón óhajt és remél, elhíteti magával, ha még olly kézzel fogható
 képtelenség volna is. Hogy gyakorlati munkásságunk illy viszonyok
 közt a' legtisztább szándék mellett is sikeres és üdvös nem lehet, a-
 lig kíván bizonyítást. Ismerek embereket, nem egyet, kiknek ke-
 zeik közt minden tönkre jut, mihez nyúlnak, saját és országos ügyek-
 ben; 's azoknak száma, kik legtisztább szándékból magokat, család-
 jaikat 's az ország' dolgait megbuktatják, legio.

Az elméleti és gyakorlati túlcaspongó idealismus a' körülmé-
 nyektől tenyésztve, koronként *tömegben* is jelenik meg, mint szel-
 lemi járvány: igyp.o. az érzelgősség a' német költészetben, a' szem-
 lélődő philosophia a' német tudományban, 's az újabb kor' társadal-
 mi életében némi szerencsétlen forradalmak. Közös jellemők a' szel-
 lemi *szertelenség* a' tárgyilagossá világ' *korlátaival szemközt*, 's ered-
 ményök elméleti tekintetben *képtelenség*, gyakorlatiban vétek. Ha
 az ábránd a' tömegeket ragadja meg, akkor a' kapacitálásnak elmúlt
 az ideje. Kell-e itt példa? Varsó feltámad az éjszakai óriás ellen: a'
 maroknyi Varsó' polgárai' értelmesebb részének tudnia kellett hogy
 a' három éjszakai nagy hatalom a' bécsi congressuson egymásnak
 birtok- integritását biztosítá; tudhatták hogy, ha az egy óriás nem

elegendő, ott áll még kettő. De az ábránd vak; feltámadnak, 's természetesen leveretnek: 's íme, mely kevéssé meggyőzhető az ember: a' varsóiak a' catastropha' bekövetkezését nem a' túlnyomó erőnek, hanem árulásnak tulajdonítják. Így történt ez Badenben, így másutt: minden ábrándozó hasonlít a' másikhoz: egyén és nemzet, ifju és öreg. Intsd az ifjút hogy homlokegyenest a' falnak ne rohanjon: megvetéssel pillant rád, falnak rohan 's midőn betörte fejét, nem maga bangaságának tulajdonítja, hanem az emberek' gazságának.

Tisztelt társaim! Felhagyok tárgyam' további fejtegetésével, mert úgy hiszem eléggé kiviláglott, 's eredménye elég leverő, t. i. hogy az embert minden tudomány, kitűnő tehetség 's tiszta akarat sem biztosítja tévelygés és bűn ellen, ha a' természettől elpártol 's tehetségei a' szabályszerű arányt veszítve szertelenül munkálkodnak.

A' széles tudományú lángész, nagy tetterővel bíró ember rendkívülit teljesíthet ugyan de üdvöst nem, nem terjeszti a' szépnak, igaznak, jónak 's a' boldogságnak országát, hanem csak a' tévelyét és nyomorét. Csodálja a' sokaság illy üstökös csillagok' romboló pályafutását: én tiszteletemet utczára nem szoktam kidobni 's lelkem csak az előtt hajlik meg, ki józan észszel magán uralkodva, munkás, és így működve teljes sikerrel mozdítja elő az emberi nem' közös rendeltetését.

— Következzet

SZILASY JÁNOS rt.

értekezése, melyben *Faludi Ferenczet mint magyar bölcsészt és munkáit* ismertette.

Végül még az egyesült osztályok' műnyelee foglalta el az ülés' figyelmét.

KIS GYÜLÉS, JUL. 8. 1850.

(a' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Czech, Érdy, Jerney rt. tt., Henszlmann, Kiss Ferencz, Podhradzky, Walther lev. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt. — Bugát, Döbrentei, Kállay, Szász, Szilasy, Vállas, Zádor rr. tt. — Bertha, Lugossy, Lukács, Kuthy, Reguly, Repicky, Széchy lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak, Helmeczy Mih. pénztárnok.

JERNEY JÁNOS rt.

bemutalván két régi hártját, melyeken I. András király' idejében, különösen 1049—1054. között írt néhány deák és magyar imádság olvasható, rövid történeti bevezetés után azokat felolvasta, 's a' legközelebbi nyelv és történettudományi osztálygyűlésekben rólok tartandó bővebb előadásait jelentette be.

— Utána

KÁLLAY FERENCZ rt.

foglalván el a' szószerket, a' *kozár nép' származatáról* kezdett értekezni ekképen:

E' kérdés felett a' tudósok' véleményei szétágazvák. Strahl, Malcolm, Schlözer, Neumann, Fraehn, Hammer, Engel, Karamsin török fajnak vették a' kozárokat ¹⁾; Klaproth, Abel-Remusat, Müller Ferdinand, Fejér György az urali finn-ogor tőhöz számították, melyhez kapcsolták a' hunnusokat is. E' véleményben némileg osztozkodtak Raske, Dubois de Montpéreux és Avezac, kik a' scythia-finn törzsöt egynek vették, 's a' kozárokat finn ivadéknak hirdették ²⁾; midőn Schafarik más oldalról korcs származatuknak állítá a' kozárokat, bulgárokat, 's ogorokat, kik, úgymond, türk, mongol 's finn vegyítékek, szava' járásaként *bastard* népek. ³⁾

Valamint a' tudósok' véleményei a' kozárok' származatára nézve egymással meg nem egyezők, szintűgy a' keleti hagyományok is e' pontban messze elütnek egymástól, melyek *zsidó, arab, örmény, leszg, cserkessz* hagyományokra osztályozhatók.

A' *zsidó* hagyományt közli Bechart (Geogr. Sacra, ed. Willemand. Lugd. Batav' fol. p. 198), mely szerint Thogarma Jáfet' fia tíz népcsalád' törzsének tartatott., Thogarmæ sunt decem familie scilicet Chozár et Patzinac, et Anchialus, et Bulgari, et Ragbiga, et Turcae et Buz, et Zabuc, et Hungari, et Jilmats."

A' *Liber Cosri* című könyvben, mely egy kozár király' vallásos beszélgetését tartalmazza valamelly zsidó rabbival, 's melyet Buxtorf János 1660. Basileában 4r. kiadott, megkaphatni a' kozár király' levelét is Chasdai fő rabbihoz, melyben így ír: „Apáink' könyvében olvastuk, hogy Thogarmának tíz fia volt, úgymint: *Agyor (Ogor), Tirus, Ouvar, Ugin, Bisal, Tarna, Casar, Sanar, Balgad, Savir*, (Sabir). Hogy e' nevek a' Ben Gorion után Bochart által közlöttek-től sokban elütnek, maga Buxtorf belátta, 's az *Ouvar* Avarnak he-

¹⁾ Geschichte des russ. Staats von Philipp Strahl. 1. Band. Hamburg, 1832. p. 25. Geschichte Persiens von Malcolm, übersetzt von Becker. Leipzig, 1839. 1. B. p. 134. Russische Annalen von Schlözer. Göttingen, 1802. II. Th. p. 113. Die Völker des südlichen Russlands von K. F. Neumann. Leipzig, 1847. p. 45. Fraehnii Libri duo de numorum bulgaricorum forte antiquissimo. Casani, 1816. p. 103. Itt írja: Nullus dubito quin ut chazari -- ita bulgari quoque tatarico-turcicae fuerint originis. Geschichte der goldenen Horde in Kiptsak von Hammer. Pesth, 1840. p. 415. 458. Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs. Wien, 1813. 1. B. p. 57. Geschichte des russischen Reichs von Karamsin, übersetzt von Hauenschild. Riga, 1820. 1. B. p. 34.

²⁾ Klaproths Asia Polyglotta. Paris, 1831. in 4-o. p. 182. Abel-Remusat: Recherches sur les langues tartares. Paris, 1820, in 4-o. I. p. 315 — 317. Ferd. Müller: Der ugrische Volksstamm. Berlin, 1837. I. p. 2. II. p. 634., hol az *ugorkozárok'* kereskedéséről szól. Georg. Fejér, Aborigines et Incunabula Magyarorum. Budaë, 1840. 4. p. 67. Voyage autour du Caucase, par Frédéric Dubois de Montpéreux, IV. Paris, 1841. p. 320—340. A' többek közt állítja „Les vrais scythes sont les scythes Tchouds ou Finois.“ Recueil de Voyages et de Memoires, publié par la Société de Géographie. IV. Paris 1839. 4r. Itt közli Avezac Plancarpin' utazását felvilágosító tudós jegyzetét és lap 576. a' kozárokat a' finn fajhoz számítja.

³⁾ Slavische Alterthümer von Paul J. Schafarik, übersetzt von Wuttke. Leipzig, 1843. I. p. 38.

Ilyesen olvasá. Nem lévén módunk a' *Sefer Khosri* (Liber Cosri) újabb critical kiadását használhatni, csak annyit jegyzünk meg, hogy a' chasdai vagy chisdai rabbi' levelezése a' kozár királylálépen nem költemény⁴⁾, 's a' zsidóknak a' kozár állományra nagy befolyásukról a' keleti írók egyhangulag írnak, miről alább bővebben lesz szó.

Az arab hagyományt közli Herbelot (Bibliot. Orient. III. p. 493), melly szerint Khozar vagy Khazar, Jáfet' hetedik fia és Turk' testvéreje volt, ki az Etel vagy Volga viznél épített magának várost, kinek ivadékairól is a' Kaspiumi Tenger Kozár-Tengernek nevezetett. Egyeznek ezekkel Hottinger' idézetei is arab írókból, kik szerint Jáfet *pater Turcarum et barbarorum*⁵⁾. Az örmény krónikák szinte népmondák' nyomában, a' kozárokat turk eredetűeknek hirdetik, kik ellen építetté a' perzsa Khosroes Anuschirvan a' VI. században a' kaukazi köfal erősséget, hogy a' perzsa birtokokra be ne csaphassanak. Davith örmény krónikás, mint Wakthang örmény király' krónikája is az örményeket, georgiaiakat, 's több kaukazi népeket *Thargamos* törzsből származtatják, melly egy a' genesis' *Thogarmájá*-val, kitől, mint fölebb láttuk, a' kozár király is eredteté népét; e' Thargamosnak már nyolcz fia volt, kiknek nevei: *Hhaos, Karthlos, Bardos, Movakiar, Lékos, Heros, Karkas, Egros*, kik ugyanannyi népcsalád' atyjai lettek. Itt már a' nevek látni való az örmény és kaukazi nyelvekhez idomítvák; a' hagyomány nemzeties változtatáson ment keresztül, mint azt Klaprothnál megolvashatni; a' kozárok ez örmény krónikák szerint Kr. el. 2302 évvel már többször becsaptak az örmény és georgiai földekre. *Ouobos*, kazár király' fia az *ovsi* vagy osset nép' alakítója lett; Egros' birtokának határa a' kis Khazar réti folyó volt (Kubán); Lékos (Leszqus) nagy Khazar réti viznél (Volga) nyert birtokot⁶⁾. Hogy itt a' krónikás a' scytháknak Ázsiára berohanásait az újabb időszaki kozár becsapásokkal öszvetéveszti, 's minden esetre nagyítva van az időszám, Klaproth már megérinté, de hiszen Firdussi' Schahname című perzsa nagy éposza is kozárokat éltet Kr. el. 400 évvel; a' maga idejebeli dol-

⁴⁾ Auswahl histor. Stücke aus hebräischen Schriftstellern. Berlin, 1840. és Berliner Jahrb. für wissenschaftl. Kritik. 1841. Octob. Nro. 86., hol Lebrecht is a' levelezés' hitelessége mellett szóló okokat felhordja; — legközelebb pedig Cassel' Magyarische Alterthümer című könyvében. Berlin 1848. 8 r., hol 183. stbl. okadatos magyarázatát adá az említett levélnek.

⁵⁾ Historia Orient. Tiguri 1660. in 4-o p. 37. Még bővebb kivonatokat adott Fræhn: Veteres memoriae chazarorum ex Ibn Foszlano etc. a' pétervári emlékiratokban, VIII. 1822. Itt csak Aly Dede arab író-t említjük meg, ki Khosroes' köfal várait szinte megemlíti: „in tractu contiguo terræchazarorum qui e numero Turcarum chakanicorum sunt.“

⁶⁾ Ewers, Vom Ursprunge des russischen Staates. Riga, 1808, 's utána Tappe, Geschichte Russlands. Leipzig, 1828. I. p. 40—43. Klaproth bőven értekezett a' kozárok' becsapásairól a' thargamosi földekre, és a' georgiai történetekről: Nouveau Journal Asiatique, 1833. Decemb. p. 528.536.

gokat alkalmaztatja korábbi idöszakokra is, 's ez az alkalmazó rendszer nyugoti mint keleti krónikákban föllelhető ⁷⁾.

A' kaukazi vagy *leszg* hagyományt közli Reineggs, 's utána Fejér György. E' szerint a' leszgusok' ősei Indiából jöttek ki, és Schirwan tartományban telepedtek meg, a' kozárokat a' perzsák Ázsia' délnyugoti részéből szoríták fel Arménián keresztül a' Kaukáz hegyek' lábai alá, hol Schirwánt elfoglalák, 's a' leszgusokat főlebb szoríták. A' perzsák *Tallánoknak* nevezték e' kozárokat. Mind a' leszgusok, mind a' kozárok, már hét száz évvel Muhammed' születése előtt kipcsáki mongol népfajoknak engedelmeskedtek; a' derbendi, magyarosan döbrentei krónika a' mongol Chagánt chinai herczegnek nevezi (Tsini — Ghagán), ki Ghyssir (kozár), Turk, Mas-kut, Nokrat, Urusz tartományoknak parancsolt ⁸⁾.

E' hagyomány is igen kevert, a' Tallánok (verjagt, tehát el-toltak) zsidók voltak Reineggs szerint, a' leszgusok ma is a' zsidót *ghyssernek*, *jasírnak* azaz kozárnak nevezik, gilányi zsidók is mon-dák Reineggsnek, hogy őseik egykora' Kaukasusban parancsoltak, a' mi a' kozárföldi zsidók' állapotjáról szóló tudósításokkal a' kútfőkben megegyeztethető. A' másik része a' hagyománynak a' mongol chánról csak félig meddig áll, az Altaii turkok' chánjai parancsoltak már a' VI. században a' kozárföldre: ez történetileg igaz; a' finn-ogor népfajok, tehát a' kozárok is, turkoknak neveztettek, mind azért hogy török chánok' hatalma alá estek, mind azért hogy török szokásokat is követtek ez érintkezésnél fogva, sőt nyelvök is vegyült lett a' törökkel; ellenben a' mongolok' feljelenése azon földrészekben már a' XII. századra mutat, mikor is a' hagyomány a' kipcsaki arany horda' tartós uralkodása alatt változtatást szenvedett.

A' *cserkesz* hagyomány legközelebb érdekes azért, mivel ök jelenleg is a' két Kabardia' magos hegyei közt laknak, 's Kabardah csapatjok egykor a' Kubán víznél lakott, onnan a' Tanaishoz, onnan ismét a' népmonda szerint Krímiába költözött, hol a' Kabardia föld 's nép' neve még Fredutio' 1497. készült földabroszán olvasható. Ez a' kabardi népnév nyugotra Taganrogtól mutatja, hol laktak Constantinus Porphy. *kabarjai*, kik a' magyarokkal egyesültek. A' hagyomány szerint *Inal* volt minden kabardi fejedelmek' fő törzse (magyarul *inall* ma is: fugit, profugit; a' kabar név is csak annyi: kóbor, kóborló; a' hagyomány szüntelen kóborlásukról tanúságot tesz ⁹⁾. Görher orosz tábornok' helybeli jegyzetei pedig Bayer' Geographia Russiae című munkájához, mint az a' IX. században létezett, imígy hangzanak: „Die Magyarische oder vielmehr Madsjary haben unter den

⁷⁾ D' Ohsson, Des peuples du Caucase. Paris, 1828. p. 191.

⁸⁾ Reineggs Allgem. histor. topogr. Beschreibung des Kaukasus. I. p. 64—65. Gotha, 1796. Fejér, Aborigines I. c. p. 140.

⁹⁾ Klaproth, Asia Polyglotta, p. 130. Idem Tableau histor. géog. ethnographique du Caucase. Paris, 1827. p. 70.

Circassischen Gebirgen unten in der Ebene nach Norden zu gewohnt“; lejjebb pedig írja, hogy *Madshar* város kétnapi földön feküdt a' kabardi hegyektől, hol a' *Byruna* víz foly, melly a' Volga és Tanais' pusztáiból folyván ki Kumába szakad, 's a' két folyó víz öszveszakadása' szögletén állott a' magyarok' fő városa; 's hogy azzal a' kaukazi avarok (vagy Várkonyiak, l. Reineggs, I. p. 204.) jelenleg is könnyű közösülésben állnak alsó Kabardián keresztül ¹⁰⁾).

A' kozárok' származata' tekintetében legbiztosabb és leghitelesb úton járnak azon tudósok, kik őket az urali finn-ogor néptőhöz számítják, melly számos néprajokat eresztett ki különböző időszakokban magából, melly mind az ázsiai, mind az európai Scythiával gyakori érintkezésben állott, úgy hogy Neumann nem kételkedett a' kozárokat egyenesen *turko-scytha* maradéknak kijelelni, midőn írja, hogy sok scytha kivette magát a' gót, hunn, sarmat, bulgár hatalom alól, a' Kaukáz' bérceibe menekültek, honnan már a' harmadik században Kr. után *Kozár* név alatt be-becsaptak az örmeny földekre ¹¹⁾. Itt meg kell jegyezni, hogy a' keleti kútfők néhány századdal elebb emlékeznek a' nemzeties *kozár* névről, mint a' byzanti írók, ki csak a' VII. században hozzák őket szóba, akkor is leginkább *turci orientales* néven (l. Stritter, *Memoria populorum* III. p. 543.).

Valljon Herodot' *Katiar*, Plinius' *Cacidar* scytha népei valóságos kozárok voltak-e? nehéz elhatározni, miután a' scythákat némelyek Herodot és Hippokrates' rajzai' nyomán egyenesen mongol, mások török, ismét többen finn-csüd fajnak hirdetik, melly utolsó esetben a' finn-ogorokkal voltak rokonok ¹²⁾.

¹⁰⁾ Sammlung Russischer Geschichte von Gerhard Müller. Petersburg. 1760. IV. p. 152.

¹¹⁾ Die Völker des südl. Russlands, p. 96.

¹²⁾ Classicus fürkészeteket tettek a' scythák' ügyében Bayer, Niebuhr, Halling, Schafarik, újabban Hansen, kinek *Ost-Europa, nach Herodot* című könyve (Dorpat, 1841.) olly tekintetre jött, hogy a' tudományos Criticai lapok azt nyilvánították, mikép Hansen' nézete, melly szerint a' scythák mongol származatúak, alig megczáfoltató többé (l. Heidelberger Jahrb. der Literatur. Januar Febr. 1846. p. 67.) Mind e' mellett is a' nagy geographus Ukert jelenben is *Scythien und das Land der Geten und Daken* című munkájában (Geographie der Griechen und Römer. III. 2-te Abtheil. Weimar, 1846.) Niebuhr' nézetétől eltért, ki első okadatolá a' scythák' mongol származását. Neumann is, mint láttuk, a' kozárokat turko-scytha maradványoknak állítja; idézett könyve' 24. lapján pedig azt írja, hogy a' *turk, mongol, tunguz*, faju népek egy törzsből valók, habár testalkatjuk, szokásaik idővel elkülönözték is őket, nyelvök' egysége legalább az egy törzsi származatot igazolja. Mindent összevéve a' mit a' fennemlítették 's más tudósok is e' tárgyban felhoztak, azt kell következtetni a' chinai annalisok' nyomán is, hogy az urali-finn-ogor néptörzs historiai előtti időszakokban a' scythákkal már szoros érintkezésben 's rokonságban állott; a' később kibontakozott *turk- mongol és finn-ogor* nevek alá foglalt nemzetiségek csak a' korábbi keveredések 's összevegyülések' saját idomú fejleményei voltak.

Herodot előadja a' *scytha* hagyományt, miszerint Targitaosznak második fiától Arpochaistól származtak a' katiarok (*κατιαγοί*); ezeket Hammer a' török *Kadschar* vagy *Katshar*, ma is élő népfajjal azonosítja; többi testvérei' neveit is tapintatosan fejtegeté a' turk nyelvből¹³⁾; miért, mint láttuk, Neumann is a' kozárokat turkoscythá ivadékoknak nem kétlett állítani.

Ha már gondolóra vesszük, hogy Herodot' Targitaosza nem egyéb mint a' kaukazi főtebb előszémlált néphagyományok' Thogarmája, hogy e' törzsnév a' *Katdar*, *Kathar*, *Kadschar*, *Kaszir*, *Akaszir*, *Kasir*, *Katzidor* névvel, még pedig származatos kapcsolatban, a' turkok 's régi ázsiai scythák' hagyományain is keresz-tülszövődik, egyenesen azt kell következtetnünk, hogy a' felmu-tatott sokféle traditio egy kútfőre utal vissza, melyre későbbben ki-vándorlásuk, 's egyveledésök sajátságos bélyegeket ütöttek. Figyel-met érdemel itt a' badakschani, tehát tübet szomszédsági *kaffer* fa-jok' hagyománya, melyet Elphinstone helyben gyűjtött össze 's fel-jegyzett, mely szerint hajdani lakuk az Oxus' vizénél volt, hová u-talnak a' classicus írók' helyei is a' kozárokról, például Plinius: „Ari-maspi antea *Cacidari*”; ismét „Ab Attacozis gentes Thuni (inkább chuni, vagy hunni) et Tochari, et jam Indorum *Casiri* introrsus ad Scythas versi“ (I. VI. c. 17. 19.). Ezen *Casiri* nép Ptolomaeus' földiratában (Tab. X.) *Casirotae*, 's ő egyenesen az Oxusnál lakatja az arimaspokat, kiknek Plinius szerint régibb nevök *Cacidár* volt. A' badakschani *kaffer* fajok' nevei a' Siapusch földön ma is *Traigama* vagy *Tarkama* (=Thogarma), *Dschimir* (=Gomer a' genesis-ben, chomaro Ptolomaeusban, chomari Pliniusban), és *Klahar* vagy *Katar* (*Cacidar*, *Cotier* Pliniusban, *Chazar* az arab-perzsa írókban¹⁴⁾).

A' mai perzsa dynastia *Kadschar* törzsből való, melyet né-meltyek kozár, mások török eredetűnek mondanak. A' kettő végre is egyre megy ki, mert tudva van a' kozár nemzet' történeteiből, hogy a' török szokást és nyelvet korán felvették 's elenyésztőkör

¹³⁾ *Geographie des Herodot*, von Hermann Bobrik. Königsberg, 1838. p. 98., hol a' scythia népmonda körülményesen közöltetik, és Hammer, *Die goldene Horde*, p. 15.

¹⁴⁾ Böven fejtegeti e' tárgyat Halling: *Wiener Jahrb. der Liter.* LXIII. p. 167. stb. közölve a' classicusok' helyeit. Otrokoeci, ki szinte kiírta a' helyeket, 's figyelmeztetett még elébb Priscus' *Kaszir* népeire, kik Atilának hódoltak, Herodot' scythia *Katiar* népe fölött eldöntőleg nem mert itélni, „an vero olim primi horum Catziarum majores dicti fuerint Catarii apud Herodotum I. IV. in medio relinquo.“ *Origines Hung. Francquerae*, 1643. p. 153. — Hogy a' török hagyomány is Türkről Jáfet' fiáról a' hetedik származatban a' scythia traditíóval összevág (Targitaosz vagy Thogarma. törökül Thargai); továbbá a' Targitaosz' három fiáról való scythia rege mindenben visszatükröztetik Oguz chán' három fiáról szóló regében, ezt bőven előadja Hammer: *Geschichte des Osman. Reichs*, X. p. 649. és Tappe, *Geschichte Russlands*. Dresden, 1828. I. p. 273.

már a' káspi turkmaenek közt végkép felolvadt egy részök a' XII. században. Illy kozár maradványokat fedezett fel Hanway angol utazó a' mult században a' turkmaenek' földén; a' Kaspium' keleti oldalán, hol a' helyek, vizek, szigetek' neveiben máig is fenmaradt a' kozár név épen úgy, mint a' kaukazi 's köztünk a' magyar földön, miről utóbb a' nyomozatokban bővebben szólok ¹⁵⁾. Ez a' kadschar, régebben hihetőleg kozár, ma egészben török faj csak 1800 óta játszik főszerepet Perzsia' történeteiben, Feth Ali Schah abból való volt, ki 1801. foglalá el a' perzsa thrónt. (I. Wiener Jahrb. Bd. LIII. Anzeige-Blatt p. 58. a' kadscharokról 's Feth Ali Schahról).

A' magyarok *turk* neve byzanti írókban hihetőleg onnan eredt, hogy a' kozárok frigyesei voltak jó darab ideig, de nem hódított jobbagyai, mint Neumann legújabbán hirdeté. Különben is Fraehn' utalásai szerint a' *turk* „vagum nomen“, az arab írókban is néha kozárokat értettek alatta, máskor ismét elkülönbztették a' turkokat a' kozároktól, mint két különböző nemzetet ¹⁶⁾. Chinai iratokban a' Tang dynastia' idejéből (618—907) a' kozárok *Kosa* nevet viseltek, 's turk fajuaknak íratnak; örmény írókban pedig *khazir* a' nevők, choronei Mózses és Agathangelos e' név alatt emlegetik, mihez közzel jár a' *khazron* név is, mellyről írja Golius „Arabibus khazron est nomen gentis quae prope mare Caspium degit.“ ¹⁷⁾

Ezen előadást

PODHRADCZKY JÓZSEF lev. tagé

követte, ki a' *nádori hivatal és név' eredetéről* értekezett a' következőkben.

A' „nádor“ szó' jelentése után ítélve úgy látszik hogy e' hivatal már a' magyar köztársaságban is létezett; és hogy a' nemzet' nagy bíráját, csak sz. István alatt kezdték az elenyészett romai-német birodalmi Pfalzgrafokhoz képest a' magyar diplomatiában „Comes Palatinusnak“ nevezni: mert hivatala a' Pfalzgráféhoz hasonlított. Ezért hogy a' nádor szónak igazi jelentését megfejtessük, szükség a' Pfalzgrafok' eredetét (Falckenstein János után „Antiquitates Nordgaviae Veteris, Schwabach und Leipzig, 1735.“ fol. II. Th. Cap. IX. §. 2. 3. és 4.) előadnunk:

„Da das Fraenckische Reich angelegt wurde, und seinen Anfang nahm, so hiess es, die Besorgung allgemeiner Rechte sey dem Könige übergeben, und

¹⁵⁾ Hamway Geschichte der englischen Handlung durch Russland über die Caspische See nach Persien, Tartarey. I. 30. Abschn. p. 138. Lipsiae, 1769. Pray már figyelemztetett ez utalásra Dissert. Histor. criticae ad Annales Veteres Hunnorum etc. Vindob. 1775. fol. dissert. IV. p. 59.

¹⁶⁾ Ibn Foszlami und anderer Araber Berichte über die Russen aelterer Zeit. Petersb. 1823. 4r p. 41.

¹⁷⁾ Deguignes Geschichte der Hunnen und Türken. I. p. 633. Neumann Asiatische Studien. Leipzig, 1837. p. 171. Golii Lexicon arab. columna 704.

mond. Weilen sie aber der Menge aller vorkommenden Sachen nicht gewachsen waren, so stellten sie eine fügliche Subordination an. Sie setzten Obrist-Hof-Richter, denen den Namen „Major Domus“ beylegten (A' Májor szó a' magyar Diplomatiában is Birót jelent, mint az régi városaink' privilegiaimaiból kitetszik) Diese mussten sich lassen anlegen seyn die Gerichtbarkeit zu besorgen.

Der, denen Fraenckischen Königen so fürchterliche Name „Major Domus“ wurde aber abgeschafft, und dessen statt Carl der Grosse Hof-Richter, oder Pfalz Grafen verordnete (mind egy; mert a' Hof = Curia, Domus, Pfalz = Palatium mind egy jelentésű szavak) deren anfaenglich verschiedene waren. — Dessen (a' Pfalz Gráfé) hohes Ampt erstreckte sich wie desabgekommnen „Majorum Domus“ auf die Reichs Gerichtsbarkeit, und hatte vornehmlich, wann jemand an den Hof appellirte, das End-Urtheil zu sprechen unter seiner Obsorge. —

Ein solcher Pfalz-Graf verwaltete nicht allein in Namen und an statt des Kayzers die höchste Reichs Gerichtsbarkeit, sondern auch eines der vier Kayserlichen Hof-Aempter, di nach der Zeit, Reich-Erz-Aempter genennet, und jedesmal an vier Herzoge des Reichs vergeben worden, unter welchen er (a' Pfalz Graf) der vornehmste war.

Az itt említett négy udvari hivatal volt: Marechallus, a' fő lovászmester; Dapifer, a' fő asztalnok vagy éték-fogó; Pincerna, fő pohárnok; és Camerarius, a' fő tárnokmester, kik Hartvic rézeni püspöknél sz. István legendájában „quatuor palatinorum nobilissimi“ nevezetnek; mert Du Cange Glossariuma szerint „Omnes, qui in Palatio militant, possunt appellari Palatini.“ — A' négy palatinus, kikről okleveleink emlékeznek, későbbi idők rendkívüli eseménye.

Anfaenglich war die Comitiva Palatii, oder Pfalz Grafschafft ein Personell Werk, und ward zu denen Zeiten der Karolingischen Kayser bald an diesen, bald an jenen vergeben, welche zu dieser hohen Function qualificirt zu seyn schienen. Bey dem Abgang der Ottonischen Kayser ward sie einer Familie bestaendiger, als zu vor gelassen.“

Nálunk is több századokig a' nádorok gyakorta változtak; mert a' magyar köztársaság szabad állapotból emeltetvén örökös királyságra, csak Árpád' nemzetségének adatott, szabad választás mellett, főhatalom: a' többi törzsnemzetség mind az előbbi állapotban maradt: ezért hivatalaik sem lehettek örökösek, hanem őket a' fejedelem nevezé, tudniillik az országos hivatalokat (a' nádor' kivételével, mert őt, mint az ország nagybiráját mindenkor a' nemzet vállasztotta, 's a' király megerősítette) mert a' fejedelem sem birhatott kisebb hatalommal, mint a' többi törzsnemzetségek, kik tisztviselőiket szabad tetszésök szerint választották, mint még jelenkorig is választák.

De a' nádorválasztásba mindenkor befolyt a' nemzet: „Si Palatinus interim male administraverit Negotia Regis, et Regni, supplicabunt nobis, ut ulteriorem loco ejus constituamus, mond II. Endre király 1231: 3. tc. Fejér Györgynél Cod. Dipl. T. III. Vol. 3. p. 256. — et nos precibus eorum annuimus.“ — És V. István király némelly 1270-ki adománylevelében ugyan ott T. VII. Vol. 2. p. 14. „cum divina manus, tandem Regnum patris nostri, ad manus nostras, Jure successorio, universaliter convertisset (mert eddig, mint ifjabb király csak a' vezérségen, Ducatus, országolt) universi fideles nostri, tam

ecclesiasticae personae, quam servientes regales, qui tempore Coronationis nostrae in integrum, immensam Congregationem apud Albam fecerant, tam pauperes, quam divites Coronationem nostram videre cum gaudio exspectantes, voce in altum communiter elevata, hujusmodi commendationem de persona sua (a' Róland báné felől) ad nostras aures Regis extulerunt: Noveritis, in integrum Rex consurgens! inter omnes Barones, illustris memoriae Patris vestri, et vestros, hunc Rolandum Banum, in omni bonitate, et odore bonae famae illibatum cunctis temporibus, secundum Deum et homines, commendabiliter deguisse, et debere adhuc in posterum exaltari, gratia vestra Regia mediante.“ — Ezt igazolja III. Endre király is 1291: 9. tc. Cod. Dipl. Tom. VII. Vol. 2. p. 142. „Item, Palatinum — ex consilio Nobilium Regni nostri, ex antiqua Consuetudine Regni nostri, faciemus.“ — Mert a' magyar törzsnemzetségek, midőn sz. Istvánnal a' királyi méltóság fölvételekor egyezkedtek, szerződésökben, Béla király névtelen jegyzőjének 6. fej. szerint, többi föltételek között, ezt is kikötötték maguknak: hogy ők, kik szabad akarattól választották őt örökös uroknak, sem maradékik a' királyi tanácsból ki ne rekesztessenek, se az országos hivataloktól meg ne fosztassanak. A' névtelen jegyző ugyan e' szerződést Árpád' korára viszi; de hogy sz. Istvánnal az örökös fejedelemség' behozatala' alkalmával történt, Koszta görög császár bizonyítja, midőn beszéli: hogy a' magyar nemzet, vezérei alatt frígyes szövetségben egymástól független élt; ezen állapotban tehát örökös uraság, fővezérségen kívül, nem létezhetett. A' fővezérség pedig mint Procopius Caesariensis de Bello Vandalico L. 1. C. 18. írja, nem volt főhatalom, hanem csak kiváltság:

„Inter Massagetarum (sive, ut iam vocitant Hunnos, mond' 11. fejezetben) quidam erat parvi agminis Dux, magno vir animo et robore praeditus, qui paterno, adeoque avito jure Privilegium hoc habebat: *ut in quovis Hunnorum Exercitu, primus hostem aggrederetur.* Et enim nemini Massagetarum licebat hostium quemquam in acie prius ferire, quam aliquis ex ea domo et stirpe pugnam laccessivisset.“ — Kézai Simon szerint L. 2. C. 1. épen illy kiváltsága volt Árpád' nemzetségének is: „Hic igitur Arpad, cum gente sua Ruthenorum alpes prior perforavit, et in fluvio Ung primus fixit sua castra, eo, quod ejus prosapia ista praeceteris Scitice tribubus paerogativa investitur dignitate, ut exercitum praecedit eundo, retrograditur redeuntem.“

A' Pfalzgrafok' hatóságáról egyezőleg ír Falckenstein Jánossal Hincmar is Epist. 3. Cap. 24.

„Comitis Palatini, inter caetera, pene innumerabilia, in hoc maxime solitudo erat, ut omnes legales controversias, quae alibi (alsóbb törvény székeken) ortae, propter aequitatis judicium, Palatium aggrediebantur, juste, ac rationabiliter determinaret, seu, perverse judicata, ad aequitatis tramitem reduceret.“ — És Cap. 19. „Comes Palatii, de omnibus secularibus Causis, vel Judiciis suscipiendis, curam instanter habebat, ut nec seculares prius Dominum Regem, absque ejus consulto, inquietare necesse haberent, quousque ille, si necessitas esset, ut Causa ante Regem venire merito deberet.“ —

E' hatóságra nézve a' Pfalzgraf Ducange' Glossariumában „Vicarius Regis,“ király' képe. „Palatini, mond, in vocab. utriusque Ju-

ris, aliter dicuntur vicarii, quia quodam modo gerunt vicem Principis.“—Ezért nálunk is a' nádor „Personalis Praesentia Regia in omnibus Regni Judiciis“; ennél fogva a' hét személyes főtörvényszék gyakorolta a' nádor' birói hatalmát.

A' Specialis Praesentia Regia pedig in Judiciis coram Regia Majestate vertentibus, a' fő titokcancellár volt, mint Cod. Dipl. Tomo IX. Vol. 5. p. 436.—1380-ik évre olvassuk:

„Quod praefatus Dominus Demetrius Archiepiscopus ecclesiae Strigoniensis, Aulae Regiae Cancellarius, ratione sui Officii Cancellariatus, Iudex universarum Causarum, in speciali Regiae Majestatis Praesentia vertentium esse dignoscitur.“ —

Ez az, mit Hincmár oda föl Cap. 19. mondott:

„Comes Palatii de omnibus secularibus Causis, vel Judiciis suscipiendis, curam instanter habebat, ut nec seculares prius Dominum Regem absque ejus consultu, inquietare necesse haberent, quousque ille, si necessitas esset, ut Causa ante Regem venire merito deberet.“ —

A' főcancellárnak ezen hatóságáról szól a' következő oklevél is:

„Nos Johannes dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus Strigoniensis locique eiusdem Comes perpetuus, ac sacre Corone regni Hungarie Cancellarius, nec non primas, eiusdem sedis apostolice legatus, damus pro memoria: Quod instrumentalem exhibitionem, quam dauid filius Nicolai, et Benedictus filius Benedicti de Zantho, contra Thomam filium Stephani de Sydo, iuxta continenciam literarum regaliū prorogatoriarum, super factis, in quibusdam literis similiter regalibus Evocatoriis pariter et prorogatoriis, ac Capituli vaciensis rescricionalibus contentis, in octavas festi beati Georgii martiris facere tenebantur, regia speciali in presencia; in quo etiam termino idem dauid Judicium trium marcarum Judici, et parti adverse persolvere tenebatur; ex deliberatione prelatorum, et Baronum regni, ad octavas festi beati Michaelis archangelii nunc venturas, simul cum dicto Judicio duximus prorogandam. datum in vissegrad Tricesimo die termini prenotati, anno domini Millesimo, quadringentesimo primo.“

A' gömbölyű pecsét fehér viaszba volt nyomva.

Tudjuk minő vetekedés támadott 1630-ban a' királyi személyes jelenlét czím végett Eszterházy Miklós nádor, és Pázmán Péter esztergami érsek között az 1536: 15. homályos törvény miatt, mellynek értelmén miután a' perlekedő felek el nem indulhattak volna, II. Ferdinand hallgatást és békességet ajánlott a' feleknek, kiknek mind kettőjöknek az előadottak szerint igazuk volt, csak hogy a' Personalis Praesentia Regia, és Specialis Praesentia Regia közt nem tudtak különbséget tenni.

Az esztergami érseknek mint főcancellárnak ezen hatóságát az idézett 1536. 15. czikk is elismeré; melly törvényhozáásra Thurzó Elek volt országbirája, 's 1533 óta egyszersmind királyi helytartó adott alkalmat, hogy az ország nyilván kimondaná: miként a' fejedelem' elébe vitt pereknek az esztergami érsek, mint fő titokcancellár volna bírása; ennél fogva e' hatóságára nézve, ő is egyik volna az ország' nagybírái közül; következőleg II. Ulászló alatt 1507: 4. és 1514: 55. czikkek' értelmében a' királyi törvényszék' pecsétének világi nemes rendből nevezett gondviselője, az ő mint Specia-

lis Praesentia Regia személyének helytartója volna a' fölhívott 1492: 55. cikknek 1. szakasza szerint is: „Quod Judices Ordinarii sunt: Palatinus inprimis; deinde Judex Curiae; et postmodum Secretarius Cancellarius, si praesens fuerit; sin minus, Locumtenens, hoc est: qui Sigillum Judiciale Regiae Maiestatis pro tempore tenet.“

Mert a' pecsét-átadás teljes hatalomnak, vagy is fölhatalmazásnak jele volt már az ős időkben is; az egyiptomi Úr (Pharao) midőn Józsefet helytartójává tevė, gyűrűjét is (mert régenten ezzel pecsételte) neki adta. 1. M. 41. 42. 43. — „És kivévė a' maga kezéből a' gyűrűt, és adá az ő kezébe — kiáltván a' hirdető: — hogy ő fejedelme volna az egész Egyiptus földjének.“ — Ez okon mondja I. Ferdinand is némelly 1528. évi okiratában Wagner Károlynál in Diplomatario Sarosienſi pag. 160—163.

„Utque Res nostrae commodius, ac majori Autoritate possint administrari, Sigillum nostrum Secretum, penes praefatum Cancellarium nostrum reliquimus Literaeque nostro nomine, et sub hoc ipso Sigillo perinde, ac si praesentes essemus, scribentur. Quod nemini mirum, aut novum videri debet: Res enim toto fere orbe christiano, est usitatissima, ut dum Principes nessesitate aliqua, Finnes Regnorum suorum egrediuntur; Sigilla domi, et in suis Regnis relinquunt, ut Personae duntaxat eorum abesse videantur: Autoritas vero inter subditos praesens, et assidua maneat.“

Midőn tehát a' magyar apostoli fejedelem birói pecsétjét a' fő titokcancellár, 's általa az ő képében hivataloskodott helytartó, Specialis Praesentiae Regiae in Judiciis Locumtenensére bizta, vele bíraskodásra hatalmazta föl. Ezt igazolá a' folytonos szokás is, mellynél fogva a' primásnak, mint fő titokcancellárnak nem csak birái ültek a' királyi törvényszéken; hanem e' szék' elnöke leveleit is a' fölség' nevében adta, mert ő a' hatóságát egyenesen a' fő titokcancellár' nevében gyakorolta. Megemlítendő, hogy a' fő titokcancellár tulajdon pecsétjét mintegy zálogképa' fejedelemnek adta. Zsigmond király mondja némelly 1400. évi levelében: „Praesentes autem, propter absenciam venerabilis patris domini Johannis archiepiscopi Strigoniensis, aule nostre Cancellary et Sigillorum nostrorum erga ipsum habitorem, Sigillo eiusdem fecimus consignari.“ — Ugyanazt tevė az ország' nagybiráinak ítélő-mesterei is, mint Gara Miklós nádornak 1380. évi leveléből bizonyos: „Praesentes autem, propter absenciam magistris Thome protonotary et Sigillorum nostrorum erga ipsum habitorem, sigillo eiusdem fecimus consignari.“

A' kettős pecsétet jelenkorig az ország' primása őrizte az 1741-törvény szerint is, és különösen örökös adománylevelek' erősítésére használtatt; jóllehet ez iránt sem voltak mindenha tisztában: mert I. Ferdinand 1542. évi levelében mondja:

„Sigillum duplex nostrum et authenticum — eidem domino Strigoniensi faciendum, et eo, more alias consveto, utendum concessimus; orta fuit quaedam contentio coram nobis, qualesnam Literae sub ipso Duplici Sigillo, et altero, quod Secretum vocamus (holott az sem más, mint a' Duplex) temporibus priorum Regum confici solitae fuissent. Consiliariis nostris tunc ex utroque ordine, tam

scilicet Praelatorum, quam Baronum, coram quibus res ista mota fuerat, Nobiscum existentibus, comperimus, una cum ipsis Consiliariis nostris, omnes ferme Literas Confirmationis Armorum, ac Creationis Comitum Perpetuorum, semper sub praedicto Sigillo Duplici emanatas fuisse; id quod ex Literis antiquis nostrorum Praedecessorum, verum fuisse didicimus.“

Igy tartott ez a' primásra nézve egész 1690-ig, mikor I. Leopold a' volt udvari magyar cancellariát a' volt lábra állította, ekkor ismét vetekedések támadtak az udvari, és a' fő titokcancellár közt, Jaklin Balázs nyitrai püspök Széchenyi György primás ellen szegülve tagadá, hogy ő volna a' fő titokcancellár. Széchenyi György öszveszedvén a' primások' privilegiumait, két ízben is írt Jaklin' törekedései ellen; az utóbbi, fölírásában mondja többi között:

„Recenter, gravi cum doloris sensu, intelligo: qualiter Dominus Aulae, seu Vice-Cancellarius eo iam temeritatis delaptus sit, ut ad formandam in nuper exhibito Scripto comprehensionem a me Independentiam, cum praedictio Sigilli Duplicis, seu Privilegalis, benigne mihi a Majestate Vestra SSma concediti, meque ex vi Officii Archiepiscopatus Strigoniensis, qua Summum Secretarium Cancellarium, Lege, et a saeculis imperturbato usu praticata consuetudine concernentis, ad cuius fidelem Conservationem solitum etiam Juramentum praestare debui, aliud Sigillum novum duplex confici curare, et hoc pacto, contra statum publicum se erigere, Constitutionesque Patrias palam vio lare peassumat.“

A' vetekedéseknek illy végök lett:

„Commissum clementer est per alte fatam Suam Majestatem SSmam; quatenus Cancellarius Aulae a Confectione novi huiusmodi Sigilli eo facto superseadeat. Commissum secundo est: quatenus praetitulatus Aulae Cancellarius (Jaklin Balázs) a tunc deinceps, nihil ardui facere, et decidere, sine praescitu Archiepiscopi Strigoniensis ausit, se seque ab eodem, qua Summo Cancellario dependenter habere debeat. Ubi, praeter praemissas benignas Decisiones, idem Aulae Cancellarius ad instantiam, et ob respectum laesi, modo praevio, toties fati Archiepiscopi, ab Officio etiam Cancellariatus Aulici, per eandem Majestatem SSmam suspensus, neque prius restitutus fuerit, donec Posonium veniens, et ad genua ferme procidens, dictum Archiepiscopum deprecatus sit.“

De térjünk vissza a nádorokra, kiknek rendkívüli négyes száma sem támadhatott egyszerre, mi az akkori körülményekből könnyen megfejtethető; a Robert Károly előtt országolt fejedelmek által nevezett nádorok ama' fejtelenség' korában, mind megmaradtak, kiken Károly, míg királysága ingadozott, ki nem adhatott, tünnie kellett őket; de ezután ismét helyre jött a régi rend, s az országban csak egy nádor lett, mint azelőtt; mert hogy 1292. tájban is Cod. Dipl. Tomo VII. Vol. 5. p. 52. kettő volt, ez is rendkívüli állapotra mutat.

Az elemezést pedig e' renden kezdjük:

A' nádor szó' eredete felől különbélék a' vélekedések. Azokkal, kik a' magyar *udvar*, vagy *udvarnok*, és a' tót *Dwor*, vagy, mint Dankovszky György „Magyaricae Linguae Lexiconában“ 948. l. az *Udvor* illyr szóból ad aulam jelentéssel származtatják, nem vitázunk; mert pusztá állításukat egyetlen egy győző okokkal sem támogatják. Még Sándor István is illy értelemben volt a' Sokféle' VIII. Da-

rabjában, hol a' 143. l. így nyilatkozot : „Nádor Ispán ezen két tót szóból eredett : *na dwür*, és *pán*, vagy *zupán*; a' mi is épen anynyi, mint Comes Palatii, Comes Palatinus. Szarka, és Molnár urak mindenképen iparkodtak ugyan, hogy *Nagy-urból* származtathassák: de ez hihetetlen, hogy későbbi eleink a' nagy-urat Nádorra rontották volna.“ — De még hihetlenebb: hogy a' magyar Udvar szó, a' tót Dwor névből eredett volna. Kézai Simon in Appendice §. II. beszéli apáinkról : „Habentesque captivos sine numero — curiae suae famulantes ordinauerunt ex eisdem, quos patrio nomine Vdwornicos vocaverunt.“ — Tehát Ázsiából hozták magokkal. — Klaproth Juliusnál „Kaukasische Sprachen“ a' 214. lapon : „Thür: Ossetisch duar; Kurdisch deri; Persisch der; alt-deutsch dura; griechisch δο-*ρα*. Mindezek a' nevek a' sanskrit Dvar=Porta jelentésű gyökből látszanak származni; belőle lett az U betű' elébe tételével a' magyar Udvar szó is, Ház, Palota jelentéssel. A' török császár' Udvara most is fényes Portának neveztetik; mint régenten a' parz nyelv *Deri*, azaz: udvari nyelvnek. A' nyájaskodókat is udvariasoknak szoktuk nevezni. — A' Portát pedig „die Thüre“ mostan Kapunak hívjuk, mint a' törökök; de azért még nem következik, hogy tölök kölcsönöztük volna; mert már a' kopt nyelvnek Memphitusi, vagy koptusi dialectusában is megvan: a' Chepit, Porta-név. Egyiptusi nyelven pedig: Chep = flache Hand; innen a' Kapni magyar ige, és Chep: fassen; épen a' Kapu szó is illy valamit befoglaló név.

Perger Jánosnál is „a' Magyar és Hazája' Leírásában“ a' nádor név a' *nagy-úr* szónak csak rövidítése. — De a' régi szokás e' szónyomozást sem javallja; mert őseink a' VIII. században élt Theophanes és Nicephorus kosztavári patriarchák szerint fejedelmöket is csak úrnak hívták: „anno 617. — in Lazica moratus, mittit Heraclius Imperator ad Turcorum Dominum“ — τὸν τοῦρκων ἡγεῖον. Így mondták ki a' görög írók a' magyar Úr nevet. Későbbi időkben is a' koronaörökös is csak Úrnak nevezték, mint Cinnarnus IV. Istvánról beszéli: „Stephano vero, seniore intelligo, Uru-mi dignitatem concesserunt, quo nomine apud Hungaros Regni Successor indicatur.“ — Ha tehát a' nádor szó *nagy-urat* jelentene, a' Palatinus nagyobb címet viselt volna, mint a' koronaörökös; mi nem valószínű: pedig a' palatinus már Heltai Gáspár' 1575. évben nyomtatott krónikájában is „nádor-ispán.“ Így neveztetik az 1608. évi országgyűlés' irataiban is; mi arra mutat, hogy e' nevezet régi 's nem új.

Nagy János „Paralellismus inter Linguas Orientales cum Hungarica“, a' 45. l. a' nádor szavat hason arabs névből származtatja „Inclytus, illustris vir, incomparabilis“ jelentéssel; utána vetve: „adeoque non a Slavico Nadwor, ut quidam volunt.“ — De miután a' nádor szó nem címet, hanem hivatalt jelentő név, e' vélemény sem kielégítő.

Németh János szerint pedig az 1839. évi Tud. Gyűjt. VIII. kö-

tetésben a' nádor szó, nagy udvar, Curia Regia szavakból támadott; mert régenten a' királyi udvarban ketten bíraskodtak: a' nádorispán, Comes Palatinus, és a' Judex Curiae, ezelőtt Comes Curialis, a' volt országbírája.

De az ország' bíráját soha sem nevezték udvari ispánnak, hanem ország, azaz: király' bírájának. Már a' régi halottas beszédben „extremum judicium“ bírság' napja; tehát a' bíró nevezet közönséges volt. Fönmaradott az ország' bírájának eredeti neve a' deák „Judex Curiae“ nevekben, és III. Béla királynak németre fordított 1195. évi oklevelében Fejér Györgynél: Cod. Dipl. Vol. I. p. 291. hol „Esau Hoffgrauen“ azon évi deák oklevélben Tomo II. p. 301. „Esau Curialis Comes.“ 'S Wagner Károlynál in Anal. Sceps. P. I. p. 199. Károly királynak 1312. évi okiratában „Dominicus Gros-grow, und Magister Lambrecht Richter unsers Hofes.“

Azért hívták pedig ország, azaz: király' bírájának, mert bíraskodása eleinte csak a' királyházi, vagy udvari jobb-ágakra terjedett: ellenben a' nádor, mint „Personalis Praesentia Regia“ a' haza' minden lakosain, kivétel nélkül bíraskodott; mert a' sz. kir. városok később mentettek föl bírósága alól.

A' nádor szó tehát nem eredhetett a' Curia Regia, Nagy Udvar nevekből; azért is a' nádor nálunk nem Pfalzgraf, mint az elenyészett római-német birodalmi Comes Palatinus: hanem mindenha Gross Graf, Magnus Comes. Már pedig, ha a' nádor, a' palatium (Pfalz) szóból fordítottatott volna magyarra, a' nádort Udvari Ispánnak, azaz: Comes Palatinusnak, Hof-Grafnak kellett volna nevezni; de a' nádor még több deák okiratokban is: Magnus Comes; a' németekben pedig kivétel nélkül Gross Graf, még Németh János által közlött feles okiratok' kivonataiban is; mellyekhez még ezek is járulhatnak:

Rogieriusnál (Miser. Carm. C. 14.) a' Nádor egyenesen Major Comes „Misit (Rex Bela IV.) Majorem suum Comitem cum Exercitu Palatinum.“ — Ottokar csehek' királya is 1260-ban IV. Sándor pápához intézett levelében nádornak nevezi: „cum Ungariae Regibus (érti IV. Bélát 's fiát V. Istvánt) secundum oblatam nobis a Magno Comite Rolando, de Posonio formam maluimus pacis foedera reformare.“ Katona, Hist. Crit. Tom. VI. p. 318. — És Cod. Dipl. Tom. V. Vol. I. p. 111. némely 1271. évi levelében „Comes Rolandus, Major Ungariae Banus (Ispanus)“ — E' néven nevezi a' nádort 1372. évben Budán kelt, 's IV. Károly császárnak küldött levelében János alexandriai patriarcha is: „Totum negotium erat in periculo destructionis, nisi fuisset Comes Magnus Palatinus, inexplicabiliter fidelis et voluntarius servitor vestrae Majestatis.“ Katona, Tom. X. p. 507. — Buda városa' régi német törvénykönyvében a' 103. l. „Gross Graf“ — Eyczinger Ulreichnak 1439. évi okiratában is „Gross Graf“ L. Oest. Blätter für Lit., Kunst, Gesch. IV-ter Jahrg. Nro 71. — Hédervári Lőrincz magát 1444. és 1446. évekre „Laurentius von Haiden-

reichs-turn (Hédervára) Gross Graf in Ungern“ nevezi Bécs városa' tanácsának írott német leveleiben, Kollár Ádámnál *Analecta Vindob.* Tom. II., col. 1225. 1245. 1246. és 1297. — 1447. évre is „Laurentius von Haidenreichs-turn, gross graf in Hungern.“ — col. 1361. — 1448. évre „Ladislaus von Cara, Graf zu Ungern“ azaz : Magyarország' ispánja, Comes Regni. Schwandtnernél SS. RR. Hung. Tomo I. fol. p. 521. a' rheni palatinus választó-fejedelemnek követe, ki Hunyadi Mátyásnak Beatrixsal Nápoly' királya' leányával 1476. tartott menyeközjén, 's ugyanazon királyné' megkoronáztatásán jelen volt, 's a' mit látott, írásba vett, a' nádort mindig Magnus czímmel illeti : „Comes Magnus Regem interrogat : an Diadema Regium vellet Reginae imponi ? et cum Rex annuisset, ille idem Magnus Comes, et reliqui Magnates in caput Reginae Coronam imponunt.“ — A' nagy hatvani gyűlésnek 1525. évi német írójánál szinte „Gross Graf.“ Kovachichnál, *Suppl. ad Vest. Comitior.* Tomo III. a' 6—17. II. Azonkép Kollár Ádámnál 1527. évre in *Hist. Coronationis Ferdinandi I.* Ursinus Velius' *Historiájában* a' 186. l. „Magnus Comes ter quiddam ad Hungaros hungarice loquutus est, et ab eisdem percontans : an Ferdinandum sibi Regem petant ?“ — Hans Thurmschwambnál, *Engel Jánosnak „Geschichte des Ung. Reichs. und seiner Nebenländer“* czímű munkájában I. Th. S. 194. „Der (Zapolaí) Istvan ist hernach Gross Graf worden.“ Holott Németországon a' palatinus változatlanul mindig Pfalzgrafnak hivatott ; minek csak ez az egy oka lehet, hogy a' „Gross Graf“ valóban a' magyar nádor névből fordítottatott németre, melly szó annyit jelentett, mint a' deák „Magnus Comes“ azaz : nagy vagy fő, első-bíró ; mert, hogy a' Comes név a' magyar diplomatiában, több jelentései közül, bírót is jelentett, 's evvel hason értelmű szó volt, mindenki tudja ; erre tehát nem kell bizonyosság.

'S így, a' nádor „Magnus Comes“ jelentéssel, a' magyar Nagy, és perzsa, vagy médus *Dawar*, bíró, nevekből összetett szó. „Noch jetzt haben die Parten einen Obersten auf ihrem Volk, Dawar : Richter.“ — *Zend Avesta* I. Th. S. 64. — És III. Th. S. 181. „Zwei Kleine Wörterbücher der alten Sprachen Persiens.“ — *Datourbar* : in *Pehlvi Richter* ; ez a' nyelv pedig Klaproth szerint (*Asia Polygl.*) Sprache von Nieder-Medien, oder Parthien volt. — Ugyan ott, t. i. a' *Zwei kleine Wörterbücherecken* : *Daver*, Persisch Richter. — A' nádor névnek végső tagja tehát a *Pehlvi Datoubar*, vagy inkább perzsa : *Davar* szónak csak rövidítése. Ha pedig ezen elemezés valakinek erőltettnék tetszenék, bátor származtassa a' *Pa-zend Dee* névből, melly *Zend Avesta*, II. Th. Riga, 1777. S. 145. a) betűjegyzék alatt szinte bírót jelent : „Dee ist Pazend von Dethoscho, gerechter Richter.“ E' szóból az úr, vagy or név' hozzátételével támadhatott a' : Nagy-bíró-úr, rövidítve : Nádor nevezet. — A' dor végtag főmaradt egy más magyar dialectusban is. Kézai Simonnál L. 1. C. 2. a'

kádár bírót jelentő névben : „Constituerunt quoque inter se Rectorem unum (innen a' német: Richter, és tót Richtar szavak) nomine *Kadar*, de Genere Turda, qui communem Exercitum judicaret.“ „Kattousi“ Parti nyelven: Priester, Diener Gottes, und Gesetzbesessener, Zend Avesta, II. Th. S. 62. Ez a' magyar kádár szó, Reiske szerint, különbözni látszik a' török *kadîş*, vagy *kadîş* csakugyan bírót jelentő névtől.

Már e' szónyomozás is eléggé igazolja, hogy apáink nem olly könnyen fogadták el az idegen nevezeteket, mint tán gondolnók; hanem még az újonnan behozott hivatalokat is saját nyelvökön nevezték, mint a' palatinust; mert már megvolt nálok e' hivatal, ha más formában is. Ezért a' nádor szó és hivatal mindenesetre régibb, mint Engel (Gesch. des Ungr. Reichs. I. Th. Wien, 1813. 8. a' 105. l.) vélte: hogy a' nádorság csak Koppán somogyi vezér ellen viseli had előtt jött keletbe, 's hogy Hunt-Páznán testvérek lettek volna első Pfalzgrafok, Comites Palatini.

Befejezésül legyen mondvá: hogy ezen elemzés szerint, a' magyar Primás hibásan nevezetnék Ál-dornak, mert e' nevezet áldozó bírót jelentene.

— Ez után

KIS FERENCZ lev. tag

két régi gyűrűt mutatott elé, 's bemutatását a' következő előadással kísérte: Van szerencsém a' tisztelt osztálynak egy, hazánkban feltérdekes régiséget bemutatni, melly tanúsítja, hogy már a' kereszténység' itt elterjedése' első századaiban e' földön eretnekek is laktak. Ezen *abraxas* gyűrű az 1848. évi utolsó pesti vásár' alkalmával jutott birtokomba; eredeti foglalása ezüst, és $1\frac{1}{8}$ latot nyom. A' kö jaspis, mellyen jobbra álló, kakas fejű, lábai helyett két tekervényes kigyóval ellátott, derekán pánczélos emberi alak szemlélhető, melly fölemelt jobbában ostort, baljában pajzsot tart, mellyen viszszeről e' szócska „*I A U*“ láttatik bevésve, mi nem egyéb, mint az istenség Javo, Jova, Jehova nevének megrövidítése. Efféle kövekről Alexandriai Clement' írásaiból annyit tudunk, hogy az ő korában a' második század' folytán élt Aegyptusban egy alexandriai születésű Basilides nevű egyén, tanítványa Glaukiasnak, ki sz. Péter apostol' hallgatója volt. Basilides azon eretneki, a keresztényen vallás' fő elveitől csak annyiban különbözö, sokak által követett tant terjeszté: hogy a' nem teremtett eredeti erőnek hatását, mellynél fogva a' lények léteznek, *abraxas*nak nevezé, melly a' régi aegyptusi szolgálat szerint abrak (az áldott) és Sas, vagy Sar (a Szót) jelenté, és hogy Krisztusban látá az egyedüli főistenséget. Ezen eretneki tan' nyomai Tertullian, Eusebius, Euphаний, és Hieronymus' iratain kívül, csak a' museumokban létező, Aegyptusban, Syriában, Görög- és Spanyolországban talált abraxas nevű metszett kövek által nem nagy, alig néhány százra menő számban, jutottak hozzánk. Efféle kövek' hát-

lapján e' görög betűkkel bevéselt szócška, *abraxas*, nem szokott hiányozni, de ez a' jelen kövön, az eredeti igen erős foglalása miatt nem látható: mi által e' régi emlék annyival becsesbbé leszen, mint-hogy Bellermann tudós berlini tanár 1817. kiadott ebbéli emlékiratában megjegyzi: hogy foglalt abraxaskövek még eddig a' gyűjteményekben nem fordultak elő, de gyanítható, hogy foglalva pecsétlésre is használtattak, mit ezen, eddig egyedüli példány teljes bizonyosságra emel.

Egy más, szinte honunkban nem rég talált, és birtokomba került középkori, igen kopott, sőt a' hosszas viselés által már törött arany pecsét-gyűrűt is van szerencsém bemutatni. Ez legtisztább aranyból van, 's még $1\frac{1}{4}$ aranyat nyom. Benne egy római metszésű carniol látható, mellyen a' balra álló Szerencse jobbájában bőség-szarvat, baljában kormányt tart. A' lejjebb fekvő arany szélén pedig illy alakú körirat olvasható: ∞ *HEMERI* ∞ I. (Sigillum Emerici). Hihető, hogy honunknak valamely nagy és tán még a' XIII. század előtt élt emberé volt, de kié, alig magyarázható; csak azt jegyzem meg, hogy Imre királyunk is pecsétjén ellenjegyzésül Pray szerint metszett kövü gyűrűt használt, mellyen azonban csak egy lovag látható, minden körirat nélkül.

— Ezek után a' *versenyügyet* vevén tárgyalás alá, az 1847-ben kihirdetett rendes jutalomkérdés, melly azon okok' kifürkészését kívánja, miknél fogva Magyarország' legtöbb meghódított tartományait elvesztette; 's mellyre idején pályafelelet nem érkezett, több okból mellőztetett; ellenben azon rendkívüli jutalomtételnek, melly Széchenyi György' életrajzát kívánja, minthogy a' tudományos munkálkodásnak nem kedvező idők' tekintetéből csak egy pályairat érkezett, határideje 1851-diki martius' 31-keig kiterjesztetett.

KIS GYÜLÉS, JULIUS' 20. 1850.

(A' *mathematical* és *természettudományi osztályok'* részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő *exja'* elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Gebhardt, Győry, Vállas rend. és Nendtvich, lev. tt. — Egyéb osztályokból: Döbrentei, Erdy, Szász, Szilasy, r. tt. — Bertha, Lugossy, Pauler, Reguly, Repicky, Széchy, Waltherr lev. tt. — Toldy F. titoknok.

VÁLLAS ANTAL rt.

a' következő előadással nyitotta meg az ülést:

Ezelőtt egy évvel olly értekezés olvastott fel e' helyütt *Arenstein* tagtársunk által, melly alapeszméjének elegans volta miatt, magára vonta mindnyájunk' figyelmét, 's melly meg is érdemli a' külön vizsgálatot. A' tárgy a való 's egész gyökü felsőbb egyenletek' föloldását illeti.

A' tankönyvekből ismerjük azon közönséges szabályt, melly szerint az

$$x^m + Ax^{m-1} + Bx^{m-2} + \dots + Lx + M = 0$$

egyenletnek minden való 's egész gyökét az M tényezőiből megtalál-

hatjuk 's e' mód taníttatik nálunk is, csak hogy *Peczval* lithographirozott munkájába több helyütt nevezetes tévedések csúsztak be *). E' mód nemcsak Arenstein, hanem a' magam véleménye szerint is hosszadalmas, miért is rövidebbet keresett tagtársunk 's azt a' következőkben vélte föltalálni. — Alakíttassék az eredeti egyenletből olly új két egyenlet, hogy ezeknek gyökei amazéinál 1-gyel nagyobbak 's illetőleg kisebbek legyenek. Ez megtörténvén 's

$$\alpha, \beta, \gamma \dots \lambda, \mu$$

által tétetvén ki az eredeti egyenlet gyökei: azon egyenlet' utolsó tagja, melly a' gyököket egygyel kevesítve foglalja magában, illy tényezőkből alakuland :

$$\alpha-1, \beta-1, \gamma-1 \dots \lambda-1, \mu-1,$$

amazé pedig, melly az 1-gyel megtoldott gyökökből alakúl, ezeket foglalandja magában :

$$\alpha+1, \beta+1, \gamma+1 \dots \lambda+1, \mu+1.$$

Legyenek M' és M, azon egyenletnek utolsó tagjai, melly egyenletek' gyökei 1-gyel megtoldvák vagy alább szállítvák. Ezt föltéve lesz:

$$M, = (\alpha-1) (\beta-1) (\gamma-1) \dots (\lambda-1) (\mu-1)$$

$$M = \alpha\beta\gamma \dots \lambda\mu$$

$$M' = (\alpha+1) (\beta+1) (\gamma+1) \dots (\lambda+1) (\mu+1).$$

Fölbontván tehát az M, M, M' utolsó tagokat minden tényezőikre, azon tényezők lesznek az eredeti egyenlet' állító vagy tagadó gyökei, a' mellyek M,-től M'-ig egygyel egygyel haladóknak vagy fogóknak tapasztaltatnak.

Ezen módja az egyenlet-megfejtésének, ha kifogáson fölülinek tapasztaltatnék, olly egyszerű és elegans észrevételen alapúl, hogy csak mély sajnálattal mondom ki, mikép az alapészrevétel a' czél' elérésére sehogy sem alkalmazható. Igaz ugyan, hogy az M-nek azon tenyezői, mellynek gyökei az eredeti egyenletnek, alább szállítva vagy megtoldva fordulnak elő az M, és M' tenyezői között : de ez azért nem vezet a' keresett gyökök' megismerésére, mert M-nek más tenyezői is bírnak ugyanazon sajátsággal.

Állításomnak némi földerítésére taglaljuk a' következő egyenletet :

$$x^3 - 3x^2 - 34x + 120 = 0.$$

Kifejtvén azon egyenleteket, mellyek a' gyököket 1-gyel kevesítve vagy megtoldva bírják, lesz :

$$x^3 - 37x + 84 = 0,$$

$$x^3 + 6x^2 - 25x - 150 = 0,$$

*) Így péld. azt mondja : „Ad radices ergo rationales integras datae cuiusdam aequationis inveniendas, solum terminus pure cognitus in suos factores simplices decomponi, et cum his (csak ?) tam positivis quam negativis proba instituti debet, quisnam datae aequationi satisfaciat“ stb.

'S ezekből lesz:

$$M, = 84 = 2^2 \cdot 3 \cdot 7,$$

$$M = 120 = 2^3 \cdot 3 \cdot 5,$$

$$M' = 150 = 2 \cdot 3 \cdot 5^2.$$

Sorba állítván ezen utolsó tagok' minden tényezőit, találtatnak:

M,-éi: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 12, 14, 21, 28, 42, 84;

M-éi: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 15, 20, 24, 30, 40, 60, 120;

M'-éi: 1, 2, 3, 5, 6, 10, 15, 25, 30, 50, 75, 150.

Itt M,-től M'-ig egygyel egygyel növekesznek: 2, 4, 5; fogy-
nak ellenben: 2, 3, 6. Azok lennének tehát az eredeti egyenletnek
állító, ezek tagadó gyökei, mi képtelenség.

A' fentebbi példában használt egyenlet valóban bír három való'
's egész gyökkel, a' melyet ki is lehetne a' gyökök' további leszá-
lítása 's megtoldása által találni — csakhogy ekkor a' művelet' hosz-
szadalmassága semmi előnyt nem nyújtana.

De hátha vannak képzetes 's öszmérhetlen gyökü egyenletek is,
mellyek az Arenstein úr' módja szerint megvizsgáltatván — hibásan
való egész gyököeknek mutatkoznak? Hogy lehetnek, azonnal át
fogjuk látni, mihelyt meggondoljuk, hogy arra csak a' kívántatik
meg, hogy az M utolsó tag' tényezői az M, és M' tagok' tényezőivel
egygyel egygyel haladó vagy fogyó sort képezzenek, ez pedig meg-
történhetik a' nélkül, hogy az eredeti egyenletnek való 's egész gyö-
kei legyenek.

Vizsgáljuk péld. a' következő egyenletet:

$$x^3 + 16x^2 + 23x + 360 = 0.$$

Alább szállítván és megtoldván ezen egyenletnek gyökei, a' követ-
kező eredmények találtatnak:

$$x^3 + 19x^2 + 58x + 400 = 0,$$

$$x^3 - 13x^2 - 6x - 352 = 0.$$

Itt tehát M, = 400, M = 360, M' = 352 's ezeknek tényezői il-
letőleg ezek:

M,-éi: 1, 2, 4, 5, 8, 10, 16, 20, 25, 40, 50, 80,

100, 200, 400.

M-éi: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 15, 18, 20, 30, 36, 40,

45, 60, 72, 90, 120, 180, 360.

M'-éi: 1, 2, 4, 8, 11, 16, 22, 32, 44, 88, 176, 352.

Az új nézet szerint lenne tehát az eredeti egyenletnek egy ál-
lító (=3) gyöke, kettő pedig tagadó: —3 és —9; mi már eddig is
képtelenség, minthogy az eredeti egyenletnek, mellyben a' jegy-
változások teljesen hiányoznak, csupán tagadó gyökei lehetnek.
Minthogy azonban a' —3 és —9 sem gyökei az egyenletnek, vilá-
gos, hogy az új nézet a' gyökök' megtalálására egyáltalán alkal-
matlan.

Taglalván az eredeti egyenletet azon mód szerint, melly munkáimból ismeretes, találattik:

$$\begin{aligned} qx &= x^3 - 16x^2 + 23x - 360 && ; 3 \text{ var.} \\ q(x+1) &= x^3 - 13x^2 - 6x - 352 && ; 1 \text{ var.} \\ q(x+10) &= x^3 + 14x^2 + 3x - 730 && ; 1 \text{ var.} \end{aligned}$$

'S ezek' eredményeül azonnal kitetszik, hogy az eredeti egyenlet egy pár képzetes gyökkel bír (!), 's hogy való gyöke < -10 .

Ámbár tehát általában igaz, hogy alább szállítván vagy megtoldtván valamely egyenlet' gyökei, az utolsó tag' tényezői, a' mindön való egész gyökökkel bír az egyenlet, ugyanannyival szintén alább lesznek szállítva vagy megtoldva: de viszont semmikép sem állíthatni, hogy alább szállítván vagy megtoldtván az utolsó tag' tényezői, az egyenletnek szükségkép való egész gyökei vannak. — 'S ebben rejlik a' tévedés, a' mellyet kimutatni a' tudomány' érdekében kötelességemnek tartottam.

— Utána

NENDTVICH KÁRÓLY lt.

némelly eddig még meg nem vizsgált *hazai köszenek'* példányai' bemutatását a' következő előadással kísérte.

Tisztelt társaság! Melly fontosnak tartatik a' köszenek' czél- és korszerű vegyvizsgálata, tanúsítja azon körülmény, hogy a' műiparban és tudományokban előbbre haladt nagyobb országok' kormányai azoknak vegytani és műipari vizsgáztatását elrendelték, 's maga a' bécsi academia Schrötter urnak, a' bécsi műegyetem' vegytanárának 1849. febr. 1. tartott ülésben tett indítványa' következtében a' birodalomnak nevezetesebb és üzlet alatt levő köszenek' terjedelmes és a' kor' igényeinek megfelelő vegyvizsgálatát elhatározta. A' bécsi academia e' czélból Schrötter urat Angliába utaztatá, hogy azon nagyszerű kísérletekkel megismerkedjék, mellyeket az angol „Geological Survey“ az amerikaiak' példájára ez irányban megindított, és Playfair és Philips vegyészek' vezérlése alatt szakadatlanul folytat Határozott egyszersmind a' bécsi academia tetemes pénzösszeget is, hogy tervezett kísérletek a' kívánt irányban és terjedelemben megtörténhessenek.

Történtek ugyan már ezelőtt is vizsgálatok a' köszenekkel, részint több kormány' rendeletére, részint egyesek' önszántából, a' tudomány vagy a' műipar' érdekében. Azonban mind ezen vizsgálatok csak részletesek valának, egy pár köszénderabra vonatkoztak; vagy régebben történvén, a' jelenkor' igényei és az előbbre haladt műipar' követeléseinek többé meg nem felelnek.

A' legterjedelmesebb munka e' tekintetben 1826. Karsten porosz bányatanácsnok által kormánya' megbízásából jelent meg, ezen czím alatt: *Untersuchungen über die kohligen Substanzen des Mi-*

neralreiches. Berlin, 1826., mely Poroszország' legtöbb közseneit magában foglalja.

Ámbár azonban Karsten vizsgálatait a' legnagyobb tárgyismerettel tette 's az akkori kor' igényeinek 's a' tudomány' állapotának tökéletesen megfelelték, mégis azóta sokkal inkább haladt a' tudomány és gyarapodott a' tapasztalás, semhogy az akkor nyert eredményekkel meg lehetne elégedni, úgy hogy majd minden vizsgálatok új revisiót, és új elv szerinti nyomozást igényelnek.

Újabb időben Regneault és Berthier Franciaországban, Richardson Angliában közöltek számos közszenekről vegyvizsgálatokat, melyek a' tudomány' jelen állapotának megfelelnek ugyan, de műipari részére ki nem terjeszkedtek, nem is terjeszkedhettek, mivel arra nagyobbbszerű intézkedések és tetemesebb költségek igényeltetnek.

Nagyszerű példával előzték meg e' tekintetben is Európát az amerikaiak, kik közszeneknek vizsgálatát nemcsak tudományos tekintetben, de műipari czélokra is nagyszerű mértékben vették legelőször eszközésbe, és azt végbe is vitték.

Ezeket követték az angolok kik, ámbár már számtalan évek óta használják dús közszenbányáik' áldását 's azokat tulajdonságaikra 's haszonvetőségökre nézve minden oldalról ismerik, mégis szükségesnek tartották, miszerint azok minden tekintetben tudományilag megvizsgáltassanak 's műipari értékek tudományilag is meghatározassék.

A' porosz kormány szinte hasonló kísérleteket és vizsgálatokat rendelt megtétetni birodalmában levő közszenfajaival. E' készülétek épen akkor valának leginkább folyamatban, midőn 1848. év' telében Berlinben tartózkodám, hol azokat Prix dr. a' királyi vasöntőgyárban egy saját, e' czélra felállított házban, vezeté. Mi lett ezen kísérleteknek sorsa, miután a' kir. vasöntőgyár az 1848-diki zavarok közben leégett, nem tudom.

Ugyanezt az ügyet karolta fel, mint említettem, a' bécsi academia is, 's a' kísérletek' vezetésével Schrötter urat bízta meg. Schrötter ez ügyben tett utjáról haza érkeztén az 1849. nov. 3. tartott academiai ülésben mind azon pontokat közelebbről meghatározta, melyeket, az amerikaiak és angolok' útját követve, figyelembe kelle venni, hogy a' vizsgálat a' tudomány és a' műipar' igényeinek megfeleljen. Azon igényeket, melyek minden közszen' megvizsgálásánál tekintetbe veendő, útjában tett tapasztalásai' következtében Schrötter 17 pontba foglalta. Ezek közt öt pont nagyszerű készüléteket és tetemes költségeket igényel, míg a' többi tizenkettő minden czélszerűen elrendezett és felszerelt vegyműhelyben kivihető.

A' tisztelt társaság előtt tudva van, miszerint magam is már több évek előtt azon czélt tűzém ki magamnak hogy Magyarország' közszeneit vegytani vizsgálat alá vegyem, a' meddig t. i. azt tehetségem, eszközeim, 's egyéb körülményeim engedik.

Vizsgálódásom' első eredményét a' m. orvosok és természetvizsgálók' Pécsen tartott gyülekezetében közöltem, melyek annak munkálataiban 117—126. lapon közöltettek is. Egy második közlésem történt a' m. academiának 1846. tartott egyik osztályülésében, a' harmadik a' m. orvosok és természetvizsgálóknak 1837. Sopronban tartott gyülekezetében, egy negyedik végre a' m. academia' 1848-ban tartott egyik osztálygyülésében. Különféle körülmények, főleg egy vegyműhely' hiánya hátráltatának a' megkezdett munka' folytatásában 's kényszerítének nemcsak a' m. köszenek, hanem egyéb érdekes tárgyak' vizsgálásának is egy időre felfüggesztésére. Mind e' mellett van szerencsém némelly már az előtt tett de eddig még nem közölt köszénvizsgálatot közölni a' tudós társasággal, mely legközelebb kiadandó terjedelmesebb munkámban toldalékként jelenendik meg.

Az I. a' *palojtai* köszén Hont megyéből, közel Nógrád' határához. Ez barna, az ásványos faszénbe átmenő. Színe feketés barna, egész a' barnáig, pora barna, szerkezete rostos kemény, porrá nehezen törhető. A' faszerkezet rajta világosan észrevehető. A' levegőnek hosszabb ideig kitéve, repedéseket és hasadékokat kap, melyek' következtében kisebb darabokra omlik szét. Hasadékait és vál-repedéseit a' gyantának egy különös eddig még nem vizsgált neme hatja át.

Aránysúlya 1,256.

Vízirtartalma 100 súlyrészben 11,07. Zárt edényben hevítve 100 súlyrészből vesz 59,97 illó részt. A' 40,03 -ból álló maradvány összeálló és kemény koksokat alkotott.

Kéntartalma 100 részben 2,59.

Elemi vegybontása két kísérlet után közép számmal adott:

70,40 szénenyt

5,73 könenyt

23,87 élenyt

100,00 's azon kívül még 1,41 hamut.

Ezekből világosan kitetszik: 1. Hogy e' köszén *zsugorodó*, mi barna köszeneknél igen ritka. 2. Hogy szénenytartalma, ahhoz képest hogy a' faszerkezethez inkább hasonló mint a' köszénhez, tetemes. 3. Hogy illó alkatrészeinek mennyisége igen tetemes, mi ennek gyantás természetéből magyarázható. 4. Hogy hamutartalma igen csekély, mi a' köszén' becsét neveli. 5. Hogy kéntartalma tetemes, és mi igen feltűnő, nagyobb mint hamutartalma. Én ezen anomáliára már más helyen figyelmeztettem a' vegyészeket. Oka eddig még nincs eléggé megmagyarázva: körülményeim pedig még nem engedék hogy tovább nyomozzam, 's okát kipuhatoljam. — Mind ezeket tekintetbe vévén, minden bizonynyal állíthatni, miszerint a' *palojtai* köszén mint ásvány-faszén a' jelesbek közé tartozik. Alkalma-

tos nemcsak mindennemű tüzelésre, hanem kokszt-égetésre és gőzvilágításra is; 's ámbár ez irányban kísérletek még téve nincsenek, mégis majdnem teljes biztosssággal állíthatni, miszerint e' célra igen alkalmazható lesz.

II. A' *várkonyi köszén*. Ez Szepeszy gyógyszerész által küldött be hozzám. Valamint a' palójtai, ugy ez is barna köszén, az ásványfaszénhez közeledvén, színe feketés barna, vagy sötét barna. Törése réteges, rétegei physical tulajdonságaikra és alkatásukra nézve néha igen különbözök, váldarabjai gyakran dülénylapúak. Fénye zsíros, gyakran üvegнемű, néha egészen hiányzó. Szerkezete rostos, néha egészen a' fái mellyből származott, rostos szerkezete gyakran elenyészik. A' levegőn repedéseket kap, a' nélkül azonban hogy szétmállanék. Porrá nehezen törhető. Pora barna.

Aránsúlya 1,290.

Vízirtalma 15,72 százalék.

Zárt edényben hevítve veszrt súlyából 46,78 százalékot. A' maradvány porhanyú volt, legkevesbé sem összeálló; a' köszén tehát a' tűzben elmállók' sorába tartozik.

Kéntirtalma 100,00 súlyrészbén 1,65.

Elemi vegybontás szerint két kísérletből nyert közép számmal foglal magában:

67,515 széneynt

4,540 köneynt

27,945 éleynt

100,000 's azon kívül még 8,185 százalék hamut.

Mindezen adatokból kitetszik: 1. Hogy a' várkonyi köszén a' közép szerű barna köszének közé tartozik, hogy részint széneynt-, részint hamutirtalmánál fogva a' palójtainál alább áll. 2. Hogy kokszt-égetésre nem alkalmazható, 's így 3. Csak mindenféle tüzelésekre, nem pedig gőzvilágításra használható. Az ozdi vasgyár' közelében levén, főképen abban használrtatik a' kavarási műfolyamnál (Puddlingsprocess).

III. Az *árvai köszén*. Ezt Horváth Alajos volt urodalmi orvos küldé be hozzám, de Árvának mellyik vidékéről, nem jelentetett. Ez barna köszén, az ásványfaszénhez közeledő. Színe feketés barna. Fénye igen csekély, kevésbé zsíros. Törése hosszában kitünőleg palás, haránt törése egyenetlen. A' levegőn tartós, el nem málló, sem el nem repedező. Porrá nehezen törhető, pora barnás. Szerkezete itt-ott rostos.

Aránsúlya 1,341.

Vízirtalma 15,60.

Zárt edényben hevítve veszrt 100,00 súlyrészből 55,37 súlyrésznyi illó alkatrészeket. A' maradvány porhanyú, a' köszén tehát tűzben elmálló.

Kéntartalma 100,00 súlyrészben 1,82.

Hamutartalma 5,955, tehát 6 százalékhoz közel áll.

Az elemi vegybontás két kísérletben adott középszámmal :

66,090 szénényt

4,555 könenyt

29,355 élenyt

100,000 és 5,955 hamut.

E' köszén ennélfogva igen közepszerű barna köszén, fűtésre és tüzelésre katlanok alatt, a' hol nagy hőség nem kívántatik, 's alig egyébre alkalmazható.

IV. A' *felsőbányai köszén*. Ez Mike János úr által küldetett hozám. Települési viszonyai nem közöltettek. Ez is barna köszén. Színe fekete ugyan, de pora igen barna. Fénye zsiros. Törése egyenetlen réteges. A' levegőn nem változik, de porrá könnyen törhető.

Aránsúlya három különféle darabon határozva, az elsőn 1,617, a' másodikon 1,658, a' harmadikon 1,704, miből a' középszám 1,66.

Vízartalma 100 súlyrészben 6,07.

Zárt edényben hevítve 100 súlyrészből veszett 36,79 súlyrész illó alkatrészeket.

Hamutartalma 100 részben 26,445.

Kéntartalma pedig 17,06.

Az elemi vegybontás két kísérlet után adott középszámmal :

62,62 szénényt

4,58 könenyt

32,80 élenyt

100,00

Ebből tetszenek ki e' köszénnek tulajdonságai, és mire alkalmazhatása. Kitetszik, miszerint a' barna köszének' legsilányabb neméhez tartozik, részint csekély szénénytartalmánál fogva, részint pedig rendkívül nagy hamu-, főleg pedig kéntartalmát tekintve. 'S ezen okoknál fogva alkalmazhatása igen kevés esetre van szorítva, legfeljebb téglá- és mészégetésre és jól huzó kemenczékben fűtésre használható.

Előttünk áll tehát ismét négy külön helyről vett köszén, melyek mind barna köszének; de tulajdonképen ásvány-faszenek levén, keveset különböznek egymástól tulajdonságaik és alkatrészeikre nézve, t. i. a' szénényt és élenyt értvén csak ide. Összehasonlítván azonban a' már eddig vizsgált 28 különféle helyek és bányákból vett példányokkal, tetemes különbséget találunk, nemcsak physikai tulajdonságaik, hanem főleg alkatrészeik' arányában. Ezekből is látandjuk a' lépcsőnkénti átmenetet a' fától minden fokozaton át egész az anthracitig. Ha t. i. a' fának szénénytartalmát saját, valamint már vegyészek' vizsgálatai' nyomán kerek számmal 50 százalékra teszszük, alkatására nézve a' fához legközelebb áll a' Bodones

pataki telepnek harmadik rétegéből vett kőszén, melynek szé-
nenytartalma 55,37 százalék. Ezt követi ugyanezen telepnek má-
sodik rétegéből vett kőszén, melynek szénenytartalma 59,88-ra
megy fel. Ezután következik a' felsőbányai 62,62 szénenynyel; utá-
na az árvai 66-tal, majd a' várkonyi, sárisápi és tokodi 67 széneny-
tartalommal. Ezekután a' magyarosi és újfalusi 69-czel. Ezekután a'
palojtai 70-nel, a' soproniak 70—74-ig, a' zsemlei és csolnoki 74-
gyel. A' temesiek 78-tól egész 88-ig, a' baranyiak végre 86-tól egész
90-ig, míg az anthracitnak szénenytartalma 90-től egész 98-ig föl-
mehet: hamutartalmát nem vévén tekintetbe.

— A' *versenyügy*hez térvén át az ülés, határozottat, hogy a' mathematikai osztály' részéről 1846 és 47-ben kihirdetett jutalomkérdések közül az, melly a' mathematicai tudományok' encyclopaediáját kívánja, hirdettessék ki újra, a' határidő 1852. martius' 31-kére tétetvén; a' hadtudományi kérdés ellenben mellőztetett; a' természettudományi jutalomtétel, melynek szerkezete ez: „Kívánatos levén főképen országunk' kopár vidékein, hogy részint a' fűtőhomok növényzet által megköttessék, részint az országutak' szélei fákkal beültessenek, az a' kérdés: a' földvegyülethez és éghajlati különféleségekhez képest alkalmaztatva országunk' külön vidékeire milly növényekkel, 's mi módon lehetne e' kettős czélt elérni? hogy idővel ezen okszerű intézkedés, közgazdászati tekintetben is, minél több hasznot hajtson hazánknak? szinte újra rendeltetett kihirdettetni, hatánapúl hasonlólag 1852. martius' 31-ke tüzetvén ki.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUL. 22. 1850.

Nagymélt. gr. Teleki József' elnöklete alatt.

Jelen Kubinyi Agoston ut. — Döbrentei, Érdy, Győry, Jerney, Kállay, Kiss Károly, Szilasy, rr. ut. — Bertha, Lukács, Pauler, Repicky, Széchy, lev. ut. — Toldy Ferencz titoknak.

TOLDY FERENCZ

a' következő rövid életrajz' olvasásával nyitotta meg az ülést:

Nemes Csói Sztrókay Antal szül. 1780. dec. 20. Vannak Salfa nevű helységében, hol atyja mint közbirtokos élt. Az elemiebbe Meszlényben avattatva, tizenkét éves korában a' soproni lyceumban folytatta tanulmányait, 's már itt kedvelte meg a' magyar irodalmat, sőt mint tagja az ottani magyar társaságnak, abban gyakorlotta is magát. Statius levén kedvencz írója, azt egyszersmind példánynya választotta eposi munkáiban, melyek azonban világot soha sem láttak. 1830-ban Sopronból eljövén, gr. Festetics György mellé került irnoknak, 's ez időben a' Georgicon' nagylelkű alapítója' meghagyásából Hohberg' Georgicáit fordította magyarra, 's többféle alkalommal magyar és deák költeményeket készített. Év múlva Pestre jött fel a' törvények' tanulása végett, mik mellett Révai Miklós' kedveltebb tanítványai közé tartozott. 1804-ben ügyésszé levén, e' pályát Közszegen kezdte, hol Chernel Dávid udvari és Somsich Lázár kir. tanácsosokkal megismerkedvén, e' mívelt 's a' költészetet kedvvel üző férfiak' behatása alatt maga is folytatgatta mellék óráiban ebbeli dolgozásait. 1807-ben a' bajai urodalom' rendes ügyésze lett,

de ismeretségei' terjeszkedésével onnan már 1810-ben Pestre telepedett által, hol a' nevezett pályán élte' végeig járvalva, ügyes, lelkesmeretes, igazságos és szilárd becsületességű ember' hírében hűnyt el e' hónap 9-dikén. Költői dolgozatai közül Lucanus' Pharsaliájának fordítása érdemel megemléttetni, melyből eddig öt ének láttott napvilágot, 's mely csak azt sajnáltatja, hogy fáradozása' tárgyát szerencsésben nem választotta. Lucanus és Statius! két képviselője a' sülyedő költői kornak: 's új példa arra, mely sajnos hélzagokat hágy ifjaink' mívelésében az aestheticának és philológiának úgy sovány mint lelketlen tanítása. Academiaánk „Zsidó jog“ című munkája' tekintetéből a' törvénytudományi osztályban rendes taggá választotta, mely szakban ő buzgón és szorgalmasan működött mind halálaig. Mint Perger' utódja ennek rendes tagi székében bevégezte az ez által szerkeszteni kezdett Törvénytudományi Műszótárt. Értekezései, melyek nagyobb részt a' törvénytörténet' köréhez tartoznak, ez irányban terjedelmes ismereteket tanusítanak, 's részint Évkönyveink, részint Értesítőnkben láttak vagy látnak még világot.

Sztrókayban buzgó 's minden körülmények közt hű honfit és magyart, ügyészt, ki soha igazságtalan ügyet nem védett, 's szorgalmas író't veszített a' haza, ki, ha magán viszonyai engedik, mélyebb nyomot volt hagyandó az irodalomban mint bokros elfoglaltásai között lehetett.

— A' belső dolgok közül, mik ez ülésben tárgyaltattak, legérdekesb a' *könyvtár*' ügye, melyre nézve az *elnök* jelenté, hogy sikerült néhai magy. ministeri tanácsos *Jancsó Imre* úr' híres *magyar könyvtárát* az academia' részére megszerezni, 's hogy az már át is vétetett. Szinte Ó Exja azon kedves hírrel lepte meg az ülést, hogy saját könyvtára' egy részével, különösen *ösnyomatok és Aldus-féle kiadások' válogatott gyűjteményével*, mely több mint hatszáz kötetre megyen, az academia'nak hazafiúi indulattal kedveskedik. Az ülés az *elnök* e' buzgó gondoskodásaért, úgy kifogyhatatlan nagylelkűségeért meleg hála'ját fejezte ki. Szinte ekkor a' könyvtár' számára beadott a) az *edinburghi kir. társaság'* részéről: 1. Transactions of the Royal Society of Edinburgh. Vol. XVI. part III. és V. Vol. XVII. part II. Vol. XIX. part I. Edinb. 1847—9. 4r. 2. Proceedings of the Roy. Soc. of Ed. Vol. II. Nro 29. 30. 33. 34. 1846—9. 8r. — b) A' cs. kir. földtani intézet' igazgatóságától: Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt. 1850. No 1. Wien, 4r. — c) Magányosoktól: 1. a' fejevári püspöki megyétől ennek névtára 1850-re. 2. *Egyed Antal* lev. tagtól: *Elegiái három könyvben. Pest, 1848. 3. *Emich Gusztáv és Kozma Vazultól* több rendbeli saját kiadásaik. 4. *Nagy János* r. tagtól: *Nagybójtai szent beszédek. Szombathely, 1849. és *Gyászbeszéd Sz. Györgyi Horváth József felett. Szombath. 1850. 4r. 5. *Pauler Tivador* lev. tagtól tizenkét munka a' régibb hazai irodalomból. 6. *Podhradezky József* I. tagtól nyolcz illy darab, melyek közt Bornemisza Péter' ritka Énekgyűjteménye (Detrekő, 1582). 7. *Szilasy János* rttól a' szombathelyi püspökségé' névtára 1850-re. 8. *Virossil Antal* egyet. igazgatótól: *Juris publ. R. Hung. Specimen Singulare. Buda, 1850. 4r. Végre a' *kézírttár'* számára *Szenczy Ferencz* szombathelyi kanonoktól 13 darab eredeti levél a' XVII. századból, melyek' egy része Mikulics Tamás horvát úréi Lippay primáshoz, magyar nyelven írva.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, AUG. 3. 1850.

A' nyelvtudományi osztály' részére.

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt.

Jelen Balogh és Vörösmarty rend. tt. — Gondol, Mátray, Repicky, lev. tt. — Más osztályokból: Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Kállay, Kiss K., Szilasy, rendes tt. — Bertha, Pauler, Széchy, Walther lev. tt. — Toldy F. titoknok.

JERNEY JÁNOS rt.

a' julius' 8-dikai ülésben bemutatott I. András király' korabeli, általa 1050. évre tűzött eredeti magyar imádságot vette taglaló vizsgálat alá, úgy nyelvi, mint történeti és diplomaticai tekintetből, minden szó és mondatnál kiemelvén azt, mi e' becses régiségben hajdani viszonyaink és történetünkre találhatik.

KIS GYÜLÉS, AUG. 5. 1850.

A' philosphiai és társadalmi osztályok' részére.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt.

Jelen Döbrentei, Fogarasy, Kállay, Szilasy, Szontagh rend. tt. — Bertha, Csatsko, Fabriczy, Lukács, Pauler, Széchy, lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czech, Érdy, Jerney, Kiss K. rend. tt. — Gáthy, Walther lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmezy Mih. pénztárnok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

az ősvilági rokon bölceleteket keleten és nyugaton előterjesztő értekezését a' következőkkel rekesztette be:

A' philosophia' fő feladata az igaznak kipuhatolása. E' műtételben csak úgy boldogulhatni, ha számba vesszük az adatokat, melyeket a' kültermészet és a' történettudomány nyújt. Nagy elbizásnak és a' tévelygésnek széles útja nyílt fel, valahányszor az emberi ész az illy adatokról mitsem akarván tudni, pók' módjára magából igyekszik a' bölcsesség' templomát felépíteni. „Kérlezd meg az elmúltakat's vess számot tenmagaddal!“ a' saisi bölcsék' tanácsa szerint még ma is minden viszonyokban, minden időszakban helyt áll.

Az elősorolt gyakran meglepőleg összevágó bölceletekben már észrevehető azon széles tévelygési út, mellyen az ó-kor nemzeteinek némelly bölcsői elindultak, kiket a' jelenkorban is sokan utánzóván, az illy jelenetnek okát tovább fűrkészni nem leend érdektelen.

Ma igen sokan tanítják és hiszik, hogy az emberiség' első bölcsőjét tudatlanság, sötétség 's merő állatiság környezék, mely-lyekből lassan fejlődezett ki emberibb, öneszméletű állapotra: ez állítmányt a' vad népcsoportok' jelen életmódjukra utalással és azon észrevétellel támogatják, hogy a' műveltebb nemzetek' ősei is egykor gyermekies állapotban éltek.

Úgy de e' tanítmánynak, mely a' dolog' felületes ismeretéből foly ki, fennyen ellentmondnak az ész, a' tényleges vallások, a' historia és régiségtan, 's mindazon bölcsék, kik az istenség' természetéről mélyebben gondolkodtak és irtak, mint Mózsés, Confúcz, Plato és mások. A' keresztyén vallás' egész szelleme, melynek befolyása alatt nőtt nagygyá Európa, 's mely észrevehetlen edzi meg az emberi értelmet, abban központosúl, hogy az ember és világ a' bölcs isten' teremtese, az első emberek ártatlanságban éltek, és csak azután romlottak meg; hogy szabadságukkal visszaéltek, tehát önközta nyomorokba keverték magokat, melyeknek következtében az erény és tudalom' irányában mind inkább inkább alásülyedtek.

Ezen alásülyedésre vonatkoznak a' fönnebb már közlött óvilági gnómok a' nemzedékek' elfajulásáról, ezt bizonyítják a' pogány népek' fenmaradt hagyományai az arany időszakról; a' paradicsomról, mint az első boldog lakhelyről, melyről való emlékekkel telvék a' keleti irodalmak. De magával a' józan észszel sem férhet az semmikép össze, hogy isten' kezéből romlott és buta állapotban jött volna létre az okos emberi lény, a' mit Plato már félre vetett 's hihetetlennek vall; és ha mélyebben tekintünk az emberiség'ős történeteibe is, úgy találjuk, hogy a' *schamanismus*, mely a' buta népek' első természeti vallása, csak későbbi fejleménye volt az alásülyedésnek, mert a' historiai utalványok szerint a' *monismus* vagyis az egy fő istenségről való eszme lengé át kezdetben a' tényleges vallásokat, a' mi egyedül képes az érintett hamis állítmányt megezáfolni; és csak azután, hogy az egy istenségről való eszme emberi önzés által meghomályosúlt, következtek be a' babonás előítéletek, a' tudatlan köznép' leigázása, a mesterkélt szóvirágos bölcséletek, melyekkel magokat bámultatták a' secták' alapítói.

Ez volt a' dologk' igaz folyama, 's így lesz ez mindig, valahányszor az erény' ösvényéről letérnek az emberek, hogy magoka bálványoztassák a' helyett, hogy isten után járnának, 's a' tudatlanságokat azokba visszavezetnék.

Az egy igaz istenről való tudománynak, mely a' sok-istenséget és schamanismust jóval megelőzte, tiszta nyomait mutatja fel a' historia.

Polgárosodott országokban, millyenek voltak hajdan: India, Perzsia, Egyiptom, Hellas 's China maig is, *monotheismus* volt a' vallásos hit' alapja.

Ez utolsóban (Chinában) a' régi uralkodók isten' nevében igazgattak, a' monarcha Confúcz' tanítása szerint *isten' képe*, kinek isten'.

akarátja szerint kell igazgatni. Mindjárt a' historiai idő' kezdetében feltűnik *Jao* mint isten' fia, ki alattvalóit úgy tekinti, mint atya gyermekeit. „*Jao*” bölcsesége — írja Neumann — tizenhat dynastiát élt keresztül négyezer év' lefolytában, 's minden változások' daczára, melyek Chinában történtek, maig is munkás.“¹⁾ Hogy a' chinai bölcsek' könyveiben a' lélek' halhatatlansága az egy fő istennel együtt, ki mindent igazgat, későbbben is feltűnik, Gablentz' legújabb fordításából a' természet' philosophiájának mandschu nyelvből világosan kitetszik.²⁾ Elhallgatom, hogy e' chinai *Jaot* (=jó) és a' zsidók' Jehováját nagy tudósok egynek veszik, mint Hammer, Abel Remusat, Gabler, Rask, Arndt, Neumann, Bohlen; hogy Macrobiusban is a' fő isten' neve $\text{IA } \Omega$ (Saturnal I. 1. 18); szinte bizonyos Windischmann' mutogatásaiból az is, hogy Pythagoras' számtudománya Chinában is megvolt, nevezetesen a' *monas*, mint az eredeti lét' vagy fővaló' jelképe egyike a' szent alapszámnak.³⁾

Indiában a' brahmai hitnek is kezdetben az egy fő istenség volt az alapja, mint azt *Colebrooke* szakértőleg a' hindúk' régi szent-könyveiből bebizonyítja, és *Röhr* a' hindú köznép' vallásáról értekezvén, bő ismerettel ellátottan írja, hogy az a' praxisban későbbben fajult el; nem az ma, mint a' szentkönyvek tanítják, melyekben a' monotheismus az istennek lélekben és és igazságban tisztelete tanítatik.⁴⁾

Millyen volt egykor a' keresztyénnek Jerusálem' vidéke, a' szentföld vagy Palaestina, szintollyan volt a' Veda-hitűnek a' Gangestől áztatott szentföld, a' barna Antilopék' tanyája, hol Brahma ki nyilatkoztatta magát szent törvényeiben, melyek *Rig* — *Yadjour* — és *Samaveda* című könyvekben foglalvák, és a' szentháromság' alakját Brahma, Vischnu és Siva' képzeteiben (Trimurti) eléállítják.⁵⁾ Nemcsak *Colebrooke*, nemcsak Neumann és *Röhr*, és *Schlegel* *Friedrik* tanítják azt, hogy a' hindúk' vallásának alapja monotheismus volt, hanem *Wilford*, *Layden*, *Wilson* is hosszasan mutogatják mindezt az *Asiat. Researches* című híres folyóiratban (Volum. 13, 14, 15, 16.), melyeket Hammer kivonatokra méltatott a' Bécsi Literatúrai Évkönyvekben. De minthogy minden nemes és szellemi végre is az emberek' kezei közt el szokott fajulni: itt is megtörtént; álbölcsek seectákat alapítanak, a' pantheismus' minden undokságait tanítmá-

¹⁾ Nouveau Journal Asiat. Nro 79. lap 50—51.

²⁾ Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. III. B. II. Heft. S. 250.

³⁾ Die Philosophie im Fortgange der Weltgeschichte. I. Theil. I. Abthl. Bonn, 1827. lap 228—239.

⁴⁾ Asiat. Researches. Volum. VIII. I. 494. és Röhrs Kleine Theolog. Schriften. I. Sammlung. 1841. a' VII. szám alatti értekezés.

⁵⁾ L. az Upanischad' kivonatát, N. Journ. Asiat. Nro 65. I. 414—437. Othmar Frank' értekezését Siva' képeről a' bajor acad. Évkönyveiben II. B. I. 766. és Wiener Jahrbücher der Liter. L. LI. lap. 17—136. 's Neumann a' keleti literatúráról, N. Journal. Asiat. Nro 80. I. 88—89.

nyaikba felvették, a' kasztok' rút szellemét megörökítették, a' néptömegetől a' tudomány' utját és az írásmesterséget elzárták, hogy tudatlanságban nőjön fel, 's hatalmukkal elannyira visszaéltek, hogy reformatióra vala szükség, melyet *Vopa* és *Vasa Deva* monismusi elveken eszközölttek is, habár hatásuk olly terjedelmes és világszerű nem lehetett is, mint a' bölcsek *Schakiamunié*, az ismeretes nagy reformátoré, ki a' buddhismust oltá be a' brahmanismusba, 's jelenleg szinte 300 millió híveket számlál, kik azóta újbán az aljasodás' martalékai lettek, mert a' reformator' nagy szelleme idők' mentiben álbölcsek' rossz kezelése által rég kiköltözött a' testületből.

A' perzsa birodalomban a' fővalót nem vala szabad képekben lemasolni, vagy róla idomokat adni, mit Numa is követett Plutarch szerint Romában, mert a' teremtés' urát a' lelkes törvényadók és vallást alkotók mindenkor kiábrázolhatlannak vallák. Hogy a' perzsa nagy birodalomban is az első tiszta hit később vastag babonák' ködébe burkoltatott, előadtam a' Mithráról való értekezésben ¹⁾; és Zerduschnak elő kelle állani, hogy gyökeres javításaival fris életet öntsen a' hervadni indult szellemi világba, mellynek jótékonyasága Baktria' hegyeiről éjszakra a' káspi, nyugatra a' földközi tengerig kihatott; sőt Európába is átlövellé töredezett sugárait, 's nem elébb bukkant meg, míg az *izlam* fegyveres erővel nem fogott kiirtásához, 's ma a' *Gueberekben*, ezen India' déli csúcsáig elszórt, munkát kedvellő 's jámbor népfajban régi dicsőségének tisztos romjait hagyá fenn.

Hogy a' Veda- és Zend-vallást követők, a' régi áriusok egy kútforrásból meríték a' szent hitet, egy nyelvűek, a' monismusban is rokon elvűek voltak: a' sanskrit és zend nyelvek' irányában tett újabb fölfedezések igazolják. Mi itt — instar omnium — egyenesen Burnoufra hivatkozunk, ki szerint Zerduscht a' feltámadást is nyilván tanítá, miről a' parsusoknak úgy is állandó hagyományok van, 's a' Zendavesta is azt tanúsítja, úgy hogy e' részben a' Zend tudomány elébe vágott a' brahminismusnak is, melly a' jövőendő életet csak lélek-vándorlásban helyhezé, a' mi a' feltámadási hittel össze nem tér. ²⁾

A' mi Egyiptomot illeti, fel sem lehet tenni e' régi nagy műveltségű országról, mellynek roppant emlékei ma is bámulatot gerjesztnek, hogy ott is az egy istenség mint fő való ne tiszteltetett volna. Ha Plutarch és Porphyrius meg nem írják is, hogy Isis' tiszteletében kezdetben minden észszerű bakonáktól ment volt, a' fővaló' tulajdonait különböző megtestesített jelképekben ábrázolák ki, mellyek aztán a' tudatlan nép által valóságoknak vétettek ³⁾. Maga a'

¹⁾ Tudom. Gyűjt. 1840. April.

²⁾ A' Zend-szövegség' helyeit összeszedte Burnouf, 's Antiquetil' fordítását kiavítá. N. Journ. Asiat. 1840. Juillet.

³⁾ Witschii Aegyptiaca. 6. l.

saisi templom' jelentős felírása a' megfoghatatlanról igazolja az állítást: „En vagyok, a' ki volt, van, 's leend, fátyolomat még egy halandó sem fedheté föl.“ Úgy is van! valóban sajnálatra méltó az új népszerű, mint fellengős philosophia' (popularis et absoluta, amaz Broughamban, emez Hegelben lelte fel bajnokát) pöffeszkedése, melly az ész által könnyen és tökéletesen megismerhetőnek vallja azt, a' mi örökre megismerhetetlen és megfoghatatlan leend a' véges elemének, melly az isten' természete' és célja' irányában a' *sejdtésen* és *hiten* tul nem mehet, a' mit a' philosophiának nyilván ki is kell mondani, ha nem akar bűnhődni az istenség' eszméje ellen.

Hogy a' fővalóról való hit volt az *antecedens*, 's nem a' természet' istenítése, mutatja az is, hogy a' nagy isten' hatalmát a' poéták is egy szívvel szájjal dicsérték, mint Homér, Hesiodus, Horác, Virgil s Ovidius. Szent Dávid sem festi erősb ecsettél a' fővaló' (Jehova) hatalmát, mint a' mit arról Ilias' 8. könyvében olvasunk. Jupiter' erőteljes szavait Olymp' lakóihoz itt közlöm Voss után, mivel kezem közt hason hű magyar fordítás nincs:

Auf wohlan ihr Götter versucht dass ihr all'es erkennet
Eine goldene Kette befestigend oben am Himmel
Hängt dann all ihr Götter auch an, und ihr Göttinnen alle
Demnoch zögt ihr nie vom Himmel herab auf den Boden
Zeus den Ordner der Welt, wie sehr ihr ringt in der Arbeit!
Aber sobald auch mir im Ernst es gefiele zu ziehen
Selbst mit der Erd' euch zög' ich empor und selbst mit dem Meere
Und die Kette darauf und das Felsenhaupt des Olympos
Bände ich fest, dass scwebend das Weltall hieng in der Höhe!
So weit rag' ich vor Göttern Macht so weit vor den Menschen!

A' mai vadnemzetek' állapotjára utallás is kevés nyomaték, ha meggondoljuk, hogy azoknak leszármazásukról 's őskori létükről majd mitsem tudunk bizonyossággal. Meinicke' méltán magasztalt könyve a' déli tenger' vad népeiről hosszas helybeli tapasztalatokkal bizonyítja, miszerint Forster' állítása alaptalan, hogy a' keresztény vallás' behozatala által erkölestelenítették volna el az ottani népcsapatok, mellyek már fölfedezésekkor is romlott és elvadult állapotban éltek, mellybe egy sokkal régibb műveltségi korból sülyedtek alá ¹⁾.

Az amerikai indiánokról, különösen Mexiko és Peru' őslakosairól, hason véleményt mondott ki az ott fenmaradt egyiptomi pyramisokkal vetélkedő régi plasticai művekről szólóban, mellyek egy jobb állapotból későbbi alább sülyedéseket tanúsítják ²⁾, mikép Schlegel Fridrik is az ázsiai hindúk' jelen elbutulásokra vonatkozva

¹⁾ Die Südseevölker und das Christenthum. Eine ethnographische Untersuchung von Carl E. Meinicke. Bresslau, 1844.

²⁾ Bayerische Gel. Anzeigen. 1843. Febr. Nro 13.

már korábban megírta: „Dass hier kein Fortschritt von Sinnlichen zum Geistigen Statt gefunden.“¹⁾ Lélektani vizsgálatok is is oda mutatnak, hogy emberiségünk' kifejlésére nem a' butaságot (stupiditas), hanem inkább a' csudálkozást és bámulást kell alapúl fölvenni, mely lekötve érzékeinket a' különféle eléterjesztések által okúl szolgálnak a' további elmélkedésre, 's magunkba visszatérésre. Így taníták ezt Plato, Aristoteles, Sextus Empyricus, Cicero, Hippokrates, Plutarch és mások, kiknek helyeit összeszedte és közlé Kopp a' bajor academia Tudományos Jelentéseiben²⁾.

Ha az emberiségnek a' teremthöz őseredeti viszonyairól méltó fogalmára akarunk szert tenni: akkor a' tényleges vallásoknál kell megállapodni, melyek épen az által hogy tények, felül is állnak minden philosophián; mert a' bölcselkedés csak addig és annyiban szabatos, a' meddig és a' mennyiben igazi tárgyakkal, nem pedig phantomokkal foglalatoskodik.

Az ó és új-kor' tévelygő bölcseseteire már az illy üres képzel-mények szolgáltak okúl a' valódi tárgyak' elmellőzésével, melyek pedig valamint a' tapasztalati úgy a' bölcséleti és mathematicai tudományokra is egyaránt szükséges alapok, nem nélkülözhetők. Hiszen a' tapasztalási tan szükségeskép fölteszi arról, a' mit tárgyál, hogy meg is van a természet' országában, a' háromszög' mathesis szerinti meghatározása nem is vonja kétségbe annak létét, 's a' háromszög' természetének összes törvényszerűségét. Így az istenről elmélkedés előre fölteszi annak létét, távol sem teremt istent, vagy istenről való tudatot. Minden nézlelődés csak az alany' irányából foly ki, hogy megismerje: milyen a' tárgy' valósága; mihelyt más czélból indulunk ki, mitsem bizonyítunk, mert nézlelődéssel nem teremtünk tárgyat, hanem gondolatainkat azzal csak szükséges viszonyba hozzuk; valóságos (realis) előmentet nem is eszközölhet hát a' nézlelődés, azaz újat nem teremt, hanem csupán eszmei előhaladást, mellynél fogva a' kész kültárgyat, a' már meglévőt, tisztább, belsőbb és öntudatosabb viszonyba állítjuk magunkkal.

A' vallási bölcsesetekkel szinte így van a' dolog: nem szabad a' történeti adatokat félre vetni; különben is a' historia mindig felül áll a' philosophián, mert az magában foglalja a' bölcsesetek' történetét is.

Vázlataink az ősvilági rokon bölcsesetekről, melyeket Windischmann, Gladisch, Poley 's mások' nyomán tettünk, tanuságul szolgálnak arra, mikép minden éghajlat, minden időszak némi hasonlatosságokat mutat fel az istenről 's világról készült természetűli észlelődésekben, melyek azonban szoros összefüggésben nem mindenkor állnak egymással; sőt igen sok esetben más meg más kö-

¹⁾ Indische Bibliothek. II. B. S. 425.

²⁾ Gel. Anzeigen. 1837. Nro 162.

rülmények közt fejlődven ki valamely bölcséleti rendszer, a' mint azt egyik vagy másik nemzet' saját műveltségi állapotja létre hozta, magából foly önként hogy, bármi szembeötlők legyenek is a' hasonlatosságok, azokat olly móddal mint azt Gladisch legújabban tette, összeskatulyázni nem lehet; 's nem is bebizonyítható, hogy egyik vagy másik nemzet a' bölcséleti téren működőleg hason stadiumait futotta volna meg a' fejlődésnek, miért Steinhart' alapos észrevételei Gladisch' állításai felett figyelmünket igénylik, melyek szerint ő sem tagadja ugyan, hogy a' hasonlatossági tények már magokban érdekesek, azt bizonyítók, hogy az emberi lélek egyszer bizonyos fogalmakra szert tévén, azokból hason eredményeket következtet; azt sem tagadja, hogy a' hellen élet' első fejlődése' kora keleti magvákön alapult, melyek a' kaszti életben és mysteriumokban mutatkoztak, de mihelyt azokból a' bölcseledő lélek kibontakozott, a' görög philosophia is saját szellemü lett, 's annak menete egészen más, volt, mint a' hindúknál. Így például nem áll, hogy Heraklitus' tanja egyenesen a' parsismusból folyt volna ki, mert az csak folytatása volt a' jóniai iskola' természettanának, mikép az eleaták' eszmeisége a' Heraklitus 's jóniai bölcseknek anyagiságnál megállapodását föltételezte, a' mi Xenophanest 's követőit többé ki nem elégíté. Így a' zend tudomány a' hindú vallást föltételezé, vagyis a' hindúk' valóságos életének nemesebb folyadéka volt.

China és a' pythagoreismus közt is nagy az ellentét. Chinában a' legtisztább természeti és családi statusélet' változhatlan formái által megmerevedve maradt kezdetben mindjárt a' nemzet' története; Pythagoras ellenben már olly időszakban élt, mikor a' természet' állapotján felülemelkedtek a' szabad státusok, melyeknek ő merész reformátora lett, 's a' görög fejlődést a' józan okosság' örökös törvényei szerint akará' elintézni, 's nem — mint Gladisch állítja — a' *családi*, hanem a' *barátság*' törvényét helyhezé tetőpontúl erkölcsi tanában. Igaz, hogy meglepő a' chinai és pythagorási számtudomány közti hasonlatosság mind számolási, mind zenészeti mind erkölcsjelentési tekintetben; de az a' számfogalom' állandó természetéből folyt ki, melly mindenütt, hol a' tartalom számokban formuláztatik, hason eredményekre vezet. A' chinai bölcseledés gyermekiesen gyűgyögő volt jegyirásaiban (Yang, Yin, Kua), melyeknek anyagi értelmezésén túl nem emelkedett; midőn a' pythagoreusok a' jóniai természetiskola' hátán állva, tisztább és lelkiesebb elv után törekedtek a' gondolkodás' terén, azért a' számokat is később csak a' szellemi igazságok' jelképeül használták, azoknak magokban semmi fontosságot nem tulajdonítván.

A' Vedanta 's eleati tanok közti rokonság is inkább csak látszó és felületes, mint bensői. Stuhr okszerűleg és győzőleg megmutatta, hogy amaz a' természeti valláshoz szíttott, 's ha néha azon tülemelkedett is, ismét visszaesett abba; midőn az eleatizmus minden hídát

elszakgatott, mely a' népvallásra 's természet' anyagias philosophiájához visszavezethetne, a' gondolati tiszta szellemig, mint a' *lét és gondolkodás* elvéig felhatott, miről a' hinduismus soha magával tisztában nem volt. Steinhart' ez észrevételére azonban szükség megjegyezni, hogy az eleaticusokat korántsem lehet a' jelen divatos, szoros idealismus' hirdetőivel egy osztályba tenni. Ők, a' tudás' bizonyosságát tekintve, némileg kételkedők voltak, a' mint Xenophanes-ről nyilván is írja Sextus Empyricus, és Cicero, ki csak értette a' görög írókat, a' kételkedést mint általánosan jellemző tulajdont a' régi görög bölceletekben imez szavakban foglalja: „Omnes fere veteres in profundo veritate esse demersam, opinionibus et institutis omnia teneri, nihil veritatis relinqui affirmabant.“ A' mellett Parmenides' physicája magában megczáfolja azon csaknem közönséges hitet, mint-ha az eleaták merő eszmeiségbe merültek volna el, az ő természet-tana szerint a' tűneményeknek bizonyos meghatározott ismeretére eljuthatni, és maga Aristoteles nagy fontosságot tulajdonított Parmenides' természettanának, elveit szoros vizsgálatra méltatta¹⁾; miért nem kételkedhetni, hogy ő Xenophanes után egyik fő alkotója lévén az eleaták' iskolájának, a' tűneményeknek, melyeket *δοξαι βροτέαι*-nak nevez, legalább viszonylagos bizonyosságot tulajdonított, jöllehet azokat az absolut igazsággal (*πικρος λογος' αμφο'ς αληδειης*) el-lentételezi is.

Egyéb észrevételei Steinhartnak az anaxagorasi *νοος* és jehováról való tan közti rokonságot illetik, hol szinte hibít az összehasonlítás, mert Anaxagoras erkölcsi tudományról mitsem tanít, midőn a' zsidó vallás egészben azon épült fel, melyhez a' sokratismus áll legközelebbi viszonyban mind elméleti, mind cselekvői tekintetben.

A' hindú és görög dialecticusok 's atomicusok közt vont párhuzamok is, ez utóbbiaknak a' pantheismusi rendszerből keletkezésök is csak félig meddig egyeznek a' valósággal, mert a' fő jellemben ismét eltávoznak egymástól²⁾; tehát duo cum faciunt unum, non est

¹⁾ Aristot. Metaphys. I. 5. Tom. II. l. 648. F. és degener. et corr. 1, 3. T. I, l. 389. A. Alexandria Clemens pedig Parmenidesre vonatkozólag írja a' tűnemények' megismerhetéséről:

Εἴση δ' αἰδεῖσθαι τε ὁρῶσιν τα τ' ἐν ἁ.δέξει παντα

Σημα τα. - - - - -

και ὁπποθεν ἐξεγενοντο . .

's továbbá:

εἰδήσεις δε και οὐρανιον αμφο'ς εχοντα

Εν θεν εφν 'stb. Stromatol. V. l. 614. l. Láss több más helyet idézve: Berl. Jahrbücher für wiss. Kritik. October 1836. Nro 62.

²⁾ Steinhart: Allg. Lit. Zeitung 1846. Nro 54. Gladisch' újabb könyve: Das Mysterium der Aegyptischen Pyramiden etc. Halle, 1846. Az empedoclesi 's égyptomi bölceleti tanok' ugyanazonosságát tárgyalja. Steinhart' ellen-észrevételeit itt-ott czáfolja, nevezetesen Pythagorásról felhozza, hogy a' régibb tanuságok a' *családi*, nem pedig a' *barátság* alapelv mellett szólnak. Fő figyelmet érdemelnek következő sorai: „Nicht von blosser Aehnlich-

idem.“ De mind ezen itt csak megérintett hiányok mellett is Gladisch' könyve a' legtanulságosabb minden könyvek közt, melyek valaha a' bölcseleteket összehasonlító történeti tanban irattak, jóval felülmulja az más versenytársait akár a' kiviteli módot, akár az értelmezést és alaposságot tekintve; a' keleti bölcseletek' kútfők szerinti felvilágosítása még csekélyebb részletekben is igen sokat köszönhet az író-nak, ki erőteljes életének épen legszebb részét e' studiumra fordítja 's a' kitisztázott tények' összehalmozásával annak, ki jövendőben a' philosophia' történeteit irandja, valóságos hasznott tett; mert könyvét, ha az egészben megjelen, mellözhetlen kútfővé alakítja.

Ez úttal az ösvilági bölcseleti tanulmányok' érdekében meg kell említnem, Röth Eduárd heidelbergai tanár' sokat ígérő, szinte nagy készütségű illy című munkáját: Geschichte unserer abendländischen Philosophie. Entwieckelungs-Geschichte unserer speculativen, sowohl philosophischen als religiösen Ideen von ihren ersten Anfängen bis auf die Gegenwart. Manheim, 1846., melyből az első kötet jelent meg az egyiptomi 's zoroasteri vagy perzsa hitvallásról, mint a' görög philosophia, zsidó-keresztény eszmei körök' sarkalatos alapzatairól. Az író korán ösztönt kapva a' bölcseleti történetek körüli buvárkodásra, harmincz éves korában Párizsba mene, hol négy évet fordított a' keleti nyelvek 's kútfőkkel megismerkedésre, néhány évet fordított azon felül a' jókor megkezdett 's mindegyre azután is szaporított anyaghalmoz' feldolgozására, mellynek gyümölcsét munkája' első kötetében bemutató. Álláspontja saját szerű, 's a' Gladisché-tól annyiban eltérő, hogy a' bölcseleti történetek' ideologiai schematismusával nem bajlódik, szorosan a' helyzeteknél, a' bölcseleti tan és hit' fejleményeinek mozzanásainál (momenta) marad, úgy mint azokat a' kútfők tartalmazzák. Egy részről az áriusok, más részről az egyiptomiak' hittudománya — mindenik önállású és saját modorban kiképezve, a' két főtényező, mellyek nyugati Ázsiára különösen a' Schemtől származott népfajokra befolyással voltak, az áriusok éjszaki Ázsiából költöztek le közép Ázsiába, egy részök az Indus vizig hatott, az indusok' 's baktrusok' rokonságát a' sanskrit és zend nyelv' rokonságából helyesen következteti, majd Egyiptom és Perzsia hadi érintkezésbe jöve egymással, hódítás, telepítés 's kereskedési viszonyoknál fogva a' hittudomány is módosult, tovább fejlett, az alkalmazások által a' hasonlatosságokra is út nyitott fel. A' pelasgi

keit oder Analogie ist die Rede, sondern von wirklicher *Dieselbigkeit*, nur dass die Weltansichten, welche bei den morgenländischen Völkern die Form der göttlichen Offenbarung und religiösen Vorstellung haben, von den hellenischen Philosophen in der Form der Philosophie mit hellenischer Klarheit des Geistes entwickelt sind. Die Erkenntnisse selbst sind dieselbigen, aber die Form ist verschieden, indem sie in Hellas eben in der wissenschaftlichen Verklärung und mit dem vollen Gepräge des freien hellenischen Geistes wiedergeboren worden.“

földre kezdetben az áriusok vagy régi perzsák' hittudománya volt befolyással, azt az egyiptomi váltá fel, a' hellenek uralkodásra jöven a' két elemet készen találták a' néptömegben, melly azokat ápolta, mellynek kezei közt regényes alakokká váltak az isteni erők, mivel állandó papi kasztok a' hittan fölött többé nem örködtek. A' görög mythologia' középpontját már az illy köznépies regék tették, a' phantasia' szüleményei, mellyekkel a' hellen bölcselők meg nem elégedhetvén, a' külhoni nézlelődesi utra visszatértek, 's azon a' tudvalévő sajátyszerű bölceleti rendszereiket lépcsőről lépcsőre tovább fejlesztették. Mind *Röth*, mind *Gladisch* a' bölceletek' történeti tudományát jóval előbb vitték az általok nagyszerűen megkezdett munkák' folytatványaiban. Mit fognak még adni, most megmondani nem lehet; de mutatványaikból bizton lehet reményleni, hogy ha szerencsésen bevégezük megkezdett dolgozatjaikat, azok köz tudományosságunknak valóságos nyereségei leendének, mert egyik a' másikat kiegészítvén az ősvilági bölceletek' egére új fény sugarokat lövellnek, mellyeket eddig csak kevés szem, az is töredezetten látott, mivel az öszves felfogás a' kútfők' öszves használatát föltételezi, az pedig több egyes, hason készülségű erők által eszközölhető, mellyeket öszinte tisztelnünk 's megbecsülnünk kell, mivel egész életök' fáradalmai oda czélozvak, hogy a' szellemiség diadalt üljön a' homályon és tudatlanságon.

Ezen előadást követte

CSATSKO IMRE lev. tag

a' gonoszság és vétkeességről; mellynek első része ez:

Ki a' büntetőjog' mai állapotját ismeri 's tudja, milly számos tudósok és törvényhozók igyekeztek a' gonoszság' és vétkeesség' fogalmát meghatározni, merészséggel határos vállalatnak tarthatná a' gonoszság és vétkeességről értekezni valami újat mondani akaró szándékkal, fölösleges szószaporításnak pedig a' nélkül. De az eszmék' országában nincsenek határok, 's épen mind a' jogtudók, mind törvényhozók' részéről igyekezet ezen említett fogalmakat meghatározni arra mutat, hogy azok még nincsenek kétségtelenül megállapítva: küzdelmek az ellenkező vélemények a' nélkül, hogy valamelyik köz elismeréssel dicsekedhetnék, 's az e' részben mutatkozó homályt és kétséget távolítani képes volna. Pedig nagy, ha nem legnagyobb fontosságuk e' fogalmak a' büntetőjog' körében, mert azokon alapul a' bűnösség' fogalma, a' büntethetés' lehetsége, vagy lehetlensége.

Nincsenek tehát 's mind a' tudomány, mind az emberiség' érdekében nem is lehetnek még zárva az e' fogalmak iránti vitatkozásoknak iratai; 's mert természet-parancsolta kötelessége mindenkinek, tehetsége szerint az igaznak fölfedezésén, vagy legalább bővebb kifejtésén, terjesztésén működni: reményem, nem fogok vakmerőségről vádoltatni, ha olly jeles tudósok' nyomán, mint e' tárgy körül

már számosan nyilvánították nézeteiket, igyekvendem igénytelen nézeteimet a' gonoszságról és vétkeességről előadni; reménylven ezt mint magyar azért is, mert ebbeli értekezéseknek bőségében épen nem vagyunk, mi miatt ha a' bünjog-tudománynak mai műveltségi fokát tekintve, valami újat nem mondandok is, talán fog értekezésemben találatni oly, mi a' magyar bünjogtudomány' terjedelmét és kifejlését tekintve figyelmet ébresztő 's további eszmecserére alkalmúl szolgáló lehet.

Nehogy azonban a' bünjogtudomány' tág mezején iránytalanúl tévedezzem, és hogy a' gonoszság és vétkeesség' fogalma iránti kérdésnek állását megismertessem, két jeles, de a' kitűzött tárgy körüli nézeteikben egymástól eltérő német bünjogtudósnak értekezéseit fogom főtételeikben előadni, 's ezek után tulajdon nézeteimet a' gonoszság- és vétkeességről megemlíteni.

Az említett két jogtudós' egyike *Kitka*, ki az: Archiv des Criminalrechts-nek 1835-diki folyamában illy című értekezést közölt: *Beitrag zur naehern Erörterung über die Frage: Ob es zweckmässig sey, den Begriff des bösen Vorsatzes in den Strafgesetz-Büchern festzustellen*; a' másik *Birnbaum*, kinek színte az Archiv des Criminalrechtsnek 1837-ki folyamában illy című értekezése van: *Beitrag zur Erörterung der Frage, ob Strafgesetzbücher keine allgemeinen Bestimmungen in Hinsicht auf bösen Vorsatz enthalten sollen, mit Rücksicht auf die Abhandlung Nro IX. im Stück 2, Jahrgang 1835 des Archivs*, mi Kitkának említett értekezése. — *Kitka*' értekezésének fő tárgya ugyanama' kérdés: czélszerű-e a' gonosz szándéknak fogalmát büntörvény-könyvben megállapítani? de e' kérdésnek megoldása közben természetesen a' rossz szándék, azaz: gonoszság' és vétkeesség' fogalmainak elemezésére és bírálatára vezettetik; 's mert *Birnbaum*' értekezése Kitkaéra vonatkozik, *ebben ő is* színte a' gonoszság, vétkeesség' fogalmait tárgyalja, 's azokról nézeteit adja elő.

Kitka röviden megérintvén a' régiebb 's újabb büntörvényhozásoknak eljárását, miszerint azok a' gonosz szándék' (böser Vorsatz) fogalmának megállapítását mellőzik, az újabbak pedig kevés kivétellel azt adni igyekeznek, mit ő azonban egyedül ama' tökélyi különbségnek tulajdonít, mi a' régiebb 's újabb büntörvényhozásokban mutatkozik; czélszerűbbnek állítja, a' gonosz szándék' határozványát büntörvénykönyvben általában nem adni, de nem különösen az olyanban, melly szerint esküdtek ítélandnek, kik midőn a' bűnöst vagy nem bűnöst kimondják, egyszersmind a' gonosz szándékról is határozni. Lehetségesnek megengedi ugyan az ellenvetést, hogy a' gonoszságnak határozványát törvénykönyvben nem adni, veszélyes lehet a' bírói önkénynek elharapózhatása miatt, és hogy valamint a' bűnnek tárgyi, úgy alanyi kellékeit is szükség a' törvénykönyvben meghatározni. Azonban ez ok nem dönt, mert véleménye

szerint a' gonosz szándéknak határozványát adni lehetetlen 's az e' körüli igyekezet fölösleges vagy veszélyes.

Lehetlennek állítja a' gonosz szándék' határozványát adni, mert a' gonosz szándék' *fogalma adatott, nem készített*; belső, nem külső cselekvőség, tehát külérzésekkel fel nem fogható, egyes jegyei szavakba alig, vagy épen nem foglalhatók. A' gonosz szándék' *fogalma egyszerű*, mit elemezni nem lehet, valamint nem a' többi egyszerű, például: szín, tudás, képzelés, cselekvőség' fogalmait sem. Ha mégis a' gonosz szándék' fogalmát meghatározni akarjuk, abba vagy több vagy kevesebb jegyeket veendünk fel, vagy pedig csak ugyanazt mondandjuk más szókkal, mit a' gonosz szándéku szavakmár magok jelentenek, miszerint a' *meghatározandó a' határozványban* foglaltatnék, és végre is a' bírónak kellene elhatározni: van-e valóban gonosz szándék jelen.

A' gonosz szándék' fogalmához nem szükség a' *sérelem' okozása*; mert vannak bűnök, miknél sérelemről szó nem lehet, mint a' sodomaiság, a' természet elleni közösülés' egyéb bűnei, 's ha ez esetekben is sérelmet tartalmazó gonosz szándék kívántatik a' büntethetésre, kénytelen leend bíró azt költeni, hogy azok által az álladalom sértetett meg. E' szerint nem teljesíti Kitka a' poroszországi *Allgemeines Landrecht*' 2-dik része, 20-dik czíme, 26-dik §-ában előadott fogalmát a' gonosz szándéknak, mert az sérelmet kíván a' gonosz szándékhoz; de még azért sem, mert a' *vorsetzlich* szót az *absichtlich*-hel igyekszik magyarázni, pedig azok az ő állítása szerint azonos kifejezések.

Szinte nem szükség a' gonosz szándékhoz, hogy a' *bűn' létesítése legyen a' bűnösnek* célja, mert például: tolvajnak célja lehet a' lopott pénzzel adósságát fizetni; rablónak, a' rablott jószággal szegény atyját segíteni, melly esetekben az elkövetett bűn csak eszköz más célra. Hibás az is, ha a' gonosz szándékhoz kívántatik *tudat a' cselekedet' jogellenisége- és büntethetőségéről*, mert meg lehet, hogy bűnös, tudata és meggyőződése szerint az elkövetett bűnt érdemesnek tartotta, például: lopott, hogy szegényekkel jót tehesen, mikor az említett fogalmazásnál fogva őt gonosz szándékról vádolni nem lehetne. Helyeselni tehát nem lehet a' *bajor büntörvénykönyvnek* 39-dik cikkében adatott fogalmát a' gonosz szándéknak, mert abban kívántatik, hogy cselekvő a' bűnt, mint célzt, akarta, 's egyszersmind az akaratnak jogelleniségét és büntethetőségét tudta legyen.

Dicsérettel említi az *ausztriai* 1803-ki büntörvénykönyvnek I. R. 1-ső §-ában adott fogalmát a' gonosz szándéknak, miben mégis a' teljes határozottság hiányzik, 's a' jegy, hogy a' bűnnel kapcsolt rossz szándékolt legyen, minden bűnre különösen a' 123-dik §-ban foglalt agyonütésre (Todtschlag), 's némi paráználkodási esetekre nem alkalmazható; mert agyonütésnél a' 123-dik §. szerint nem

szándékoltatik a' halál, valamint a' paráználkodási eseteknél is szándék a' testikéj' kielégítésére irányzik.

A' felejtetlen *genialis Feuerbachnak*, mint Kitka őt helyesen jellemzi, határozványát (Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechtes, §. 54.) is hibásnak állítja, mert abban a) jogsérelmet kíván; pedig vannak bűnök, mik jogsérelmet nem foglalnak magokban, mint a' bestialitás, és erkölcstelenség elleni más bűnök, például káromkodás; b) tudatot a' cselekedet törvényelleniségéről, lévén büntörvény által tiltott erkölcstelen cselekedetek, mik büntettetnek; ha nem tudjuk is, hogy azok alkotott törvényben tiltvák, így: ha atya leányával tudva közösül. Hibául tmlajdonítja Kitka Feuerbachnak a' gonosz szándék' határozványában azt is, hogy az akaratot a' kívánó tehetséggel egy értelemben veszi, holott a' kívánó tehetség csak lehetségi alapja az akaratnak, mi már cselekvőséget tesz föl. Hogy hiba jogsérelmet, mint czélt kívánni a' gonosz szándékhoz, már fönnebb mondatott.

Az előadottak szerint nem helyesli *Grolmannak* (Crim. Rechts-Wissensch. 46-dik §-ban) gonosz szándékróli határozványát, mert abban jogsérelmet, mint szándoklott czélt kíván.

Még jobban megszorítottatik a' gonosz szándék' fogalma, ha ahhoz, mint *Gambini* (Observazioni supra alcuna massima di legislazione penale), *Filangieri* (Scienza della legislazione T. 4. p. 139. és 141), *Van Pelt* (Neues Archiv des Crim.-Rechts B. II. S. 321) akaratot a' törvényt áthágni kívánunk. Illy akaratja a' bűnösnek nincsen, inkább ohajtja, hogy a' törvény ne is léteznék; akaratja rendesen más czélra irányzott; kivételnek van helye, midőn a' gonosztevő daczol a' törvénynyel.

Régibb criminalisták a' gonosz szándékhoz akaratot kárt okozni kívántak, mi azonban csak külső, nem lényeges jegye a' gonosz szándéknak; sok bűnnél nem is gondolható, péld. paráználkodási eseteknél, és mert nincs mindig jelen ott is, hol a' cselekedetből kár következett, a' bűnösnek más lehetvén szándéka, mint lopás- rablásnál már említettett, gyujtogatásnál pedig a' tűzlángoni öröm.

Ha tehát sem a' törvényhozásnak, sem a' tudománynak nem sikerült, de a' mondottak szerint nem is sikerülhet a' gonoszszágnak határozványát adni, az okosság javasolja ebbeli igyekezettel felhagyni; mert minden igyekezetünk mellett a' gonosz szándéknak körét tágabbra vagy szűkebbre szabjuk, legjobb esetben is csak azt mondjuk, más szavakkal, mit a' gonosz szándék jelent. A' bíró, úgy mint minden elfogulatlan józan eszű ember fogja megítélhetni, vajjon valaki életét más' gonoszszága, vétkessége, vagy csupa eset által vesztette-e el; s ott is, hol gonosz szándéknak fogalma törvényben adatott, minden egyes esetben a' bíró fogja elítélni, van-e gonosz szándék jelen. — Szinte nem szükség megemlíteni ama' körülményeket, mik gonosz szándékot kizárnak, mint: *eset, vétkesség*, a' cselekedet'

eredményeinek tudatlansága, teljes részegség; mert mindenki tudja, hogy e' körülmények mint a' gonosz szándékkal ellenkezők, ezt ki-rekesztik, 's a' bíró ez állapotoknak fogalmait úgy fogja magának képzelhetni, mint a' gónoszságét. Csak azok határozottassanak meg a' törvényben, mik kétségesek, mint a' gonoszságul betudhatásra meg-kívántató életkor.

Azonban a' bűnöknek fogalmait adni; azoknak tárgyi kellékeit törvényben meghatározni szükséges, mert némelly bűnök között, mint lopás, rablás, kicsikarás, veszélyes fenyegetés stb, nagy hasonlóság létezik, miért meggyőződhetnek, hogy azokat bíró egymástól megkülönböztetni nem tudván, különböző esetekről egyenlő, egyenlőkről pedig különbözőleg ítéljen. De törvényhozó a' bűnöknek körét több vagy kevesebb jegyek által tágíthatja, szűkítheti, mit a' gonosz szándéknál nem tehet, annak belső lényege mindig ugyanaz levén.

A' *vétkesség* mi legyen, szinte mindenki tudja, de azt meghatározni majd olly nehéz, mint a' gonosz szándékot; mert azonban nem minden vétkességi tettek büntetendők, legalább pontosan előadni kell törvényben azon eseteket, mikben vétkesség miatt büntetni lehessen.

Vannak ugyan a' büntetettel kapcsolt körülmények, mikből a' gonoszságot következtetni lehet, de jobb, ezeket törvényben nem adni elő; mert vagy nem teszik a' bírót okosabbá, vagy csak akadályozzák eljárásában; valamint tehát a' bíróra hagytuk megítélését annak, mi a' gonosz szándék, hagyjuk rá annak megítélését is, vajjon a' bünesettel kapcsolt körülményekből lehet-e gonoszságot következtetni, vagy sem.

Előadja a' porosz Criminal-Ordnung' 369. §-ának rendeletét, mi szerint a' gonosz szándéknak bizonyítására elegendő, ha bűnös törvényelleni tettet tudattal vitt véghez; mire azt mondja Kitka, hogy a' tudat' jelenlétét is bebizonyítani kell, 's ha az bebizonyítva van, akkor a' gonosz szándék már szinte bizonyos. Helytelennek mondja a' bajor büntörvénykönyvnek 41-dik czikke szerint feltenni, hogy a' cselekvő a' nagyobb sérelmet akarta, midőn cselekedetéből külön fokú sérelmek támadhatnak; mert inkább az ellenkezőt kell feltenni amaz elv szerint: in dubio reus absolvendus est; kétséges esetben a' gyanús felmentendő. Illy feltevést az ausztriai büntörvénykönyv I: 1-ső §-sa bölcsen elkerült, és bíróra hagyja a' körülményekből megítélni, van-e gonoszság jelen.

Tagadja a' dolus indirectus' lételet, 's azt a' törvénykönyvben elfogadni veszélyesnek állítja.

Végül mondja, hogy a' bünjogban majd mindig csak valószínűséggel kell megelégednünk, különösen akkor, midőn vádlott a' bünt tagadja.

Birnbaum, ki *Kitka* értekezését igen érdekesnek 's érdemesnek

vallja, terjedelmes, de nem a' legnagyobb logikai renddel és felfoghatósággal írott értekezésének, Kitka' állításait, és kitűzött tárgyunkat közelebb illető észrevételei következők:

Egy fogalmat sem lehet, magában tekintve azt, külső érzékekkel felfogni; de az, mi a' fogalmat okozza, lehet belcselekvőséghez tartozó, vagy külérzésekkel felfogható; lehet fogalmat szavak által külérzésekkel felfoghatóvá tenni, 's a' fogalom valamint a' szó lehet vagy adatott, vagy készült.

Ámbár a' gonosz szándék belcselekvőséghez tartozó, mégsem következik, hogy az, adatott fogalom; és figyelmet érdemel az, hogy a' gonosz szándék minden belsősége mellett az ember' külső cselekvősége által nyilvánul. Ha az adatott, vagyis belsőséget jelelő fogalmat igen nehéz, sőt gyakran lehetetlen volna meghatározni: akkor anynyi psycholognak igyekezetét, a' szellem' jeleneteit és a' lélek' tehetéseit határozványba foglalni, haszontalannak kellene nyilvánítanunk.

De nemcsak a' belcselekvőséghez valókat, hanem külső tárgyaknak fogalmait sem lehet mindig meghatározni, mint a' fehérnek, feketének, minek mégis Kitka' állitánya szerint lehetségesnek kellene lenni, mert azok külérzésekkel felfogható tárgyak. Gonosz szándék' fogalma nem egyszerű, mert benne foglaltatik a' szándék' gonosz fogalma, mik egymástól külön vált, független fogalmak, mi kitétszik abból, hogy nem minden szándék rossz.

Az, hogy a' meghatározandó t. i. a' gonosz szándék határozványában foglaltatik, nem sokat jelent; mert kelléke a' határozvány-nak, hogy abban a' meghatározandó befoglaltassék, csakhogy értelmesebb szavakkal mondjuk azt, mi a' meghatározandó.

Az Absicht és Vorsatz szókat illetőleg megjegyzi Birnbaum, hogy azok nem vétetnek mindig egy értelemben; miért szükségesnek véli a' törvényben kimondatni, hogy azok egy értelemben vétetnek, mi után a' törvényhozó magával következetes maradjon.

A' bajor büntörvénykönyvben lévő határozványának Kitkátólí bírálataát illetőleg, megjegyzi Birnbaum, hogy Kitka magával ellenkezésbe jött, midőn a' büntethetőség *Strafbarkeit* szót ellenkező értelemben vette az érdemessel *verdienstlich*-hel, holott a' bajor büntörvénykönyvben mondatik, hogy itt az értetik, mi polgári büntetés alatt tiltva van, nem pedig mi erkölcsi vagy vallási törvényekkel ellenkezik; és maga Kitka is értekezésében a' büntethetőség *Strafbarkeit* szót illy értelemben vette ott, hol e' határozványt Feuerbach' határozványának utóbbi részével egyértelműnek mondja.

Feuerbach' határozványára nézve Birnbaumnak az észrevétele, hogy ez csak azt állítja: elhatározásunk' jogelleniségének tudata nélkül, jog elleni szándék nem lehetséges; és melleleg érinti, hogy az alkotott törvény által kimondott büntethetőségnek tudata nélkül bűnös szándékot feltenni nem lehet. Kitka' az állítását illetőleg, mi-

szerint a' bűnöknek tárgyi, külső kellékeit szükséges törvényben meghatározni, Birnbaum megjegyzi, hogy vannak bűnök, mikhez a' külsőn kívül valami belső is kívántatik, mint a' lopásnál a' különös lopási szándék, gyilkosságnál a' meggondoltsággal párosult szándék, mást életétől megfosztani; ha tehát azt, mi belső, meghatározni nem lehet: akkor az illy bűnöknek fogalmait sem lehetne adni. 'S aztán, ha a' gonosz szándéknak határozványát nem lehet adni azért, mert abban ollymi foglaltatik, mit más szavakkal értelmesebben mondani vagy tovább elemezni nem lehet, akkor sok bűnnek fogalmát adni felesleges, mert azoknak mngnevezésénél, például: lopás, csalás, mindenki tudja, mit értsen, és más szavakkal világosabban mondani lehetetlen; de némelly bűn' fogalmában találtatik olly jegy, mit tovább nem elemezhetni, mint lopásnál az eltulajdonítás. Birnbaum a' bűnök' természetéből alakított tudományos határozványokat bűntörvénykönyvben előadni nem ajánlja.

A' gonosz szándék' meghatározása' sikeretlenségének okát abban helyezi, hogy a' büntörvényhozások az iránt: miféle cselekedeteket tiltsanak büntetés' fenyegetése alatt, különféle nézetből indultak; mert ha egyedül jogsérelmeket akarnak büntetni, akkor a' gonosz szándék' fogalmába a' jogsérelmek tudatát kell foglalni, mikor ez a' törvényhozás' szellemével megegyező 's céljának megfelelő leend; de ekkor a' vérfertőzést gonosz szándékul beszámítani nem lehetend, mert az jogsérelmet nem foglal magában, miért némelly újabb törvényhozások a' vérfertőzést a' bűnök' sorából ki is hagyták. Ha pedig törvényhozás a' jogsérelmeken kívül némelly erkölcstelen és vallástalan cselekedeteket is a' bűnök' körébe von: ekkor a' gonosz szándékhöz jogsérelmek tudatát kívánni elegendő nem leend, mit ha tennénk, a' gonosz szándék' fogalmát szűkebb körre szorítanók, mint a' bűné, miért az az illy törvényhozásnak szelleme szerinti minden bűnre alkalmazható nem volna. Ez azonban hibául a' rossz határozványt adó törvényhozónak volna tulajdonítandó.

E' nehézség' elhárítása' tekintetéből javasolja Birnbaum, hogy büntörvények célul vegyék olly javak' sérelmeinek büntetését, miket biztosítani az álladalomnak rendeltetése. Ez alapnézetből indulván az erkölcstelen tettek is büntethetők, mert ellenkezők a' közjóval, és sértik a' népnek erkölcsi érzetét, mit védeni az álladalom' tisztéhez tartozik. Ezt lehet mondani a' vallás elleni cselekedetekről is, mert a' vallás, 's annak követői szinte az állodalom' védelme alatt állanak.

Záradékul mondja Birnbaum: a' gonosz szándék' határozványa, azt magában tekintve, nem lehetlen, és bizonyos feltételek mellett, az nem fölösleges a' törvénykönyvben. Lehetlen a' gonosz szándéknak minden bűnre kiterjeszthető fogalmát adni olly büntörvénykönyvben, miben különbféle alap szerint határoztatnak meg a'

büntetendő cselekedetek, 's ez oka, hogy a' gonosz szándék' határozványai legtöbb újabb törvénykönyvben czéliránytalanoknak látszanak, mert azok a' büntethetési kitűzött alaptól eltérnek. A' gonoszság' fogalmának meghatározásánál figyelni kell a' büntetendő tettek' különbségére, különösen midőn az ok kárt okozhatnak; mert a' törvény vagy egyenesen a' kárt tiltja, vagy a' tettet, miből a' kár támadhat; mint megölés, sebesítés, álkulcs-készítés.

Ha törvényhozó a' gonoszsággal nagyobb büntetést kapcsol össze, vagy kimondja, hogy gonoszság' hiányában gyalázó büntetés ne rendeltessék: ekkor szükségesnek látszik közelebből meghatározni: miféle gonosz szándék kívántatik arra, hogy a' nagyobb vagy gyalázó büntetés bekövetkezhessek; megtörténhetvén egyébként, hogy szabály' hiánya miatt bíró ott is gonoszságért büntessen, hol csak vétkesség van jelen. A' gonoszság' határozványának szüksége jobban mutatkozik ott, hol olly cselekedet tiltatik, mi magában sem erkölcs-, sem vallástalan, sem sértő; mint fegyver-készítés.

A' büntethetőség' tudatának hiánya akkor vezetne büntetlenségre, ha kimondva volna, hogy csak azt lehet büntetni, mi törvényben tiltva van; tehát hol természeti bűnök elfogadva nincsenek. Illy rendszernél nem lehet büntetni, ha vádlott a' törvényt nem ismeri, mit neki kellend bebizonyítani; mert bíró fölteszi, hogy a' kihirdetett törvényt ismerte, azt a' hirdetés után ismerhetvén is. Miután megjegyezném, hogy Birnbaum terjedelmes értekezése' folytán, a' gonoszságnak sem kellékeit nem fejtegette, sem annak határozványát nem adta: legyen szabad az eddig előadottakra némelly észrevételt tennem. Kitkának amaz állítását illetőleg, hogy a' gonosz szándék' fogalma egyszerű, 's azért nem elmellőzhető, megjegyeznünk kell, hogy a' fogalmak' egyszerűsége gyakran csak viszonylagos, t. i. elemező tehetségünkre nézve; mi tehát egynél egyszerűnek látszik, az másnál nem mindig az; mi egyszerűnek, tehát jegyeire fel nem elemezhetőnek látszik ma, megszűnhet az lenni később a' tudomány' haladtával. Példa a' testek' elemei, melyek mikép szüntek és szaporodtak a' természeti tudományok' haladtával, mindenki tudja.

Hogy a' jogtudományban még némi homályosságok léteznek, azt vagy annak tulajdoníthatni, hogy a' bölcelet szükséges kapcsolatba a' jogtudománynyal még nem jutott, vagy a' bölcelet által kifejtett igazságoknak szükségelt befolyása a' jogtudományba mind- eddig nem engedtetett. Pedig, valamint eddig, úgy ezután, a' bölcelet' világánál haladhat a' jogtudomány is óhajtott tökélye felé.

Arra nézve, hogy bűnösnek nem célja a' bűn' létesítése, hanem más valami, figyelembe kell venni, hogy bűnesetekben is több célok lehetnek jelen, mint fő és mellék, közvetlen és közvetett; miszerint meglehet, hogy tolvajnak fő és közvetett célja volt a' lopott pénzzel adósságát fizetni, de mellék, közelebbi célja a' lopás volt, ha mégis neki azt gonosz szándékul tulajdoníthatni.

Nemcsak a' bűnnek tárgyi, hanem alanyi kellékeit is meg kell határozni a' törvényben, mert ezek is bizonytalanok, mint belsők nehezebben felfoghatók, 's épen azért a' bírói elítélésnél zavart és eltéréseket okozhatnak, miszerint hasonló esetekben ugyanegy, de még inkább több bírák majd gonoszságot, majd vétkességet állítand-nak jelen lenni. Ha tehát a' gonoszság' fogalma tökéletesen meg nem határozható is, szükség mégis jegyeit kifejteni, szavakba foglalni, 's azt lehetőleg körülírni; 's épen az a' tudomány' feladata, hogy a' mit homályosan sejtünk, annak jegyeit fölfedezze, egybefoglalja, 's így világos tudatunkra hozza. Veszélyes bizonytalanságot okozna, illy fontos tárgynak fogalmazását vagy legalább fő kellékeinek meghatározását mulasztván, minden útba-igazítás, felvilágosítás nélkül az olly különböző felfogású, ítéletű, tudomány és tapasztalatú bírákra, vagy esküdtekre hagyni annak eldöntését: mikor vélnek jelenlenni gonoszságot, mikor nem.

A' tudomány közvetlen vezetője az emberiségnek az eszmék' országában, 's mert eszmék szerint intézi ember cselekvőségét, kalauza az az emberiségnek a' gyakorlati életben. He tehát megengednők is, hogy törvényben a' gonoszságnak határozványát adni fölösleges, a' tudományt mégis köteleességétől fel nem menthetjük, a' gonoszságnak jegyeit kifejteni, világos tudatra hozni, 's egybefoglalván annak fogalmát meghatározni, vezérfonalul szolgálandót mind a' törvényhozóknak, mind bírák, esküdtek 's ügyvédeknek. — E' nézettől vezéreltetve folytatom előadásomat.

A' jogtudók úgy mint törvényhozók' működésének végcélja szabályokat állítani, miket a' bíró 's ügyvéd hivatásuk szerinti eljárásukban kövessenek. E' szerint legcélszerűsábbnak vélem az értekezés' tárgyát úgy adni elő, mint az a' valóságban előjönni szokott, mi által megtartatván a' természeti rend, könnyítettik nemcsak a' felfogás, hanem az alkalmazás is, mire minden elméletnek irányozni kell. Mert pedig arról van kérdés: mi kívántatik ahhoz, hogy valakinek cselekedetét úgy betudhassuk, miszerint őt büntetni lehessen? bűnesetet vegyünk fel és vizsgáljuk: mit kellend bírónak mindenek előtt figyelembe venni bűnvádi eljárásánál, mit ezután fokonként vizsgálata tárgyaul venni 's meddig haladni, míg vádlottról kimondhatja a' bűnöst, és megrendelheti ellene a' törvény-szabta büntetést.

A' bűnvádi eljárás' természetes rendje úgy hozandja magával, hogy bíró mindenek előtt bizonyosságot szerezzen magának a' bűnnek tárgyilag véve azt, vagyis a' külső érzékekkel felfogható jegyeit tekintve, lételéről; miben a' bűnöknek tárgyilag fogalmai, mint azok a' büntörvénykönyvben meghatározva lenni szoknak, szolgálnak neki kalauzúl. Mindenekelőtt a' tárgyi büntény' lételét szükséges kétségen kívül tenni, mert hiányozván a' tárgyi büntény, mint alap, kell hogy megszűnjék minden további bűnvádi eljárás, mi ez esetben alaptalan és jogtalan üldözéssé fajulhatna. Így alaptalan vol-

na minden bírói eljárás, ha mondatik, hogy Péter meggyilkoltatt, de az él; hogy Pál meglopott, de minden vagyona a' legjobb rendben és sértetlenül van stb.

A' tárgyi büntény bizonyos levén, természetesen következik a' kérdés: *ki annak külső physical oka?* ki az, ki' külső cselekedetének eredményeül lehessen a' tárgyi büntényt tekinteni? Itt alaposan és minden sérelem' mellőzése' tekintetéből külsőleg mutakozó jelenségek után indulhatunk; vizsgálnunk kell tehát, mire mutatnak a' küljelek, mint physical szerzőre? különösen bizonyosságot kell szerezní a' gyanús' külső cselekvőségének okias összefüggéséről a' tárgyi bünténynyel. Valaki felakasztva vagy agyonszúrva találattik, tehát a' tárgyi büntény kétségtelen; de például bebizonyodik, hogy a' szerencsétlen maga akasztotta fel, vagy szúrta agyon magát, mi okból ismét a' további bűnvádi eljárás megszűnik. Ha pedig a' körülmények azt tanusítják, hogy más valaki az, kit e' büntények' physical okozójának lehet tekinteni, a' 3-dik kérdés leend: *lehet-e a' büntényt,* mi úgy mutatkozik, mint valaki' külselekvőségének eredménye, annak mint szellemi, *erkölcsi szerzőnek is beszámítani?* Mert megtörténhetik, hogy valaki a' büntény' külszerzőjének látszik ugyan, de őt a' büntény' bel, erkölcsi szerzőjének tartani mégsem lehet; lévén olly körülmények, mik a' belselekvőség' lehetőségét kizárják, mikor az eszközölt külselekedetet nem lehet egyébként, mint gépies működésnek tartani. Illy körülmények' jelenlétében, ámbár a' büntény' tárgyilagossá kélekei kétségtelenek, a' vádlott' külselekvőségének okias összefüggése a' bünténynyel bizonyos, a' további bírói eljárás mégis akadályoztatik, a' körülmények' különbsége szerint vagy rendőri felügyelés vagy orvosi ápolás alá rendelvén a' büntény' physical eszközöljét. Ide vonatkozó eset, ha cselekvő esze, vagy önkénye' használatában beszámíthatlanul akadályoztatott.

Ha már a' tárgyi büntény bizonyos; ha bizonyos, ki annak mind physical, testi, mind psychikai, szellemi szerzője, miszerint ennek a' bűnt magába foglaló cselekedetet betudható, tárgyalandó a' 4-dik fő és legnehezebb kérdés: *az, ki a' tárgyi büntényt eszközölt cselekedetet' physical és psychikai szerzője, úgy tekinthető-e mint bűnös, büntethető-e,* 's milly mértékben? lehetséges levén, hogy valaki a' cselekedetet tudva 's önkényleg teljesítette, tehát hogy az általános emberi betudáshoz megkívántató kélekek jelen voltak, azt mégis neki mint bűnösnek betudni, 's azért őt büntetni mindig nem lehet, mert itt különösen a' büntörvényhezi viszony jó figyelembe, miből különböző esetek támadhatnak. Ha pedig a' bűnösséghez szükségelt kélekek jelen vannak: bíró törvény' rendelete szerint a' büntetést kiszabni, 's azt végrehajtani fogja, mivel bűnvádi eljárása befjeztetett.

A' két első kérdés a' bűnnek anyagi, külső, a' két utóbbi annak szellemi, belső, az akaratot közvetlenül érintő részét tárgyalja; mi

szerint a' két első kérdésnek fejtegetését, mi úgy is a' bűnvádi eljárásról tanhoz tartozik, mellőzvé, a' két utóbbiakra szorítkozom egyedül, mint az akaratot illetőkre, 's így szorosb összefüggésben lévőkre; határozó ok itt még az is, hogy a' gonoszság- és vétke-ségről tan, a' 4-dik kérdés' tárgya, legnagyobb kapcsolatban van az általános betudhatási tannal, a' 3-dik kérdés' tárgyával.

Ezt a' dolog' természete tanúsítja ('s ha e' részben a' tekintély valamit nyom, mondhatom, hogy Birnbaum is említett értekezésében (1837 : 474-dik l.), Hepp a' württembergi büntörvénykönyv fölötti commentárjának 1-ső köt. 653-dik l. e' természetes rend mellett nyilatkoznak), mert előbb bizonyos legyen, hogy betudható a' cselekedet, azután támadhat alaposan kérdés arról : vajjon az, ki-nek a' cselekedet betudható, gonoszságból vagy vétkeességből cselekedett-e? Ha pedig, mint már fönnebb érintem, oly körülmények létez-nek, mik a' betudás' lehetőségét akadályozzák, akkor minden to-vábbi kérdés a' gonoszság, vétkeesség iránt megszűnik.

Az általános és gonoszságul vagy vétkeességül betudásnak kel-lékei ugyanazok, t. i. a' tudat és az önkényi elhatározás; csakhog-y azok ott a' cselekedetre általában, itt pedig a' cselekedetnek külö-nös eredményére vonatkozóan tekintetnek.

Az általános betudásnál azt akarjuk megtudni : vajjon lehet-e valakit a' kérdéses cselekedet' szerzőjének tekinteni? Hogy valakit a' cselekedet' szerzőjének tekinthessünk, kettő kívántatik t. i. a' tudat, és az önkényi elhatározás. Csak arról mondhatni, hogy szer-zője a' cselekedetnek, a' ki tudta, mit tesz, 's arra, mit tesz, önkényleg határozta el magát; hol pedig hiányzik vagy a' tudat, vagy az önké-nyi elhatározás : ott hiányzik az okos összefüggés bel- és külcelek-vőségünk között, és csupán gépies működés mutatkozik.

A' tudatra nézve nem elegendő az öntudat, minél fogva van tudatunk minmagunkról 's a' kívülünk létező lényekről, mi a' min-denkinél rendesen mutatkozó tudatnak legsőbb foka; hanem mert arról van kérdés : vajjon a' cselekedetet be lehet-e tudni valakinek, megkívántatik még a' tudat a' végbeviendő külső cselekedetnek, és az ennek teljesítésével használandó eszközöknek természetéről, 's ezeknek cselekvőségünk' tárgyházi viszonyáról, csak akkor lehet-vén batudni a' cselekedetet, ha a' tudat mindezekről jelen volt. Például : valaki tökéletes tiszta tudattal bír mind magáról, mind a' körülötte létező tárgyakról, de nincs tudata a' használt eszközökről, különösen a' méregről, ennek erejéről, hatásáról; vagy van tudata általában, de nem ismeri a' puskának vagy lögyapotnak természetét, hatását (mikor az eredményt, a' cselekedet' physikai hatását neki betudni nem lehet).

Mittermaier (Feuerbach Lerb. des gem. in Deutschland gültig-peinl. Rechts című munkája' 13-dik kiadásának 88-dik §-sához ké-szített jegyzetében) még azt is megkívánja a' betudhatáshoz, hogy

a' cselekvőnek tudata legyen a' cselekedet' tilosságáról, *Bauer* pedig (Lehrbuch der Strafrechtswissenschaft. 1827. 118-dik §-ban) annak büntethetőségéről (Strafbarkeit) mi azonban nem az általános betudhatás' kelléke, minél-egyedül az a' kérdés : vajjon lehet-e valakit a' cselekedet' szerzőjének tekinteni, elvonván minden erkölcsi vagy jogtörvénytől, 's a' cselekedetnek ehhez viszonyától: az, hogy volt a' cselekvőnek tudata a' cselekedet' tilosságáról, vagy büntethetőségéről a' bűnösségi (gonoszság, vétkeességi) betudáshoz tartozik. Hogy pedig ez valóban úgy van, kitetszik olly esetekből, mikben meglévén a' tudatnak többi fajai t. i. az öntudat, tudat a' cselekedetről, annak eszközeiről, ezek' hatásáról, a' többi tárgyak iránti viszonyról, lehet ugyan állítani, hogy cselekvő, oka a' véghezvitt cselekedetnek; de ha hiányzik nála a' cselekedet' világosságáról tudat, és pedig nekie beszámíthatlanúl, ama' meggyőződésben lévén, miszerint tette szabad: őt bűnösségről, gonoszság- vagy vétkeességről vádolni nem lehet. Különbözik tehát betudása a' bünténynek valaki' cselekedeteül, annak betudásától valaki' büneül; mert mint láttuk, lehet valaki szerzője a' bünténynek, mint emberi cselekedetnek, de nem mint bűnnek. A' jogtudók is közösen különbséget tesznek az általános és bűnösségűli betudás közt, csakhogy a' különbséget tisztán fel nem fogják, vagy a' felfogott különbséghez következtetések nem maradnak. Hogy különbséget tesznek, kitetszik azoknak egymástól külön választott tárgyalásából, de abból is, hogy *Feuerbach*, ki említett munkájának korábbi kiadásáiban mind az általános, mind pedig a' gonoszságűli különös betudhatást a' gyanúsnál minden bizonyítványok nélkül felteendőnek állította, miszerint a' vádlottnak kellett bizonyítványokról gondoskodnia az iránt, hogy nála mind az általános, mind különös betudhatás hiányzott, a' 9-dik kiadásban megváltoztatta véleményét ollyképen, hogy az általános betudhatást mindenkinél felteendőnek tovább is állítván, mert mindenkinek van önkénye és ismerőtehetsége a' természettől adva, miszerint tudattal cselekedjek; a' gonoszságűli betudhatást mindig bebizonyíttatni kívánta. Azok is, kik az általános betudhatás' felvételére nézve ellenkező véleményben vannak *Feuerbach*-chal, mint: *Bauer*, *Abhandlungen aus dem Strafrechte, und dem Strafgesetze*. Göttingen. 1840. 1-te B. 256-te S., *Hepp*, *Versuche über einzelne Lehren der Strafrechtswissenschaft*. Heidelberg. 1827. S. 163. f. azt a' gonoszságűli, *bűnösségűli* betudhatástól külön választják.

Az általános betudatáshoz megkívántató második kelléket illetőleg megjegyzendő, hogy az nem szabadság szoros értelemben, mi tehetség az érzéki ösztönök' ellenére észí okok által határozni el magát a' cselekvésre; e' tiszta, minden érzéki vágytól ment szabadság szerint az ember mindig az ész' parancsát követné, roszt és különösen bűnt sohasem vinne véghez; nem ollyféle önkény, minőt *Feuerbach* büntetőrendszere' következtében, feltételezett, mi

csupán a' kívánó tehetségre hatható érzéki benyomások, képzeletek által határozhatnák a' cselekvésre a' mint az egy vagy más oldalon küzdő benyomatok túlsúlyoznák; ez önkény szerint megszűnnék minden érdemre vagy érdemtelenségei betudás, mert mit tettünk, a' túlnyomó érzéki ösztönök' következtében tettünk volna. Itt az ember' természetén, miszerint az észí 's érzéki lény, alapuló önkény értetik, mire az észí okok 's érzéki ösztönök hatnak, de nem ellenállhatlanul, meghagyván embernek a' választást a' közt, mit az ész javasol, vagy az érzedek kívánnak, 's ez különösen a' belönkény. A' különkény : függetlenség másnak hatalmától, és külső működhetős bel-önkényünk' elhatározása szerint.

Midőn tehát az általános betudhatáshoz önkényi elhatározás kívánatik, ezt mind a' bel-, mind különkényre vonatkozólag kell értenünk, miszerint minden külső erőszak, kényszerítés nélkül magunkat a' cselekvésre elhatározhatjuk, és a' külselekedetet belhatározatunk szerint végre is hajthatjuk. Külső kényszerítést mondok azért, mert szabályként csak az jöhet a' jogbírálat előtt figyelembe, mi külsőleg mutatkozik : az önkénynek külsőtől elvont minden küzdelme, 's elhatározása nem a' jog' körébe tartozó. De figyelembe vétele a' belsőknek lehetlenítené az emberi ítéletet, mert belsők előtte rejtve; csalatásokra adna okot, a' cselekvő azt állíthatván, hogy a' bűnre ösztönző ingerek ellenállhatlanul ragadván őt a' bűnre, minden lehetséget az önkénynek megsemmisítették.

Az emberi cselekedetekhez kívántató kellékek közül, ha a' szükséges tudat hiányzik, akkor önkényi elhatározásról nem lehet szó, mert ehhez mindig kívántatik tudata annak, mire határozzuk magunkat : választani önkény szerint nem lehet azt, mit nem ismerünk; de önkényi elhatározás nélkül tudat lehetséges, mi különösen akkor van jelen, midőn akaratum ellen valamire külsőleg kényszerítettünk.

Az általános betudhatáshoz megkívántatván a' tudat és önkényi elhatározás, következik, hogy olly körülmények, mik vagy a' tudatot, vagy az önkényi elhatározást lehetlenítik, egyszersmind a' betudhatást is megsemmítik. Illy körülmények közül némellyik a' tudatot, némelly pedig az önkényi elhatározást semmíti meg. Az első osztályhoz tartozó körülmények : az ifiúkor, vénség, vadság, siket-némáknáli neveléshiány, butaság, szellem- vagy kedélybetegség, nagy indulat, kábító ijedség, nagy részegség, álom, elháríthatatlan hiba vagy tudatlanság stb; a' második osztályhoz tartoznak : lelki, testi ellenállhatatlan kényszerítés, parancs némi korlátozással, ellenállhatatlan belinger, mint beteges vagy ingerlékeny állapotban stb. Miket azonban megérinteni elég legyen, az azokról tüzetes értekezést más alkalomra hagyván.

— A' *jutalomgy* kerülván szönyegre, az osztály az 1847-ben hirdetett 's pályázó nélkül maradt philosophiai *jutalomkérdés*' újabban kiírásától elállott.

KIS GYÜLÉS, AUG. 17. 1850.

(a' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnökele alatt.

Jelen Czech, Érdy, Jerney rend. tt. — Kiss Fer., Szilágyi, Walther, Wenzel lev. tt. — Más osztályokból: Döbrentei, Gebhardt, Horváth Cy., Kállay, Kiss K., Szász, Szemere, Szilasy, Szontagh rendes tt. — Ballagi, Csatsko, Fabricey, Pauler, Széchy, lev. tt. — Toldy F. titoknok.

WENZEL GUSZTÁV lt.

ki 184 $\frac{7}{8}$. a' bécsi egyetemnél akkor még virágzott magyar aca-
demiai nemzetnek procuratora volt, néhány adatot közölt az egykor
majd minden európai egyeteméknél, 's névszerint a' bécsinél is *diva-*
tozott nemzeti intézetekről, 's a' magyaroknak ezekbeni részvé-
téről. Midőn a' XII. században a' régiebb püspöki és kolostori isko-
lák mellett legelőbb Olasz- és Franciaországban, de később másutt
is, az úgynevezett főiskolák (studia generalia) vagyis egyetemek
(universitates) keletkeztek; amazok' irányábani nagyra-emelkedésök
főkép az által történt, hogy a' tanítási és tanulási szabadságnál, va-
lamint a' középkor' minden társas intézeteit jellemző szabad egye-
sülési jognál fogva, néhány városokban (Párizsban, Bolognában stb)
híres tanítók körül még a' legtávolabb vidékekről is egybegyűlt a'
tanulók' sokasága, kik azután önhazájokhoz képest bizonyos nem-
zeti testületekké alakulván, a' pápáktól és fejedelmektől nem ritkán
igen jeles kiváltságokkal ékesítették fel, sőt városi községekkel,
egyházi főnökökkel stb kötött egyezkedések' útján is különféle jo-
gokhoz jutottak. Ezen testületeket academiái nemzeteknek neve-
zték. A' párisi egyetemnél, melly főleg azért vonja magára figyel-
münket, mivel a' XVI-dik századig majd minden más egyetemek'
alapításában mintául szolgált, *négy* ilyen nemzet volt: a' *francica*,
picardica, *normannica* és *germanica*; mellyeknek mindenike éven-
ként választott magának egy előljárót vagyis *procurátort*; 's ezen négy
procurátor a' rectorral együtt igazgatta az egyetemnek minden tár-
sas viszonyait és testületi jogait. A' négy nemzetek' rendszere Párizs-
ban 1789-ig állt fenn. Az olaszországi egyetemeket *sajátságos* elren-
dezésök miatt mellőzvé, 's egyedül azt jegyezvé *meg*, hogy Pá-
rizsban a' magyarok a' *germanica natio*' kiegészítő részét tették,
minden olasz egyeteméknél pedig önálló magyar nemzeti testüle-
tek léteztek; előadó az Alpeseiken innen fekvő egyetemek közül
négyet említett, mellyek a' párizsi egyetem' mintájára alapítva, a'
magyar nemzetiséghez közelebb viszonyban állottak, tudniillik: a'
prágai (alap. 1348.), a' *bécsit* (alap. 1365.), a' magyarországi
pécsit (alap. 1384.) és a' *krakkóit* (legelőbb 1364. alapítva, később
Jagello Lászlótól megbővítve). Kétségkívüli, hogy ezekenél is *diva-*
tozott a' négy nemzetek' rendszere. A' *prágai egyetemnél* ugyan
1408. és 1409. a' Huszféle mozgalmak' alkalmával a' négy nemzet

közt (*bohemica*, melynek keblében a' magyarok is foglaltattak, *polonica*, *bavarica* és *saxonica*) nagy meghasonlás történt, melly-nél fogva három nemzet Lipcsébe költözvén által, az ottani egyetemet alapította, 's Prágában egyedül a' *bohemica* maradt meg. *Krak-kóban* a' nemzetek' túlnyomó jelentőségéről történeti tudósításaink nincsenek ugyan; de hogy a' magyarok nemzetiségöknél fogva bizonyos kedvezményekben részesültek, azt az ott fenn állt *bursa hungaricát* illető adatokból tudjuk. A' *bécsi* egyetemnek majd minden emlékeit megsemmisítette a' török hatalom; 's így róla nem igen szólhatunk. De a *bécsi* egyetemenél 1365-től egész 1849-ig virágzott a' *magyar academiái nemzet*, melynek még meglévő történeti emlékeit előadó a' társaság' figyelmébe ajánlotta. A' *bécsi* egyetemnek legújabb átalakulásaig t. i. volt ott is négy nemzet: az *austriaca*, *rhenana*, később *slavica*, *hungarica* és *saxonica*, később *italico-illyrica*. Az imígy rangjára nézve harmadik helyen volt magyar nemzet többek közt négy nemzeti könyvet bír; mellyeknek elsejét 1414-től 1629-ig terjedőt, előadó eredetiben előmutatta. Foglaltatnak benne a' nemzetnek 1414-től kezdődő régi statutumai; 1453-tól kezdődő matriculája vagyis tagjainak névjegyzéke; és számos történeti jegyzetek, mellyeket tisztöknél fogva a' kezdetben félévről félévre; később évről évre választott procuratorok irtak össze. Részint ezen első, részint a' három többi kötetből előadó számos olly magyarok' neveit közlőtte, kik négy század alatt a' *bécsi* egyetem' magyar nemzetébe békebelezve voltak; 's néhány történeti adatra figyelmeztetett, mellyek e' könyvek' történettudományi jelentőségére szolgálhatnak mutatványul.

Utána

ÉRDY JÁNOS rt.

egy a' Margitsziget' éjszaki csúcsán lévő romokban lelt régi téglát mutatott be, mellyen egy lóháton hátra nyilazó parthus ábrázoltatik, fején a' jellemző parthus süveg, karjain azon, több hazai gyűjteményekben látható, de mindeddig biztosan meg nem határozott, kartekecs, melly az előadó szerint inkább ékességül látszott szolgálni, mint védelemezsközü. Megjegyzé, hogy az említett szigetcúson, melly hajdan az esztergami érsekség' tulajdona volt, várdá, torony és házak álltak, mik veszélyes időkben véd és menhelyül szolgáltak; míg Lodomér érsek azokat 1294-ben királyi jóváhagyás mellett a' tengurdi nemeseknek engedte át cserében Bulcsu (most Bucs) helységért, melly ma is még az érsekség' birtoka. *)

Következett

JERNEY JÁNOS rt.

bővebb előadása a' *magyar nemzet' parthiai származásáról*, mellyben a' kérdést nyelvtudományi és földrajzi adatokkal igyekezett felvilágosítani.

*) L. Cod. Dipl. Tom. V. Vol. III. p. 288. — Tom. VI. Vol. I. p. 297.

PODHRADCZKY JÓZSEF lt.

több magyarországi földrajzi nevek' történeti elemzését adta. Először a' Duna folyam' legrégibb *Ister* nevérol szólván Julius Caesar' és Béla király' névtelen jegyzője után, kiknek elseje szerint *Danubius in lingua Bessorum Hister*, emennek XXXII. fejezete szerint pedig *Ystoros*; azt magyarnak nyilatkoztatta, és *Is*, vagy *Viz*, és *Tur* vagy *Ter* szókból összetettnek állította, „folyóvíz“ jelentéssel.

Ezután átmént a' Stephanus Byzantinus említette *Mátra* név' elemzésére, okokkal igyekezve bebizonyítani, hogy ez a' magyar *Mos* vagy *Mocs* szókkal egészen egyértelmű.

Fejtegette aztán id. Pliniusnak *Temerinda scythia* szavát is, alkalmat véve *Temes*, *Győr*, *Rába*, *Rábcza* és *Garam* vizek' jelenlése' megfajtésére is.

Továbbá a' *Duna*' nevét egyenesen a' *Tana-is* szóból származtatá, 's régi oklevelekből kimutatá, hogy *Tana* vagy *Tona* régenten vizet jelentett, honnan a' *Tanya* halászó víz is; de „szállítás“ (*descensus*) jelentéssel csak átvitt értelemben használható.

Végül a' Herodot által említett szekeres scythákról szólóban, a' szanszkrit nyelv' nyomán a' *vászón*, *ház* és *vasárnap* szók' származtatását is előterjesztette.

CZECH JÁNOS rt.

a' nádorok 's az ország' egyéb főtisztjei' chronológiáját oklevelek' nyomán táblás alakban eléadó munkáját mutattván be, némelly megjegyzések között különösen a' XIII-dik század' állandó példáiból a' régi kormányváltozásokról terjesztett elé érdekes adatokat, mikből különösen az tűnt ki, hogy régi királyaink alatt a' nádorok' változával az ország' többi fő tisztviselői is változtak, úgy hogy azok a' parlamentarizmus kormányval bíró mai országglások' hasonlata szerint mindenkor egy compact political felekezetet képviseltek, melly mindig együtt bukott vagy lépett ismét be a' kormányba.

— Végre a' titoknok Érdy János rt.' ajándékából a' kéziratár' számára egy terjedelmes kötetet adott be, melly részben gr. Nádasdi Ferencz országbírónak (lefejeztetett 1671) saját aláírásával ellátott, gazdaságkormányi utasításokat tartalmaz, 's a' XVII-dik századbeli (1633—1684) urodalmi, kereskedési és erkölcsi viszonyok' felvilágosítására érdekes adatokat nyújt. Az academia a' becses ajándékért nyilvános szíves köszönetet mond.

KIS GYÜLÉS, AUG. 19. 1850.

(A' mathematicai és természettudományi osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Gebhardt Ferencz és Kiss Károly rend. tt. — Petényi Salamon lt. — Egyéb osztályokból : Érdy, Horváth Cyr., Szilasy és Szontagh rend. tt. — Bertha, Lugossy, Pauler, Repicsky, Wargha és Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Az ülést

LUGOSSY JÓZSEF lt.

Hanák János elhunyt osztályi levelező tag felett tartott következő emlékbeszéddel nyitotta meg.

A' melly napon, tisztelt társaság! egykori tanítómnak, majd tiszteltársamnak, lelkem' egyik legtiszteltebb, legszerettebb barátjának, Kerekes Ferencznek, várt sorai helyett, kimúltáróli gyásztudósítást vevék: azon napon hívtam fel a' kegyeleti kötelességre: hamvaiban már csaknem egy év óta nyugvó társunknak, nekem szintén kedvelt barátomnak, sokakban munkatársamnak, Hanák Jánosnak árnyékát rövid emlékbeszéddel tisztelni meg; 's csoda volna-e, ha egy szintén sors-törte kebelből, könnyeket hoznék igék helyett előtökbe, 's gyöngé szöveget a' halmozott magán és köz vesztések' érzete fájdalom' elfojlódásával fátyolozná? — Nem! mielőtt föllépjek, az öröknugodt bölcsészet' vigaszforrásait kerestem föl, annak háborítlan derűjét igyekezém e' szenvedő arcra öltetni, 's vidáman emelni ezt az itt alanti sírhalmokról ama' fénylakok felé, az enyészetre hullt porhüvelyektől a' megdicsőült szellemekhez, 's elfordítva szemeimet a' percnyi életü hűtlen jelentől, bírólág tekinteni be a' végnélküli jövendőbe, hol az utókor' hálájá a' zöldellő emlékezet lakozik, 's a' halandóságban hintett nemes magvak halhatatlanságra gyümölcsöznek. Igenis, dicsőült árnyék! eltűntödni gyarló sírámok helyett vedd örömkönet rövid bár, de tevékeny földi pályád fölött, melly köztünk létedet sirontúlra is biztosítá; a' rög visszakivánhatá a' mi része volt benned: a' mit mi benned miénknek nevezénk, nem sülyed az el az élet' hajótörésében!

Nem mindennapi tünemény az, tisztelt társaság, hogy szerzetes társulat' tagja, ki istent gyermekségétől fogva inkább a' szertartásos ájtatosság' formái közt tanulta ismerni, tanulta imádni, saját keble' ösztönéből keresse 's találja föl az ösvényt, melly amazzal nem ellenkező irányban, mindazáltal különböző nyomokon vezet ugyanazon fölény' ismeretére, imádására, t. i. „remek művei' sorozatának 's milliárdnyi teremtményei' czélszerű rendezetének“ szemléletét, — melly ösvényen a' Newtonok, Linnék, Diószgiek tudományt igaz kegyességgel párosítva szedtek virágokat halhatatlanságuk' koszorújába. Az iskola' száraz formái közül kibontakozva röplüni az anyatermészet' meleg kebelére, — a' cella' szűk falazata között isten' szép

napjának sugaraitól engedni magát meghatni, szabad légének lengedezésétől az ihlést elfogadni : mindig valami nagyszerűként tűnt föl előttem; úgy tetszett, mintha a' művészet' boldogságos szüzét látnám az anyává-hívatás' hófehér lilimát, szerény önmegadással, 's a' bekövetkezendő szenvedések' sejtelmének nagyilekü legyőzésével fogadni el a' látogató angyal' kezeiből. Már maga azon — ha szabad úgy szólnom — világiash foglalkozás, mely a' természetbuvár' hivatásával elválhatlan kapcsolatban áll, — a' soknemű kezelések, anyaggyűjtések, kirándulások, utazások, tetemesen nevelik a' nehézséget, mellyel a' rend' férfának meg kell küzdenie, midőn magát a' természeti tudományok' művelőinek sorában helyt fogni elhatározza; 's míg az orvost vagy gyógyszerészt, az erdőszt és bányászt, a' természetöt és gyárnokot egészen helyén látjuk, ha ezen élte' hívatásához oly közel álló tudománynak szenteli nemesb hajlamát: ugyanakkor nem lehet némi tisztelet 's csodálattal nem tekintenünk az oltár' választottjára, ki a' szent természet' templomát csak nagy áldozatossággal látogathatja, 's nem ritkán, haladásának minden lépte, az önmegtagadás' bőséges veritékével van öntözve, az életörömmek egy-egy lehullott virágával jelölve. De az igaz hívatás lerázza a' körülmények' bilincseit, 's tér' és idő' korlátival daczolva követi a' kebel' nemtőjének szózatát; — sanyargva vándorol a' gulák' mysteriumai közé Pythagoraszszal, 's jövevény Anacharsziszként, ki honában más oltárnak szolgája vala, foglal dízhelyet a' görög bölcsek' Symposiumában.

Illyen volt, tisztelt szakülés! a' mi elhunyt társunk, ajtatos iskolai rend' tagja 's egyszersmind a' terményrajz' honunkbani egyik legbuzgóbb művelője, egyik legszerencsésb avatottja, Hanák Ker. János. Már gyermekéveinek szigorú sorsa ellentétben látszanék állani fényesb eredmények' lehetőségével, ha nem tudnók, mikép a' nemes pálma súlyos terhek alatt nő, 's emeli dús ernyőzetét a' vidék' jóltevőjévé. Szerencspataka' mentében, kies Abauj vármegye' Kis-Kér helységében 1812-dik évi nyárhó' 25-kén szegénysorsú szülék' egyszerű hajléka alatt vevén eredetét, nem vala oly szerencsés, hogy miként Róma' lantosának, a' jóslatteljes vadgalambok, már gyermekálmaira meghozzák rendeltetésének friss lombjait; — mert a' mit szülőföldében, a' természet' tág kebelén gyermekkori révedezéseiről tudunk, nem képi első láncszemét a' későbbi öntudatos, tudományrendszeres szép pályának, mellyel azt csak tehetős helyzet' szakszerűen képző nevelési eljárása hozhatá vala egyenes kapcsolatba: de minden esetre érdekes őt, Boldogkö-Ujfaluba költözött atyja' oldalánál szülő- és gyümölcsfa-kezeléssel, ismergetéssel bibelődni, innepeken az erdők' gombái után fürkészni, tollasai után lihegni-látnunk, 's megemlékeznünk, mikép ezen gyermeki kalandok edzették őt bátorrá később, midőn a' Fauna' édesen hívogató hangját sűrű erdők' mélyéből felé zengeni hallá, borzadály nélkül követni a' rejtélyes szó-

zatot a' rengeteg' titkos szent bomályába; — érdekes őt a' tudomány' már koszorús férfiát, midőn mérséklett jóvedelméből minden megkímélhetett költséget nemes tékozlással a' bel- és külföld' legjobb szakmunkáinak megszerzésére áldoz, összehasonlítaniunk az abauji pórfuicskával, ki nyalánk vásárfiak helyett, búcsuk és sokadalmakon, elégtlen adja ki zsebgarasait a' ponyvairodalom' együgyű termékeire, tudvágyának akkori körülményei közt egyedüli lehetséges tápszereire. — Családi szigorú körülmények szintén 15 éves koráig tartóztatták el, a' falusi tanodában csak olvasni, írni és számolni tanult sihedert további kiképződésétől, míg nem a' gyermekét boldogítva látni repeső anyának esdeklései lehetővé tették végre a' tudományos pálya' megkezdését, melly Hanákunkat hat évi folytonos nélkülözés' nyomasztó szükséggelei küzdelem után, Tályán, Újhelyen, Kis-Szebenen át 1832-dik évben Privigyén a' kegyes tanítórind' kebelébe vezérlette. 'S ismét öt év telt el, az ifjuí erő 's fogékony-ság' legszebb öt éveit, mellyeket Privigyén, Breznobányán és Váczott, hol a' szerzethez esküdvén, bölcséleti pályát kezdett, egyedül választott helyzetének gondjai, kötelességei, 's a' velök járó készülétek vettek igénybe a' nélkül, hogy keblében azon szép hivatásról, melly később egész valóját olly hatalmasan ragadá meg, melly őt társunkká hozá 's most sajgó veszteségünk ké jelöli, sejtetem keletkezhetett volna. Csupán Sterba János, breznói erdősz 's terményrajzi derék kezelővel, úgy Linné 's iskolája' munkáival megismerkedése említendő e' korszakból, bokros foglalkozási miatt azonban minden további hatás és eredmény nélkül.

De ütött valahára az elhatározó óra, melly hazánk' természetrajzi parlagát egy ritka tehetségű, szorgalmu 's elszántságú művelővel ajándékozza meg. A' kegyes rend' nyitrai házában ezelőtt mintegy 12 évvel több lelkes ifjakat hozott össze a' történet, kik barátság, honszerem 's nemes vetélytől hevülve, a' szerzetes Guzmicsok 's Czuczorok' nagy példájától bátorítva, az akkortájban indúlt Athenaeum 's Figyelmező' szabadelvű, nyelv, előadás és fölfogásban jobb izlési korszakot teremő irányától megkapatva, a' hazai nyelv 's tudományok' művelésére szövetkeznek, a' rend' növendékei között *zobori magyar egyesület* név alatt társulatot alapítanak, 's magokat szilárd elszánás' eskütlen esküjével kötelezik, hivatalos körükön kívül is a' haza' hasznára 's díszére munkálni. Legyetek itt is megemlítve széplelkű ifjak! Perlaki László, Sümeghi Pál 's Vass József azon baráti nevek, mellyekhez Hanákunk' serdülő önmunkásságának első zsongái csatlakoznak. Ő, ki már pár év előtt breznóbányai kis tanodájában a' magyar nyelvet feltűnő előszeretettel tanítá, most, mint a' kis társulat' lelke 's titoknokja, népdalok 's egyéb szépirodalmi szerzeményekben mint szerencsés kezdő tünteti ki magát; de a' helyett, hogy fejét sok más százakként az első siker' borostyánain hiú szendergésre hajtana: lelki erejének 's hazafi tartozásának érze-

tében, vállalaihoz méltó küzdelem után tekint körül, vigyázva, miként az óvilág' hősei, mesés szörnyeket igázni, szeméttorlatokat tisztítani, kösziklás mezőket fölszántani. Az illy tűnődőnek Nyitra' kies virányaian inte az anyatermészet, a' terményrajz' parlag mezején mutatván ujjával, 's fölavató lángcsókját nyomá lelkesült homlokára. Ez időponttól számítja ömaga természetbuvárságának időkeletét. A' vidék' dús kincsei anyagot, nyitrai avatott természetbuvár Lang Adolf' barátsága czélszerű útmutatást nyujtván, társaira hagyta az irodalom' tüzetes művelését, 's maga oda lépven, hol a' szakférfiaknak legnagyobb hiányát és szükségét látta, ritka buzgalommal kezdé meg önvizsgálódását a' természet' három országában. Itt ösmerkedett meg a' Linné ótai természeti rendszerekkel, itt veté meg szakkönyvtárának 's jeles gyűjteményeinek alapját, 's rugékony lelke csüggedés helyett emelkedett inkább az akadályok' súlya alatt, mellyekkel mint akkorban hittan' hallgatójának, részint anyagi szükség, részint idő- és eszközhiány, részint szűkkeblű előítéletesség' ellenében megküzdnie kellett. Közbejött Vajda Péter 's általa Fridvaldszkyvali érülködésbe lépte, ki valamint első találkozásra megismerte benne a' hivatásos tanítványt, úgy maga részéről az idősb, próbáltabb szak tudós legszebb kötelességét, az irigység 's lenézés nélküli kész segédkeznyújtást dícséretesen teljesítette. Az óriási szorgalmat majd hatalmas előmenetel jutalmazta, 's a' haza' szép darabjának beutazása, a' kies Szentgyörgyön Bolla János derék fűvészünknek, akkor szintén kezdőnek társaságában nyereségesen töltött év, sietteték maga a' siker 's a' körüle mindinkább tisztuló láthatár' szemléletéből új meg új erőket merítő bajnok' haladását.

De a' hely, melly Hanák Jánost önálló természettudóssá képezte; mellynek rengetegjeiből halántékira nem hervadandó lombokat körített, Mármaros vala. E' magyar érzelmű, barátságos, mívelt nép' társasága enyhítőleg hat a' lélekre, mint bérczeinek tiszta lége 's hűs forrásai jótékonyan munkálnak a' testre; a' megyei hivatalnokok 's birtokosság, a' kamrai tisztség, a' különfelekezetű tanárok, maga a' papság is nagy részben magokon viselik itt az anyatermészet' romlatlan typuszat; 's ha köztök még a' beteg kedély is visszanyeri egyensúlyát 's öszhangzását: képzelhetni, milly kedves benyomást tőnek különben is természettel vidámkedélyű, verőfényes lelkületű természetbuvárunkra. Nevelte helyzetének kellemességét a' kegyes rend' szigeti házában rokon lelkekre, nevezetesen több jeles és szíves férfiakon kívül baráti' egyik legkedveltebbjére, a' később irodalmilag is kitűnt Vass Józsefre találása, a' megye' egyik főorvosának, jeles fűvész György Józsefnek közele, 's a' ref. collegium' tanárainak némelmyikével, a' hajdani Simoncsicz, Incze 's Hary Péter' viszonyaira emlékeztető rokonszenvi barátsága. Soha nem fogom feledni, mint lépett be szobámba legegélyebb egy estalkonyon a' magas termetű, nyílt homloku, rövid látású piarista, barátságomat a' természet' ne-

vében, mellynek tudata, hogy kedvellője valék, — kérve föl, — melly ez órától fogva örökre meg lőn köztünk alapítva. Így hivatala' súlyosb kötelességei végeztével fölváltva röpkülhetett a' közkedvességű férfiú, most baráti ölelő karok közé, majd az anyatermészet' dús kebelére. Szaki képződését illetőleg is épen ez időben érte el azon lépcsőt, mellyen az újonczság' évei alól fölszabadúlva, érzeni kezdé önállóságát, érzeni kezdé erejét, mesterei mellett foglalni helyet; mit vele az őt ez időben felkereső természettudományi társulat, 's nem különben tapintatos barátja, szintén két év ótai tanácslója, vezetője, mestere Fridvaldszky Imre is éreztetni el nem mulasztott, ezentúl nem annyira oktatásokkal látván el a' szép előmenetelű tanítványt, mint inkább buzdító megbízásokkal tisztelvén meg, 's tudományi közlekedésre lépván vele levelezéseiben. E' lélektani rugó nem tévesztette el hatását: Hanák látta magas nemes hivatását, látta mikép az eddigi hü tudványó, tudóssá kenetett föl, édes hona iránti kötelességei nagyszerű jelenethen ujultak föl lelkében; 'ő számot vetett magával, 's mint Nyitrán közelebb az egyház' áldorává szenteltetett, úgy Mármarosban elfogadta a' szent természet' papjává eltörölhetlen bélyeggel avattatását. Megcsöndültek lelkében az írás' szavai: látta milly gazdagon kínálkozó mindenfelől az aratás, 's milly kevesek az aratók; előtte, lábai alatt terültek el, fölötte felhőkig nyulongtak Mármaros' terményrajzi kincstárai, 's közepettők csaknem egyedül látta magát hivatottnak, fölhatalmazottnak azok' megnyitogatására: ő királya volt az időben Mármaros' csodáinak, páratlan viránya 's baranyának! 's elmondhatta a' költővel: „*Ich bin der Fürst der Gebirge*!“ — E' magasztos öntudat dagasztván keblét, erőlyesen hozzá látott küldetése' teljesítéséhez, 's a' szorgalomszakban Sziget' vidékét, szünnapokon az egész megyét, kisebb kirándulásokkal 's hosszabb utazásokkal minden irányban át meg átszegdelte, lest vetett a' Köhát' hiuzának, társalkodott Petróza' zergéivel, fejét Czibles' henyefenyüi alatt soldanellákon nyugtatta, a' kies Vasszervölgy, Körösmező' magasai, Verhovina' tündéres bércei mutogatják lábainak nyomdokit. Tartományait mindaddig meghódítottak nem tekintette, míg adókönyvének rovatai mindenünnen betöltve, dézmái mindenünnen beszedve nem lőnek, 's ártatlan zsákmánynyal terhelve tért meg mindenkor székvárosába. Gyakran láthatád őt fegyveres kézzel sietni a' még nem hódolt vidékek felé; segédtsziteit képezték egykét hü baráti, férfiak, kik már a' hazának ez vagy ama' körben szolgálatot tőnek, mint természetkedvelők pedig nagyrészt az ő hadiskolájából kerültek ki; vitézeit alkották nagyobb kirándulásokon erősb, kisebbeken gyengébb alkatu tanítványi, hü fiúk, kik előtt négy évi folytonos vezérlete őt nem hogy megúnottá, sőt naponként szeretetbé 's tiszteletesbé tévé, lelkes fiúk, kik tanítójoktól kapták az isteni szikrát, a' természet' 's annak szépségeinek kedvelését, idővel talán a' korán elhunytak nyomaiba lépendők 's a' hazai termény-

ismének becsületére válandók; — 's ment a' kis sereg örömmel, vidám arczczal, fölfegyverkezve hosszunyelű háló- és zsákmeringetökkel, rovargyűjtő leplekkel, fűvésztáskákkal, félelmes gyökásokkal, bécsi vagy Schwingenschlögl' pesti tügyarából került apró nyársakkal, változatos alaku dobosokkal, 's a' kirándulás' szükségeihez mért frugalis élelemszerekkel. Elevenen áll most is előttem az ecsetre méltó jelenet, midőn egykor a' hajnalban fölkerekedett kis sereg, Izát átgázolván 's a' Köhátón tábort útvén, miután a' minden irányban elszéledt vitézek délesten gazdag zsákmányt 's jó étvágyat hozva, a' tanyahelyre egymás után visszazsálingóztak, 's pater Kustár' izletes kész bográcsos-husának illatja biztatólag hatott a' kifáradtak' szagérzékére: mint vette óvatos kezébe a' néhány perczet még fölhasználni kívánó fővezér a' csak imént fogolylyá esett nagy ritkaságu és szépségű *felete vipérát*, mint állta körül tanulságos előadását a' vitézi rend' nagyja 's apraja, köztök a' vállalat' szellemi ágában is szintén részesülni kívánó derék szakács, csodálván a' fenevad' leplezett harapószervezetét, mignem az ártékony fogoly szájába csöp-pentett dohány-nedvvel innepélyesen kivégeztetett: 's csak akkor jutott észbe, mikép a' tűzön feledett bogrács' becses tartalma szén-színig 's nehéz bűzig pörkölődött, a' kényesb izlésűek' nagy hátrányára, 's az érdemes szakácsnak, ki e' művészetére méltán sokat tartott, nem csekély pirongására, 's évek' múltán is kedélyesen föl-emelegetett keserűségére. A' kalandot, mint nem ritkán, iszonyú bérczi vihar, felhőszakadás, csontig ázás és lélekig fázás, 's a' hullámdagályos Iza' árulása miatt a' szó' teljes értelmében vert hadnak éjféli felé hazaverekedhetése rekesztette be. — Gyakran, ha társak nem érkeztek, egyedül is végezte napi sétáját a' szorgalmas természetbúvár; de sétáiban sem feledé soha, sem álszeméremből nem mellőzé szakadatlan nyomozásait; — olykor a' békés pór látván a' hosszú papot ösvényen kívül bolyongni, vagy egy rejtező rovar után, tanúk' jelenlétével mitsem törődve, hevesen eredni, néha pedig, minek comicumát rövidlátósága nevelte, kellemetlen tárgyak körül fürkésződni: nem tudta mit véljen felőle együgyűségében, és szánó aggodalommal törte fejét a' bomlott elméjű pap' mikénti útbaigazításán. Megtörtént, hogy midőn bizonyos helység' határában ketten neki vetkőzve vízi rovarok után lubiczkolnának, 's meringetöinkkel hatalmasan dolgoznának, a' pióczázat' haszonbérletől csaknem letartóztatunk, 's bajjal tudtuk velök megértetni működésünk' különböző irányát. — Majd a' tél' beköszöntével megkezdődtek a' szorgos rendezések, a' gyűjtött anyag' összeállításai, a' példányok' ajándék, viszontkedveskedés, csere végetti megválasztásai, a' társak, barátok, levelezők, intézetek közötti fölosztásai, vidékre, Pestre, külföldre küldözései, a' naplővázlatok, tapasztalási jegyzetek, hely- és tárgyleírások' kiegészítései stb, mikben elhunyt társunk' ügyes kezekkel eljárása jó mestereit dicséri. Mindezen fáradozások' négy év

eredménye lön egy a' természetrajz' minden ágaira ugyan kiterjedő, de növény, hulló 's rovarokban legdúsabb gyűjtemény; továbbá azon megyének, mely a' működések' színhelye vala, terményrajzi teljes leírása, elhunytunk' hátramaradt kéziratának egyik becsesbje, illy czímmel: „*Mármaros vármegye természetrajzi tekintetben*“ 's végre egy igen jeles, nyelvünkön akkorig páratlan becsü tanmunkácska: „*A' természetrajz' elemei*“, melyet szerzünk a' végre irt, hogy alsóbb iskoláink 's általán kezdő ifjuságunk egy a' tudomány' jelen állásához méltó elemi tankönyvet birjanak; mely czélját, kivált annak javított, bővített és számos fametszvényekkel ellátott második kiadásban, mennél szerencsésebben megközelítette, annál fájlatlatóbb, hogy e' nagy hasznu vezérkönyvecske az egész haza' minden felekezetü tanodáiba közfölvételre mindeddig utat nem találhatott, talán mert az eddig használt módszerek nagyrészt olly hátramaradtak, hogy a' köztök 's könyvünk közt tátongó hézag' egy lépesseli hátravetésétől sok helyen vissza kelle rémülni. Megelőzte ezt Peregriny Elek' Természettörténetére irt 's 1843-diki Athenaeum' IV-dik füzetében megjelent alapos bírálata.

Bocsánat, ha az emlékbeszéd' korlátin túl, a' barátság' kedves multja felé csapongva, Hanákunk' mármarosi élete festésében terjedelmesebb valék; talán egyéniségének apróbb vonási nem egészen érdek nélküliek, személyének vagy munkáinak ismerői előtt. Annál öszvébb vonom vitorláimat 's csupán életiratára szorítkozom a' következő négy évet illetőleg. — Mármarosból 1844-ben Vácra tétetett, hol egy év alatt a' vidéket szorgalmatosan vizsgálván, gyűjteményét az alföldi terményekkel tetemesen szaporította. Végre, hogy a' megkezdett irodalmi pályán biztosabban haladhasson, főnökei régi ohajtását teljesítették, 's 1845-ben a' pesti gymnasiumba helyezték, hol a' nyelvtan' második és negyedik osztályain keresztül ugyanazon tanítványait három évig vezérlette. Hogy pedig a' természet' ismeretében minél többeket részesíthessen, 's e' hasznos tudományok' terjesztését eszközölhesse, rendes előadásai mellett a' természetrajzból magányórákat is adott. Fáy és Kállayéknál tartott előadásainak emlékeztét Lukács Pál „*Kis Természet*“ című könyvében tartá fön az utókornak. Báró Vécsey Miklós' gyermekeit is oktatá a' terményrajzban, 's a' mint az állatországot elvégezték, a' 12 éves Miklós „*Kis Természetbuvár*“ czím alatt egy félvire terjedő nyomatott munkával lépé meg tanítóját, melyben saját csiga-gyűjteményét irta le. Pesten több bel- és külföldi tudóssal 's természetvizsgálóval jöven ismeretségbe, több évi fáradozásainak eredményét, csinos hulló, csiga, rovar, növény és ásvány-gyűjteményét rendbe szedte, 's némelly külföldi ritkább fajokkal gazdagította. Mint pesti tanár 1846-ban a' magyar orvosok és természetvizsgálók' Kassa-Eperjesen tartott VII-dik nagy gyűlésen részt vett, 's annak történetét leirta; 1847-ben a' soproni gyűlésen, mint az állattani szakosztály' jegyzője működött;

gyűlés után a' szomszéd Osztriába rándult, Bécsben a' császári terménytárban több ideig mulatott, 's tapasztalatokkal gazdagon tért onnan vissza.“

A' tudományos foglalkozás saját bélyeget üt a' foglalkozó' külön beléletére, melyet tudósi jellemnek nevezhetünk, 's azon különféle nézeti módot jegyzi, melyből a' tudós az életet 's magát a' tudományt tekinti. Egyes stereotyp vonásokon kívül annyiféle arczképet ad ez, a' hány az egyéniség, 's a' nemesb vagy aljasb morális elemek, melyekkel a' tudományos képzettség az egyéniségben találkozik. Nem föladatom ezeknek érdekes rovatába ereszkedni, csupán társunkét akarom röviden vázolni, mert a' tudomány' férfjának arczrajza mindaddig hiányos, míg helyét a' tudósi jellemek képcsarnokában ki nem mutattuk. Vagynak, kiket tanulmányaik az élettől 's emberiségtől elfordítanak, kiknél a' tudomány nem közrevilágító nap, hanem a' barlang' carbunculusa, 's ők magok annak elkárhozott sárkányi; kiknél a' tudomány nem tisztos nyílt úton szerzett 's emberiség' javára közforgásba bocsátandó töke, hanem egy köznapi uzsorás lélek' minden fogásaival szaporított 's ugyanakként szennyesen zsugorgatott mammon; kifolyó haszna semmi, láttatja parányi 's az is önzésbüzü. Rút, fösvény sérdekek, a' tudomány' Eucliói; közlékenységöktől mitse várj, kórjelök épen a' rejtezés; még holtukkal is keveset használók, mert akkor kincseik' sorsa, mint végintézet nélkül kidőlt zsugorié, okatlan harács. — Milly különbség e' rajz és társunk között! Ennek a' tudomány szövétének vala, melyet nem véka alá rejtteni, hanem lobor' ormára kell tűzni, jótékony görög istenség' szobra, mely nem mysteriosus bálványozásra, hanem az élet' szépítésére, nemesítésére rendeltetett; melyet hű papjának diadalmenetben kell körülhordoznia, hymnuszokat zengeni tiszteletére, énekelni tetteit és dicséretét, a' nép' szeme láttára áldozni neki, körvöt tűzni homlokára 's terjesztetni imádását. Nap ez, melynek fénye nem fogy az által, ha többen látnak nála, égből szállalt adomány, nem egyesek' előnyére, hanem az emberzet' boldogítására. Társunk a' tudományt nem saját gyönyöre 's hasznaért, de nem is egyedül magáért a' tudományért ölelte; ölelte azért, mert emelcsője az emberi haladásnak, mivelte hogy közölhesse, magáévá tette hogy megoszthassa 's terjeszthesse. Igaz sáfára a' reábizott talentomnak, valódi apostoli férfit, ki lelkesen fölfogá az igét: „Elmenvén tanítványokká tegyetek minden népeket!“ — És a' tudomány nem hálátlan a' maga tisztelői iránt: a' nemes buzgalom' sugarai, melyel ő azt nyilvános tisztelet' tárgyává tenni igyekezett, visszaverődtek saját lelkiületére, örök derű és szeretetre méltóság' fénykörét alakítva körüle, mely egyéniségét olly vonzóvá, társaságát olly keresetté, ígehirdetését olly kapóssá tette. Alig mulatott ő egy órát valamely vidéki társaságban, már meg tudta alapítani a' részvétet kedvencz szaktanulmánya iránt; fontoskodó pedansság, tolakodó nyegleség

nélkül vivta ki a' figyelmet tárgyának, a' sikert buzdításainak. Ő a' terményrajz' Orpheusa volt, ki bárhol megjelent, azonnal gyermekek és ifjak telepedtek toborzó hangja körül, a' meglettek zászói alá szegődtek, az idősök szánták gondatlan fiatal korukat, 's még egyszer visszaohajtották azt; még a' szépnem is vetekedve kapott vágyat és kedvet a' gyönyörű tanulmány' bővebb ismerésére, melyet az ügyes mester mindig alkalmoszerű 's a' prozelyták' fölfogásához, hajlamihoz mért kedveltető oldalról tudott mutogatni. Jellemző egy főrangú hölgy' nyilatkozata: „Ha minden vidéknek egy Hanákja volna, gyermekeink után nőink is mind fűvészek- 's rovarászokká lennének.“ — Dolgozataiban a' korszerűség 's haladás volt bálvány; tudta, hogy a' mi régi, az a' historiáé, a' mi új, ha egyszersmind jó, az életé. A' tudomány és nyelv legújabb alakulásainak nyomról nyomra követése második természetévé, úgyszólván, vérévé vált, 's kihatott egész lényére, beszéde 's cselekvényeire; — haladásvágy meleg honszerелеlemmel párosulva jeleli pályája' irányát, adja meg színezetét, fejt meg a' különben nagyon rendszeretőnek székpont-kivüliségeit, foná meg vértanúi koronáját. Ha mondd: hisz ez nem a' tudomány' kihatása lényére, hanem inkább szabadelmű lényének behatása tudományos irányára: nem ellenzem; mert a' kettő egybefolyó képet nyújt, melyben az előzmények 's utózmányok többé alig elkülönözhetők; de a' foglalkozási módszer' hatalmas kifelé munkálása a' jellemre tagadhatlan, 's hol a' tudomány az élet' túlnyomó foglalkozása: miért ne emelnők azt kútfői rangra az élet' megítélésében? Figyeld a' külön iskolák' embereit, 's e' nézeteket igazolni fogod, 's messzeható okoskodatokra venni alkalmat.

Ez volt, tisztelt társaság! elhunyt társunk' tudósi jelleme: lélekderű, közlékenység, élethasznuság, ismeretterjesztés, föltétlen haladás. Szövetkezésben áll ezekkel egy fő eszme, mely különösen munkái' kiadásában vezérllette, 's ez: honunkban a' szaktudósok' ritkásága, szükséges volta, lehetsége, 's tanodai rendszerünk' e' tekintetbeni czéltalansága. Igaz panasz, méltó sürgetés, kivált az öntapasztalat' iskolájából hozva 's a' meggyőződés' meleg hangján hirdelve! Csodáljuk-e, hogy a' magát szaktudóssá ezer akadályok közt képzett férfiú, kinek évekig kellett önerején olly hiányokat pótolgatni, olly előismeretekkel bibelődni, melyeket az iskola tartozott volna nyújtani 's nyújt is Europa sok mívelt tartományaiban, hévvel ölelte föl az e' részbeni javítások' lehetőségét, szükségét, módjait? — Csodáljuk-e, ha ezek mellett a' fennálló érdekek' rovására is sürűen izgat, 's a' tanodai — szerinte szellemölő — rendszer' megváltoztatását Cató' örökös ismételésre méltó teendőjeként választja jeligéjévé? Ha ő, e' részbeni reményeiben talán túl számított is a' körül-ményeink-engedte szűk korlátokon, 's éltében kellemetlenségeknek tevő is ki magát: de hamvainak tartozunk azon elismeréssel, hogy ez nála nem újítási viszketeg, hanem az egyenes léleknek meggyő-

zödése volt; 's valamint maga az elv — értem a' szakrendszert — korunkban többé semmi igazolásra nem szorúlt, úgy annak sürgetője csupán ezért rőmbölési dühvel józanon nem vádoltathatik, mellyel az elvkövetkezetesség' 's buzgalom' repeséseit bárgyuan vagy kajánul öszvetévesztenünk nem szabad. Ha a' tanodai szerkezet' alakításában hatásán kívüli körülmények miatt vágyai czélt nem értek is: azt legalább, mit függetlenül tennie módjában volt, megtenni törekedett: használható tankönyveket készítván szakjában; mellyek közül hogy irodalmnnknak becsületére váló, 's nemében a' külföld' legjobb műveivel kétségkívül mérközhető nagyobb Természetrajzából csak az első kötetet, az emlősök' és madarak' osztályát végezhető be, méltán sorozhatjuk harmadikául azon sajnos veszteségeinknek, mellyeket már korábban Vajda' Cuvier-je 's Pólya' Képterme' csonkán maradtával ugyan e' szakban ifju irodalmunk szenvedni kénytetett. Munkáiban egyedül a' hazai szükségeket tartotta szemeei előtt, azért azok, bár saját tapasztalatival, figyellelivel érdekesítve, mint hazai művek sok eredetiséggel bírnak: e' címnek igényléséről mindazáltal önkényt szerényen lemondva, megelégednek azzal, ha hasznos és czélszerű vezérfonali rendeltetéseknek megfeleltek; annyi-
val kevésbbé vannak pedig európai hirre vagy fölfedezői névre számítva, mert társunk' kora halála megszakítá a' kész anyag' constatirozására is rövid 12 év' fonalát, melly után fogott volna Hanákunk, veteránjaink' karjain, kik most honunkat Európa előtt képviselik, az alkotás' és fölfedezés' mezejére lépni, 's reá illék: Ostendunt terris hunc tantum fata! — Ő a' helyett sürgetősb szükséget igyekezett pótolni: mert végre is *kiknek* a' fölfedezések, a' legjelesb magányíratok 's rendszertökélyesítések, ha czélszerű oktatás és tankönyvek által szakközönséget teremteni elhanyagolánk? — A' miben Hanák alkotó volt, 's nevét Földi után Fridvaldszky, Pólya 's Vajda' disz-nevei közé maradandó becsre vívta föl, az *állattani műnyelv*, melly általa 's a' nevezettek által csaknem bevégezettnek tekinthető; — említnem talán nem levén szükség, hogy midőn Hanák' műnyelvéről van szó, ebben őt csak mint részest kell értenünk: legnagyobb része, most említett 's más lelkesbjeink' egyesített iparának levén szüleménye. Ennek minél tökélyesb kiállítására nagy szorgalommal nyomozta a' két hazában divatozó népi neveket, 's mint egykor Diószegi és Fazekas az egész haza' műértőivel érütközésbe tették magokat dicső fűvészeti nomenclaturájok' szerkesztésére, úgy ő is a' hazai nyelvészekkel terjelmes levelezést vitt; 's én, ki a' „télhelyrőpük“ műnevei körül nyujthaték csak segédkezeket, kedves emlékeit birom kedélyes tiszta lelkének a' természet, nyelvünk 's hazánk iránti forró szerelmének, e' tárgyban váltott, olykor barátságos vitából epétlen polemiáig melegült leveleiben. E' műnyelv' láthatárának tisztogatásában, köz méltánnyalattal elismert érdeme van 1848-dik évben az *állattani műszók, 's állatnevek' megmagyarításáról* tartott aca-

demiai értekezésének; kéziratban lévő teljesb gyűjteménye, vajha minél előbb vagy önállólag, vagy Pólya' *műszótárába* olvasztva a' közönségnek átadhatnák! Hanák' műnyelvének jelleme, mint egész irányáé sőt helyesírásáé is, a' haladás' legújabb 's legszélső határvonalaihozi szorítkozás, melly a' félénkebb bírálót pillanatra megdöbbsenti 's kétségbe hozza: szabadjon-e e' merész újításokhoz csatlakoznia, melly ezen emberek által rendszerileg üzetik? Azonban a' helyesség' ereje győz, 's csakhamar érezzük, hogy ez új dolgokkal kevés kivétellel meg kell barátkoznunk, látván, mikép nagy részöket beltartalmilag a' szakember, külalakilag a' nyelvész igazolják. Hol a' tárgy' öszves természetéből a' nevezés' oka ki nem világítható, ott többnyire becses népnevek használvák, mint Coccinella=Böde, vagy olyanokkali szererencsés találkozás ötlík föl, mint ebben Suholy=Bubo, a' köznépi 's Rencz József szerint egyszersmind Szang Suhoval. Azokkal, kik dicsőséges nyelvünknek a' műelnevezések' legutolsó 's legapróbb izeig bevitelét még ma sem átalják magas szemölddel ellenzeni, Hanák' műnyelvének semmi köze; mert ki Diószegi, Fazekas' fűvészi műnyelvének szintén félszázados élte után csak ennyire sem bírt vagy akart okulni, szívben 's agyban egyaránt szánandó. — Mint iparkodott a' lelkes férfin szakjának minden ágát édes hona' hasznára 's földicsőítésére átkarolni, mutatja, bujdosása alatt barátja Pólya József által kiadott utolsó munkája, mellynek adatait még Mármarosban gyűjteni elkezdette: „*az állattan' története és irodalma Magyarországon*“ czímmel, melly magányrajz által irodalomtörténünk' egyik hézagát ösvénytörőleg betölteni igyekezett, 's mellynek becsét emeli társunknak mult évi nyárelő' 15-kéig terjedő életrajza, Barabás által köre edzett nyolczadrétű igen hű árczképével nemzeti mezben, míg ívrélben 's rendje' mezében már pesti tanítványainak kegyelete „*hálaemlékül*“ eszközlötte annak olly időbeni megjelenését, „midőn a' martiusi események után sok helyen a' tanárok' tekintélye is ingadozni látszott, mert mint tanár, atyai bánásmódja, igazságszeretete 's értelmes előadásaért tanítványinak szeretetét nagy mértékben bírta.“

De gyorsan kell a' vég felé közelítenem, — 's nincs is egyéb hátra, mint társunknak kitüntetéséről 's élte' utolsó napjairól röviden emlékezmem. Amazok' sora Mármarosban nyílik meg, midőn őt a' kir. magyar természettudományi társulat 1841-ben tagjává öleli, Pesten laktában előbb a' magyar academia, 1846-ban; következő évben a' stettini rovtartani egylet, 1848-ban pedig, épen martius' 15-kén a' regensburgi fűvésztársaság tisztelé meg oklevelével.

'S engedjétek mondanom: mikép társunk tulajdonképi életrajza itt végződik. Az ezen inneni másfél év az események' rohanó árába van szöve, 's nem a' csendes természetbuvár' élete többé; mert két izbeni szaktanársága a' budai főgymnasiumban, úgy több izben megszakgatott könyvtárőri segídsége a' magyar kir. egyetemi könyv-

tárnál, hová a' vallás- és közoktatási ministertől 1848-dik évi jun. 13-kán neveztetett ki, a' viharos körülmények miatt idő 's hatásra nézve kevésbé jelentékenyek; működése' egyéb ágai pedig nem ez előadás' körébe tartozók. Annyi bizonyos, hogy Hanák a' társadalom' ráksebeiről, egybevetve annak mesterkélt szervezetét a' természetbeni nagy egyszerűség- 's czélossággal, mélyen meg lévén győződve, a' minden iránybani javításokat jóhiszeműleg, 's nevezetesen épen az emberiség' boldogítása szempontjából, eleitől fogva nemcsak ohajtotta, de egyenes, igazságszerető keble' ösztönéből, melly szent ügy' fenforogtakor a' tekintély előtt sem tudott remegni, sürgette, sőt erejéhez képest koronként tettleg is előmozdítani el nem mulasztotta, 's ezt mind rendje' keblében, mind általán az egyházban, mind az oktatásügy, hazai viszonyok 's társadalom' körében. Így lelkesültet lépék meg, 's csoda-e, ha tüstént le is foglalák a' martiusi napok? A' legközelebbi tér, melly nézete szerint javítást vára, az egyház és tanoda valának; 's ő nem késett az utóbbira nézve tagjává 's jegyzőjévé ülni a' főgymnasium' átalakítására hívott választmánynak; az elsőre tartozó gondolatit pedig nagy tárgyismerettel, meleg és bátor taglalással, hírlapokban előbb, aztán öszveszedve „Szózat az egyházi reform' ügyében“ címet viselő röpiratában Szerencspataki János név alatt, közrebocsátani, mellyben leginkább a' nőtlenégi ügy vitattatik, 's a' nemzeti viselet' főlvétele sürgette-tik a' csak szertertesi esetekre szorítandó egyházi 's kolostori öltönyök helyett. Ez eszmependítések nem hangzottak el minden mozgalmi következés nélkül, valamint a' szaktanítás' ügyébeni apostolkodása sem, 's fejére számosak' javalását, még többek' neheztelését vonván, a' császári sergek' Budapestre bevonultakor az ifjuság' nevelésétől eltiltatását 's a' fővárosbóli száműzetését eszközölték; minek következtében darabig, kéziratait rendezgetve, mint orvos-tudor, dr. Bácsi név alatt tartózkodott a' főváros' közelében. A' fölkelő sergek' diadalmávali visszaállíttatásának nem soká' örvendhetett, mert a' koczka' végképi megfordultával, mult évi jul. 4-kén ismét kénytelen vala Pestet elhagyni, azt soha többé viszont nem látandó. Egy ideig Perczel táborában élelmezési tisztül alkalmaztatott, hadnagyi ranggal, majd a' fölkeltek' szerencsecsillagának végső lealkonyodtával sok bujdosás után Lugosra, onnan Hanga János név alatt a' három órányira fekvő Kricsova oláh faluban Orbok Ernő közbirtokos' házához menekült, kinek két fia mellett august. elején nevelői tisztet vállalva, egy hónapot töltött el, — mint mindenütt, úgy itt is életbevágó terjedelmes ismereteivel, nehéz napokban sem hanyatló vidámságával, kedves társalgásával szíveket nyerve, közszeretetet aratva.

De itt várt reá a' határ, mellyet az örök végzés földi vándor-ságának kitűzött, biztosb menedéket készítve a' buzgó természet-barátnak, a' reá bekövetkezendő keservék, kínok elől, az ősanjának,

a' szent természetnek föloszlató kebelében. „Tu vero felix Agricola! non vitae tantum claritate, sed etiam opportunitate mortis.“ Elhunytárolí tudósításunk egy érdemes egyházi férfiútól, ki őt utolsó tartózkodása' helyén, saját vallomása szerint, azon egy perczben tanulta ismerni és szeretni, így hangzik: „Az én kedves barátom nincs többé! Együtt töltött két héti csendes botanizálgatás után Lugosra berándulván, onnan gyalog 3 órát sebesen jöven vissza, magát annyira meghűté, hogy sept. 2-kán 10% órákor estve 12 órai szenvedés után jobb létre szenderült.“ Utolsó napjainak foglalkozása is tehát csendes természetbúvárlás vala, 's mint mindig, úgy itt is, lelkek' halászata kedvencz szaktudománya' számára, melynek békés oltárától úgy látszik önkénytelenül sodortatott a' kor' viharai közé. Vagy talán a' mesék' szarvasaként gyógyfüvet keresett a' már ekkor halálosméllyen sebhedt kebelre, melynek hazafiui szenvedései, az arczon ülő erőtetett derü' daczára, annak, ki őt ismerte, kétségbevonhatlanok? Igen, hogy az élte' legszebb delében levő, edzett 's óvatos férfiúnak, ki hideg havasok' ormain, nyirkos völgyteknőkben, gyakran az idő' legkedvezőtlenebb járásában vállalt fárasztó kalandjaiból olly számtalanszor tért haza veszély nélkül, illy rögtöni halálra roskadtának egy gyaloglási megerőtetés lett volna szülő oka, hasztalan törekszünk magunkkal elhítenni: egy láthatatlan kéz' nyilvesszejének kelle furódni lelke' nemesb idegzetébe, melynek öldöklő mérge dúlta föl, testi kór' külső látszata mellett, a' többé nem kívánatos életet. Nem egyetlen példája a' legnagyobb lélekerők' egy sötét percz' inceale alatti megtörésének, e' csodákkal és szélsőségekkel teljes, a' bűn' és erény' óriási jeleneteivel gazdag korszakban. O bár mindnyájatoknak, kik elvérzettetek, azzal költhetnők fel gyászos álmaitokat, hogy e' haza még él, hogy e' haza még föl fog virágzani; bár síroktokba harsoghatnak, hogy e' hazának lelkes hű fiakra ismét szükségé van! De e' hit még saját lelkünkben is csak gyenge, mulékony csillám, 's elhúnyt társunk te, az eltépett haza' egyik szöglet-rongyában síroddal, nem hinnél biztató szózatunknak! Majd, ha az egyszerű oláh falvacska' sírkertjében, hol hamvvedredet, végkívánatod szerint ezüst hárs' lombjai árnyékozzák, barátid' 's tisztelőid' léptei megdobbanandnak, 's közelítésökre nyugvó poraid megpezsdulelnek, midőn kegyelettel eljönnek megfrissíteni hársodat, mint te egykor járulál Földi' ákásának megfrissítéséhez: akkor, legyen ez jelül, vigaszul neked, hogy e' haza' sérvei begyógyultak, 's tetemid nem idegen föld' hantjai borítják. Most pedig vedd elégtétül, ha míg elköltözött szellemedet dicsekedéssel üdvözljük, ugyanakkor üresen maradt helyedre, félbenszakadt munkáidra bánatosan tekintünk; mert pályád sok tekintetben egyetlen volt a' maga nemében, 's habár derék férfiak állnak elő pótolni veszteségünket, egészen az még so-kaig lesz kipótolhatlan!

Erre

PETÉNYI SALAMON II.

a' kakukról, mint a' természet' nevezetes különözéről, kezdett értekezni, melly clóadást befejeztetése után, egy tagban fogjuk közölni.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, AUG. 31. 1850.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen B. Prónay Albert igazg. tag. — Kubínyi Ág. tiszt. t. — Érdy, Gebhardt, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szász, Sontagh, Vállas, Zádor rr. tt. — Bártfay, Csatsko, Fabriczy, Hunfalvy, Karácson, Kubínyi Ferencz, Lugossy, Lukács, Pauler, Peregriny, Podhradczky, Repicky, Széchy, Székács, Tasner, Wargha, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak. — A' vendégek közt dr. Gützlaff Károly missionárius Chinából.

DR. GÜTZLAFF KÁROLY ÚR

mint vendég a' chinai nyelvről és írásról értekezett. Az ismert tárgy nem kis mértékben lett világosabbá példái által, mellyek élő szóval hangoztatva, sokkal elevenebb és határozottabb képet adnak a' holt betűnél. Magyarázta különösen a' chinai nyelv' lényegét, melly az egytaguságban, nyelvtani formák' 's valódi szókötés' hiányában áll; valamint ez egyes hangok különféleképp ejtve, külön fogalmakat képviselnek, akkép az összefüggő beszéd' tagjainak sora és hangvitele pótolja a' szófűzést 's tetelezi fel a' megértést, úgy, hogy e' rhythmus nélkül a' beszédnek értelme nincs is. A' rokon nyelvek közül a' sziamit, láoszit, tunkint és cochinchinait emelte ki; más vele érintkezésben lévő nyelveket illetőleg pedig néhány becses megjegyzést tett, különösen a' koreairól, mellyet a' chinaival közel rokonságban állónak tart, noha az egytaguságtól eltér, sőt nyelvtani formákat is képez; egyébiránt a' chinai irodalom' befolyása alatt áll; a' japániról, melly a' malájival rokon, alkotásában tökéletesen különböző a' chinaitól, de a' chinai irodalom' elterjedése által e' nyelvből számos szókat átvett; a' mandzsuról, melly szinte más, t. i. a' tatár nyelvtörzshöz tartozik, de hasonlólag gazdagodott a' chinaiból; a' tibet nyelvre szinte hatott, úgymond, a' chinai. Ez alkalommal a' dzungár népről 's a' Kokonoor körüli mongolokról is szólt, kiknek nyelve ismeretlen ugyan előtte, de összeköttetésbe fogja juttatni az academiát egy, e' nyelvben jártas, sőt erről szótárt is készített missionáriussal, kinek közlései után a' dzungár nyelvről ítélet hozathatik. E' nép iránt előadó különös érdekekkel viseltetik, mert, úgymond, külső hasonlat és saját népregéi után ő e' vitéz 's a' chinai birodalmat most is még gyakran rettegtető bár tőle külsőleg függő, népben a' régi húnok' utódait 's a' magyarok' testvéreit sejtí; 's ezért egy arra immár megnyert magyart viszen magával, ki nyelvöket megtanulván, képes leszzen azon szónokolni 's arról egykor összehasonlító ismertetést adni hazájának. Egyébiránt, úgymond, e' nép Ázsia' ősnépei közé tartozik, 's már mintegy másfél vagy két ezer év előtt

nyugtalanította a' kínai birodalmat, melynek északnyugati határain székel. Faja iránt megkérdezte, azt határozottan mongolhoz tartozónak állította. Visszatérvén a' kínai nyelvhez, 's megemlítvén annak számos (körülbelül száz) nyelvjárását (dialectusát), melyek a' könnyv- és udvari nyelvtől annyira elütnek, hogy más vidéki kínaiak által meg sem értetnek, az *írássra* ment által, 's ennek eszméjét a' táblán származtató móddal lényesen felvilágosította; végre előadását némely érdekes megjegyzésekkel rekeszté be a' legújabb kínai irodalomról, mely habár roppant gazdagsága, mindazáltal a' béfejezett és újításoktól erőhatalommal megótt kínai műveltség teljességgel nem mozdít, mert azonagy hagyományos 's az állodalom által saját létezése' alapjának tekintett körben mozoghat csak. Maga az előadó is nem minden veszedelem nélkül kísérlette meg kínai írásai által a' nyugati eszmék' és ismeretek' terjesztését; míg a' térítés' munkájában a' császár' engedelmével ő 's apostol társai szabadon működhetnek stb. — Egyébiránt készséggel ajánlván Gützlaff úr levelezési szolgálatát az academiának, a' nyelvtudományi és történeti osztály megbíztattak, hogy a' tisztelt vendég' szivességével élve, azon kérdésekről tanácskoznának, melyek magyar szempontból érdekekkel bírván, leginkább Chinából nyerhetnek felvilágosítást.

MAGYAR KIR. TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT.

Az „*Uj Magyar Museum*“ hazafias érzelmű tudós kiadói azon bizodalmas fölhívást intézvén a k. m. term. tud. Társulat folyó évi július 25. tartott kis gyűléséhez, mely szerint ők az october 1-jén megindítandó tudományos havi-iratukban a társulat munkálatinak szívesen rovatot nyitnak, sőt készek lapjokat a társulat hivatalos közlönyeül is följánlani; ezen hazafias felszólításra még azon ülésben (a 4. pont alatt) következő határozat keletkezett: „*A gyűlés a társulat érdekében állónak tartja ezen ajánlatot a legszívesb közszönnel elfogadni, s jegyzőkönyveit mindennemű gyűléseiről egészen, vagy a mi belőlök közérdekű, örömmel átengedi, és tagjait is ezennel bizodalommal felszólítja, hogy minden Évkönyveinkbe nem szánt értekezéseiket a mennyire lehet akként fogalmazzák, miszerint a Museum hasábjain megjelenhessenek; az Évkönyvekbe jövőendő munkájokból pedig egyszersmind a jelen célra tartalmas kivonatot is készítsenek. Végre magát a közpártolásra érdemes vállalatot tagjainak anynyival inkább buzgó részvételre ajánlja, mivel a jelen körülmégek nem engedvén saját közlönyét a „Magyar*

Isis“t megindíthatni, a társulat ügye- és életéről minden nevezetset a’ Muzeum hasábjain fog közzé tenni.”

Ezen ajánlás és határozat következtében van szerencsénk a társulatnak újabb életbe lépte óta lefolyt egy pár (inkább rendezkedő) gyűléséről a következő rövid szemlét a tisztelt közönségnek benyújtani, melylyel közleményeink rendes folyamát megnyitjuk.

KÖZ GYÜLÉS, JUN. 20. 1850.

1. *Szőnyi Pál* alelnök üdvözli társulatunknak az országos rázkódások miatt másfél év óta most először egybejött tagjait, s jelenti, miszerint felső helyre tett folyamodása következtében azon kedvező hírrel lepheti meg a jelenvoltakat, *hogy a társulat, gyűléseihez és munkálataihoz viszont hozzá kezdhet.* Bemutatván egyszersmind a pestvidéki cs. kir. min. biztostól gyűléseink felügyelésére kiküldött t. cz. *Gamperl Alajos* pestvárosi tanácsnok biztos urat, ki is megbízó oklevelét felolvastatja.

2. Pénztárnok *Jármai Gusztáv* a pénztár állapotjáról tesz jelentést, melyből kiviláglik, hogy daczára azon mostoha körülménynek, mely szerint a két utóbbi évben majd semmi részvény sem jött be, a szállásbért, cselédet s könyvtári folytatásokat pedig ez alatt is fizetni kelle —, *van még a pénztárban jelenleg szabad rendelkezés alatt 600 p. forint; ezenkívül az illetellen alapítványtőkék; végre számítás alá jövendők a jelen évi fizetendő tagdíjak.*

3. A társulat újra megkezdett működésének legbiztosb jeleit akkép adhatván, ha munkálatai minél előbb világot látnak, határozatba megy, *hogy az Évkönyveknek már régóta ígért, de a két utolsó évi politikai leverő viszonyok miatt mind eddig meg nem jelenhetett, II. kötetét minél előbb el kell készíteni és sajtó alá bocsátni.* Minthogy a korábban kinevezett szerkesztő, *Rhédey* társunk, elhalálozott, a meglevő munkák összeszedése, sajtó alá kiegyengetése, szóval a szerkesztés gondjaival *Gáspár János* tagtársat bizzák meg, ki is szívesen fölvállalja.

4. A társulat jövője kerülván szönyegre, minthogy a jelen szűk pénzügyi viszonyok drága szállástartást nem engednek meg, s a társulatnak azonkívül is magasb szellemi czélok forogván szeme előtt, akként lön intézkedve, *hogy a gyűlések tarthatására nagyobb teremért a m. academiához folyamodjék a társulat* (mit a nagyméltóságu elnök szívesességéből meg is nyert), *s a könyvtár és gyűjtemény számára olcsóbb alkalmas szállást fogadjon.* Továbbá elnökünk előterjesztésére az eddigi költséges irnoktartást eltörölvé, s csak az előforduló iratást magát díjazván, ez által *jövőre évenként legalább 150 p. forintot meggazdálkodik.* Ilyetén takarékoság mellett is a társulat teljesen czélját éri, s ha tagjainak, s a közönségnek buzgalma majd növelni fogja jövedelmét, azt *egyenesen szellemi czéljaira: könyv- és gyűjteménytárának, szakí folyóiratainak*

gyarapítására, az Évkönyvek kiállítása, az egyes jobb munkák díjazására stb fordíthatja.

5. A társulat legközelebről három munkás választmányi tagját veszti el u. m. *Sadler József* egyetemi tanárt, *Rhédey Antal* orvostudort és *Hanák K. János* kegyesrendi tanárt, ezeknek emlékét életrajzaikban örökíteni ohajtván, kidolgozásukra *Pauer Lipót*, *Foltényi János* és *Arenstein József* tagtársakat bizza meg, mint kik közelebbi viszonyban éltek az elhunytakkal.

6. *Barkassy Imre* urat, tankedvelő tagul választják.

KIS GYÜLÉS, JUL. 11. 1850.

1. Társulatunk szerkesztés alatt levő Évkönyvei számára választmányi tag *Nendtvich Károlynak* 200 pft díj mellett ily című nagyfontosságú munkáját teszi sajátjává: „*Magyarország legjeleseb köszéntelegei, vegytani és műipari tekintetben.*“ Melyben a tudós szerző a köszenek vegybontása módjáról előre bocsátott bevezetése után minden vizsgálat alá vett köszéntelegnek földtani ismertetését, az egyes köszenek ásványtani jelényzését (Kennzeichen) és elemi vegybontását, végre műipari alkalmazását és a rendes tüzelőszerekkel összehasonlítását adja valódi szakismerettel. Így a társulat a már bírja bihari köszenek vegybontásával együtt összesen 32 *hazai köszénvizsgálatával* lesz szerencsés tisztelt előfizetőit és a nemzetet mielőbb megajándékozni, és pártfogását ez által is kiérdemelni igyekezni.

2. A társulat számára 160 ezüst forinton alkalmas szállást találván a *zöldfa-utca* 306 szám alatt, a kellő biztosíték mellett kifo-gadni rendeli.

3. A társulatnak szíven fekvén tagjait minél több szellemi élvezetben részesíteni, útasítást ad *könyv- és irattárának s gyűjteményének teljes rendezésére*, még pedig hogy ezen fáradságos munkának annál nagyobb sikert biztosítson, illő díjazás mellett. *A könyvek- és kéziratoknak szakma szerinti jegyzékét kinyomatni és a tagok közt kiosztatni határoza*, hogy ezen az úton könyvtára mindenki használatára megnyilván, láthassák: mink van, mibe fektettük eddigi jövedelmeink egyrészét; továbbá látván belőle azt is, mennyi minden hiányzik még, a tagtársak- s más közbuzgalmu hazafiaknak is ösztönül szolgálánd a részvények mielőbbi befizetésére vagy a netalán más útoni segélyezésre.

4. A társulat tagdíjainak, nevezetesen a vidéki tagokra nézve, *méltányosb szabályozása* tervezésben levén, e végre az előmunkálatok magtételére, jelesen a pénztárba eddig befizetett úgy a még fizetetlen künnlevő tagdíjaknak s minden egyes tagok tartozásainak a pénztárnoki jegyzőkönyvből leendő számbavételére, s az egész névjegyzéknek ily szempontból elkészítésére egy bizottságot küld

ki a gyűlés, tagokúl a pénztárnok mellé *Gáspár János* és *Takács János* tagtársakat nevezvén ki.

5. *Szabó József* egyetemi helyettes tanárnak egy korábban beküldött értekezése „*A mechanikai erő befolyása a testek összszefüggési állapotára*“ az akkori zavarok miatt kevés tagnak jutathatván tudomására, az itt kínálkozó alkalmat fölhasználjuk ezen figyelemre méltó értekezésből a nagyobb közönség kedvéért is némelyeket kiemelni.

Értekezésében szerző egy még kevésbé ismert tűneményre kíván figyelmeztetni, azon befolyásra t. i. melyet a csupa mechanikai hatás képes a testek összszefüggési állapotára gyakorolni; adatokat hozván fel, hogy azok összszegyűjtésével egykoron a törvényekre is bukkanhassunk, melyek az ilyenmű tűneményeknél uralkodnak. Példáit mind a folyó, mind a szilárd és legszilárdabb testek köréből veszi. Lássuk röviden: *A víz* a fagyponthoz még több fokig változtatlan marad tökéletes nyugvásban, kis mozgatása az üvegnek elég arra, hogy a jegülés az egész tömegen át rögtön eláradjon; ugyanezt látjuk megolvasztott zsírnál. Érdekes változást tapasztalunk a *fekete higkénegen* (Hg S), mely egészen azon összetétellel bír, mint a veres cinober; és csakugyan képesek is vagyunk tartós rázás által, tehát csupán mechanikai módon a fekete higkénegét vörössé (= cinoberré) változtatni át. Eléadja továbbá a *szilárd jodhigany*nak abbeli tulajdonságát, hogy ha szárazon lengítjük (sublimáljuk), sárga színű testet képez, és ime egy parányi teszem egy tüveli karcolás, lényeges physikai változást idéz elő, mert a karc kevés vártatva vörös lesz, sőt a vörösödés e vonaltól minden oldalra elharapózik, úgy hogy a sárga jodhigany szemlátomást vörös jodhiganyra változik át, noha vegyérseikben változatlan maradtak.

Végre áttér a legszilárdabb testek országára s itt a *vasat* emeli ki, mint a melynél ezen tulajdonság nem csupán tudományos érdekel de fölötté nagy technikai fontossággal bír. Mellőzvé a többieket legyen szabad egy-két esetet fölhoznunk. Bányászatnál nyutal- (drót) kötelek divatoznak az érczeknek az aknákból leendő felszállítására, de ezek a folytonos, bár gyenge rángatózások következtében elváltoztatják szövegöket, a helyett hogy töretben szálkások maradnának, lassanként krystályosak lesznek, s ekkor menthetlenül elszakadnak. Minden elszakadt nyutal-kötél krystályos töretet mutat. Így járnak a hadseregénél 20—24 évig használatban volt löfegyverek, így lön a locomotivok, szekerek s gépek vastengelyeinek ilyenmű átváltozása már nem egyszer előre nem láthatott bajoknak oka.

Tárgyalja folytatólag az eddig ösmeretes segéd-eszközöket, melyekkel e körülményen segíteni szoktak; de mindezek még távolról sem képesek e fontos feladat megoldására, és csak ösztönül szolgálhatnak újabb tapasztalatok gyűjtésére; és itt megérinti, mire kell az észlelőnek figyelmét fordítania. . . . „És ekkor, hogy saját szavai-

val éljünk — a dolog természetét kitanulva hatalmunkban állana vagy kellőleg fölfegyverezve alkalmazni valamely vasalkatrészt rendeltetése helyére, vagy körülbelől előre tudni az időt, melynek elfolytával az újabbal volna kicserélendő, s mindkét rendszabály által képesek lennénk számos kár és szerencsétlenségnek elejét venni.“

Végre bérekesztésül a mondottakra támaszkodva, kitér a budapesti lánczhidra, és azt csak úgy nevezi örök időre építettnek, ha egyes rúdvas részeit, melyek okvetlen át fognak krystályos állapotba (természetesen még most meg nem határozható időben) menni, annak idejében másokkal cserélik fel.

KIS GYÜLÉS, JUL. 25. 1850.

1. Rendes titkárunkat körülményei eltartóztatván, a mai ülés jegyzőkönyvének vitelére a jelen voltak *Gáspár János* tagtársat helyettesítik.

2. Elnök úr jelenti, hogy a mult ülési határozat nyomán gondoskodott a könyvtár és gyűjtemény rendezéséről és a könyvjegyzék megkészítéséről, megnyervén e végre *Pauer Lipót* társunkat, ki is *Takács* tagtárs segítségével nem sokára készen lesz a munkával.

3. Elnök úr közli az „*Új Magyar Múzeum*“ tisztelt kiadónak szíves fölhívását, mely szerint lapjokban jegyzőkönyveinknek, munkálatinknak rovatot ígérnek, és hivatalos közlönyül is följajánlják. Ezen hazafias felszólításra kelt határozatot fönnebb bevezetésünkben már közöltük.

4. *Szabó József* tagtárs szószerűre lépven, ily című értekezését olvasá fel: „*Salétromtermelés Magyarhonban*,“ melyet a jelen voltak a tárgy érdekességén kívül mint egyik *legnemzetiebb iparágunkról szólót*, nagy figyelenemmel hallgatának, s a szokott módon Évkönyveinkbe fölvenni rendelének. Minthogy tehát a t. közönség nem sokára a teljes értekezést fogja olvashatni, itt csak legrövidebb kivonatra szorítkozunk.

A tisztelt szerző értekezésében szól a salétromnak honunkbani eléjövése s gyártása módjáról, jelesen a *gájmunkáról*, vagyis a salétromnak ház-, istálló-, omladék- stb földből nyeréséről, a *gyarmatüzletről* vagyis a mesterségesen összehányt salétromhalmokról, végre a *salétromszerűről*, midőn t. i. e sőt valóságos szerűkön seprik össze; megmutatván, hogy mindazon kellékek, melyeket a máj vegytan szükségeseeknek lenni állít arra, hogy salétrom bírjon képződni, az egyik eléjövismódnál úgy betöltvék mint a másiknál. A két első munka közös más országokkal, de a salétromszerűk Indiát kivéve, sehol sincsenek annyira kifejlödvé, mint nálunk, ez okból róla a külföld előtt sem a leghelyesebb fogalmak uralkodnak, tehát megismertetése már magában is érdekes; de még érdekesebbé lesz nyelvünk baráti előtt az által, hogy a kezelés csupa magyarság

kezei közt lévén, a népet egyszersmind mint *kifejezés-alkotót* látjuk szerepelni.

Az eléjövési módokat bevégezvén, szól magáról a gyártásról is; itt a gájmunkások eljárását, mint a salétromfőzés zsenge korából maradványt csak röviden érintvén, átmegy a *debreceni főzde* eljárására, mely magán a tökélyedés némi fokának bélyegét már hordozza. Először elmondja a most ott divatozó munkanemeket (1. *kilúgzás*, 2. *kiejtés*, 3. *befőzés*, 4. *nyers kristályítás*, 5. *első eresztés*, 6. *mosás*, 7. *második eresztés*, végre 8. *utómunkák*) azon rendben, melyben egymásra következnek, aztán minden munkát birálati bonczkés alá vesz, s ennek folytán látjuk, hogy némely munkanem, melyet t. i. a debreceni gyárban kísérletek által állapítottak meg, túltesz a technikai könyvek előadásán; más a tudomány jelen állásával egy fokan áll, míg mások végre alatta állnak, úgy hogy értekező ezeket elhagyni, s egyéb gyárakban már létesített célszerűbb eljárásokkal fölcserélni javasolja.

Az ilyen technikai monographiák által képesek leszünk egy a szó teljes értelmében honunkról szóló iparászati könyvnek birtokába jutni, főleg miután az iparászat neme, milyen például a salétromfőzés, oly fokán áll a tökélynek, melyen a külföld gyártásmódjával, a franciát kivéve, méltán mérközhetik.

KÖZGYÜLÉS, AUG. 8. 1850.

1. Gyűjteményörünk bemutatta *Jedlik* szerző tagtársnak ily című ajándékát: „*Természettan elemei. I. könyv. Sulyos testek természettana 384 fametszettel. Pest, 1850.*”

2. A tagdíjak ügyében július 11-kén kiküldött bizottság megbízásában eljárván, ennek tollvivője Gáspár a munkálatot benyújtja, röviden szóval is kiemelvén, miszerint az útasítás értelmében mind a befizetett, mind pedig a még fizetetlen künn lévő részvénydíjakat összesen és minden egyes tagra nézve külön-külön számba vette. . . Mely számítások folytán fölmerült szükséges reformra nézve a bizottság tájékozó nézeteket és javaslatokat is csatolt munkálatához, melyek nyomán biztos sikerrel vélné jövőre a *legméltányosban*, és a *vidéki tagoknak tetemes és igazságos könnyítésekével*, a tagdíjakat *rendezni*. — Köszönettel veszi a társulat az egész tervet, jelen tárgy azonban közgyűlés elé tartozván, felolvasása is odamarad, meghagyván hogy tárgyalás előtt a választmányi tanácskozáson is átmenjen, mely tanácskozásban ezen bizottság maga is részt fog venni.

3. Helyettes jegyző szószerkekre lépven olvassa, *Foltényi János* orvostudor társunknak beküldött ily című monographiáját: „*A chinai theátról*,” melyben értekező nagy szorgalommal egybegyűjtött terjedelmes és legújabb adatait következő fejezetek alatt adja: I. A thea története és Európába hozatala. II. A thea hazája és nővénytani leírása. III. Tenyésztésmódja. IV. Leveleinek gyűjtése. V.

Száritása s leveleinek fodorítása és a tömérdek pepecsléssel járó kezelés. VI. Vegyészeti alkatrészei s tisztátlanítása. VII. A thea életrendi és orvosi tekintetben még pedig A) hatása egészséges emberre, B) beteg emberre. VIII. A thea válfajai : A) fekete thea-fajok, B) zöld thea-fajok. Végre IX. A theának italul készítése. Ezen érdekes monographiát, melynek első felével az idő elteltén, a hátralevő rész olvasása a jövő ülésre maradt, a társulat a legszivesb köszönettel fogadá és tagjainak használatául örömmel iktatja kézirat-tárába.

Budapest, september elején 1850.

Gáspár János s. k.
helyettes jegyző.

BUDAPESTI KIR. ORVOSEGYESÜLET.

TITOKNOKI JELENTÉS AZ ORVOSEGYESÜLET 1849—50-DIKI ÉLETÉRŐL.

Egyletünk életének e 12. és 13. évében halkabban fejlődött ama tökélyre, melyen képes leend alapítói által irányzott feladatait egykoron kellőleg megoldani; halkabban fejlődött, mert a nagy világ vihara a közélet viszonyaiba fonatkozó orvosi tevékenységet megfeszíté s elfoglalá, a tudományfoganatos művelésére szükséges csendet megzavará: de örömmel jelentjük, nem olthatá ki egyletünk tagjainak kebléből sem a tudományos haladás nemes ösztönét, sem az ügyfelies vonzalmat, miszerint ezen egylet, mely csupán e kettős közérzetnek születtje, a könnyen megsérthető részvétlenségnek martalékul eshetett volna.

1849. június 26. és 1850. febr. 9. tartott rendkívüli üléseiben kimondá a budapesti királyi orvosegyesület határozott szándokát, tovább is működését, hacsak időnkénti összejövetelekben is, folytatni, megkönnyítve lévén a részt vehetés az évidíj leszállítása s ingyenes szállás nyerése által. Csak hamar alkalmá lön tevékenységét megindítani, midőn a magas kormány véleményét az áradások iránt egészségi szempontból, továbbá a sebészek megszüntetése, a gyógyszer-műhelyzet rendezése, árszabályzása, a törvényszéki boncolat módjának meghatározása, a vidéki bábák oktatása iránt felkéré, miket 1850. martius 2., 6., 8., 18., aprilis 6., majus 1., 31. és június 3. tartott üléseiben tárgyalván, a magas kormány kíváнатát teljesíté. Ugyanezen évi aug. 19., 26., sept. 2. és 9-dikén a Budapesten kitört hánygörcs (cholera), s a közegészség szelleme foglalta el az üléseket, s érdekes tapasztalati közleményeket hozott szőnyegre; végre Magyarország több vidékeiről hasonló érdemű tudósítások jut-

ván kormányi úton az egylet birtokába, sept. 12. és oct. 7. ezeknek összeállításai és taglalgatásával foglalkodott.

Egyes kóresetről dr. Kovács Seb. Endre értekezett, midőn egy igen érdekes ütérdag jól sikerült bonctani készítményét sept. 2-kán mutatá be.

A budapesti királyi orvosegyesület 1849—50-dik évben állott 14 tiszteletbeli, 58 rendes, 140 levelező tagból. Meghaltak Rechnitz, Czigler, Schlesinger, Nagy Sándor (Kalocsán), Töpler lev. tag Pozsonyban, Stáhly Ignác.

Az egylet könyvtára, bútorai, s egyéb eszközei hiánytalan állapotban léteznek.

A pénztárban vagyon készpénzben 210 ft. 23 kr. c. p., hátra maradt tartozásokban 200 ft.

A Schuster - árva - alapítvány két év óta a Bugátfele alapítványt neveli kamatjaival. Ez eddig 319 ft 50 krral gyarapodott.

Dr. Plósz Lajos, titoknok.

A KIR. ORVOS-EGYESÜLETI BIZOTTMÁNYI ÜLÉS SEPT. 12-KEI JELENTÉSE A HÁNYGÖRCS ÜGYÉBEN.

Dr. Plósz bemutatá s felolvasá táblás kivonatát Magyarország több helyein, névszerint Pöstyén és furdője, Teplicz, Nagyheflein, V. Pordány, Köszaru, Duna-Földvár, Paks, Böleske, Kömlöd, D. Sz. György, Velence, Ercsi, Almás, Adony, Fejérvár, s Budapest városaiban mutatkozott cholerajárvány iránti hivatalos tudósításoknak.

A járvány ezen tudósítások szerint julius vége felé Pöstyénben, Budán, Fejérvárott vevé kezdetét, innen terjedvén szinte az illető szomszéd helyekre, augusztus elején s közepén rendszerint nagy szárazság és forróság (26° R.) tapasztaltatott közvetlen kitörése előtt s alatt, hideg éjjelekkel általjában, hirtelen ugrásaival a hőmérőnek. Uralgának pedig mindenütt epecsorrvas folytonos és váltólázak, bélmenés, epés hányás, vérhas, csúzos bántalmak, szelidebb typhus patécszal, némely helyütt gyermekeknél görcshurut, szarvasmarhánál itt-ott lépfene, tüdődög, nyelvfene, baromfidög. A járvány a helyek lapályosabb részeiből látszék kiindulni, s a munkás szegényebb néposztályból; és a völgyek s folyók menetén szeretett, de épen nem kizárólag, széthaladni. Indokozák pedig az egyes betegesedéseket nagyobb részt meghülés, átázás, étrendi kihágások (gyümölcszel, fagyalltal, egy helyütt keserkényhév forrással való visszaéléssel), rettegés és félelem a kórtól, s elhanyagolt bélmenés. Kezdődött vagy rögtön, vagy az esetek többségénél hasmenéssel, csor-

sás állapottal. Tüneteire nézve leggyakoribb volt a szélhűdéses, aztán az izgékony-vérgyülemes, legritkább a száraz; általában pedig a görcsös tünetek, u. m. a végtagok görcsei, éles gyomor- és bélfájás, kissé gyakoriabbak voltak, mint 1848-ban. Átment a kór egész-ségbe rendszerint bíráló izzadás nélkül; epéssé vált hányással, bélmenéssel, mely gyakran az epeinger által új zavarokat idézett elő; átment vagyis maga után hagyott továbbá vértorlódásokat agyra, mellre, májra, lépre, különösen pedig szélhűdéses lázat, az úgy nevezett typhus cholericust, mely nem volt oly feltétlenül halálos, mint 1848-ban. A halálos kimenet, mely ellen sem az érítés folytonos jelenléte, sem visszatérése, sem bő meleg izzadás nem biztosított, 4—8—12 óra, egy két nap alatt történt, s néhol a járvány kezdetén, néhol derekán volt gyakoribb. Végre tapasztaltatott egy helyütt, hogy meghűléstől támadva a kór, öreg embereket különösen veszélyeztetett. — A kór hossza néhány óra és nap között változott. Meggátlá fejlődését étréndi mértékletesség, őrizkedés a meghűléstől, bátor kedélyi hangulat, a megelőző bélmenésnek és csorvának kora s illő orvoslása. — Orvosoltatott ipecacuanha hánytatóval, Dower poraival, mákonnyal, nyákos fejtes italokkal, pezsgő porral, savanyokkal, izgató, élesztő szerekekkel, kénégénnyel, dörzsölésekkel, mustárpéppel, különösen pedig jéggel, hideg italok kortyonkénti elnyelésével, s a bódor s izgató szerek ilyképeni alkalmazásával. Uralgott vele s utána bélmenés, köldökcsőmör, epecsorva, vérgyülemes váltóláz, csúzos hurutos szenvedelmek, vérhas, bélvérzés, béllob, hagymáz. Megszüntekor a nappali forróság tetemesen leszállt, a légmérséklet állandó lőn. — Julius 20-tól augusztus 24-keig beérkezett tudósítások szerint elholt ezen járvány következtében a nevezett helyeken mintegy 186,000 népességből 258 egyén. Egyéb arányokat az adatok hiánya miatt kimutatni nem lehet.

Wagner János
elnök.

Plósz Lajos
titoknak.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, SEPT. 2. 1850.

Nmélt. gróf Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Érdy, Fogarasy, Gebhardt, Jerney, Kállay, Kiss K., Vállas, Zádor rr. tt. — Bertha, Fabriczy, Hunfalvy, Lugossy, Lukács, Mátray, Pauler, Repiczky, Széchy, Wargha Ist., Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmeczy M. pénztárnok.

TOLDY FERENCZ titoknok

egy, *Piry Czirjek* érsekújvári tanár által a' kéziratár' számára beküldött régi kéziratot mutatott be, és azt felolvassván, észrevételekkel kísérte. Áll az két nyolczadrét alakú hártvaleveiből, melly maradványa egy nagyobb codexnek, nem csak elül és hátul csonka, de annak valamelly terniója' középső részét tevén, közepett is. Minden lapon, gonddal vont vörös vonalok közt, tizenkilencz sor áll; betűjellemei újgot írást tüntetnek elő, millyen a' XV. és XVI. században volt divatos. A szöveg teljesen ez:

Első és második lap' töredéke:

es monda no artatlansag ha föl uetted az en zent fiamnak prokatorsagat. hog iol reiaia igeközel. hog el ne uezessed igedet. eloue hua annak ocaert az angálokat monduan No mit mondotok az en zent fiamhoz. meg kelle halni auag nem. kik mind naian azt bizohtak mert altaliaban meg kellene halni. mert ha meg:, nem halna. hat soha meg ne epulhetne az men'ei uduar:, Ennek utanna esmeg eleue hiuata az emböri nemzetot limbosbol. elözör alla eloue adam at'ank monduan: O at'a:, mendenható aldot wr isten tudom mert semmi tanal || nem kellene te fölsegödnek. mert te nallad uágon mindon tanal. es bolleseg. annak okaert meg bolassa ennekom az en edes uram cristo:z iesus de maga bizon' meg keel altaliaba halni o fölsegenek es akertben keel meg fo-

gattalni mert enes akertben töttem:, uala az tholuaisagot es az wrsagot. annak ocaert faan keel meg halā mert eluegezte az wr istennek elualtoztathatalan akarāt'abol hog' engomet:, meg valon mind az en magzatimal. kik hittok es uartok az wr cristosnak emborre letet es amikepen en ky nyouitotta uala kezemet az almara ugan

Harmadik és negyedik lap' töredéke:

bizonitom mondassomat. felele erre az artatlansag monduan en es uallom hog' igaaz az en edes uram iesus cristosznak mondassa. demaga meeg sem elegodom meg ezeel. mert ug uagon meg irua ezechiél profeta konuenek tizon holad rezeben. hog' nem zenuedi affyw o at'anak alnoksagat sem az atya a fywnak gonossaganak kenat. de:, ualamel' lelok uetkőzik azon haal meg annak okaert. En azt mondom az artatlan vr iesusnak kepeben hog' soha semmikepen nem koteles az halakra. mert o soha nem vetkozot. hanem adam. azert adam koteles az halakra mind w magzatual. es az || edes xpus meg maragon Ennekellene monda azzeretet En kedee azt mondom. mind egeez embori nemzetnek kepeben hog' altaliaba meg keel halni. s meg bizonitom mondassomat okossagau. mert az edes iesusban uagon tokelletos zeretet. es atokelletos zeretet azt kouti hog' embor felebarat'aiert halakra vesse lolket. mikeppen ezt onnon magais meg monda Es meg uagon irua zent ianos euangeliomanak tizonotod rezeben. azért soha semmikeppen egeb nem lehet benne. hanem meg keel halni. O en edes vram aldott iesus. O edes zyz marianak zilotte. lam mindonok lak atte hal- (S itt megszakad a' szöveg).

A bemutató titoknak e' szöveg' felolvasását a következő észrevételekkel kísérte. A' mi külsejét illeti, u. m., a' betük' nagyságára nézve a' *Piry-hártya* leginkább az academia' birtokában levő 's az academia által a' Régi M. Nyelvemlékek' IV. kötetében kiadott Guary-codex' írásához hasonlít, a' mi azonban a' kéz' sajátosságát illeti, tőle (úgy mint minden más fenmaradt codextól) különbözik, a' mennyiben amaz kerekébb, egyenlőbb 's általjában szebb: sőt állíthatja előadó, hogy ha e' hártya-codex fenmaradt volna, az szépségre minden eddig ismertek közt első rangu volna. — A' mi a' helyesírást illeti, az a' XV. század' végén 's a' XVI-nek elején di-

vatozottat állítja elő, 's e' részben is a' Guary-códexszel meglepőleg egyezik. Különösen: a' lágyított mássalhangzók a' töhang' fölibe vett ékkel fejeztetnek ki, tehát: *g, l' h, t*; az *sz* pusztá *z*-vel, a' *cs* az ismeretes *L* alakkal; az egyszerűített betűk mellett csak elvétele fordul elő egyszer az *ny* (nyouitottā) 's egyszer a' *ty* (atya). A' *k* a' szók' végén is mindig *k*; csak elvétele kétszer: *ocaert*; így a' *v* is mindig *u*-val, két eset hián (vetközöt, vesse). A' hangzókra nézve: ék nem fordul elő, e' helyett négy helyen a' hangzó kettőztetetik: *faan, meeg, keddeg, egeez*; (hibából: *igaa, ezeel, haal*, 's kell helyett ötször *keel*). Az *ö* állandóan *o*-vel fejeztetik ki; az *i* néhány-szor *y*-nal; az *u* helyett kétszer *v*, ötször *w* áll; az *ü* (ö) névmás *w*-vel iratik, sőt az *ország* (tolvajság) is *ursag*. — A' mi a' *nyelvet* illeti, az a' dunántuli nyelvjárást tünteti elő, mely azon időben könyvnyelv volt; ehhez képest a' közép *e* *ö*-vel fejeztetik ki: *emböri nemzetöt, mindön, énnököm, engömet, lélök, töttem, vétközik* stb; ide tartozik az *i*-zés: *igy, igyeközzél, sziz, szilött; a' men-den* stb.; ide a nyílt ragozás: *hittök és vártok* (hittük és vártuk). Archaismus e' pár lapon csak ennyi van: *előve*, elő elé értelemben; esmég, kedég; az *es*, mint az *és és is* közti átmeneti forma; 's az a' gátos *demaga* igehátározó, mégis mindazáltal értelemben. — Tartalma egy, Krisztus' halálának az emberi nem' üdvözülése' tekintetéből szükséges voltát tárgyazó elmélkedés, beszélgetésbe öltöztetve, melyben az atya isten, ennek angyalai, Ádám, az ártatlanság, a' szeretet vesznek részt. — Helyenként az irány szépen indul; 's nem tagadhatni, hogy ha az egész codex fenmaradt volna, a' nyereség nyelvtörténeti és aesthetikai tekintetben tetemes volna: így csak annak elvesztét sajnálhatni.

— Némelly belső ügyön kívül még a' következő bemutatások történtek a' *könyvtár'* számára: 1. *Ballagi Mór*cz lev. tagtól: * Magyar példabeszédek' gyűjteménye. Első kötet. Szarvas, 1850. 16r. 2. *Csatskó Imre* lev. tagtól: * Büntetőjog elemei. Pest, 1850. 3. *Jedlik Ányos* egyetemi tanártól: * Természettan elemei. Első kötet. Pest, 1850. 4. *Pauer Jánostól*: * A' Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról. Székesfej. 1849. 5. *Piry Czirjek* tanártól: Erdőbényei Deák János deák-magyar szótárát 1634-ből. 6. *Reguly Antal* lev. tagtól egy csuvas nyelvtant. Kazán, 1836. 7. *Kozma* nyomdájától ennek némelly újabb nyomtatványait. — Végre a' *kézirattár'* számára *Pauler Tivador* lev. tagtól egy 1713-ban Ahmed végcsendrei török parancsnok által a' váradi tábornokhoz írt eredeti török levelet, Repicky János lev. tag magyar fordításával együtt.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 2. 6 órakor, 1850.

(A' nyelvtudományi osztály' számára).

Némli. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból Hunfalvy, Lugossy, Mátray, Repicky, lev. tt. — Más osztályokból: Kubinyi Agoston tiszt. t. — Erdy, Fogarasy, Gebhardt, Jerney, Kállay, Kiss K., Vállas, Zádor rr. tt. — Bertha, Fabriczy, Lukács, Pauler, Széchy, Wargha Istv., Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

LUGOSSY JÓZSEF. lt

a' Jancsó-gyűjteménnyel legközelebb az academia' birtokába jutott egyik ne-

G*

vezetes kéziratot, mint az átvevő bizottmány' egyik tagja, bemutatván, fölötte a' következő értekezést olvasta fel.

Tisztelt Osztály! Academiai Elnök ö excja által a' Jancsó-féle könyvtár' átvételével megbizottak, annak kézirati között egy tisztán magyar, ívrétű codexre találtunk, melly elég érdekesnek látszott arra, hogy a' t. osztálynak némi ismertetés mellett bemutatassék; mit ezennel tenni szerencsém van.

Midőn legelőbb is fölemlitem, hogy e' codexnek hazája a' nem rég iszonyú szerencsétlenségeket szenvedett édes testvérhon, mellynek régiségi emlékeit egy szomorúan epochalis dúlás a' múlt években ismét tetemesen kevesbitette: nem kétkem hogy e' körülmény is részvét és kegyelet' érzelmeit fogja megnyerni e' ritka maradvány iránt, mellyet minő sors, 's mikor hozott ki eredeti fészkből 's mentett meg talán vég enyészettől az ismert szorgalmas gyűjtő' biztos szekrényében? adatok' hiányában meg nem mondhatom.

És midőn azt is hozzá kell tennem, hogy ugyanezen codex, minden hihetőséggel, nem csak egyéniségének egyetlen példánya, de egész fájának 's nemének testvértelen fenmaradt hirmondója, mintegy útféli rideg síremlék múlt századokból: hagyd biztosítson ez számára kettőzött figyelmet, 's ha ismertetése közben elhalványult idők és tárgyak' omladozott aknáiba ereszkedve, unalmasb lenni kényszerülnék, kegyesen elnéző türelmet.

Igenis, magányos és már szintén porlásnak indúlt sírköve e' codex egy, a' testvérhonban, közel fél századig nem mondom virágzott, hanem magát az örökké munkás, az örökké nyugtalan emberi szellem' erőlködései által nehéz küzdelmek közt létre hozott 's fentartott maroknyi hitfelekezetnek, mellynek évlapjainkon neve is alig olvasható; részletes történetei, tanjai, viszontagságai pedig csak pár század' lefolyta után is, a' feledés' hallgató méhébe sülyedtek vissza. Miként magok a' férfiak, kiknek agyában egykor e' csodálatos tanok fogamzottak, tenyészték, megtörének végre az üldöztetés és kényszerűség' vas csapásai alatt, 's gyarlón elpártolva, vagy hősileg elhullva, képviseletlenül hagyák a' magát már külön hitvallási rangra fölvivott eszmealkotmányt: úgy azon szellemi termékek, mellyek egykor hihetően állandóbb hatásra 's tartósságra számítva hozattak általok létre, ugyanazon csapások' áldozati, a' történetesen megmaradottak vagy hűn rejtegetettek pedig később az emészto' idő' közös zsákmányi lőnek. Ez vala, t. ülés! az erdélyországi SZOMBATOSOK, vagy máskép ZSIDÓZÓK' (Sabbatharii, Judaizantes) hitfelekezete a' XVI-dik század' végéről 's a' XVII-dik' elejéről, kicsiny és üldözött, saját ömlengései szerint codexünkben:

„Gyermekedd plántádat ne hagyd kiszaggatni,
Kit *pogányok* között kezdettél fundálni,
Jó talpra állatni,
Örökös friggyeddel magadnak foglalni.

Illy szép móddal indúlt kis örökségedet
Ne hagy elpusztulni jó épületedet,
Drága szép mívedet,
Vád fáktól fojlódní ne hagy öröködet!“

ismét :

„Mi dolog légyen az , hogy az igazságért
Igy háborgatnak minket ?
A kegyetlen sárkány maró kölkeivel
Csaknem eszen bennünket !
Ha jámborok vagyunk 's szófogadó fiak :
Üldözik életünket,
Törvényid' utáról öléssel veréssel
Akarnak vonni minket.

El kell vallásunkért atyánkat anyánkat
Hagynunk , édes földünket,
Feleségünk , fiunk , házunk , örökségünk
És minden életünket.
Sok nyomoruságot *budossal* *) kell tennünk,
Tűrnünk sok gyalázatot ;
De kicsínynek véljük , csak engedd érhetnünk
Az utolsó szombatot.

Akkor békeségünk , nemes szabadságunk
Előkerül , elhittük ;
Ott fizetsz minékünk , ott elégítesz meg,
Semmit nem kételkedünk.
Ott a gazdag várost minden kárainkért
Készen adod minékünk,
Akkor a *Dulótól* s fene *Kapitánytól*
Nem ijedünk , rejtezzünk.“ stb.

Ezen szombatos secta' hymnariumába tartozó zsolnárokat, énekeket 's tanvítató versezeteket őrzött meg számunkra a' kezünk alatti codex ; olly maradványok , mellyeknek ritkasága felől , — saját keltök' fészkeben is , — alkalmasint előlegesen meggyőzhet bennünket az ezen felekezetnek halálos csapást adott dézsi országgyűlés' következő egyik czikkelye : „Ha kiknél , akar ecclesiastica 's akar secularis personáknál afféle könyvek , irások , és káromlásra formáltatott képek **) volnának : mindazokat a' könyveket , irásokat és képeket minden ember felkeresvén , tartozzék e' jövendő sz. Márton' napjára a' fehérvári káptalanba ***) bévinni. Ennekutána pedig afféle könyveket , irásokat és képeket senkinek szabad ne legyen írni , nyomtatni , tartani , vagy máshonnan ez országba behozni , sub poena infidelitatis.“ Vérrel pecsételte meg e' rettegető végzést a' vakbuzgó-ság , egyikét e' szerencsétlen szombatosoknak ugyanazon országgyűlésen , állítólag mert Krisztust „ore blasphemante“ káromlotta,

*) budossal , e' h. bujdosva. Lásd e' ritka 's nevezetes alakról a' Magyar Acad. Értesítőt , 1847. I. 331. Jegyz.

**) Trinitas in effigie Cerberi , Gergonis , stb. —

***) Hol aztán az 1658-ki vész' alkalmával pusztulás' zsákmányi lőnek.

ótestamentomi modorban kövezvén agyon az istenség' ügynökévé föltolakodó bőszült sokaság. — Mennél kevésbé hihető már, hogy a' szombatosoknak folyvásti szorongatott helyzetökben nyomtatott hittani vagy szertartási könyveik lettek volna: annál közvetlenebbül veheté ostrom alá ama' megsemmisítő rendelet kézirati codexeiket; úgy hogy a' nyilvános haszonvétre rendelték közül egy is bajosan foghatta elkerülni sorsát, 's codexünk is alkalmasint csak mint magányos egyén' birtoka *) tesz kivételt az egyetemes kárhozatra szállás alól. Tekintsük meg az abimelechi könyvirtás' ezen Jothánját közelebből.

All e' kézirati kötet, mely ívrétü alakjával a' nagyobb magyar codexek közt foglal helyet, öszvesen 161 levélből, tisztán 's nem ügyetlen kezekkel írva, türethetőn ép állapotban; csekély hiányai azonban mind elől, mind közben itt ott mutatkoznak; vége is épen a' legfontosb tanokon szakad meg, noha itt nagyon sok aligha hiányzik, miután a' meglevő utolsó levelen az eschatologia tárgyalatván, a' codex természetileg végéhez közelgeni látszik. Két külön szakaszra oszlik, mellyeknek elseje Dávid' zsoltárinak magyar versekbeni fordítását szombatos szempontból adja 106 levelen, mellyet leírója, *Gábor deák*, következő colophonnal fejez be:

„Finis adest operis, perfecti tempore veris,
Hostis acerbus eris qui mihi amara seris.
Tu nil cum scribas, scribentem quisque cachinnas
Lector, crede, ferox: fit Deus ultor atrox.
Auctor, scriba libri vitam cum pace perennent,
Chare parens! famulis porrige cuncta tuis.“

'S e' leonfnok után: „Végezte el e' zsoltárt *Nagy-Solymoson* nyomorgó *Gábor deák*, az ő jóakaró és bizodalmas urának *Kis-Solymoson* lakozandó *Mátéfi Pálnak* házánál. Éltesse Isten e' könyvnek urát kit engedjen az Isten mindnyájunknak, amen. Többet akartam írni, de szánom a' papirosat.“

A' második szakasz 55 levelen a' szombatosok' hymuszait, nev. főleg ünnepi énekeit, néhány tanvítató versezettel végül, tartalmazza; 's ha *Gábor deák* a' tavasz' évszámát nagy együgyűen mellőzi: de kiteszi azt a' vele egykorúnak látszó második író, magát 's munkáját ekként jelentvén be: „Az Istentől rendeltetett szent igaz innepeknek megszentelésére csináltatott énekek, az igaz valláson való tudós és istenfelő férfiaktól. Irattatott *Kis-Solymoson* Anno 1615, elkezdvén 25 die May *Váradi János* által.“ Ezt fölváltja alig 5 lapnyi munkája után *Tolnai István*, ki a' 145-dik levelen így végez: „Finis per me *Stephanum Tolnajt*, anno 1615 die 13 Dec. in aedibus generosi et honestissimi viri *Pauli Matthesi*, in minori *Soly-*

*) Valaha mindazáltal gyülekezetileg is használtatott, mit az egyes számban éneklő zsoltárok mellé több ízben vetett illyforma széljegyzetek tanúsítanak: „in plurali haec dicenda cantio“ stb.

mos existenti(s). Laus et honor Regi seculorum in perpetuum Amen.“ Ide járul negyedik megnevezett kézzől a' 155-dik levelen : „Finis per me *Petrum Zak* juniorem, rectorem Kús-Solmosini, cum sederem tristes (így!) anno 1618.“ Ezen bejegyzésekből értjük, mikép a' codex időről időre, Kis-Solymoson lakó Mátéfi Pál, kétségkívül a' szombatosok' felekezetéhez tartozó vagyonos uri ember' számára iratott, kinek, mint a' könyv' birtokosának neve a' lerongyollott táblán is föltűnik. Hihetőleg szívesen látó házánál a' helybeli és szomszéd szombatos iskolamesterek kegyelést és menedéket találván, koronként viszont a' felekezet' istentiszteletéhez tartozó énekek' lemásolásával kedveskedtek a' házi úrnak. A' vidéknek tehát szombatosok' fészkeének kellett lennie, 's valóban a' két hazabáni Solymos nevű számos helység közül egy Nagy- és Kis-Solymos közel egymáshoz, Maros és Küküllő' kies völgyében éppen azon tájra esnek, hova az egykori szombatosok' gyarmatai végett a' történetírás által utasítottunk, nevezetesen Maros és Udvarhelyszékben Nagy-Ernye, Ikland, Bözöd-Újfalu' vidékére; már pedig Udvarhelyszékben, a' bözödi járásban, határosok úgy Bözöddel mint egymással a' ma is unitária egyházzal bíró Nagy- és Kis-Solymos székely-oláh falvak; határos Szent-Erzsébetfalva is a' szombatosok' legnagyobbikának majorsága. Mihez még egy tájékozást csatolhatunk codexünkől, melynek 140-dik zsolttárában előforduló *hepcziher* szó mellé Gábor deák ezt jegyezvén : „*quid hoc sit vocabulum, ignoro*“ egy másik kéz így szól : „Az hepcziheren értsed az ő *ellenségeinek* *fejét* az *fen* megirt *Döeget*. *Újfalui Mihály* deák *magyarázta* meg *mi* legyen az *hepcziher*, *Gábor* deák *mi* legyen *nem* tudta.“ Az itt diadalosan commentárzó személy ismét alig leheté más, mint bözödujfaluí fi 's talán ottani iskolamester, az akkori elnevezési szokások szerint. Ámbár tehát Mátéfi Pál, a' kegyúr iránt, ki azonban sem historiai sem irodalmi jelentékenység, közelebbi fölvilágosítás szükségeltetnék: de legalább a' codex mint másolat' keletéve, helye 's leirogatói felől a' mondottak szerint tisztában volnánk, 's megkísérthetjük annak befelelését is: hát *eredetileg* magok az itt öszveírt darabok mikor, hol és kik által készítetttek?

A' mi először is az időkort illeti: az egyik szélső határ már meg van vetve a' másoló kezek' 1615-dik éve által, mellyen inneniek codexünk'darabjai nem lehetnek; csak azt kell kitűznünk, mely kor az, mellynél régiebbség azoknak nem tulajdonítható? És itt először is a' bejegyek ötlenek fel; a' nyelv 's annak sajátági és fordulatai, mellyek olly határozottan mutatnak a' XVII. sz. hajnalodására; az öszveköttő hidat Telegditől Pázmánra, Károlitól Káldira, Bornemisztától Geleire olly élesen vonják, hogy néhány alább érintendő tanvitató darab' kivételével, minden más jegyek' hiányában is kényteleníttetnénk korukat 1600-tól 1615-ig tűzni ki. A' dictio és verselés is Batizi és Tinódi oskolájáról Molnár Albert' tisztább formáira

e' versekben látszanak képezni az átmeneti szakot, nem is említve, hogy azon költemények, melyeknek melodiáira utasíttatnak, mint *Palatics*, *Nagy Sándor*, *Aeneas*, *Hunyady János* stb, szintén félpróbák a' nem máskénti determinálásra. Például a' nyelv, dictio és verselésre szolgáljanak:

Zsolt. 27. Szerencsémnek nehezében — Urat meglelem;
Uram! rajtam ellenségem — ne hagyj, légy velem!
Mert felőled kétségbe én — soha nem estem.

Zsolt. 88. Tömlöczbe, mély, sötétbe — engemet toszítál,
Halálos foglyok' helyén — mély fenékbe tartál.
Ez helyen bús haragod — rajtam keményt fekszik,
Sok habod, nagy árvized — én fejemet török.
Vetettél oly rekeszbe, — kin semmi rés nincsen,
Megveszett szemem, sírván — e' keserűségen.
Azonban én napestig — Tehozzád kiáltok,
Két kezem fölemelve — Tenéked így szólok:
„Gondolsz-e az holtakkal, — csodát téssz-e vélek?
Várod-e hogy felkelnek — és téged dicsérnek?
Jóvoltodat pokolban — valljon 's ki említi?
Kegyelmedet a sírban — valljon ki dicséri?
Barlangban, koporsóban — Te igazságodat
Az elfeledtek' földén — ki mondja csodádat?
Uram! én im míg élek — Tégedet dicsérlek,
Mindenütt és mindenkor — Csak néked könyörgök.
Segítséged éntölem — Mire hogy megvontad?
Színedet elrejtötted — Lelkemet megúntad!
Én csak halok, nyomorgok — Gyermekek ulta sírok:
Mert nyavalyáim után — többet többet várok.“

Szombati ének: Áldás tőlünk neked szent atyánk ur Isten!
Hogy ingyen fölvevén' helyhettél kedvedben,
Törvénynek átkából hívtál kegyelmedben,
Szent életnek utát adtad mi előnkben.
Nem mondhatjuk ugyan oly jóknak magunkat,
Minemük Angyalid, kik állják kapudat,
De halálos büntől óvjuk mimagunkat,
Mert te szerzésidben foglaltuk dolgunkat.
Ne utálj meg minket fogyatkozásinkért,
Sőt inkább azokat te áldott nevedért
Tisztítsd ki belőlünk, 's tökéletességet
Adj, kivel vehessük az örök életet.
Jobbulván tessék meg, hogy fiaid vagyunk,
Rólad neveztetünk, te előtted járunk.
Te légy mi életünk 's minden dicséretünk,
Vigasságunk henned legyen és örömünk.
Ilyen tőled tanult drága tudományban
Sem jobbra sem balra világgal indulván,
Megmaradunk te szent segítséged után,
Kereszt- háboruság viselésék után.
Te nagy szent nevednek legyen dicsősége
Tőlünk 's híveidtől most 's minden időben,
Sőt mind mennyen földön vizen, hire neve
Felségesen legyen mindenütt terjedve.

Újhöld ünnepén: Válva csodahű szolgálja Istennek
 Hold csillaga, — nagy példája mindennek,
 Mert pontját is neki adott tisztinek
 Teljesíti: tanuság embereknek.
 Legyezi ég alját kedves szelével,
 Hűvesíti kedves természetivel,
 Forró csillagok langját ez veri el,
 Üdö előtt ég alja ne vesszen el.
 Oszlja üdöt bizonyos határokra,
 Esztendőre, hóra, hétre és napra,
 Földön vizen mondhatatlan hatalma,
 Tengert tisztít, busít, — áraszt, apasztja.
 Noha alsó egén ennek szállása,
 De nyolczad Ég' tizenkét jegyét futja;
 Tizenkétszer esztendőig azt eljárja,
 Kit Nap, esztendő, — más (t. i. bujdosó) harminczig vonja.
 Ragaszkodjunk csak az Úrhoz életünkben,
 Szívünk felemelve kérjük szentségben:
 Sok újhöld után vigyen olly életben,
 Hol újult hold fénye többé ne kelljen.

Ki nem venné ezekben észre XVII-dik századi irodalmi virágzásunk' nyíló kelyhét, ki nem érzéné zsenge illatját? Kivételt látszanak tenni, 's valamivel korábbiakként tünnek fel a' codex' végén levő néhány hitágazat-vitató darabok, melyekben a' pongyola rimetlenség, nyelv és verselési darabosság, a' harczias modor, epés és gúnyos dohogás a' többi, kivált hatalmasb hitfelekezetek ellen, valamivel korábbi szakra, 's épen a' keletkező felekezet' első küzdelmeire vezetik vissza az olvasót, 's a' Molnár Albert által *Annus jubilaus*ában 1618-ban régibb nyomtatványokból kiadott hat reformatio' hajnalakori tanvitató 's védő versezetre, melyek a' XVI. század' közepéről datálvák, élénken emlékeztetik. Valóban, a' dolog' természete hozza magával, hogy ellenséges elemek közt születő felekezet' legkorábbi nyilatkozásai metszőleg viseljék magokon a' polemia és apologia' bélyegeit, midőn a' vezéreknek híveik' meggyőződését ismét féltetniök, az elhagyott hit' széttépett panorámája helyett az új tanok' észszerűségének mutogatásában kárpótlást nyújtaniok, 's egyszersmind a' megtámadások ellen kezökbe kész fegyvert szolgáltatniok kellett. Később, midőn a' felekezet magát megalapítá, 's az első megrohanások elcsilapodtak, — mikor az atyák' vallását a' fiak már megszokott tulajdonukként öröklék, legalább a' liturgiából mindinkább elmarad a' marakodó önigazlás, a' szónoklatok békésb, erkölcsiesb színt öltenek, az egyházi énekek, elhagyván az ellenvéleményüekkel való vesződést, magasb irányban fordítják röptüket a' vallás' örök fenséges tárgyai felé. Így volt ez a' keresztyénység' első fölvirultakor, így a' reformatio' korányában, így a' maroknyi szombatosoknál is azon különbséggel, hogy e' felekezet' ephemerai éltében, hol kezdet és vég csaknem egymást érik, öszvefolynak a' fejlődés' szakai, 's mint a' fordítók' éghajlata alatt, bimbók és gyü-

mölcök egyazon törzsön mutatkoznak. Milly hátramaradottságot a' formában láttatnak a' föntebb idézett csínos versek mögött következő fanyarságok :

Honnét vagyon ez nagy ártalmas és veszedelmes dolog ?
 Nagy Úr Isten ! azt jól tudjuk mi , hogy nem te akarod ,
 Hogy gonosz világ így eltávozott te szent Felségedtől .
 Te szent fiadnak igaz vallását mind vissza forgatja ,
 Hamissan abból önnön magának szabadságot vészen
 Testi életre , és mindenféle nagy sok gonoszságra .
 Így rajtok telik az , mit Krisztus mond Farizéusoknak
 Ti sem mentek bé , sőt azokat is a' kik bemennének
 Nem bocsátjátok , ti képmutató álnokok , gonoszok !
 Minap támadott pápa , Calvinus , Lutter és a' többi
 Mindenik úgy , mint bálványimádó , az ő gondolataját
 Követé , és azt erőség gyanánt felettébb vitatja .
 Ősök ' nyomdokát pogányi módra vakságban követik ,
 Olasz nemzetnek bolond szerzését az mellett követik
 Az pápaságnak heábavaló nagy sok találmányit . 'stb

's mégis e' faragatlan alakokban nem annyira kor- mint csupán mintabeli eltérést lehet megállapítanunk , 's keltöket a' XVI-dik század' alkonyánál , mellyen túl , mint ezennel meglátjuk , maga a' felekezet' eredete sem terjed , főlebb vinnünk nem szabad .

Az úgynevezett *zsidózás* korántsem fajilag , hanem csak hit-tanilag értendő ; Szombatosinknak , a' tetétől talpig tősgyökeres szé-kely-magyaroknak a' zsidó néppel semmi fajbeli közük nincs , mint már Otrokocsi is megjegyzi , felőlök szóló pár meddő sorában : „*Hungaros se dici voluit , et omnino lingua utuntur hungarica.*“ A' rokonság közöttök csak hitágazati ; de az elv és szellemnek hatalma a' vér és ösztön fölött , az elnevezést eléggé igazolja . Mi szükség tehát zsidózoink , 's másfelől Thalmis , Zsidóvár , Jenő , Toroczko stb követelt őszraelita lakosi , vagy Dekebal' zsidó bányászai közt szőni az egybefüggés' fonalát ? mi szükség ott képtelenül keresni vérrokonságot , hol a' kérdéses tünemény lélektanilag is megfeythető ? De közgyarlóság : óvilági feneket keríteni a' legegyszerűbb tárgyaknak 's a' tudós homlok' phylacteriumát hallatlan dolgok' hallatásával szélesbíteni meg . Egészen szükségtelen a' IV. 's V. századi , Sabbathius , zsidó-novatianus papról nevezett , *sabbathianusokra* menni is vissza ; mert bár tanaiknak zsidózoinkéival némi egybevágása öllik föl : de ama' régi felekezet' kora kienyészte és ezen mi XVI—XVII. századi zsidózoink' föltunte között egész sor század' félbeszakasztó némasága fekszik végig , tiltakozva a' szellemi fonalnak historiai egybefüggésen túl terjesztése ellen . Vagynak , kik ezen szombatosink' eredetét a' reformatio' korára vivén vissza , 1530. körül Csehországban szülemlettnek 's onnan szétterjedettnek vélik ; 's mi sem tagadjuk a' cseh szombatosok' ez idő tájbani léteztét , kik Lányi szerint „*olly valósággal tartják meg a' szombat' ünnepét , hogy ha szemökbe*

találna mi esni, sem vennék ki azon a napon;“ azonban erdélyi szombatosink' amazokkali egybefüggésére gyenge nyomokat is alig találván, a' szombatoság' eredetét Erdélyben szintén honosnak, 's külső befolyás nélkül is egyedül az emberi lélek' gondolkodási meneteléből kimagyarázhatónak, hiszem. Természetes ugyanis, hogy az Unitarismus a' maga fő támaszát az ószövetségben, amaz évezredek által megszentelt 's magok a' keresztyénektől is tisztelt tekintélyben keresse, mellyben midőn az egy igaz Isten' eszméjét olly kívánsághoz képest kedvezőleg látja fölállítva, mindinkább hajoljon annak egyéb részeiben elfogadására is, azon módosításokkal, melyeket a' már tizenhat százados keresztyénségnek 's anyaegyháza a' socinianismusnak reá szükségképp gyakorolnia kellett, hogy haladási irányát 's leányi kegyeletét egyszersmind tanúsítsa, 's úgy a' keresztyénség' kebléből teljes száműzetését, mint a' nagyon gyűlölt 's megvetett merev zsidósághoz egyenes csatlakozásnak vádját kikerülje; 's kész azonnal, némelly koreszmék — mint a' chiliasmus — hozzámunkáltával, a' codexünk' értelmében szombatoság, — mint már a' roszelekkü Blandrata országgyűlésen megjövendőlte az egységet a' háromság' ellenében következetesen élreállító szerencsétlen Dávidfinak: „*ti visszamentek*“ ugymond „*a' zsidó vallásra*“ sőt később nyilván is vádolta őt azzal „*hogy Krisztust elhagyván, Mózeszt akarná behozni az ekklézsiába 's azzal együtt a' zsidó vallást.*“ E' lehozás tökéletesen egyez a' historiai adatokkal is, mellyek a' szombatoság' szökpontjaul Dávidfi' kárhoztatott véleményét tüzik ki, a' zsidózókat kezdetben egyenesen *Davidistáknak* 's *Ferenczistáknak* czímezik, 's 1579. előtt semmi nyomát az erdélyi judaizációnak meg nem engedik. Illy alakban adja elő a' szombatosok' keletkezését az öreg orthodox Geleji Katona István is, a' szombatosok' félelmes ellene 's végre is szerencsés megbuktatója, „*Titkok' titka*“ című munkájának (Gyulafehérv. 1645. 4r.) előbeszédében: „Ezekvel (Servet Mihály és Gentilis Bálint) egy ebfutáson lévén Blandrata György, féle azon, hogy őtet is azon *sedora* vonják; elveté magát, 's ide Erdély felé tartá a' lov' száját, és magát, mint olasz ravasz, orvosi doktorságnak színe alatt a' szegény ifju Szapolyai János, akkori erdélyi fejedelem mellé színlé, — 's mesterkedvén rajta, ragadékony rühét másokra is miként dörgölhetné, legelsőben is Dávid Ferenczet, kolozsvári plebánust, az erdélyi ekklézsiákban majd nevezeteseb, 's a' fejedelem előtt is igen *intro* embert, sarkallá meg, — és azt inárról leütvén, ketten osztán a' tanácstalan és itéletlen ifjat elbóditák, melléjek vonák, és véle azt a' káromkodó vélekedést *recepta reli-gióvá* tétették. És mivel az együgyű község egy olyan, mint a' nap után járó fű, és az ő fejedelmének példájához szokta magát alkalmaztatni a' roszbán főbbképen: midőn ez országbeli nép is azt eszé-ben vötte volna, ottan mint a' goromba juhok a' mételyre, annak a' lelki mételynek bevételésére úgy rohana. . . . De itt is, mint szintén

egyébütt, az a' dögleletesség csak meddig is határában nem marada, hanem ad sui perfectionem, az ő tökéletes teljességére és végső céljára: az atheismusra tudniillik és judaizmusra inclinála, hanyatlék és fordula; mert Dávid Ferencz a' mesterénél Blandratánál bölcsőbb lenni akarván, elébb mene az agyban 's azt kezdé rebesgetni, hogy a' Krisztust még csak isteni névvel se kellessék illetni, sem pedig a' könyörgésben imádni, vagy segítségül hívni. Blandrata ez ötle behozatott éktelen tudománynak olyan csudás fajzatjától ugyan megrettene; és látván, hogy minden istennélkülvalóság és zsidózás jövine ki belőle, a' mint meg is lőn: Ferencz ellen támada, és ellenben, a' mint tőle lehete, erősen állatá, hogy a' Krisztus, haszintén nem természet szerint való örök Isten is, de az Atyától üdő szerint való Istenvé tététt, és isteni erővel, méltósággal és bölcseséggel és tiszteséggel felékesítettett, és ez okon az Atya után imádatnia is kell, ha nem directe is, de indirecte. E' felett disputatióban keveredének, (mellynek következtében) a' tordai közönséges gyűlés 1579. eszt. 27. april. veszett Ferenczet megszententiázá, és fogságra Déva' várában viteté, a' holott bolondhagymázban esvén meg is hala. Oh vajha Dávid Ferenczvel együtt az a' Krisztusnak méltóságos személye ellen való vakmerő káromkodás e' szegény hazában megholt volna! sok eláztatott együgyű lelkek még a' pokol küszöbéről visszarántathattak volna. De ötlet az ő követői nagy martyrnak tartván, hamis értelmébe annál inkább megkeményedének és mintegy megfeneklének. Sőt nagy sokan közölők e' dologban elébb is menvén, zsidózásban füződözének ugyannyira, hogy a' Socinus' jövendölése rajtok vastagon beteljesedék: hogy a' Krisztusnak nemimádtatásából, melyet Dávid Ferencz állatott, hamar üdön atheismus és judaismus fogna kijövine. — Ennek a' veszedelmes sectának ez hazából való kiirtásában a' dicséretes emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem urunk ő Felsége, az ő Istenhez 's annak igaz tiszteletéhez való szokott kegyessége szerint szorgalmasan igyekezett 's nem akarván azt tovább sok lelkeknek kárhozzatjokra országában szenvednie, annak követőit az nemes országgal együtt az itt való fehérvári gyűlésben a. Chr. 1618 megszententiáztatá. De ők álnoksággal élvén, magokat ottan az Blandratisták közé ögyelíték, és azoknak holnuk, palástjok alatt, nagy fautorik levén, békével maradának, — szintén úgy cselekedvén, mint a' Samaritanusok, kik a' boldog állapotban a' zsidókkal farkasnyakat vontak, 's a' szoros ügyben pedig ottan azokhoz südörítették, és magokat zsidóknak lenni tettették. Ugy ezek is noha a' Blandratistáktól különszakadtanak: mindazáltal, mihelyt érzették a' sáfrányillatot, ottan azokval öszveczimboráltak. Öszve is illettek pedig igen, mert ötlők fajzottak, és hozzájuk állván, csak ad suum principium redeáltak, 's ismét állapotjuk megcsendesedvén 's szemügyet vévén, azon előbbi utjokra visszatértek, és szívünknek nagy keserűségével sok hivékeny elméket meg-

vesztegetének, mindaddig is, míg Isten sz. lelkének indításából Ngod (I. Rákóczi Gy.) kegyes szorgalmatossága és bölcs gondviselése által a' dézsi gyűlésben fel nem circáltatának, és a' Blandratistáktól, avagy a' mint méltatlanul nevezetnek, unitariusoktól elszakasztatván, nem convincáltatának; a' melly önekiek az üdvösséges megtérésre nagy jó alkalmatosság lőn.“

E' classicus szavakból érthető, mikép az erdélyi zsidózók' eredete Dávidfi' eseténél nem régibb, — 's itt még a' magyarhoni unitária ekkléziák' zsidózárai hajlamának függőben levő kérdése sem okoz fölvetelünkben hízagot; — mert hogy Karádi Pál, Válaszuti Gergely 's más magyarországi unitárius jelesbek Dávidfit pártolták 's elárultatásáért az erdélyi atyafiaknak keserű szemrehányásokat tettek, adatok szerint bizonyos, — de önálok talált-e további melegengetésre 's végre judaizmus' alakjábani kifejlésre Dávidfi' eszmealkotványa, 's így szökkent be bátorítólag a' csüggedő erdélyiek közé? vagy Dávidfi' erdélyi tisztelői, mesterök' tanait hűn rejtegetők, kedvezőbb napok' derültekor magok' oktából fejtették azt ki? nincs kinyomozva, 's állításunk' lényegén mitsem is változtatna. Géczi' kormányzatának aurea aetasa kedvezett a' lelkiösmeret' szabadságának; a' vérszopó Báthori Zsigmondnak nem volt gondja hitüldözésre, Erdélynek ezt követő borzalmas korszaka inkább segítette mint nyomta a' titokban tenyésző judaismust, míg nem Bocskai Istvánnál *egy nagy ember* nyilatkozván a' szerény felekezet mellett, az folyvásti gyarapodást vőn, — és ámbár új hitfelekezetet behozni a' négy receptán kívül, világosan ellenkezett az országos törvényekkel: mégis a' fejedelmek 's országgyűlések, az előnyben levő papság' sürgetése' daczára is, csak simogatva bántak vele 's inkább fenyegetéssel mint tettel léptek fel ellenében. Báthori Gábor alatt a' Beszterczén 1610. mart. 25. tartott országgyűlés elég lágyan mozdít e' tárgyban 's minden további eredmény nélkül hangzik el. „Vagynak“ ügymond „so- kan ez országban, kik nem tartván az religióban való innovatiók ellen emanáltatott articulusokhoz magokat, az innovátiótól nem szűnnek, hanem zsidó hitet és zsidó ritusokat követvén, Isten ellen való káromlásokat szólnak; tetszett azért országul, hogy efféle religión valókat az jövődő gyűlésre citáltassa Felséged, holott ha ad meliorrem mentem nem redeálnak, törvény szerint büntettessenek; interim az papok, kik káromlásokat szólottak, tisztéséges custodia alatt tartassanak.“ Bethlen Gábor 1618. oct. 4. tartott országgyűlésen maga lép fel kemény propositióval, melly fölött a' fogalmazó' tolla lelki kevélység' színetét öntötte el, — 's miután előadja, mint áll neki, Istentől földi istenné rendelt fejedelemnek tisztében ő Felsége igaz tisztelétét védelmezni, az országnak pedig őt ebben, Isten' retentő boszujá' elkerülése végett híven támogatni, többek közt így szól: „Mi azért, efféle istenkáromló sectáknak birodalmunkból való kitisztításában fejedelmi tisztünk szerint procedálni akarván, mind-

azáltal Kglteknek elsőben akartuk hirrre adni, intvén szeretettel, velünk együtt Istenhez való igaz zelusát megmutatván ezen gyűlésünkben, szorgalmasan keresse ki afféle sectáknak auctorit, promotorit fautorival együtt, és büntetetlen ne szenvedjük; sőt az régi szent királyok' decretumi szerint Kegyelmetek is végezzen oly módon erről, hogy ha kik publice avagy privatim, akar tanítók 's akar egyéb rendek az recepta religiön kívül való sectákban találtnak, most és ennekutána is, minden kedvezés nélkül büntetessenek mind személyökben mind javukban, — és a' Kgltek végezése legyen perpetuum decretum. Hogy így az felséges Istennek méltán felgerjedett haragját mitigálhassuk, külső országokban is felőlünk a' sokféle *vallatok* miatt költ gyalázatos hírünk nevének aboleáltassék. Az Istenét így elsőben megadván, annakutána Kgltek is boldogul fordíthatja elméjét egyéb előtte való szükséges dolgok' végzésére.“ Határozat lön, hogy ő Nga maga hatalmaztassék fel directora által a' karácsonyig meg nem térőknek citáltatására 's megbüntetésére. Hihetően e' korlátlan megbízatást megsokallván 's keserülvén az 1622. sept. 29. Beszterczére gyűlt rendek, ítéletöket ugyan vissza nem vonják, de a' bűnösök' „convincálását ad juris ordinem“ utasíttatni kívánják. További eredmény nélküli lön a' secta' zaklatása mind ezen elszámált, mind 1618. nov. 11. Erdőszentgyörgyön, 's Rákóczi által 1635. maj. 13. Fehérvárott az unitárius és református püspökök' sürgetésére tartott gyűléseken; mígnem végre, magában az unitária egyház' kebelében támadt *Szörös Mátyás*-féle villongások alkalmat adnak a' szegény zsidóznaknak 1638-dik évben apr. 23. Fehérváron tartott országgyűlésen a' *dézsi*, julius' első napján híres „*complanatióra*“ lett személy szerinti kihívatására 's a' secta' ez úttali eltörlesztésére. Melly felett Geleji Katona következőleg ömledezik: „A' zsidóznokat, kik annakelőtte magokról a' sententiát mesterségesen elhárították vala, Ngod hevenyében fogá, és semmi cavillálások nem használván, convincáltatá, noha oly keresztyéni kegyelmességgel, hogy egyen kívül, kit másoknak is rémulésekre, Krisztus urunk ellen való iszonyatos káromkodásaért, igaz törvény szerint kövekkel agyon verete *), mindeneknek — megtérés conditiója alatt — megengede, mellyre képest minden egyéb külső károkat nyereségnek tarták. És így Isten' kegyelmességéből azok is Ngod által Krisztus' ellenségeiből ö híveivé lőnek 's az eklézsia öregbedék vélek, kik mostan Ngodért, hogy

*) A' Siralmas Krónika e' szegény megkövezettet kolozsvári ötvös mesternek mondja 's *Toroczkaí Máténak* nevezi. Így járt Magyarországon Alvinczi György nagyharsányi fi is, ki Vörösmarti Illés püspök' idejében szóbeli vetély által meggyőzetvén, mint szentháromságtagadó felakasztatott; kinek is embertelen kivégeztetéseért a' török basa (zsarlásvágyból-e, vagy emberségesb szív' ösztönéből?) a' Baranyaságot roppant pénzdíjra 's évenkénti adóra büntette. — Az illy Servetféle jelenések becsületére egyik felekezetnek, úgy fejedelemnek sem válhatnak.

őket abból az vakságból kivitte, Istent imádnak, 's a' melly üdvöséges tudományt akkor féltőkben és mintegy kénytelenségből bévőttek volt, most immár azt önkényöken és szívöknek nagy örvendezésével tartják és vallják. "Mit Katona szépitgetve ad elő, meztelenebb igazsággal vallja be Szalárdi János történetírónk 's Haller Gábor' naplója, látnunk engedvén, milly durva erőszak és zsarnoki önkény űzte itt játékát a' kegyes térítgetés' színe alatt. A' szegény zsidózók már a' gyűlés' folytában baromcsordaként rekesztettek be a' dézsi pusztá templomba 's magányos házak' pinczéibe; majd halállal és élethossziglani börtönnel fenyegetve „százanként és másfélszázanként“ hurcoltattak Várad, Székelyhid, Jenő, Déva, Szamosújvár, Kövár és Fogaras' tömlőczeitbe, úgyhogy „vasakat is alig győznének kovácsolni nekik“, 's kemény sánczmunkával sanyargattattak mindaddig, míg hitőket megtagadván, a' recepta religiók' valamelyikére térésök felől hitlevelet nem adtak; — önkényt értetvén, hogy ez időben Erdély „orthodoxus“ püspökei az „ég' kulcsainál fogva“ a' buzgó fejedelmekre (Alvinczi és Dayka Bethlenre, Meggyesi és Geleji a' Rákócziakra, Tophaeus Apafira stb.) nagy befolyást gyakorolván *), valamint a' türelmellenség' jeleneinek nagy része ezeket illeti **), úgy arról is gondoskodtak, hogy a' szombatosok a' rokon unitarismus helyett az uralkodó felekezetbe lépjenek ki; a' honnan Meggyesi Pál Váradon két hónap múlva maga harminczötöt keresztelt ki közülök. Jóságaiik azonban még a' megtérteknek sem adattak többé vissza.

Kik által készítettetek codexünk' darabjai? szintén nem lehet egyenesen befelelnünk. Szerző' neve, valamint a' kelet' éve sincs csak egyetlen darab fölé jegyezve is, vagy vég strophájában, mint azon kortól még várhatnók, kifejezve; cím és véglap, mellyekből talán okulhatnánk, mint mondaték, hiányzanak. Az egész első részben, t. i. a' zsoltárok' könyvében, igaz, hogy a' versfők jelentékenyek, de soha nem a' szerzőre, vagy inkább fordítóra, hanem a' tartalomra vonatkozó, 's rövid, jellemzetes, gnómaszerű tanúságot adók, millyenek például: *Istenről ég 's ige szól* (19), — *Ország'*

*) A' fejedelmek' gyengeségének az udvari papság általi fölhasználtatása, fájdalom! minden kor és felekezetből ismeretes: iliacos intra. . . . Így a' hatalmas Késérűi Dayka János országos bűjtőt 's vezeklést akarván hirdettetni, midőn a' fejedelem Bethlen Gábor akadékoskodnék „merő azon ambrosiusi lélekkel a' fejedelmet megintette, hogy nem csak bevétesse másokkal, hanem magán és egész udvara népén kezdje el, mint a' Ninive' királya, minél hamarébb; — a' ki egyebekben első a' nép között, legyen ebben is. A' mellyet véghez is vitt a' fejedelem nagy maga megalázásával.“

**) Maga a' derék Melius, egy unicumának előbeszédében nem írtózik, hihetően a' genfi példa által félrevezetve, Isten' áldásával buzdítani a' híveket a' szentháromságellenzők' megégítésére, megöklésére, „mint Illiés le vagata az Bal Papiáyt. Mint Isten mongia: hog meg oellick az eretneket“ (Igaz zent irasbol ki szedettet enek Debrec. 1570. Sr. Az academia' könyvtárában).

javán örülj (21), — *Patvartól ój* (26), — *Tarts meg* (28), — *Síralom* (137), — *Édes az haza* (126), — *A' szent föld és terem-
tés felől* (136), — *Ha máskor, ma is* (60), — *Közbátorság* (62), —
Békeség bőség (64), — *Künn ben jól* (128), — *Öröm veszély
után* (27), — *Király és ország* (144), — *Atyák! ez törvénytek,
tanítsátok gyermeketek így* (78), — *Innepet szentelj* (42), — *Jól
tött, jó légy* (111), *Uj fejedelemért a' nép* (72), — *Likba szorult*
(143), — 'stb.: mi is illy tisztán 's következetesen kivé semmi más
munkában nem található, de historiai adatot keresőnek éppen nem
kellemes tünemény. Ez sem egészen meddő azonban tanuságtól, újj-
mutatásul szolgálván mintegy arra, hogy az egész fordítás egy és
ugyanazon egyén' következetesen kivitt munkája; — továbbá, hogy
a' fordítónak nem csak zsidózónak, de valóban zsidó nyelvet értőnek
kellett lennie, mivel ezen rövid versfők olly nyilván héber típuszu-
ak, hogy azt kell mondanunk, mikép vagy egyenesen e' nyelv'
gyöngyeiből szedegetvék, vagy legalább azok' szellemében készül-
vék, 's magyarul írvák bár, de zsidóul gondolvák. péld. *Isten ve-
lünk* = עִמּוֹנָאֵל, *Békeség bőség* = שְׁלֵם וְרוּחַ, — *Veled az Úr* =
יְהוָה עִמָּךְ, — *Úr vagyok* = אֲנִי יְהוָה, — *Az Úr én pásztorem,*
nem fogatkozom = יְהוָה רֹעִי לֹא אֶחְפֹּר, — *Mit félsz ha jó vagy*
's voltál? = כִּדְוַע תִּירָא אִם טוֹב אַתָּה וְהִיתָ ה טוֹב 'stb. A' má-
sodik részben azonban, nevezetesen az innapi himnuszok közt még
is találtnak némelly versfőkben szerzők' nevei, de melyek egész-
ben ismeretlenek, mint *Bökényi János*, szerzője két szombatnapi
éneknek, — *Alvinczi Énók*, egy szombatinak, *Pankotai Tamás* egy
újhold-innepinek. Magok e' nevek mindazáltal, erdélyi helységne-
vekre utalván, a' mondottakat erdélyi magyar fiakká bélyegzik. Csú-
pán egygyel találkozunk, történet 's irodalomban némileg ismeretes-
sel, kinek két versfőben latinosan kifejezett neve *Péchy Simon*, egyik
helyen megtoldva ezzel: *Boem.* = Bohemus. Elmondom, mit e' ne-
vezetes, de már nagyrészt feledésbe sülyedt férfiről a' kezemhez
juthatott adatok, különösen Szalárdi' siralmas Magyar Krónikája,
Kemény János fejedelem' önéletirata, Bod, Benkő és A. R. Székely
Sándor után tudunk.

Péchy Simon, Kemény szerint Rumynál, magyarországi, ne-
vezetesen pécsi származásu, alacsony sorsu szülektől — Kemény
szücsmesternek mondja atyját, — mit nem nehéz azon körülmény-
nyel egyeztetnünk, miszerint Péchy magát a' versfőben bohemus-
nak nevezi, hihető levén, hogy amaz apa Csehországból bevándor-
lott mesterember volt, 's éppen ez okon települt az antitrinitariusok-
tól akkoriban hemzsező Pécsre; mi által indokolva látjuk Simonunk'
egész életirányát 's működését, ki midőn később a' zsidózók' élére
állott, csak gyermekévei' vallásának 's hajlaminak áldozott. Hihetően
hitfelekezeti nézet vonta az ifjat Erdélybe is, a' kolozs-óvári unitá-
riusok' oskolájába, honnan mint oskolatanító elébb a' szenterzsébeti

unitáriusok' aloskolájába, majd jóltevők' segedelmezése által külországi egyetemekre menvén, magát a' keleti nyelvek mellett minden tudományokban sokoldalúlag tökélyesítette. Egyike ő Erdély' azon kitünőbb szellemeinek, kiknek ifjuságáról a' nagy gubernator Géczzi János alatt a' kis hazára derült medicisi arany korszak' sugarai verődtek vissza, melly korszakát Erdélynek érzékeny ecsettel rajzolja Bod Polycarpusában: „Ennek igazgatása alatt, úgymond, az országban jó békeség és az ekklezsiában vala szép csendesség. El is szaporodtak vala mind az tudós emberek, 's mind az sokat hallott látott jó hazafiak; az ország is, nem nyomdosván az ellenség' lova' patkója, igen elgazdagodott vala. Urak és nemesek' gyermekeik Pata-viumba, Bononiába, Párisba, Londonba, Genevába, Argentínába, vitebergai, heidelbergai iskolákba, udvarokba, országokba, a' látásért, hallásért, tanulásért elmennek vala; úgyhogy annyi tanult, tudós nemesi és uri rend egyszer mint akkor e' kicsiny hazában nem találtatott.“ Hazajövéen Simon, nagy tehetségei, nyelvekbeni ritka jártassága, — ugymint a' ki a' német, latin 's görögön kívül a' héber, rabbin, arab, török és perzsa nyelveket jobbra önszorgalmával magáévé tette, — mint szintén tekintélyes külseje 's tisztes modorai csakhamar fényes előmenetel' pályáját nyitották előtte. Bocskainak kedvességét megnyervén — mert Kemény szerint „mind hadi, mind országos és törvényes dolgokban, tractákban expertus ember vala“ csak hamar a' fejedelem' titoknokává lőn, nőül Kornizs Farkas' leányát Juditot vette, 's fényben, gazdagságban, tekintélyben naponként nevedett, úgy hogy Bethlen Gábor alatt gyönyörű birtoka, — hova Bánd, Radnót, Szentpéter, Szentmárton, Szent-Erzsébet 's Balázsfalva is tartoztak, már 70 falura ment, maga az ország' főkorlátnokságára léptetett 's Kemény János' szép bizonyossága szerint „a fejedelem birodalmában legnagyobb ember volt.“ Irói munkássága' zsengejét illy czímmel: „A szent atyákból (Talmud) kieszedegetett tanuságok, — magyarra zsidóból fordítottatott magyarázatjával együtt Pécsi Simontól, az Isten törvényét szerető atyafiak (szombatosok) kedvéért és épületekért,“ mellyet még Heidelbergben szerzett, sógorának (affini suo), hidvégi Mikó Ferencznek*) Erdély' legnevesb unitarius nagyjának ajánlotta, kiről meg van jegyezve, mikép az unitarismus mellett más felekezetek' hitágazatiból, igen hihetően a' szombatosokéiból, izlése 's meggyőződése szerint kiszemelt saját eclecticus hitvallást alkotott magának. E' munkát Horányi, Sándor és Jankovics a' nyomtatványok' sorába veszik fel;

*) Épen mivel sógorának 's nem vérrokonának nevezi Mikót, nem következtethetjük Bod Péterrel (M. Athen. I. 224), kit Horányi még csodálatosabban félreértett („Opusculum hoc . . . concinnavit eum in finem, ut demonstret originem suam non esse rusticam et obscuram.“ Mem. Hung. T. III. p. 77.), Kemény' előadása' valótlanságát Simonunk' alacsony származása felől. Affinise nejéről volt.

Bod' szavaiból azonban, melyeken amazok építenek, inkább kéziratban maradt a jö ki. Jeles szolgálatai 's a' fejedelmek' oldala melletti nélkülözhetlensége azt eszközölték, hogy nem csak személyében elnézetett zsidózási gyarlósága, hanem kedvéért a' szombatosok' — bár ország' törvénye szerint tilalmas — felekezete is a' nyilvános üldözéstől soká megkíméltetett. De később, úgy látszik, elkapá őt szerencséje, 's olly dolgokba készíté vegyülni, melyek vesztét okozák, 's innen mondatik felöle, hogy ő „a' fejedelem mellett igen veszélyes és sok törvénytelenésekre ingerlő tanácsos ember volt.“ Majd több rendbeli gyanuba esett: mintha t. i. a' császártól 40,000 tallérnyi megvesztegetéspénzt fogadott volna el; ismét V. Fridrik' segítségére (1620) 3000-nyi haddal küldetvén, rozlelkű késedelmzése által annak meggyőztetésének egyik oka lett volna. Romlásának kezdetét Kemény következőleg festi: „ő inventiója volt az *honestia custodia*, melyben nyaka szakadott azután; mert a' fejedelmi gratiával abutálván, annyira felfuvalkodott volt, hogy a' fejedelmet is már contemnálni kezdvén, és minden előmenetleit magának tulajdonítván, a' fejedelem is mint virtuosus ember nem szenvedte társat, hanem megfogatá, és a' maga inventiója szerint néhány esztendeig sub *honestia custodia* fogva tartatta Kővárban és későre kezesség alatt elbocsálták. Bethlen Gábor halála után lett változásban ismét kezd vala lábra állani“. . . 's nevével ismét Erdély' nagyjai közt találkozunk; többek közt a' borosjenői táborban, Rákóczi' sátorában, ő válaszol az ország' nevében a' török parlamentárnak, mivelhogy Szalárdi szerint „az urak között is régibb, és cancelláriusság-viselt nagy előment tanács, becsületes megöszült személyi volna.“ De majd a' dézsi zsinatban 1638 jul. 12. „propter judaismum convincáltatván; leányival együtt notáztatott,“ 's javaitól megfosztatván, mindaddig tömlöczöztetett, mígnem magát („Isten ő Felsége tudja, szívből-e?“ *Szalárdi.*) a' reformált egyházhoz vallotta. Ekkor elbocsáttatván, Szentkeresztbenten, mely temérdek jószágai közül 75 ház jobbágygyal egyedül adatott neki vissza, vonta meg magát; hol is magányában a' *zsidó biblia' magyarra áttételében foglalkozott*, melybe bele is halt. Vele együtt enyészett el Szentkeresztbenten azon szép iskola is, melynek ő ifju korában mestere, később a' szombatos felekezet' érdekében bőkezű földesura, 's halálaig fentartója volt. Egy leányát a' kegyes Lorántfi Zsuzsánna fejedelemnő tartotta udvarában, 's kedvelt emberéhez, Gyulai Ferenczhez, kit később is kegyeivel halmozott, adván nőül, ugyanakkor atyja' némelly részjóságaival, mint Andrásfalvával, jegyajándékkal megboldogította.

Hoszasznak kellett lennem Péchy' élete' rajzában, nem csak mert ha Erdély' szombatosiról emlékezünk, Péchy Simon' hatalmas egyénisége szinte egyedül nyulik fel a' kisdied felekezetből a' histo-

ria' láthatására *) : hanem mert bár codexünkben nevét világosan csak két darab viseli, de annak legnagyobb részének szerzőjeül nem ok nélkül tekintendő. Vessük össze ugyanis codexünk' első és nagyobb darabjának a' zsolnártörkönyvnek nyelvét, irányát 's versszerkezetét a' Péchy' nevét viselő két himnuszával: nem lehet a' benső nagy hasonlatosságot közöttük fel nem ismernünk. Gábor deák másoló is, midőn önmaga mint *scriba* mellett a' könyv „*authorát*“ is élteti, hihetően a' szomszéd falvak' tudós és bőkezű földesurára, az ország' híres kórátnokára czéloz, kit megnevezni sem vél szükségesnek. De ki is lett volna azon időkben más, nyíltan szombatos elveket pártoló, a' talmudi nyelvben 's tanulmányokban, mint ama' fentebb idézett versfői gnomák tanusítják, otthonos egyén, ki illy fordítást létrehozson, hanemha azon nagy szellemű férfit, ki Kemény János fejedelem szerint „*igen tudós volt mind theologiában mind egyéb Arsokban*“ melly arsok (széptudományok) közé a' költészet is tartozik? ki más, mint azon férfi, kinek munkásságát, mind a' mellett is hogy gyűlölt és tévelygő felekezethez tartozott, Erdély' legnagyobb fejedelmei vették igénybe? — kinek, mint az idők' egybevetéséből 's a' töredékes hagyományok' ujjmutatásából megtetszik, óriásszellemű 's fáradhatlan buzgalma által, ellenséges csillagzatok alatt is sokáig sikerült egy sokkép üldözött felekezetet a' felbomlástól óvni, annak mintegy lelkeül, mozgatójául szolgálni, — ugyhogy az utóvilágtól annak nemcsak apostola — de alapítójaként (Bod Athen. I. 223) tekintetik? 's ki e' melletti buzgalmaiban közkedvességét kockáztató tenni, fényes állását feláldozni, gazdag világi javait harácsra bocsátani, 's ősz fejét vértanui koszoru alá hajtani nem tétozott? Csak akkor, midőn a' buktaival elhaló felekezetnek többé nem használhat, látjuk őt engedni a' kínos kényszerűségnek, 's az uralkodó valláshoz csatlakozással megmenteni életét és szabadságát egy szép munkának, a' biblia' magyar fordításának, melly épen a' kérdéses zsolnártörkönyvvel rokon, számára, de a' mellyben véget nem érhetett. Éljen hazai nyelvünk' egyik derék bajnokának, a' zsolnártörkönyv' magyar rimes versekbeni első fordítójának **), Péchy Simonnak feledésre dőlni kezdett emlékezete! — Sőt egy lépéssel tovább kell mennem: a' néhány megnevezett szerzőjü himnuszon kívül nem épen Péchy Simonéi-e codexünknek nevezetlen maradt, de ha fi-

*) A' világiak közül említetik még Orbán Ferencz, udvarhelyszéki notarius, börtönben megtérte után ugyancsak a' fejedelemnő' aludvarmestere; — az egyháziak közül pedig Szentmiklósi Mihály, Péchynek, bukta előtt udvari papja, később fogaraszvári fogsága 's megtérte után mvásárhelyi hírneves lelkész. † 1668. Hung. Tymbaul. contin. I. 82.

**) Szecezi Molnár Albert' örökzöld koszoruja azonban illetetlen marad. Ugyanis, bár Péchy' fordítása nem csak független dolgozat Molnárétól, hanem annál (Herborna 1607. 12r.) korábbi is: de eme' mellett olly szabad és pongyola, 's a' szombatozó színt olly tartózkodás nélkül viselő, hogy nem annyira fordítás-, mint csak paraphrasisnak tekintendő.

gyelmesen olvastatnak, a' zsoltárokkal úgy, mint Péchy' kétségtelen darabjaival közös benső jegyekben egyező többi művek is? Ugyanazon ünnepélyesség, úgy szólván sábeszi fényöltöny lebeg mind-egyikén, 's mintha a' sátoros innepre meggyújtott hétágu arany-gyertyatartó' fénye kápráztatná mindegyikében szemünket! Ugyanazon nyelv és szólás, azon verskezelés mindegyikben; ugyanazon rövid, velős, rabbinszellemű, következetesen kivitt versfők itt is, mint a' zsoltárookban. péld. *Készület*; — *Védj Isten törvénytartókat*; — *Jó ut*; — *Vallj 's ülj újságot*; — *Ur Isten szabadíts, én Istenem!*; — *Könyörögj*; — *Ha ettél, hálálj* stb. Egyes kifejezések is azonegy kezét árulják el; péld. zsold. 89. „a' mit fogadtál, azt mind *felfejtetted*“ = fölbontottad, megszegted; 's a' II-dik részben lev. 156: „csak egy punctot is abban *fel* nem *fejt*“ = fel nem bont, meg nem szeg. — Sőt végre magok a' darabosbaknak 's első tekintetre korábbiaknak látszó polemicus versek is, nem ugyanazon kéznek, mint már említők, más, durvább 's régibb zamatu polemicus példányok' mintájára öntött szerzeményei-e, melyek az egészszel többrendbeli hivatkozások által legszorosb kapcsolatba hozvák 's ugyanazon szerzőktől eredetteknek vallvák, péld.

„Im vallásunk minden részéről énekeket irtunk,“ hasonló helyek lev. 153, 156 stb. Mindezek szerint Péchy Simon nem csak a' zsoltárkönyv, de a' codex' legnagyobb része' szerzőjeként üdvözölendő, melly méltán „*Péchy Simon' codexe*“ nevet viselni érdemlene; 's im ezek azon *énekek*, mellyeket hogy Péchy több predikáziókkal együtt követői számára készített, az „unitaria vallás' történeteinek Erdélyben“ érdemes szerzője, bővebb kézirati kutforások' nyomán, mint millyenekhez nekünk jutni lehele, emlékezetben hagyta *).

Zsold. 45. Hevült lelkem, szívem búsult,
Jó beszédre gerjed, indul,
Szívemtől nyelvem mint vidul,
Én író kezem nyelvem után indul.
A' szű kedvét nyelvem mondja,
Nyelvem szavát kezem írja,
Királyom örömét dallja,
Ékes énekkel menyegzőjét áldja.
Szebb személy nincs termetednél,
Ifju király! nemzetednél.
Szebb, bölcsőbb szód mindeneknél:
Hogy Isten szeret, jelented ezekkel.
Azért kösd fel te kardodat,
Ma kezd el királyságodat;
Fédbe tedd a' szent coronát:
Lássa országod székiben királyát.

*) Ar. Rákosi Székely Sándor, az unitaria vallás' történeteinek Erdélyben. Kolosv. 1840. 8-dr. Használta a' többek közt *Szentábrahám Lombárd Mihály*, *Agh István* és *Uzoni Fosztó István*' kéziratban levő egyháztörténeti munkáikat.

Sebes lovadra már ülj fel,
 Jó szerencsével indulj el,
 Székedet üljed békével,
 Ha jó törvényt téssz, ha jól téssz mindennel.
 Országod örökös léssen,
 Ha szód tökéletes léssen ;
 Ha dolgoz kegyelmes léssen,
 Valahova térsz, Isten veled léssen.
 Kezedhez majd szelidülnek
 Ország népei szeretnek,
 Ellenségid vagy engednek,
 Vagy, a' hová térsz, kezed miá vesznek.
 Leányasszony ! neked szólok,
 El ne felejtst a' mit mondok stb. stb.

Zsolt. 126. Hogy édes hazánkból fogságra jutánk,
 Babylon földére messze távozáink,
 Utban vizek mellett együtt megnyugvánk,
 Édes hazánkon könnyezénk, zokogánk.
 Istenünk házat szép Siont említők,
 Romlott hazánk pusztá földét kesergők,
 Kit soha mi nem látunk, azt ítélők,
 Minden vigasságunkat ott letevők.
 Édes muzsikánkat, mű citharánkat
 Vizi fűzekre akasztók lantunkat,
 Halálos bánatra adók magunkat,
 De a' pogán nem eléglé mű bűnkát.
 Rontá, töré, szép hazánkat pusztítá,
 A' hazáit sírni nyögni sem hagyá.
 A rabokat víg nótára *onsorlá*,
 Hogy sorsukon örüljenek, kíváná.
 Azóta, hogy szép hazánkból eljöttünk,
 Belőled, szép Jeruzsalem ! kiköltünk :
 Minden világi jót mi elfeledtünk,
 Nem tud lantot pengetni már mű kezünk !

Az énekek között, fenséges nyugalmat, önmegadást 's nemes bátorságot lehellve, következő darab egyike a' codex' legszebbjeinek, — melly már azért is érdekes, mivel benne a' felekezet' neve és egyik legfőbb hitágazata: „a' hívőknek a' végszombatoni diadala“ ki van fejezve.

— — — — —
 Törvényed tartását azért választottuk,
 Izrael táborát kedveltük, javalltuk,
 Magunk ahoz adtuk,
 Nyomorult sorsával semmit nem gondoltunk.

Noha keresztyénség nagy fenn tartja tollát,
 Ördög is ellenünk igen feni fogát,
 Ártalmas fulákját, —
 Ha nem őriz szent Ur, megállja boszuját.

Talpa alatt tartja szegény zsidónépet,
 Szombatért üldözi törvénykövetőket,

Kergeti híveket, —
Ha nem örzöd szent Ur! megemésztí őket.

Örülünk mi ezen, noha ők nem tudják,
Hogy melly törvényedet jegyül fiáidnak
Adtad szolgálidnak,
Ők szidalom gyanánt minket azzal hívnak.

Rólunk nem rázzuk le szent *szombatod* nevét :
SZOMBATOSOK lészünk, mert sátán erejét
Elálljuk nagy mérgét,
Tűréssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Vígasság ez nekünk, hogy szent törvényednek
Bélyegét viseljük nagyságos igédnek,
Szombat innepének :
Népei így vagyunk uri felségednek.

Nagyságos napodat szívből magasztaljuk,
Magunkat előtted gyarlóknak állítjuk,
Gondunkat rád hagyjuk,
Állhatatosságra segítségéd várjuk.

Tudjuk még nekünk is eljö örömnapiunk,
Mikor bátorsággal tenéked *szombatunk*,
Senkitől nem tartunk,
Mert szent Messiásod uralkodik nálunk.

Akkor nyugatod meg mi fáradt lelünknek,
Sok keserűségből kiveszed fejünket,
Adod örömünket,
Jákob seregével megáldasz bennünket.

Tégy részessé végre Izrael aklában,
Kegyes Messiásnak iktass országában,
Boldog birtokában,
Hol élünk örökké szent ártatlanságban.

Visszatérvén codexünk' ismertetésére : maga ennek lerongyol-
lott táblája (latin írásu-e vagy nyomtatásu ? még el nem határoz-
ható), hártájának takaró szárnyai alatt, egy nem érdektelen ritka-
sággal ajándékozza meg magyar könyvészetünket, u. m. egy ma-
gyar nyelvű XVI. századi kalendáriommal 1591-dik évből, melynek
nyomtatási helye talán csak majd gondos lemállasztás után fog föl-
tűnni ; korára nézve azonban minden ismeretes magyar nyomtatott
naptáraink között — a' Cisiókat is ide értve — *nyolczadik* számú
lészen. Mellőzve most ennek bővebb leírását : a' codexünkben ural-
kodó *nyelvsajátságokról* röviden érintjük meg, mikép codexünk
ezeknél fogva is régi kéziratink' sorában tekintélyes helyet foglal
el, 's majd minden lapján részint nemökben páratlan, részint régi-
ségbuvárainknál már egyes példákban ismeretes, öskifejezéseket és
szólásmódokat tüntet fel, mellyek mint Révai' nyelvalkotmányának

szép bizonyosságai, kötetünket studiumtárgyul vétetni érdemesítik. *Holval, hepcziher*, — Gábor deák vexatus szirtje, — *sódolkodik*, melyet Gábor deákként én sem bírok megfejteni; *sashodtunk* = sasmódra elaggottunk; *lomb* melyet az újabb korban Csokonai élesztett föl; *sebbel* jövő nyíl, él a' közajkon mint *sebbel-lobbal*; ez reám költ *résztől* fejem takargatnám, mintha neologusinkat hallanók; szél *zuhatar* nem soká tart, kulcsa zivatar szavunknak, mint *szóvárvány* (Bornemiszanál is) kulcsa a' szivárványnak; *sérés*, életünk *séréssel* rakva, él a' népnél = der Bruch; *ollyha*, *tahát*, ezenbén, *gyortya*, *sziligy*, *jargal* és *jargalna* (nyár), *hon*, *nejét*, *kéjét*, család és számtalan más tisztes régiségek. Tanúságos az „*öszve-viszva*“ az egyetlenegy *elvöl*, mely elvé-nek ragos alakja, 's különbözik elől-től, nem különben *előm* mely már elé vagy előnek ragzása. Öszverántott alakok: *jollod* = javallod; *jósoktól* = javosoktól; *fém* = fejem; *fébe* = fejébe; egyszerű igealakok: *iszamó* = iszamodó vagy iszamló; *fogonik* = fogamzik; *csiszamik*, *futos*, *folyamom* = folyamodom; *zugódik* = zugolódik; *hódlatád* = hódoltatád; *nyugattál* = nyugtattál; — *tegygék* (helyesebb írással tedjék) = tessék, mi is nem csupán *tet* (tető, tetem), hanem *ted* gyökre is utal; — a' müncheni codexből ismeretes *megtökélje*, a' halotti beszéd' *mulchotia*-val analog *ne örüljék* nyavalyámat. — *Nyugolmom*, *juttam*, *véttem*, *feledtem*, *versenyes*; *bávat*, kulcsa mythologiai bálvány szavunknak = meredt arczu rémszobor; *nosze*, *Jász* mindenütt hol philistaeusnak, az eredeti szöveg szerint פלשתים nek kellene állani; — *maga megesmertség*; *csalatság*, *hítség*, *átalság*, *fogyatlan*, *ön* = ő; *kink egyben kink másban*; *elfellakik*, *elkültitá*, *körülbé* mely elveszett ragzás a' körülbelől mellett; *kivánatodint*, mely testvére a' szerint, megint, alkalmasint-nak (Molnárnál is: *kegyelmedint*); *budossal* = bujdosva; 's az egyszerű szófüzeti alakok: *bűn elhagyva*, *az mondó*, *az tevő*, *törvényed kívül*, melyeknek némelyikét a' közajk tartotta fent, stb.

Egy párt azonban szabadjon különösebben kiemelnem: *Danol*, vagy helyesebben *dalol* képzett igénk' gyökét a' hangutánzó szép *dal* főnevet fentartotta nyelvünk, használja nagy nyereséggel irodalmunk; én ennek codexünkben nem olly csinos és szép testvéreére ugyan, de minden esetre testvéreére bukkantam. Miért ne méltatnók ezt kellemetlenebb külseje mellett is figyelmünkre? megessenék sokunknak ha minden előny csak a' széparcзуaké volna, 's Vulkán a' rut arczu hasznos volt bezeg műhelyében! Tehát: ezen ige *dudol* szintén él nyelvünkben, 's mai nyelv szokás szerint a' *dalol*-tól csak némi árnyéklatlan különbözik, nevezetesen, míg emez olly éneklést jelent, melynek igéi is érthetők, addig *dúdolás* azt jelenti, midőn csupán a' melodia zengetik elő, a' szöveg pedig el van nyomva; e' különböztetés azonban a' régiségben, úgy az etymológiában sem talál igazlást. Már érintém, hogy codexünk' minden darabjának mulhallanul fölébe jegyzték a' szorgalmas másolók: micsoda melodiára

kelljen azt énekelni? Ezt ők kevés kivétellel, tehát szinte kétszázszor, így fejezik ki: „*nótája*.“ Csupán kétszer szállja meg őket, 's nevezetesen Váradi János és Tolnai István másolóinkat a' purismus' ösztöne: magyarul próbálkozni meg e' kifejezéssel; egyik helyen így „*dallia*“ (dalja), 's ez a' *szép testvér*; a' másikon pedig, t. i. egyik szombatinnapi ének' fölíratában így: „*dudgia*“ mit ma Révai szerint *dudjának* írának, 's ez a' *rút arczu testvér*. Tehát nóta, melodia — si Musis placet — jó magyar szóval = *dúd*; — mivel oda, cantilena' jegyzésére már *dal* le van foglalva. Nem lesz-e e' szó nyeresége nyelvünknek, 's nem fogunk-e codexünknek — az elég szerencsésen alkotott *dallam* után is — érette köszönetet szavazni? Hisz a' *dúd* gyökből képzett közhasználatu *duda* szavunk tanúságot tesz a' *dúd* gyök' életrealitásáról; hogy *dúdolni* nem csupán pórajkon, de az írói nyelvben is élt, mutatja többek közt Péchy Simonnál gyakori előfordulta, mint:

„Szent és nemes zsidó nép így sira,
Ez éneket azóta *dudolja*.“

mint szintén:

„Az ország' vakságát is látom,
Hogy elhagyott, iszonyodom;
Én budosván is veled tartom (ritka, a. h. *tartok*)
Ígédet kedvest (mint: örömet) *dúdolom*.“

sőt apáink' fülében az aesthetikai mértéket is hihetően megütötte, mert egy XVII-dik századi érdekes románczban Szenczi Molnár Albertről az mondatik, hogy ő, midőn külföldön megszorulván, pénzért az alvilági szellemekkel szerződött, *dúdolás*-sal enyhítette keservét; 's az édes dalok' debreczeni szerzőjének Csokonainak nem megtetszett-e — 's méltán — a' Fabchich-ajku *Szilágyi*' imez sorocskája: „*Dúdolj* verset! kinek? a' magyar nemzetnek!“ melyet „*Tavasza*“ jeligéjévé tüze? — *Lúd* és *rúd* szavaink különben is vannak;

„és ha a' *rúd* nem *rút*, pedig olly közel, olly rokon a' *rút*,
's *rútként* tűnnie fel két oka volna bizony“

miért volna olly *rút* a' mi codexünk' *dúd*-ja is? talán a' *d'* ismételése miatt? hisz ez hangutánzási forrásu, és szózatosságát, érthetőségét még neveli. Azonban ha én, vagy korunkbeli más nyelvész, metélnők ki e' gyököt *dúdol* szavunk' méhéből: akkor ezt tán magam is szerencsétlen mütételnek, 's a' kimetélt gyermeket *halottnak* mondanám; de midőn látjuk, hogy *él*, gyermekgyilkolásba esnünk nem szabad. És én codexünk' tekintélyére fölfogom, csupa patriotismus-ból is, ez árvának, mint törzsökös magyar sarjadéknak 's a' nép' igaz gyermekének, ügyét, ajánlva őt többek közt Erdélyi János társunk' pártolásába is. Mert jámbor Váradi János másolónk' hamvait, ki igen józan oskolamester 's kegyes szombatos atyafi lehete, nem bánthatom meg sírjában azon éktelen gyanusítással, mintha ő, az

ultra crepidam nem bölcselgő, tilosba nem sovárgó becsületes írnok, kísértetbe jövén a' szószülő műzsával kaczerkodik, ez édes titka' törvénytelen magzatát csellem akarta volna a' nép' jogszerű gyermekei közé csempészni. Élve találta már ő is ezt 's elismerve, 's keresztlevelét, a' codexünkbe iktatással, önkénytelen is fentartotta. Im ismét egy példa arra, hogy nyelvemlékeink' tanúságai még koránt sem kimerítvék, 's kik irodalmunk' régiségei 's azok' buvári ellen zajognak, üres divatfiak, értelem és íz nélkül.

Másik megjegyzésemre a' codexünkben előforduló *onszorlá* 's *szarló* adnak alkalmat. A' folyékony *r* betű, folyékony *l* elé torladtában gyakran ez utóbbihoz gyalulódik, mint *tarol* = kopasztat, innen *taroló*, az *o* kiugratásával *tarló*, szenvedőleg, nem a' mi tarol, hanem a' mi le van tarolva (mint adó, túró, tűsző, könyv, nem az a' mi ad, tűr, tűz, göngyöl, hanem a' mi beadatik, fölturódik (látni kell kezelését), tűzetik, göngyöltetik stb.): köznépünknel így van szokásban: *talló*, honnan *tallózni* = letarolt földön böngészni kalászkokat. Honnan van, hogy egyebeket mellőzzek, *holló* szavunk? szózatos állatok nyelvünkben nagy részt mint harizs szavukon fogattak 's neveztettek el, mint macska (*mia*), tyúk (*tik*), csirke (*csr*), varju (*varny*) stb.; 's *holló* is = lat. *corvus*, gör. *zōqaz* zsid. arab. *goreb* és *gorab*, ném. *Raabe*, magyarul kétségtől *hor*-ló, mit temetési beszédünk bizonyosan így irt volna: *chor*-ló (chomuv-ként), és így *horoló*, vagy *chor* hangot adó madár. Ismeretes e' szavunk: *serülni*, azaz gyorsan, mintegy tűnőleg vonulni el; mellynek leányi: *serény* = gyors, tűnékeny; *serken* = hirtelen fölüti magát álmából, aluvásából azaz *alozásából*, földöni elterüléséből, mert természetesen páratlan nyelvünk mindig festői, intuitív; *serked* a' vér, *serdül* az ifju, mind a' tűnékeny mozdulatra vonatkozó; innen *serülő*, 's az *ü* kiszóktetésével *serlő* = hirtelen végig sikamló. Mármarosban már, a' viski jámbor halász 's a' legapróbb gyermek is *sellőnek* hívja a' még ott elég ifju, sok helyt csörgeteg 's göndör hátú Tizának, a' vad Talabornak 's Taracznak, tehát minden folyamnak azon helyeit, mellyeken a' víz a' *fenék*' lejtőssége miatt kitünőleg gyorsan suhan alá 's a' dereglyéket is magával ragadja; hol a' gyönyörű fáklás halászat, ú. n. szigonyászat vagy *csáklázás* közben leginkább kell ügyelni a' szemes csáklásnak a' jegecz-tizta vízben kéjelgő halakra, mert a' kövér márna 's a' nemes galócza a' *sellőkn* szeretnek leginkább víz ellen úszni, viszkető hátukat a' sebes rohamú hullámokkal csikládoztatandók. Mi volna ezen szó egyéb, mint *serülő*, vagy *sertő* = sellő, azaz gyorsan sikamló, mind magáról a' vízről, mind a' helyről értelve, hol a' víz *serül*, hol a' hirtelen, sebes elvonulás eszközöltetik *). E' gyönyörű szó

*) Zádor György r. t. előadás után figyelmeztetni szíveskedett: valljon nem a' német „Schnelle“ből lett-e a' Sellő? Visk, igaz, hagyomány szerint százsz

sem táj-, sem egyéb szótárainkban még eddig nem létezik; tanuságul, milly sok van még teendő nyelvünk' csak meglevő kincseinek öszvehordása körül is. Mennyire neveli pedig e' szavunk' érdekét azon pár versszak, melyet egy régi vegyes magyar kéziratomból idézek:

„Háborúságodban életedet menti,
Mint anyatik szárnyát rád ugyan kiterjeszti,
Oltalmát ha kéred a' mennynek urának,
SELLŐK sem tündérek ám neked nem árthatnak.“

Mi lehessen itt más a' *Sellő*, mint az imént följegyeztem szerülő, azaz gyorsan, tündérlen vonuló, most már cselekvőleg (mint adó, túró, tarló = a' ki ad, túr, tarol stb.) 's pedig hitregeileg megismerélyesítve? látni való, hogy egyenes párja *tündér* szavunknak 's egyike *elvezett ősz mythológiánk' tisztes töredékeinek*. És ha a' *tündér* légi lény volt: nemde valószínű, hogy a' *sellők* vízi tündérek, miként a' *manók* föld' törpéi, lehetének? (talán kiegészítve a' negyedik elemre is a' parázstűzzel táplálkozó *tátos* paripa által). És ha még mellé teszem, hogy ősmagyar csillagisménkben, popularis astrognosziánkban, és így a' magyar égen, melynek adatait népünkél, ősz nómásznknál, pásztortűzek mellett, földművelőink' kunyhóiban, szintén húsz év óta fáradatlan gyűjtögetem, melynek nagy érdekességére a' közönséget (fájdalom! pusztában elhangzva) kilencz év előtt a' Tudománytárban figyelmeztetém, de melynek nagyszerű, 's hazafi örömmel kell kimondanom, nemcsak a' csillagismei, hanem a' mythologiai és symbolistcai ismeretek' téréen is új epochát keltendő alkotmányát, rövid időn már öszveállíthatni, 's ha az ég idővel kedvez, közzéténni szerencsés lesz: — ha, mondom, ezt mellé teszem, hogy ősmagyar csillagisménkben — a' „gönczölők, kaszások, cséplők, Lehelkürtők, Lászlószekerek, rónapallérok, Mátyásszemek, tatárdúlások, szarvasnyomok“ stb. stb. sorában a' *Sellőcsillag* szintén mint a' *tündérfő* és *kis-tátos* *) föltaláltnak 's szereplenek: semmi kétségünk nem lehet, mikép e' jeles szóban Atyáink' lelkének egyik szikráját, múltunk' egyik becses nyelvgyöngyszemecskéjét bírjuk örökségül. Szabadjon tehát bővebb találkozásig is a' *DUD* szóval zenészeti, a' *SELLŐ*vel nauticai, ismét a' *SELLŐ*vel mythologiai, mind a' hárommal pedig nagy szótárunkat előlegesen is megajándékozni. — De ugyanez alkalommal topographiai lexiconunk- vagy is etymológiánkhoz is adjunk egy esőcsöppecskét. *Csal-*

telep, de tisztán magyar ajku, 's nyelvében majd semmi nyoma német eredetének; azonban *Sellőt* egész Marmaros isméri. Ovakodnunk kell könynyeden fogadni el szavaink' forrásiúl azon hasonúságokat, melyek esetleges találkozásnál nem egyebek, olykor azonban fölötte csábosak — és végre még sem valók, mint lomb = Laube; áhitatos = ἀγιωτατος: *Dankowsky*.

*) Még pedig a' *hadak-útán*, mint a' székely nevezi Etele-kori hagyományok' nyomán a' téjutat. Miről máskor.

lóköz vidékünk híres szerte a' hazában, de nevének megfejtése keresztre feszíti szónyomozóinkat. Bél Mátyás nagyszerű „Notitiájában“ nem boldogul vele, nem tudván elhatározni: Csalló = Csellő helységtől vette-e nevét, vagy a' *csalástól*, „ob iniurias“: „Accidit enim, cum est laetae messis spes amplissima, fraudari ea colonum subitaneis eluvionibus“, és e' véleményt „vulgata etiam inter doctos *opinioként*“ hozza fel ¹⁾. Sándor István szintén nem ad róla fölvilágosítást ²⁾. Négy évvel ez előtt egy csallóközi hazánkfia, szülötte vidékét ismertetvén, hasonlóan lemond a' reményről, nyomára jöhetni e' név' eredetének; megróvjá mindazáltal azokat, kik azt egy *l*-lel írják, mit soha Csallóközben nem hallani a' két *ll* helyett. „Készakartva tartám meg, úgymond, a' népies *Csallóközt*; az írói Csallóközben a' Csallóközi ember hazájára nem ismer.“ ³⁾. Helyesen! a' népnél az igazság. *Csallóköz* ez, és pedig mint *Sellő*, serlő, serülő helyett, úgy ez is csarló, csaroló, vagy csaruló helyett áll, melly átalakulás a' főnebbiek által úgy hiszem eléggé van indokolva, kivált meggondolva Nagy- és Kis-Sarló helységeinknek is nemcsak a' nép' ajkán Salló alakban dívását, hanem még Lipszky „Repertoriumában“ is ekkép kijelöltetését; codexünk *onszorlá* szava pedig még tetemesb változáson ment át harmadfél száz év óta, mivel már ma nem is *onszollá*, hanem *unszollá*, 's ügyetlen gyökerészésen kívül illyféle elkopás hozta létre a' hibás Csallóközt. — De a' *cs* betű is csak az idők' folyamában csúszott be a' süvöltő *S* helyett, úgy hogy e' vidékünk' nevének eredeti alakja nem más mint *Sarlóköz*. Aranykertünk' neve már Istvánfinál *Sallocozia*; egy nagy nevezetességű kézirati magyar negyedről codexben pedig a' 166. levelen világosan áll:

Az ki szersze ez enöket versökben,
mas fel ezör ötven ket esztendőben,
nag' karacson estin szörsze versökben
mondgya lakassat ö az Sarlo közben,

nem különben Farkas András' zsidó-magyar krónikás versében: ⁴⁾

„magyarokat ada törekec markaba.
kit a' *sarlo közből* a böy mathyus földéről
Szalabol Somogybol a szerem földéről,
a szeles alföldről soc nepet el haytanac.“ (Egy magyar acad.

könyvtári, nem Bornemisza-féle, hiányzó czimű, gyűjteményből).

Van-e analogiánk erre, hogy a' süvöltő *s* csengő *cs*-re alakuljon át? Van bármennyi a' figyelmes és elfogulatlan nyelvnयो-

¹⁾ Part. II. Tom. II. (Vienn. 1736. fol). p. 218—9.

²⁾ Sokféle, VIII: 1. 205.

³⁾ Életk. 1846: II: 20. Vajkay Károly.

⁴⁾ Chronica de introductione Scitharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. A zsidó és magyar nemzetről, miképen az ur Isten Izraelnek népét Egyiptomból és hasonlóképen a magyarokat Scythiából kihozta. Első kiadása Krakkó, 1538. 8r.

zónak. Szüz Margit' *soklás*-át (Pray kiad. I. 256) 's névtelen jegyzőnk' ide tartozó temérdek szavait, mint Sepel, Sunád, Saac, Loponsu (csuklás, Csepel, Csanád, Chák, Lapancsó) mellőzöm, mint hihetően helyesírási tökéletlenségeket; nem használom fel *Stephanus* névnek ma *Csépán* családnévvé alakultát sem, ellengördíthetvén valami, hogy itt tán a' jelenlevő *t* betű' átcserelődése segített. Világosabb már a' régi Miské-nek (Miska, Michael) átalakulta biharmegyei Micske helységünkben; senki nem fogja pedig tagadni *kis* szavunkkal rokon *sek*, *sekély* szónak, melly már ma csak tájszó 's a' víz' csekély helyeit, gázlóit jegyzi, idők' folyamában a' *kücs* vagy *kicsi* szavunkkal rokon *csek*, *csekélylyé*, melly általános használatu, elfajulását, átváltozását, — honnan *csökenni* Péchy Simonunk' codexében mindenütt *csökönni*, ma *csökkenni* azaz megcsekélyedni. A' sublimior etymologia is nyújt erre elég példát, mik közül én csupán *csik* szavunkat említem, melly az eredeti *sik* = *lubricus* szavunk' átalakulása, 's a' nyelv' gyönyörű gazdálkodása szerint ugyanazt teszi: kiválólag *sík* állatka. Van egy másik, hangutánzó *sik* gyökünk is, melly azonban, mellesleg mondva, ugyancsak a' sublimior etymologia szerint *), amaz előbbi *sikkal* teljesen azonos; és ezen hangutánzó *sik* gyökből, mellyhez sikoltani igénk (és csikolytó ökörseker-szerszámunk) tartozik, származik egyenesen a' *csikó*, das Füllen, das junge Pferd, szavunk — nézleties gyönyörű nyelvünkben, vékony nyereséről, sikoltó gyermeki hangjáról nevezve el nómász

*) Szándékosan fejezem ki két ízben is így magamat. Nyelvünk egy értelmese egész, 's minden (nem idegenből készen kölcsönzött) szava egy kiképzett mennyiség, mellynek alkotó részei mathematicae kimutathatók, bármily burkolt alakban is tisztán elemezhetők; szintén csak tényezők, kivonandók, szorzandók, osztandók, és gyökökből, — vagy összegek, különlekek, szorzatok, osztalékok és hatványokból és ezeknek kimeríthetlen combinációiból állók, végre az *unitás*ban, a' végtelen nagy és kicsinyben határozódók, 's így magába a' szellembe, az észbe visszatérők. 'S mellé kell tennem, mikép e' rendszeres alkotmány aztán nem élettelen gépmű, hanem életművezetes lény, tenyészerővel ellátva; test, mellybe a' teremő szellem életet is leheltet; mert nyelvünkben egy józan nép' eszmevilága testesült meg, az eszme pedig isteni. Azonban nyelvünk' physio- és psychológiájához jutandók mindenek előtt tartozunk annak mathematicai törvényeit nyomozni ki 's állítani föl; miben egyes dicséretes kísérleteket mutathatunk ugyan föl, de az egészet hatalommal átkaroló 's legombolyító nemő még meg nem jelent. Az egyszerűbb miveleteket illetőleg már Révai halhatatlan érdemeket szerzett, 's olykor egyegy fontos fölfedezését a' szamoszi bölcs' százökörráldozatával ülte meg: de szent nyelvünk' fonságosb, nehezebb törvényei (nyelvtudományunk' sublimior része) még távol sem kifejtvék 's rendszerezvék. Mert, fájdalom! egyetemes nyelvtannal 's nyelvbolcsészettel keveset törődünk, vagy — mi szintén veszélyes — a' német rendszereknek rabul adjuk magunkat; e' mellett önálló ázsiai tanulmányink nincsenek! Ki lesz nyelvünk' integralis és differentialis calculusának Leibnitzé? Mikor lesz e' nemzet boldog, hatalmas, és értelmességben magas, hogy dicsősége körül fáradozó fiainak békés tudományos munkálkodást biztosítani tudjon 's akarjon?!

vándor (megyer) elődunktól, ki kedves anyalovának 's még kedvesb csikájának egymást fölvaltó, felelgető, amoebaeus nyerítéseit vagy nyiretéseit (mert nyirettyü = nyerítő, és hegedü = hedegő) Kuma' rónáin vagy „csendes Araltó“ pusztáin figyelemmel hallgatta. 'S ki a' természetnek nem hisz, ki a' nép' lelkét 's az őseiber' egyszerű gondolatmenetét fölfogni kicsinyli, higgyen a' parókásb tekintélynek, mert im a' latin nyelv is *hinnio*-tól (nyeríteni, csikó módra sikoltani) származtatja *hinnulus* = csikó (lócsikó, aztán szarvascsikó stb) szavát. Elég, hogy Csallóköz mind tiszta nyelvemléki adatokkal kimutatva, mind szónyomozásilag igazolva, eredetileg *Sarlóköz*; csak az volna még kérdés: valljon arató szerszámunktól- (sarló) e, vagy más okon? Bél 's mások, kik nem mint mi nyomozás után, hanem szorultságból a' *sarló* gyökre bukkantak, részint a' nagy termékenységet hozzák emlékezetbe „*mivel ott van dolga az arató sarlónak*“ (méltó fejtés a' főnebbi csalástólhoz), részint a' sziget' *sarlógörbe* (?) alakjára okoskodnak („quasi falcato utrinque Danubii ambitu tamquam falcibus conclusum“ *Bél.*) Nekem bocsássanak meg sarlóközi kedves magyar véreink, ha boldog szigetök' nevét e' költői származtatásokból igen prózaivá kell lefokoznom, 's egyenesen *saroló*, azaz *sároló*, *sározo*, *sáros*, vizöntéses, áradásos sajátságára utalnom, nem levén különben is ok titkolni, mikép az „aranykert“ hazánkban per eminentiam valóságos *sárfészek*. Mire most, mivel a' részletes taglalás kézalatti tárgyunktól igen messzevezetne, elég legyen csak újjal mutatnom.

Kárpótlásul kitéréseimért, figyelmünket codexünk' egyik jeles tüneményének fölemlítésével szabad legyen vágásba vezetnem. Érintve volt, mikép codexünk' szintén kétszáz darabja mind bizonyos nótára van utasítva; és így e' kéziratunkban igen gazdag elősorozását birjuk részint meglevő részint már feledésbe ment régi dalainknak, énekeinknek, mellyek hazánk' *troubadouri* korszakának alkonyán, a' XVI. század' végén 's a' XVII. elején még saját dallamaikon vagy *dúdjaikon* énekeltek, 's az egész népnél oly ismeretesek voltak, hogy egy kezdő sorral vagy tartalmok' rövid érintésével reájok hivatkozni elegendő vala. Leggyakoribbak, mivel maga a' codex is vallásos tartalmu, a' *vallásos* énekek' dallamaira való utalások; nem csekély azonban a' nyilván *világiak*, vagy legalább töredékes említésök' nyomán világiaknak ítéltetők száma is, mellyeknek sorozata, a' vallásos- eposziakkal együtt itt következik:

I. Kezdő soruknál fogva fölhozottak:

Abigail asszony' historiáját.

Arpád vala fő az kapitányságban.

Átkozott irigyek.

Eger' szállása mikoron vala.

Egy síró sólymot most leltem.
 Éljen éljen jó Alexander.
 Emlékezzünk mi nagy veszedelmünkről.
 Halljunk egy szép példát az régi eleinkről.
 Jámbor házások, meghallgassatok.
 Igen megromlottál o jó keresztyenség.
 Lészen beszédem itten ez országról.
 Nagy búval bánattal az Aeneás király.
 Nektek emlékezem, ha meghallgatjátok, Jó Hunyadi
 Régen vala az nemes Persiában
 Salamon elégen egy kérdést támaszta.
 Seregek közt kik vagytok hadnagyok.
 Sokan vagynak most ollyatén emberek.
 Sok csodák közül halljatok egy csodát.
 Sok király császár emlékezzék.
 Summáját mondom Eger' várának.
 Szegény keresztyenség igen megvakultál.
 Szerencsének forgásáról nektek emlékezem.
 Ti magyarok már Istent imádjátok.

II. Tartalmoknál fogva érintettek:

Aeneas' nótájára.
 Cyrus' nótájára.
 Eger' nótájára.
 ad notam: Eliae prophetae, Staray.
 Francisco' nótájára.
 Gerendi Kálnai Pálnéről.
 Losonczi' nótájára.
 Sz. Pál' éneke' nótájára.
 Palatics' nótájára.
 Nota Somoriana.
 Tárcsai' nótájára.
 Toldi Miklós' nótájára.
 ad melodiam Tömösvár.
 Trója nótájára.
 Turi György' nótájára.

Milly dús költészeti vagyon' nyomai csupán ez egy codexben!
 's milly nagy vala az utóbbi kor' hanyagsága, melly csak az itt említetteteknek is egy részét veszni hagyá! nem csoda, midőn Szilágyi és Hajmási gyönyörű darabját is az egyetlen Csoma-codex tartá fen, melly nélkül örök feledés borította volna. Mindezen tisztas emlékmáradványok' öszveszedése, egybevetése, lajstromozása, ki egészítése 's végre itészeti kiadása múlhatlanul szükséges járulék irodalmunk 's fejlődésünk' történeteihöz; miről én jelenleg többet nem szólok, tudván milly erős, avatott, fáradhatlan tisztelt kezek közt izzad épen jelenleg XVI-dik századi öszves költészeti irodalmunk' előállításának nehéz de dicső föladata *) , mihez csak legjobb szerencsét 's a magyarok' istenétől kedvező csillagzatokat kívánhatunk.

*) Toldy Ferencz: A' magyar történeti költészet Zrínyi előtt. Bécs. 1850. I. füz.

Ugyanazon tisztelt kezektől várható e' kor' magyar verselésének ismertetése, technikai és aesthetikai méltánylása. E' mező is egészen parlag még és miveletlen, a' combinatiók még meg sem tétetvék, 's így ha szintén megkísérteném is e' tárgyban Péchy' kezünk alatti műveiről valamit elhatárázólagon mondani, a' szükséges zsinormérték hiányozván, hosszadalmas előadással is alig tudnám érthetővé tenni magamat; azért mostan ezzel is föl hagyván, csupán egy tüneményt, a' maga nemében egyetlent, jelest kívánok fölemlíteni, tudniillik egy ezen korban egészen szokatlan 's irodalmunkban első, példát a' később dicső Rádaiak és Földi János által fölelevenített 's az elsőről nevezett versformára, u. m. a' mértékesen rímes dalalakra. Ez codexünkben a' 66-dik zsoltár, mely ezen korban meglepő könynyedségű 's tisztaságú *trochaicus lábokban 's rímzett sorokkal* oly szépen lejt elejétől végig, hogy szerzője nevét maga az Erdősiek, Zrínyiek, Gyöngyösi és Rádaiak' epochalis nevei mellé méltó joggal emeli; 's azt, kinek Péchy Simon mint codexünk' legnagyobb részének szerzője iránt még némi kételye maradt volna fel, ismételve 's eldöntőleg emlékezteti azon férfiúra, „ki igen tudós volt mind Theologiában 's mind *egyéb arsokban*.” A' darab ez:

LXVI. ZSOLTÁR. Szabad 's úri nép örül.

Not. Úr Isten nézz most mireánk.

Szentek e földön ha vagytok,
Napkeletre vagy napesti
Földre laktok, innen a'
Nagy mezőn, túl a' vizen,
Valahol országban laktok,
Urnak hálát adjatok.

Nagy nevét és nagy hatalmát
Istenünknek nagy nevét,
Nó dicséjétek jóvoltát,
Hirdessétek szent nevét.
Semmi sínes, ki úgy zsidókat
Mint ez ének illethet.

Bátor ezt mondjátok ennek:
Szent Urunk és szent Atyánk!
Míve melly dicső kezednek,
Nézni nem győzzük csodánk.
Mert hatalmát ránk töröknek
Megszegéd, a' sok pogányt.

A' kik hajdan a' zsidókat
Vesztegették, rablották,
Im azoktól fiainkat
Szép hazájokba hozád.
Sok pogánnyal szent corónát
Talp alatt imádtatád.

Vig gyűléssel énekeljen
Az egész nemzet neked,
Mint kegyes Atyát tiszteljen,
Mert szabad s nemes néped.
Mint hatalmast úgy böcsüljön,
Mert nagyot tölt szent kezed.

Sőt ezennel szép Sionba
Jertek, elméldkedjete,
Melly ijesztő dolga néki
A' pogányon, értitek.
Félni ötet hogy tanulja
Minden, a' ki ezt meghallja.

Ur csodáltatja hatalmát,
Irva hagyta dolgait,
Bölcsességében megáldja
Mint fiait, szolgait.
Mint mezőn úgy vivé népét
Elfogá tenger vizét.

Rajta népét általvivé,
A' veres tengert veré,
Félfelé Jordánt felüzé,
Miket úgy költöztete.
Ezzel minket erre inte :
Hogy csak ő ur, s nagy keze.

No tahát ennek dicséret,
Ezt dicsérjék mindenek,
A' mi jó, nagy Istenünknek
Fennen énekeljenek.
Hagyd legyen nagy hire ennek,
Ezt kiáltsák mindenek.

Ez, nehéz állapotunkat
Jóra nagy- sokszor hozá,
Nagy halálból mente sokszor,
Vive rabságról haza.
Eliszamtunk, szinte fogytunk :
Esni, fogyni nem hagyta.

Próbatüz mint sár-arannyat :
Sok veszélybe minket úgy
Próbakőre töl zsidókat,
Vasba koptatád nyakunk ;
Hogy rabolkodtunk pogánynak,
Nem tagadtuk meg hitünk.

Ennyi búban, ennyi gözben,
Lelki gözben s testiben,
Nóha ember ült fejünkön,
Nóha vől tüzőn vizen :
Végre töl kövér bő földre,
Ültetél-meg szép mezőn.

O kegyes Atyám ! ezért én
 Sátorodhoz felmegyek ;
 Mit fogadtam , hogy nyomorgék
 Szép hazámba ha megyek :
 Megköszönöm Istenemnek,
 Aldozattételt teszek.

Ur pedig szavamra néze,
 Büntelen voltam hiszem,
 Nagy ügyemben megsegíte,
 Im szabadságban fejem.
 Urnak hála , mindennekben,
 Hogy kegyelmes volt velem !

Berekesztésül végezetre *codexünk' tárgyilagosa becséről* kell
 szólanom ; mi is abban áll, hogy benne a' szombatos secta' csaknem
 feledésbe sülyedt hitágazati nagy részt okleveli hitelességgel fentart-
 vák , és tüzetesen , 's mert épen saját hitalkotói 's tanítói' szájából 's
 vallói' oktatásaul , tehát nemcsak bizonyossággal, hanem világosság-
 gal is előnkbe tárják ; a' honnan becses segéd ez azon felekezet'
 elhangzott tanainak önálló fölfogására , 's az e' tárgyról szóló kevés
 és zavaros, mi több, szenvedély és pártgyűlölet-vezette tudósítások'
 megítélésére. Tudtommal legkimerítőbben adja elő ezen tanokat Ge-
 leji Katona István, már idézett helyén, következőleg : „Az újtesta-
 „mentumon 's az evangéliumon épenséggel kiadván, csak az óvhöz,
 „és a' Mózes' törvényéhez ragaszkodának, annak czerimóniás tisz-
 „teletit gyakorlák, az Úrnapja és esztendőtszakai keresztyén üdne-
 „pek helyett a' szombatot és a' zsidó üdnepeket ülték, és minden he-
 „lyeken magoknak külön zsinagógákat építvén, azokban minden
 „szombatonként a' Mózes' öt könyveit olvasták, testeiket zsidó módon
 „sanyargatták ; az eledelükben való válogatást, és a' tiszta 's tisztá-
 „talan állatok között való különbséget megtartották, sőt a' mint hal-
 „logattatott, néholnéhol még férfigyermekeiket is környűmetéltet-
 „ték. A' mi pedig legnagyobb és szörnyűsegesb , még olyak is ta-
 „láltattak, a' kik sem mennyországot sem poklot 's talán még Istent
 „sem hittek, hanem elméjükben néminemű csudás phantásiákat és
 „opiniókat foveáltak, forraltak“. . . . mihez leginkább Otrókocsi *)
 után Lampeből ennyit lehet adni : „a' szalonna és megfuladt álla-
 „tok' evésétől tartózkodnak, 's az Alsted' módosítása szerinti ezred-
 „éveséget (chiliasmus) **) hiszik.“ Codexünk pedig részletesen is
 látnunk engedi, mikép a' szombatosok' hitalkotmánya sem több sem
 kevesebb, mint a' chiliasmusra hajló zsidó-keresztyénség, a' soci-
 nianismus' Dávidfi szerinti árnyéklatával.

Istenről, tökélyeiről, munkáiról 's imádásáról e' felekezet a'
 legmúltóbb, igazabb 's tisztább fogalmakkal bírt, — 's midőn code-

*) Orig. Hung. II : 133.

**) Diatribe de 1000 annis apocalypticis. Meghalt Gyulafehérvárott 1638.

xünk a' fölény' dicsőségét, fenséges voltát éneкли, midőn teremtményeinek irántai viszonyát, imádási kötelességét, ragaszkodását, fiúi bizodalmt festi, kifejezéseinek olly keleties pompájában áradoz, melyhez hasonlót csak a' bibliai hagiographok' legszebb darabjai mutathatnak föl. Megróvjuk tehát, 's felekezetiesség' méltánytalan megrohanásának bélyegezzük Geleji Katonának e' pontra vonatkozó megjegyzését, ki a' szombatosság' ellenébeni gyűlöletességet szitogatandó, midőn a' felekezet' tanait kellene rajzolnia, szándékosan egyesek' *istent-nem-hívését* — mely konkolytól egy felekezet sem ment — 's azt is pedig csak amugy taláalomra odavetni nem áttallja.

Egészen másképp áll a' dolog a' sz. háromságra nézve, mely a' szegény szombatosok' egyik leggyengébb oldala; hol azonban az Unitarismus, mint Erdélyben, egyik recepta religio' nyilvános dogmái közé tartozik, ez sem olly kárhozatos beszámíthatásu. A' háromságot a' szombatos énekek nemcsak merőben tagadják, hanem élesen is gúnyolják; 's tagadhatlan, hogy az olly túlüzések, milyekkel a' szentháromsághívők dogmájuk' bebizonyítására éltek, inkább ártottak, mint használtak az ügynek. Így a' háromságosok' magyarországi vezérbajnoka Melius Péter, midőn a' szent könyvek □ 77 N-jában, mely nem egyéb méltóság és erőteljesség' többe-sénél, nemcsak megannyi bizonyítványt keres a' háromságra, hanem azt tetteg is mindenütt *Szentháromság-Istennek* fordítja, 's az 1567-ki debreczeni zsinat' nyomtatott confessiójában is a' Jah és Jehovah kifejezéseknek még a' címlapon is *unus*, az Elohimnak pedig *trias* értelmet tulajdonít, ez erősségek méltán vettetnek félre. A' szombatos sehol az ószövetségben nem talál nyomára a' három-ságnak, mi egyik tanéneken így fejeztetik ki:

„A' régi szentek a' Krisztus előtt
Kik téged ismertek,
Azokban egy is *háromság* nevet
Csak ingyen sem hallott
Nem ismertek-e hát azok, Uram,
Tégedet jól addig? —
Megmondta volna még teremteskor
Ha több lettél volna.“

Eredete e' hitcikknek szerintők Krisztus' születése utáni, ki-nek Atyához viszonyát a' szent szövetségbe meghívott pogányok helytelenül fogván föl, az isteni egységet elébb a' *fiuval*, aztán a' hármas szám' kedvéért a' *sz. lélekkel* is szaporították; — mit a' szombatosok az annak előtte sok istent való pogányság' hajlamából magyaráznak, kik t. i. a' kezökből kiűtött polytheismus' pótlására, igyekeztek *legalább hármat* megmenteni magoknak. Erről azonban, úgy mondanak, az öskeresztyénség mit sem tudott, hanem először az alexandriai gyűlésben Sándor püspök' agyaskodása állítá élére a' dolgot, minek azonban már ott Nestorius többekkel együtt ellene

mondtak. Majd a' „bálványimádó“ nagy Constantint rávették, hogy Nikaeában új gyűlést tartasson, holott is „Athanasius, ki ördögös volt, Ariust megölte“, hogy napfényre ne jöjjön sz. írásbani tudatlansága. Így terjedt e' tan, hatalom és erőszak' paizsa alatt, maradékról maradékra; a' hívek' tunyasága nem kérdvén többé, helyese vagy nem a' hitágazat? Veszedelmes pedig, így szólnak, e' hiedelem 's könnyen visszavezet a' polytheismusra; mert, ha tetszés szerint szaporítjuk az istenség' számát:

„Hát ez is képes, hogy még valaha,
Üdö' forgásában,
Háromnál is több találtathatik,
Mint akkor az kettő.
Bocsásd meg Uram! bolondságukat
Hogy így kell szólanom.“

Krisztus' személyét a' mi illeti: a' szombatosok őt valóságos *Isten' fiának*, de nem Istennek, hanem *embernek* (Dávidfi) vallják, 's létezése' kezdetét a' Szűztőli születésétől datálják, még azt sem engedvén meg Ariussal, „hogy minden dolgoknak előtte, mindazáltal véges időben, nem létezőkből — *ἐξ ὀντων*, teremtetett volna az Atyától;“ sőt magának az unitariusok' enyhítő tanának: *praeco-gnitus ab aeterno*, síncs nyoma codexünkben, hanem pusztá embe-risége állítatják föl:

„Megtanultuk azt mí, hogy csak egyedül vagy, (t. i. az Atya)
Társ nélkül mindennek hogy te bírója vagy;
Utánad nagyobbá szerelmes fiadat
Ember Jézus Krisztust töltöd; és hagyta azt:
Hívek ő fejkül tartanák mint királyt.“

Ámbár pedig, miben áll szorosan ez istenfiság, közelebből meg nem határozzák, valamint a' socianismus is e' cikket minden sürgetések' daczára homályban hagyni jónak látta: hogy mindazáltal az ember Krisztus' személye iránt a' legmélyebb tisztelettel viseltettek, az idézett sorok is bizonyítják, valamint számtalan helyei codexünknek, melyekben *Krisztus urunk*, *Úr Krisztus*, *Nagy Messiás*, *Istennek szent fia*, 's több ilyes kifejezések számtalanszor előfordulnak; többek közt:

„Ezért mi tenéked nagy hálákat adunk,
Mennyen és az földön dicséretet mondunk,
Az *Jézus Krisztussal* örökké imádunk, *)
És örök életet csak tetőled várunk.“

Az ő tanjait idvezítőeknek vallották, sőt zsinórmértékül állították föl az Apostoli írások' megérthetésére is, mikép „Mózes' köny-

*) Kétes kifejezés, 's alkalmasint csak így értendő: Krisztus és mi imádunk; mert Dávidfi és a' szombatosok a' *non adorantes* közé tartoztak.

veihez alkalmazandók a' Profétákéi. "Krisztus' *közbemjárói tisztét* illetőleg messze térnek el az orthodox keresztyén hittől, mert őt nem az emberi nemzet' bűneiért, hanem Socinként csak annyiban állítják közbemjárónak, a' mennyiben egyike volt a' legfenségesb igazsághirdetőknak, kik az Atya' akaratát, rég kiadott törvényét magyarázták; — és így a' *közbemjárói* tisztet *tanítóivá* devalválják, melly fölfogás hogy Krisztust Mózes — a' törvény' első hirdetője — mellett alárendelt szerepbe ejti, könnyen átlátható.

Fő cím, melly alatt a' Szombatosok Krisztust dicsőítik, a' *Messiási* 's mind az, mit a' keresztyénség megváltás és idvezítés nevek alatt tulajdonít Krisztusnak, e' messiási hivatásban van a' szombatosnak öszpontosúlva. A' régi szenteknek 's különösen a' zsidó népnek eleitől fogva ígértetett egy szabadító, ki nekik ellenségeiken diadalt, hű istenszolgálatukért fényes jutalmazást készít, 's őket a' letiprandó gonoszok és hitetlenek' ellenében anyagi és szellemi jóléttel boldogítja; 's ezt híven várni, megjöttekor hozzá csatlakozni, Isten' népének földadata. E' Messiás elküldetett Jézus Krisztusban; de mivel megjelenése' ideje a' jóslatokban világosan meghatározva nem volt, a' szerencsétlen zsidó nép, álnok lelkű, irigy Farizéusaitól, irástudóitól, kiknek kötelességök volt volna Jézust beljegyeiről, nevezetesen tanítása' fenséges voltáról 's a' mózesi törvénytől öszhangzatáról Messiásnak elismerni, félrevezettetvén, nemcsak el nem fogadta szabadítóját, hanem halálra is hurczolta. Látván ebből az Atya-isten az akkori zsidóság' szabadításra 's a' messiási jókra méltatlan voltát, a' Messiás' országát ismét bizonytalan időkre elhalasztotta, megfeszített fiát feltámasztván magához vette, 's a' zsidókat azzal boszulta meg, hogy Krisztus és Apostolai által az igaz tudományra, a' tulajdonképi zsidó vallásra, mellynek hívéséhez volt kötve a' messiási javakbani részesülés, a' pogányokat is meghívta, 's azt hűn teljesítendőknak ígéretet tett a' zsidóktól egyszer megvetett Messiásnak, *ugyanazon Jézus Krisztusnak* még egyszeri elbocsátása iránt, ki is majdan a' hívekkel ezerévig fog boldogságban e' földön uralkodni. Eljövetele' napja a' senki előtt tudva nem levő *utolsó szombat*, midőn egyszersmind az *első feltámadás*, mellyben csak az elhúnyt igazak részesülnek, megtörténendik; azontúl pedig a' *második feltámadás* ugyanazon igazakat örök boldogságra, a' hitetlenek és gonoszokat pedig örök kárhozatra viendi. Ez azon sarkalatos tan, mellyre a' többi szombatos hiedelmek is fűződnek. Ebből ugyan is egyenesen foly, hogy tehát maga már a' zsidó vallás elegendő volt volna mind a' Messiási ország', mind az örök élet' elnyerésére, mert hiszen im Isten a' zsidóknak tette el is küldte a' Messiaszt, 's a' hiba csak ott van, hogy ők Mária' fiát annak lenni el nem ismerték. Föltétele tehát mind a' két rendbeli idvezülendésnek továbbra is csak az öszövetségi törvény vagy a' zsidó vallás' megtartása marad; Isten nem kufárkodik, hogy az emberi nemzettel

több rendbeli szövetséget kössön, örök-változatlanul áll az ő egyszer kiadott törvénye; Krisztus és az Apostolok' tanait *új szövetségnek* nevezni nem lehet, mert hisz azok nem egyebek voltak, mint épen az ószövetségi tanok' folytatólagos megerősítése, világosítása; maga Krisztus, mint codexünk többször hathatósan kiemeli, nem fölbontására, hanem megbizonyítására, 's ha a' zsidók' hitlensége engedé vala, beteljesítésére jött az ószövetségnek; maga többször mondta, hogy könnyebb égnek földnek elmúlni, mint a' törvény' csak egy pontjának is megváltozni. Az újszövetség nem egyéb lesz, mint egyenesen a' Messiás' boldog országlata, mely igaz hogy Jézus' eljöttével szándokoltatott megkezdeni, de közbejött hiba miatt Istentől azonnal félbe szakasztatott; tehát az nem hittanilag veendő 's nem a' hitágazatokra vonatkozik, melyekre nézve újszövetségnek helye nincs, hanem az ószövetségi ígéretek' boldog teljesületében várandó. Mivel tehát Krisztus semmi új tant föl nem állított, a' zsidó vallás' tanaihoz kell a' híveknek ragaszkodniok, a' szombatot és más zsidó innepeket megszentelniök, 's általán az ótörvény' parancsait tűzniök magok elébe; a' minthogy codexünkben 31 hymnus szombatnapra, 5 újhold' innepére, 11 a' paszcha vagy peszach és pogácsás innepre, a' többi 32 pedig sátoros, újév, ötvenedik nap, zsengés-, öszvegyűjtés-, szedővedő- és más zsidó innepekre van készítve, végül néhány kiválólag oktató 's polemicus tartalmuakkal vegyűlten. Az újszövetségi sz. írásból ezen tanok ellen gördíthető nehézségeket röviden azzal metszik ketté szombatosink, hogy az apostolok' írási mélységes értelműek 's így könnyen félre magyaráztatnak; mi kikerülhető, ha mindazokat Krisztus' fentartott saját tanításaira, ezeket ismét Mózes' törvényére, mint fidei normára viszonyítjuk. A' mi különösen az erkölcsiséget illeti, az ugyanaz maradt, a' mi volt eleitől fogva, — a' szertartások' dolgában pedig a' mely ujitások történtek, azok világosan emberi találmányok.

„Nem hallotta egy szent is soha bibliából
Karácsony avagy pünköst, husvét' tartásából,
Nagy sok többekkel együtt kik jöttek pápátul,
Hogy ígértetett volna áldomás az Úrtól.“

ismét: „Ez emlékezetes szent innep (szombat) ekképen

Mind teremtetéstől fogva
Kele előbb-előbb, és mind zsidó, pogány
Nagy becsületben tartá;
De csak im az minap, hogy nagy Constantinus
Vala Császár Rómában,
Letétetvén néppel az Sylvester pápa

Tünteté *vasárnappá*.“

ismét: „Ez nevezetes napot minden úgy becsülje,
Mint ki szent Atyánk myet (művét) tartja peccsételve,
Ki helyében *vasárnap* csak ez minap kele.“

ismét: „Új esztendőt az nagy Úrnak ki szentel igazán,
Tisri hónap törvény szerint tartja első napján,
Hátravetvén *küskarácsonyt*, mert pápa-találmány.“

ismét: „Ki nem látta ezt, hogy Biblia kívül
Holmi *innepalj* jött ki olasz közöl,
Maga (noha) Rómában Isten törvényérő
Pápázás között szép bizonyság fennül.

Kérdjék rá pápást, nagy-szépen megvallja,
Hogy ő innepét nem a' nagy Úr hagyta,
Hanem római pápák alkotmánya;
De zsidó törvényt Istenének mondja.

Tagadatlanul ezt is ő megvallja,
Peszah innepet ugymint Isten hagyta,
Ő is tartotta. De azt Victor pápa
Zsidót megútván más nyelvbe csapatta.

Ez rút változás lön akkor Rómában,
Hogy Commodus lön olaszok urává,
Eszendőszámot Krisztusról számozva
Írtak hetvenben száz-felet akkorban.

Illy nyilván értvén mi hívek ezeket
Vessük el tőlünk olasz innepeket,
Zsidóval együtt féljük Istenünket,
Hagyjuk Victornak ő *húsvét* innepét.“

Ezekből látnivaló, hogy valamint a' keresztyén innepek' megvetésével szombatosink nagyon igazán vádoltatnak, úgy Geleji Katona' előadását az újszövetség fölőli tanjaikról csak bizonyos megszorítással kell értenünk; mert a' tiszteletteljes hivatkozások az újszövetségi könyvekre 's azoknak szerzőivel sűrű bizonyítások, kiket codexünk mindenütt szenteknek nevez, épen nem azt mutatják, mintha az újszövetségen teljességgel kiadtak volna, csupán a' név' helytelenségét vitatták; — hogy azonban az újszövetséget az ónak függelékül rendelték alá, az világosan kijő. Szintén megrovandó ábrándjaik közé tartozott a' chiliasmus is, de nem ama' vastagabb, melly testi gyönyöröket, hanem a' mérséklettebb, melly szellemi boldogléletet ígérő. Sőt úgy látszik, hogy kelendő volt nálok az *apocatasistisról* hiedelem is, mire a' codex' némelly helyei utalnak, mint:

„Péter Apostol ezt megmutatja
Nagy-szép világosan,
Szükség egekben Krisztusnak lenni
Mig ideje eljő,
Hogy *mindenket ő megújítson,*
Helyére állasson.
Akkoron bírja a' Dávid' székit
A' Jákob' házában,
És uralkodik minden hívekkel
Az új szövetségben,
Lélekből álló nagy-dicsőséges
Mennyei országban.“

's ez az, mire főleg Geleji Katona' szavai célzanak, miszerint elméjökben néminemű csodás phantasiákat és opiniókat foveáltak,

forraltak. Péchy Simon — versfőiben nevét viselő — egyik darabja is egyenesen Chiliasticus hymnus, még pedig elég csinos szerkezetű, következő folyvást előforduló meginyekkel (refrain) :

„Bocsásd el szent Ur Messiásodat
Néped' váltáságára“

és :

„Jőj el Messiah ! Úr hagyásából,
hagyd örüljön lelkünk.“

Nem áll ellenben azon vád, mintha sem mennyországot sem poklot nem hittek volna ; mire elég legyen codexünk' legutolsó lapjáról e' pár sort idézni :

„A' mi halálunk után,
Melly igen közel vagyon,
E' két dolog forog csak elő :
Az egyiknek a' vége
Örök élet, boldogság,
Örökkévaló gyönyörűség,
Másiknak veszedelem,
Véghetetlen kárhozat,
Mind testi és lelki gyötremelem.“

Föltétele pedig a' halál utáni állapotnak sem praedestinatio, sem Krisztus' elégtétele, hanem egyszerűen a' törvénynek megtartása vagy megrontása, mely hitczikk a' szombatost a' keresztyén felekezetektől, látnivaló, messze távolítja. Ellátta ugyan szerintök is kinekkinek halálutáni sorsát Isten, de teljesen szabad akaratára hagyván az embert, ovakodott, hogy „oka ne legyen annak, ki magát elveszti.“ Mivel azonban nincs senki, ki a' törvényt úgy, mint Isten' szentsége kívánja, megtarthatná, és így kárhozatot nem érdemlenc: rendelte Isten a' megtérést, mellynél fogva a' bűnös menedéket talál Isten' kegyelmében ha bűnét megbánja és abba vissza többé nem esik, — mit codexünk' ekkép fejez ki: „Teremté Isten gyarlóságunk' orvoslására a' penitentiát, hogy a' kit a' törvény megölne, a' kegyelem ingyen idévzítse.“ — mely tannak nagy egyszerűsége nem csoda ha követőket talált.

Mennyiben van igaza Katonának, midőn a' szombatosoknak eledelválogatást 's környülméletkedést tulajdonít? bajos meghatározni. Codexünk' hallgatása tán csonkaságára rovandó. Meg vagyok azonban győződve, hogy midőn codexünk' meglevő részeiben a' külső tisztaság is a' belső mellett kiemelőleg sürgettetik, egy helyen pedig minden további fölvilágosítás nélkül ugyan, de mégis valósággal a' megáldott étel ital' javának választásáról tétetik említés: nyomai ezek a' tiszta és tisztátalan állatokból eledelek' megkülönböztetésének; az pedig hihetlen, hogy midőn a' zsidó törvény' minden pontjainak szoros megtartása kivétel nélkül minden nyomon olly hathatósan köttetik a' hivek' szívére, mint sarkpont, mely kö-

rül az egész idvesség' dolga megfordul : hogy mondom az ötörvénynek illy szigorú sürgetése mellett épen az ószövetség' őspécse, a' *környülméletkedés* szenvedne kivételt; annival inkább, mivel testvére a' paszcha és kovásztalan a' maga egész zsidó teljességében meghagyatik, 's mi több, épen a' pascha' alkalmával hivatkozás történik a' *Praesterian* nemzetségre, melly alatt mást nem érthetnek, mint a' mesés Prieszter János vagy János pap' országának lakóit, kik felől már Kalotaszegi Valkaink így énekel 1573-ban :

„Nálok zsidó törvény nincs feledtben,
Mert vannak a' környülméletkedésben.“

hozzátéven, hogy e' szertartás a' nőnemre is kiterjesztetett :

„Csoda dolga Abyssenus nemzetnek,
Környülmélettetése asszonynépeknek,
Nem adhatunk nevezetet most ennek.“

Tény az is, hogy már a' Socin felekezetű papok az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevébeni keresztség helyett sok helyeken Ábrahám, Izsák és Jákob Istenének nevében vitték azt végbe, vagy egészen is elhanyaglották, úgy hogy az akkori státusvallás kénytelen volt keresztelezőket sok ideig ellenörködés alá venni; melly nyomban hogy a' zsidózók egy lépéssel tovább ne mentek volna, képzelni sem lehet. Másfelől meg kell vallanom, mikép a' szombatosok' töredékesen szétszórt mai maradványai — mert léteznek — a' környülméletkedést csakugyan nem gyakorolják.

Erkölcstudományukat a' mi illeti : ez, a' Krisztus' fenséges tanjai által megihlett zsidó erkölcs tan, codexünk után ítélve egyike a' legtisztábbaknak, mellyben a' zsidó önzés a' keresztyén szeretet 's alázattal mérsékeltek; keménynyakuság 's kevélység ha dogmáikban bár, de moráljokban nem mutatkozik; adakozás, ember-szeretet, szelídség, még az oktalan állatok iránti kiméletesség is szüntelen sürgettetik; 's mi lehet annál nemesb, mit a' Megváltó után codexünk is tanít :

„Könyörögjünk azért
Tiszta buzgó szívből
Azokért, kik üldöznek.“

mi lehet megfelelőbb amaz, életbölcseiséget szívjóssággal párosító Krisztusi szabálynak, mellyben kígyókként okosak 's galambokként szelídek lenni parancsoltatunk, mint a' mit imez sorok lehelnek :

„Mindenben eszes szavu,
Telepedett elméjü,
Légy nyájas, szép, könnyü erkölcsü.

Fellette emberséges,
Beszéded mértékletes,
Igen józan, szelid és csendes.“

Péchy Simon' mívelt erkölcsének igaz tüköre! ki bár a' fejlődési termék' síkos padozatján utóbb eliszamlással vádoltatik is, de eredetileg magától Kemény Jánostól, ki őt vénségében személyesen ismerte, mint igen mívelt lelkű, nemes viseletű férfi dicsértetik, 's ellenképül állítatik fel Rákóczi' szennyes lelkű, zsugori, a' szegények' megnyorításában mesterkedő cancellárja Kassai István mellett: „de ez bezeg — így szól Kemény, — nem vala ehhez hasonló sordidus ember, hanem úri viselésnek módjában volt mindenekben.“

Hagyd zárjam be hosszas előadásomat azon megjegyzéssel, hogy szombatosink' codexében semmi kifejezett vonatkozást nemzeti öntudatra, önérzetre 's haza iránti rokonszenvre, nem találtam. Az ő szemeik inkább egy képzetes haza felé, a' szentek' laka Jeruzsálem felé vagynak irányozva, 's a' Messiás' országa' eljövetele utáni túlnyomó esengés feledteteli velők a' földi hazának emberien édes kötelékeit; — mi is természetes kifolyása szintűgy érintett tanainknak, nevezetesen évezredelmi reményeiknek, mint azon szomorú nyomatásnak, melyet honukban a' türelmetlenség 's üldöztetés' lelkétől kiállaniok kellett. Kopár szirt legyen bár Ithacaként, legyen földult rom a' hon, mint Chiosz a' szabadságháborúban, vagy Hunnia a' saját 's mohácsi napok után: magzatnak lángoló szerelme fogja azt ölelni, 's a' szirtet gazdag viránynyal, a' romokat életdús telepekkel hinteni el; de honnan fagyasztó szellő leng a' szellem' virágaira, honnan durva kezek öldökölve sujtnak a' lélek' szabadságára, legyen bár a' kerek föld' legfényesb álladalma, hideg idegenségnél egyebet táplálni nem képes, 's az elfordult szívek, mintsem hozzá hajlanának, szombatosinkként *csodás phantasiákat foveálta*, vágyaikat, szerelmöket tünékeny ábrándképek felé tékozolni készebbek. Talán, ha szabad vallásgyakorlatuk biztosították, talán ha az erdélyi rendek' 's országos törvények' mostohaságát folyvást keserűn tapasztalni nem kénytetének: kifejlett volna keblökben, 's átfolyt volna hit- és erkölcsstanuk' alkotmányába, tisztítólag 's nemesítőleg, minden varázsa azon imádandó szent eszmének, melyet mi érzünk 's értünk e' szó alatt: *h o n s z e r e l e m*.

— Ezen előadáshoz az *elnök* Ő Exja azt adta hozzá, hogy szombatosok mind maig léteznek Erdély' több helységeiben Maros és Udvarhely székek' határain. Külsőkép minden helységben a' divatozó vallási felekezethez tartoznak, és így részint r.-catholicusok, részint reformatusok, részint unitariusok: azonban a' szombatot szorosán megtartják, akkor nem dolgoznak, sertést nem tartanak, azzal nem foglalkodnak, zárt ajtóknál tartanak isteni tiszteletet, melyről azonban semmi részletet nem lehet megtudni, olly titokban tartják azt. A' mult század' lefolyta alatt több ízben történt ellenük panasza a' kormányzéknel. Az approbatális törvény' értelmében keményen fogatott a' dolog, 's így különböző üldözéseknek voltak kitéve nagyobb részt szabad székelvők daczára szombaton mun

hajlattak, sertések mellé tétettek, börtönöztettek, kínoztattak: de mind ez nem használt semmit. Mintegy négy öt évvel ez előtt a' római cath. püspök újabb panaszt tett miattok, előadván hogy még most is mind folytatják előbbi tévelygéseiket, őket az approbatális törvények' értelmében vallásuk' elhagyására szoríttatni kérvén. A' kormányshoz jónak látta a' püspöknek visszairni, úgy a' reformatus és unitarius püspököknek is meghagyni, hogy őket mint külsőkép úgy is híveiket, a' keresztyén vallás' szorgalmatos tanítása által ügyekezzenek tévelygéseikről meggyőzni, akármi keményebb fellépés a' polgári hatóság' részéről az újabb kor' szelídebb szellemével össze nem férvén.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 14. 1850.

A' philosophiai és társadalmi osztályok' részére.

Nmélte. gr. Teleki József úr ő exja' elnöke alatt

Jelen az illető osztályokból Döbrentei, Horváth, Kállay, Szász, Szontagh rr. tt. — Edvi Illés Pál, Karvassy, Lukács, Pauler, Purgstaller, Szécsy, Szőnyi lev. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Bajza, Balogh, Erdy, Jerney, rr. tt. — Karácson, Lugossy, Reguly, Repicky, Tasner, Walther lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ titoknok

a' következő életrajz' olvasásával nyitotta meg az ülést:

Tisztelt Academia! Dohovics Vazul néhai társunk megérdemli, hogy nevét kegyelettel említsük halottaink között. Ő azon nép' fia, melly nemzetünkkel közel ezer év előtt együtt hódított magának hazát a' Karpatokon innen, 's bár eredet, nyelv és vallásban töle különböző, leghívebb társunk volt jó és rossz napjainkban, míg szíve' saját ösztönét, kényszer és csábtól menten, követhette. Dohovics is orosz volt a' magán élet és egyháza' körében; de magyar mint e' honnak fia, mint tudós, és mint író. A' mit élte' folyásáról mondhatok, im ezekből áll: kevésből ha változatosságban keressük érdekét, sokból ha munkásságban.

Dohovics Ötvösfalván született Marmarosban, Huszt mellett, martius' első napjaiban, 1783., hol szülei mint becsületes földművelők laktak. Oroszúl olvasni írni otthon tanulván meg, már tizenhárom éves volt, mikor Huszton magyar osztályt kezdé járni; innen a' szigeti közéletbe küldetett, melynek elvégzése után a' bölcsészeti folyamat Váradon, a' hittudományit Nagyszombatban és Ungvárt fejezvé be, 1811-ben áldorrrá szenteltetett fel, 's Dolhán kezdette meg lelkipásztori hivatalát, melyhez már három évvel utóbb az alesperesti hivatal járult. Onnan 1814-ben Lucskára, 1828-ban Munkácsra, végre Husztra tétetett által, hol mult évi decemberhó' 13-kán, egyheti betegeskedés után a' sárgakór vetett véget munkás életének, élte' hatvannyolczadik évében.

Egyházi hivatását oly buzgósággal és maga odaadásával töltötte be Dohovics, hogy idejének csak kisebb részét fordíthatta más iránybani önművelésére és szellemi munkásságra. Első dolgozatai, mint az elevenebb elméké rendszerint, költőiek voltak, magyar, deák, orosz nyelven; de a' Camoenák a' philosophia' komoly istennője elől csakhamar kényszerültek hátrálni. A' tanodai előadások gerjeszték fel ez irányát, de őt ki nem elégíthették; az új kor' nagy bölcsészeihez közvetlen akart vala folyamodni, de itt a' német nyelv' nem tudása szolgált akadályaul. Fáradhatatlan volt tehát e' hiány' pótlásában, és nem sokára Kant, majd Fichte és Schelling levének bálványai — mint maga fejezi magát ki önéletrajzában: de vég megnyugvást azokban sem talált. Dohovics önálló gondolkodó volt, és éveken keresztül építgete egy új rendszer' alkotmányán, melynek az emberi ész' természete felőli vizsgálódást veté alapul — de bé azt, fájdalom! nem végezhetette. Említém hivatalát, mely mennyire foglalta el őt, bizonyítják hívei, bizonyítja a' tanügy, melyre befolyt, a' három egyház, a' lelkészi épületek és kertek, melyeknek nagy részt teremtőjök volt, bizonyítják számos kötetekre terjedő, bár nyomatlan, szent beszédei; említenem kell a' családtyát is, ki gyermekei' fölnevelésének szentelte nagy részét szabad óráinak. Ezekhez járult azon szellemi elszigeteltség, külső fölgerjesztetés, eszmesurlódás és eszmecsere' hiánya, mely nélkül oly nehéz a' tudományban újat és nagyot alkotni. Ekkép befejezetlen maradt a' nehéz, a' mély, a' terjedelmes munka, melynek eredménye egy saját rendszer leendett. Philosophiai kéziratai, részint stúdiumok, részint eléldolgozatok, közel harmincz számmal, bizonyítják milly készüllettel járult ő választott szentelyéhez; ott vannak deák munkái: *Investigatio in naturam animae rationalis*, két kötetben; *De homine qua ente rationali* két kötetben; ott észjoga, ott terjedelmes lélektani és somatologiai stúdiumai: de a' célba vett alkotmány nem létesült. A' mit töle nyomtatásban és magyar nyelven olvasunk: *A' világ' alkotmányáról egy lépéssel feljebb mint Descartes és Newton*; *Az egész látható világ' rende*, stb, csak egyes kövecskéi rendszerének. De mind ezek, mind természettani értekezései a' Felső Magyarországi Minervában és a' Tud. Gyűjteményben az önálló gondolkodóról tesznek tanúságot. Mellőzöm néprajzi, gazdasági, szépiészeti, részint kinyomult, munkáit, és csak philosophiai műsőtárunkhoz ismételve nyújtotta bő adalékjait, úgy a' nagy szótárunk' részére készült orosz és magyar közös szók' gyűjteményét említem fel, melyekkel mint tagja e' nemzeti academiának segíté ezt hazafiúi készséggel. És ezek' emlegetése után szálljon ügyfeli áldásunk a' sokat tett és fáradott férfiú' nevére; és a' magyarok' Istene adjon neki, ha még lehet, követőket azon pályán, mellyen e' becsületes orosz magyar negyven éven át buzgón járdalt!

— Ez után

SZÁSZ KÁROLY rt.

az erdélyi magyar és székely perfolýamot ismertető értekezést olvasott.

— Ezt követte

SZONTAGH GUSZTÁV rt.

előadása az egyoldalu realismusról tudományban, és életben.

Múltkori előadásomban *), így kezdé, kitüntetém a' félszeg idealismus' fonákságait: elmondám, mikép szellemünk egyoldalu, csupán a' lelket képező nevelés és oktatás által kora gyermekségünk óta ferde eszményi irányt nyer, mellybe később, kilépve az iskolából, a' nemzet' épen legműveltebb tagjainak nagy része, a' munkafelosztási elv által kizárva a' gyakorlati életből és szobába bűvölve, magányban, és tapasztalás' hiányában, annyira belé rögzik, hogy szinte második természetévé válik, úgy hogy ezen áldozatai az újabb polgárisodásnak, a' tárgyilagos világtól egészen elszakadnak, világszemléletök merő alanyivá válik, 's összes munkásságok végre a' helyett hogy tárgyból 's a' valóságból indulna ki, elméletileg az elvont fogalmak' valótlan világába merül, gyakorlatilag pedig az ábránd' minden lehetetlenségeit hajhászsa. És e' fonákságok ellen, mondám, meg nem óv sem széles tudomány sem tiszta akarat, de még lángész sem, csak visszatérés a' tárgyilagos valósághoz, a' tapasztaláshoz, csak ember-és világisméret.

Legmélyebb okát ezen szomorú tüneménynek szellemünk' *eredeti dualismusában* hittem feltalálhatni. Minden munkásságunk *tárgyból* indul ki, és *szellemünk* által létesül. Ezek, a' tárgy és a' szellem, nélkülözhetlen, *egymást ki nem pótolható tényezői minden munkásságunknak*. Tárgy nélkül nem gondolkozhatunk, nem képzelhetünk, nem cselekedhetünk, mert nem volna mit gondolnunk, képzelünk és cselekednünk; szellem nélkül pedig nem volna, ki gondolkodhatnék, képelegethetne, cselekedhetnék. És mivel szellemünk teremő erővel nem bír, 's a' tárgy mindig a' gondolaton, képzeleten és vágyon *kívül* van; vele annyira soha sem egyesülhet, hogy ugyanaz lehetne. Innen következik:

Először: hogy minden szabályszerinti munkásságunknak tárgyból, azaz a' valóságból vagy tapasztalásból kell kiindulnia, elméletileg azt szellemünk által *magyarázva*, gyakorlatilag szándékunk' síkerét a' *fenforgó körülményekhez* alkalmazva.

Másodszor: Ha pedig fonák nevelés, oktatás és életmód által elferdítve és szobai életre kárhoztatva, könyveink közt szemlélet és tapasztalás' hiányában, *productiv tehetségeink túlnyomólag fejlődnek* ki, mivel csak ezek foglaltatnak el; akkor a' reflexio, szertelenségében, nem elégszik meg többé a' szemlélés által nyert tárgyak' magyarázatával, hanem eszméből indul ki, a' priori, elvont fogalmak által szerkeszteni törekedvén a' valóságot (Wirklichkeit);

*) L. a' julius' 6-dikai ülést.

a' productív képzelődés, nem használja többé a' reproductív képzelődéstől nyert tárgyilagosságot, hanem képzelgése álmoképeit tünteti elő a' művészetben; a' gyakorlati életben pedig a' határtalan érzemények, képzelődések és vágyak nem engedik, hogy szándékainkat állásunkhoz 's a' fenforgó viszonyokhoz mérjük, hanem ábrándtól elkapatva, annak légváraik sikeretlenül törekszünk a' valóságra ráerőltetni. Hogy ezen egészen fonák eljárás mellett munkásságunk minden tudomány, lángész és tiszta akarat mellett sem viheti előbbre a' tárgyilagosságot, szépség és emberi jólét orszagát, hanem csak valótlan képzelgéseket szül és sikeretlen, minden vállalatokat megbuktató munkában fáradoz, onnan kétségtelen, mivel munkásságunk' alapos tényezője, a' szellem, magára hagyatva, soha sem pótolhatja ki a' tárgyilagosságot, a' tapasztalást a' valóság' ismeretét, és pedig mint mondtam azért, mert a' gondolat sem nem teremtheti a' tárgyat, sem a' tárgy vele ugyanaz nem lehet.

Tisztelt társaim! Múltkori előadásomkor ezeket magyaráztam bővebben, 's itt most ismételnem szükségesnek tartom, mivel általában fontosak, különösen pedig mireánk philosophusokra nézve, legkülönösebben pedig napjainkban, midőn egy nagy eszméből kiindult mozgalom szemünk előtt leperdült; mert, mi tagadás benne, mi mindnyájan, kisebb nagyobb mértékben, szobaülők vagyunk; de a' mellett philosophusok, kiknek tisztok az egyoldalú életmódból szükségkép felmerülő fonákságokat is ismerni 's az e' kútforrásból eredő tévelygések ellen rézszen állni, nemzetünknek pedig fő feladata mostanában, fiatalkori ábrándjaiból kijózanodva, férfias gyakorlati észre ébredni hasznára fordítva a' sajátos tapasztalást 's életrealitását bizonyítva. De ha ezeket elmondani szükségesnek tartom, épen olly szükségesnek véltem egyszersmind kétségtelenné tenni tisztelt társaimat az iránt, mikép azért, hogy az egyoldalú idealismus' fonákságai ellen csatáztam, megrögzött realistának nem akarnék tartatni. Mert mi a' realismus idealismus nélkül? Szigorúan véve tárgy, melyet senki nem magyaráz, senki nem használ. Illy értelemben azonban, mondani fogjátok, a' realismus nem vétetik; 's ez áll, mert így a' realismus rendszer nem lehetne. A' realismus tehát a' tárgyakat igen is magyarázza, de nem elegendőleg, nem addig míg szellemünk által magyarázhatók, tehát megelégedvén a' közvetlen tapasztalással, mi leketlenség, mert ez után tudományt nem lehet szerezni, hanem csak úgy, ha a' reflexio a' szemlélés által nyert ismeret anyagát addig fejti, míg fejthető, miben azután az idealismus, határtalansága' következtében, abban veti el a' súlyt, hogy *azon-tól* is fejti, képzelgéseit álmoképeivel betöltvén a' terra incognitát. A' realista tehát elméletileg épen *nem a' tudomány*, a' felsőbb műveltség' embere, úgy mint gyakorlatilag *nem a' haladásé*. Ha a' tárgyilagosságot világba belé rögzünk, ha tovább nem pillantunk, önmagunkon 's körülményeinken kívül: szükségkép a' *szokás* és *slendrián*'

embereivé válunk, sőt illy szűk körben megdermedvén, lehetetlen hogy bennünk a' rang- és kaszta-szellem ki ne fejlődjék. A' katona így szűkkeblű elfogultságában zsoldossá válik, a' pap a' világot mystificáló hierarchává, a' nemes aristocratává, a' tisztviselő a' status quo-t makacsúl fentartani törekvő burocratává. — Mind ezekbe, igaz, az önzés is be szokott folyni: de alapja az egyoldalú realisticai világszemlélet 's az abba való belerögzés. A' szélsőségek érintkeznek; némileg az idealista is illyen eszmei körébe belerögzött 's belőle kibújni nem tudó szegény. És ez szintűgy reáillik az eszményi philosophusra, mint az eszményi politicusra. A' német speculativ philosoph elvont fogalmait, azaz képzeléseit szintűgy rá igyekszik tolni a' valóságra, mint a' forradalom előtt 's annak folytában a' legszélsőbb magyar politicai párt a' maga ábrándjait a' társadalomra; 's én valóban nem kétlem, hogy Fichte vagy Hegel, időnkbe 's hazánkba áthelyezve, teljesen egyenlő vég sikerrel pótolhatták volna ki híres országos kormányzóinkat.

A' realistának belerögzése az anyagi valóságba abban is kitünő, hogy ha csak ugyan tudományos magyarázatra főlemelkedik, mindent csak egy, azaz anyagi oldalról magyaráz, az emberi ismeretek' két kútfeje helyett csak az *egyikből* meritvén. Hogy magyarázata ez oknál fogva épen olly félszeg mint az idealismusé, melly hasonló de ellenkező hibába esik, itt felesleges bizonyítanom; említést azonban érdemel azon körülmény, miszerint itt is a' szélsőségek érintkeznek, 's a' philosophiai eredmény a' materialismusnál szintaz, mi Hegel' általános idealismusánál, csak a' színezet különböző, mert a' kiinduláspontok különbözők. A' *système de la nature* szerint ég és föld közt nem létezik más mint az anyagi mindenség; ez örök 's minden a' mi benne van, az anyag' kényszerűségének alá van vetve; nem létezik tehát isten, szabad akarat, öröklét. Hegel szerint, minden a' mi létezik, mindenisten, ez örök 's isteni kényszerűségének alá van vetve ég és föld. Van-e tehát isten, öröklét és szabad akarat kereszttyén értelemben? Nincs; mert a' mindenisten csak emberben ébredvén öntudatra, nem más a' materialismus' anyagi mindenségénél, 's e' mindenisten' örökléte 's isteni kényszerűsége szintűgy megsemmisíti az emberi szellem' halhatatlanságát és szabad akaratát, mint a' materialismus' anyagi örökléte és kényszerűsége.

Legyen ez, tisztelt társaim, ez egyszer elég. Az idealismus ellen sokszor csatáztam irataimban, még többször életben és társas körben, mert az idealistákkal lehet beszélni: ők lelkes, tudományos 's többnyire a' legtisztább akaratú emberek. Többé ezt is alig teszem. Megvizsgáltam meggyőződésök' alapját, 's most tudom, hogy velem hasonló nézetben nem lehetnek 's meggyőződéseiket olly könnyen nem is változtathatják. A' realistákkal ellenben életemben igen keveset feleltem, mert restelltem eszmeűrességöket, 's mert valóban kár is velök vitatkozni. A' jelen világ már okosabb nálóknál. Ez ok-

nálfogva most is a' realismus' előadásában rövid valék. A' tanulság pedig, melly mindkét rendű előadásomból elvonható, az: *kerüljük a' félszegeget*, tudományban, művészetben, életben; mert a' félszegek a' polgárisodott világ' valódi barbárjai.

— Következett a' titoknok által felolvasva

HETÉNYI János rt.

értekezése: *Gróf Széchenyi István mint nemzeti nagy nevű bölcslőnk' jellemzése*, melly egész terjedelmében így hangzott.

Szívünk' mélyéből érezzük mindnyájan, Tek. Társaság! mi fényes napunk, mi tündöklő vezéricsillagunk sötétült el, egy idő óta, gróf Széchenyi Istvánban: a' ki valaha nemzeti becséről elfelejtkezett hazánkat olly hatalmasan fölemelte, eredeti irataival e' hon' minden ereibe életerőt lövellt, és a' polgári nyilvános életet olly dicsően elkezdette. Élte' aranykorában minket a' pusztában vezérlő Jóbáb vala ő, kihez az Ízrael' fiaival méltán sóhajtottunk még ma is ekképen: „Miért hagysz el minket, Jóbáb? te tudád, merre kell mennünk e' pusztában.“

Egy alvó nemzet' fölserkentésére, és a' nemzeti dicsőség' ösvényén vezetésére olly roppant ésszerű, olly magasan feldobogó szív, és olly gyakorlati bölcslés kívántatik, minőt nem minden században hoz elő a' takaré' törvényét követő természet: és kétséggel a' bölcslők' Pantheonában nem mást, hanem az ilyeneket illeti az első hely, „ezek bizonynyal a' philosophusok' egének első nagyságu csillagai.

A' hellenek, kik közt születék a' rendszeres bölcslés, legelső bölcslőiket, a' nemzeti életrendszer' alkotóiban, a' törvényhozókban, tisztelék; és valóban boldog is a' nép, mellynek életirányt nem az avúlt szokás és hagyomány, hanem a' kiképzett elméjű, saját nemzetöket és más mívelt népeket mélyen ismerő bölcsek adnak. Illyen vala Solon, kit Göröghon nem azért számlált fő bölcsei közé, hogy elméleti fölséges rendszert alapított, hanem azért, hogy egy aljasodni kezdő, különben még szabad nemzet' életének olly alakzatot adni birt, mellyről később Pericles elmondá, hogy: „Athenae, Hellasznak tanítója, népe pedig olly kitünő, hogy mind az élők, mind az utódoktól csodálatni fog.“

Mindenki elismeri, szép, igen szép, szellemi szárnyakon föl-emelkedni az emberész' Olympusára, és innen másoknak is fölséges kilátást mutatni, az emberiség' legmagasb tárgyainak, eszméinek, sőt eszményeinek felfogására; miket a' nép' nagy tömegének, csupán a' kétes hagyomány' festett üvegén át lehet szemlélni; szép, igen-szép, hősiesen megvinni a' balvélemény' hydráival, az egek' várát ostromló babona' szörnyeivel; szép, a' természet' bámulandó rendszerét, nem a' babona, hanem a' tudomány' szempontjából fölfogadni, miként tőnek Thales, és Anaxagoras; végül, szép az erényt, és jo-

got szellemi fenségében megmutatni, és azt, mikép töri szét mindkettő, mintegy isteni hatalommal, egyénben úgy, mint nemzetben átkos sorsa bilincseit: — de ne feledjük, hogy van még ennél szebb koszorúja, hervadatlanabb pályája is a' bölcselőnek. Mert bár nem kis érdem az is, ha kinek lángelméje és bölcsesége főleg a' tanításban, és a' szavakban csillog; nem kis érdem, ha bír nagyszerű életideálokat alkotni, bír élni tanítani, és kiképezni jeles ifjakat akár az Academus' ligetei között, akár az oszlopcsarnok' boltjai alatt, akár a' gargettusi bölcs' kertje' árnyékában; ez, úgy véljük, inkább gyönyörrel, mint fáradalommal járó munka. De már egy egész élő nemzetet felkarolni, ennek szellemi betegségét kitanúlni, ez ellen a' gyógyszereket ügyesen megválasztani, e' kényes működésben kímélettel, és gyöngédséggel járni el, elkezdve a' paloták' urain, és végezve a' kunyhók' daróc-fedte lakóin: szóval, milliókat az álmokórságból kigyógyítani, és prometheusi ügyességgel, minden szépre, nemesre, és dicsőre föllelkesíteni: ez az, mi nem csak hajdan oltárt és templomot érdemlett, hanem még ma is a' hálásb és boldogabb nemzeteknél, ércz szobrokat biztosít.

Ámde nem így gondolkozik legnagyobb embereiről az aljas néptömeg, mely magában Athenaeben iszonyú és soha le nem mosható vétket követett el a' philosophia ellen, száműzve Anaxagorast, és méreggel itatva a' nagy Socratest: kinek aztán utóbb mégis szobrot emelt, és oltárt épített. A' kelet' népe honunkban is leléptetvé dicsősége' trónjáról egykori imádott vezérét, és még ma is ekkép szólana: „Érczsobor és gránit oszlop, Hunniában, Széchenyinek? hol van álmokép, hol van ábránd, hol ellenmondás, ha ez nem az? Ott, hol a' honszerző Árpádnak, a' hazamegmentő Hunyadiaknak sincs, külérzékeinkhez szóló emléke: hogyan létezhetnék ilyesmi Széchenyi' számára? hiszen meghalni, és ugyan csak meg kell halnia embernek, hogy az örök dicsőségre feltámadhasson: aztán, a' kit isteníteni akarunk, azt igen közlőlől megnézni nem jó; mert a' közelség mint egy nagyító, a' sima tűn is göröngyöt mutat.“

Hagyjuk tehát a' népet: és magyar bölcselőinknek általunk már építeni kezdett Pantheonában, melyben Horváth Ádám és János, Apáczai, Makó, és Imre, mint bölcselők fénylenek, említett nemzeti Solonunknak és Medicisünknek, emeljünk emléket mi addig, míg a' méltányosb maradék öt feltördelt sírjából kiemelvén, úgy mutatandja be az utókornak, mint nemzetünk' életében korszakot képezett férfiút, mint legszerencsésb *nemzetképzőt*, sőt mint *látnokot*.

Igen: mint látnokot, Tek. Társaság! Széchenyi István, kinek nevét a' magyar mindenkor tisztelettel, 's hálával említeni, olly ritka tünemény vala honunk' egén, kihez hasonlókat, kelet' népei között, csupán a' héberek' története mutathat fel látnokaiban, kik e' nemzetnek bölcsői, képzői, és még ma is dicső fénynyel övedzett csillogalai voltak. Ernyedetlen hazaszeretetet lelkesítő a' héber látnokokat,

éhszfenség tündöklött rajtok , kik még a' mennyből alászállt vallást is tisztogatni, és mint Ézsajas tőn, a' józan észszel öszhangzásba hozni el nem mulaták. Szigorú szemlét tartának nemzetökön , királytól a' legalsóbb néposztályig , főpaptól a' levitáig, és , mi több , kikiáltva vérök' romlásnak indulását , három ezer évvel ez előtt, bámulatosan megjósálák azt , hogy ez elfajúlt nemzet meg nem hal ugyan, hanem szétszóratik a' világ' minden részeiben élő nemzetek közé ; mely jóslat, mindnyájunk szeme' láttára, még ma is pontosan beteljesedék.

Széchenyit tehát én az eredeti , mintegy mennyei ihletéssel teljes , és fensőbb erőkkal nagy mértékben megáldott bölcselekhez számlálom. Ő az élet', a' tett', a' kivitel' embere volt ; és azzal tarta, hogy az elméletek hamar megöszülnek, ha csak az élet' kertjébe nem ültetnek, itt arany gyümölcsöt termendők. Ő vala első , ki a' bölcseletet élettudománynak nevezé , és e' szót : philosophia , *bölcs-élet* által akará magyarosítani ; ellenben az iskolai philosophiára keveset adott. Ő tehát világbölcseleti rendszert nem készített : illet írni esze' ágában sem volt ; a' szabad és szabadtalan lények' vég okait soha sem fürkészte ; az ész-, isme- és erkölcsan' vég elveit nem vizsgálta, és írmodora is , mely kitérő , áradozó , eleinte geniális és mulattató , később csipkedő , és így hatást gyöngítő vala , a' philosophiai , kristálytisza , szabatos , és félreérthetlen előadásra épen nem vala minősítve. Szóval , ő európai és tudományos értelemben vett bölcselelő nem volt.

És mégis , akár feddhetlen életét vizsgáljuk, akár jeles elméműveiben rejlő elveit tekintjük , akár nemzeti élettervét szemléljük, olly philosophusi felfogásokra, eszmékre , sőt eszményekre találunk, ezek közt olly pár nélküli öszhangzásra , tanoknak az érzelmekkel, ezeknek a' tettekkel olly dicső harmoniájára ismerünk , hogy őt e' szempontból tekintve, előtte háttérbe vonólnak az elhíresztelt világbölcselek is , és ollyanokká lesznek , mint a' Parnassus' tövében hivalkodó , és verselő költők , azokhoz , kikről Horác ekkép szól :

Ingenium queis magnum , et mens divinior , atque os
Magna sonaturum , des nominis huius honorem.

Hogy Széchenyit , mint bölcseletőt igazán megítélhessük , arra tudnunk kell , hogy az iskolai bölcselel , mely szereti magát világ-philosophiának tekintetni , korunkban , főleg a' németeknél nagyon háttérbe tola a' nemzeti bölcseletést. Nálunk is , miként az elhúnyt derék *Schedius*' egykori nyilatkozatából kitetszik *) , nincs helyes fogalom arról , mi a' *világi* , mi a' *nemzeti philosophia*. Sokan ezeket egymástól elválasztják , és ez utolsót még philosophiának sem ismerik el ; úgy ítélve , hogy az igaz bölcseletnek tisztának kell lenni a' hely' és kor' mocskaitól. Ámde , épen ezen bonczolgatás , elemzés ,

*) L. Acad. Értesítő. 1847., jun. 14.

és taglalás által teszszük sikertelenné philosophiánkat és az elmélet 's gyakorlatnak ezen elválasztása által idézzük elő ama' szomorú helyzetet, melyben sínlik ma a' némethoni bölcelet, melyet *Biedermann* ekkép rajzol: „A' philosophiának nem kell elvakítani a' nemzetet természeti, és legközelebbi érdekei iránt: meri egyetemi, cosmopolitai tudományosság vajmi szomorú pótlék, valódi nemzeti állás és érdem helyett. Nem kell elfecsérelnünk legjobb erőnket tiszta eszményi irányokra, azokat a' nyilvános élet, és gyakorlati szorgalomtól elvonván. Művészet és tudomány holt töke, ha mitsem kamatoznak, azaz, ha a' tudat meddő, és gyakorlati irányt elő nem idéz. A' nemzet' férfiasága, önállósága, és nemzetisége abban áll: ha magát az életben megkísérti, ha terem, ha gyakorlati ügyességre, és politikai jelentőségre vergődik.“ *) Az itt leírt szellem lelkesíté Széchenyinket is, ki semmitől olly idegen nem volt, mint életet az elmélettől, eszményt a' reálétől elválasztani, mivel ezek egymással elválhatlan kapcsolatban, úgy és akkép teszik a' philosophia' lényét és egészletét, mint test és lélek a' személyt. Már pedig egészletben az üdv, és igazság mindenütt.

En, Tek. Társaság! a' világphilosophiát úgy tekintem, mint egy tiszta és felhőtlen eget, melynek tájféstvényben hiányzani épen nem szabad; de szintúgy nem szabad abban hiányzani a' szép és változékos tájnak is; és ez a' nemzeti bölcelet: az első is olly lényeges rész ugyan mint a' *major* tétel a' syllogismusban; de a' második is amabból ép úgy ki nem maradhat, mint emitt a' *minor* tétel; különben amaz magában egy nagyképű glossa, egy üres általány, üres felhő, melyből a' földre hasznos eső alá nem száll. Igaz, teljesen igaz, mit Schédius egy osztálygyűlésben mondott, hogy: „egy a' philosophia;“ de úgy vélem, jól meg kell különböztetnünk a' benső lényt a' külső tüneménytől. Mikép a' fölény saját szép világában, úgy a' philosophia is sajátlag az életben, és az irodalomban tűnik fel, melyek a' hely és kor' változékhöz képest ezer alakúak. Hiszen az emberi természet is lényegében egy az első embertől fogva maig: azonban mégis minden egyénben ezen egység más más színezet alatt tűnik fel; és így minden nemzetben és minden korban is más-kép módosítva. A' philosophia életbölcsesség' tudománya lévén, az élettől magát el nem szigetelheti, és mivel az élet, leánya a' kornak és helynek, bizonynyal amaz fölveheti, sőt föl is veszi szükségkép mind a' hely', mind a' kor' színezetét: ezt fölvevén, a' philosophia soha sem lehet egészen tiszta és általányba merült, különben sikerét elveszti, és életkalauz lenni megszűnik.

Kérdik már most nyájas olvasóim: miben különbözik Széchenyi' philosophiája a' nagy hirű, főleg német bölcselők' bölceletétől? Felelem: abban, hogy ezek nem egyebek mint *major* tételek, mi-

*) „Über den jetzigen Zustand der deutschen Philosophie“ czimű munkájában.

nor és következtetmény nélkül; körülfelhőzve műszavakkal és úgy szólnak a' völgyben rejlő néptömeghez, mint a' delphibeli oraculum, melyről Plutarchus megjegyzé, hogy: „*ἔτε λεγει ετε κρυπτεται αλλα σματτει.*“ A' nemzeti jeles bölcselelő, ellentétben, úgy szól egy egész nemzetnek, hogy ez őt nem csak megérti, de szavára föl is lelkesedik. Midőn amaz fölemelkedve a' Sinai hegyre, szónokol a' felhőknek, és a' szeleknek, és szavait itt alatt senki nem hallja, ha hallaná is, nem érti; akkor a' nemzeti bölcselelő úgy tűnik fel, mint nemzete' és kora' Prometheusa, a' ki a' tüzet lelopva az égből, azaz előbb, hosszadalmas és komoly tanulmány által elsajátítva az észderűt, és a' szív' istenmelegét, ezek' hasznára kortársait is megtanítja. Nem akarom az elmélet' becsét egy szemerrel is alább szállítani, jól tudom az ész' Olympusára felhágott bölcselelők' érdemeit, magam is jól ismerem ez út darabosságait, sőt elmondám már, hogy a' major tétel mi szükséges a' syllogismusra; csak azt jegyzem itt meg, hogy vannak *enthymemák*, mikből az egyetemes tétel egészen kimarad, és mégis jó, mégis derék az okoskodás. Így Széchenyi is azért hogy a' majort mindig nem biggyeszté észjárása elébe, nemzeti *enthymemája* által olly csoda dolgokat vitt végbe, hogy ha ő e' nehéz pályán dicső haladásában nem gátoltatik, ha messzevágó tervét még olyanok is nem gátolják, kik őt „*legnagyobb magyarnak*“ nevezve, nyilvánítják, miként: „senkit historiánkban nem ismernek, kiről elmondhatnók, hogy százados hatásra számított lépései sem korán sem későn nem érkeztek.“ — itélve abból, mit tett ő egy rövid évtized alatt, mik voltak a' paloták' urai és hölgyei öelőtte és utána, minő lábon állott a' nemzeti értelmiség, nyelv, irodalom és tudomány — bizonynyal mondhatom, hogy most más nap, és más csillagzatok fénylenének felettünk.

Ámde korán sincs czélomban panegyrist írni, és e' nagy emberünket, minden oldalról, saját fényében feltüntetni: én most csupán úgy állítom őt elő, *mint nemzeti bölcselelőt*: a' ki az életnek, és így a' nemzetnek is csupán nagy egészletét tekinti, ennek nagy körrajzát teszi műtárgyául; részletekhe elegyedni óvakodik, pártok' tekéjévé lenni idegen; szóval,

Udam spernit humum fugiente penna. *Horatius.*

Hogy valaki nemzetének Prometheusa és Socratese lehessen, *nemzetideált* kell annak elsöben is agyában létesíteni, de kivihetőt, és épen nem ábrándost 's valósíthatlant. Minő népideálja vala Széchenyinek, előadja maga *), melyet élénk színekkel fest egy academiai nagy gyűlést megnyitó beszédében: melly nagyszerű, bár akkor félre értett, sőt sokaktól megrótt nyilatkozatban rejlik az üdvözölt gróf' mind messzevágó tervének *kulcsa* — ebben rejlik azon *szírt is*, mellyen párnélküli terve megtört: — mind pedig azon *gyógy-*

*) A' m. tud. társaság' Évkönyvei. VI. köt. 1842. lap. 76—89.

szer, melly, ha el nem csüggedünk, a' sir' széléig vitt nemzetünket még egyszer halálos ágyából felköllheti, és nagygyá teheti. Hogy ezen nemzetideál életbe nem lépett, és ő a' magyarból, miként akará, „*ok' népét*“ nem tehetett, ennek egyedüli okát nem öbenne, hanem a' kelet' népe' természetében kell keresni, melly olykép áll ellene a' legnagyobb művész' langeszének, mint morzsálékHzó kő a' phidiaszi vésőnek. Tett ő, mit e' kiskorú, és gyermeknépből teheti; de olly nép közt, „*mellynél, mint maga panaszkolja, mindent már csirájában megront, meggyilkol a' viszálkodás' és az irigység' daemona, mellyet sötétség vesz körül, és a' melly saját kebelében dül*“ illy nép, *ok-néppé* alig lehet valaha, mert e' között szabadon üzeni szeszélyeit mindig a' rabulismus.

És már most, itt eljutottunk azon tárgyhöz, melly értekezésem' főcélja, e' vállalatom első, és melegközepe. Teljes meggyőződéssem szerint vallom, hogy míg mi magyarok nemzeti, és magán életünkben azon elveket nem követjük, mellyeket nagy életvezérünk, Széchenyi, ezer meg ezerszer előnkbe adott, szívünkre kötött, és fényes példájával tanított, addig soha ki nem kelendünk nemzeti és philosophiai neveltlenségünk' bölcsőjéből. Két nagy gönczöle van bármelly életnek, egyik a' derült, hideg, egészletet és nemcsak részletet felfogó, férfias és nem könnyen elferdíthető *ész*: másik az isten' melegével lelkesedő, az *ész'* parancsától semmi csáb, semmi sophisma, semmi alsóbb érdek által el nem tántorítható *szív*: ezeket kell bölcs egyességben, és egymást átölelő harmoniában tartani, és oda munkálni, hogy cselekvényeinket a' hideg megfontolás, a' mindent jól előre kiszámító eszély 's ildom jellemezze; főleg mérsék, melly tetőpontja minden bölcseségnek; úgy hogy, midőn Tacitus derék ipát, Agricolát, a' legügyesb statusférfinak akarja velünk tekintetni, azt mondja róla: „*Retinuit, quod est difficillimum in sapientia, modum.*“ Ezen *mérsék* hiányzik a' magyarban, mint kelet' népében; és e' hiányban gyökerezik philosophiai, és politcai éretlenségünk. Valóban igaz, mit a' czenki bölcs olly sokszor monda rólunk, hogy: „*mi keleti, azaz gögös, magunkat túlbecsülő, saját keblünkbe nyúlni, önismeretre jutni, épen nem akaró és így elfogúlt, makacs, irigy, a' jobb előtt meghajolni, a' szebbet, 's nemesebbet elismerni nem bíró, még kiskorú, sőt gyermek nép vagyunk.*“ Már pedig a' philosophia' egyedüli föltételei: önvizsgálat, öngondolkodás, és öncselekvés. Míg ész, szívet, jellemet összhangzólag ki nem mívelünk, addig örökké bábjátékai leendünk heves érzelmeknek nemcsak, hanem a' rossz akaratu' sophistáknak, szavakban csillogó Gorgiasoknak, és politcai himpelléreknek.

Öszintén és ünnepélyesen megvallom itt, Tek. Társaság! hogy én Széchenyit, igen nagy előszeretettel, mindenkor nem csak úgy tekintem, mint arany éveiben honunk' áldott nemtőjét, hanem részemről, mint bölceseleti rokonomat. Reménylem, lehetek én még

olly boldog helyzetben, hogy harmonisticai rendszeremet, mellynek alkotására szenteltem életem legnagyobb részét, mellyet már „*Magyar Parthenon*“ cím alatt, összeírni el is kezdettem, a' tisztelt közönség előtt felmutathatom, és földéríthetendem e' nagy igazságot, hogy: miként a' világegyetem' örök elve és egyetlen nagy törvénye a' harmonia; úgy az *egyéni*, a' *nemzeti*, és a' *világphilosophia*' fő elve is nem más, mint ezen más nyelvekben teljesen ki nem fejezhető szó, harmónia: ez az alpha és omega életben úgy mint tudományban, e' tengely körül forog minden való, minden szép, minden jó; ez a' világ, és élet' gönczőle: e' felé delejt minden nemzetnevelő, sőt minden országlár, és ha ettől eltávozik, sirba dönti a' hont, és mint a' vak Sámson magára 's népére zuhantja az ország' nagy épületét, mellynek boltjai alatt, millió élet, millió érdek nyugszik.

Ezen rendszert követé gyakorlatban Széchenyi; és igen örülök, hogy a' mit én elméletben, és rendszerben itt tanítok, ép ezt látom elvekben és gyakorlatban föltűnni nagynevű nemzeti bölcse-lönk' fényes tettei által. Mert, valljon nem úgy képzelé-e ő a' magyar nemzetet, mint egy öszhangzó egészletet, mellyet önmagával harmoniában kell tartani, nem pedig egyes részeit egymástól elválasztani, vagy épen ellentétbe hozni egymással? Ő, midőn nagy reformját elkezdé, canonúl tévé ugyan az észjogot, és a' magyar törvények' tömkelegébe a' bölcselet' vezérszövétnékével behatva, ezeknek főleg észbeli alapját fürkészsze, főlemelkedett az ész' derűs fölegvárába: de ne feledjük, hogy midőn ő ezt tévé, távol vala más részről attól is, hogy mindent, mi az észjoggal ellenkezni látszik, vakmerően felforgasson, okúlva némelly újabb nemzetek' forradalmi rémjain. Ő az észjogot becsülte mint palladiumot, miből megtetszik, hogy korát érté, és ennek kívánatait ügyesen felfogta: ámde a' tételes jognak sem vala megesküött ellensége, becsülte ebben is, mi az ész' örök elveivel öszhangzott, legalább metsző ellentétben nem állott; bölc's középet tartott tehát a' historiai és az észjog között: józan philosophiai tapintata, egykor hadi ember' létére, jobban vezérlé őt itt, mint sok szakbölcselet, kik a' bölc's mérsékről mitsem tudnak, és vagy *Lermnier* és *Savigny*, vagy pedig *Rotteck* és *Thibaut* túlzó tanainak hódolnak.

Harmonistának nevezhetem őt abban is, hogy valamint a' kivihetőséget soha sem választá el az eszményiségtől, úgy a' kormány' érdekét sem szakasztá el soha a' nemzet' érdekétől. Ő mint mágnás bár a' honnak első szülöttjei közé tartozott, e' honnak, melly egyetlen osztályért millió gyermekeit magától eltaszította, Széchenyi mégis az önédek' syreni csábjait nagy lélekkel megvetve e' személy-válogató és részrehajló anyának szemire lobbantá kiméletlenül e' nagy hibáját és ezt jókor figyelmezteté: mit várhat ezért keblétől méltatlanul eltaszított gyermekeitől. Ámde más részről, förendű tár-

sai' észjogait is oroszlanýilag védé a' magas elveit roszul alkalmazó és túlhajtó politicusok' ellenében, és a' jacobinismus' megeskütt el-lenségéül mutatkozott.

Bölcs vala ő, a' nemzetélet' egyes részleteit, mindig az egész-nek szempontjából tekinteni: nagyszerű terve öszhangzatos volt, és épen nem ábrándos, hanem szilárd, és tömör alapra épült. Ezért sikerültek olly jól minden vállalatai, mik az ügyetlen átalakítóknál azért nem vezetnek célra, mivel ezeket az egyes részletek sokkal inkább elfoglalják, mintsem hogy az egésznek áttekintésénél gyar-lóság ne keverednék nézeteikbe. Nemzetünk' ama' mótelye, a' ra-bulismus, az ő szüziesen tiszta életnézetét el nem ferdíté, természeti józan tapintata mindenütt kitaláltatá vele a' közép ösvényt, és azt, mikép kell magunkat viselnünk kormány, és nemzet' ellenében; és midőn ellenfelei úgy tekinték Magyarhont, mint egy isolált egész-lelet, melly szerintők légtűnet, és meteorkép lebeg a' többi társor-szágok felett, ezeknek is némileg mintapéldányul szolgálendő: Szé-chenyi kimondá az igazat, — mellyért fejét betörék — és „philoso-phiusi felfogással belé gondolá magát amaz eldönthetetlen ténybe, hogy Magyarország az osztrák tartományokkal biz egybe van háza-sítva, és a' közállodalomnak csak egy kiegészítő részét képezi: úgy hogy egyedül e' kapcsolatban találhat szerencsét, vagy sehol.“*)

Bölcséleti rokonomnak ismerem őt abban is, hogy ő mint volt hadi ember jól kimutatá helyét mind a' kormánynak mind a' népnek. Népfőnségtől idegen volt, bár a' népért szívverét feláldozni kész vala. Népnel az úgynevezett fensőbb philosophiára, mellynek tető-pontja a' politica, nincs is semmi szükség, elég ennek a' természe-tes és józan logica, elég a' közérzésre és tapasztalatra alapított er-kölcstan; ha őt többre akarjuk vinni, ha előtte *népjogokat* emlege-tünk: bizonyos, hogy kárt teszünk neki, mert saját alárendelt kö-réből kiveszszük, tudalék által a' kétely' tengerébe meritjük, mi több, békétlenné, elégületlen és forrongóvá teszszük. Kevés *Newtonra* van szükség, ki egy alma' leeséséből kitalálja a' világegyetem' rend-jének kulcsát, a' nép' emberének elég, ha az erkölcsi világ' ren-detlenségének kulcsát a' tiltott alma' megevésében, vagy is a' tör-vény' áthágásában, teljesen feltalálja. Ő *népjogok* helyett kötelesség-érzetet tanított, de előbb „Hitele“ által, a' haza' nagyjainál lelkis-meretet ébresztett: *népjogokat*, a' convent' tagjai példájára, soha sem követelt; mert szent volt előtte, mit egykor *Schlözer* **) olly jól mondott: „Üdv, u. m. az emberjogok' hirdetőinek; de ezek ne mulasztssák el előbb népeiket az emberi kötelességekre jól megtanítani. Hogy amazokat a' nép' életében egész terjedelmökben érvényesekké

*) Politicai Programmtöredék. I. 25.

**) Schlözer's allgemeines Staatsrecht. Götting. 1793.

tehessük, szükség, hogy olly embertöbbség létezzék, melly képes legyen emezeket egész terjedelmökben teljesíteni.“

Igy lön aztán, hogy nemzeti életrendszere nem hasonlíta Plato' köztársaságához, amaz, nem a' betegen ingerült radicalismus, hanem a' méltány, a' mérsék, az erkölcsiség' alapelvéből indúlva ki, nem csak hogy felforgató és forradalomra izgató nem vala, hanem inkább békítő és *engesztelő*; melly, míg káros beavatkozások nem történtek, gigási erővel ragadá meg a' társas élet' ezer viszonyait. Üdvös irányt ada a' polgári és büntető törvényeknek, a' nélkül, hogy a' bölc és méltányos kormánytól feltartóztattnék: és öröm vala látni, mi fölséges hatást tőnek jeles elmeművei az összes hon' nagy testében mindenütt; mikben annyi lelkesedés annyi fölvilágultsággal, annyi honszeretet annyi hűséggel a' föls. uralkodó ház iránt, annyi szabadságszeretet annyi törvényességgel párosultak.

Igaz, hogy későbbben bölc tervéből kiüttetve, orbiliusi szigor gyakorlott, eltaszítva magától azt, ki e' darabos beszédű Mózesnek ároni szolgálatot tehete, és a' ki neki eleinte homokhordó napszámosul is kínálkozott; fájdalom! gyakran beköszönte nála a' komor szeszély, és a' mi országos szerencsétlenség vala, nem bira sem Pericles, sem Socrates, sem Antoninus' stereotyp hangulatával és kedélyegyenével; ámde ezen szomorú jelenetet már most úgy tekinthetjük, mint előfutását e' nagy szellem' elsőtétülésének: melylyt lélektanilag is megfejthetünk hona iránt lángoló pár nélküli szerelméből, és vas akaratából, melly mint Achilles hajlani nem tudott; meg azon előérzetből, melly neki mint rendkívüli egyeniségnek, mint följobb emlitem, *látnoki* tulajdona vala.

A' philosophia ugyan már régen pálczáat tört a' jóslatokon: az ezekbeni hitet úgy tekintve, mint a' melly minden alapos okot nélkülöz; azonban a' német bölcselek' ama' királya, *Leibnitz*, még sem veté meg egészen ezeket; maga a' fölvilágúlt *Herder* sem; mert, „A' kitűnő nagy emberek' jóslatai, úgymond, nem egyebek, mint jót irányzó javaslatok, nem visiókra vannak ezek építve, hanem mély tapasztalatokra és olly észelvekre alapítvák, mellyek állandók, és a' legkésőbbi jövődőkbe is mintegy beszöggellenek.“ Van is rá elég példa, hogy a' legnagyobb elmék, a' jelenből ítélve megjósálák a' távol, vagy közel jövődők' derűs, vagy borús fordulóit. Így *Seneca* megjövendőlé, hogy valaha egy új világrész fölfedeztetik. *Leibnitz* és *Rousseau* előrajzát adák a' XVIII-dik században történendő, nagyszerű erkölcsi, és political forradalomnak, hogy most *Tacitus*, *Machiavelli*, *Canning*, és *Lottich*' valóban figyelemre méltó jóslatait mellőzzem. Miként a' holdkórosokban, testök minél gyöngébb annál bámulatosb erőt fejt ki a' test' kötölékei alól felszabadúlt lélek, kik látnak behunyt szemmel, látnak, ha a' magnetizálók' előadásainak hiszünk, messze tartományokban történő dolgokat: így Széche-

nyi is, e' nagy Apollónk, már 1840. látá hogy : „Honunk forradalmi előzvényekben tébolyog;“ 1841. a' „Kelet' Népében“ figyelmeztet bennünket, hogy : „a' magyarság' terjesztésével felette csinján kell haladni : a' más nyelvűeket vegyük be előbb alkotmányunkba, hogy ők is bevegjenek minket, azaz, magyarságunkat magokba.“ 1842. elnöki megnyitó beszédében már ezt mondja : „Rövid idő múlva, egyedül e' négy betű : *volt* — fogja illusztrálni valahai létünket.“ Az 1848-ki diaeta alatt pedig, míg mások a' bekövetkezendő nemzeti újjászületésnek örültek, ő szomorú vala, és látá e' honnak utósó halálos vonaglásait. Míg mások képzelének magok előtt egy nagy-szerű üdvleldét, ő látott egy nagy sírt, és mintegy második Jeremiás képzelé, hogy a' leégetett és lerontott Jeruzsálem' romjai között jár.

Seneca, ismeretes leveleiben, a' bölcselőket úgy tekinti, mint nemők és nemzetjök' növelőit. Úgy van : ők megingatják földieik' legkárosb befolyású előitéleteit, meg a' philosophiátlan tekintély' helye vára' alapjait, és új nézeteket állítanak fel, melyek az erkölcs, a' jog' és a' méltány' alapjain nyugszanak.

Ezt tevő bámulatos sikerrel Széchenyi, a' ki éltének arany korában nem vált meg függetlenségétől főleg azért, hogy e' rop-pant vállalatnak megfelelhessen : választva ama' bölcshez illő jutalmat, mely a' kebel' öntudata, nem pedig azt, mit e' világ nyújt, a' hivatalt és a' tisztséget, mik nem egyebek, mint arany békók, és ékkövekkel ragyogó bilincsek. Ifjú lelkesedésében mind végig megmaradt, és egyéb bálványt nem ismert, mint az általa lelkesen felkarolt hont ; melyet bár pygmalioni szerencsével bájolóvá nem faraghatott, mégis belé holtig szerelmes lön. Nem is hajolt meg egyéb előtt, mint tiszta szíve és jó lelkismerete előtt ; nemzetnek és alkotmánynak élt, ki előtt csak e' kettős cél lengett : „nemzetiség, és alkotmány.“ Ezt tisztelői tudják, lelkes iratai tanúsítják, fényes tettei hirdetik. A' küldicsöitést megvetve, igaz dicsőséget nyert nem annyira kortársaitól, mint bizonyynyal nyerend az utó-kortól.

Örök bölcseség' istennője, Pallas ! ki Hellasban Hygiea név alatt is tisztelttétél, szánd meg e' hű szolgálodat, a' ki honunkban neked, és Musáidnak fényes templomot építeni segített ; szánd meg ezen Ulysses-t, kit utazásaiban a' te karod vezérlet ; és a' ki bár boldogabb 's hálásb honokban, nestori kort 's vidám öregséget vihata ki, itt és nem másutt kívánt élni, csak hogy nyomorú *Ithacáját* boldogítsa. *Éljen* is, és e' lázár nemzetet bölcs vezérletével még egyszer támaszsa fel halottaiból.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 16. 1850.

(a' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Jerney, rend. Podhradczky és Walther
lev. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Döbrentei, Horváth, Kállay,
Szász, Szemere, Szontagh, Zádor rr. tt. — Ballagi, Bertha, Garay, Hunfalvy,
Lugossy, Lukács, Mátray, Pauler, Reguly, Széchy, Tasner lev. tt. — Toldy Fer.
titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt

alkalmat vévén Toldy Ferencznek aug. 17. Jerney János' előadása' alkalmával tett azon nyilatkozatától, mely szerint néhai Rummy Károly' azon nézete, hogy a' magyarok' régi Sabartoi Asphaloi' neve nem egyéb mint „Avares muniti“, igen figyelemre méltó a' tudósok' e' tárgy körül sokféle elágazó véleményei között; a' magyarok' régi Sabir nevérol értekezett a' következőkben:

I A' *sabir* név nem = avar, mint Rummy, 's előtte már régebben Horn György vélekedtek: „Hunni saberi apud Cedrenum et Procopium vel cum Avaribus vel Siberiis *Russiae*, vel cum utrisque iidem.“ (I. Belii Adparat. p. 416).

Ez utolsó állítás igaz, az első nem, mint azon más állítása is Hornnak: „Ab ipsi (Sabiris) Sabaria Hungariae dicta“ nem fogja a' crisist kiállani.

Rummy szerint az *abar* vagy *avar* név' görögös leírásában a' kezdő *a* betű felett spiritus lenis állott ('), ez kemény hangzatuvá lett — spiritus asper ('), mely ismét könnyen változhatott *s* betűvé, tehát három processuson ment át az avar névnek a' sabir névvel ugyanazonítása. Az egész hypothesis azonban ledönti azon egyszerű észrevétel, hogy éppen az avarok' kijöttével egy idejű írók a' *sabir* és *avar* nevet jól elkülönözik egymástól, 's mind a' kettőt külön népágazatnak írják, még pedig ugyanazon egy helyen, hol a' két nemzet' egymás közti csatázásait leírják, nem is szólva azon leírásai lehetlenségről, mely szerint a' spiritus asper leírók által akár nagy akár kis sgmává (Σ, 6) változtattatott volna által, mire példa nincs: mert a' betűjegyek vagy characterek' alakzatja itt egészen különböző.

A' kijött avarokkal egy időben élt Evagetus már így ír: „*ἡ θ-
 ρος θε σκυθικόν οἱ Ἀβαροι τῶν ἀμαζονίων*“ azaz *gens scythica ha-*
maxobiorum Abari, qui (itt latinul közlöm a' többi) campos ultra
 Caucasum sitos incolebant. Hi cum a turcis finitimis suis gravi de-
 trimento affecti sunt, relictis sedibus universi cum uxoribus ac liberis
 ad Bosporum venerunt, deinde relictis littoribus Euxini Ponti uberius
 progressi sunt, cum omnibus barbaris, qui in itinere occurrerunt,
 depugnantes. Tandem vero cum ad ripas Istri pervenissent, lega-
 tos ad Justinum miserunt.“ (Histor. Eccles. I. 5. c. I.)

Justinus akkor a' Dunánál őrt állott katonáival, 's egy más, szinte egykorú író Menander így folytatja az Evagriustól elmellőzött

további eseményeket. Justinus a' történekekről jelentést tett Justinianus császárnak, ez az avaroknak *Kandich* nevű követét maga elé ereszté, vele értekezett, és ajándékokat küldött az avaroknak azon felszólítással, hogy a' császár' elleneire törjenek, kik is legelőbb az ógorokat (*οὐγροί*), azután a' *zálokat*, végre a' *sabirokat* (*Σαβίροις*) verték 's pusztíták el; 's Menander hún fajúaknak írja e' népeket. (I. Otrokocsinál bőven előadva az eredeti 's általa magyarázatokkal ellátott szöveget: Origin. Hungar. Franequerae, 1693. p. 174).

E' hún sabirok már, miként előadtam, 456 körül Procop' tanubizonyysága szerint több más rokon ágakkal az éjszakkaukazi hegytövek' lakói voltak: „Hunni qui Sabiri vocantur (*Σαβίροι*),“ ismét „Sabiri gens hunnica est“ 's ez időszakban még az avarokról szót sem tesznek a' görög írók, Priscus rhetort kivéve, tehát nem is hihető, hogy a' régibb *sabir* név (miről alább) a' későbbi *avar* névből rontatott volna el, 's minden bizonynyal *Sabarchán* is, ki hún-bolgár haddal pusztítá a' VI. század' közepén Hellás' belsőjét, illy sabir főnök volt (I. Geschichte der Halbinsel Morea von Fallmeyer. Stuttgart, 1830.); a' mi annál inkább hihető, mert a' sabirok — mint már előadtam — a' bolgárok közt olvadtak fel, 's a' bolgáriai *seber*, *sidbar*, *cipor* (plebs, rusticus) rólok maradt fen, mint a' kik bolgár jobbágyok lettek.

A' mi már Const. Porphyrog. *Sabartoi asphaloi* nevét illeti, mikép hívták a' magyarok *valami oknál* fogva magokat hajdan, melly nevet a' perzsa határookra költözött rész továbbra is fentartott, bajos elhatározni a' sok magyarázat közül mellyik az elfogadhatóbb, mert Dankovszky *zavar*-ja 's Horvát István' *závárja* nyelvészeti uton épen semmi bizonyosra el nem vezetnek, az első maga magának is ellent mond, midőn a' leírók' hibáját helyre igazítván *Σαβαρ ή τοι αβαροι* (= Savar idest tuli), mégis a' *zavar* szót veszi magyarázati alapúl fel, holott az a' bátorságnak, biztosságnak épen ellentéte, a' második' *závárja* pedig szláv elnevezésre is alkalmazható, 's ezen széles uton elindulva tág mező nyílik fel zsidó, arab, 's az ezzel rokon amhár, perzsa stb, hason hangu de más jelentésű szókat is segítségül felvenni, a' mi aztán igazi bábeli zavar lenne. Például az arab földleírásban *Sebir* Mekka' nagyobb hegyei közül egyik, Moschterik szerint, 's még hat helység' neve is (Wiener Jahrb. XCIII. 73.); ugyanott *Sobeir* pusztja 's Jemen tartományban *beni Ssobr* egy népágazat (I. c. XCV. p. 18). Az amhári nyelvben *Sababara* = öszvetördelni sabara törzsből (I. Rödigert, Allg. Lit.-Zeitung. 1842, Nro. 89). Bulgarin szerint a' karpati szlávok' gyűléseinek neve *kolo*, és *ssobor* zbor törzsből, *spori* = termékeny (a' magyar szapora). Schaffarikban *Sebirzer*, *Saberzer* = Anwohner des Sees *Sebiro*, oder *Sabri* orosz földön, a' sebirci, *sabirciből* lett (Slav. Alterth. II. 140). Burckhard' arabiai utazásában a' temetők körül *saber* bokor van, melly mindig zöld, *saber* arabul = türelem — ugy

mond — mert a' feltámadást elvárni arra sok türelem kell (Reise in Arabien. Weimar, 1830. I. 256. kiadta Gesenius). Megemlíthetők még a' görögösen írt *Σαπουρος* vagy *Sapor* persa király, helyesben *Schah-pour* = schah fia, kit Herbelot Schabournak is ír, melly névről a' *Kendi Schabur* 's több hason helységek' nevei, mint a' perzsiai *Schah-pour* hegynev is, melly sculpturáiról ismeretes (Wien. Jahrb. VIII. 306, 371). Meninszkiben *subr*, *soebir*, *süber* arabul nomen montis in Jemana, nomen familiae arabicae Gassanidarum, item sepimenta, horrea; tehát ez utolsó értelemben Burckhardt' *saber*-je.

Megjegyzem itt azt is rövideden, hogy jóval Evagrius, Menander, 's Prokop előtt Priscus az V. században elkülönözte már a' sabirokat az avaroktól, midőn a' már általam közölt helyen nyilván megírta, hogy ázsiai lakukból a' sabirokat az avarok üzték el: „*Commissa pugna cum Sabiris, quos expulerunt Abari*“, 's mint a' későbbi írókból már láttuk — Európában is viszont őket mint a' császár' elleneit, ismét az avarok tiporták le.

Engel (I: 303). Const. Porphy. Sabartoi asphaleséből következően állítja, hogy a' császár a' sabirokat tartotta a' magyarok' elődjének, a' mit az író maga is elfogadott. A' hún-sabirokra eddig kevés figyelem fordított, pedig az, minden adatokat egybevéve, régi törzsnemzetnek mutatkozik, mellynek historiai létezése Herodot' idejére, tehát 500 évvel Krisztus előtt vagy még elébb is felvihető.

Köppen a' Pontus' két oldalát lakó hajdani népek' táblázatjában így ír: „Már Herodot ismeri a' *Sapā* népet (VII. 110) Thrákiában, Eustathiusban *Sabi*, ezek itt, mint Egyiptomban is idegen bevándorlott népek voltak, mint Plinius, Bion után írja (VI. 39): „Bon autem *Sapen* vocat, quod ille *Esar*, et ipso nomine *advenas* aiit significari.“ Orpheus' Argonauticájában már (V. 753) a' *Sapa* vagy *Saba* nép *Sapeir* (*Σαπειρες*), melly Pontus' keleti oldalát lakta, a' bázeli kiadás (1523) *Saperi*, a' lipcsei (1764) *Sapiri*-nek írja, 's Ritter ezeket egynek tartja Herodot' *Saspiri*-jével, byzanti István' *Sabir*-jaival 's az örmény *Sisperitis* földdel, mellyet Strabo említ. (Wien. Jahrb. B. XX. p. 323). Eddig Köppen, 's már korábban Ortelius (Thesaur. geogr. p. 177) írta: „*Sabiri*, vel *Sapiri* gens pontica“ melly a' dél felé eső részeket lakta. Fejér György (Aborigines etc. p. 14) a' persepolisi felirásokra utal Darius Hystaspis' idejéből (520-485), mellyekben *Sapardia*' tartományá Herodot féle *saspirok*' földjének vétetik Lassen által a' Pontus mellett, (Herodotus, I. III. 94. I. VII. 79). Ammian Marcellinben *Sapires*, Xenophonban *Scythini*. Lassenben olvassuk (Die alt-persischen Keilinschriften von Persepolis. Bonn, 1836. p. 89): „A' perzsiai tizenhatszadik satrapia — mint Rennel megmutatta, éjszak-keletre Arméniával volt határos Herodot szerint, 's ennek *Sapeires* népe Colchis és Media közt lakott, a' felírásban *gapard*, a' *huna* nép és föld is ott közel volt.“

Lassen ugyan nem akarja itt a' hunnosokat értetni, sőt mások Lassen' olvasását nem is helyeslik, 's huna helyett *Joná*-t azaz *Jonest* (*Ionía*, *Ion* görögök' köz neve egész Ázsiában) olvasnak; de mégis feltűnő nagyon, hogy ez a' *hun-sapír* vagy *sabír* föld mint népnevek a' későbbi szinte egy ideig Pontus melléki hún sabirok' nevét tisztán visszatükrözi, és ha áll az, a' mit Ritter épen a' persepolisi felírás' magyarázataiban mond (Erdkunde VI. I. Abth. p. 92), hogy kappadókok, örmények, sapirok a' Fekete-Tengertől a' Kaspiumig mintegy övet képzettek, a' *huna* föld' lakói pedig a' Fekete-Tenger' dél-keleti szegletétől a' Láz földön át Armenia' éjszaknyugati hegyeiig terjedtek ki 's azok szittyá sákák voltak, kik az általa idézett kútfők szerint már Krisztus előtt az örmény földön foglalásokat tettek, kikről a' *Sakasene* tartomány' neve máig fen maradt, hogy továbbá e' sákák a' Fekete-Tengerig lehatottak, a' mit Strabo nyilván tanúsít, 's hogy Xenophon' *skythín* népe is, melly ott lakott, csak illy szittyá sák faj volt; hogy végre épen Sakasénében későbbben a' fejez hunnosok tűntek fel parthus dynastia alatt, kik onnan Indiába mentek le a' VI. században Krisztus után, hol Kosmas egyiptomi görög kereskedő 's utazó rájuk is akadt — ha mind ez áll: úgy a' szittyá hún-sabirok' rokonsága — melly Priscus' ideje óta kétségbe sem vonatott — a' fölebbi adatok' nyomán Krisztus előtti időre úgy-mint a' VI. századra felvihető. Ez Indiába leköltözött hunnosokról a' *Mhabarātha* című régi hősköltemény is emlékezik *húnás* név alatt, mellyben foglalt indiai régiségeket Lassen magyarázatokkal ellátta, 's egyenesen Kosmas' hunnosaira érti (Zeitschrift für die Kunde des Morgenl. II. B. I. Heft. p. 56). A' diospolisi felírásban is I. Menephtha alatt Ramses' emlékére több meghódított népnevek közt *Unut* népnév *Unni* tartományból említették Rosellini' gyűjteményeiben (I. Fejért, Incun. p. 31), mellyben a' jónok (junan) el is különöztetnek az unnutoktól, kiket Reingaum is hunnosoknak tart. Hogy régi aegyptusi feliratokban a' szittyák is *scheta* név alatt jönek elő, 's majd szövetségesei majd pedig ellenségei voltak az ottani uralkodóknak, arról a' tudósok közt ma már csaknem köz a' megegyezés. Salvolini külön könyvet is irt a' nagy Ramses' hadakozásáról a' schétákkal vagy szittyákkal (I. Geseniust Allg. Liter. Zeit. 1841. August. Nro 145). Másutt írja Gesén: „A' szittyák behatottak Thébéig 's azt elfoglalták.“ Herodot írja (I. 105), hogy Psammetich szép szerint megbékélt vele, 's onnan elmentek; a' ramessaumi (Thébében) feliratok közt a' barbar nemzetek' főnökei *scheta* tisztes mellék-néven jönek elő, 's ez annyi, mint scytha, Champollion szerint is. A' *scheta* nép' gyakori említése a' feliratokban oda mutat, hogy a' szittyák 's az egyiptomiak gyakori érintkezésben voltak egymással, több ízben, mint Herodotból vélhetni. (Allgem. Liter. Zeit. 1841. Januar. Maurer Commentar. felett). Letronne szerint (Journal des Savants. Sept. 1844. p. 562) Wilkinson aegyptusi feliratainak közlésében a' *scheta*

vagy *kketa* népről írja Déli-Egyiptom' pásztor néptelepjeiről, melyek Champollion szerint 2, 300. Krisztus előtt rontottak oda be: „des Scythes détachées de le grande invasion qui était descendue dans l'Asie Occidentale.“ Egy más referens Rosellini' nagy gyűjteményeiről így ír: „A' scheta nép tán a' chinai khitánok, a' hellen scythák, a' későbbi géták, meglehet hogy e' nép sok ezer évig fennállt a' világ' története' színpadán, III. Ramsesnek sok baja volt azal, míg végre főnökével *Schetasiroval* megbékélt. (I. Jahrb. für wissenschaft. Kritik. Berlin, 1841. Febr. Nro 33). Ez a' *scheta-sir* főnök' neve visszaemlékeztet a' Herodotban fen maradt szittyia *Goitosyr* névre, melyet az író szittyia Apollónak tartott, Ritter pedig egykor Buddhának véleményezett. (Die Vorhalle europaeisch. Völker. Berlin, 1820. p. 30) Vesd össze *Parthosyr* vagy *Parthosür* király nevet Arriánban, jobban *Partha masir*, kit Traján öletett meg (Tudom. Tár. VI. kötet: a' keleti nyelvek' magyar történeti fontossága). Udvarhelyszékben volt egykor a' *Zetha* vára, Hargita hegy' nyugati oldalában *Zetha-loka* falu. „Ugyan ott, nem messze innen, írja Cseke József — nagy magas faragott kőszálak, 's oszlopok találtnak, melyek királyi pompás temetőkre mutatnak; — ez, úgy mond — vizsgálatot érdemel.“ (Scythia. Mss). Vajjon ez a' *Zetha* nem az egyiptomi Scheta-e?

Tudjuk azt is Justinusból, hogy a' szittyák és egyiptomiak soká vitatkoztak a' felett: melyik a' régibb nemzet, azért hihetőnek látszik, hogy mind az egyiptomi, mind a' persepólisi felirat *szittyahún*, nem pedig görög *jón* nemzetre vonatkoznak, annál inkább mert Lassen szerint a' Pontus melletti *hún* földön *Tibarenok*, *Moschus*, *Makri*, *Mossynoeki scythini* népek laktak, kiket *Huna* névben foglaltak össze a' perzsák, 's a' talmudisták is a' két első népfajt hunusoknak magyarázták, és már Bochart erre figyelmetessé tett, midőn a' talmudból közli, hogy a' húnföldi sajtokkal élés tiltva volt a' zsidóknak. „Unnos intelligi suspicor, quorum casei Judaeis ideo prohibiti, quia ex equino lacte facti.“ (Geogr. Sacra edit. Villemandy. p. 180). Bochart, Herodot, Xenophon 's más régi írók' helyeiből okoskodva azt is hozzá teszi, hogy a' fent említett népek egymáshoz rokonok is voltak, mert egy közös vezér alatt, 's hason fegyveremekkel harczoltak, egy fő vezéröket *Ariomardot* meg is említi Herodot; a' mi hogy nem görög név, hanem inkább scytho-perzsa, magából kitetszik *). Ha a' *huna* föld' lakói jónok voltak volna, úgy

*) A' szittyák régen ariusoknak 's aramaeusoknak neveztettek Ázsiában, miről Cellarius, Saumaise, Halling, Wilson bőven értekeztek. Nagy *Ar*, Kis *Ar* magyar faluk' nevei, az *Ari* családnév, az *Ariorum stirpes* circa Jemisei (Pallas) a' votjákok' *Ari* neve stb. mind ide tartnak. (I. *Ari* szót Glossariumomban). A' *mard*, *merd* perzsául, örményül *mart* embert jelent; a lapp és syrjaen *mort*, a' finn *musch*, *mihs mees*, *myss*, a' kurd *marus* = homo: a' márdok' neve = männlich. *Mard* Jaubert e' szerint = vitéz, hős stb.

Xenophon, ki tízezer katonáival vonta ott vissza magát, meg is említette volna e' népek' görög származatját; de éppen ellenkezőt írt: „Hos dicebant nostri commilitones omnium esse, per quorum fines transiissent, inhumanissimos, et a graecorum moribus maxime alienos.“ (Bochart l. c. p. 184). Az említett népfajok' vitézségéről 's fegyvereikről: nyíl, paizs, nagy markolatu dárda, felkötött kard, több tanubizonyosságokat öszveszedett Bochart, kihez az olvasót utasítjuk. Biztos következés mind ezekből, hogy a' *huna* és *sabir* határos földeknek egykori lakói Krisztus előtti hatodik században *hun-sabirok* voltak, és éppen Colchisban a' mai Láz földön volt *Sabir*, vagy *Sibar* fővárosok (*Συβαρις*), melyet Bochart helytelenül ex ignoto *bu et βάρης* vont le, hogy azt szokása szerint a' zsidó *byra* törzsszóhoz köthesse (l. c. p. 289), holott a' *sabir* népnév sokkal természetesebb magyarázattal kínálkozik; az *os*, *es*, *is* végzet csak szokott görög ragozás, mint Sulla *Συλλας*, Gyula = *Γυλας* Beled = *Βολι-αδες*, Tárkány = *Ταρκανυς*; Sapeir = *Σαπειρες* 's hogy Const. Porphy. *Gylas* és *Carchan* fő tisztségek' nevei magyarul *gyűlés* és *kárbán* volna, csak erőltetett magyarázat, mert már a' székely pogány krónika *Gyula* és *Horkáz* fő igazgatókat említ szájhagyomány' útján. (l. Értesítő. 1847. l. 30.) A' VI. században utazó Kosmas is *Gollasnak* írja (*Γολλας*) a' fejrühunusok' főnökét (Cosmas Indicopl. in Montfaucon nova collectio patrum. Paris, 1707. T. II. p. 338. l. Lassent is: Zeitschrift für die Kunde des Morgenl. IV. B. p. 103). A' *gyül*, *gyűlés* egészen elkülönöző a' Gyula hely- és személynévtől, miről Glossariumomban bőven fogok szólani *Gyula* és *Tárkány* szók alatt.

Volt Itáliában is Sybaris város, melyről írja Micali, hogy Sybaris és Ionia közt élénk kereskedés üzetett, 's mikor Sybaris lerontatott, a' milétusiak Herodot szerint (VI. 21) gyászruhát vettek fel 's hajókat levágták. (L' Italie etc. à Paris, 1824. II. 168). A' dözsölők' *Sybarit* neve e' gazdag város' nevéből lett; de mit jelentett az eredetileg, a' görög 's latin szótárak nem adják elő. Meglehet, hogy az a' spanyol földi Sibarda (Ukert, Geogr. II. l. Abth. p. 432), 's a' pannoniai *Sabaria*, miről alább, helynevekkel állt kapcsolatban; de a' colchisi *Sibar* város már fekvésénél fogva is a' hún-sabir földre mutat, hol később Agathias *Unugur* = a' magyar *Ungur*, várost említi, melyet a' hún-ogorok építettek.

Hammer Const. Porphy. *Sabartoi asphaloit* fejr sabiroknak magyarázta, kik Siberiából jöttek ki, hol laktak a' hún sabirok és magyarok az Obi és Jenisei folyóvizek mellett. (Die goldene Horde, p. 17). Az első Persiába mentek, hol Theophylactus *Bendo-Sabiron* várost és *Matzar* vagy *Magyarvart* említ, hol közel a' Mátrahegy is; az orosz *Saburov* családneveket a' *sabir* névhez köti (l. c. p. 523); a' mi hihető is, mert Pallas is említ *Saper-kina* vagy *Saparowa* csuvas falut Sok vidékén Sok folyóviznél, a' mi a' magyar *Sok*

(Nyitrában), ó és új *Malomsok* faluk' nevével (Fejérben és Győrben) egy lesz. (Pallas, Reise durch verschied. Provinzen. I. 101). Ritter is említi Dauriában *Zipir* vizet, és *Sauer* helyet = Savir, Sabir (I. Klaproth, Tableaux de l'Asie p. 356), Asterabad mellett egykori kozár földön (I. 603. VI. 1. Abth. 510) és ha Bajornek igaza volna, hogy *Sibir* dauriai szó (= éjszak, 's perzsául is ezt jelentné, I. de Hyperboreis Commentar. Petropol. T. XI. p. 330), úgy *Siberia* és *Sabir* nevekre is a' magyarázat készen állna; de én nyomozásaim közt a' *Sabir* névnek még ily értelmére nem akadtam, 's mivel Bajer is a' kútfőt, honnan merített, meg nem nevezte, azt csak tudomás végett hozom fel; hogy *Sibir* egykor erős várhely volt Tobolszkon felül, mellynek romjai ma is láthatók, Lehrberg írja, de mit jelentett, ő sem mondá meg. (Untersuchungen etc. p. 26). Ritter említi Ptolemaeus után Indiában *Sabar* népet, mellynek földén gyémánt terem (IV. 344); másutt a' persepolisi feliratok' magyarázatában Herodot *Sapeir* vagy *Sabir* névről úgy vélekedik, hogy tán *Saphir* kövekkel kereskedtek a' sabirok, 's innen a' nevök (VI. 1. Abth. p. 86).

A' *Bendosabiron* név = sabir vár, vagy megerősített hely, a' perzsa *bend* és *sabir* szóból van öszvetéve: a' *Kendischabour* 's több, Schahpur után elnevezett városok' neve hason szókötés. *Bend* perzsául vár, erősség, kötelek, mint *Derbend*, *Terbend*, *Bendemir* stb, szók mutatják. Hogy a' sabirok 516. a' kaspi kapun keresztül törve Arméniát, Kappadókiát, Galatiát 's a' Pontus' környékeit zsákmányolták, hogy majd a' perzsáknak majd a' görögöknek voltak segítségül és szolgálatjukban, azt Schaffarik a' kútfők után előadta (I. c. II. 331.)

Midőn már Theophylactus Bendosabiront együtt említi a' magyarok' várával (το Μαρτζαων φρουριον) 's egy tájra is helyezteti, természetes a' következtetés, hogy sabirokkal már magyar csapatok hadakoztak együtt, mint később a' kozárokkal ugyan azt tették.

A' mesopotámiai magyar várt a' kúmai *Madschar* várossal ugyanazonítani nem lehet, mint Jerney tagtársunk egykor tévé, midőn a' kúmai magyar városról érdekesen értekezett (Tudom. Tár. 1843. Január, Február). Theophylactus' általa idézett helyében „Theodorus et Andreas Magarorum oppidulum vetustate ruinosum instaurant, quod a Beindaes non procul distabat“ a' *Βειονδας* név elhatározó; ezt Hammer Byramkoival vette egynek, melly bár hypothesis legyen is, mint Ritter, Kinneir' utazása után állítja (VII. 2. Abth. p. 84); de ez utazásból 's Theophylactus és Prokop' egyéb helyeiből mégis biztos a' következtetés, hogy valmint a' Bendosabiron úgy Magyarvár is Masius' keleti és nyugati vég csúcsainál, Tigris folyó viz' déli partjainál, nem pedig a' Kuma vizénél feküdtek.

Ugyan is Kinneir Byramkónál átutazott, hol a' Bathman folyóviz *Hössu keiff* felett a' Tigrisbe szakad közel Kiankoihoz a' mardini

uton, 's ott közel a' Máthrában halt meg. Már épen ezen diarbekri földön említi Theophylactus a' *Τιλιέρον προουρονις* egybekötésben a' Bendsabiron 's Magyar várakkal, ez pedig Ritter' mutogatásai szerint is az arab *Hössu keif*, hol Kinneir utazott, 's megjegyzi Prokop után, hogy még Justinian császár építtetett itt várakat a' perzsák ellen, milyen volt a' *Kiphas* vár Amida és Dara közt. E' két utolsó, és Nissibis három fő erősség volt Perzsia ellen, 's ezek közt a' Masius hegy' nyugati és keleti csúcsain Tigris' déli partján még tíz más kisebb fellegvárak vagy citadellák voltak még korábbi időszakból, melyeket Justinian császár ujban kijavíttatott. A' Prokopi *Kiphas* vár neve az arab *Hössu Keif* névben fenmaradt, ez pedig a' perzsa *Gili-gend*, melyet Theophylactus említ; a' Bendsabiron és Magyarvár hát azon tíz fellegvár közé tartozhattak, vagy is 516 után, mikor a' sabirok a' kaspai kapun áttörtek, épülhetek fel, mely utolsóról írja Theophylactus, hogy azon romladozott Magyarvár Heraklius' parancsára, mikor az Khosroes ellen indult, Theodor és András által kijavíttattak. Különben is a' perzsa-görög hadakozások' főbb része mesopotami 's örmény földeken történt meg, az éjszak-kaukasi Kuma-Madschar városnak kijavítása mitsem használhatott a' görög udvarnak perzsiai háborúiban.

Bár mint legyen a' dolog, én a' magyar régiségekben előforduló neveket a' *sabir* névhez csatolom, úgymint a' Kolozs megyei *Szopor* családnevet, mely Benkö' gyűjteményeiben már 1178. okleveleztetik, a' centurionatus *Sapuri* in Ritu expl. verit. 1217. ha az nem a' perzsa *Schahpur* vagy görögös *Sapores*; Erdew de *Supur* szinte Benköben 1297.; a' székely krónikában Zandirhám nője ex Magor, genere *Zapor* 880. Wagner említ *Szobor* pusztát 1226. (Decas 1. Bánfiak). Turóc megyében a' mosóczi járásban libera villa regia *Majusch*, II. András 1233. ajándékozta Porsonnak és *Sopyrnak*, ott van *Zabor* falu is, és terra *Zabor* 1263, melyet IV. Béla Kossuthnak Gad fiának ajándékozott. (Math. Belii Hung. Nova. T. 2. p. 336, 341).

A' *Szapári*, és *Szopor* neveket már Pázmándi a' Plinius' mediái *Sepirenejével* egynek vette (p. 841), és hogy a' Kurd földön tehát a' régi Médiában *Shak* viznél, a' *musur* és *sibar* népesapatok ma is fén vagynak, Ritter tanítja (VI. 2. Abth. p. 716), mellyel a' Pallas Szaparowa faluját csuvas földön *Sok* viz mellett öszvehasználhatni.

Const. Porphy. *sabartoi asphalos*-a mindig aenigmának marad. Valamint Atelkuzujára új magyarázatot kísértettem meg (I. Érték. a' Kozárokról, 56), a' *turk Atel-kiösét* használva, úgy jelenben is a' régibb magyarázatoktól eltérve, millenyek a' Prayé, hogy az a' Sabirephtalita két névből merült fel, a' Dankovszkyé *Σαβαρη τοταβηαλοι* = Sabiri id est tuti, mely olvasást egykor Hammer is jóváhagyott, a' *sabartau*, vagy *sabirtau* olvasást ajánlom, mely

legalább bizonyos historico-geographiai értelmezésre vezethet el, a' hozzávetett *asphal*essel nem sokat gondolva, melyet a' császár alanyi nézetből kapcsolt a' görög nyelvből oda, mondván, hogy a' magyaroknak hajdani neve *valami okból* „sabar“ volt; mely kifejezés magában már mutatja, hogy a' császár sem tudta az elnevezés' igaz okát. Meg kell azt is jegyezni, hogy az *asphales*' eredeti értelme firmus, stabilis, quod subverti non potest, a' bátorságos csak ebből levont jelentése a' szónak.

Az ázsiai földleíratokban már több *sabar*, vagy *sabirtau* azaz *sibér*, *sabir*, *shabar* hegylánczatokra 's hegyszorosokra akadunk, melyekről a' sabirok épen úgy elneveztetettek, mint a *tauriscusok* a' Taurus hegyektől, az alánok az *Alán* hegyektől „ὄρη τα καλεμενα *Alará*“ (Ptolomaeus 6, 14.), mely a' kis Altai hegyek' egyik ága; vesd össze a' mongol *Ulu-tau*-t épen ott, 's Ammian Marcellin' helyét: „Alani e montium appellatione cognominati“ (I. 31. 's Halling I. 48. d' Ohsson p. 180. itt mondatik: „Eustathiusban *Ala* = montagnes“ ez, úgy hiszem, csak a' mongol *oola* lehet). Az *ógor* néptörzsről, mint 'hegyek' lakóiról külön fogok szólni. Hogy a' *shabar tau*-ban az utolsó szó hegyet jelent, mutatják az urali hegynevek, 'Iremel-tau, Dshigalgi-tau, Kalgan-tau, Tura-tau, Koszhtau, Juran-tau“ mikről jól írja Müller: „*Tau* turk-tatár szó, törökül *Tag*, *Dag* = hegy“ (der ugrische Volksstamm. I. 24., hol *Ural-taut* leírja). Kasim-beg is turktatár grammatikájában (Kazán, 1839.) azt tanítja, hogy a' *ghain* betű nem csak a' tatár, hanem ozmán szóokban is gyakran vocalisáltatik, hogy a' *tagh* szót *taunak* mondják ki az ozmánok is. Klaprothban is *tagh*, *tau*, *taw*, *tag*, *dagh*, *daug*, *dag*, *tu* változtatások állanak (Asia Polygl. Tab. XXVII.); miknél fogva a' *shabar-tau* földirati neveket *shabar*, *shiber*, vagy *sabir* hegyeknek, és szorosoknak kell venni, a' minthogy Hammer is a' *Bendo sabiros* nevet „Der Pass von Sabir-nak“ magyarázta (Gesch. des Osman. Reichs, II. 648. Pest, 1828).

Lássuk most már Rittertől Ázsia' földirátát; Sibériában Bajkal tó' délnyugati oldalán nyulnak el a' *shabar-kui* vagy *shabar-tai* és *Medseditscha* (= medve) gránit hegyvonalok, Gobi földön a' *Sibartou'* síkja, melyet Mailla *Siber tainak* ír (II. 74. 362). Ugyancsak a' Gobi pusztát leírva, hol a' sibériai kiachtai út vezet Pecking' lapályaira, közli Lange' utazását 1727-ből, ki a' karavánnal két hónap alatt sok kinnal érte el *Schabar*-ta állomást, honnan kösziklákön vezet az út Chinába (I. 120). Balkh Bámiánnál kabuli földön hét hegyszorosoni átjárás van, egyiknek neve *schiber-tu* vagy csak *shibr* a' kabuli földrajzon, hol Timur, mikor Indiából visszatért, átment; a' Strábó' *sibar* népe úgymond (Diodorban Σιβας), a' mái *Siapusch* nép, mely *Scheibar*-tag vagy *Shiber-tu* hegyszorosnál lakott Timur' idejében, erős buzgányforgató volt ekkor is, mint 1400 évvel az előtt a' makedonok' idejében (VI. 251). — Ezen siapusch nép

közt a' szájhagyományi nevek a' kozár történetekből ma is divatosak, mint az minapi értekezésemben elő van adva. A' kurd földön lakik a' *sibar* népfaj, mely, mint mondják, a' völgy' vizétől vette nevét; ott a' *Kaluta* vár is, mely az erdélyi *Kalota* hegy- és helynévvel egy lesz (VI. 2 Abth. 716).

Klaproth *Sabara-to* földet említ Georgiában, melyet Wakthang király' krónikája kaukazi szájhagyomány után Gardabos' örök-ségének mond (Journ. Asiat. 1833. nro 72. p. 531).

Vajjon Justinus *Zaoporteno'* hegye (urbem quoque nomine Daram in monte Zaoporteno condit. XLI. 5) Mesopotámia felső részében *Sabir* hegy volt-e, melyet Hammer a' Bendo sabiron és Dara városok' nevével 's a' Magyar várral öszveköttetésbe hozott (Évkönyvek, III. 2. osztály, l. 136): még mindig fenmarad kérdésnek, jöllehet a' *Zaopor-teno* Sabar tau helyett épen úgy elrontottnak nézhető Justinban, mint más több elrontott keleti nevek görög 's latin írókban, melyeknek a' criticusok szerint legio a' száma. Az is tudva van a' szittyák' történeteiből, hogy sákák, parthusok, hunnuszok, sabirok, kozárok 's ezekkel vegyesen magyarok gyakran beütöttek a' görög és perzsa birtokokra, némelly részök ott maradt az elfoglalt helyeken, 's a' medo-perzsákkal öszveelegyedett; de ezek mint specialitások külön tárgyalást kívánnak. Jelen értekezésnek egyedüli czélja volt, a' magyarok' *Sabir* nevére újabb derűt felhozni, 's állhatatosan hiszem, hogy eldődeink egykor a' sinai birodalom' közelében laktak, azzal érintkezésben voltak, de hol, és mikor? azt sinologusoknak kell egykor felfejteni. Addig is jónak látnám, az orosz 's más utazók' tudósításaiból, nevezetesen Ritternek Ázsia' földleirátából 's más hason munkákból mind azon történeti, hely, személy, víz 's eszközök és termékek' neveit, melyek vagy magyar hangzatúak, vagy épen fenn is maradtak nyelvünkben, honunk 's nemzetünk' történeteiben, öszveszedetni 's egy illy gyűjteményt Gützlaff úrnak további használás és kutatás végett megküldeni; e' szerény ajánlatot a' tisztelt Academia' figyelmébe ajánlom azon hozzáadással, hogy főleg Magos- és Közép-Ázsia' tüzetnék ki e' munkálat' czéljául.

Végezetül a' magyarországi Sabariáról azt jegyzem meg, hogy az a' *Sabir* népnévre azért nem vonható, mert már Plinius (l. 3. c. 24) említi azt: „Noriciis iunguntur lacus Peiso et deserta Boiorum;“ ismét írja: „Iam tamen colonia Claudii, Sabaria et oppidum Scarbantia Iulia habitantur.“ Ezt hát hún-sabirok nem népesíthették meg. Fessler (Th. I. p. 263) két Sabariát említ Katona után, egyiket Szombathely, másikat Pannonhegy mellett; de volt egy harmadik is a' juvaviai püspökségben, melyről a' mondseei krónika 869, 890, 973, 979 emlékezik *Sabarea sicca ecclesia* név alatt, és Sternfeld, ki e' krónikának becses kivonatát adá a' bajor academia' Évkönyveiben (XVII. B. der Denkschriften. 1841. Abh. der hist. Klasse. 3. B. I. Abth). utasít a' magyarországi Sabariára is: „Auch bei Steinaman-

ger in Ungarn an der dürren *Saber*, heute *Zeber*.“ Az oroszföldi *Sebiro* tó melletti lakosok' nevei ma is *Sebir*, *Saber*, *Sabro*, a' pétervári 's twéri kormánymegyékben *Sebiro*, *Sabra*, *Sjabro* csak egy szó Schaffarik' útmutatásai szerint (Slav. Alterth. II. 139, 140). Hogy Nagy Károly' idejében szláv fajú telepek ülték meg Mosony, Szala, Vas megyék' elpusztult részeit, mutogatja Sternfeld egykorú oklevelekből, a' Nizider tónak is (Fertő) a' német *Neusiedler* adott nevet és jelentést, 's Ado Viennensis írja 804: „Hogy a' megkeresztelkedett avar chán propter infestationem sclavorum“ Sabaria és Carnuntum közt kért magának lakhelyt; Rhegino pedig 805. írja: „Cacanus princeps Avarorum imperatorem adiit“ stb (l. Otrokocsit l. c. p. 229).

A' Sabaria névnek magyarázatára tehát szükséges volna tudni, hogy Claudius' telepe micsoda fajú nemzethez tartozott; míg az nem tudatik, Horn' véleménye is csak hypothesisnek marad, hogy a' nevet a' hún-sabirok' nevéhez kellene kötni.

Osztván az ülés előadó' nézetét a' közép és némelly déli-ázsiai vidékek' helynevei' fontosságáról a' magyar ős történetre nézve, 's így azoknak összeszedése 's hasonlításától gyümölcsöző eredményeket várván: előadó' felkérte, hogy e' részben munkálkodnék annyival is inkább, minthogy az academia' tudomására a' tisztelt rendes tagnak ez irányban már is nem csekély elődolgozatai vannak.

— Ez után

REGULY ANTAL II

foglalván el a' szószerket, tekintettel Dr. Gützlaff Károly' nyilatkozatára, a' dzungárokról 's azoknak a' magyarokkal állított fajrokontságáról értekezett.

Gützlaff missionarius egy pár hét előtt, a' chinai nyelv- és írásmódról az academiában tartott érdekes előadása' alkalmával említést tőn egy népről, mely véleménye szerint a' magyarokkal azonos eredetű és nyelvű volna. Egy illy nagy hírű férfiú' nyilatkozatát vidékek és népekről, melyek hozzá olly közel, tőlünk azonban olly távol esnek, és olly ismeretlenek; 's melyeket ő saját történetünk- és nyelvünkkel összefüggésbe hoz, nem lehetett érdek nélkül hallani, és méltán fordítá minden mívelt ember a' Kokonoor' vidéke és a' dzungár nép felé figyelmét.

Minthogy utazásom' érdekei és feladatai nélkülözhetlenül kívánták, hogy magamat Közép-Ázsia' vidékei és népvizonyai felett tájékozzam, és utam emberekkel hozott érintkezésbe, kik e' vidékeket nem csak könyvekből, hanem saját tapasztalás és vizsgálódás után is ismerék: felhíva érzem magamat az említett nép' történeti és nyelvbéli viszonyairól némellyeket elmondani azon czélból, hogy az érdekelt közönség részletes tudósítások által képes legyen a' szóba hozott rokonsági kérdés felett magának helyes ítéletet képezni.

A híres missionarius' nyilatkozatait a' pesti hírlapokban megjelent félhivatalos értesítések 's azon társaink' közlése szerint, kik őt

magán körökben e' tárgy felett szólni hallották, a' következőkbe lehet összefoglalni.

„Gyaníttatik, így nyilatkozott Gützlaff úr, *hogy a' Kokonoor mellotti népek a' magyarokkal azonos eredetűek 's az övékhez hasonló nyelven beszélnek.* Ez mindazáltal eddigelé csak gyanítás, mint-hogy ennek valóságát hebizonyítani még eddig senki sem vállalkozott. Egyedi véleménye azonban, ha azt meg kell mondania, az: hogy a' Kokonoor' vidékén lakó dzungár nép a' magyar nemzet' őstörzséhez tartozik, 's a' magyarok egy, e' vidékről származott, amazoktól elszakadt ágat képeznek; hogy továbbá a' magyarok' nyelvét, jöllehet ez, több mint ezer éves elszakadás után, tetemesen megváltozott, a' Kokonoor mellett még most is beszélik. — Gützlaff azon okokat, mellyek őt e' véleményre bírák, chinai történeti forrásokból meríté, 's azoknál fogva hiszi, hogy a' magyarok' történetét a' II. századtól kezdve egészen Magyarországra jövetelökig követni lehet. Egyéb-iránt minthogy ő Kokonoor' vidékén nem volt, és személyes tapasztalás után sem ennek tartományát, sem lakóit nem ösmeri, ismétli: hogy ő csak chinai források után beszélván, határozottabb nyilatkozatot adni nem akar, annál is inkább, minthogy már intézkedések tétettek, miszerint egy fiatal magyar azon tájékokra menjen, 's ott a' hely' színén adatokat gyűjtsön.

Ezek Gützlaff nyilatkozatai. Az ő személyes véleménye szerint tehát a' Kokonoor vidékén lakó népek, névszerint a' dzungárok, rokonok volnának a' magyarokkal.

A' kérdések, mellyek e' nyilatkozatok után elménkben önként felmerülnek, minden esetre ezek: kik a' dzungárok? mi nyelvek? és mi történetök? A' felelet, minthogy a' dzungár nép a' XVII. század' vége óta, részint Chinával folytatott háborúskodásai, részint szakadatlan érintkezései által az oroszokkal Szibéria' határain, mind nyelve, mind történetére nézve elég ismeretes, nem nehéz, és hiszem hogy, minekutána a' *dzungárok a' mongol népcsaládhoz tartoznak*, a' mongol népek' és azok' egymáshozzi viszonyainak áttekintése után magától ki fog tetszeni, mit kelljen a' megpendített rokonsági kérdésben hinnünk.

I. Az egész mongol népcsalád, melly részint chinai, részint orosz uralom alatt van, három fő törzsből áll. Először a' tulajdonképi *mongolból*, melly Mongolhon vagy is Gobi tartomány' keleti felét lakja. 2-szor a' *burátból*, az előbbtől éjszakra, a' Bajkal tó, és Nertschinsk körül Sziberiában. 3-szor az *ölötből*, melly eredetileg a' Kokonoor' vidékén és Éjszaki-Tibetben otthonos, most azonban nem csak itt, hanem az Ili tartományban és a' Volga' vizénél is tanyáz, 's az európaiaknál a' *Kalmükh* név alatt ismeretes.

E' három törzs egyenként ismét több ágazatokra szakad. Mi azonban itt csak az *ölötök'* elágazásait hozzuk fel, minthogy kérdésünk fejtegetésénél csak e' törzs érdekel bennünket. E' törzs pedig

négy ágból áll, úgymint: a' *choschótok*, *dzungárok*, *torgótok* és *dörbötökből*. A' *choschótok* az öltök' régi hazájában maradtak meg, és Kokonoor' vidékein és Tibet' északi részében laknak; a' *dzungárok*, kik régi hazájokat a' XVI. század' végével hagyván el, az Irtishez húzódtak, és utóbb az Ili vize körül telepedtek le, most is ott tanyáznak; a' *torgótok*, kik az előbbiekkal az Altái felé húzódtak, ezeket azonban elhagyván 1662. a' Jajk és Volga mellé jöttek, résztint itt, résztint az Ili tartományban, hová 1771. nagyobb részők visszatért, tartózkodnak; a' *dörbötök* végre, kik két részre oszlván, résztint a' dzungérokhoz, résztint a' torgótokhoz csatlakoztak, ezeknek sorsában osztóztak, és résztint a' Volgán, résztint az Ili tartományban laknak.

II. Nyelvi tekintetben a' mongol nép, valamint a' magyar, csak egy, minden népágazatokról érthető nyelvvél bír. Külön nyelvjárásai csak egyes hangok' kiejtésében távoznak el egymástól; és habár körülbelül hét millióra megyen a' mongol ajku népek' száma, és olly földterületet foglalnak el, mellynek nagysága 70—80 ezer □ mérföldet teszen; mégis a' legtávolabb lakó népfelkezetek is nem csak megértik egymást, hanem az utazók' egyező tanúságai szerint könnyen társaloghathatnak egymással, mint p. o. Pétervárott több évek előtt Schmidt academiái tagnak volt alkalmá, néhány kalmükk főnököt a' volgai steppékből egy chorini nemes buráttal a' Bajkalon túli vidékekből társalogni hallani. Ez ugyan nem lesz annyira feltűnő, ha tudjuk, hogy a' mongol nép a' buddhismus által igen korán (a' XIII. század' végén) jutott már egy saját nemzeti irodalom' birtokába, 's így e' közös irodalmi nyelven az említett míveltebb főnökök és a' burát nemes könnyen társaloghattak 's megérthették egymást; bizonyos tény azonban az is, hogy közönséges nyelven is könnyen megérti a' különböző nyelvjárásu mongol egymást, és hogy alig van ezek közt olly különbség, mint a' palócz és a' magyar közt, minék nagy részben tényező oka csakugyan a' nagy terjedelemben ismert irodalmi nyelv lehet, melly az egymástól eltérő nyelvjárások közt összetartó és megkötő közeget képez, és azok eltávozását egymástól fékezi.

E' viszonyokból, mellyekben a' mongol népek és azok' nyelvei egymáshoz állanak, kitűnik hogy, midőn Gützlaff úr azt mondja, miszerint a' dzungárok a' magyarok' rokonai, ő bennünket a' mongolok' rokonainak is állít, és a' dzungárokat, kiket ő, mint azt kijelentette, tiszta mongol faju népnek tart, csak azért helyezte előtérbe és nevezte meg külön, mivel talán történetőkben, és a' *dzungár* és *hungár* nevek' véletlen rokon hangzásában valami fontos dolgot látott. Hogy tágasabb értelemben a' magyar a' mongollal, valamint a' többi közép-ázsiai nyelvekkel is rokon, arról nincs kétség, és bizonyos, hogy a' magyar összehasonlító nyelvbuvárlat' feladatában áll, a' mongolt szintűgy, mint a' többi közép-ázsiai nyelveket vízs-

gálódása' körébe bevonni; de nem azon értelemben, mint azt Gützlaff úr veszi. Ő bennünket, azt kivéve talán, mi az egyetemes világ-történetben rólunk mondatik, nem ismer, nem is lehetett Chinában ideje és alkalma velünk bővebben megismerkednie: 's azért sajnálatos, hogy a' más tekintetekben annyira érdemes férfiú nyelvünkkel ismeretlensége' következtében, itt oly nyilatkozatokra ragadtatott, melyek e' téren teljes tájékoztatlanságot árulnak el; sajnálatos annál inkább, minthogy e' tájékoztatlanság azon tárgyban, melyhez szólt, nem hagyathatik tekintetbe vétel és felderítés nélkül, minekutána szavai, nagy nevének megfelelőleg, a' magyar közönségtől oly nagy figyelemmel fogadtattak, hogy általok egy már elnyert biztosabb álláspontból ez könnyen letereltetheték, és ismét a' kételyek és bizonytalanságok' terére vitethetnék. — Hogy ő a' szélesb értelemben vett mongolokra gondolt, midőn dzungárokról beszélt, kitűnik bővebben az általa felhozott három milliányi népszámból, és az említett nép' felhozott lakhelyeiből is. Mert minekutána a' dzungár nép' száma nem megy annyi százezerre, a' hány milliót ő említ; ezen számot a' Kokonoor' vidékein vagyis Tanguthan, és Tibetnek Katschi és Ngari tartományában lakó többi népekben kellene keresnünk, kik mind mongolok: de ezek száma is csekély, minekutána azon fensíkok, melyek részint homokpusztákkal telvék, részint emelkedett fekvésök' következtében, mely 10—14,000 láb a' tenger' színe felett és így részben a' Montblanc magasságát éri el, a' Góbi és Schamo pusztái után, egész Keleti- és Közép-Ázsiában a' legszegényebbek és terméketlenebbek, távol sem táplálhatnak annyi népet. Szükséges tehát, hogy a' három milliót csak valamennyire elérjük, az egész öltöt törzsöt, melynek a' dzungár, mint felebb láttuk, egyik ágát teszi, és mely az említett tartományokon kívül az Irtis' forrásainál és az Ili és Volga vizeinél lakik, a' számba bevegyük, hogy az való és igaz legyen.

Ezekből látszik, hogy Gützlaff' nyilatkozatai nem valami bizonyos és világos tárgyszemléletből eredett vélemények, hanem csak a' homályos képzelet' és tájékozatlan ész' sejtelsei. Ő nem mint tudós, mint azt közönségünk fogta fel, hanem mint dilettans, mint oly utazó szólott, ki lelkét érdeklő utazási benyomásait, melyek szellemi irányaitól idegenebbek, hogysem azokat megbírálna, a' világnak oda adja. És így kell nyilatkozatait felfognunk, ha a' vendégtől a' szokásos tekinteteket meg nem akarjuk tagadni; mit nehezebb tennünk, ha kimondott véleményét mint tudósét és nem mint dilettansét vesszük. Ha fontosságukat, mellyel a' valóságban úgy sem bírnak, elvesztik is, megmaradhat azért mégis érdekességök, és kedves maradhat emlékezetünkben azon férfiú, ki közölünk egy lelkesedett ifjút vivén magával, az által nemzetünk előtt új tért nyitott szellemi tettekre 's ezért köszönetünket megérdemli. — És ne hiányzik, hogy azért, mert Gützlaff úr Cantonban lakik, mire sokan e'

kérdésben nagy nyomatókat helyheznek, ő közelebb vagyon a' mongol fajhoz, és helyesebben ítélhetje' tárgyban mint mi itt Európában. Pest a' kalmükkék' volgai tanyájától nem esik olly távol, mint Canton a' Kokonoor' tavától — a' hasonlíthatlanul könnyebb közlekedést számba sem véve, — és a' volgai öltöt vagyis kalmükk, és a' kokonoori öltöt nyelv közt a' különbség alig nagyobb, mint a' magyar és székely közt.

III. Történeti tekintetben — midőn Gützlaff chinai történeti forrásokra hivatkozik, melyek' nyomán ő a' magyarok' történetét a' II. századtól Kr. után követhetni gondolja — úgy látszik hogy eszmefonalát feltalálhatjuk, ha visszaemlékezünk, miszerint már Pallas említ az öltötök' törzséről egy hagyományt, mellynél fogva sok századdal Dsingisz Chán előtt, az öltötök' legnagyobb és legalkalmasabb része harczolva nyomult nyugatnak egész Kis-Ázsiáig, és ott, és a' Kaukaszus körül eltűnt. Minthogy e' hagyományt könnyen lehet a' húnok' költözésére alkalmazni: ezek pedig a' külföldi tudósok' véleménye szerint mongolok voltak; természetesnek látszhatik, hogy a' dzungár öltötök mint mongolok, egy részről a' húnok' maradékai, más részről pedig — miután a' magyarokat szinte a' húnoktól származtatják — egyszersmind testvérei és rokonai a' magyaroknak. Ezen következtetés igen természetesen foly önmagából, és azért hajlandók vagyunk hinni hogy az ő összevetése, mellyből véleménye eredt, különösen ez adaton alapszik, annál is inkább, minthogy ő, jöllehet többször kérdeztetett ezen személyes véleményének okai után, még sem fejtette vagy csak említette is meg ezeket: mit alkalmasint tesz vala, ha világosabb és biztosabb adatokon alapáltak volna.

Mi a' dzungárok' történetét különösen illeti, azt rövideden a' következőkbe lehet összefoglalni: Dsingisz Chán előtt vagy három nemzedékkel (1100. körül) élt Tibet' nyugati részében, az ott elszórt kisebb öltöt csapatok közt, valami Böh nevű főnök, ki eszélyessége és varázsló ereje' következtében, azon időben, midőn az öltötök a' Dálai-Láma' hitére még nem tértek volt át, nagy tekintélyre jutván a' többi kis főnököktől közös fejedelemsé és Khánnak választott. Ezen egyesülése által az eddig széljel és magán élő csapatoknak, támadott azon horda, mellyből utóbb (1550 körül) két testvérnek t. i. Ongozo és Ongorchoinak viszályai és összeférhetlensége által a' dzungár és dörböt horda képződött. Ongorchoi, a' fiatalabb testvér, a' nép' kisebb felével Ongozótól elszakadván és keletnek a' Kokonoor felé húzódván, ott hordájával Dörböt nevet vett fel: míg Ongozo a' nép' nagyobb részével régi lakhelyeiben megmaradván, tekintettel az előbbire, nyugatinak vagyis mongol felfogás szerint balkézbelinek, azaz dzungárnak (dzun = bal, gar = kéz, kar) neveztetett. Ez elő- vagy keletkezési története a' dzungár népnek, és ennek első történeti korszakát képezheti. Második korszaka ma-

gába foglalja e' nép' lassankénti előnyomulását Éjszaki-Tibet' szé-
gény és terméketlen vidékeiből, az Irtis forrási tartományok' gaz-
dag legelőföldjeire; ottani anyagi jóléte' emelkedésével jellemi szí-
lárdulását és önállósági vágyának kifejlődését, valamint ennek kö-
vetkeztében szabadsági harczát a' mongol Khánok' felsősége ellen,
kiknek alattvalóságából melyben Dsingisz Khán' ideje óta voltak, ma-
gokat megszabadíták; és végre azon harcaikat Batur Chuntaidsi
Khán alatt, melyek által ezen új souverain nép uralmát több szom-
széd ölt népágózatokra kiterjeszté, és győztes lett a' buchárok és
kirgizek ellen. Látjuk tehát ezen korszakban, mely Orgozótól vagyis
1550-től egész Káldán' uralkodása' kezdetéig 1671. megy, ezen né-
pet magának egy új hazát keresni, és ott önállóságának kivívása
után, alapját azon jövődő hatalmának megvetni, melyet Káldán
alatt elért. Ezen Káldán, Batur-Chuntaidsinak második fia, tanult és
a' történetben jártas férfit, ki a' Dálai-Láma' udvaránál Tibetben
mint láma tartózkodott volt, 1671-ben a' papi rendtől feloldatván
és az uralmi pálczát kezébe vevén, elhatározta volt magában, a' mon-
golok' régi hatalmát, mellyel Dsingisz-Khán alatt bírtak, ismét helyre
állítani, és azért minden törekvéseit oda irányozta, hogy a' sok el-
szórt és független mongol népágakat, melyek csak szétválások' kö-
vetkeztében estek le a' hatalom' magas fokáról Dzsingisz-Khán előtti
jelentéktelenségökbe: személyében egyesítse és előbbi jelentőségekre
emelje. Mi teljesen sikerült volna is erélyes szellemének, ha épen
akkor nem ül Chinának egy legnagyobb és legkitünőbb uralkodója
a' thrónon, Changhu császár. Csak ezen embernek nagy tulajdoni
és tehetségei bírták az olly hatalmasan kifejlő dzungár vállalkozási
szellemnek törekvéseit megsemmisíteni, és úgy családját a' chinai
thrónon megtartani, és Chinát egy új mongol elfoglalástól megóni.
E' két nagy ember' harcza a' maga nemében egyedül áll a' mongol
földön, és Schamo' pusztái soha sem voltak olly nagyszerű erő kifej-
tések és harci mozgalmak' tanúi, mint akkor minekutána Káldán a'
Kokonoor és Hoangho melléki ölt népeket meghódítá. 1685. Dzsingisz-
Khán' népének utódjai, t. i. a' Kalkhos mongolok ellen indult,
és a' meggyőzötteknek, kik nagyobbbrészt China' határait futottak,
elhagyott tartományuk' nagyobb részét elfoglalta. Changhu, érez-
vén, hogy birodalma csak addig lesz biztosságban, míg Káldánnak
a' mongolok közt vetélytársai és ellenségei lesznek, kitünő fogad-
tatása és tartása után a' Khalkosoknak, egy nagy chinai sereget, tu-
lajdon testvére' vezérlete alatt, adott nekik segítségül, kikkel egye-
sült erővel végre 1689-ben Káldánt megverték, és kényszeríték
azon ígéretének, hogy ezután pártharcaival felhagy, aláírása általi
megerősítésére. Ennek azonban kevés eredménye lett; Káldán foly-
tatá háborgásait, mint az előtt, és midőn végre China' határait is
nyugtalanítani kezdé, hosszas készülétek után 1696. végre maga
Changhu császár állott seregeinek élére, első példával a' chinai ural-

kodók közt, és 200,000 katonával, számtalan szolganéppel és száz-
ezerekre menő teherhordó állatokkal a' puszták felé indult Káldán
ellen. Hasonló járatot nem csak e' vidékek, de a' történet is alig ismer,
's azzal talán csak Cambisesnek libyai hadjárata párvonalba tehető. Schamo' pusztáin áthatván, midőn a' mongol föld' éjszaki fü-
ves tartományait, Káldánnak legelő helyeit, elérte, Káldán fölégeté
itt táborát, és folyvást visszavonúlt országa' pusztáin a' chinai se-
reg előtt, minden harczy alkalmat kikerülve. 'S a' fáradságtól kime-
rült, élelemtől megfosztott, egyébiránt is annyi kényelemhez szo-
kott chinai sereg, a' kétségbeeséshez közel állott, és a' kenyérnek
immár tizenegy napig nélkülözése után végső veszélyben forgott már,
midőn Káldán, éji tanyáján általa véletlenül meglepeték, és harcza
ereszkedvén, Tchao-modo mellett megveretik. A' roppant sok szar-
vasmarha, melly zsákmányúl a' győztesek kezébe esett, megmenté
ezeknek életét, míg Káldán, már előbb is szövetségeseitől elha-
gyatva, és most a' sok elpártolásoktól gyengítve, teljesen megsemmisítettett. — Halála után azonban, a' másik évben, Zagán-Arabdan
testvére' fia alatt e' népnek ruganyos természete csakhamar ismét
összeszedé magát, és megújított erőfeszítéssel csakhamar a' hata-
lomnak még magosabb fokára lépett, mint Káldán alatt volt. Meg-
hódítá Turkestánt, és a' kirgizek' nagy részét, meghódítá és bekebe-
lezé ismét a' torgótok, choschótok és dörbötök' hordáit, mi által
hadserégét 100 ezer lovasnál többre nevelte. A' dzungár kar' hatal-
ma most a' kirgizektől egész a' Mandzsü hegyekig terjedett, és az
egész közép-ázsiai fensík a' dzungár Khánnak hódolt, ki Harkasban
az Ili mellett székel. 1714-ben még tovább folytató hódításait; be-
ütött Tibetbe, és elfoglalta Hlásszá, hol azonban hatalma' terjedése-
nek végső határait érte, mert hat évi uralom után, kényszerítettett
onnan a' chinaiak elől visszahúzódni, és nem sokára táborában 1721-
ben meggyilkoltattott. Fia, Káldán-Zeren, atyai örökségét nem növelte
ugyan, de azt épségben tartotta fenn, és China és Moscovia között
valamennyi nép- és tartománytól évenként hódolatot és adót nyert.
Csak halála után 1745-ben kezdett a' dzungár hatalom belső zava-
rok és nyugtalanságok által gyengülni és hanyatlani, míg végre
Amursanán' fellázadása által — ki jóllehet, mint védence Chinának,
ennek haderejével ültetett a' thronra, mégis ennek beavatkozását
országá' ügyeibe nem tűrvén, ellene felkelt — 1756-ban nem csak
tökéletesen megbukott, de népe is csaknem egészen kipusztított.
Mert Khianlung császár, ki, minekutána két ellene küldött elfoglaló
serege megsemmisítettett, azon nép' ruganyos természetétől min-
dig félhetett, vezéreinek a' legszigorúbban megparancsolta, hogy
egy dzungárt se kíméljenek 's az egész nép felkonczoltassék. És ezt
a' vezérek olly pontossággal teljesíték, hogy a' chinai hivatalos tu-
dósítások szerint, több egy milliónál gyilkoltattott le. A' szibériai ha-
társzélektől kezdve, Turkestánon keresztül, egész a' felső Oxusig

egy dzungár sem nyert kegyelmet. Csak imitt amott a' Thian-Schani hegyekben mentette meg némely bujdokló életét, azon 20 ezren kívül, kik a' szibériai határookra menekülve, ott az oroszoktól lakhelyeket nyertek. A' dzungár nemzet a' chinai birodalomban így csak azon 21 hordában maradt fenn, mely a' lázadásban részt nem vett; ezek is azonban, minékutána egész országuk Turkestánnal és Éjszaki-Tibettel a' chinai birodalomba békebelezetett, előbbi szabadságaiktól és mongol törvényeiktől megfosztva, mint chinai polgárok a' birodalmi törvények alá állítottak. Közös főnök nélkül, négy khánságra osztva, minden egyes hordának egy chinai tisztviselő adatott főnökül ügyeik' vitelére, melyekbe a' Khánnak beavatkozási joga nem volt; és midőn ezen állást nem tűrhelvén újra fellázadtak, ezek is részint kiirtattak, részint mint rabok szétszórattak, és nagyobbára a' buchárai városok' parancsnokai közt szétesztatván földmívelésre kényszerítetttek. A' négy khánság közül csak egy, a' Gehol' vidéken a' chinai nagy faltól éjszakra, maradt fenn, mely hűségeért megtutamzatatott, és jóllétében mindenkép emeltetett.

Az Ili tartomány' békebelezetése által a' chinai birodalmi határok egész Szibériáig tolattak elő, és általok China az oroszoknak közvetlen szomszédja lett itt is; miért is a' határszélek őri állomásokkal, és redoutokkal láttattak el, valamint az ország' belsejében is az ott állomásozó katonaság' biztosságára, várak és erősségek építettek. Az ország' népesítésére, mely lakosságából egészen kipuштult, több mongol és mandzsú csapatok hozattak által, és a' turkestani városokból 6000 család telepítettetett le az ország' külön részeiben, hogy a' földet mívelve általok a' katonaság' élelmi szerrekkel láttassék el. Adójokat ezek nem pénzben, hanem természetményekben köteleztettek a' császári élelmező házakba szolgáltatni, mi évenként minden családnál 8 zsák vagy is 16 mázsza gabona neműt, millyek a' rizs, köles, árpa stb, téssen. Az ország' további népesítésére még fegy-gyarmatok is állítottak fel, melyekbe a' birodalom' minden nagyobb fegyenczei küldettek, mi által hasonlóképen évenként 2000 embernél több hozatik ezen vidékekbe. Az ország' kormánya egy katonai helytartó' kezében van, kinek rendelkezésére 4000 mandzsú gyalog katona van az országban; azonkívül 24,000 lovasság, mely a' mongol és mandzsú népcapatokból, kozákok' módjára alakítottatott, és karddal, ívvel és nyíllal van fölfegyverkezve, nagyobbára csak a' határőri szolgálat' ellátására használtatik. A' tartomány' fővárosa Ili vagy *Galdzsza*, mely 30,000 részint chinai, részint buchárai származású lakókkal bír, előnyös fekvésével kereskedelmi tekintetben és iparos lakói által nagy fontosságu egész Ázsiában. Itt találkoznak össze Ázsia' minden iparos népei, és China, Tibet, India és Kaszmir, Buchára és Oroszországból gyűlnek itt össze a' kereskedők. Ha a' chinai kormány a' közlekedés és kereskedés' emelésére csak valamit tenne: Ili középponti fekvése által

könnyen lehetne Ázsiának fő piaczává és emporiumává. Irbitben a' szibériai vásár' alkalmával 1844-ben tavasszal, volt alkalmam orosz taschkenti és buchárai kereskedőkkel többször találkoznom és társalognom, kik kereskedelmi ügyeikben évenként megfordulnak Iliben, és ott több ideig laknak is. Útjok Szibériából, melyet június' végével kezdenek meg rendesen, Szemipalatinsknál az Irtisen indul ki, és a' 900 versztet (128 geogr. mérföldet) Iliig, mely nagyobb részt kirgíz földön visz és csak az utolsó 30 mérföldön megy chinai határon és mongol népek közt, 30 nap alatt szokták megtenni. Megérkezésök közönségesen augustus' közepében történik, minekutána kereskedelmi viszonyaiknál fogva a' kirgíz steppében mindig egy két hetet tartózkodnak, és útjokat vissza, 3 hónapi mulatás után, december' elején kezdik meg, mire január' elején ismét Szemipalatinszkben vannak. Karavánjok 500—1000 tevéből, és azonkívül mintegy 5000-re menő juhnyájából áll, melyet kötelesek a' chinai kormánynak, mely azokat fizetés mellett fogadja el, hozni, hogy engedelmet nyerjenek chinai földre jönni, és azon kereskedni. Kereskedelmi czikkei Oroszországból főkép posztó és vörös bagaria, azonkívül pamutszővetek, mint nánc, czicz, calencar, drap des dames, és holmi réz és vas áruk, melyekért theát és selyemkelméket, valamint ezüstöt is rudakban hoznak. Minthogy az orosz kereskedés Chinával, régi kötések által, csak a' kiachtai vonalon, Keleti-Szibériában, engedtetett meg, itt ezen a' vonalon orosz cím alatt kereskedés nem üzemeltetik, és minden orosz csak kirgíz utilevéllal, mint kirgíz alattvaló, bocsáttatik által a' határon. Azon Nagibin nevű orosz, kívül Irbitben többször találkoztam és ki mint Samsonov szemipalatinszki kereskedőnek agense 1830-tól fogva minden évben Ilibe utaz, mohamedán módra, mindig borotvált fővel és hosszú szakállal járt, és Ilibe mindig egy kirgíz türönek (főnök) uti levelével ment, melyben ő mint ennek ügynöke adatott ki.

Ez rövid története a' dzungár népnek, mely egy nagyszerű erő- és szellemi megfeszítés által, rögtön a' legnagyobb politikai jelentékenységre emelkedett, és épen olly rögtön megdőlvén, ollykép irtatott ki, mint arra a' történetben hiába keresünk példát. És hogyha most Gützlaff, az utolsó események' benyomása alatt hazánk' földre lépén, itt olly néppel találkozott, mely finom és arányos testalkotásával, és ennek azon véghetetlen hajlékonysága és ruganyosságával, mely olly nagy mértékben egyedül és kizárólag a' közép-ázsiai faj' népeinek tulajdona, lepi meg őt, hozzá járulván még olly arczképezés, mely részben ha távol van is a' szorosan vett mongol képezéstől (melly csak azért vétetett a' közép-ázsiai faj' típusául, minthogy benne ennek arányai a' legélesebben és egész a' szélsőségig kifejtve találtnak) de annak alapvonásait félre ismerhetlenül magában foglalja — mit lehet mást mondanunk, mint azt: hogy Gützlaff nem mint tudós, ki csak sok hányás-vetés és megfon-

tolás után emeli szavát; hanem mint sebes utas nyilatkozott, ki csak épen nyert benyomásai' befolyása alatt állván, gondolatait inkább érzések, mint alapos vélemények gyanánt tárja ki előttünk, a' nélkül, hogy megfontolná: szóljon-e, és szólhat-e így vagy sem.

Berekesztésül bátorodom rokonsági kérdésünkről még néhány szót mondani. — Egy nemzetet sem jellemez talán a' multjához való ragaszkodás és legrégibb történetei' felderítésének vágya annyira, mint a' magyart. Mi mélyen és milly általánosan él ezen érzés minden magyar kebelben: volt példánk látni most is Gützlaff' nyilatkozatai' alkalmával, midőn néhány oda vetett szó képes volt minden e' tárgyban tájékozatlanabb szívet sebesebb dobogásra indítani, 's a' fölébresztett képzelet által a' szív' legkedvesebb álmait felkölteni. Ezen ragaszkodás, midőn egy részről szellemibb természetet, és evvel összefüggésben nemesebb érzést; más részről mély tartalmat, és ennek következtében önérzetet és jellemet tanúsít: az emberi léleknek legnemesebb tulajdonit mutatja fel nemzetünk' szívében. Alapja ezen tulajdonoknak, természeti okoknál fogva, mindenütt és minden emberben azonegy; minősége azonban, azoknak szellemi fokozata szerint, változó és különböző: és azért a' szemléletnek, és az érzésmódnak is, melybe a' lélek' minden tulajdoni szükségkép a' magok' színeit vegyítik, változónak és különbözőnek kell lennie. A' mi rokonsági kérdésünk' felfogása is — ezeknek megfelelőleg, bár eredetileg minden magyartól egyenlő érzésekkel fogassék fel — ezeknek szellemi fokozata szerint, különböző, 's hogyha azt, eltekintve annak sokféle árnyéklataitól, két fő elválásában szemléljük, az, a' mennyire tisztán a' szív' módosítlan érzéseivel karoltatik fel: *népiesnek*; a' mennyire az, érzéseiben szellemesített, és az öntudatos lélek' befolyása által módosított szív' felfogásával nézetik: *tudományosnak* nevezhető.

Az előbbi jellemzi tökéletesen azon kérdés, melyet oly gyakran van alkalmunk hallani, ha rokonságunkról van szó: „talált-e magyarokat;“ és látjuk benne, hogy valamint IV. Béla' idejében kérdezhetette egykor Oroszországból és Ázsiából visszatérő missionari-usait a' magyar, úgy kérdi az most is az onnan visszatérő utast; látjuk hogy a' szemlélet nem változott, és annak szellemi fokozata ugyanaz most is, mi akkor volt. Mint akkor — természetesen több joggal — úgy képzeljük, ezen felfogás szerint, még most is, ázsiai rokoninkat testre és lélekre olyanoknak, millyenek mi itt Pannoniában vagyunk; kik szeretett honunk' nyelvét beszélik, és kiket csak meg kell találunk, hogy nemzeti múltunk' egész titka föl legyen fedezve, származásunk és rokonságunk' kérdése egyszerre el legyen döntve. Sajnos! hogy ez így nincs és nem lehet! Azonban így gondolkodik a' szív. Ez vágyik, mert érez; és a' mint érez, úgy vá-

gyik, vagyainak tárgya : képzeletének álmai ; és mint ezek rögtön és egyszerre ébrednek, úgy rögtön és egyszerre hiszi a' szív is azokat elérhetni. Ennek kiindulási pontja és célja közt, mely tisztán a' szív' kielégítése, választó falakat és nehézségeket nem lát, és nem számít ; mert hiszen csak a' fontoló ész tud számítani. Természetes, hogy a' képzeletnek illy alkotott képei és álmai csak feltételes valósággal bírnak, a' mennyiben t. i. a' külvilággal véletlenül megegyeznek ; azért is látjuk, hogy származási és rokonsági kérdésünk' ezen ábrándjai soha sem fognak valósággá válni, és szívünk' vágyai e' tekintetben soha ki nem elégíttetni. Oroszország, a' Kaukasz, és Ázsiának minden vidékei és tájai ki vannak kutatva ; ismerünk határai közt többet 150 nyelvnél ; de hiába ! honunk' nyelve nincs közöttök : eltűnt az onnan a' régi időkkel együtt, és csak Európában él még nálunk. Ez tény ; és olyan, melytől hitünket meg nem tagadhatjuk ; számtalan utas és tudós' kutatásainak eredménye ez, férfiaknak, kik dicsőségeknek tartották volna, nemzetünk' nyelvét ott feltalálni.

Más színben áll szemeink előtt rokonsági kérdésünk, ha azt tudományos szempontból fogjuk fel. A' tudomány nem az érzés' belvilágából, hanem a' külső, a' tárgyilagos világ' szemléletéből indul ; emelkedett állásáról maga alatt látja a' való', a' természet' egész országát ; és annak egyes részei' érdemleges taglalásába nem bocsátkozik előbb, mintsem kitűzött szemléletének egész anyagát át nem tekinté, és csoportozatokba nem rendezé. Megszűnik itt a' homály és annak szüleményei, az álom' képei ; megszűnik a' korlát, melyeken túl a' magába zárt érzelem nem lát, és sejtelmei nem hatnak ; meg végre az ábránd és a' szűkkeblűség, mely a' kijózanulástól félve a' valóságnak nem mer szemébe nézni. Az emberi ismeret' fejlődésének természeti folyama az, hogy mindig az általánosságról megy le a' különösségre. A' hasonló tárgyak' sokaságának áttekintése adja azoknak némi fogalmát, a' mennyiben azok bizonyos tulajdonokban megegyeznek : míg viszont a' különösségek, a' mennyiben azok vagy valamely többségnek, vagy egyének tulajdonai, az alnemi és egyéni fogalmakat adják. Ez az emberi ismeret' fejlődésének alapszabálya ; és mindent, mit az emberi ész bír, ezen uton szerzett magának. Ezt tapasztalhatjuk a' tudomány' minden térein : mindenütt csak a' tünetmények' egész terjedelmének áttekintése képesíté a' szellemet a' tárgyak' felületéről azok' mélyébe hatni, és a' jelenetek' külső formáiról és módjairól, azoknak belső működési ereire és ezeknek természeti szabályaira következtetni. A' tudomány' fejlődésében mindenütt e' két stádiumot találjuk, melynek elseje a' kiterjesztkezés és a' tapasztalatok' gyűjtése : másodika a' behatás, és a' szellem' termelő ereje által azoknak a' tudomány' épületében szellemi újrászületése. És ezen természeti törvény' elismerésében és követésében fekszik a' tudomány' fejlődésének minden lehetősége és fölté-

tele; benne a' tudomány' valódi mestersége, melly a' szellemi erőnek okszerű használatában áll, és mellynek célját a' kifejtett erő és az elért eredmény közti arány teszi. Általa vitetünk az ok és az okozat' szükséges összefüggésének belátására, és annak elismerésére, hogy minden stádiuma a' tudománynak, valamint következménye egy előbbinek, úgy szükségkép oka egy utóbbinak; és hogy azért annak, ki a' tudomány' fejlődése' ügyének akar élni, az ok és az okozat' természeti láncolata' sorozatához kell kutatásaiban ragaszkodnia, és a' fejlődés' természeti folyamatát követve mindent akkor tennie, midőn az belső szükség által követeltetik, nem pedig csupán az érdekességtől vezettetve, magasabb belátás nélkül ez által vitetni, és terv nélkül munkálkodni.

Ezen módot és utat tüzi ki magának követésül rokonsági kérdésünk' tudományos felfogása is. Áttekintvén az emberiség' fajait és annak egyes tagjait, testi és lelki erőikre és tulajdonaikra nézve, levonja azok' tüneményeinek alapszabályait, és letévén azokat szemlélete' alapjául, azokból meríti kutatása' elveit, úgy kiinduló pontját is. Ő nem ismer előleges nézeteket, nem tud és nem hisz előre semmit: hanem csak azt fogadja el olyannak, mit szoros vizsgálat után valónak talál. Nem is ösmer ő mellékes tekinteteket, érzete váratlan eredményektől nem rejtteg és általok meg nem zavartatik; mert tudja, hogy minden tünemény természeti okok' következménye, és hogy az ember, a' természet' szabályainak alá levén vetve, ennek és az élet' behatásainak nyomait mindenütt szükségkép visszatükrözi. Nem hiszi, hogy a' természet méltánytalanul és mostohául hozott előnépeket, 's hogy mit egynek az emberi tulajdonokból megadott, mástól megtagadta volna; hanem meg van győződve arról, hogy az emberi erők' mennyisége egyaránt téteteti le minden emberi fajba, és hogy csak az arányban vagyon különbség, a' mennyiben a' különböző irányok szerint, mellyeknek azok indultak, az egyiknél ez, a' másiknál más erő és tulajdon fejtetett ki inkább és tökéletesben. A' fejlődés' természetszerű és rendszeres folyamata szerint tudja, hogy évek' munkáit nem lehet átugrani, és a' gondolat' szárnyain egyszerre valami távol eső cél végpontjánál teremni: hanem hogy a' munkát csak erővel lehet meggyőzni, 's hogy csak rendes és tervszerű munkálkodás vezethet biztosan nagy és távol célokhoz. És ezért, ha mégis történnék, mit ő nem hisz és mire nem számol, és Ázsiának valamely szögéből valamely testvér magyar nép varázslatnék szemeink elibe, ő avval kérdésünket nem csak hogy eldöntve nem látná: sőt meg van győződve, hogy munkálkodásának folyama az által meg sem változnék. Mert ha ezek olly magyar testvérek volnának, mint azt népies felfogásunk szereti képzelni; akkor nyelvi tekintetben a' palócok és többi magyar ajku testvéreink mellé volnának sorozandók, és fontosságukat nyelvészetünkben, és valódi gyümölcsöző időpontjukat kutatásainkban, csak ezekkel együtt ér-

nék el akkor, midőn más előbbre való munkák' bevégezte által, szellemünk képesítve, azok' buvárlásába teljes sikerrel creszkedhetnék; ha pedig nem volnának igazi testvérek, hanem rokonok a' szó' közönséges értelmében: akkor más e' vonalon álló népek és nyelvek mellé, előbbre vagy hátrább, volnának helyezendők, és a' kutatás ismét, ha könnyítettnek is, de tervében nem változnék.

Ezen különböző két felfogás' összeállításából kitűnik, melyikben mennyi való és fontosság lehet. Belátására bízhatjuk kinek kinek abban választást tenni, és egyikét vagy másikát e' tárgybeli szemléletének alapjául tenni vagy mint voltat meghagyni. Kivánatos volna, hogy azok, kik elegendő fogalmi erővel bírnak, az utóbbi magasabb és jutalmazóbb felfogást méltatnák figyelmökre 's vennék fel lelkökbe: minek következtében a' fölvelt okszerű gondolkozás által ez új irányban, nemzeti értelmünk' nagyságát annyival növelnék. Azok, kik magasabb felfogásra nem képesek, az előbbi mellett fognak maradni, és távol vagyok azt legkevesebbé is gáncsolni, mert a' szemlélet és felfogás' módja nem áll mindig az ember' hatalmában és nem változtathatjuk kény szerint, hanem mint következménye érzésünk' szellemi áthatásának, mindig ennek fokozati arányát tartja meg. És tudjuk is, hogy a' lélek' ábrándai és álmai, ott hol magasabb belátás' képessége hiányzik, nem csak nem károsak sőt felette nagy és jótékony szerepet játszanak ennek működésében; mert mindenütt, hol a' szellem nem hatott még tárgyilagossá ismeretig, és józanabb világszemléletet nem nyert, ott a' képzelet és az ábránd pótolja a' fel nem fogható, vagy ki nem kutatható igazság' helyét, és adja a' léleknek azon erőt és szilárdságot, melyre az életben szüksége van.

Tisztelt Társaság! Négy évi betegeskedés' nyomasztó súlya alól szabadulva, először bírok a' szellem' szárnyain ismét a' tudomány' magasabb köreibe emelkedni, és azokban otthonosnak érezni magamat. Használni akartam az alkalmat, és bátor voltam e' jelölgetésekkel rokonsági kérdésünk' felfogási módját legfőbb vonalaiban körülírni, és azt némileg felvilágosítani; más alkalommal, ha egészségem engedendi, annak fogalmát fogom bővebben kifejteni, és különösen annak behatásáról szellemi állapotunkra szólni. Ki fogom mutatni, hogy szellemi műveltségünknek — mint nemzetinek — gyökerei ezen kérdés' alapján ágazódnak el, hogy szellemi gyümölcseinek becse és minősége az innen szítt nedvek' minőségétől függ; 's hogy azért a' jövődőt tekintve, nincs szellemi érdekünk, mely nemzeti létünknel fogva ennél nagyobb fontosságu volna, melyben t. i. tudományunk — mint nemzeti — alapját és kiindulási pontját leli.

Végre midőn most először volt alkalmam az academia' körében szavamat emelni, nem mulaszthatom el hálámat mondani ki azon meleg részvételeért és pártolásaért, melyekkel iparkodásaimat megtisztelni méltóztattak. Alkalmat veszek egyszersmind, itt az acade-

mia' színe előtt buzgó köszönetemet jelenteni ki azon hazafiúi társulatnak is, mely ügyeim' hanyatlásakor annak pártolását czélul tűzvéni ki magának, utazásim' bevégezhetésében segített, úgy a' kimerült és erőiben összeroskadt betegnek is utóbb segéd karját nyújtván, annak kiépülését lehetővé tette.

— Erre

JERNEY JÁNOS rt

terjesztette elő *szintazon tárggyról*, hasonló nézetre vezető studiumai' eredményeit. -- Melly alkalommal a' titoknak jelentette, hogy Dr. Gützlaff, Bécsből legközelebb hozzá intézett levelében, értesítette, miszerint a' felsőlövői növelde' egyik tanítója, *Polster Tóbiás* úr, elhatározta magát a' chinai útra, hogy azon világreszen mint magyar missionarius működjék.

— Ezeket

ÉRDY JÁNOS r. tagnak

hemutatóssokkal kísért következő előadása követte.

A' kis kún Majsa város' területéhez tartozó Kigyós pusztá, Szeged és Halas városoktól csaknem egyenlő távolságra esik. Biliczky Imre majsai juhász, az 1816-dik évi ősznek elején nyáját e' Kigyós pusztára terelte, 's míg ez a' pusztának éjszakkeleti részén legelészett, addig ő olly zsombékos, vagy turjános helyen andalgott, hol az őszi viharos szél jó mély gödröt hagyott az elsodrott homokdomb' tövében. És ez eltűnt buczka' helyén támadt gödörből villant a' juhász' szemébe azon tudományos kincs, mellynek véletlenül megmentett őt darabját szándokom röviden megismertetni.

A' lelemény' maradványainak természeti nagyságu hív rajza ide van mellékelve. Az

I. Csát, mellynek karimája' és peczke arannyal futtatott ezüst; de a' csatszoritó kettős lemez arany, mellynek előlapján lovas csatát látunk ábrázolva. E' hátul sima kétrétű aranylemezbe, mint látszik, szíj volt csiptetve, 's négy ezüstszeeggel megerősítve.

II. Aranyboglár, mellynek körirata ez:

† S. STEPHANE. ORA PRO ME.

III. Illy köriratú aranyboglár:

† S. MARGARETA ORA PRO ME.

IV. Szintollyan ime' körirattal:

† S. BARTHOLOME. ORA PRO \hat{M} .

V. Hasonló aranyboglár, mellynek körirata e' következő:

† S. IACOB. ORA PRO ME.

Mind a' négy boglárnak hátlapja ugyanaz, és mint a' rajz mutatja, mindegyiken négy apró aranyszeg látható. És így az egész, aranyboglárokkal ékes kardkötő lehetett.

A' csatnak súlya $26\frac{7}{16}$ magyar arany; de mivel maga a' csát, peczke, és négy szege, nem arany, hanem megaranyozott ezüst, innen levonva az ezüstöt, a' csatszoritó aranylemezt' súlyát mintegy

16 aranyra tehetni; a' négy aranyboglár pedig együtt véve $8\frac{1}{2}$ magyar aranyat nyom. Mind a' csatszorító, mind a' négy boglár' aranya ezüsttel van vegyítve, és olly ötvű, mint a' hollandi aranyak.

A' jámbor juhász eltökélé magában, hogy e' lelt kincset a' tőle kitelhető legjobb módon használja; ő kolompjainak tiszta csengetését többre becsülte e' drága ékszereknél, és míg a' helybeli kovács három aranyboglárt kolompokba olvasztott szívfájdalom nélkül össze: azalatt balra fordúlt a' juhász' sorsa, javait 1822-ben Horváth Dávid városi tanácsos írta össze, ki a' juhász' leleményének maradványait a' majsai levéltárba téteté, honnan azokat 1831-ben Stoffer József, akkoron nádori titoknok, Márk Imre majsai jegyző' rövid tudósításával hozta el a' m. n. muzeumba.

Már fönnebb is meg volt említve, hogy a' csatszorító arany-
lemez' előlapján lovas csata ábrázoltatik. Ez, mint látjuk, aranylapra véselt munka, melynek völgyeletei fekete vegyítéssel vannak megtöltve ¹⁾. Tehát ollyszerű olasz mű a' XV-dik századból, melynek olasz neve *lavoro di niello*. A' *niello* kifejezés a' latin *niger*, *nigellus* szóból eredett, inaeu *opus nigellatum*, vagy *niellatum* annyi, mint a' franczia *email noir*, *nellure*, *nielles*. A' *niello* tehát annyi, mint fekete zománcz ²⁾.

Hogy az illyszerű műveket már a' magas hajdankor is ismerte, azt nem csak az ismeretes turini Isis' asztala tünteti elé, hanem adatokat is lelünk illyesmire a' görög és római írókban ³⁾.

Duchesne, kinek niello-története a' legkimerítőbb, mit e' nemben ismerünk, azt állítja, hogy Franciaországban már a' VII-dik században készítettek niello műveket, hol azok szent edények és kardok' ékesítésére használtattak egész a' XII-dik századig; ekkor az aranyművesek megszűntek azokkal foglalkodni ⁴⁾.

Cicognara ⁵⁾ az illyszerű művek' fénykorát Moszkaországban keresi, hol a' műveltség mindaddig haladott, míg az ország kelettel állott összeköttetésben. Kió és Novgorod városok' gyűjteményeiben számos arany, ezüst, borostyánkő, niello stb, műdarabok maradtak fenn e' keleti 's moszka közlekedés' korából, mert utóbb 1240 óta a' tudomány, művészet és műszorgalom mindinkább hanyatlott, mire több századi sűrű homály következett, és csak Péter és Katalin' országlása alatt kezdett ismét új fény terjengeni 's lassanként erősödni.

Theophil szerzetes áldozópap a' XI-dik században, nagy szor-

¹⁾ Illy vegyíték egy rész ezüst, két rész vörösréz, és három rész ólom keverékből áll, mely pörissal olvasztatik föl, és kénnel vegyítettven össze, eléggé változik.

²⁾ Wilh. Hebenstreit, Encyklopaedie der Aesthetik. Wien, 1843. 8. 503.

³⁾ Jahrbücher der Literatur. Wien, 1844. 8. CV. Bd. 76.

⁴⁾ Duchesne, Essai sur les Nielles, Gravures des Orfèvres Florentins du XV-e siècle. Paris, 1826. 8. 29.

⁵⁾ Leop. Cicognara, Memorie spettanti alla storia della Calcografia. Prato, 1831. fol.

galmat fordított a' niello művekre, melyeknek előállításí módját le is írta; kézírata: „*Diversarum artium schedula*“ cím alatt a' wölfenbütteli könyvtárban őriztetik, és 1781-ben Braunschweigban, utóbb 1843-ban Párizsban jelent meg nyomtatásban.

A' XV-dik században az olasz aranyművesek adtak e' műveknek új életet; legügyesebb volt ezek' előállításában Finiguerra, ki e' művek által jutott a' réznyomás' fölfedezésére. Ő ama' híres csókéképével 1452-ben állott elé, mely *Pax* név alatt ismeretes. E' remek vésőzet szűz Mária' koronázását ábrázolja, 's azért hívatik Pax néven, mert azt a' miséző pap, *Pax tecum*, azaz *béke veled* mondatlall nyújtá a' többinek oda megcsókolás végett. De az olasz aranyművesek is mindig lanyhábbak lettek a' niello művek' készítésében úgy, hogy azok már 1515. körül alig voltak többé divatban.

De miként kerültek illy ritka műdarabok Kigyós pusztára? Ki járt a' XV-dik században díszkardosan e' pusztának zsombékos és mocsáros helyein, hol menedéket keresett szorúlt helyzetében, és temetőjét találta föl? Minthogy a' lelemény' körülményei ismeretlenek; mert ezeket a' juhász figyelem nélkül hagyá: vizsgáljuk meg, millyen választ adnak e' kérdésekre azon helynek a' lelt műdarabokkal egykorú eseményei.

Nyár' végére kelt az idő, mikor a' régtől elmaradt zsoldja miatt elégületlen cseh fekete sereg 1492-ben Szegedre és környékére rendelteték, hol megunván fizetés helyett az üres biztatásokat, rablásnak eredt, bekőborlotta a' vidéket és mindent, a' mi útjában állott, vagy halomra ölt, vagy lángba borított. A' sokat szenvedett Szeged városnak és vidékének veszékeléseit küldöttség vitte föl Budára, 's arra kérte II. Ulászló (1490—1516.) királyt: szabadítsa meg őket a' rabló csapat' féktelen merészkedéseitől, vagy engedje meg, hogy magok fordíthassák pusztítóik ellen boszuálló fegyvereiket.

Mire Kinizsy Pál temesi várnagy és főhadvezér parancsot vön a' királytól: ügykezzék a' cseh vérengző dúlásokat jó móddal meggátolni, 's ha ez nem sikerül, első gondja legyen e' pusztításoknak fegyveres erővel véget vetni ^o).

Kinizsy maga is jónak ítélte szép szerével rábirni a' békezaró csehekét: legyenek engedelmesek kapitányaiknak, kiknek meg-hagyá: tartsák fenytéken kódorgó vitézeiket. Az öreg hős nem örö-möst kezdett e' gyakorlott és csatákban edzett harczosai ellen fenytő hadviselést, mind azért, mert sajnálta őket magától elidegeníteni; mind pedig és főkép azért, mivel a' török, erős haddal nyomúlt az ország' határszélei felé.

Az alatt a' cseh sereg, megvetvén Kinizsy' rendeleteit, mindig merészebben üzte kegyetlen rablásait; naponként újabb meg újabb

^o) Istvánfi, Lib. II. 16.

panaszok érkeztek e' vásottságra vetemedett pusztító csoport ellen, mely elég vakmerő volt, még magokat az ősz bajnok' parancsait hirdető leveleket is elrabolni, összetépni 's vad tombolással lábaival tiporni.

Ekkor látta Kinizsy, hogy a cseh rabló csapat már igen messze haladott gyalázatos kicsapongásaival; más szín alatt legott hadsereget gyűjtött, az alsó véghelyekre segédhadért üzent, és senkit nem értesítve szándokáról, népfölkelést rendelt.

A' czirkálni kiküldött könnyű lovas sereg, véletlenül mintegy hétszáz portázó cseh lovassal találkozék, a' mi sietteté a' csata' kitörését; mert az egymáshoz közelgető ellenséges csapatok azonnal megütköztek, és olly erővel harczoltak, hogy a csataszerencse csak akkor válék el, mikor a csehek széledezni kezdenek és futásnak indulának, lélekszakadva hírül adni czinkos társaiknak, hogy megkonduúlt a' vég veszély' órája.

A megfélemllett cseh sereg Kis-kún Halas felé sietett, és a' halasi tó mellett ütötte föl táborát ⁷⁾, hol, mint hitte, legkönnyebb rövid idő alatt árkokkal körített táborhelyet hányni, melynek hátulsó oldalát már maga a' tó nem csak védi, hanem az éjjel nappal árkolók' égető szomját is enyhíti.

Ámde Kinizsy ez engedetlen rablók' nyomában vitte hatalmas karját, ki közel érvén azok' táborához, könnyű ágyúkkal rettentgeté őket, és csatarendbe állítá hadait. A' tábor' derekát vasas, vagy az akkori néven fegyveres lovasok foglalták el; ezek' két szárnyára pedig könnyű lovas csapatok voltak kiállítva.

A' csehek, talán nagyobb erő' megérkeztétől tartván, négy-szögben nyomultak ki a' táborból, és olly sebes rohanással támadták meg a' magyar fegyveres lovasokat, hogy ezek kénytelenek voltak állásukat elhagyni; mire parancsszóra még inkább hátráltak, hogy az ellenséget mentől távolabb vezessék el táborától. A' mint ez megtörtént, jeladásra harczba ereszkedtek, két oldalról a' kaszákkal fegyverkezett nép vagdalta a' cseh paripák' lábszárait, és a' tábor' két szárnyára állított könnyű lovas csapatok hátul zárták el azok' útjait, kik a táborhely felé siettenek.

A' minden oldalról szorongatott csehek látván, hogy a' túlnyomó erővel meg nem mérközhetnek, de futásban sem lelhetnek többé menedéket: kapitányaik' sürgetésére mind megadták magukat, és a' magyarok további kardvágás nélkül foglalták el az árkok helyett szekerekkel körített ellenség' táborát. Negyszáz maradt a' csatatéren, elfogadott vélemény szerint; ámbár mások hétszázra teszük azok' számát, kik itt elhullának.

Ekkor kerülhettek e' ritka műdarabok Kigyós pusztára, hol

⁷⁾ „Ad villam, quam Piscinam (Halas) vocant, impigre castra locant.“ Bonfini, Dec. V. Lib. III. 553.

valamelly cseh kapitány rohanó harc között a közel nádas mocsárban veszté el életét; vagy sebektől borítva győztes üldözői elől zombékos és nádas helyre vonúlt, elvérzett, és hol menedéket keresett, ott sírját találta föl.

Jerney János m. academiái tagtársunk, ki mint a majsai területtel szomszéd birtokos, és egykoron kerületi tiszt ügyész, szorgalmasan gyűjtögeté az azon vidéknek történetét és helyismeretét illető adatokat, e régiségeket 1824-ben vizsgálta a majsai levéltárban, hol ez aranycsathoz hasonló ezüstcsatot és egy vasinget, vagy mint egykor hivaték, huszáringet is látott, melyek szinte e csatatéren találtattak. (A' huszáring' részét vagy darabját, Kubinyi Ágoston kir. tan. és muzeumi igazgató' felhívására, hazafiúi buzgalmű készséggel küldé be folyó 1850. évnék sept. 30.-kán a' Kis-kún Majsai város' tanácsa olly értesítéssel, hogy e' huszáring hallomás szerint némelly Kigyós pusztai kiszáradt tóban találtaték, és hogy ezüstcsatra sem a régibb, sem a mostani tisztviselők épen nem emlékeznek).

Jerney János már akkor is úgy vélekedék, hogy Kinizsy Pál Kigyós pusztán támadta meg a' rabló cseheket, és az itt, mint ütközet' mezején lelt régiségek, e' csatának látható emlékei.

Nincs is e' környéken a' XV-dik századból, e' régiségekkel kapcsolatba hozható más esemény emlékezetül hagyva a' cseh pusztításokat megboszuló csatán kívül. A' hagyomány is, melly mai napig él az azon vidéki nép' ajkain, úgy beszéli, hogy a' környék' egyházait a' csehek rontották le. Ülést, hol egykor falú feküdt, hihetőleg a' cseh dúlás tette pusztává; Sz. Mihály, Ötömös és más mostani puszták szinte népes falvak voltak. Halason, az 1492-ben Szegegre 's környékére rendelt fekete csehek' tanyáját ma is Feketehegynek nevezik. Ugyanott a' Sóstó mellett van Zöldhalom, a' város' végén Piaczhegy, és szőlők alatt Nagyhalom, melyekről most is azt tartja az ottani néphit, hogy a' csatatéren elhullott csehek' tetemei azok' gyomrában nyugosznak ³⁾.

³⁾ Petri Horváth, Commentatio de initiis, ac maioribus Jazygum et Cumano-
norum. Pestini, 1801. 8. 237.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 28. 1850.

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen Balogh, Döbrentei, Érdy, Horváth Cyrill, Kállay, Szilasy, rr. tt. — Hunfalvy, Lugossy, Petényi, Waltherr lev. tt. — Toldy Ferenc titoknak.

— Belső tárgyak' elvégzése után a' titoknak a' tudományok' porosz kir. *academiája'* részéről benyújtotta annak legújabb kiadásait: 1. Abhandlungen der k. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin aus d. J. 1848. Berl. 1850. 4r. 2. Berichte über die zur Bekanntmachung geeigneten Verhandll. d. kön. preuss. Academie d. W. 1849, 2-d. és 1850-ki 1-ső félév. Berl. 12 füzet. — Továbbá a' jó és olcsó könyvkiadó társulat' részéről ennek az 1850. év' első felében kiadott munkáit 11 darabban; a' *nemz. muzeum'* részéről: Keesz: Darstellung des Fabriks- u. Gewerbswesens im Oestr. Kaiserstaate. Wien, 1819—24. 4 köt. Végre magányosoktól: Edvi Illés Pál lev. tagtól: *Egyházi ünnepély Vidos József felett. Pápa, 1849. 2. Jancsoric István szarvasi ev. predikátortól: *Új kimerítő szláv és magyar szótár. 2 kötet. Szarvas, 1848. 3. Koszma Vazul' nyomdájából négy külön legújabb nyomtatványt. 4. Sasku Károlytól: Körszeletek. Első füzet. Pest, 1847. 5. Toldy Ferencztől: Unitarium in Anglia fidei historiae status praesentis expositio. Londini, 1821. és *Culturzustaende der Ungarn vor der Annahme des Christenthums. Wien, 1850. 6. Vizer Istvántól: *Trophaeum gloriae immortali sacrum. 1849. fol.

KIS GYÜLÉS SEPT. 28. 1850. 6 ór.

(A' mathematical és természettudományi osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból Bugát, Győry rr. Petényi, Folya lev. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Döbrentei, Érdy, Horváth Cyrill, Kállay, Szemere, Szilasy, Szontagh rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Lugossy, Repicky, Waltherr lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

PETÉNYI SALAMON lt.

a' kakukról, mint a' természetnek egy igen csodálatos különczéről szóló, augusztus' 19. megkezdett előadását számos kitömött állatok' elémutatása mellett folytatta 's bevégezte. Az egész értekezés itt következik.

A' természetbuvárnak egyik fő feladata: a' *valót fölfedezni*, igazság' terjesztése által a' sok és mindig káros balhiedelmeket kevesíteni, 's így a' természet' tiszta élvezetét mindinkább öregbíteni.

Hogy e' szép feladat' megoldása 's teljesítésére általában az állattan' kedvelői 's ezek közt a' madár-buvárok előtt is nagy nyílt mező áll: azt, reménylem, eléggé fogja bizonyítani azon tárgy, mellyről mai nap e' tisztelt szakgyűlésben értekezni szándékom. — E' tárgy a' kakuk. Cuculus Canorus Linn., Gemeiner Kukuck; Kukúka). Bár alig van állat, melly legalább neve 's nevét hirdető hangja által ismeretesb volna mindenki előtt, mint a' kakuk; mégis alig van madár, mellyről a' nép minden korban és minden nemzeteknél több furcsaságot 's balgaságot összesemélt volna, mellyről maig több balvélemény 's előítélet terjesztetnék, mint kakuk madarunkról. Ezen állat már a' legrégibb őskorban egyik tárgya és tagja volt a'

mythosnak, Juno istenasszony' madarának, tehát nagy becsben, tartatván *). Ellenben a' régi hébereknél tiltva volt husának, mint tisztátlan állaténak megevése Mózes' törvénye által, undorodást és hányást okozónak tartatván **). Felföldi honosaink pedig, kik közt születtem magam is, nem győzik eléggé dicsérni és szeretni húsát, azt állítván még példabeszédben is az ízesről: „*olyan jó, mint a' kakuk' húsa!*“ ***). E' különféle furcsa 's gyakran ellenmondó mesék 's állítások miatt cifrázzák fel a' régi írók, 's ezek közt kivált Plinius, Franczius, ezek' nyomán Miskolczy Gáspár földink „Jeles vadkertében“ a' kakuk' természetrajzát oly mindenféle különös és képtelen mesékkel, melyekből hazánkban is sok maradt fen mind maig a' köznép' emlékezetében, 's melyek különféle származású népeinknek alkalmat nyújtanak különféle vélemény, közmondás és példabeszédekre. — Miskolczy Gáspár szerint, ki a' maga nemében az elmés összehasonlításokban második Abraham de Sancta Clara — szerinte, mondom: „A' kakuk, *példája volt régenten a' balgatag fitogtatás és dicsekvésnek*; mert az ő csúfos szavát igen gyönyörűségnek tartván, azt a' balgatag emberek' módjára mindenütt harsogtatja.“ Sőt szerinte régenten: „A' kakuk, *képe volt a' mesterséges csalárdság és restségnek*, és kivált a' szabados életet vinni akaró, de a' magzatok' terhes és gyakorta keserűségű nevelése' galibáit kikerülni iparkodó *nőtelen paráznáknak*, kiknek fattyokat más emberek kényszerítettnek táplálni és nevelni.“ 'S innen eredhet tiszamelléki magyarjainknál is e' példabeszéd: „*Más alá tojik, mint a' kakuk!*“ — Az állítatik például még mind e' mai napiglan a' kakukról: „*hogy ő már fiatal korában mostoha szülőit, mihelyt rájok többé szüksége nincsen, elnyeli; hogy mostoha testvéreit csupa étekirigységéből elnyomja, tulajdon fészkeiből kitaszítja, vagy felfalja*“; miért is háládatlannak, 's utána minden háládatlan gyermek, rokon, ember, *háládatlan kakuknak* (ingratus Cuculus) neveztetik. A' nép' állítása szerint a' nyalánk öreg kakuk leskelődvén az apróbb madarak' tojásai után „*azokat szorgalmasan fölkeresi és kiszűrcsöli*.“ A nép azt is mondja felőle: „*hogy míg kakukol, mindig egy kicsi madár által szolgáltatja magát*, mely a' neki kedves eledeleket szüntelen felkeresvén utána hordozza.“ Sőt, míg a' kakuk szól, hogy

*) Pausanias in Corinthiacis p. 59. dicit: in Junonis sceptro apicem tenere Cuculum. Ales inquit ex genere Accipitrum, sed degener et timidus; nam avium et hominum consortia fugit.

**) Mózes' III. könyve 11. r. 13. v. és V. könyve 14., 15. v. tiltva volt „a' szárnyas állatok közül meg ne egyétek, legyenek utálatosak ezek: 16. versben „a' kakuk, karoly az ő nemével egybe“ már akkor is tehát a' karolylyal egyneműnek tartaték.

***) Veteres iunioris Cuculi carnem approbarunt, adultum ab obsoniis relegarunt. In Italia hodieque mensis inferuntur, praesertim pulli. Grossing. II. p. 326, 327.

az efféle őt szolgáló madárkát naponként fölsalja.“ Mikor pedig megszűnik kakukolni, tehát sz. Jakab' napja után, akkor, hogy karvalylyá, miből lett, változván át, a' kisebb madarakat annál inkább üldözi és emészti. Sőt, hogy minden madarak közt egyetlen egy ő azon szerencsétlen, mely arra kárhoztaték, hogy maga is a' karvalylyá átváltozott kakuk rokonaitól megragadtatik, 's így önmaga fajának gyilkosa és áldozata lesz.“ De bezzeg, — hogy sz. János' napján reá is virad a' bosszúállás és visszafizetés' napja! — Mert, hogy e' napon végképen erőllenné tétetvén, nekie esik minden apróbb madár, 's rajta üzvéen bosszúját őt kergetik, helyről helyre üldözik, bökdösik, mindenik annyi tollat tépvén ki testéből, a' mennyire csak szert tehet.“ Ebben a' nép ismét tanulságos példáját kívánja adni annak: mikép büntettetik a' háládatlan ugyanazok által, kiket sanyargatni nem átalakodik: — Az is mondatik róla: „hogy őlet a' keselyű hordja hozzánk a' hátán (l. Bertuch, Természethistoriai képekonyv, Orbis pictus II.10. sz.), ottan: hogy ő begyéből valamit (tajtékot) kihányván, abból ártalmas bogarak támadnak; — hogy más madarak fészkeibe mindenkor olyan színűt tojnék, a' milyen színű abban a' többi tojás, hogy az által a' fészkek tulajdonasait rászedhesse.“ *)

A' kakuk régenten tartatek az időjárás, rossz termés és drágaság' jövedőlőjének, prognosticumának is. Gessnerben p. o. az olvasható felöle: „Ha a' kakuk közel jár a' városhoz, vagy egyéb emberlak és helységekhez, — vagy ha épen be is jön azokba: akkor mindig esőt és égi háborút hirdet. Sőt akkor sokat tartanak a' rossz termés és drágaságtól is, midőn a' kakuk házak' közelében repked.“

Ellenben sok tartományokban, úgy jelesen a' Garam' mentében azt hiszik hogy, ha akkor, midőn a' kakuk először kakukol, az ember' zsebében vagy erszényében sok pénz van: akkor egész éven át sok pénze lesz; ha pedig kevés van vagy semmi pénze nincsen: akkor hogy egész éven át kevés pénze lesz, vagy semmi pénze nem lesz.

Forret régi schweitzzi író ezeket írja a' kakukról: „Bey uns im Schweitzerland höret man die Kukucke fast bis auf St. Johannis-tag; wenn man, sie aber nachher weiter höret, sorget man: es werde das Jahr sawre Zürcher-Weine geben.“ — Alkalmasint Karponán is szent János' napja után szokott szólni a' kakuk. — Azt is beszélik kakuk barátunkról, hogy biz ő télre el nem költözik, hanem az odvas fákba búván, mint a' pelék vagy más téli alvó emlősök, téli álomba esik, 's úgy aluszassa át az egész telet; mely idő alatt a' karvaly tollazatból tökéletesen kikopaszodván, kikeletkor ismét felújult kakukruházatában jó elő.

*) *Saliva Cuculi*, quae intra arborum ramos cernitur non est hujus loci, nam ad *Cicadas* pertinet, quarum soboles per aestatem folia fugendo spumam elicit, qua se contra solis radios protegit in umbra.

Szóval, számtalan mendemonda, megszólás, gúny, átok hangzik a' nép' ajkáról az ártatlan ugyan, de már egyszer gyanúba esett szegény kakuk' fejére. Ellenben a' fiatalság, főleg pedig a' serdülő előtt a' kakuk igen kedves madár. Mindnyájan szeretik hallgatni hangos kakukolását. Nekik ő hirdetője a' kivált reájok kéjtéljes kikeletnek 's ezerféle gyönyör' élvezeteinek. A' gyermek vágyakodva utánozza szólását; 's midőn a' kakuk kikeletkor először szól, kérdezi: *kakuk! hány esztendeig élek?* — — Akkor feszült figyelemmel kíséri 's versenyezve számolja hangzatait, mindenki közölék azt híven, hogy annyi évekig fog élni, a' mennyiszor neki kakukol; nagyon ohajtja tehát mindegyik, hogy neki egymás után minél többször kakukoljon. Egészen mást kívánnak tőle ismét a' serdülő és meglelt leányok, vagy a fiatal özvegyek, kérdezvén: „*édes kakukom! hány évet adsz, míg férjhez menni hagysz?*“ (Tótul: kolko mi rokou dás, kym puojdem na sobás?)! 's akkor azt követelik tőle, hogy egymásután minél kevesebbet kakukoljon. Dicsekedve örvendeznek, ha keveset, ellenben pirúlva bosszankodnak, ha hosszasan szólott. Kikelet felé fogadások is történnek a' kakuk' első szólására különféle-kép alkalmaztatva. Sok asszony, midőn legelőször hallja szavát, hamar megjegyzi köröskörül a' földnek azon darabját, mellyen akkor áll, vele szorgalmasan hintegeti szobáját és nyoszolyáit; mert az igen jó ovószor a' bolha 's egyéb házi féreg ellen. Szóval: a kakuk egész éven át forog a' nép' szájában, mondván a' hosszás betegről: „*no! az csakugyan el nem éri a' kakuk' megjöttét!* Soha nem hallja az többé a' kakuk' szavát! — A' biz a' kakuk! (Was der Kukuck!) — Hogy a' kakuk vigyen el! (Dass dich der Kukuck hole!) — Menj a' kakukhoz! (Geh' zum Kukuck!) stb.“ — Nemde mind ismeretes közmondások ezek a' kakukról? — Népünk azt is, és bizony igen bölcsen, mondja a' takarékoság' ajánlására: „*hogy az új szalonna-oldalt nem jó előbb megkezdeni, míg a kakuk fel nem szólít rá!*“ — A' szegény kakuk sok helyen hamuvá pörkölletik, 's ez, igen igen hathatós és biztos szernek tartatik a' nehéz-nyavalyatörés és a' köszvény ellen *). — Hajdan általában a' kakuknak több részei használtattak ovó- és gyógyszerekül. Így olvassuk például Plinius' XXX. könyve' 15. fejezetében: „A' kakuk, békötve nyúlborbe és az ágy felé akasztva, jó álmot hoz.“ Hogyha az efféle csakugyan furcsa, a' fölületes, hibás észrevétel, tudatlanság és balitéletekből származó állításokat úgy csupa mulatságból meghallgatjuk; valóban csodálkoznunk kell rajta: hogyan tudott 's mikép képes a' nép csak egy madárról is annyi balgaságot kigondolni, annyi képtelent összefecsegni, annyi bolondot hinni és elkövetni! Az ugyan tagadhatlan, hogy a' nép elcsábítatván a' rendkívülitől 's az által ellérvén a' természet' rendétől, könnyen vezettetik félre az igazság és valóság'

*) Cinis Cuculi olim in Materia medica locum habuit. Grossing. II. p. 327.

ösvényétől. De uraim! az is igaz, hogy ha a' nép valamiről sokat 's általánosan beszél, ha beszédje ugyanazon tárgyról egész nemzetiségeken át terjed, ha végtére szokássá, példabeszéddé válik : ott valami különös okának, valami, bár még elrejtett, de biztos forrás- és alapjának kell lennie még a' legképtelenebb mendemonda 's példabeszédeknek is, melyek a' szorgalmas és következetes buvárt végtére mindig rávezetik az igaz kútforra, sőt gyakran a' legérdekeseb, legbecesebb fölfedezésekre.

És lám így kell valami igen különösnek lenni, a' mi kakukmadarunkban is, mi, ha nem is épen az, mit a' nép hisz és mesél felőle; de mégis kell valami rendkívüli, a' természet' szabályaitól igen eltérő állatnak lennie. Mert ha az nem volna, az embert annyira bizonyosan nem érdekelte 's felőle a' nép annyit nem mesélt, és a' mesés koholmány már elenyészett volna. És valóban a' kakuk *több tekintetben felette rendkívüli madár!* A' természet maga felette eltért a' kakuknál rendes útjától; ő ennél egy, valamint igen nagy, épen olly csodálatos kivételt tett a' szokott és különben egész szigorral megtartott rend' szabályaitól. A' kakuk szóval olly saját-nemű, olly csoda különcze a' természetnek, hogy nem bámulhatni rajta, ha felőle a' nép sok csodálatosokat hisz és beszél. De a' természetbuvárnak kötelessége itt is fölfedezni a' valót, ettől elkülönözni a' mesét, koholmányt és balvéleményt; kiemelni az igazat, ezt terjeszteni, uralkodóvá 's hasznárasztóvá tenni embertársai közt. Arra figyelmeztetni tehát a' tudós osztályt: *mi teszi kakuk madarunkat valóban igen különös és felette igen érdekes különcznek a' természetben*; azt mennyire lehet, láthatókép is kegyeteknek megmutatni, és bebizonyítani, 's így az érdekteljes madarat kissé közelebből megismertetni, lesz tulajdonképi célja 's feladata jelen értekezésemnek.

E' végre helyén lesz tehát madarunkat mindenek előtt bemutatni azon állásában, melyben a' madártudósok által a' szokott tudományos rendszerbe helyeztetik; továbbá összehasonlítani őt külön tollazatában; de kivált azon rendkívüli sajátságaiban, melyeknél fogva a' természet nála szokott rendes útjától eltért. A' kakukot közönségesen a' madár-rendszer *kúszók* nagyrendében találjuk. A' *kúszók'* rende (Scansores Illig. Pici Linn., Klettervögel) olly madarakból áll, melyeknek külső ujjok hátra irányzott, két mellső és két hátsó ujjok van, 's ez által a' kúszásmászásra erősebb támaszt nyernek; mely ujj-alkotásukat némelly családok és nemek valóban nagy sikerral használják a' fatörzsök, falak, sziklák és más meredek tárgyak' megmászása 's bekúszására. Szigorúan véve azonban a' kúszók' neve nem illeti mindazokat, melyek oda számíttatnak. Mert valamint több madár valódi kúszó, noha újjaik' alkotására nézve e' rendhez épen nem tartoznak, így például a' *csuszka* (Sitta), a' *fakúsz* (Certhia), a' *falkúsz* (Tichodroma) 'stb; úgy ismét több madár-család, jöllehet újjaikra nézve illy alkotásuak t. i. párújjárok, teljességgel nem kúszók, például a' kakuk, mely soha nem kúszik, melynek

rövid, gyöngé puha lába még a' járásra is alkalmatlan, a' miért ő magát a' földön csak bajjal tolja tovább, vagyis elvakarodik. Lába neki csupán ülésre és ültiben maga megtartására szolgálván, úgy alkottaték, hogy a' külső ujja egyszersmind *forgó újj* (digitus versatilis, Wendezehe), mellyet kedve és szüksége szerint majd előre, majd hátra irányozhat. Ez okból jobban tetszett az újabb madár-buvároknak e' külön lábalkatú madarak' rendét másképp, és pedig Vi-eillot franczia madártudós után *párujjároknak* (Zygodactyli, Paarzeher) nevezni. E' rendbe az európai madarak közül kevés, de annál több külföldi, és pedig meleg éghajlatbeli madárcsalád és nem tartozik, például nálunk a' harkályok (Pici, Spechte), külföldön a' nyúvészek (Crotophagidae), kurukurúk (Trogonidae), borsályok (Rhamphastidae), papagályok (Psittacidae) 'stb. Köztök áll a' kakukok' (Cuculidae) családja is.

Hogyha az ember a' kakukra, főképp reptében, futó pillantást vet, könnyen fogja őt alak és színezeténél fogva valami ragadozó-nak 's leginkább karvalynak nézni, mellyel nagyság, alak és színek' tekintetében igen is némi hasonlatossága van. 'S úgy látszik, hogy az őt nem ismerők ezen kétes kinézése által csalódván, czifrázzák fel életrajzát oly mindenféle balvélekedés és mendemondákkal, annyira, hogy a' madár-buvároknak e' madár körül minden időkben sok tenni valójok volt, 's hogy tulajdonképp csak az újabb időkben sikerült ezen magában is elég nevezetes madár' természetrajzát az Augias' istállójától annyira megtisztítani, hogy a' jövőeknek könnyű leendő a' még holmi zugokban rejlő maradványait is a' balvélemény és hibás állításoknak tökéletesen el tisztítani.

A' természetrajzban legjobban összehasonlítás által juthatni az igazság' fényéhez. Opposita et minus lucida iuxta se posita magis illucescunt. Hogyha már a' kakukot a' karvalylyal hasonlítjuk össze, mellyel, mint már említém, gyakrabban összezavartatják; azonnal szembetűnik a' roppant különbség, és a' két madár' felcserélői nagy tévedése. A' kakuk' orra úgy szólván rigóorr; rövid, gyöngécske lábai párujjasak 's oly apró karmokkal ellátvák, hogy itt az összehasonlításnál a' karvaly orra és lábaival már első pillanatra fel kel-lene ébredni a' tévedésből, 's belátni, miszerint ez állatka teljességgel nem alkottaték ragadozó-nak, hanem egészen más életmódúnak.

Az itt felállított példányok közt van szerencsém egy koros hímét 's egy jérczét bemutatni; ismét egy középkorú és egy fiatal párt 'stb, valamint egy igen *szép vörös farkú példányt*, melly tolla-zatban soká a' leghíresebb madár-buvárok által is külön kakukfajnak tartaték, a' mint is azt majd minden madártani munkában „*Cuculus rufus*“ név alatt találjuk leírva.

Madarunknak igen nagy geographiai kiterjedése van. Lakja Európa, Ázsia' legtöbb, Afrikának is némelly tartományai, de mindenütt csak gyéren, egyenként vagy párosan jó elő; társasan vagy

seregesen sehol se látható. Nálunk Európában olly költöző madár, melly csak késő tavaszkor, midőn már a' kertek és erdők jól zöldellenek, jő meg, ősszel pedig korán elhagy bennünket, kétszer utazván át egy évben a' Középföldi-Tengert és azon túl telelvén forró éghajlatu tartományokban. Nálunk legkedvesebb mulató és lakhelye az erdőség általában véve; meg nem veti azonban a' liget, csepőte és fadús kerteket sem. Itt aztán minden öszvepárosodott párnak bizonyos kerülete vagyis revírje van, mit minden szomszéd kakuk' becsapásaitól tüzes macacssággal oltalmaz, s azért is igen gyakran egymás' üzésében láthatók. Illyen kakukpár aztán naponként, főleg míg párzásuk tart, 's tova száguldozván, minden irányban keresztüljárja saját kerületét, 's innen jön az, hogy bár a' kakuk mindenütt csak csekély számmal van, mégis olly gyakran és majd mindenütt látható, hallható és szertesféljével nagyon ismeretes madár. Legjobban szereti a' fatető' sűrűségét; de eledele 's más madarak' fészkei után leskelődve, alacsonyan is száguldozik, bokrokba, sövényekbe rejtőzván, sőt a' föld' görgöngyei közé is bújkálván.

Tekintve szellemi sajátságait, jellemzi őt szilajság, vadság, dühösség, féltékenység, félenkség. A' milly ügyes sebes szállékony-ságban, ép olly ügyetlen, a' már feljebb érintett lábalkatánál fogva a' járásban, később a' legpiczibb földközöket újra 's újra átrepülni, mintsem átjárni. Ravasz és barátságtalan természeténél fogva, kerületében, nejét kivéve, maga hasonlójával össze nem fér; de viszont nincs madár, melly őt is szeretné, miért is mindenféle madaraktól, még olyanoktól is gyűlöltetik és ingerkedő láрма közt üzetik, a' mellyeknek teljességgel nem alkalmatlan, teszem a' sármalinkóktól (Goldpyrol), fecskéktől, stb. Nem egyszer néztem sajnálkozva szegény kakukunkat, milly kegyetlenül bántak vele, rá akadván az ezrenként együtt költöző villásfecskék, rejthelye körül verebek, pintyek, poszáták' társaságában addig csapván lármát, míg őt rejthelyéből kiszorították. Neki estek aztán a' tovább repülőnek, neki-vágásokkal, bökdősékekkel, veréssel üzlék; az elrejtett szökevényt azonban hozzá jött új madárcsapatok' fris erejével újra meg újra üzőbe vevén.

Hangos kakukolása a' kakuknak pótolja tavaszkor éneklését. Ez e' kettős syllabából: kú-kuk! áll, melly a' közönséges fuvolán kis octávai Fis és D hangokban könnyen utánozható, ha az első egy terdziával feljebb és tovább fuvatik. Ezt madarunk olly erősen hanggoztatja, hogy csöndes időnél legalább is fél órányira köröskörül elhallik. *Kukuk* szó helyett hallani azonban olykor *kuikuk* hangzatos is; és midőn a' felhevült hím jércejével incselkedvén ez után sebesen repül, akkor hevében közönségesen többször egymás után ismételve kukukuk kukukuk hangzatokat ejt. Hallani azonban tőle nem ritkán a' kakukolást megelőzve vagy annak befejezéséül, bizonyos rekedt, mintegy kcho-hah-hachachachah- kvavava- szapo-

rán egymás után hangzó kacagást is. A' kakuk, megérkeztétől fogva egész július' végéig szól, hol aztán elhallgat; éjféltől kezdve egész napokon át, de legtöbbször a' nem sokára bekövetkezendő eső előtt kakukol. A' jércze soha sem kakukol. De tavaszkor neki is van, még pedig igen különös, bizonyos vigyorgó ujjongáshoz hasonló szava, melly körülbelül így hangzik: kvikvikvikvickvik-vik, és a' völgyes erdők' mélyében pompásan viszhangzik. Vele a' jércze vagy megelőzni vagy követni szokta az őt hívó hím' kakukolását. A' kakukfi míg fészekben van: czisz-czisszisz, fészket elhagyva: czir-czirk-czir! hangokat hallat; de a' mint önállásra vergődött, jövő tavaszig véggé elhallgat.

Bízást állíthatom, hogy honi madaraink közt alig van, melly eledele által olly hasznossá válnék, mint a' kakuk. A' mint tavaszkor megérkezik, azonnal hozzá lát a' különféle kisebb nagyobb, főleg az erdő's kertifa' zöld ékességeit pusztító cserebogarak és éji lepkek' felfalása, pusztításához. Itt tartózkodása' leghosszabb idején át mindazáltal leginkább szőrösbundás, tehát ollynemű hernyókkal táplálkozik, mellyek semmi más madárnak, azokhoz nyúlni iszonyodván, nem kellene; millyenek például az úgynevezett medve-, serté-, tuskéshernyók (Beeren-, Büschel-, Stachel-Raupen). Szeretett csemegei közé tartoznak például hernyói a' *Cája szindisznak* (Arctia s. Eyprepia Caja. Ochsenh.; die gemeine Baerenraupe); az *egyenetlen gyapocznak* (Liparis seu Sericaria dispar), a' *gyűrös pohók* (Gasteropacha neustria), a' *málna pohók* (G. rubi); a' galagonya-, káposzta-, repce és répa *özöndéknek* (Papilio Crataegi; p. brassicae; p. rapae; p. napi) stb.; tulajdonképen nincs hernyófaj, akár szőrös, akár csupasz, melly neki ne kellene: miért is számára minden fán, bokorban, kőrön, kertben, káposztásban mindenkor terítve's találva az asztal. Aránylag nagyságához nincs olly falékony madár, mint a' kakuk, minthogy felette nagy gyomra van, melly igen gyorsan emészt, azért is táplálkozására megszámlálhatlan hernyó, pille, bogár's egyéb rovar' mennyisége kell. E' hernyók, lepkék és rovarok pedig, kivált midőn a' növényzet' rovására nagyon elszaporodtak, felette pusztítók, kártékonyak és veszélyesek lévén, kakukunk valószínű jótévő az erdők, szilvások, vetemények, kertek és földekre, káposztások, sőt magok a' rétek és szántóföldekre nézve; bízást örülhet neki minden tulajdonos mint mezei jószágá' őrangyalának, ha jószágában választá tanyáját, hol is valamint minden más főleg bogárevő madár, nem üldözést, hanem megkimélt érdemel nagy hasznáért. A' milly falékony a' kakuk szabadban, épen olly daczos a' fogságban, hol magát haláláig véti üti és, kivéve a' fölnevelt fiakat, magát agyon éhezeti.

Az eddig elősorolt testi és szellemi sajátságain kívül, van még a' kakuknak egy ritka, felette érdekes, másnemű madaraknál soha nem látható beltesti sajátsága. *Belseje t. i. rendkívül nagy gyomrá-*

nak gyakran egészen szőrös, bundás. E' szőrösödés némellykor csekély és tökéletlen, máskor ellenben olly sűrű és tökéletes, hogy csalódásig hasonlít az egér vagy más apró emlős' bundájához, mi annál csodálatosabb, hogy szőrének majd mindig egyfelé menő vonása és simasága van. E' különös jelenete a' természetnek bő tárgyat és alkalmat nyújtott madár- és állatbonczatani vitalkozásokra, olly annyira, hogy a' jelen század' harmadik évtizedében nem csak czikkeek irattak róla a' tudományos folyóiratokban, de terjedelmes értekezések, polemiák és antipolemiák jöttek ki a' *kakuk' bundás gyomra' mivoltáról*. Voltak t. i. természetbuvárok 's köztök bizony különben nagy tekintélyek, például Blumenbach, Oken, Brehm, kik azt gondolák bebizonyíthatni, *hogy a' kakuk' gyomorbundája szabályszerű szülemény*. Ők, főleg Brehm, még miután az ellenpárt világosan bebizonyította számos tökéletes görcsői vizsgálatok által, hogy e' gyomorbunda csak a' belé kapaszkodott 's tulajdonkép belényomott szőrök által képeztetik, mégis sokáig és minden módon makacsan vitatták, hogy részökön van az igazság. Nem akarván hosszas és unalmas lenni, ezen vitalkozás' mindkét része 's egész lefolyta' tárgyalásával, bár mint czinkotai lelkész még, magam is vettem benne részt, oda utasítom tisztelt hallgatóim közül azokat, kik tán bővebben akarnak róla értesülni, főleg a' következő iratokra: Ludw. Christ. *Brehms Lehrb. der Vögel Europas*, pag. 126; *Brehms Beitrage zur Vogelkunde* I. p. 468. és köv. III. köt. 900. lap 's köv. Brehm in *Okens Isis* 1823, XI. p. 1249; *Naumann in Meckels Archiv* VIII. 5. H. p. 559; *Carus und Reichenbach in Okens Isis*, 1823, VI. p. 666, 1824, II. p. 295, V. p. 585 s. t. e. f.

Minthogy a' kérdéses tárgy' mivolta több jeles természetbuvárok, jelesen Nitsch tanár' görcsői vizsgálata 's tapasztalatai által tökéletesen felderült: most már a' tény világos, t. i. *hogy a' kakuk' gyomrában levő haj és szőrök nem eredetiek, hanem abba csak bekapaszkodottak, falaiba benyomult szőrök*. Bizonyítják ezt többé közt a' következő tények és tapasztalatok: 1) Hogy a' kakukgyomor' szőrei benne csak történetesen előfordulók. Mert sok hím, jérce 's mindenkorú példányok' gyomrában az efféle bundának semmi nyoma nincsen. 2) Hogy azonagy kakuk' szőrös gyomrában látható felette nagy különbség valamint az egyes szőrök' hosszasága, úgy a' színek' különbségére nézve is, szóval a' legnagyobb határozatlanság és szabálytalanság valamint a' szőrök' mennyiségére, úgy azok irányára nézve. Én egy, 1826. jul. 15-én Rákos-Keresztúron lőtt példány' gyomrának egyik oldalát csupa vörössárga, másikat pedig tiszta fekete szőrrel fedve, sőt néha sárga, vörös és feketével tarkázva találtam. Okát utóbb mondom meg. 3) Görcsői vizsgálatok által sikerült bebizonyítani, miszerint ezen szőrök a' gyomor' bel-falaival semmi szerves összeköttetésben nem állanak, sőt, valamint gyökereik hiányzanak, úgy hüvelyek sincsenek. Azok tehát mint ide-

gen testek a' kakuk' érzéketlen és gyuladékonnyalán gyomrába hattottak be, és pedig nem egyformán ülven benne, majd rövidek, hosszabbak, hegyesek, tompábbak, vékonyabbak, vastagabbak. 4) Erösen nagyított görscsöi vizsgálatok által fölfedeztetett, hogy a' kakuk' bundás gyomrának minden egyes szöre el van látva egy igen hegyes szürös, a' ször' szabad vége felé irányzott tuskével. Milly könnyen történik az tehát, hogy e' hegyes idegen testek a' gyomornak erős peristalticus mozgásai közt benyomatnak a' gyomor' falaiba annyira, hogy benne nem csak erős megállapodást, hanem még a' már feljebb érintett egyforma simaságot is nyerik.

Mind ezen 's többféle vizsgálatok' eredményei' megerősítésére legbiztosabb pecsétjét az igazságnak nyomja azon meggyőződés, melly az efféle vizsgálatoknak a' természettel, 's így itt is a' kakuk' természete, elrendeltetése 's életmódjával való megegyezéséből, összhangzásából származik. Mint feljebb emlitém, kakuk madarunk természetve van a' bölcsteremtőtől a' különféle, 's leginkább a' szörös bundás hernyók' emésztése s egyensúlya' fentartására. Mivel pedig ezen bundás hernyók' szörei tökéletesen olly alkotásuak mint a' kakuk-gyomorbéliek, semmi kétség többé, hogy a' kakukgyomor' bundája nem a' befalt bundás hernyóknak az ő falaiba békapaszkodott szöreiből állana. Sőt e' tény annál világosabb, minthogy gyakran találhatni a' kakuk' olly szörösgyomrában magokat a' meg nem emésztett hernyókat is, mellyeknek szörei valamint hosszóság, erősség 's színeikre, úgy egyéb tulajdonságaikra nézve is, szóval mindenben megegyeznek a' gyomor' bundája' egyéb szöreivel. 'S ebben rejlett azon igazán csodálatos egyik mysterium, melly által a' kakuk egy valamint rendkívüli, úgy felette érdekes különce a' természetnek. *Felette sajnálom*, hogy részint löfegyver' hiánya, részint a' múlt napokban rögtön békövetkezett nagyobb hideg miatt, melly a' költöző madarak, tehát a' kakuk' inneni elbúcsuzását siettetle, szerét nem tehetvén, nem lelete szerencsém ezt láthatókép itt görcső alatt is bemutathatni.

Hátra van még, hogy a' tudós osztályt kakuk madarunknak azon rendkívüli sajátságára figyelmeztessem, mellynél fogva az még sokkal csodálatosabb különce a' természetnek. *Ezen sajátság* pedig a' kakuknak a' természet' rendes szabályaitól egészen eltérő költési, vagyis önfajgyarapítási, fölnevelési ügye. Ezért van természetrajza teli valamint valóságos csodákkal, úgy egyszersmind mindenféle mesékkel és mendemondákkal, olly annyira, hogy bár ezen érdekteljes tárgy fölött idők óta, 's főleg az újabb időkben, a' legszorgalmasb legrigorúbb vizsgálatok tétettek Európa szerte, mégis ezek' daczára sem sikerült az ezer ellenmondó adatok' chaosából a' valódit az által elkülönözni és mindent tisztába hozni. A' megváltozott helyminőség, az egyéniség, azon nehézség, mellynél fogva az ember sok esetben a' vizsgálandó tárgyhöz közel, vagy épen a' legérdeke-

sebb jelenetnél jelen nem lehet; mind olly akadályok, mellyek a' legszorgalmasb ügyekezetnek is gátot vetnek, és gyakorta a' legellenkezőbb eredményeket szülik; minők a' legjobb akarat és legfeszültebb törekvés mellett is hátráltatják a' buvárt a' titkot mindenütt leleplezni, a' valót a' maga egyszerű tisztaságában megpillantani, 's így másokkal is megismertetni. 'S így van ez a' kakuk' titok- és csodateljes költségügyével is. Minden ösztönök közt, mellyeket a' természet oltott az élő lények' szívébe, leghatalmasb a' nem, az önfaj' gyarapításának 's fentartásának ösztöne. Minden állat iszonyodik a' haláltól, szorgalmasan kerülván az élet' mindennemű veszélyeit. De képes és kész feláldozni drága éltét egyedül e' leghatalmasb ösztönének, a' költés, magzatnevelés' ügyének, 's vele egybekötött házassági, szülői gyöngéd 's boldogító érzelmeinek. Sok bajok és szenvedésekkel jár az bár, de annál több, magasztosabb, boldogító élvezetek vannak vele egybekötve, úgy, hogy valamint minden állat, úgy, és főleg az annyira élénk 's érzelgős madarak' költésidejét lehet bízást boldogságuk' szakának mondani.

'S lám! épen e' boldogító élvezeteket tagadá el a' természet kakuk madarunktól; ő az egyetlen egy az eddig ismert minden madárnemek közt, ki ön tojásait maga ki nem költi, ön magzatjának maga nem viseli gondját, fiait maga föl nem neveli; hanem e' célra mindenkor más, olly madarakat választ utódai' fölnevelésére, mellyek ön fiait is ugyanazonféle rovarnemű eledelokkal tartják, minőket az ő magzatja is igényel. Illyenek a' különféle zenérek vagyis éneklő madarak, 's köztök leginkább ollyak, mellyek vagy magára a' földre, vagy jó alacsonyan fészkelnek, például a' *parány ökörszem* (Trogodytes parvulus), a' *csattogányok* (Saxicolae, Steinschmaetzer), *billegények* (Motacillae, Bachstelzen), *pszityorok* (Anthi, Pieper), *pacsirták* (Alaudae, Lerchen), *csalogányok* (Accentores, Braunellen), *gebicsek* (Lani, Würger), *lombárok* (Ficedulae, Laubsänger), *nádikák* (Salicariae, Rohrsaenger), *füstfarkok* (Erithaei, Rothschnwänzchen), főképp pedig a' *poszáták* (Sylviae, Grasmücken) stb. Hogy vajjon mi tételezi föl tulajdonképp e' csodálatos, rendkívüli jelenetet, hogy t. i. a' szerelmeskedés és párzás' annyira erős ösztöne mellett is, tökéletes hiával van a' kakuk a' szülői és a' magzatszeretnek, 's boldogító élvezeteinek, átengedvén magzata fölötti gondjait és örömeit más, idegennemű, mostoha szülőknek: az ámbár még nem egészen világos, minthogy a' legvalószínűbb vélemények is jobbadán hibás észrevételek és képzeletekre támaszkodnak; az azonban tagadhatlan tény, miszerint a' bölcs teremő e' mellett sokkal nagyobb, haszonárasztóbb célokat akart ez úton elérni a' természet' egyetemes, nagyszerű gazdálkodásában. Egy igen régi, „Buch der Creaturen“ című német munkának IV. kötete' 514-dik lapján így okoskodik az író e' jelenet fölött: „Schon Elian und Oppianus sagt: der Kukuk legt wol Eier, aber nit in sein eigen Nest, sondern alle

Zeit in frembde Nester. Die Ursach, drumher seine Eyer frembden Vögeln unterlegt, sey diese, dass er wisse, dass ihm alle andere Vögel tödtlich feind sind, ja auch die allerkleinsten schewen sich nicht ihn zu plagen; derhalben würde sein Geschlecht nicht erhalten, noch irgend sicher bleiben können, wann er sich nicht dess gemeldten Lissst mit der Ausbrütung seiner Eyer gebrachte. Umb dieser Ursach willen macht er ihm selber kein Nest, und ist ein sehr forchtsamer und verzagter Vogel.“ Ez azonban, valamint más ezer monda, olly kevésbé oka annak, hogy a' kakuk maga miért nem költi ki 's neveli fel a' maga fiait: mint a' jámbor Miskolczi Gáspár' könyvéből már felhozott szemrehányás, mintha a' kakuk csupa restségből és kivált a' szabatos éltet vinni akaró, de a' magzatok' terhes és gyakorta keserűséges nevelése' galyibáit kikerülni iparkodó nőtelen paráznaságból kényszerítene más madarakat az ő fattyainak kiköltése, táplálása 's fölnevelésére.

Egyes tojásainak felette lassú, hosszadalmas kifejlődése 's a' kitojásra való megérése a' tojástokban, egyik a' legalaposabb, legvalószínűbb 's legfőbb okok közül, melyeknél fogva a' kakuk annyira eltér a' természet' rendes szabályaitól, 's nem képes maga ellátni a' költés 's a' gyermeknevelés' ügyeit. Az ő rendkívüli nagy, 's falékonyságának következtében mindig hernyókkal tömött, duzzadt gyomra annyira elfoglalja úgyszólván az egész has' üregét, hogy ebben hely' hiánya miatt alig bír már egy tojás csak ki is képződni. Tudjuk, hogy midőn a' többi madaraknál az első tojás már tökéletes és a' kitojásra kész, akkor már a' másik legalább félig, a' harmadik jöcskán megnőtt, 's úgy következnek egymás után rögtön a' többiek mindaddig, míg szokott teljes számmal vannak, mire a' tojó azonnal hozzá fog a' költéshez. A' kakuk csak 4—6 tojást rak ugyan, de egymástól olly felette messze álló időközökben, hogy ugyanazon egy revírben, tehát ugyanazon egy tojótól az elsőket már május' elején, az utolsókat pedig július' utólja fele találhatni. *Innen kiviláglik*, miszerint egyetlenegy kakuktojás' tökéletes kiképződésére legalább is két hét elkerülhetlen szükséges. Ha már ezen testalkotása mellett a' kakuk maga akarná kiköltetni tojásait, nevelni fiait: épen ez által tévesztené czélját, faját gyarapítás helyett kevesbitné, és csak így lenne a' teremtésnek valóságos csúfja; mert akkor, vagy e' hosszas, majd 3 hónapig tartó idő alatt rajta kellene neki szakadatlanul ülni a' fészken 's őrizni tojásait, melyek különben olly soká magokra hagyatva, míg az utolsókat tojná, az előbbieket okvetetlenül odavesznének, és ez esetben maga fiaival együtt áldozatul esnék fajgyarapítási ösztönének, mi által a' kakukfaj csak hamar kiveszne; vagy minden tojását külön külön kellene kikölttenie, minden fiát külön fölnevelnie, miben nem csak az időből, de minden erejéből is véggépen kifogyván, ismét inkább kevesbitésére lenne ön fájának magá-

nak kínzására, 's élete' más egyéb elrendelésének 's kötelességeinek teljességgel meg nem felelhetne.

A' jóságos teremtőnek noha gyakran megfeythetlen, de mindig böles és jótékony intézményei a' már feljebb érintett testalkotása', 's így a' nagyszerű természet' gazdálkodási céljai' előmozdítása' tekintetéből a' kakuk nem érez magában ösztönt tojásai' kiköltése 's fiai' fölnevelésére; ellenben arra ösztönöztetik, miszerint azokat más arra alkalmas madarak által költesse ki 's neveltesse föl. Miben ismét csodateljes madárként tűnik fel.

A' jércze közönségesen csak egy tojását tojja az arra kiszemelt idegen fészekbe; a' másikat megint másikba, 's így a' következőket teljes számig, és pedig gyakran minden tojását külön és különemű vagy fajú madarak' fészkeibe. Így történik rendesen. Van azonban példánk arra is, hogy már ugyanazon egy madárfészekben egyszerre találhatók két kakuktojás is. Épen az idén tudósított hasonló esetről egy besztérczebányai madártani levelezőm, Grineus. Múlt junius' elején csak úgy puska nélkül buvárkodván egy erdőben, örömeire reá akadott egy aranyos sármány' fészkére, melyben kakuktojás is volt. Felvevén e' ritka találmányt, de a' fészket magával czepelni restellve, bétette azt egy alul odvas tuskóba. Egy pár óra múlva visszajövéen észre veszi, hogy ezen tuskótól egy kakukjércze takarodik el. Oda megy, kiveszi a' fészket, 's látja nagy bámúlatára 's kimondhatlan örömeire, hogy a' volton kívül, még egy egészen meleg, tehát épen az előtt oda tojott kakuktojás van benne. Reményelem, hogy e' jó barátomtól, ki már annyi becses küldeménynyel gazdagítja madártojás-gyűjteményemet, azokat is megnyerem az annyira ritka és érdekes tapasztalat' látható bebizonyítására.

Hogy az efféle kakuktojások mellett a' költő madárkák fészkeikbe rakott tulajdon tojásaikat is kiköltik, az a' leggyakoribb eset; ritkább az hogy egy fészekben a' kakuktojás egyedül költetné ki; arra pedig nincs példa, hogy ugyanazonegy fészekben két kakukfi neveltetett föl.

A' kakuk legtöbbször oly fészkekbe teszi le tojását, melyben még a' tojás teljes számmal nincsen; mert akkor, minthogy a' tulajdonos jércze folyvást nem ül rajta, legkönnyebben fér hozzá, a' nélkül, hogy a' fészkek' tulajdonosai által észre vétetvén, elűzetnék; sőt akkor egyszersmind ez is könnyebben ámittatik el, hogy a' nem ohajtott szaporodást magáénak nézze, elfogadja 's megkedvelje. A' kakuk szántszándékkal ugyan nehezen veti ki vagy töri össze a' fészektulajdonos' tojásait; de az még is általános észrevétel által bizonyos tény, hogy sok fészekben, főleg az apró madarakéiban a' becsempészett kakuktojás mellett a' többi egymás után mind elenyésczik. Azon fészkek' kiszemelésében, melyek céljaira alkalmasak, nagy mester a' kakukjércze. Ügyességén kívül, felette jó, éles látásának is kell lennie, mert a' legelrejtettebbeket is fölkeresi, melye-

ket a' legtapasztaltabb fészekkereső' legfeszültebb szorgalmának is alig sikerül fölfedezni. Ő azokat, csak elrepüljön mellettök, már meglátja; mert nincs példa rá, hogy valaha ember látta volna fészkek' fölkeresésében foglalkozni. Az ornithologok' véleménye szerint ez leginkább korán reggel történhetik, mert akkor legnagyobb csendesség is uralkodik; de a' költő madarak is egy pár percze eltávoznak vizivás, eledelkeresés és más szükségek' végzése miatt. Csupán akkor történik az más időben is, midőn a' már tojásra kész tojás szorítja őt gyümölcseinek rögtöni letételére. 'S így eshetett a' beszterezeti eset. A' tojás' rakásának is nagyon szaporán kell történnie; mert jaj volna neki, ha a' fészkek' tulajdonosai ott lepnék e' gyűlölt fészekrevisort: nem hagynának neki erre időt, hogy a' tojás' baját elvégezze. Ő tehát csak úgy férhet hozzá mint a' tolvaj, 's úgy is lopózik el onnan, 's bizonyosan nagyon örül, ha sikerült a' baj' befejezése után szerencsésen, azaz száraz bőrrrel ellátni.

A' kakuktojás a' madár' nagyságához képest olly kicsi, hogy az méltán a' legkisebb tojásokhoz számítható. Hossza közönségesen változik 10—12 vonal, szélessége 8—9 vonal közt; a' házi verébtójas' nagyságát ritkán múlván felül, mert különben nem is volna alkalmas a' becsempészésre. Színezetökre nézve nagyon különbözök, de mindig igen jellemző rajtok az, hogy bár minő színezet közt, bizonyos magánálló, fekete pontokkal bírnak. Ime szerencsém van a' tiszt. szaknak itt 9 különféle madárfészkekben talált kakuktojást bemutatni.

A' kakukfi is igen picziny, midőn kiesik a' tojásból. Többi mostoha testvéreitől leginkább nagyobb feje és tetemes szemei által megkülönböztethető. De az ritka példa, hogy a' vele kiköltött mostoha testvérei nagyra neveltetnének fel. Az ő gyorsan növekedő, falékony mostoha testvérök elkapkodja orrok elől a' hordott eledelket 's a' kis fészkekben, melyet nem sokára egészen betölt, ide 's tova hánykolódván, egymás után kiszorítja 's taszigálja őket minden rossz akaratán kívül, csupa helyhiány miatt, hol is szegények aztán közönségesen elvesznek. Hogy a' kakukfi azt szándékosan teszi, vagy hogy mostoha testvéreit felfalná, 's végtére mostoha szüléit is elnyelné, az a' mesék' azon korába tartozik, melyben róla a' „Buch der Creaturen“ névtelen szerzője következőkép szól: „Wann aber der Junge Kukuck von dem frembden Vogel ausgebrütet wird, und er sich gleich nach seiner Ausschlüpfung auf den Frass legt, so schneidet er den andern Jungen neben ihm das Ass für den Schnaebeln ab; daher wird er bald gross, feist und schön, welches seiner vermeinten Mutter einen sondern Wohlgefallen zu ihm bringt, dass sie sich seiner Gestalt höchlich frewet, und nimmt sie sehr wunder, dass sie einen solchen schönen Jungen soll haben. So sie auch die Ihrigen beginnet mit ihm zu vergleichen, wird sie diesenselben todtfeind, als wann diese Bastarde und nicht ihre rechte Zucht waeren. Ja, sie

laesst auch den jungen Kukuck in ihrem Zusehen dieselbigen auffressen, von welchen sie aber endlich, da er nunmehr fliegen kann, auch selbst miterwürgt und aufgefressen wird.“

Valóban, nem lehet eléggé csodálkozni rajta: milly gyöngéd szeretettel és hű ragaszkodással viseltetnek az apró madarak ezen inkább rút, mint szép mostoha gyermekökhöz. Ők úgy szólván egészen feláldozzák magokat táplálása- 's fölnevelésének, korán reggeltől egész sötét estig gyűjtögetvén 's a' falékonyak hordván a' különféle legyecekket, bogárcákat, hernyócskákat és rovarok' báb-jait. Vannak e' tekintetben egész a' bámulatig elragadó példák. Töb-beket tudnék, ha az időt és hallgatóim' türelmét nem kíméleném, fel-hozni saját tapasztalásomból. De jelesebb alig lehet annál, melyet Naumann hoz fel: Naturgeschichte der Vögel Deutschlands V. kötet 232. lapján, a' tényt ekkép beszélvén: „Einst traf ich ein einsames Bachstelzenweibchen sehr spaet im Herbst noch, als bereits alle andere seiner Art uns laengst verlassen hatten, am Wasser emsig nach Insekten suchend an, und bemerkte, wenn es Etwas gefangen, dass es damit stets nach einer Eiche zuflog, auf welcher in einer Spalte ein laengst erwachsener junger Kukuck sass, welcher darinn ausgebrütet seyn musste, aber zu gross war, um durch das Loch heraus kommen zu können. Ich liess ein Beil bringen, den Eingang damit erweitern, und konnte den laestigen Stiefsohn nur dann und von ihm die arme, sich ihm ganz aufopfernde Pflegemutter befreien.“ Ezen szegény billegenyjércze maradt el csupán e' mostoha fia miatt többi már elköltözött rokonfajú testvéreitől, 's kész volt inkább osztózní fogadott gyermeke' szerencsétlen sorsában 's neki magát valódi szeretet 's vonzódásból feláldozni, mint őt elhagyni. 'S ha Naumann szerencsésen rá nem akad, fogadott fiával együtt megvette volna őt a' hideg és az éhség. *Csodálatra méltó* az, hogy e' dologban, úgy látszik, a' kakukot ápoló kis madárcák semmi csalódást sem sejtene-k. Még a' kakuktojás' ámitásával csak hagyján volna! De az otromba nagy kakukfi, és az igen piczike poszáta vagy épen ökörszemke, milly roppant különbség! Az emberi okoskodás szerint ez valóban magas fokát tételezi fel a' jószívűségnek, sőt az együgyűségnek; valamint egy szóval ez az egész kakuktörténet teli látszanék lenni kétséges jelenetek és természetellenes következtelenségekkel. De ez olly természetbuvár előtt, ki meg nem elégedvén a' fölületes észrevételekkel, végig nyomozza a' valót annak eredete 's kútfejéig, ki kötelességének tartja fölfedezni a' valót, ettől elkülönözni a' mesét, koholmányt és halvéleményt, kiemelni az igazat 's azt terjeszteni, uralkodóvá 's haszonárasztóvá tenni emberbaráti tanítása 's boldogítására; annak, mondom, ez nem úgy tűnik fel: *ő mindenütt és mindenben a' legöszhangzóbb következetességet, célirányosságot 's a' teremőnek mindenben uralkodó bölcsességét és jóságát látja.* És ha jelen értekezésemmel tán némileg én is járultam

a' kakuk' magányrajzában is e' célhoz közelebb vezetni egy vagy más tisztelt hallgatómat, felette szerencsésnek és gazdagon jutalmazva tartom magamat.

— Ez után

LUGOSSY JÓZSEF lt.

Kerekes Ferencz mathematicai osztályi elhunyt lev. tag' emlékezetét egy, a' meghóltnak, mint embernek, tudósnak és írónak, szerzett érdemeit méltató beszéddel üllötte.

ACADEMIAI ÜLÉSSOR. 1851.

Jan. 18. Nyelv- és széptudd. oszt.	Apr. 14. Történeti osztály.
— 20. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>	— 26. Math. és term. tud. oszt.
Feb. 1. Philos. és társ. tud. oszt.	— 28. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>
— 3. Történeti osztály.	Máj. 10. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 15. Math. és term. tud. oszt.	— 12. Phil. és társad. tud. oszt.
— 17. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>	— 24. Történeti osztály.
Mart. 1. Nyelv- és széptudd. oszt.	— 26. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>
— 3. Phil. és társad. tud. oszt.	Jun. 14. Math. és term. tud. oszt.
— 15. Történeti osztály.	— 16. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 17. Math. és term. tud. oszt.	— 28. Phil. és társad. tud. oszt.
— 29. Nyelv- és széptudd. oszt.	— 30. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>
— 31. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>	Jul. 12. Történeti osztály.
Apr. 12. Phil. és társad. tud. oszt.	— 14. Math. és term. tud. oszt.
Szünidő.	
Sept. 20. Nyelv- és széptudd. oszt.	Nov. 10. Phil. és társad. tud. oszt.
— 22. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>	— 22. Történeti osztály.
Oct. 4. Phil. és társad. tud. oszt.	— 24. Math. és term. tud. oszt.
— 6. Történeti osztály.	Dec. 6. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>
— 18. Math. és term. tud. oszt.	— 9. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 20. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>	— 20. Phil. és társad. tud. oszt.
Nov. 8. Nyelv- és széptudd. oszt.	— 22. <i>Őszves acad. gyűlés.</i>

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KS GYÜLÉS, OCT. 12. 1850.

(A' nyelvtudományi osztály' számára).

Nemlt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Szemere és Vörösmarty rr. tt. Húnfalvy, Mátray, Repicky, Széchy, ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Bugát, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Szilasy, Szontagh, Vállas rr. tt. — Bertha és Pauler ll. tt. — Toldy F. titoknok.

MÁTRAY GÁBOR lt.

a' nemzeti museum' könyvtárában őriztetett egy carthausi magyar codexet mutatván elé, arról a' következőkben értekezett.

Noha Érdy János tagtársunk a' Tudománytár' 1834-ki I-ső kötetében a' nagyszombati magyar kéziratot hazánk' tudósai figyelmébe hozá, közölvén belőle egy lap hasonmással együtt sz. László király' legendáját; sokkal becsesebbnek tartom mégis e' több tekintetre nézve igen érdekes magyar kéziratot, különösen azért is, mert az eddig ismert legrégibb magyar codexek közöl tartalomra 's terjedtségre nézve legbővebbnek mondhatni: hogysem elmulaszthatnám annak a' maga valóságában bemutatását a' t. Academia előtt, annyival inkább, mert illy roppant terjedelmű régi magyar kézirat nyelvtani tekintetből is nem csekély eredménnyel biztathatja a' hajdankori magyar nyelv' sajátosságai és írásmódja körül fürkésző hazafiakat.

E' codex hajdan Nagyszombatban a' nagyboldogasszony' tiszteletére szentelt érseki papnövelde' könyvtáráé volt. 1814-ki majus' 25-kén Schneider József említett papnöveldei aligazgató által Stipsics Ferencz, esztergami kanonok, apát, 's ugyanazon növelde' igazgatója küldé azt a' magyar nemzeti Museum' Széchényi-országos könyvtárának. ¹⁾

Nagysága kisebb másod rétű, vagyis nagy negyed. — Úgy látszik, hogy még eredeti bőrkötetével bír; csak háta javítotték újabb korban, 's ekkor nyomtatott hátára arany betűkkel e' cím:

¹⁾ Lásd: Protocollum benefactorum Bibliothecae regnicolaris in fol. (1814. die 25-a Maji) — és — Ofner und Pester Zeitung 1814. Nro. 54. am 7. Juli.

„*Codex Hungarices Evangeliorum, sermonum De An. 1527.*“ — Papirosa erős, vastag. Az irat részint kisebb folyó német, részint nagyobb barát-got betűkkel készült. Az osztályok' tartalmai nagyobb fractur-betűkkel írvák.

Czímlapja már nincs meg. — Latin nyelven készült előszavában említi magáról a' névtelen író, hogy carthausi szerzetes volt, — 's hogy e' könyvet részint megtértek, részint különféle nőszerzetesek' felszólítása' következtében, kik közé tartoztak a' saját szerzetesbeli apácák is ¹⁾, írta. — Említi azt is, hogy buzdításaul szolgálát azon tekintet, mellynél fogva, miután a' bibliák' fordítmányát a' német, cseh, frank, francia és szláv nemzet is bírja, már illő, hogy hasonnemű munkák a' magyar nemzet' hasznára is készíttessenek, annyival inkább, mert Luther' vallása is terjedvén a' magyar hazában, illyesekre szükségök leend a' híveknek, különösen a' szerzetes atyafiak és nővéreknek vasárnapi 's ünnepi üdvösséges foglalkodásokul.

Ha a' fennebbi időszak nem említették, mind a' mellett hogy a' könyv' végén ez áll: „*finis apparet in die Clementis 1527.*“ — hajlandó voltam volna annak hívésére, miszerint e' könyv nem csupán a' XV. század' vége felé és a' XVI-nak első tizedeiben, hanem sokkal korábban íratott; habár a' 3-dik oldal' rubrumában említi is az író, hogy sok évet szentelt e' munka' írására. — Meg kell jegyezmem, hogy az előszóban úgy nyilatkozik a' szerző, hogy a' munka' tartalmát latin szentiratból 's egyéb hiteles forrásokból fordítá magyarra. — Azt kell tehát hinnem, hogy tiszteletre méltó carthausi hazánkfia nem ismeré a' Buda melletti sz. Lőrincz-monostorban 1456-ban meghalászott Pál-szerzetes, Báthory László' magyar kéziratait, kiről a' magyar egyházi történet' évkönyvei bizonyítják, hogy magyarra fordítá az egész bibliát, 's egyéb szentek' életét.

Vége az előszóba foglalt azon nyilatkozatnál fogva, hogy e' munka szerzetes nők' számára is íratott; és azon körülmény mellett miszerint ez őskori becses maradvány Nagyszombatban őriztetett 's tartatott fen számunkra, melly városba vonultak a' török hatalom' terjedtekor hazánk' alsó vidékeiről a' szerzetes nők: nem ok nélkül gyanítható, hogy e' megbecsülhetlen nemzeti kézirat is magyar apácák' birtokában volt, 's gondos kezeik által mentetett meg az enyészet' örvénye elől.

Hogy a' könyv' táblái' belsején semmi írásbeli jegyzeményt nem olvashatunk, annak tulajdonítom, miszerint azon táblák' belseje későbbi időkben újabb tiszta papirossal vonatott-be; mert csakugyan a' kézirat' papirosa egészen különbözik a' könyv' elején 's végén

¹⁾ Szavai ezek: „*a nonnullis conversis ut et Sanctimonialibus diversorum ordinum tum necessaria, tum devota tractus admonitione, inter quas et nostra naturalis germana sub sacro velamine Christo dedicata militat; quarum necessitatibus ac utilitatibus morem cupiens gerere*“ etc.

levő 's a' táblákat borító fehér papirostól. Min azonban csak sajnálkoznom lehet; mert (miként más régi kéziratoknál tapasztalható) hihetőleg voltak némi jegyzemények írva a' táblák' belső részein, melyekből most vagy az író' neve, vagy legalább a' könyv' egykori birtokosa kitűnhetett volna.

Áll egyébiránt a' munka saját lapozásom szerint 675 oldalból, ide számítván az avatlan kezek által kiszakasztott levelek' hiányát is, melyet én tiszta levelekkel egészíték ki; 's nehogy a' volt szakadozott lapok újabb veszteségnek essenek áldozatul, azokat némileg öszveragasztattam.

A' munka különben egész évre szolgáló epistolákat, evangéliumokat, szent beszédekét 's tanításokat ünnepek és vasárnapokra, foglal magában, közbe szöve levén az illető napokon tiszteltetni szokott szentek' életének rövid leírása is, különösen a' magyar szenteké, mint sz. István és László királyoké, Imre hercege, Erzsébeté 'stb. Szent Margit is előfordul, de nem IV. Béla királyunk', hanem antiochiai Theodosius' leányaé. A' magyar Margit szóval sem említetik.

Az egész könyv három részre oszlik. Az első nincs olly ékesen írva, mint a' második. Amabban a' kezdő nagy betűk vagy készületlenül félben hagyattak, vagy épen üresen maradt helyök. Foglaltata: vasárnapi 's ünnepi epistolák és evangéliumok.

A' II-dik rész többnyire czifra 's itt ott aranyzott nagy kezdő betűkkel ékeskedik. Tartalma áll: vasárnapi evangéliumokból advent' első vasárnapjától kezdve.

A' III-dik rész magában foglalja a' szentek' ünnepein szokásos epistolákat 's evangéliumokat, és a' szentek' életiratait vagyis legendákat.

Helyesírásra nézve sokkal tökélyesebb és jobb e' kézirat a' régibb kéziratoknál. — Itt már a' hosszú *á* kettős aa-val, — a' hosszú *e* kettős ee-vel, — a' hosszú *ő* kettős vonallal is fordul elő; — a' hosszú *i*-nél még a' régi *ey* 's *oy* használtatik, p. o. *áleytasz*, *tanoytwany*. — *Ű* helyett *w*, vagy *y* használtatik, mindkettő két ékkel, de már előfordul az *ly*, *gy*, *ny*, *ty*, sőt a' *cz* is, és pedig nemcsak egyes, hanem kettőztetett alakban is, p. o. *fordulatytya*, *tisztulatytya*, *foganatytya*, *nyaka* 'stb.

Példák néhány egyes szavak 's írásmódokról.

Et, eeth: itt.	Eleredének: elmenének.
Elezer: előszer.	Kezdety: kezdete.
Kenyw: könyv.	Else: első.
Harmad Negyed Ötöd napján,	Kedeegh: pedig.
vagy, vasárnap.	Kedeeglen: pediglén.
Virágszombat: virágvasárnap e-	Teb: több.
lőtti szombat.	Es, ees: is (auch, etiam).
Erede: mene (ging, ibat).	Gymelch: gyümölcs.

Yllw ynnep: üllő ünnep.

Emre: Imre.

Endre: András.

Szent Berecz: Sz. Briccius.

Gerger, Gergel: Gergely.

Első, másod, harmad menyekzős

vasárnap: farsangi vasárnap.

Jelesb, tudósb: jelesebb, tudósabb.

Bulchut vevén: búcsút vevén.

Csergeteg: patak.

Carthusiabeli néma barátok, Penitentia tartó néma remeték, Penitentia tartó remete fraterrek: Carthausiak.

Bernald: Bernard, Bernát.

Azont: azt.

Leen: lön.

Teen: tön.

Myvelködet: mivelkedés, miveltség.

Akarathnaal kyl: akarat nélkül.

Viaskodasnal kyl: viaskodás nélkül.

Kinel kyl: ki nélkül.

Mivelködetneel kyl: miveltség nélkül.

Körüle: körülötte stb.

Nem lehet eléggé sajnálkoznunk, hogy e' becses régi kézirat sem szerzője' nevét, sem hajdankori birtokosát, vagy rendeltetése' helyét magában nem foglalja. Igyekeztem ugyan azoknak valamelly nyomát kifürkészni, de sikertelenül. Kutatásom azon sajnos tapasztalatra vezetett, hogy a' magyar egyházi történetek' írói a' hazánkbeli néma barátok' szerzetére minden egyéb szerzetnél legkevésbbé fordíták figyelmüket, annyira, hogy még a' magyar carthausi kolostorok' összes helyeit sem jegyezték fel, és csak egy kettőt említnek közölök. 'S mégis, milly különös, hogy az írók által épen e' kevés figyelemre méltatott szerzet' egyik tiszteletre méltó tagjától maradt fen számunkra a' magyar régi kéziratok' legbövebb tartalmú példánya, melly a' magyar hazában csaknem folytonosan dúló háborúskodások, vallásbeli dühöngések, 's ezeknek közepette okozott gyujtogatások' daczára is olly ép állapotban őriztetett meg.

Valóban, tisztelt Academia! már csak e' hajdankori kincsünk is elég ösztönt gerjeszthet bennünk az egykori eredethelye utáni fürkészetre, 's azzal szoros kapcsolatban levő magyarhoni carthausiak iránt eddig elhanyaglott buvázkodásra. — Ámde e' munka' hosszas fáradságba kerül legalább most, midőn még a' kútforrások sem találhatók együtt; sőt, ha együtt vannak is, csaknem elháríthatlan akadályok küzdenek ellenünk nem mondom azoknak használata, de még összeállításában is. Pedig minél tovább fürkészünk, annál inkább átlátjuk: milly tömérdek mező nyílik meg előttünk akár hazánk' történeti leiratának tökélyesítése, akár nemzeti nyelvünk' sajátosságai, hajdankori kincsei, feledékenység-borította egyes szavai' kutatása, sőt más egyéb tudományok' fejlettsége' ügyében is. 'S erről minél többször elmélkedem, annál inkább meg kell engednem, hogy tömérdek tenni valóink még több nemzedék' munkásságát igénylendik; a' mostani legalább legcsekélyebb részök' feldolgozását sem képes eszközteni.

Azonban csüggednünk nem kell. Legforróbb hálával hódoljunk szeretve tisztelt Elnökünk' hazafiságos legújabb felszólításának; álljon ki a' munka' terére minden, kinek még a' jó isten elegendő lelki 's testi erőt hagyott a' tevékenységre. Szedjük össze, habár egyenként is, az adatokat, melyekből idővel tökéletes egészet lehet majd alkotni, 's mellyekért az utókor, legyen bár hazai, vagy külföldi, hálásán emlékszendik vissza fáradoalmas törekvésinkre. Vegyünk példát a' nagyszombati codex' írójától. Nézzük e' vastag kötetet, melyet egy magyar hazafi a' legsűrűbb nyomtatással vetekedő tömörséggel írt össze, 's kétségen kül számos év' legördülte alatt, és pedig oly időszakban, midőn a' magyar eget viharteljes fellegek kezdék borítani; midőn terhes vészek tornyosultak a' haza' kedves virányai fölé; vallás és politicai tekintetek, pártok, és önző érdekek' egymás veszte után kergelődzve a' hon' végképi feldúlását készíték előre; oly időszakban, mondom, midőn a' magyarországi carthausi rend' alkonyatának csillaga is már jó idő óta csillámlott monostorai' felhőket hasított tornyai fölött, közeledő enyészetének könnyítése végett szórván sugarait a' rengeteg bérczeken czikázó ösvényekre, hogy a' gonoszság, agyarkodás, önzés, dúló vágy és rombolás' ösztöne minél könnyebben juthasson a' rejtett havasi utakon is felprédálására azoknak, miket emberi ész és türelem, iparerő és tudomány századokon keresztül örök időkre törekvők alkotni.

Épen a' fennebbi tekintetből én sem akarok oly szárazan megvalni mai tárgyamtól, 's legalább további figyelemgerjesztésül addig is, míg tökélyesebb készüllettel léphetnénk fel, csak röviden közlöm a' magyarországi néma barátokról tett fölfedezésim' fővonalait.

A' dicsért nagyszombati codex' szerzője, annak 572—582. lapjain leírja a' szerzet' eredetét. Czikkének címe következő : „*Imaran lezen emleközeth az nagy zent carthusiay zerzethnec eredetéről.*“ 'S e' czikk' végén említi, hogy sz. Bruno, a' szerzet' alapítója, franciaországi első kolostorából a' pápa által Romába hivatván, ki- eszközlé, hogy Calabriában a' szerzet' másod kolostorát felállíthassa, mellybe a' szent férfiú 1101-ben, és így nem sokára e' másod művének létesítése után, meghalt. Meg kell jegyezmem, hogy mind a' franciaországi carthusiában, mind a' calabriai kolostorban fennemlített évig igen kevés tagot számlált a' szerzet, és így közölök más országokba szerzeteseket nem küldhetett. Keresztülolvasám egészen e' hosszasan írt czikket; mert biztatott a' remény, hogy talán szerzője említést teend a' magyarországi carthusiákról is. A' kérlelhetlen végzés azonban meghiusítá reményemet; mert a' czikk' végén tapasztalám, hogy a' reá következő két utolsó levelet, vagyis négy oldalt, valamely bárdolatlan kéz egykoron kiszakasztá a' kéziratból; holott épen azokon lehetett említés a' magyar néma barátokról; pedig nagyon kecsegtetém magamat, hogy itt találok némelly adatokra, mellyek részint a' magyar carthausi kolostorok' holléte, részint

azokban remetéskedett magyar honfiak 's tudományos munkáik felől tudósítandnak. Mert tudnunk kell, hogy a' carthausiak a' rengeteg erdők, kopár hegyek és sivatag puszták' lakosai valának, kik szigorú életmódjoknál fogva még a' beszédet is nélkülözték; ajtatosság, kerti 's mezei munka, könyvek' olvasása és írása volt foglalatosságok; mindenben szegénységet és nélkülözést kellett alapszabályaik szerint követniök; idővel azonban, mint más szerzeteknél is történt, jámbor adományzók által kényelmesebb jövedelmekben részesülvén, gazdag könyvtárakat gyűjtöttek; 's hogy a' hazánkbeliek között is voltak könyvirők, bizonyítja a' nagyszombati codex, de egy szépmegyei carthausinak rövid krónikája is, melyet nyomtatva olvashatunk Wagner' *Analecta Scepusii* munkájában ¹⁾.

Fennebbi sajnós tapasztalásom után fürkészetem' teendőjeül tévém mindenek előtt, 's addig is, míg külföldi kútföket használhatok, hazai iróinkat felkutatni. Fájdalom! ezekben nem sokat találtam, de még sem olly keveset, hogy fáradozásomat siker nélkül látnám, sőt többet, mint itt előadni szükség volna; miután épen nem szándokom, jelenleg hosszas értekezéssel fárasztani a' t. Academiát. Csak röviden fogom tehát érinteni a' magyar carthusiák' holváltát.

Nevezeteseb honi iróink' egyike sem értekezik az öszves magyar carthusiák felől. Egyik erről, másik amarról szól igen keveset; 's így fürge méhként kell öszveszedegelnünk, mit itt ott találhatunk.

Pázmán Péter a' Nagyszombatban tartatott érsekmegyei zsinat' leiratában ²⁾ azt mondja, hogy volt ugyan hazánkban a' carthausiaknak több kolostoruk, de az általok kiadott kolostor-lajstromokban 's magyar emlékiatokban csak négyet talált, u. m. Szepesben a' menedék-kövi ker. sz. Jánosét, Tárkányon a' segédvölgyit, Lövéldön a' szent Mihály-völgyit, és Szepesben a' szent Antal-völgyit Lechniczen.

A' *Közhasznú Esméreték Tára*' ³⁾ *Carthusianus* cikkében e' rend' rövid története említelvén, annak végén ez áll: „Hazánkba, mint némelylek vélekednek, maga sz. Bruno küldött tanítványi közül néhányat; de hol volt első lakhelyük, a' honi történetek fel nem jegyezték. Öt klastromok közül, mellyeket birtak, mind gazdagságára, mind népességére nézve leghíresebb volt a' lövéldi, Veszprém vármegyében, melly 1360 körül állíttatott, 's négy előjáró alatt 400 szerzetest táplált. Az előjárók közül egyik fő tekintettel bírt, ki is nem különben, mint az esztergami érsek, tiszttviselője által esküdt 's az ország' gyűlésein a' főrendek között foglalt helyet.“ E'

¹⁾ Part. II. pag. 69—79.

²⁾ Pázmán Petri Acta et Decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis — Posonii 1629. in 4-to — a' 111-ik lapon.

³⁾ Pest 1832. 8-ad ré, III-ik köt. 39-dik lapján.

czikk' névtelen írója (B. V. aláírással) nem idéz semmi kútfőt. Legyen egyébiránt itt elég érinteni, hogy a' fennebb előadottak után itélve, sz. Bruno maga nem küldhetett tanítványokat hazánkba, 's hogy az említett 400 szerzetest nem lehet az egy lövöldi kolostorra, hanem legfeljebb az egész Magyarországból létezett carthusiák' számára szorítani; miután a' néma remeték, eddigi források szerint, honunkban csakugyan kevés kolostorral bírtak, 's Pázmán Péter esztergami érsek fennidézett munkája' helyén megvallja, hogy már 1629-ben egy carthausi kolostor sem volt honunkban.

Pauer János „Az egyházi rend' érdeme Magyarország' történetében“ állítja ¹⁾ „hogy a' carthusiánusok hazánkban hat kolostornál többet nem bírtak.“ Azonban valamennyit név szerint nem nevezi.

Lányi Károly „Magyar föld' egyházi történeteiben“ ²⁾ még kevesebbet említ ennél; állítja azonban, hogy remetelakot bírtak Lánzséron is, Sopron vármegyében.

Én ezeknél már többre akadtam, 's következő időrendben állítam össze:

I. *Az ercsényi kolostor.* Ercsény (Ercsi, Ercse) falu a' Duna mellett Fehér vármegyében. Itt már a' tatár pusztítás előtt állt egy carthausi kolostor; melly azonban (hihetőleg 1244-ben) a' tatárok által feldulatván, szerzeteseitől elhagyatott. Mikor 's ki által alapított, hova mentek a' szerzetesek? tudva még nincs. 1252. vagy 1253-ban Vancha István esztergami érsek, kinek birtokában volt Ercsi, 's ekkor a' veszprémi egyházmegyéhez tartozott, az elhagyatott kolostort helyre állítá sz. Miklós' tiszteletére, 's a' ciszterci rendnek ajándékozá ³⁾. Pázmán Péter fennidézett munkájában ⁴⁾ e' kolostor' új alapítójának 1260 körül Tamás nádort mondja, 's említi, hogy azt 1499-ben már az ágostoni remeteszerzet bírta.

II. *A' látóhegyi kolostor.* A' látóhegyi, másként kémlőkővi, vagy menedékkővi kolostor (Lapis Speculationis, Lapis Refugii) kelesztelő sz. János 's egyszersmind boldogságos szűz és sz. Margit' tiszteletére ⁵⁾ Szepes megye' nyugatdéli részén, Gömör vármegye' határai felé 1299-ben kezdett létesüléséhez közeledni, és így III. Endre király alatt. IV. Béla király' idejében t. i. volt e' vidéken egy félig kiépített vár, mellynek Marczelvár volt neve. Ide vonultak a' tatár pusztítás alatt a' 24 szepesi város' lakosai, és csaknem három évig nyomorútan tengeték életüket. Ezért nevezék későbbben menedékkőnek (Lapis refugii), 's mivel innen messzire láttak el, öröket

¹⁾ Székes-Fejérvár, 1848. 8-ad rét a' 190-dik lapon.

²⁾ Nagy-Szombat, 1844. 8-ad rét I-ső köt. a' 299. lapon.

³⁾ Codex dipl. Hung. Tom. IV. Vol. 2. pag. 178.

⁴⁾ Acta et decr. synodi. — Posonii 1629. a' 104. 's 128. lapon.

⁵⁾ Jakab szepesi püspök 1299-ki levele szerint. — Lásd, Wagner: *Analecta Scepusii. Viennae, 1744. in 4-to. Part. I. pag. 394.*

rendeltek ide, hogy vigyázzanak: nem jön-e ismét vissza a' tatárok; ezért a' várhegyet Kémlőkőnek (lapis speculationis) is nevezték. Az oklevelekben Lethonkő, vagy röviden Lethon (látó) nevezettel is fordul elő. Hosszas volna itt előadni e' kolostor' alapultát 's javainak időnkénti gyarapodását. Legyen elég mondani, hogy Stajersországból a' szeitzi kolostorból András nevű carthusianus egy társával 1299 táján ide küldetvén, csakhamar a' 24 szepesi város' lelkészei által kinyeré Szepes vármegye' közgyűlésében, hogy a' tatár pusztítás alatti szenvedés' emlékére a' Látóhegy, elegendő erdők, legelők, 's egyéb földekkel együtt, a' carthausi szerzetnek adassék. A' kolostor és templom' alapkövét azonban csak 1505-ben tévé le Márton izsáki lelkész. E' kolostor idővel igen tetemes fekvő jöszágot szerze részint jámbor adományok, részint csere, részint vásárlás' útján, 's egyike lehetett a' magyarországi gazdagabb kolostoroknak. Birt nem csak malmok, halas tavakkal, halászati joggal, szőlőkkel (név szerint Tarczalon is Zápolya Istvánné adományából), hanem egész helységekkel és erdőkkel. Polgárok, grófok, főpapok, királyok 's királynék, egyre szaporíták javaikat, 's minden nemű adó alól fölmenték. Perjeleik között voltak erdélyi 's magyar születésűek, írók is, kik között a' fennemlített carthausi krónika' szerzője is. 1433—1454. között azonban a' husszitáktól kiraboltatván, kolostoruk fölégettetett. Későbbben 1506 körül ismét lakhatóvá tétetett. 1543-ban azonban Boze Mátyás és Döme testvérek, egy rabló csapat' vezérei, kiűzték a' szerzeteseket, 's a' kolostort rablók' tannyájává tették. Báthory Endre visszafoglalta ugyan tőlök, de végre, nehogy ott a' rabló csapatok folytonos menedéket találjanak, a' löcseiek földig leronták; a' szerzetesek pedig eleintén Lőcsére, innen a' lechniczi és tárkányi kolostorba vonulván, végre a' kolostor' javai I. Ferdinánd és Miksa királyok által részint a' szepesi káptalan' iskolája' fentartására, részint az egri káptalannak adományoztattak¹⁾.

III. *A' chisai kolostor.* Véleményem szerint ez Cíz-en (Ciszá-n) Gömör vármegyében lehetett, 's a' boldogságos szűznek volt szentelve. — Erről és a' következőről említést tesz Montefiorei Gentilis bíbornok 's pápai követ Zágrábban évszám nélkül, de hihetőleg 1308. vagy 1309-ben kelt levelében, melyet az esztergami, szepesi és zágrábi nagyprépostoknak írt²⁾.

IV. *Lubesnei kolostor.* Hihetőleg a' zágrábi püspökmegyében.

¹⁾ Olvasd mind ezekről: a) Wagner, *Analecta Scepusii*. Part. I. pag. 393—437. — Part. II. pag. 54—79. — b) Bárdossy Joann. *Supplem. Anal. Leutschoviae* 1802. pag. 50., 53., 433., 437. — c) Fejér: *Cod. dipl.* Tom. VIII. vol. 1. pag. 243—404. — d) Katona: *Hist. crit. Reg. Hung.* Tom. VIII. pag. 200. — és — Tom. XXII. pag. 1046. — e) Schmitth Nicol. *Episcopi Agrienses. Tyrnaviae* 1768. Tom. III. in 8-vo pag. 21.

²⁾ Lásd, Wagner: *Anal. Scepusii*. Viennae 1774. in 4-to. Part. I. pag. 395—396.

Szent János' paradicsoma' völgyéről (Vallis paradisi S. Joannis) nevezetett. Említi a' fennevezett levélben Gentilis cardinál. 1308 vagy 1309-ben t. i., midőn az említett pápai követ Robert Károly alatt Magyarországha mulatott, a' látóhegyi, chisai és lubesnei carthusiák' perjelei panaszkodtak előtte, hogy egyházi 's világi hazánkiai mindúntalan háborgatják őket javaik 's kolostoraikban; fennidézett levele által tehát a' bíbornok meghagyá az esztergami, zágrábi és szepesi nagyprépostoknak, hogy a' nevezett monostorokat háborgatóik ellen védelmezzék. Hol volt Lubesne és Chisa, maga Wagner (Anal. Scep. Part. I. 396. lapon) sem tudja meghatározni. A' fennebbi levél' értelme szerint azonban gyanítható, hogy Chisa az esztergami, jelenleg rozsnyói egyházmegyéhez, hol a' csisai templom most is Boldogasszonynak van szentelve; Lubesne pedig a' zágrábi egyházmegyéhez tartozott. A' zágrábi újabb schematismusokban említették ugyan Lyubeschitza helység, de egyháza nem viseli sz. János' paradicsoma' nevét.

V. *Lechniczi kolostor.* Szent Antal' tiszteletére, Szepesben, Galliczia' határain (Monasterium vallis S. Antonii) a' Dunajecz folyam' közelében Kakas mesternek, ki hihetőleg a' Rátholti nemzetséghez tartozott, adományzása' következtében alapúlt 1319-ben. Ezen kolostor is csakhamar részint magyar, részint lengyel adakozók, magyar és lengyel királyok által tetemes jószágokban részesült. Két száz évi léte után azonban, névszerint 1563-ban a' hussziták' pusztításai, rablók' prédálásai, háborúk' terhei' viselése, 's adóztatások' következtében egészen elszegényedett. Végre I. Ferdinánd király 1563-ban, minthogy ez időben a' kolostor számos kóbor lengyel szökevények és szentségtörők' rejtekhelyeül szolgált, javait a' szepesi nagyprépost Bornemisza Gergelynek adá, hogy a' háború' zajai előtt a' szepesi káptalan, levéltárával együtt ide vonúlhasson. Szerzetesei lassanként vagy elszéledtek, vagy kihaltak ¹⁾.

VI. *Lövöldi kolostor.* A' sz. Mihály-völgyi, vagyis lövöldi kolostor Veszprém vármegyében, a' mai Városlődön, a' Bakonyban volt. Nagy Lajos királyunk alapítá 1352-ben, 's pedig, mint az írók mondják, igen bőkezűleg adományozva ²⁾. Név szerint azonban valamennyi birtoka feljegyezve sehol sincsen íróinkban. Törvénykönyvünkben előfordúl, hogy perjelének régi szabadalom' értelmében a' törvényszék előtt nem személyesen, hanem tiszttviselője által kellett az esküt letenni, valamint az esztergami érseknek ³⁾; nem különben, hogy a' lövöldi carthusianusok 200 lovas katonát tartoztak a'

¹⁾ Lásd: a) Wagner : Anal. Scep. Part. I. p. 403—435. — Part. II. pag. 47—75. — b) Fehér : Cod. dipl. Tom. VIII. Vol. 3. pag. 477. — c) Fessler : Geschichte der Ungern. 4-ter Theil 1054—1509. I. — 5-ter Theil 565. I.

²⁾ Pauer János : Az egyházi rend' érdeme. Székesfejérvár, 1848. 8-ad r. a' 66. 's 190-ik lapon.

³⁾ 1550. Art. 64.

háborúra kiállítani 's eltartani II. Ulászló alatt ¹⁾. A' lövöldi perjel tehát méltóságra nézve nagyon közel állhatott az esztergami érsekhez; de hogy az országgyűlésen a' főrendek' táblájánál ült, ennek valósága hiteles kútfőből volna bebizonyítandó, 's itt tekintetbe vendő azon időkör is, melly óta a' magyar országgyűlésen külön táblánál tanácskoztak a' főrendek, 's külön a' Karok és Rendek. — Hogy a' lövöldi carthusia tetemes jövedelemmel bírhatott, bizonyítja a' 200 lovagból álló 's törvényileg reá parancsolt banderium' tartása. — Lehet, hogy e' kolostor' perjele volt a' magyarországi néma szerzet' főelőjárója. Hunyadi Mátyás király hitvesével Beatrixsal, egykor a' lövöldi monostorban szállván meg, emlékül annak „Panthologia“ című nyomtatott nagy könyvet ajándékozott, mellynek ára 400 arany volt, miként ez az esztergami káptalan' könyvtárában most is őriztetett könyv' elején bejegyezve olvasható ²⁾. Pázmán Péter' bizonyítása szerint 1629-ben már e' kolostor sem létezett.

VII. *Tárkányi kolostor.* Másként segédvölgyi (Vallis auxilii, Vallis refrigerii) Felső-Tárkányon, Borsod vármegyében, Egerhez közel, a' látóhegyi és lechniczi elszéledt szerzetesek által alapított. Innen szolgáltattak segédelmet szerzetes társaiknak a' hussziták 's rablók által lerombolt látóhegyi 's lechniczi kolostorok' újabb felépítésére vagy kijavítására. E' kolostor' alapításának évszáma bizonytalan. A' XV. század' közepére tehetni eredetét. Léte nem soká tartott; mert a' törökök által feldulatván, szerzetesei is eltűntek. Iróink kevés említést tesznek róla. 1556—57-ben I. Ferdinánd király e' monostor' javait részint az egri püspök és káptalannak adta, részint az egri vár' fenntartására rendelte. Némelly jószágait Pázmán Péter szerint 1629-ben a' Figedy család bírta ³⁾.

VIII. *Lanzséri kolostor.* Lanzsér (Lansee, Landsee) Sopron vármegye' délnyugati határán, Austria' szomszédságában fekszik. E' kolostort Lányi (Magyar föld' egyháztörténeteiben, I-ső köt. 299. l.) a' carthausiaknak tulajdonítja, mire hiteles forrást nem idéz. Azonban alkalmasint tévedésben van; mert a' győri schematismus szerint (1845. 133. l.) a' lanzséri hegytetőn most is láthatók a' camalduliak' számára Esterházy Pál herczeg által 1701-ben építtetett egyház' romai, mellyek a' szerzetnek II. József császár által 1782-ben eltorlítottatása óta pusztán állnak.

IX. *Carthausi nők' kolostorai.* Hogy ilyenek Magyarországon is léteztek, mint máshol 's minden szerzetnél szokás volt, bizonyítja a' nagyszombati codex' írója is előbeszédében. Hedvig, tes-

¹⁾ Ulad. Decr. III. Art. 15. et 20.

²⁾ Lányi Károly: Magyar cath. clerus' érdemeinek történet-igazolta emléke. Pozson 1848. 8-ad r. I-ső köt. 90-ik lapon.

³⁾ Katona: Hist. crit. Reg. Hung. Budae 1798. in 8-vo Tom. XXII. pag. 1042. Schmitth Nicolai: Episcopi Agr. Tyrnaviae 1768. in 8-vo Tom. III. pag. 21.

seni hercegnő, Zápolya István szépesi gróf 's nádor' özvegye, 1506—9-ben, miután a' látóhegyi kolostornak sok ajándékot, fekvő birtokot, Tarczalon négy szőlőkertet adott, sőt a' kolostor mellé új czellákat is építtetett, számos nőikiséretével együtt e' kolostorba ment lakni ¹⁾.

Íróink egyébiránt magyar carthausi nők' külön kolostorairól említést nem tesznek ²⁾.

— Ez után

REPICKY JÁNOS II.

a' perzsa és szanszkrit nyelvek' párhuzamát tárgyazó értekezését fejezte be, különösen a' szóképzést, szókötést adván elő, 's végül némelly rokon szók' lajstromát adván.

Mi a' *szóképzést* illeti, a' sz. vagy a' töből képez eredeti neveket, vagy más szótörzsből származékokat; ama' képzésnek hangjai *krit* és *unádi* féléknek, emezé *taddhita* családnak mondatnak, melly utóelnevezés származtatást jelent. Bennök a' nyelv dús. Nevezetesebbek :

1. *At*, képző részesülőt alakít, mint: tudat, kinzó, tud-ból. E' képzőnek más alakja = ant. = lat. ans, melly egyes hím alanyesetben nem állhat, minthogy e' nyelv a' nyelvtani szerkezetben szó

¹⁾ Wagner: Anal. Scep. Part. I. pag. 428. — és — Part. II. pag. 79.

²⁾ *Utószó.* A' magyar academia' könyvtárának gróf Teleki József elnök úr ő excja által legközelebb ajándékozottat „Reisch Gregorii: Privilegia ordinis Cartusienis, et multiplex confirmatio eiusdem. Basileae 1510. in folio.“ nagy ritkaságú munka' végén előszámláltatván a' carthausi rendnek Európában (kivevén Orosz- 's Törökországot) létezett 191 kolostora 's a' szerzet' 17 tartománya (provincia), e' lajstromból kiténik: 1) hogy a' magyar és slavoniai carthausi kolostorok a' felső németországi provinciához (Alemanniae Superioris provincia) számítottak; 2) hogy Magyarországbán az említett könyv' megjelentekor (tehát 1509—1510-ben) csak a' látóhegyi, lechnici, tárkányi 's lövöldi kolostort bírták a' carthausiak. 3) hogy a' vendek, krajnaiak, és ezekkel rokon nyelvű szlávok által lakott Stajer, Krajna és egyéb szomszéd országi vidékek, azon korban Sclavonia név alatt is forgottak a' tudósok' és írók' nyelvén. — Innen magyarázható azon körülmény is, hogy a' mostani Horvátország régebben Sclavonia nevet viselt.

A' fennemlített lajstromban következőleg említetnek a' Sclavoniában volt carthausi kolostorok: a) Domus vallis sancti Johannis Baptistae, in Seytz, in Sclavonia; — b) Vallis sancti Mauriti in Gyrio, in Sclavonia; — c) Vallis Jocosae in Carniola, in Frenicz, in Sclavonia. — d) Troni sanctae Trinitatis, in Pletriach, in Sclavonia.

E' kolostorok nem a' Magyarországhoz tartozott Sclavoniában, hanem Stajeroszágbán és Carnioliaiban léteztek. Helyeik' bővebb meghatározását más alkalomra halasztom. Seytz mai napig is Stajeroszág' nyugatdéli határa felé, Magyarország' közelében fekszik; mi újabb munkákból bebizonyítható, habár azt a' névtelen carthausi író, krónikájában (Wagner: Anal. Scep. Part. II. a' 72-dik lapon) szintén Sclavoniába helyezi; mert már ugyanazon lapon (h) jegyzetben Wagner is megismeri, hogy e' helység nem a' Magyarországhoz tartozott Sclavoniában volt, hanem „in Marchia Sclavonica, seu Vinidorum, Carnioliae proxima.“

végén két mássalhangzót nem szenved, már p. a' nő lesz: tud anti, 's az úgy nevezett erős esetekben is an n megmarad, p. tudantász, kinzók.

2. *mána* v. *ana* a' középigék' jelen részesülőjét alakítja, p. *tudamána*, magát kinzó, v. sínlődő. E' képzőnek mind alak, mind értelem' tekintetében a' hellen *μενος* felel meg p. *λούομενος*, mosdó. Ez képzi, mint természetes, a' szenvedők' részesülőjét is, p. *díjamána* = a' mi adatik, dá, adni-ból.

3. *vasz* a' kettőztetett múltnak esel. részesülőjét képezi, p. csicsivasz = a' ki gyűjtött, csi-ból. Megfelel neki a' hellen *ως*, p. *τερυφως* stb.

4. *ta* és *na*, mindkettő külön, a' szenvedő múlt részesülőt képzi, amaz a' latin *tus*-nak felel meg. Mindkét képző fennáll azonban a' germán és szláv törzsekben p. *versucht*, *gegeben*; *vizut*, *milovan*.

5. *tavat* és *navat*, mik esel. múlt részesülőt alakítanak, p. *kritavat*, a' ki cselekedett, *ohagnavat*, a' ki tört.

6. *tu*, elvont nőszókat képez; a' lat. supinum u-val egy, p. *amatu*. Belőle származik *m* raggal a' határtalan, p. *dattum*, miből a' latin supinumot alkotott.

7. *ja* és *tvá*, állapotjegyzőket képeznek, amaz csak összetett, ez pedig egyszerű gyököknél használható, p. *vilók-ja*, látván, v.-va; *vi* és *luh*-ból ang. *look*; ellenben *bhutvá*, levén = *seiend*, *bhu* egyszerű gyökből.

A' fő- és melléknévek' képzői röviden:

1. *a*, p. *Káma*, szerelem, *kám*-ból.
2. *aka*, p. *khanaka*, a' ki ás, *khan*-ból.
3. *anda*, p. *bharanda*, úr, isten, *bhri*-ból.
4. *ana*, p. *bhuvana*, létel v. világ, *bhú*-ból.
5. *asz*, p. *vacsasz*, beszéd, *vacs*-ból.
6. *á*, mint: *ksipá*, hajítás, *ksip*-ból.
7. *áru*, mint: *vandáru*, *udvarias*, *vand*-ból.
8. *itnu*, mint: *sztanajitnu*, *felhő*, *dörü*, *sztan*-ból.
9. *in*, p. *balin*, erős, *bala*-ból; *dantin*, *fogas*, azaz: *elefánt*, *danta*, *fog*-ból.
10. *iman*, p. *pratiman*, szélesség, *pritu*, széles-ből.
11. *ira*, mint: *médhira*, értelmes, *medhá*-ból.
12. *ija*, mint: *szvaszrija*, testvérfi, *szvaszruból*: *Schwester*.
13. *maja*, p. *kástamaja*, fából készült, *kás*-ból, stb.

A' perzsa szóképzők sem illy eredetiek, sem illy nagy számúak. Jelesen:

1. *den* v. *ten*, a' határtalan módot képezi, p. *guften*, *szólni*, *dáden*, *adni*; a' sanscritban ez *tum* volt.

2. *an* jel: részesülőt v. állapotjegyzőt alakít, mint: *guján*, *mondván*.

3. *de*, *te* = sans. *ta*, múlt részesülőt képez, p. gufte mondott.

4. *ende*, melléknév gyanánt használt jelenrészesülőt képez: p. sitábende, siető, sitáften-ből. Egyéb igeárnyéklatok, millyeket a' sanscritban láttunk, benne nincsenek meg.

A' névképzők körül belül ezek: *is*, mint nyelvünkben *és*, p. aráis, ékités; melly képző, igékből elvont neveket alakít; *i* ugyanolyakat melléknévekből p. *khobi*, szépség, *khob*-ból; *mend*, elvont nevekből melléknéveket képez p. *dánis*-*mend* tudós, *dánis* tudás-ból; *in* képző is arra szolgál, p. *gamin*, bús, *gam* bú-ból; melly képző anyagból készült dolgot is jelent, p. *zerin*, aranyból készült, *zer*-ből; *isztán* = sans. *sztha*, lat. *stare*, szl. *stát*, germ. *stehen*, hellen *ἵς ἡμι*, a' dolognak helyét jelöli meg, p. *nachlisztán*, pálmáság; *pálmaerdő*, *gulisztán* rózsakert, *nigarisztán* képcsarnok, e' képzővel lön *Hindosztán* is alakítva; *nák* benső bajt jelent, 's melléknéveket alakít p. *bímnák*, félenk, félelmes; *dán*, tartó-t jelent mint: *semdán*, gyertyatartó; *vár* melléknéveket képez p. *usztuvár*, állandó, *isztáden*, állniból.

A' szófűzésben a' szófoglalást, szóegyeztetést, szóvonzatot és szórendet tárgyaljuk.

I. SZÓFOGLALÁS. Ez alatt a' szóknak egyszerű egymás melletti helyzetét értjük, vagy inkább több szónak egy szóbai iktatásait minden világosan kifejeztetni szokott vonzat' mellőztével. Az imént egy szóba foglalt külön v. azon beszédrészek nyelvtanilag ugyan semmi vonzatban nincsenek, mert a' vonzatos jel, rövidség' okáért elmarad, de észtanilag igen. Így p. *vriksapátra*: falevél, nyelvtanilag vonzatban nem részesül, mert hol itt a' birtokos jel? de észtanilag kiegészítve imezt jelenti: fának levele. Innen kitetszik, hogy szófoglatban csak az utószó vesz föl szám v. eset-különbséget, mint *vriksapátraszja*, falevél v. -nek, az első két 's több szók változatlan maradván, p. *szósanamóhanaszandípanocscsátanónmádanaj*, szárító- epesztő- égető- irtó- részegítőekkel, hozzá jö: *tádita*, sujtott. A' szók mindegyig főnevek 's a' szerelem (káma) istennek öt nyilat jelentik. (Lassen Anth. sans. 7. l). E' szerint egy szóba foglaltatik:

1. *főnév főnévvel*, p. *csandráditjáv*, kettesben, hold (és) nap, *csandra* + *aditja*.

2. *melléknév főnévvel*, p. *niladzsímúta*, kék felhő, *nila* + *dzs*.

3. *számnév főnévvel*, p. *trilóka*, háromvilág (a' földalattival) *tri* + *l*.

4. *névmás főnévvel*, *ahankára*, éncselekvés = önzés, *aham* + *k*.

5. *főnév igerészesülővel*, p. *virahazfidita*, távollét (tel) sanyargatott, *viraha* + *stb*.

6. *igehatározó részesülővel*, p. *rahógata*, különment, magányba költözött, *rahasz* + *g*.

7. *főnév igével*, *arindama*, ellenség fékező, *ari* + *d*.

A' következők inkább észteni foglalatok :

1. *Birtokfoglalat*, p. kámópahatacsittánga, szerelem sujtotta eszü 's testü, azaz kinek esze st. káma + upa stb.

2. *Határozófoglalat*, melyben az utónév az előbbi által közelebbi határozatot nyer, p. divjakuszuma, mennyvirág, azaz mennyei divja + kusz.

3. *Függésben levők*, hol az első tag a' második által vonzatik, p. Dzsanakatanajá, Dzs. lánya. Kalidásának mégadúta v. „a' felhő mint hírnök“ című eposzában 1. c loka 3 d. vers.

Perzsa szófoglalat. A' sans. csupán nyelvtani szófoglalat, melly amott első szám alatt hozatott fel, a' perzsában hiányzik, 's benne a' kapcsolatot ki kell tenni, ama' példa lesz tehát: máh u aftáb: hold és nap. Annál gyakoribb:

2. *az észteni foglalat*, melly birtokot fejez ki, 's vagy két főnevet iktat egybe, mint gulberk, rózsalevél, mirza, elkopva, emírzáde-ből fejedelemfi; vagy egy mellék 's egy főnevet, de megfordítva nem, p. khobruj, széparczú.

3. Dívik leginkább a' főnévnek jelenrészessülöveli foglalása, melly utolsó csak illy viszonyban nyer külön alakot, p. dilkusá, szívderítő; dzsihangír, világhódító, több fejedelemnek neve is.

II. SZÓEGYEZTETÉS.

1. A' sans. mellék- és számnevek, névmások (de nemnek tekintetében a' személyieken kívül) mint a' jelen 's múlt részesülők is főneveikkel nem, szám és eset' tekintetében egyeznek meg, p. szútá prijá: lány kedves, azaz kedves lány, mind kettő nő; hridam idam = ama szív, köznemük; dváv márgáv, kettesben, két út; müljáni bahúni: nagy kincsek, többes a' köznemben.

A' perzsa nyelvben nemkülönbség nem léteztvén, benne a' nembeli egyeztetés elmarad, p. zeni khob, nő szép: szép nő; szisutur, harmincz teve. Sőt ha a' főnév többesben áll, a' melléknév csak egyesben marad, 's így számegegyeztetést sem követ, p. hákimáni ádil, kormányzók igazságos azaz igazságos kormányzók. Az esetrag is csak az utolsóhoz, tehát melléknévhez járul, p. melikáni buzurkrá: királyok nagyot, azaz nagy királyokat. Ha pedig arab nőnemű főnévhez arab nőnemű melléknév csatoltatik, akkor ez a' nőjegyet elveszti, p. kalai rezin metin: erős, bevehetlen föllegvár, rezinek metinek helyett. (Mirkhond, szeldzsukok' történetében Vullers kiadás, 163 l.)

2. A' sans. ige alanyval szám és személyben egyezik, p. vanam na gatapúrvam té dukhapanthó bhavisjati, az eddigelé nem gázolt rengeteg rád rézve nehéz ösvényű leend (Diluvium, Bopp kiadás 22 l.); vanam, főnév, egyes harmadik személy 's az ige bhavisjati: leend, is ott van; vagy: tatasz tu cvaçruçvaçuráv úcsatusz tánnripátmadzsám, aztán ipa és napa (mindkettő kettesben, de a' végezt, főnebbieket szerint csak az utolsót illeti), mondának e' király-

vérből származott lánynak; úcsatusz, ige is kettes harmadik személyben áll, a' hellenben: ἐφαρην.

A' perzsa *igéről*, a' kettest, melyben szükölködik, kivéve, ugyanazon szabály áll, p. muerrikhán áverdeend: a' történetírók mondják v. átadák; közönséges bevezetés a' történeti elbeszéléshez; v. tuvánkeri der adhi jeki ez zálímán bumurd: bizonyos gazdag egy zsarnoknak idejében holt meg (Spiegel Chrest. persica 16 l). — A' lelketlen főnevek az igét egyesben hagyják, p. isk aszán numúd evvel, veli ufted muskilhá: a' szerelem eleinte könnyűnek látszott, azonban bajok estek, tul. esett (Hafiz' 1. gázéljében). Megfordítva a' gyűnevek sokaságot jelentvén, az igét többesben kívánják, p. táife gujend: csoport mondják, mondja helyett (Mirkhond 98 l). Ambár ez inkább vonzathoz tartozik, tehát:

III. SZÓVONZAT. A' *sanscritban* két főnév, melyek azon tárgyra vonatkoznak 's egymást nem és faj tekintelében magyarázzák, ugyanazon esetben fordul elő, néha, mint más nyelvekben, a' magyarázó v. kijelentő szó: náma tétetik közbe, p. Varanaszi náma nagari: Benáresz nevű város. Ha ellenben a' tárgyai vonatkozás nem mindkettővel közös, akkor az egyik, mint melyhez másmi tartozik, birtokosba jő, p. szádúnám pálanám: jóknak menhelye. Ez eseten kívül a' főnevek egyéb esetet alig vonzanak.

A' perzsa az első esetben ugyanakként jár el, csak hogy a' „nám“ szót utól is rakja mint a' hellen p. padisáhi dzsihangír nám, Dzs. nevű császár. Birtokosféle kitétel ez: mazmún-i kitáb: foglalatli könyv azaz: könyvnek foglalatja. Az i tehát a: birtokosjel, mely csak bizonyos esetekben szokott kiíratni, máskor az értelemről függ, 's akkor, ha írva sincs, még is kimondatik, mint a' fönnebbi példában.

2. A' *melléknevek és részesülők* oly esetet vonzanak, millyet azon igék szoktak vonzani, melyekből származnak. Így a' töltés, földés, felékesülés részesülők, mint igéik, segített vonzanak p. hansasza kárandavákírnám, csakravákópaçóóbitam padmakindzsalka-kah-láraj szaktótpalaj szítótpalaj, hol *tó* iratik le 's tesz lúd 's kacsával teli; csakraváka madarakkal, izlelhető lotosz szirmaival, vörös és fehérkékes nymféakkal feldisítve. E' tekintetben a' perzsa ez = tól névhatárázót használ, minthogy egyszerű segítőben fogyatozik, p. pur ez ab: teli víztől, azaz vízzel. Némelly melléknevek dert (ban, ben) vonzanak, p. seremszár der án: szégyelős ebben v. ezért.

3. A' s. tizedes számok száz és ezerral együtt a' tárgyat birtokosba helyezik. Az egyesek pedig 2—10-ig a' főnevet többesbe teszik, de ugyanazon esetben jönnek, melyben a' főnév áll p. tiszribhi angulibhis tul. hármakkal ujjakkal, azaz három ujjal.

A' perzsa számok a' tárgyat változtatlan hagyják, p. szad hezár szuvár: száz ezer lovas.

4. A' s. igék közül a' *dá* adni, elég különösen személybir-

tokost és dologtárgyesetet vonz, p. taszja dadáv vári: azé adtam vizet, annak helyett. Személytulajdonítót 's dologtárgyesetet vonzanak a' mutató, áldozás, mondás stb. igék, p. mahjam vacsanam ab-ravit: nekem szót mondott; tubjam dévája dácáma: neked Istennek áldozunk (Lassen. 102 l). Személytárgyesetet vonzanak a' szólás és megszólítás' igéi, p. tán uvácsa = azokat megszólítja; a' dolog-tárgyesetet az adás, vétel, külérzéki, kívánat 's jövetel v. bemenet igék, p. mahácmačanam gata = nagy temetőt jött, temetőbe helyett; cshurikám grihitvá: kést vevén magához. Marasztalót vonzanak: a' maradás, mulatás, járáskelés igék, p. taszja számipé bhavanti ná-raja: annak szomszédságában vannak nők. Végre távolítóval az el-vétel, ragadás, leesés' igéi kapcsoltnak, p. ratnam haszlát palitam: gyöngy kézből elhullott: kézből elhullott gyöngy; és segítővel, szem-élyre nézve a' szenvedő igék p. rádznóktam, rádzsna + uk-ból: királylyal, e' helyett királytól mondatott.

A' perzsa igék a' tárgyesetre ugyan azt követik mit a' sans-crit félék, p. kuh-rá kenden: hegyet aláásni. A' többi marasztaló, segítő és távolító esetekre nézve, minthogy ezek benne csak körül-íratvák, az ige mellé der, be és ez névhatározók jönnek, p. szih szál der sehr mánedeh em: három évet maradtam a' városban. A' „der“ névhatározó, mely e' példában marasztalót jelölt, behatót is jelölhet, mint a' latin 's német: in 's ez értelmet a' fáradozás, tekintés, ta-nácskozás, kérelem' igéi fejtik ki; p. nazr der o kerd: bele tekin-tett. Az állapotásra be-vel, példa: be rúi zemín: a' föld' színén. Végre az ez-zeli távolítót vonzzák az elfordulás, esés, tartóztatás, visszaélés, élvezés, tehetlenség értelemű igék, p. ez ab begerdánid: a' víztől elfordult; ez in kár ádzsiz im ettől: ebben tehetlen vagyok. A' középfok 's a' szám után is e' szócska tétetik, p. khobter ez máh: szebb a' holdnál; jekí ez vuzerá: Vezírek' egyike; illy kitétel ez is: nízst ez ákil: nincs okosból, nem okos; non est ex numero pruden-tum. A' közelítőt v. czélzót ba szócska fejezi ki, p. bá o guft, hozzá szólt. A' lehető: ber, 's ezt az irgalom, megszáns, harag, támasz, tekintés' igéi vonzzák, p. merá ber o rakm ámed: nekem fölé szá-nakozás jött: megszántam.

IV. SZÓREND. Valamelly nyelvnek szórende attól függ, hogy beszédrészei ragozás' tekintetében, milly határozott alakot vettek föl. A' mely nyelven p. a' melléknév pusztán minden szám, nem, eset-rag nélkül áll, abban ő a' főnévtől bajosan választható el. Ily-lyenek a' tatártörök nyelvek a' magyarral együtt; a' finn ragoz ugyan, de nemet nem ismer; tehát az indoeurópai nyelvekben, hol a' nemkülönbség is fennáll, a' melléknév olly bizonyos határozott ön-állásba tétetik, hogy ez által mintha a' főnevet képviseli 's egyene-sen rá utal, ő a' főnévtől más közbejövő szók által is elkülönözhet. Illy nyelvekben a' szókötés is fellengősebb és szabadabb rendelkezű. p. Sibila lambebant linguis vibrantibus ora; v. ὁπως προέπει

τα λεύκα ῥόδοις κοίνα πλακεντα, miként illenek a' fehér(ek) rózsákhoz — liliumok fűzvék; még remekebbek a' sanszkrit nyelven előfordulók. E' tekintetben legkitünőbbet Kalidásza Kr. e. első században és Dzsajadéva Kr. u. XVI-ban virágzó költészeknek művei. A' perzsának illy fenszerű kapcsolatai nem lehetnek, mi az előadottakból kitűnik.

Ime végül még néhány szópárhuzam :

Sanskrit.	Magyar jelentés.	Perzsa.
pá	uralkodni	padisáh király.
çam	nyugodni	khamus hallgatás.
szvapna	álom	khab.
sztána	ház	kháneh.
çubha	szép	khob.
kri	venni (emere)	khari-den.
kris	húz, szánt	khirásiden kaparni.
kram	járni	khirámíd büszkén jár.
kriça	kicsi	khurdeh.
çuska	száraz	khusk.
kundiká	remetekorsó	khum itze.
dah	égetni	dag süített bélyeg.
haszta	kéz	deszt.
druma	élő-fa	diricht.
ram	kellemes	rám szelid.
rócsan	fémleő nap	rósen fényes.
randzs	színezni	renk szín.
roga	betegség	rendzs baj.
dzsáta	szülött	zádeh.
kága	csoka	zág.
duhitri	lány	dochter.
dzsív	élni	zisztén.
hima	hideg	zimesztán tél.
hari	sárga	zer arany.
dzsananí	nő	zen
cshadmán	ernyő	szajbán.
çróni	czomb	szerin.
pada	láb	pá.
paktum	sütni	puchten.
ghad	forog	gátiden.
gardzs	sikoltó	giris.
pandita	okos	pend tanács.
putra	fiú	puszer.
purna	teli	pur.
prista	hát	pust.
bhása	beszél	fas nyilván.
pat	esni	fetáden.
para	fel	fera.
parama	kitünő	fermán rendelet.
nara	férfiü	ner him.
naya	új	nev.
nákha	köröm	nachún.
náman	név	nám.
namasz	tisztelet	námus.
vrics	terít	verdze szerű, tér.

kara	munkáló	kár munka.
kucmira	sáfrán	kázireh.
kás	edény	kász.
kám	kiván	kám.
gó	tehen	gáv.
guru	nehéz	girán.
grisma	hőség	germi.
lap	szól	lábeh kérés.
lagu	könnyű	lág csintalan.
laksa	100,000	lek.
langiman	sántítás	lengán (Timur lenk).
mrta	halandó	merd ember.
marana	halál	murk.
mégha	felhő	mígh.
hara	gyöngyláncz	hár. stb.

— Végül

BUGÁT PÁL rt.

jelentette, hogy Renwal szerint dolgozott *magyar- finn hasonlító szótárát* befejezte, 's ez alkalommal a' két nyelvről némelly érdekes, párhuzami észrevételeket is közlött.

KIS GYÜLÉS, OCT. 14. 1850.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályai' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ö erja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból Döbrentei, Horváth Cyrill, Kállay, Szilasy rr. tt. — Csatsko és Pauler tt. — Egyéb osztályokból: Erdy, Fogarasi, Gebhardt, Györy, Jerney, Szemere, Vállas, Vörösmarty rr. tt. — Garay, Hunfalvy, Lukács, Nendtvich, Reguly, Tasner, Wenzel tt. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

A' titoknak olvasta

PURGSTALLER JÓZSEF tt.

következő értekezését az érdekek' észszerű rendéről.

Az emberi nemnek története, valamint a' köz tapasztalás is, azt tanúsítja, hogy érdekek vezetik úgy a' népeknek mint az egyéneknek cselekvését.

Figyelemre méltó az érdekek' különfélesége, mely különféleséget alapít az emberek' erkölcsi jellemében. Vannak, kik a' vagygon' gyűjtésére fordítják minden gondjokat; mások a' dicsőség' fényétől megvakítva hatalom és uralkodás után indulnak; némellyek a' kéjvágynak és fényezésnek rabjai; vannak ellenben, kik lemondva a' földi örömökről egyedül lelki üdvösségöket keresik; egyik minden szépre és nemesre lelkesedéssel törekszik; másik anyagi élvezeteket hajhászva szellemi tespedést kedvel.

Nem tartozik czéломhoz mindazon érdekeket elősorolni, melyeknek az emberek' hódolni szoktak: ezen érdekek a' társadalmi életben fölötte számosak, 's valamint az egyének' lelkületét módosítják, úgy a' nemzetek' jellemét is különfélekép helyegzik. Vessünk pillantást a' történetek' folyamára és a' nemzetek' életére.

Már őskorban a' népek életmódra és erkölcsi jellemre nézve mintegy két osztályra szakadtak: némelyek egyedül vadászattal és marhatenyésztéssel foglalkodván és kóbor életet élván, a' vadság' állapotában maradtak; mások földmivelésre fordítván eszközét és erejüket, 's városokban letelepedvén, alapját vetették a' tudományok- és művészeteknek, 's ekkép némi szellemi műveltségre vergődtek.

Keleten, a' tunyaság', kéjelgés és vallási ábránd' hazájában, a' zsarnokság' üttötte fel sátorát, mellynek nyüge alatt a' népek mai napig sínylenek, 's ezen súlyos nyomástól elzsibbasztva tespednek. Ellenben nyugaton a' szabadság' szeretete már ó korban vezette a' népeket a' társadalmi élet' céljainak tisztába hozására és e' célok' útmutatása szerint az állodalmi viszonyoknak észszerű rendezésére.

Az ókori állodalmak közt kitűntek Athenae, Sparta és Róma: tekintsük tehát közelebb azokat. Athenae, a' polgári szabadság' bölcsője, a' tudomány' és művészet' székhelye, a' szellemi műveltségnek minden virágait mintegy füzérbe szedte össze, örök becsü szellemi műveket hagyván örökségül az emberiségnek. — Spartában a' teljes polgári egyenlőség iránti elfogultság és a' hadi vitézségnek tulságos becslése egyfelől a' birtok' közösségét alapította, másfelől a' tudományok és művészetek' elhanyagolását szülte. — Rómában szinte a' népigázó Mars túlnyomó hatalmat gyakorolt az elmederítő Muza fölött, azonban illő gondot fordított a' nemzet az állodalmi élet' tökéletesítésére is, terjedvén pedig hatalma és uralkodása, lassanként méltánylani kezdé a' szellemi műveltség' áldásait, 's ezeknek élvezésére a' görög tudományt és művészetet honosítani ügykezett; de miután a' római fegyver megigázta az akkori ismert világot három részét, a' meghódított népektől elrablott kincsek örült kéjelgésbe süllyesztették a' nemzetet, melly testileg és lelkileg elpuhulva a' zsarnokság' igája alá esett, és szabadságával együtt világuralkodását elvesztette.

A' görög és római állodalmak' összeomlásával az ó kornak szelleme sírba szállt, 's helyébe új kor, új nemzedék különböző jellemmel és lélettel lépett. A' kiket a' rómaiak barbároknak neveztek, azok a' birodalom fölött osztozván, romjain új országokat alapítottak, mellyek a' régítől eltérő gondolkodásmódot, új életviszonyokat, szokásokat, törvényeket, nyelveket hoztak életbe, szóval új jellemet öltöttek.

Ezen újkori vagyis keresztyén népek idővel teljes átalakítást vittek végbe az állodalmi életben. Nem ereszkedem a' különféle okok' taglásába, mellyek az európai állodalmakban ama' nagyszerű változásokat hozták létre; elég arra figyelmeztetni, hogy itt is érdekek voltak a' tényezők, 's mivel egymással ellenkező érdekek ütköztek össze, harcz támadt köztök, melly mai napig foly. A' fő küzdők a' hagyomány és ész, a' tekintély és szabadság, az előjog és polgári egyenlőség, a' tényleges hit és észvallás. Ezekhez még azon küz-

delmek járulnak, melyek az emberiség' történetével egykorúak, tudniillik az önzés és felei szeretet, a' féltelenség és törvényes rend, az anyagi és szellemi czélok közt.

Az emberi érdekeknek előadott ellentétén és egymás közti küzdésén nem csodálkozok az, ki tudja, hogy az emberi életnek hivatása a' fejlődés, haladás; e' fejlődést pedig valamint a' kültermészetben úgy az emberi életben is az ellenkező erők' küzdése eszközli. Nem bocsátkozom e' tárgy' fejtegetésébe; hanem hogy föladatomat tétel' alakjában tűzhessem ki, csak azt jegyzem meg röviden, hogy az érdekek' ellentéte természetünkben gyökerezik, hogy ezen ellentétet nem lehet száműzni életünkől, de igenis lehet, sőt kell is az érdekeknek észszerű rendét követni. Bár e' rendet cselekvésének szabályául tűzte ki az emberiség, mindamellett mivel sokan vannak, kik nem figyelnek ezen életigazságra, mások pedig szenvedélyeiktől megvesztegetve ezen rendet lerontani törekszenek, úgy vélem, hogy hasznos szolgálatot teszek az igazságnak, ha az érdekeknek észszerű rendét tisztába hozom.

Az embernek természetében fekszik, hogy érdekek vezetik cselekvését. Ha természetünket mélyebben vizsgáljuk: azon eredményre jutunk, hogy akaratunk szinte korlátolt és függő, mint egyéb tehetségünk; akaratunk' elhatározására tehát indítás, indok (motivum) kíváncsít, melyet a' meggondolás, az ész szolgálat az akaratnak. Az embernek felsőbbsege az oktalan állatok fölött abban fekszik, hogy nem kénytelen érzéki érzeteit és vágyait vakon követni, hanem mint eszes lény megítéli a' tárgyak' becsét, 's ezen megítélés szerint, tehát szándékosan cselekszik. Hogy az ember szándékosan azaz kitűzött czélok szerint cselekszik, azt minden kiszámított terv, vállalat, minden végbevitt újítás, minden tudományi, műipari haladás, egyáltalában az embernek társadalmi élete nyilván hirdeti.

Lélektani igazság az: hogy a' tárgyakat csak annyiban használjuk cselekvésünk' indokául és célul, a' mennyiben minket érdekelnek, azaz testi lelki életünknek megfelelnek. De ebből nem lehet azon következtést vonni, hogy minden érdek és cél önzési (egoistisch) azaz olyan, mely egyéni beccsel bír; mert az egyéni érdekeken kívül általános érdekek vagyis czélok vannak, melyek fajunk' nemességét, emberi méltóságunkat alapítják, tehát egyetemileg érvényes jót képeznek, 's nem szorítkoznak egyéniségünkre. Hogy több példával ne untassak, csak az ismereti igazságot (veritas) hozom fel: ezen igazság mindenki előtt becses, kiben a' nemesebb érdekek iránti tiszteletet a' balítéletek és szenvedélyek el nem fojtották; az igazat tehát általánosan tiszteljük, nem csak azért, mivel más czélok' elérésére hasznos, hanem önmagáért is, mint olly kincs, mely szellemi életünket kitünteti. Ki az igaznak tudását csak annyiban becsüli, a' mennyiben eszközül használhatja egyéni és

anyagi jólétre, az e' szellemi kincsnek becsét félre ismeri, sőt csökkenti.

Az érdekeknek észszerű rende természetünkben állapítva léteznek, minél fogva nem függ az emberi önkénytől, nem a' változó helyzettől, hanem szükségkép való és egyetemileg érvényes. Ezen rendnek alapos felfogására mindenek előtt azon lényeges különbséget kell kiemelni, mely az érdekek közt fekszik, s mely szinte természetünkben gyökerezik.

A' lélektan arról értesít, hogy az ember nemben különbözik az oktalan állatoktól; mert jóllehet az érzéki élet közös az embernek az oktalan állatokkal, minazáltal szellemi életével kilép az ember az állatok' sorából, úgy hogy különböző nemet képez. Bizonyos, hogy az ember nem csak érez, hanem gondolkodik is, igazra, szépre és jóra törekszik, és szándékosan intézi cselekedeteit, valamint azt a' tudomány, művészet, erkölcsi és polgári élet kétségtelenné tesz. Már az érzéki és szellemi természet közti különbség lényeges különbséget alapít az érdekek és célok közt. Hogy az érzéki természetnek olly javak felelnek meg, melyek a' testi élet' fentartására czéloznak, köz tudomásu; ezen érzéki érdekek után az oktalan állatok is ösztöneiktől vezetve indulnak, a' mint tapasztaljuk, hogy az állatok szinte táplálkoznak, mint az emberek, s a' kéjt kedvelik, a' fájdalmat kerülnek.

De vannak-e szellemi érdekek? Ha az ember eszénél fogva sajátos célok felé törekszik, olly célok felé, melyek az érzéki érdekektől lényegileg különböznek: úgy észszerűleg nem lehet tagadni, hogy szellemi javak is léteznek, melyek az embert az oktalan állatok fölé emelik. Igenis, az emberiség minden időben az anyagi jóléten kívül magasabb javakra fordítá törekvését; minden nemzet, mely a' vadság' állapotából kilépett, érdekekkel viseltetett a' tudomány, művészet, vallás, erkölcsiség, jog, szabadság iránt, s ezen nemes célokat társadalmi életben valósítani és előmozdítani iparkodott.

Úgy hiszem, hogy tisztán kiemeltem a' különbséget, mely az érzéki és szellemi érdekek közt létezik; e' különbség' nyomán azonnal kijelölhetném az érdekeknek észszerű rendét, azonban hogy ezen rend hiányos ne legyen, szükség a' felhozott különbséghez még más, de szinte lényeges különbséget csatolni.

Természetszerű, hogy az ember mint egyén közvetlenül önmagára vonatkozó érdekeket ápol, minők az egészség, önhaszon. Ezen gondoskodás az egyéniségről annál hathatósabban munkál, minél jobban közelít az ember az oktalan állatok' életmódjához, azaz minél hathatósabb benne az érzékiség; ellenben minél jobban fejlődött a' szellemi természet, annál gyengébben nyilatkozik az önzés, az állati ösztön. És miután az ész' fejlődésével tisztába jött az ember azon viszonya iránt, mely az egyén és emberi nem közt lé-

tezik, az egyéni érdekeken kívül némelly köz beccsel bíró javakat, szóval közjót, kezd megismerni és tisztelni. 'S valóban oly érdekeknek hódol az emberiség, melyek általános azaz egyetemleg érvényes jót képeznek, 's melyeket az ész minden egyénre nézve és minden időben becseseknek ítél. Nagy számmal vannak e' közjavak, alapjai azok a társadalmi életnek; ilyenek: a' jogszolgáltatás, a' polgári szabadság, a' közrend, a' népnevelés, a' jótékony intézetek' felállításai.

Az érdekek közti lényeges különbségből azoknak észszerű rende foly, tudniillik: a' szellemi és általános érdekek nemünk' sajátságát és emberi méltóságunkat alapítják, tehát lényegesek és felsőbb rendűek; az érzéki és egyéni érdekek közösek az oktalan állatokkal, tehát alsóbb rendűek. Ebből azon észszerű rend keletkezik: hogy az érzéki és egyéni érdekeket a' szellemi és általános czélok'nak rendeljük alá.

Hallom itt sokaknak azon ellenvetését: hogy az érzéki és szellemi természet közt jogegyenlőség áll, következöleg az érzéki és szellemi czélok közt nincs helye az alárendelésnek; tévedés tehát és ábránd azoknak véleménye, kik a' szellemi czéloknak az anyagi javakat vetik áldozatúl. — Ezen ellenvetés meg nem rendíti az érdekeknek állapított észszerű rendét. Hogy a' természetben való alárendelés létezik, 's hogy a' természet' országait képező nemek és fajok igazán fejlődési fokozatban állanak, azt vagy a' természet' történetében járattan, vagy a' balítéletektől elfogúlt elme képes tagadni. Az emberi természetet illetöleg, a' lélektani nyomozás azon igazságot hozta napfényre, hogy az életnek három neme, úgymint a' tenyésző (vegetativa), érzéki és szellemi élet, fokozatot képez, úgy hogy az alsóbb fok a' felsőbbnek alapúl szolgál, a' felsőbb az alsóbbat magában foglalja: ekkép az ember az életnek mind a' három nemével, az oktalan állat csak a' tenyésző és érzéki élettel, a' növény egyedül a' tenyészővel bír. Ebből világos, hogy a' szellemi élet felsőbb rendű az érzékinél, 's ez magasabb polczon áll a' tenyésző életnél. Az ember nem növény, nem állat, hanem ezekkel rokon, a' mennyiben a' testi szervezet és érzékiség neki is jutottak osztályrésztül; neme' sajátságát és jellemző tulajdonságát szellemi természete alkotja.

A' szellemi természet az emberi méltóság' alapja; kinek lelkében e' méltóság' érzete él, többre becsüli a' szellemi kincseket az anyagi jólléténél. Az emberiség' története telve a' nemes feláldozásnak dicső példáival; számtalanok azon magasztos lelkületű egyének, kik az igazság', vallás', haza' javáért földi jóllétöket, sőt életöket áldozták fel. Mind ezen dicsöket elősorolni a' hely' szűke meg nem engedi, de nem is szükséges állításom' igazolására; elég lesz néhány jelesebb férfiúra hivatkozni.

Socrates' nevét tisztelettel említi az ó és új kor, a' pogány és

keresztény; élete és halála a' való bölcset jellemzi, ki elég bátor volt a' nemzeti vallásnak szűk korlátain áttörni és a' tiszta emberire emelkedni, ki nemzetével az emberi méltóságot és erkölcsi rendeltetést ismertette meg, ki ezen vallási és erkölcsi igazságokért üldöztetvén 's részrehajló bírák által halálra ítéltetvén, meggyőződésében tántoríthatlan, a' lélekhalhatatlanságról beszélve tanítványaival, nyugalmas kedélylyel űrité ki a' méregpoharat.

Hervadhatlan dicskoszorút vívott ki Attilius Regulus hazafiúi erénye által. E' római vezér megvervén több izben a' carthagói hadat, utóbb fogságba került. A' carthagóiak a' fogolyt Rómába küldék, hogy békét eszközöljön; de mielőtt eltávozott, esküvel fogadtatták vele, hogy ha a' béke-alku nem sikerülend is, vissza fog térni Carthagóba. Attilius többre becsülvén a' hazát életénél, nem csak nem szökött a' béke mellett, sőt a' háboru' folytatására és állhatatosságra buzdítá a' római tanácsot, 's bucsút vevén nejétől és barátitól, adott szavához hív, rendíthetlen lélekkel visszatért öldöklő ellenségeihez.

A' szellemi fönséget legnagyobb fénybe helyezé az üdvözítő, megváltó, az isten-ember. A' kereszttyén hitnek ezen alapítója lefontá az elválasztó falat, melyet a' szűkkeblű nemzeti vallás emelt a' népek közé, 's e' vallás' helyébe az isten' országának, az emberi méltóság- és isten előtti egyenlőségnek eszméit rakván alapúl, olly vallást hirdetett, mellynek híve mindenki lehet, bármely ajku legyen, vagy nemzetiségü, 's így oda czélozott, hogy valamint egy az isten, úgy egy hite legyen az emberiségnek. Ezen egyedül üdvözítő hithez Jézus a' legüdvösebb erkölcsi igazságokat fűzte, sarkkötelességül tevén az isten és ember iránti tetteleges szeretetet. E' mennyei hittanát a' megváltó nem csak életével, hanem halálával is szentesítette, példát adván a' keresztfán, hogy az igaz hitü kész a' vallási igazságokért a' legkínosabb halált szenvedni. — Üdvözítőnk' példáját dicsően követték hívei a' kereszttyénség' üldöztetésekor: a' vértanúkat a' legkegyetlenebb kínzások sem bírták arra, hogy vallási meggyőződésöktől elálljanak.

A' szellemi kincseknek illy fényes kitüntetése czáfolhatatlan bizonyyságot tesz arról, hogy vannak, kik a' lelki javakat többre becsülik a' testi jóllétnél, kik tehát az emberi méltóságot tisztelik, és az érdekeknek észszerű rendét elismerik.

Milly nagyjelentőségü elvet képez az érdekeknek felállított rende, ki fog világlani, ha az ezen reñdel összefüggésben álló életigazságokat veendjük tekintetbe. Az érdekeknek természetünkben állapított észszerű rende alapja az erkölcsi rendeltetésnek és a' vele járó erkölcsiségnek, jogosság- és vallásosságnak.

Az erkölcsi rendeltetésről szólván, eleve kell megjegyeznem, hogy a' szellemi természetre vonatkozó erkölcsi rendeltetést megkülönböztetem a' természetnek egyetemes rendeltetésétől. E' meg-

különböztetés okszerű ; mert az ember nem pusztá szellemi lény, hanem tagja a' természetnek is, e' természettel tehát egynemű hivatással bír. Tekintve a' természetet egyáltalában, azt leljük, hogy valamint a' kültermészetben a' fejlődés' törvénye uralkodik, úgy az emberi természet is ezen törvénynek hódol; következőleg a' természet' egyetemes rendeltetése a' fejlődésben fekszik. E' fejlődés a' növények' és oktan állatok' országaiban nagyon korlátolt, egyedül a' testi élet' fentartására szorítkozván. A' természet' ezernemű lényei közt az ember mint azoknak fejedelme áll, felruházva nemesebb természettel és felsőbb rendű fejlődéssel. Az ember külsőkép főnséges alkotással, belsőkép szellemi erőkkal, észszel és szabad akarattal ékesítve, testileg korlátolt ugyan, de lelkileg határtalan fejlődésre, való tökéletesedésre van hivatva, minél fogva tehetségei fokként emelkednek, cselekvésköre folytonosan terjed, s tevékenységével jólléte is folyvást nő.

Az egyetemes rendeltetésben az erkölcsi mint egyik ága foglaltatik. A' fejlődés csak úgy felel meg az emberi természetnek, ha ennek sajátosságát, jellemét, lényegét tünteti ki. Az embert szellemi természete jellemzi; ennek fejlődését elmulasztani annyit tenne mint a' természet' rendét felforgatni, az ész' világát eloltani, az emberi méltóságot lerontani. Mint érzékiséggel bíró lény az ember olly vágyakat táplál kebelében, melyek az oktan állatokkal közösek, s a' testi élet' fentartására czéloznak; de szellemi természettel ellátva magasabb czélok felé emelkedik. E' magasabb czélok a' szellemiek és általánosak, melyeknek elérése az erkölcsi rendeltetést teszi, mi által az ember szellemi tökélyre, észuralkodásra jut és az isteni tökélyhez közelít, tehát emberi méltóságát kitünteti.

Az erkölcsi rendeltetésre törekvés az erkölcsiség, az erkölcsi élet: e' törekvésnek nélkülözhetlen kelléke az érdekek- és czélok- nak észszerű rende, tehát az észszerű cselekvőség, az akaratnak megegyezése az észszel. Az akarat csak úgy jó erkölcsileg, ha elhatározásában magát mindenkor az erkölcsi törvényhez, az érdekek' és czélok' észszerű rendéhez szabja, mi által a' vég rendeltetést, a' szellemi czélok' elérését, eszközli, és az erkölcsi rendet alapítja, azon rendet, miszerint az ész az érzékiség fölött, a' szellem a' test fölött uralkodik. Kitészik mind ezekből, hogy az erkölcsiség nem az érzékiség' elnyomásában, nem az érzéki és egyéni érdekek' elmulasztásában, hanem az érdekek- és czélok- nak észszerű alárendelésében áll.

Némelyek talán megütköznek azon, hogy érdekekre alapítjuk az erkölcsiséget, attól félvén, hogy ez által az erkölcsiség, az erény tisztaságából vesz. — Gondolják meg ezen aggódók, hogy minden szándékos cselekvésre szándék, czél kíváncsít, mely becses dolgot azaz érdeket terjeszt elő. Az erkölcsiség csak az által veszti tisztaságát, ha az akarat' törekvése érzéki és egyéni érdekekre szorítko-

zik, mert elmellőzve a' nemesebb érdekeket, az emberi méltóságot homályosítja el.

De azt mondják a' tiszta erény' védői: a' jót önmagáért tartozunk cselekedni minden külső érdek nélkül. — Ezen ellenvetésre elég volna válaszolnom, hogy ama' külső érdek alatt az érzéki és egyéni értetik. Nem helyezem az erkölcsiséget az érdekek' hajhászásába, nem is alapítom közvetlenül az érdekekre, hanem természetünkre és ennek állapított rendére, melyet az ész' világánál ismerünk meg, 's melyhez tartozunk magunkat szabni, csak azért, mivel a' természet' rende, mely a' természet' urától veszi eredetét, tehát mivel önmagában jó.

Az erkölcsi rendeltetés, mint főlebb említém, csak egyik ága az egyetemes rendeltetésnek; mert a' szellemi és általános czélokön kívül, melyeken az erkölcsi rendeltetés alapszik, az embert egyéb javak is érdeklik. Tudjuk, hogy az ember természeténél fogva anyagi és személyes jóllétre vágyik: e' jóllét utáni törekvés testi és lelki erőink' fejlődését előmozdítja, következőleg az egyetemes rendeltetésben foglaltatik 's annak kiegészítő részét teszi. Az ember tehát egyetemesleg véve arra van rendelve, hogy megismervén észszel, mi igaz, szép és jó, e' czéljait szabad akaratu cselekvéssel valósítsa, 's így mindennemű tökélyben és jóllétben előhaladjon.

Az egyetemes rendeltetésen az emberi társadalom és vele együtt a' jogosság alapszik. Az ember természeténél fogva társadalmi életre van rendelve; ugyanis az emberi egyén önmagára hagyatva soha sem képes a' fejlődés' és tökély' azon fokára emelkedni, melyre a' társadalom' közremunkálása által juthat. Az egyes ember sokkal korlátozottabb erejében, hogysen azon különféle és számos érdekeket, melyeket természete tűzött elejébe, teljesen felkarolhatná. A' czélok úgy a' szellemiek mint az anyagiak olyneműek, hogy azoknak kellő elérésére több egyénnek egyesített creje és törekvése, szóval társadalom kívántatik. Csak az emberi társadalom, és pedig több század' lefolyása alatt, volt képes a' tudományokat és művészeteket alapítani, a' műipart és kereskedést terjesztetni, a' nyelvet kiművelni, a' jogállapotot észszerűleg rendezni, az állodalmat és egyházat rendeltetéséhez képest alakítani, jótékony intézetekkel gazdagítani az országot.

A' társadalom' czélja ugyanaz, mely egyes emberé, tudniillik az anyagi és szellemi czélok' elérése: mihez képest a' társadalom' tiszte abban áll, hogy az embert rendeltetésére biztosan vezesse. A' társadalmi élet' viszonyai valamint kötelességeket alapítanak úgy jogokat is; de a' társadalmi kötelességeken és jogokon kívül az embernek természeti azaz eredeti kötelességei és jogai is vannak. Az eredeti kötelességek az erkölcsiek, melyek az embert erkölcsi rendeltetésére vezetik; az eredeti jogok az úgynevezett természetjogok, melyek az egyetemes rendeltetésre terjednek. Miután a' jog

a' szellemi javak közt foglal helyet és az állodalomnak (Staat) alapját és célját képezi, földatomhoz számítom ezen eszmét is felvilágítani.

Az embernek rendeltetése céljainak valóításában fekszik: e' célok kellő eszközök nélkül nem létesíthetők; ha tehát köteleességgül szabja hivatásunk, hogy céljainkat létesítsük, úgy hatalmunk és szabadságunkban áll mind azon kellő eszközöket használni, melyek a' célok' elérését lehetővé teszik. Alattomban értetik, hogy csak olly eszközökről rendelkezhetünk, melyek az emberi akarat-tól függnék. Az emberi rendeltetés tehát a' jognak elismerését követeli, azon elismerést, miszerint a' célok' elérésére kellő eszközöket használhatjuk.

A' mint a' rendeltetésre törekvésnek észszerűnek azaz ollyan-nak kell lennie, mely az érdekeknek természetünkben állapított rendéhez van alkalmazva: úgy eszes lénytől követeltetik, hogy szabadságát és jogát észszerűleg használja vagyis észszerű módon, tudniillik a' célok' észszerű rendének megfelelőleg. E' szerint a' szabadságnak és természetjognak már az ész vet kellő határt; e' jogi hatalmat még szűkebbre szorítja a' társadalom, az emberek' együtt-létezése, miután szembetünő, hogy korlátlan külső szabadság mellett az emberi társadalom meg nem állhat.

A' jogállapot' rendezését a' társadalomban kiváló hatalom viszi végbe, mely egyszersmind a' jognak törvényes használatát biztosítja; ezen társadalmi hatalom az állodalmat alapítja, melynek hivatása a' jog' és külső szabadság' biztosítása, hogy biztosított szabadságával az ember rendeltetésére akadálytalanul törekedhessék.

Az erkölcsi rendeltetést jótékonyan előmozdítja a' vallásosság, mely az erkölcsiséggel elválhatlan összefüggésben áll. Ugyanis az erkölcsi rendet a' céloknak észszerű rende teszi, e' rend természetünkben állapítja létezik, minélfogva a' szellemi természet felsőbb rendű az érzékinél 's az ész felsőbbiséggel bír az érzékiség fölött: már e' természetünkben állapított rend észszerűleg fölteszi, hogy olly szellemi hatalom létezik, mely az erkölcsi rendnek alapítója, 's így a' világnak bölcs alkotója. A' vallásnak sarkköve tehát az isten' léte, melynek elismerése jótékony hatást gyakorol az erkölcsi életre, mértékletességre, lelki bátorságra, dicső feláldozásra hatalmasan buzdítván. Ki nem hisz istent, nem hisz sírontúli életet, illy ember az erkölcsi lemondást, az önzés' korlátozását ábrándnak tartja.

Földatomat, úgy vélem, kielégítőleg oldottam meg, értelmezvén röviden, de világosan az érdekeknek észszerű rendét 's az ezen renddel összefüggésben álló eszméket. Ha vannak korunkban, kik az általam fejtegetett életigazságok felől vagy tisztában nincsenek vagy meg nem győződnek: azt nem másnak mint elmei elfogultságnak tulajdonítom, melynek oka kétségkívül századunk'

anyagi iránya, a' műveltségnek egyoldalú fejlődése. Korunkban a' nemzetek a' polgárosodás iránt viseltetvén túlságos előszeretettel, minden törekvésüket gazdaságra, műiparra, kereskedelemre irányozzák, melly utakon, mint hiszik, legbiztosabban juthatnak földi kincsekhez. El kell ismernünk, hogy a' polgárosodás az ujkori állodalmak' ereje és díze; de el nem titkolhatjuk félszeg irányát, minél fogva anyagi jólétre hajól túlnyomólag. Nem lehet az anyagi jólétre törekvést kárhozatni, mert a' társadalmi élet' fejlődésének hatalmas emeltyüje. De kérdem: a' szellemi javak nem fő tényezői-e a' társadalmi fejlődésnek? nem fő támaszai az állodalmi életnek? Bizony a' szabadság, jog, vallás, erkölcsiség, mellyek sarkalappjai a' társadalmi életnek, nem anyagi, hanem szellemi tárgyak. Ne legyünk szűkkeblűek és egyoldalúak, hanem becsüljük mind az anyagi, mind a' szellemi kincseket, miket a' természet rakott kebelünkbe; de méltányoljuk egyszersmind a' javak' észszerű rendét, mellyet szinte a' természet szabott.

Erre

CSATSKO IMRE II.

a' gonoszságról és vétkességről szóló, augusztus 5. félbe szakasztott értekezését következőleg fejezte be.

Az előadottakból már tudjuk, mi kívántatik ahhoz, hogy a' fentebb említett kérdéseknek harmadikára megfelelhessünk, azaz hogy a' cselekedetet valakinek mint értelmi szerzőnek betudhassuk; természetes renddel következik tehát a' 4-dik kérdésnek tárgyalása, mi abból áll: vajjon azt, kinek a' cselekedetet, meri az tudatától és önkényi elhatározásától függött, betudhatni, lehet-e bűnösnek tartani, tehát büntetni, vagy sem? Itt megjegyzendőnek vélem, hogy *bűnös* az, ki bünt követ el; *bűn*: büntetés' fenyegetése alatt tiltott minden cselekedet, e' fenyegetés melletti tilalom pedig *büntörvény*-ben mondatik ki; miből következik, hogy bűn büntörvény nélkül lehetlen, 's a' ki bünt követ el, az büntörvény ellen cselekszik, és viszont; tehát egy értelmű kifejezések: bünt elkövetni, büntörvényt áthágni; tudni, hogy valami bűn, vagy hogy büntörvény által tiltva van, 'stb. A' bűn szót nem veszem szoros értelemben, hanem tágasban, miszerint az magában foglalja a' szoros értelemben vett bűnöket, és rendőri kihágásokat, vagy az újabb felosztás szerint: a' bűnöket, vétségeket, és kihágásokat; ennek megfelelő értelemben veszem a' büntetés, büntörvény' fogalmait is. Arra emlékeztetni pedig, hogy az alkotott jogtudomány 's nem a' politica' terén foglalkozom, feleslegesnek tartom.

Valamint az általános, eddig elemezett betudásnál fő kellék a' tudat, mi nélkül önkényi elhatározás sem lehetséges, úgy e' részben is, midőn arról van a' kérdés: lehet-e a' cselekedet' *physicai* 's értelmi szerzőjét bűnösnek tekinteni? a' tudat határoz. Mert pedig bűnös az, ki bünt követ el, vagy ki büntörvény ellen cselekszik,

kitetszik, hogy e legfontosabb kérdésnek eldöntésénél a bűnről, vagy mi egy: a' büntörvényről tudat fő tárgy.

A' bűnről tudatot tekintve *következő esetek* lehetségesek: az, kinek a' cselekedet betudható, vagy tudta, hogy a' mit cselekszik, bünt foglal magában, vagy ezt nem tudta; ha nem tudta, ismét két eset lehetséges, mert e' tudathiány miatt vagy lehet őt okozni, vagy nem. Ha nem tudta, hogy a' cselekedet bűn, 's e' tudathiány miatt őt okozni nem lehet: akkor, ámbár a' cselekedet egyébként betudható, de azt bűnül beszámítani még sem lehet; mert nem tudta, hogy a' cselekedet bűn, tehát azt legjobb lelkiismerettel teljesítette, 's hogy azt nem tudta, szinte mint felteszszük, neki nem tulajdoníthatni; illy esetben az egyébként betudható cselekedet, bűnös eredményére nézve mint *esetleges hatás* mutatkozik, és minden jogbírálati eljárást szükségtelenít. Marad tehát még két eset, az egyik: midőn cselekvő tudta, hogy bünt követ el; a' másik: midőn cselekvő azt nem tudta, de e' tudathiány neki tulajdonítható, mert tudhatta volna. Hogy akkor, mikor tudta a' cselekedetéből következő bünt, a' cselekedetet neki *bétudhatni mint bünt*, kétség nem lehet; de kérdés támadhat arról; lehet-e a' cselekedetet bűnül beszámítani, ha a' cselekvő nem tudta a' cselekedetéből következő bünt, de tudhatta volna, és hol rejlik ennek alapja? — Itt megemlítendő, hogy mindenkinek kötelessége vigyázatot, körültekintést használni, nehogy cselekedetéből valakinek sérelme következék; szorgalmat alkalmazni, hogy annak tudatát megszerezze, mi tiltott, mi nem, mit ha elmulasztott, őt okozni 's különösen *vétkesnek* mondani lehet. Azonban nehogy az ember külcselekvőségében rendkívül korlátoztassék, nem kívánhatni itt a' legfeszültebb, 's egyedül arra irányzott gondosságot, vajjon cselekedetünkből akár magából, akár pedig a' körülmények' összehatása miatt fog-e bűn következni? hanem a' köz biztosság' tekintetéből, miért a' vétkes tettek büntettetni szoktak, elegendő az emberi szokott figyelmet 's elővigyázatot, mi minden gondatlanságot, könnyelműséget, pajkosságot kirekeszt, megkivánni. A' vétkesség azért büntettetik, mert a' cselekedetet bűnnek lenni nem tudtuk, ámbár tudhattuk volna, 's ebből következik, hogy vétkességről nem lehet akkor szó, midőn az eset körülményeiből kiviláglik, hogy mi e' tudathiánynak oka nem vagyunk, mert a' cselekedet' bűnös eredményét nem is tudhattuk.

Az előadottakból tudjuk, mikor van jelen csupán eset, mikor vétkesség; hátra van meghatározni, mikor van gonoszság jelen? 's mert csak egy eset van még t. i. midőn a' cselekvő tudta, hogy cselekedete bűn; nem tehetünk mást, mint azt állítani, hogy ez esetben *gonoszság* van jelen. Ez állításunktól eltérni látszanak a' jogtudók és törvényhozók, kik a' gonoszságához a' jogsérelem, a' jog vagy törvényelleniség' tudatán kívül mindig *gonosz szándékot, akaratot* (Vorsatz, Absicht) kívánnak. De ez eltérés csak látszatos, mert ha

általánosan betudható cselekedetnél megvolt a' tudat arról, hogy a' cselekedet bűn, akkor mondhatni, hogy a' bűnre nézve megvolt a' szándék, 's akarat is, valamint ezt lehet mondani a' cselekedetet illetőleg nem tekintvén annak viszonyát a' büntörvényhez; mert ha tudata és önkényi elhatározhatása mellett a' cselekedetet nem akarta, azt nem teljesítette volna; ha tehát az említett föltételek mellett azt teljesítette, mást nem állíthatni, minthogy azt akarta is. Itt hosszú bizonyítgatásokat használni fölösleges, mert ellenkezőt állítani annyi, mint eddigi tudományunkat az ember' természetéről megvetni, tulajdon belső meggyőződésünkről és működésünkről tudatunkat megtagadni. Kétségtelen állításként kell elfogadni, hogy a' ki önkényleg és tudva cselekedett, az akarta is azt, mit cselekedett, tehát ha bűnt önként és tudva követett el, azt akarta is. E' szerint ha betudható cselekedetnél megvolt a' tudat arról, hogy a' cselekedet bűn, megvolt az akarat is, bűnt végrehajtani, 's mert ez nem jó, hanem gonosz akarat, mondhatni, hogy jelen volt a' *gonosz akarat*, egy szóval a' *gonoszság*.

Gonoszság tehát önkényi elhatározás olly cselekedetre, mit bűnnek lenni tudunk; *vétkeesség* önkényi elhatározás cselekedetre, mit bűnnek lenni nem tudunk, de tudhattunk volna.

Ha pedig a' létező bűn sem önkényi elhatározásunktól, sem tudatunktól nem függött, mert azt bűnnek lenni nem tudtuk, nem is tudhattuk: akkor *eset* van jelen.

Hogy a' bűnesetekben a' tudat határoz, kitetszik a' következőkből. Valaki idegen személyt vélt gyilkolni, és tudata nélkül atyját gyilkolja meg; közönséges dolgot vélt lopni, de tudatlanul isteni szolgálatra szánt dolgot lop, 'stb. Illy és hasonló esetekben nem az számmíttatik be a' bűnösnek, mi tudta nélkül bekövetkezett, hanem mit, ámbár hibás tudata szerint, eszközölt; tehát az előhozott esetekben nem atyagyilkolás, és szentségtörő lopás, hanem közönséges gyilkolás, és lopás van jelen.

Állításomnak, miszerint a' gonoszsághoz, mint büntethetési kellékhez főleg a' tudat kívántatik, 's azt különösen megemlíteni elegendő is, igazsága kitetszik ezekből: *Feurbach*, ki ámbár a' dolus' határozványában (az 54-dik §-ban), megkivánja a' törvényelleniségnek tudatán kívül az akaratnak elhatározását jogsérelemre mint célra, mégis a' *lopásról* értekezvén (a' 320-ik §-ban) mondja: „Minden lopáshoz dolus kívántatik, tudata a' cselekedet' jogelleniségének, és lopási tulajdonságának; a' *házasságtöréshez* (377-dik §-ban) megkivántatónak mondja a' jog elleni szándékot, tehát tudatot az elhálás' teljesítéséről, valamint arról, hogy bűnös a' más féllel nincsen házassági viszonyban, és hogy ő vagy a' másik fél érvényes házasságban él.“

Bauer (Lehrbuch der Strafrechtswissenschaft. Göttingen, 1827. 220-dik §.) a' *házasságtöréshez* kivánja a' jogellenies szándékot,

mi itt a' bűnösnek tudatából áll egyedül, hogy az elhálás által a' házassági hívséget megszegte; *hamis eskünél* (286-dik §.) a' jogelleni szándék abban áll, hogy az esküvő tudva hamisságot vallott; a' *vérfertőzésnél* (302-dik §.) a' jogelleni szándék áll a' tudatból a' rokonság' fenlevő fokáról, és az elhálás' bűnösségéről olly közel rokonok között.

Igen megegyez gonoszságróli nézetemmel *Mittermaier*, ki Feurbach' említett munkájához írott jegyzeteiben (különösen az 54-dik §-hoz I. Jegyz.) *dolusnak* lenni mondja: elhatározást büntetéssel fenyegetett cselekedetnek tevésére, vagy annak büntethető elmulasztására, a' cselekedet vagy mulasztás' bűnösségét megállapító jegyeknek tudatával. *Mittermaier* tehát szinte csak tudatot kíván a' gonoszsághoz, nem pedig rossz akaratot is. De határozványa igen megszorított, mert nem elégli általában a' tudatot a' cselekedet' bűnös voltáról, hanem a' bűnösséget megállapító jegyeknek tudatát is megkívánja; pedig a' bűnösök' legnagyobb száma ha tudta is, hogy bűnt követ el, nem képes a' bűnt elemezni, 's annak jegyeit előadni.

Megjegyzést érdemel, hogy *Mittermaier* az említett munkának 484-dik §-hoz írt jegyzetében *elégnek mondja a' gonoszsághoz* a' bírói kötelesség' sérelménél, ha bíró tudta, hogy kötelesség ellen cselekedett, és mégis cselekedett, vagy mulasztott valamit.

Nézetemmel egyez a' *porosz Crim. Ordnung*' 369-dik §-sa, rendelvén: hogy a' gonosz szándéknak bizonyítására elegendő, ha bűnös a' törvényelleni tettet tudattal vitte véghez. 'S maga *Kitka* fent említett értekezésében (1835. 240-dik l.) elismeri, hogy ha törvényelleni tettnek tudata be van bizonyítva, akkor a' gonosz szándék is bizonyos.

E' szerint ha bűnvádi eljárás' alkalmával már annyira haladt a' dolog, hogy a' cselekedetnek, miből a' bűn eredett, betudhatása bizonyos, és arról van a' kérdés: vajjon lehet-e a' cselekvőt bűnösnek is tartani? mindenek előtt azt kell bizonyítási tárgyúl venni: tudta-e, hogy bűnt követ el, vagy sem? 's ha bebizonyíttatik, hogy illy tudata volt, természetes következmény gyanánt azt is mondhatni, hogy akarta az elkövetett bűnt. Az akarat' bebizonyíthatása tekintetéből még új és több bizonyítványi eszközöket kívánni felesleg volna; de az eljárás a' gyanúsna kedvezésével nehezítettnek, különösen akkor, ha kétségtelenül bebizonyított tudata mellett megátalkodottan tagadná az akaratot. Igaz, hogy bírónak kötelessége a' bűnnek minden tárgyi, mind alanyi körülményeit bizonyosságra hozni, miszerint aztán az alaki jog megegyezzzék az anyagival; de midőn a' tudat' kétségtelenségén felül még tovább is folytatja bűnvádi eljárását, ezt már nem azért teszi, hogy a' büntethetésre szükségelt gonoszság, hanem ennek foka kitudassék; mert tagadhatlan, hogy a' gonoszságnak számtalan fokozatai lehetségesek a' legalsóbb

fokú gonoszságtól, mi miatt már büntetni lehet, a' legnagyobb fokú, minden szelídebb emberi érzelmekkel daczoló gonoszságig.

A' *gonoszság' kellékei* az önkényi elhatározás és a' végbeviendő bűnröli tudat; a' mint tehát e' kellékek különböző fokokat megengednek, miszerint a' tudat tisztább, bizonyosabb, az önkényi elhatározást könnyítő vagy nehezítő körülmények többek, kevesebbek: úgy a' gonoszság' foka is nagyobb vagy kisebb. Például, milly különbség lehet a' gonoszságra nézve a' *lopásnál*, midőn egyszer a' körülmények arra mutatnak, hogy az előzőtt elhatározás nélkül, a' véletlen kínálkozó alkalom, nagy inség' eltávolítása miatt, kis értékű jószágon vitetett véghez; másszor pedig a' körülmények azt tanúsítják, hogy lopással kapcsolva volt gondos, minden körülményeket, és netalán támadható akadályokat kifürkésző, és fontolóra vevő elhatározás, tartós előkészület, nagy fortély vagy erőfeszítés, hiánya minden külső indoknak, nagy és pótolhatlan károsítás, rontás. Emlékezzünk még *gyilkolási* esetekre: egyben vétkes gondallansággal, vagy könnyelműséggel határos ütés vagy szúrás, agyonlövésnél egy újjnyomás; más esetben a' legvadabb és kegyetlenebb érzelmeket tanúsító kínzások.

Midőn némelyek a' gonoszsághoz az általános betudhatási kellékeken és a' bűnröli tudaton kívül még a' bűn' létesítésére irányzott különös akaratot is kívánnak, oka ennek, úgy látszik az, hogy nem veszik figyelembe a' *gonoszságnak különböző fokait*, és feledik, hogy a' gonoszság' legkisebb fokához elegendő az önkény és tudat' jelenléte; a' mint pedig aztán az önkényi elhatározás és tudat nagyobb fokra emelkedik, a' szerint a' gonoszság' foka is növekszik. De ez nem dönti meg amaz állítást, hogy az egyébként betudható cselekedetnél a' bűnröli tudat' jelenléte már gonoszságot képez.

Az eddig említett gonoszságon kívül, mi minden bűnűli betudhatásnál szükséges, vannak némely bűnök, mikhez a' *gonoszságnak bizonyos faja* kívántatik, mint a' gyilkoláshoz a' megfontolás utáni eltökélés; *vagy* pedig a' gonoszságnak bizonyos *iránya*, mint lopásnál nyereményi, bántalomnál becsületsértési szándék. Ez azonban a' gonoszságot, mi minden bűnnél szükséges a' betudhatásra, ki nem rekeszi. Az, hogy meggondoltsággal, vagy indulatból vitetett végbe a' bűn, a' gonoszságot meg nem semmisíti, csak annak fokát változtatja, ha mégis az indulat nem volt olly heves, hogy a' tudatot 's önkényi elhatározást kirekesztette.

Gonoszságnak fő kelléke levén tudat a' cselekedetnek bűnösségéről, következik hogy, ha illy *tudattal nem bírnak*, akkor gonoszságról nem vádoltathatunk. Így: lehet, hogy az általános betudhatásnak kellékei megvoltak, midőn valaki olly cselekedetet vitt véghez, mi bünténynek tekinthető; de bizonyos, hogy a' cselekedet bűnös voltát nem tudta, mert az legújában, és még nem is elegendőképen hirdettetvén bűnnek, erről tudata nem volt, vagy a'

hirdetés távollétében történt, miért szinte a 'cselekedet' büntethetőségét nem tudta; ekkor őt gonoszságról vádolni, és bűnösnek mondani nem lehet. Például: előbb a 'vadászat' szabad volt, később pedig büntetés' fenyegetése mellett eltiltatott, azaz bűnnek nyilvánított, 's e' változás valakinek távollétében történt, miszerint ő e' tilalomról mitsem tud. Visszajövéen talán olly országból, hol vadászati szenvedélyét ki nem elégíthette, a' mint hazája földére lép, azonnal kielégíteni siet vágyát. Ő a' büntényt végbe vitte ugyan, mint annak tagadhatatlan tanúi a' lelőtt vadak, 's azt egész terjedelmében neki lehet tulajdonítani ama' kérdésig: gonoszságból cselekedett-e vagy sem? mire természetes felelet leend: nem, mert a' tettet bűnnek lenni nem tudta. Így lehet eset, hogy *seggyerviseles* előbb szabad volt, később eltiltatott; vagy hogy egyéb eddig szabad cselekedetek mint bűnök hirdettettek, az álladalomnak változott körülményei úgy kívánván.

Az eléadott elv szerint ítéltek a' francia bírák, midőn kimondották, hogy a' *rabszolga-kereskedést* tiltó új törvény nem alkalmazható az ellen, ki e' törvénynek hirdetése előtt az illy kereskedést üzö hajóval elvitorlázott, 's az ideig, mikor tetten kapatott, vissza nem tért; kivételnek volt volna helye, ha békonyítottatott, hogy vádolt már a' törvény' ismeretébe jutott.

Miután bizonyos, hogy a' törvényből tudhatjuk: mi bűn, büntörvényt pedig a' hirdetésből, következik szüksége a' *törvény hirdetésének*; 's mert a' büntörvénynek tudala eszköz lehet a' büntöli tartóztatásra, 's az állodalomnak nem lehet szándéka és célja büntetni olyakat, kik a' cselekedet' bűnösségét nem tudják: az állodalomnak úgy kell a' hirdetést eszközölni, hogy büntörvénynek 's így bűnnek tudatlanságával senki se menthesse magát. Csak hogy valamint a' vétkességről mondtuk: nem kell az állodalom' részéről sem kívánni rendes gondoskodásnál egyebet, kivált számtalan egyéb teendői közben; és feledni sem kell, hogy a' magánosoknak kötelessége: a' törvény' ismeretét megszerezni.

Büntörvénynek hirdetése különösen szükséges olly tetteknel, mik nem tiltatnak már az *erkölcsi* vagy *vallási törvények* által, hanem egyedül csak azért, mert az állodalomban létező körülmények azt sürgetik. Azonban e' részt aligha történik mindaz, mit a' józan politica javasol, az emberiség kíván, a' jogosság követel; 's aligha nem a' múlt századokból ránk szállott ijesztő rendszernek maradványa, hogy büntetünk, mielőtt a' hirdetési eszközök kellően használtattak volna; ha ezeket, mint lehet, nem használjuk, 's a' vádlottnak törvénytudatlanságávali mentiségét elfogadni nem akarjuk, hasonlón cselekszünk ahhoz, ki a' köztudomásra jöendő törvényeket olly magosra függeszti, hogy azokat senki sem olvashatja, meg nem tartásuk miatt mégis büntet.

Ha a' törvény kihirdettetett, szabályúl állíttatik majd minden

büntörvényhozástól, hogy *törvény' tudatlansága nem ment*; mit a' köz biztosság is megkíván. Azonban el van ismérve, hogy a' büntörvény' tudatlansága ment, ha az bebizonyíttatik, és e' tudatlanságot vádlottnak beszámítani nem lehet. E' szerint lehet az ellenkezést e' két állítás közt megszüntetni: minden bűnűli betudáshoz megkívánatik a' büntörvénynek tudata, és: a' törvény' tudatlanságát mentesül elfogadni nem lehet. Ha ez utóbbi állítást korlátlanul fogadjuk el, akkor hirdetés' megtörténte után nem is szükség vizsgálni: betudható-e a' cselekedet bűnűl vagy sem, hanem föltéven a' büntörvény' tudatát, egyszersmind gonoszságot is lehetne föltenni, minek ellenkezőjét pedig közösen elfogadták a' jogtudók és törvényhozók, világos tanúságaúl annak, hogy ha vádlott beszámíthatlan büntörvény-tudatlansággal mentheti magát, e' mentséget el kell fogadni.

Az általános betudhatás külön választható, és biztosabb eljárás miatt külön is választandó a' különös betudástól; mi kitészik onnan, hogy lehet két mindenben hasonló eset, miszerint azok külsőleg mindenben megegyeznek egymással, azok mind az egyik, mind a' másik szerzőnek egyaránt betudhatók, de *jogi* vagy *erkölcsi betudásokra* nézve egymástól különböznek; mert lehet az egyik cselekedet gonoszságból a' másik vétkeességből eredett, a' cselekedetnek viszonya szerint a' büntörvényhez; lehet az erkölcsi, belindokokat tekintve az egyik jó 's érdemes, a' másik rossz és érdemellen; sőt lehetséges az is, hogy a' jogilag gonosz cselekedet erkölcsileg jó, a' csak vétkeességgül tulajdonítható cselekedet pedig erkölcsileg rossz. Szükséges tehát az általános betudhatást a' viszonylagos különös, gonoszsági vagy vétkeességi betudástól külön választani mind az elméleti előadásban, mind a' gyakorlati alkalmazásban; 's épen a' körülmény, hogy a' jogtudók és törvényhozók vagy nem tartották meg a' természeti rendet, mi az általános, és különös betudhatás közt létezik, vagy hogy az általános betudhatás' kellékei közé olyakat zártak, mik a' különös betudáshoz tartoznak, látszik egy fő oknak lenni, hogy a' gonoszság' kellékei és fogalmának előadásánál nem a' legszerencsésebbek.

A' gonoszságnak elfogadott fajai ezek: a) *határozott*, bizonyos (determinatus) gonoszság, midőn egy bizonyos bűnt akartunk; b) *határozatlan*, bizonytalan (indeterminatus), midőn akaratum több bűnre irányul, 's ez vagy *választékos* (alternativus), ha az egyik vagy másik következhető bűnt akartuk, ha talán az egyet jobban is, mint a' másikat; vagy *történetes*, eseményes (eventualis), ha főleg csak egy bűnt akarunk, de abban is megegyezünk, mi cselekedetünkől származhatik, ámbár ezt egyenesen nem akarjuk. Továbbá az elhatározást nézve: a) *meggondolt* (praemeditatus) vagy b) *hirtelen támadt* (repentinus), egyéb nem lényeges fajokat mellőzvé.

A' vétkeesség' esetei között különbséget tehetnek: a' cselekvőnek személyes tulajdonai; a' gondosságot parancsoló kötelesség-

nek, 's a' cselekedetnek természete, az okias összefüggés a' tett 's annak eredménye között, miszerint a' vétkességnek számtalan fokozatai lehetségesek. Azonban a' többit mellőzván, csak két faját a' vétkességnek akarom megemlíteni, mik közösen elfogadottak (Feuerbach: Lehrbuch etc. §. 56; Bauer: Lehrbuch §. 55. und Abhandlungen Ir. Th. S. 296. ff; Martin: Lehrbuch des teutschen gemein. Crim.-Rechts. 2. Ausg. §. 35.) és különös névvel is bírnak; ezek a' *tudatos* (közvetlen, közel, bewusste) és *tudat nélküli* (unbewusste, mittelbare, közvetett) vétkesség. Az első akkor volna jelen, midőn a' cselekvő valóban belátta, hogy cselekedetéből általa nem akart bűntörvény elleni eredmény következhetik 's azt mégis elkövette, 's a' törvény elleni eredménynek akadályozására szolgáló hatalmában lévő eszközöket nem használta; tudat nélküli vétkesség pedig, ha a' cselekvő cselekedetének veszélyességét nem tudta, de beláthatta és belátnia kellett is volna, ismérő teltségét kötelessége szerint használnván.

A' tudatos vétkesség, mint eléadatott, oly jegyekkel bír, hogy ezek szerint az ott jelenlévő gonoszságról alaposan kételkedni nem lehet; mert vajjon nem gonoszúl cselekszem-e, ha tudom, hogy tettemből, például: lövésemből másnak halála, vagy sebesítése következhetik, mert ő a' lövésvonalban van, én mégis lövök, és a' hatalmamban levő eszközt a' rosz eredmény' gátlására nem használok. Illy és hasonló körülmények közt, ha tudva és önkényleg cselekedtem, nem mondhatni, hogy a' bekövetkezett sérelmet akár agyonlövés, akár sebesítés legyen az, nem akartam. A' ki a' cselekedetéből bekövetkeztető sérelmet tudta, 's mégis teljesítette a' cselekedetet a' nélkül, hogy a' hatalmában lévő eszközöket a' rosz eredmény' meggátlására használta volna, az a' sérelemben megegyezett, vagy más szóval: akarta azt. Csak hogy, mint már megemlítém, mindig figyelemmel kell lenni arra, hogy a' gonoszságnak különféle fokai vannak, és természetesen a' kisebb fokú gonoszságot nem lehet úgy büntetni, mint a' nagyobbat. — Hogy legnagyobb figyelmet érdemlő illy esetek csupán vétkességül vétetnek, oka az, mert a' gonoszsághoz rendesen szándékot, akaratot mondanak szükségesnek, mihez az általános betudthatási kellékeken, 's a' bűnrőli tudaton kívül még különös, a' léleknek mintegy különválasztható működésén alapúlt, elhatározást kívánnak.

De a' tudatos vétkességnek adatott fogalmára vonatkozással kérdés: lehet-e a' gonoszságból cselekvőnél is többet kívánni, mint-hogy tudta a' valószínűleg bekövetkeztető bűnt? mire felelem: hogy alig. Mert az emberi cselekedetek számtalan véletlennek kitévők, az emberi cselekvőség' eredménye teljes bizonyossággal igen ritkán látható előre. Megtörténhetik, hogy cselekvő a' legczélszerűbb eszközöket legalkalmasb módon használta, például: a' sebesítés általi meggyilkolásra, 's az eredmény mégis elmaradt, mert csupa vélet-

lenből az ejtett sebek nem halálosak : más esetben az eszközök nem legczélszerűbbek , az alkalmazási mód nem a' legjobb , 's az eredmény mégis bekövetkezik , szinte valami nem ismért körülmény miatt. Ha tehát azt kívánók , hogy bűnös bizonyosan tudta légyen a' bűn' bekövetkezését , és csak azért lehetne őt büntetni , mi bizonyos tudata szerint bekövetkezett ; akkor sok egyébként gonosz-sági esetben nem lehetne a' bűnöst gonoszságról vádolni.

Vegyük a' dolgot gyakorlatilag , mint az a' bűnvádi eljárásnál előjöhethet. Vádlott azzal menti magát , hogy nem tudta : mit tett , különösen nem tudta a' bekövetkezett bűnt , de a' körülményekből bebizonyodik , hogy kellő vigyázat , és meggondoltságnál tudhatta volna , minél fogva a' bíró azt mondandja nékie : tudhattad volna , és kötelességed volt volna kellő vigyázatot használni , mit , ha elmulasztottál , vétkes vagy. — Más esetben bebizonyítatik , hogy vádlott tudta a' bekövetkezett bűnt vagy mint bizonyost , vagy mint lehetségest , mikor már vádlott tudathiánynyal nem menthetvén magát , mentségeül bizonyosan azt fogja mondani : nem akartam. Vajjon e' mentséget a' bíró elfogadhatja-e ? Ha a' gonoszoknak akarunk kedvezni az igazak' veszélyével , fogadja el e' mentséget a' bíró , de tagadhatlan , hogy jogaink ekkép nem leendnek elegendőleg biztosítva , a' bíróság bűnvádi eljárásában számtalan bajoknak és csalásoknak leend kitéve.

Az ügy' felvilágosításául használjunk bűneseteket. Valaki mást hidról a' Dunába taszít tudván hogy , kit betaszított , úszni tud ugyan , de nem mesterileg , vagy ha így is , görcsöt kaphat , és segedelem' hiánya miatt , mit sem ő , sem mások nem adhatnak , a' vízbe fülhat , és be is fül ; vagy : valaki házat gyújt fel tudván , hogy abban emberek alusznak , reméli ugyan , hogy azok jókor fölébrednek és megszabadúlnak , de tudja azt is , hogy egyik , vagy többen bent éghetnek , 's valóban bent égnék ; vagy : valaki kútat mérgez meg olly szándékkal , hogy állatokat , melyek ott inni szoktak , megöljön , de tudja , hogy ember is ihatik e' vérszteljes kút' vizéből , 's a' megmérgezést mégis teljesíti , miért csakugyan ember életét , vagy egész-ségét veszti. Ez és hasonló esetek volnának a' tudatos , vagy mint mások nevezik , közvetlen , közel vétkesség' esetei miknél különbséget tévén a' fő és mellék szándék , vagy akarat közt , mondhatni , hogy cselekvő az egyik bűnt főleg , másikat melleleg akarta , tehát erre nézve is gonoszúl cselekedett.

A' tudatos vétkességnek Bauer által használt jellemzése , hogy a' cselekvő ámbár tudta a' sérelem' bekövetkezhetését , azt még sem akarta , az előadottak szerint el nem fogadható , 's arra mutat , hogy Bauer is szükségesnek látta világosan mintegy óvat tenni az ellen , hogy a' tudatos vétkességnél akaratot fel ne tegyünk , mit pedig a' dolog' természete szerint lehet és kell is. A' tudatos vétkesség tehát a' gonoszságnak ámbár alsóbb fokú faja , lényegesen különbözik a'

vétkesség' fogalmától, 's abba nem foglaltatik. E' véleményt pártolja Zeiller (Pratobevera's Materialien zur Gesetzkunde und Rechtspflege in den Öster. Staaten. B. 8. Abth. 5. S. 403—21), ki dolusnak lenni állítja, ha a' cselekvő tudta, hogy egy cselekedetből több kisebb nagyobb sérelem következhetik, és mégis véghez vitte a' cselekedetet, nem bánván akár ez akár más sérelem következék. 'S valóban illy eset egyez azzal, mit a' jogtudók dolus eventualisnak neveznek és maga Bauer is úgy nevez (Lehrb. §. 51. Abhandlungen 272—3).

Értekezésem' vég eredményeként ezeket állítom: 1) A' gonoszság' fogalma nem egyszerű, hanem összetett; kellékeire elemezhető; ezek szavakba foglalhatók, 's így a' gonoszság' határozványá' adható fogalma másokkal felfoghatóvá tehető; 2) A' gonoszságnak általam adott fogalma minden büntörvényhozásnál alkalmazható, akár miféle alapelvet kövessen az a' bűnök' meghatározásánál, mert alapelvet nem érintvén, mit meghatározni úgy is a' politica 's törvényhozó' dolga, tárgyul veszi a' bünt, mint ez már a' törvényben foglaltatik, miszerint mind ama' tettekre kiterjeszthetik, mik mint bűnök a' büntörvények által tiltatnak, legyenek azok magokban jog-sérelemek, erkölcstelen vagy vallástalan cselekedetek. 3) Vannak, mint Kitka is elesméri, körülmények, mikből a' gonoszságot következtetni lehet, de nem közvetlenül, hanem csak közvetve, a' mint t. i. azokból a' gonoszságnak kellékeit, a' bűnrüli tudatot, 's önkényi elhatározást lehet közvetlenül következtetni, 's ezekből aztán a' gonoszságot magát. E' szerint: 4) Czélszerű, a' büntörvénykönyvben, ha a' gonoszság' tudományos határozványá nem adatik is, a' gonoszságnak kellékeit kimondani, valamint ama' körülményeket is, mik vagy az általános, vagy különös betudhatást akadályozzák, kivált a' mennyire azok vagy mindenkitől nem ismértetnek, vagy pedig magokban kétségesek, mint: a' betudhatást kizáró életkor, törvénytudatlanság, kényszer, parancs, szükségállapot 'stb. 5) Ezek valamint a' betudhatási kellékek' előadásánál azonban meg kell tartani a' természetes rendet, és pedig mind a' tudományos előadásban, mind a' büntörvénykönyvben; tehát előbocsátani azokat, mik az általános betudhatáshoz tartoznak, ezek után, mik a' különös, gonoszsági vagy vétkességi betudáshoz tartoznak, mi könnyíteni fogja a' felfogást 's alkalmazást. 6) A' gonoszsági és vétkességi bűnöket külön kell választani, mert lényegökben különbözők, 's azért különböző büntetést 's eljárást igénylők. Ez okból dicsérhetni az austriai 1803-i büntörvénykönyvnek osztályozását, miszerint a' gonoszságból eredett büntörvény' áthágásait bűnökké vevén a' vétkességi áthágásokat rendőri kihágások közé sorozta, mik szelídebb, a' legkisebb bűn elleni büntetésnél nem nagyobb büntetést 's külön eljárást vonnak magok után. Mittermaier' (Über den neuesten Zustand der Crim. Gesetzgebung in Deutschland etc. S. 168) ellenvetésének, hogy e' rendszernél a' rendőrség' hatalma igen kiterjedt, eleje

vétetett az által, hogy a' bűnös cselekedetek újabban bűnökre, vétésekre és áthágásokra osztattak, mikről a' megyei, járási, testületi 's egyes bírák ítélendnek, a' rendőrségnek kirekesztésével. 7) Nem helyeselhetem azoknak, különösen Kitkának véleményét, kik a' gonoszságról minden határozatot törvénykönyvből kihagyatni kívánván, 's így mind a' bírót mind az esküdteket irányadás nélkül hagyván, e' legfontosabb és mint ők is elismérik, legnehezebb felfoghatású tárgyban, mindent a' bíró 's esküdt' meggyőződésére, ítéletére bíznak. E' véleménynek fonáksága kétségtelen; mert ha az emberiségnek kitűnő értelmisége, mi a' tudománynyal foglalkozik, 's a' népeknek választott jelesei, kik a' törvényhozásban részt vesznek, nem képesek a' gonoszságról bizonyost, és a' gyakorlatban használhatót állítani: mikép várhatjuk ezt bíraktól, kiknél Beidtel', ki maga is bíró, állítása szerint (Untersuchungen über einige Grundlagen der Strafgesetzgebung. Leipzig, 1840. S. 36.) a' tudományos műveltségnek nevezetes fokát nehéz találni, vagy esküdtektől, kiknek nagyobb része tudományos műveltségben nem részesült? Az ézelemre hagyni e' fontos kérdés' eldöntését vajmi veszedelmes!

Ne feledje tehát a' tudomány hivatását, a' homályt felvilágítani, a' tévedezőknek kalauzúl lenni, ne feledje a' törvényhozás kötelességét: a' bírának bizonyos szabályokat nyújtani, mik képesek legyenek biztosítani a' köz szabadságot, de bírói önkénynek és bizonytalanságnak ne tegyék ki egyesek' jogait; mert valamint az egyesek' szabadsága alkotja a' köz szabadságot, úgy a' közjó, minden álladalom' végczélja el nem nyerhető, ha egyesek' jogai minden lehetséges önkény ellen kellőleg meg óva nincsenek.

KIS GYÜLÉS, OCT. 26. 1850.

(A' történettudományi osztály' részére)

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az osztályból: Érdy, Jerney, rr., Podhradczy, Wenzel lev. tagok. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tiszt. t. — Bugát, Döbrentei, Fogarasy, Gebhardt, Győry, Kállay, Kiss Károly, Szemere, Szilasy, Vállas, rr. tt. — Csatsko, Karvasy, Lukács, Nedtich, Pauler, Wargha Istv. lev. tt. — Toldy F. titoknak.

PODHRADCZY JÓZSEF lt.

a' magyaroknak régi *Sabartoi asphaloi* nevérol értekezett. — Utána

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' kozár népnek az ogor népfajhoz tartozásáról értekezett a' következőkben.

Klaproth, Abel-Remusat, Müller Ferdinánd, Fejér György, Rask, Dubois de Montpereux, Avezac a' kozárokat finn-ogor népfajhoz számítván, szükséges e' törzsöt figyelmünkre méltatni. Strabo említi az ogor népet *ούρροι* néven: „Regionis totius quae inter Is-

trum et Borysthenem superiacet prima portio est, solitudo Ge tarum, deinde Tyrigetæ, post hos Jazyges Sarmatæ, et qui Basiliæ idest regii dicuntur et *Urgi*“ (I. III. c. VI). Hogy itt az *Urgi* = οὐρροι vagy ugrok, már Otkoeci gyanítá (Origines Ungar. p. 63.), 's ki emeli, hogy Strabo szerint némely *urgi* vagy *ugor* fajú népek a' Duna két oldalán is laktak hír szerint; Hansen' classicus könyve a' Scythákról pedig legújabbán épen az *ugroi* olvasást pártolá (I. c. p. 174). Herodot szerint, tehát 400 évvel Kr. előtt szinte a' scytháktól éjszakeletre laktak a' Thysagétak és *Jyrkai*; ez utóbbiakat Hammer turk, Neumann ellenben *ugri* finn fajú népnek vette. — *Ogur* finn nyelvben ma is magost jelent ¹⁾.

Karamsin az ugrokról így ír: „Priscus első, ki említi őket (Stritter, Memor. Populor. I. 642) *Hungar*, *Urug* és *Saragur* név alatt, Agathias *Unugurnak*, Theophylactus *Hunugurnak*, *Ogornak*, Menander *Unigurnak*. Jordanes *Hungarnak* nevezik azon hozzátétellel, hogy bőrrel kereskednek.“ Vonatkozik ezek után Abulghasi' helyére (Histoire des Tatars, p. 91—98), mely szerint számos ázsiai *ujgur* vagy *ugur* nemzet élt ázsiai Tatariában, mely két részre oszlott, egyik honában megmaradt, a' másik az Irtischhez költözött, vadászathól 's bőrkereskedésből élt, ezek már Baschiriában is elterjeszték fajokat ²⁾. Hogy Baschiria a' későbbi nagy Magyarország, 's e' néven (Magna Hungaria) említik azt az utazó barátok a' XIII. században, kik ott jártak 's hátra maradt felekezeteinkkel társalogtak, eléggé tudva van; itt az ogor nemzetről szóló tanubizonyosságokat kell még előbb felhordani, hogy tisztán láthassunk a' dologban.

A' byzanti írók gyakran említik az ogor népfajt, és Jugria vagy Ugria' fekvését illetőleg éjszaki Uralra 's ázsiai Sziberiára utalnak. Theophylactus Simocatta a' VII. század' közepéből említi a' hatalmas és népes *ogor* népet, mely Til víz' (bizonyosan *Volga* és *Kama*) keleti oldalán lakott, tehát az urali hegy magosságain ³⁾. Ugyan e' helyen említi Nestor is a' tschudi néptörzsökök' táblájában az Ugereket, — Permek, Petscherek és Jamek' szomszédságában; töltök származtatja a' kétféle ugereket, kik különböző időben elhagyván honukat, Pontus' partjaira 's az alsó Dunához kivándorlottak. Fejér Ugerek (bjeli Ugri) alatt nyilván a' kozárokat érti, 's a' fekete Ugerek (czerni Ugri), kik a' IX. században Kiew mellett mentek el, a' magyarok ⁴⁾.

Ugoria tehát = terra ad montes sita; mind a' szláv mind a' finn-ogor népfajok' nyelvében a' névnek ez az értelme, 's e' történetes egyezés okozta gyakran Ingriának vagy az Ugor föld' fekvésének

¹⁾ Die Völker des südl. Russlands, 14.

²⁾ Gesch. Russlands, I. c. T. I. p. 224. Nro. 38.

³⁾ Theoph. Simac. edit Becker. Bonn, 1834. 8. VII. T. p. 238.

⁴⁾ Russische Annalen von Schlötzer II. p. 30. 51. 114. 118. Müller, der Ugrische Volksstamm I. B. p. 110.

fölcserezését más hason nevéekkel. Müller Ferdinánd erről pontosan értekezett; bő vizsgálatainak eredménye abból áll, hogy a' szláv Ugoria szó alatt az egész Ural hegy' rendszerét kell érteni; ellenben a' honi Ugoria vagy Jugria, hová bórkereskedés végett feljártak a' novgorodiak, Uralnak keleti oldalán volt az éjszaki szélesség' 56—60-ig. E' Jugriához tartoztak Lehrberg' mutogatásai szerint is az alsó Irtischi tartományok, és Tanda Tura, Tschuszavaja vizek melletti földek, délre a' tatár föld, éjszakra a' samojedok' földje volt a' határ, tehát éjszaknyugati Ázsiának egy jó részét magában foglalta, 's nagyára állott a' mai Tobolsk és Permi kormány megyékből — mintegy 16,000 □ földből, melyen az *ogor* vagy *jugor* néptörzs lakott egykor 's lakik máig is, de megszükitve a' később oda toladott turk-tatár fajúak által. Az éjszaki Uralnak ma is fel van *Jugria* vagy *Jugor* neve; ott jártak keresztül bórkereskedés végett a' híres Jugriába, mely úgy vonta magához az embereket mint India Ázsiában. De nem csak a' kereskedés tette e' földet híressé, hanem a' népek' kiköltözködése is, mert a' *hunnusok*, *hún-sabírok*, *hunugarok*, 's *magyarok* onnan vándorlottak ki a' déli urali kapun Kaspium felett a' Volga 's kaukazi földekre, honnan tovább nyomultak a' Tanaishoz és Dunához. Ez Ural-kaspi kapu volt később is a' turk-mongol fajúaknak kiköltözködési útja, mikor a' X. században pecsenégek, uzok, kúnok, 's majd később mongolok rontottak a' bulgár kozár 's egykor magyar földbirtokra, mikből bátran következtethetni Abel Remusattal (*Recherches sur les langues tartares* I. T. p. 318), hogy a' kozárok, bulgárok, magyarok, avarok, kik a' Volgán innen és túl két tenger felett laktak (Kaspium és Pontus), a' VI. század előtt nem voltak turk népekkel szoros érintkezésben, kik a' Jaik vizet akkor még nem hágták át, hanem csak az Altai hegyekben ütvén fel lakokat, onnan kezdtek küldözgetni követségeket a' byzanti udvarhoz az ogor népfajok' földén keresztül, melyet aztán később meghódítván turk nyelvet és szokást csusztattak közéjük, mi okozá azt is, hogy turkoknak neveztessenek. E' szempontból kiindulva megérthetjük már Menander, Prokóp, Priscus, Jornandes, 's más írók' helyeit a' *hún-sabír*, *hungar*, *ogor*, *várkony*, *kozár*, *bulgár* népnevekről, a' nélkül hogy őket összetéveszszük a' török-tatár fajúakkal — természetesen itt csak a' szorosan historiai időszakokra szorítkozva (200. Kr. előtt, VI. századig Kr. után), a' régi scythák' történeteit, vándorlásait belé nem értve, kiknek a' finn-ogor népi rokonsága még mindég megfejtendő themának marad, mint az is: vajjon a' finnusok az ogoroktól nem elkülönözendők-e? Minden esetre az ogor népfajok egy külön kapcsolatot képeznek már magokban is, 's a' finn-csud népfajokat is úgy kell tekintenünk, mint a' melyek külön vált kapcsolatokban fejlettek ki, ha kezdetben tán a' rokonság szorosabb volt is, mint a' mit jelenben csupán nyelvhasonlatosságból következtethetünk.

Az *ogor* népfajokról 's az abarokról szóló helyeket byzanti írókból öszveszedték Otrókcsi, Pray, Fejér György, Dankovszky. Mi e' tudósok' nyomába lépve csak a' fontosabbakat érintjük meg, u. m. Priscus rhetor így ír a' IV. századból: „Circa id tempus Saraguri, Urogi, Hunogari, legatos ad orientales Romanos miserunt. Hae gentes propriis sedibus eiectae commissa pugna cum *Sabiris*, quos *expulerunt Abari* et ipsi quoque extorves facti a populis ceteriore oram maris Oceani habitantibus, quemadmodum et Saraguri ad novarum Sedium comparationem erumpentes: hunnos Achatiros adorti erant, et coniunctis viribus multis proeliis initis gentem devicerant, et demum ad Romanos nanciscendae eorum societatis cupidi se contulerunt.“ (Attila ex Prisco rhetor. Posonii 1745. p. 16). Nevezetes e' hely azért, mert itt már a' kozárok is *Akatzir* név alatt említvék, kiket másutt Priscus *hatsziroknak* is ír, 's hihetőleg Neumann Priscus' e' helyéből következteté, hogy a' kozároknak előbb a' finn Saragusok parancsoltak, kik Juliánt is segíték a' sassanidákkal folytatott háborúban (Die Völker des südlich. Russlands, p. 96). Fontos e' hely továbbá azért is, mert a' Sabirokról mondatik, hogy őket Abarok üzték ki régibb lakokból az ázsiai Szibériából, hová a' Sabir név magában már visszaul; azért mind Hammer, mind Schaffarik csak következetesen ítélnék midőn a' hún-sabirokat 's rokon magyarokat Szibériából (tehát az Ural túli Ugriából) vándoroltatják ki¹⁾. „Unni, quibus *Saber* appellatio — Unni *Saber* vulgo nuncupati“ írja több helyt Theophanes; mások *Sabinori*, *Sabinugori*, *Saviri* név formákban említik, melly két elsőben már az *ogor* vagy *ugria* földnév lappang. E' hunn-sabirok már mikor hagyták el Ural tuli lakokat, bajos meghatározni; annyi bizonyos, hogy 456 körül már több rokon ágakkal az éjszak-kaukazi hegytövek' lakói voltak; Prokop Belisar társa említi őket mint népes és jó hadakozó fajokat, kik majd a' perzsa, majd a' római udvarral szövetségbe: „Hunni qui Sabiri vocantur (Σαβειροι) iis auxilio erant tē mille gens pugnacissima“ (de bello persico 1. 15). Ugyancsak Prokop másutt így ír rólok: „Sabiri gens hunnica est, habitant circa Caucasios montes, multitudinem admodum copiosi, in ducatus multos rite divisi, quorum principes alii Romanorum imperatori — alii Persarum regi inde ab antiquo aevo sunt noti et familiares“ (de bello gothico IV. 11).

Agathias, Prokop' folytatója 566 körül csaknem hasonlót ír rólok, megnevezi *Kotrigor*, *Utigor*, *Ultigur*, *Burugund* ágazataikat; dicséri Prokopot, hogy Kaukaz' tájékairól tiszta ismeretei voltak és hitelesen ír, 's maga Prokop is írja magáról, hogy nem mesét ír, hanem úgy adja elő a' kaukazi dolgokat mint idejében állottak azok. Miután Dankovszky e' két írónak minden ide vágó helyeit eredeti-

¹⁾ Die goldene Horde, p. 17. — Slavische Alterthümer. I. B. p. 331.

ben is közlé ¹⁾, elég megjegyezni, hogy a' Sabír-névnek a' magyar *zavar*-ral ugyanazonításában nézetem szerint a' tudós tanár megtevédt, mint Horvát Istvánnak is a' *závár* szóval ugyanazonosítása is erőltetett, melly *Zavar*, *Zavara*, *Zapor*, *Zator*, *Zavrenj*, *Závor* formákban a' szláv nyelvvel is közös; legjobb a' tartomány, tehát *Sziberiá* névnel megmaradni, honnan kiköltöztek az Ugrok, bulgárok, sabirok, 's más ogor népágazatok, mint például a' magyarok, kik Constantinus Porphyrog. szerint hajdan szinte sabiroknak nevezettek „το παλαιον τουροκοι Σαβαρ η τοιασφαλοι επωνομαζοντο“ (de Adm. Imp. c. 38); 's ugyan e' császár írja épen itt azt is, hogy a' magyarok' egy része, melly perzsiai szélekre ment, a' sabír nevet tovább is fen tartá ²⁾. Hammer a' persiai magyarokat fehér sabiroknak veszi (Die goldene Horde, p. 17); 's ha ez áll, úgy a' fehér 's fekete ogorok közti különbség (kozárok 's magyarok), miről későbbben leendő szó, amannak csak támaszúl szolgálna. Jornandes is Sziberiára, a' bőrkereskedésről híres Ugriára utal vizsgálja, midőn így ír: „Hungari hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarium venit commercium“ (de. reb. get. c. V).

Az V. század óta nevezetesen 460, 474, 514, 539, 625, 750. az ogorokról nem csak Priscus, nem csak Jornandes tesznek jelentést hanem a' nyugati annalisok is; 750-ben rontottak Friaulba, Tyrolba. „Acta SS. Placidii et Sigiberti — így szólnak — cum non pridem mortuus esset Abbas Sigibertus in claustrum desertino in terra Grissonum irruerunt in hanc terram *Ungri*, monasterium desolarunt, monachos misere trucidarunt.“

Németországot 862. pusztítják: „Hostes autem illis populis in-experti qui Ungri vocantur regnum eius (Ludov. germani) popularunt“ (Annales Bertinian. et Du Chesne, Script. Franc. T. III. p. 110).

Az itt említett *Ungri* más népfaj nem lehetett mint Strabo *Ugri*, Menander' *Ongor* népe. — Pray közlé már Zemarch' útját az altaii turkokhoz Ongor földön keresztül Menander' nyomában, melly utazás a' VI. század' első felében történt: „Attigit ripas non solum fluminis Hich, sed etiam et Daich et rursus per alias paludes Attilam, (Volga és Jaik) inde ad *Ongoros*, qui Romanos monuerunt in densis et arboribus consitis locis latere in insidiis collocata Persarum 10 millia, qui observabant qua transirent, ut eos captivos facerent. On-

¹⁾ Hungariae Gentis avitum cognomen, origo genuina etc. Posonii 1825. §. 6. 8. 10. 11. 27.

²⁾ A' sabartoi asphaloi olvasás leirati hiba Const. Porphyg. ban; Dankovszky ezt már észre vette, 's Hammer nem csak helyben hagyá, hanem a' persiai magyarokra nézve a' Masius hegyi *Bendo sabiron* Magyar-várra is utalt (Castrum Matzarorum Theophylactusban) hol közel a' Mátra falunév is fellelhető, mint a' *Táttra* és *Batra* a' Kozár földön fenn maradt Krimiában 's a' Kaukasznál. Acad. Évkönyvek. III. köt. 1837. I. 136—137. második osztályban. *Byram koi*-ról, hol a' Madschar vár volt, az állítása azonban még hypothesis. I. Rittert. VII. B. 2-te Abth. p. 84.

gorum dux, qui illic ex autoritate Disabuli imperium habebat utres aqua implevit et prae-buit Zemarcho, et eius Comitibus, ut cum per inaquosa transirent, haberent unde aquarent“¹⁾.

Ekkor hát már török hatalom alatt állottak az *Ogor* népfajok, nevezetesen az avarokat, kik szinte e' törzshöz tartottak, Volga' nyugati oldalára tolták, onnan tovább folytatták utjokat, a' görög császárnak Justinianusnak felajánlák szövetségöket; 's Priscus azt jegyzi meg rólok, hogy követjeik Attila' rémítő hunnusaikhoz hasonlítottak azon kis különbséggel, hogy hajokat le nem beretválták, hanem azt hosszú fürtökbe fonták és szalagokkal felékíték (l. Stritter, Mem. Pop. I. 625). Ezek azon avarok vagy várkonyiak voltak, kik a' hún-sabirokat 558. megverték, 's ez utólsók már számban is megfogyva a' dunai alsó részekre költözködtek 's 678 körül bulgár hatalom alá estek²⁾. Hogy az avarok ogor nép faj voltak, kétséget sem szenved, 's e' tekintetben Karamsir, Schaffarik 'stb egy értelemben fejezik ki magokat. Theophylactus Simacotta (612 körül írt) előadta bőven a' turk chagán' győzelmeit az *Ogor* népen (τὰς Ογορ ἔχειρωσατο πάντας) melly mind számra, mind fegyverzetre legkitűnőbb volt, Til vagy Volga vizi földeken lakott egy rész, régi fejeik *Vár* és *Kunnak* nevezettek (innen a' magyar *Várkony* hely- és személynévek (ὠνάρι χων)).

Menander még előbb (590 körül) Varkhonitáknak írta (ὠναρχωνίτας), kikről a' turk chagán úgy nyilatkozott a' görög követek előtt, hogy azok az ő szolgálai, 's azokat a' görög császárnak nem is kellett volna befogadni. Szinte ez időben (590) Gregorius Turonensis írja: „Rex Chunorum multa munera regi Sigiberto dedit, vocabatur autem Gaganus, omnes enim reges gentis illius hoc appellatur nomine“³⁾.

¹⁾ Dissert. hist. crit. I. c. Diss. IV. p. 62. L. Neumann is, Die Völker des südl. Russlands, p. 112—113.

²⁾ Schaffarik közli a' byz. írók' helyeit: Slav. Alterth. I. Th. p. 331, 332. a' serb, *seber, sibar, cipor*, (plebs, rusticus) tőlök eredt, mert bulgár jobbágyok lettek; keleti írókban Saouariah néven említvék 's Thunmann is téved, hogy Theophanes *Sebereis* népet szlávnak vette, melly bulgárok alá esett; más népfaj volt a' *Sebereis* = Sebrer vagy hunni Sabiri, ismét más volt a' szláv Severaner faj. — Theophanes nyilván írja, hogy a' sabirok nem a' szláv hét nemzetséghez tartoztak.

³⁾ Orokocsi I. c. p. 163—167. öszveszedte az avarokat illető helyeket 's hún- vagy kún nevről is szinte ezt tette. Neumann (die Völker des südl. Russl. p. 87.) azt hiszi, hogy az *uar* = uwar vagy oigur: a' kún = mongol, és hogy két fajból vegyültek az avarok u. m. turk és mongol fajból; de az avarok' egész története azt bizonyítja, mint az a' byz. írókban kifejtve van, — hogy ők *pseudo avarok* voltak, 's csak európai kiköltözködések-kor használták e' nevet, azért a' turk-ujgurokkal nem ugyanazoníthatók. L. Fejér Györgyöt is, Aborig. et Incunabula Hung. I. c. p. 58—64. és p. 84; azért Pomponius Laetusban e' *pseudo abaroknak Ugrí* nevek van: „Illo tempore (mikor a' longobardok Pannoniát elhagyták) Ugrí, glacialis Oceani accolae Pannonias ingressi ibi commorati sunt, quas adhuc pacifice tenent“

A' *hún-ogori*, *hún-ugari*, *huno-gunduri*, *hungari* nevek az idő óta keletkeztek, hogy az avarok a' hún maradékokkal összevegyedtek, 's a' fennebb közlött nyugati annalisok' helyei az ungri-kről csak az avarokat, 's e' részben a' kozárokkal szövetségeseen harczoló magyarokat illetik, kik a' VIII. század óta kozár országlást állítottak fel a' mai európai orosz föld' egy részében. Ez utóbbiakat illetik a' fehér és fekete *Ogor* nevezet is, mellyekkel a' perzsa, arab, orosz annalisok élnek.

Mindent összevéve azt kell állítanunk, hogy a' hunnuszok, avarok, bolgárok, kozárok, magyarok, ogor népfaj volt; de Attila' hunnuszai közt az arczképi, testállási leírások után ítélve voltak már mongol csapatok, mellyek még Ázsiában csatlakoztak hozzájuk: azért Hammer tapintatosan véleményezi, hogy a' hunnuszok' finn töke származatja megállhat, de azért a' *hún* vagy *kún* nevet fölvehették, melly a' turk faju népeknek legrégibb 's legnemesebb neve (Die goldene Horde, p. 22).

Így az avaroknak vagy várkonyiaknak, mint már láttuk, szinte mint a' kozároknak chagánjaik voltak, a' bulgárok közt Tárkányok uralkodtak (*ταρχαν* Menanderben). „A' finn-bulgárok — írja Neumann — turkoktól vették át a' nevet, kik uraik voltak“ (die Völker des südl. Russl. p. 91.); tehát az illy elkölcsonözések azon időszakra mutatnak, mikor az ogor népfajok és az Ogor föld' egy része turk hatalom alá kerültek, a' hunnusz maradványok végre bulgárok, kozárok 's magyarok közt olvadtak fel ¹⁾. *Gordas* és *Moager* főnökeik' nevei ma is fenmaradtak Gordás falvában Erdélyben, a' Moa-ger pedig vagy *Magyar*, vagy *Magord* családnévvel egy. Priscus' *onogur* (*ονογυροι*) népe csak *hún-ogor*, Theophylactusban *hunnu-guri* (*ουννυγυροι*), melly Bakát várost építette, 's Relandnak igaza lehet, midőn így ír: „Ab istis hunuguris, gente ex hunnis et oguris conflata nomen Hungarorum ductum esse existimo“ (Palestina. Norimb. 1716. p. 458. in 4-to). A' Bethlen-családi Oklevélben 1495 említettetik magnificus Joh. *Ongor* de Nadasd János, Miklós és *Ongor* fiaival.

etc. A' magyar *Várkony* szó legelőntőbb hogy az *vár* = vár, honnan a' magyar *Vári* családok' neve is; a' pannoniai avarok' várai híresek lettek a' történetekben, mellyeket Nagy Károly rontatott le: a' keleti turk-avarokkal vagy ogyurokkal e' pannoniai avarokat nem kell azért összezevarni. — Várkony districtus (uar-kan) ma is létezik a' kunsági avar földön Kaukasus' keleti oldalán (L. Reineggs Topogr. Beschreib. des Kaukasus, I. Th. Gotha, 1796. p. 204). Maga Klaproth choron. Mózes *Waracschan* városát Derbendtől éjszakra Várkonynak veszi, hol az örmény író szerint hunnuszok laktak — tehát Várkunok (Reise auf den Kaukasus Th. 2. Anhang, p. 10). Jordanesben a' Várkony megfordítva áll, Hunnivár a' Duna mellett: „quae in fugam versa eas partes Scythiae peteret, quas Danubius amnis fluentia praetermeant atque lingua sua *Hunnivár* appellat“ (de Reb. Get. 52); Prokopban *Castrum vetus hunnorum*nak neveztetik.

¹⁾ L. Katona, Historia ducum. Pestini, 1778. p. 96. Schaffarik, Slav. Alterth. I. Th. p. 332, Otokocsi I. p. 159.

A' belső-szolnoki 1702. őszveírásban olvashatni Benkőben *Ungurfalva* „Bogja“ hoc nomine 21. patres familias: a' Hunyad megyeiben Ungur helység Palkó család' birtoka: a' nagy-váradi káptalani jegyzetekben (Ritus explor. veritatis in Belii Adparatu p. 209.) 1217. *Otogur* nomen familiae, a' mi nyilván a' húnuturgurokra visszautal. Reineggs (2. B. p. 74.) szerint *Góri* várost Georgiában a' hegyi lakosok ma is *Ongurnak* nevezik ¹⁾. Hason felolvadás érte a' bulgárokat, kik kozár, majd arab 's mongol járom alá estek, a' kozároknak pedig egy része u. m. a' kabarok a' magyar fajuakban olvadtak fel itt Magyarhonban, míg más részök Ázsiában a' törökökkel vegyült össze.

Ezek után

WENZEL GUSZTÁV II.

ki midőn e' nyáron a' cs. kir. udvari könyvtárban történettudományi kutatásaival foglalkodván a' hasonló czélból ott tartózkodott jeruzsálemi k. porosz consullal dr. Schultz Ernő Gusztáv úrral megismerkedett, jelenté, hogy a' magyar történetet és nemzeti irodalmat tárgyazó beszélgetés közben Schultz úr academiánk' feladata és munkálkodása iránt meleg rokonszenvet tanúsított és jelentőtől megkérve, késznek is nyilatkozott tehetségéhez képest annak netaláni érdekeit Jeruzsálemben és a' keleten előmozdítani. Jelentő úgy nyilatkozott, mikép előbbi századokban gyakran magyarok is megfordultak a' Szent-földön, academiánk' érdekében fekszik, ezeknek ottani tartózkodásáról és tetteiről a' netalán létező eredeti keleti kútfőkből olly jeles tudósnak közbenjárásával, millyennek dr. Schultz ismertetik a' tudományos világ által, közelebbi tudomást szerezhetni; mikép tehát ennek szíves ajánlatát elfogadni, talán intézetünk' célja is kívánja. Mutatványul II. Endre királyunk' 1217. és 1218-kí keresztes hadjáratát hozta fel, mellyre nézve beszélgetés közben dr. Schultzól néhány eddig ismeretlen adatot halott; t. i.

Tudva van, hogy II. Endre a' Szent-földön háromszor kelt síkra a' saraczenok ellen, és pedig 1) Baisan városát és vidékét győzdelmesen bejárta, azután Jordán' vizében embereivel megfürödvén, 2) Tábor várát megszállta, mellyet azonban a' keresztyén vezérek közt keletkezett egyenellenségek miatt el nem foglalhatott; 3) a'

¹⁾ Cuntoclar írja Menanderre való jegyzeteiben, ki szerint *uiguroi zaloi* = hunn fajok, „Huguros, ugnos, ungaros, hunnos idem esse puto“ Agathias (570) pariter Hunnos scribit fuisse etiam *Unuguros* cognominatos, a quibus civitas olim in Colchide *Onuguris* nomen suum sortita fuerit. Simocatta quoque Hunugurorum hunniacae prosapiae facit mentionem.“ (I. Otrokocsit l. c. p. 156—159). Az ogor név később is fenmaradt; Cedrenus (1057. írt) 892-re írja, hogy Leo császár Nicetas patriciust küldte a' magyarokhoz, hogy támadjanak a' bulgárookra. Aventinus is írja († 1534): „Vicini nostri Ugri, qui sua lingua sunt *Maegari*“ l. több illy adatokat O rokocsiban p. 256—258.

Libanon' hegye' vidékét és lakosait is megtámadta, de sem amannak fagyos téli idejére készülve nem lévén, sem ezeknek hadakozási módját nem ismervén, nemcsak czélt nem ért, hanem nevezetes kárt is vallott.

Ez utóbbi eseményt Oliverius Scholasticus (Hist. Dam. Cap. III.) ekkép beszéli: „In tertio equitatu, cui Patriarcha (Hierosolomitani) cum signo crucis et sacri Pontifices non interfuerunt, multa dampna et incommoda tam per latrunculos, quam hyemis asperitate perpassi sumus; praesertim in vigilia nativitatis domini, per viam, ubi multi pauperes et iumenta frigore perierunt, ac ipsa sacra nocte, in qua tempestatem terrestrem ventis et pluviis commotam sustinui-mus gravissimam in finibus Tyrii et Sydonis iuxta Sareptam.“

Keleti kútfők is nyújtanak ezen eseményekről némi felvilágosítást.

Így Abul Modaffer a' hegira' 614. évére vonatkozólag említi: „hogy 15,000 frank vitéz, kiknek vezére a' magyar király (malik el hunkar) volt, Akkáról Ain Dzsaluthba vonultak. A' magyar király pedig vitéz és harczkedvelő férfi vala, s vele voltak Syriának minden fejedelmei.“ (L. Wilken Frigyes: Geschichte der Kreuzzüge, VI. köt. Lipcse 1830. 142. l).

Mi pedig Endre királynak fennebb kiemelt harmadik hadjáratát a' Libanonba illeti, erről szinte Abu Modaffer, Abu Samah, Makrisi, Nuwiri és más keleti historikusok szólnak. Ezeknek elbeszélését már 27 év előtt megvizsgálta criticaillag a' tudós Hamaker ¹⁾; és vizsgálatai eredményét Wilken is elfogadta ²⁾. Dr. Schultzs mindazáltal azt mutatja, hogy Hamaker az elbeszélés' való értelmét fel nem fogta, sőt hogy néhány geographiai és történeti hibát is elkövetett, melyeket ő tanulmányai után kijavítani képes.

Névszerint Nuwiri' elbeszélését emelvén ki, miután Tábor várának a' keresztyének általi sikertelen megtámadását annak tudósítása szerint közlötte, így folytatja a' keleti írónak latin fordításbani idézését: „Cum vero in varias partes discessissent Franci, Al Hankarii (an Hungari, i. e. Andreae Hungariae Regis?) ex sorore nepos in montem Sidonis tetendit, aliter fieri non posse dicens, quin illius incolae is potestatem suam redigeret; nec Sidonis Domino credidit monenti, gentem istam sagittandi peritia celebrem, loca ipsa difficilia esse. Ergo cum quingentis ex Francorum fortissimis adscendit ad Harin, qui ager est Meidanensium (Majadsinah) haud procul Meschgara. Hunc locum ab incolis desertum Franci insederunt,

¹⁾ Takyodini Ahmedis Al-Makrizii narratio de expeditionibus a Graecis, Francisque adversus Dimyatham ab a. C. 708. ad 1221 susceptis, e codicibus bibliothecae Lugduno-Batavae excerptis, Latine reddidit et annotationibus illustravit Henricus Arentius Hamaker (Ex Classis tertiae Instituti Regii Belgici Commentariis) Amstelodami 1824. 69. l.

²⁾ Geschichte der Kreuzzüge VI. kötet. 155. és 156. l.

quietis capiendae gratia ab equis descendentes. At subito de super e montibus ingruentes Meidanenses captis equis plerosque interfecerunt. Qui supererant versus Sidonem fugerunt, hominem secum rapientes, al Djamousum nomine, quem ceperant. Huic profitenti, se per loca plana illos Sidonem esse ducturum, magnas, si fecisset, divitias polliciti sunt Franci. Cum vero illos per valles confragosas circumduceret Moslemis iterum a tergo instantibus, et sive interficientibus Francos, sive vincientibus, hominem hoc de industria egisse intellexerunt, eumque interfecerunt. At ex quingentis illis vix tres Sidonem redierunt incolumes.“

Dr. *Schultz* ezen elbeszélést különös vizsgálatok' tárgyává tévén, 1) nem jöhetett tisztaba az íránt, kit kelljen itt *II. Endre* magyar királynak, *nővére utáni unoka-öcsce* alatt érteni? 2) Micsoda nép voltak a' *Maidaniták*? 3) Geographiai tekintetben az említett *Harin* vidéket hibás olvasmánynak tartja. Már Wilken *Harir*-nak olvasta azt. De ez sem oldotta meg a' kétséget. *Schultz Dzszezsin*-nek javítja ezen nevet. *Dzszezsin* nagy igen szép fekvésű falu a' Libanonban, Saidától (Sidon) kelet felé egy napi járóföld, a' Saidától Dömöczk felé vezető úton. Ezen út a' Nuwiritól említett Meschgarán is keresztül vonúl.

Ez előleges közlés után az előadó tag felhatalmazást kért, hogy dr. *Schultz* úrral a' történettudományi osztály' nevében levelezésbe bocsátkozhassék, melly úton mind a' nevezett tárgyra, mind a' sz. István által Jeruzsálemben alapított magyar hospitium' sorsáról a' középkorban, 's netán ott járt magyarokról is bővebb felvilágosításokat reményl. Melly ajánlkozása a' tisztelt tagnak szívesen fogadtatván, e' levelezés' megindításával meg is bízott.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, OCT. 28. 1850.

Némlt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Bugát, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth Cyrill, Jerney, Kiss K., Szemere, Vállas rr. tt. — Csatsko, Lukács, Nendtvich, Székács, Wenzel, Wargha lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Olvastatott

SZILÁGYI ISTVÁN It.

következő előadása a' marmaros-szigeti felfestésekről.

1. §. Henszlmann Imre lev. tag a' szigeti frescókát magyarázván, némi kétségeket hagyott fenn a' képek' mind *jelentésére*, mind *készületi korára* nézve; okai levén amabban a' megrongáltság, emebben a' találtatott felírásnak nem egész teljes volta. — Mikor e' képek fölfedeztettek: akkor én még nem laktam Szigeten; következőleg tudomásom nem elébb leve rólok, mint midőn lakásomat ide tévém át, főleg pedig midőn az említett magyarázat, az Academiai Értesítőben hozzám is eljutott. A' dolog az én tudvágyamat is fölbresztette; 's így történt hogy bár az academiai jelentés szerint megtétettek is a' lépések a' fenn maradt bizonytalanságok' tisztaba

hozatalára (mikép és mennyiben? nem tudom), meg nem állhatám én is, fel nem fognom az ügyet, 's itt a' hely' színén gyűjtenem adatokat, mik talán közelebb segíthessenek a' való' megtudásához.

Tett vizsgálataim csak hamar meggyőzőnek nem csak hiányos, 's kivált *korát* tekintve tévesztett kihozásairól Henszlmann' magyarázatának; de egyszersmind arról is, hogy olly hiányos adatok, mint a' minökre H. fejtegetéseit építette, nem is adhatták a' dolgot valódiilag. Olvasván ennél fogva a' tisztelt academiának az Értesítőbe igatott azon határozatát, hogy a' frescók 's H. fejtegetései az Évkönyvekbe felveendők lesznek: siettem még 1848. nyarán költ levelemmel megkeresnem a' titoknoki hivaltalt e' határozat' mind addig felfüggesztése iránt, míg én adalékaimmal készen lehetve, tökéletesebb ismeret' birtokába juttathatnám a' frescóknak a' t. Academiát. . . Mert láttam, hogy keresett és talált segéd eszközeim, combinatióim hasonlíthatatlanul többet nagyobbat fognak az érdeklött művekben mutatni, mint Henszlmann' magyarázatától, hiányos adatainál fogva az kitelhetett volt.

A' frescók' beküldött *másolatáról* nem szólok. Azok a' látók és értőktől egy szájjal híven találtaknak mondatnak; 's ezt többen állíták előttem kik az *eredetét* látták 's nekik az első *rajzpéldányt*, melly itt a' szigeti ref. egyház' levéltárában őriztetik, megmutattam. De ez is aztán mind az, mi a' t. Academia' birtokába átküldött rajzok közül megállhat. A' többek, névszerint a' *teplom' alaprajza*, melly lesz pedig, mint alább kitetszik, a' kiindulási pont, *teljesen hibás mű*, mellyben a' természetihez mérve, a' legnagyobb organicus hiba követtetett el; 's mellyre átalában megjegyzendő, hogy az, illy *hibás* alakjában is, csak a' *jelenkori*, de egyáltalában nem a' régi, 's *frescók készülesi* korabeli templomot ábrázolja, állván ez főleg az oltárhelyről. — Teljesen hiányzik a' felterjesztésből a' *képek' egymáshoz képesti állásának rajza*, az egyes részek hiányzásának természetes 's egy tekintésre meglátható oka 'stb.

Mind ezek arra határoztak engemet, hogy ahhoz értő művészszel vétessek a' templomnak egy *ősi alaprajzát*, vétessek *egy maít*, úgy a' mint már átváltoztatva áll; szólítsam fel a' *képeket másolt művészt*, 's adassam vele elő a' képek' szerkezetét, mindazon apró mellékletekkel, mellyek csak azok' körében voltak, 's még emlékezetében élnek, 's mindezeket a' helyszínén eszközölvén, tegye számomra papirosra. Közben megnyíltak előttem a' városi és egyházi közönségek' levéltárai is, megkeresém a' használható okiratokat 's megforgatám a' megkaphatott könyveket. 'S illy előzmények után van szerencsém átküldeni a' t. Academiának vizsgálódásim' eredményét; mellyet azonban nem kívánok tisztán önálló munkának nézetni, sőt kijelentem, hogy én H. fejtegetését már tudatnak 's alapnak vettem föl, 's vezérelvem dolgozatomban csak az volt, hogy midőn egyfelől H. magyarázata' valódiságát a' lényegben megállapítani tö-

rékszem: másfelől az őáltala vagy nem eléggé fölfejtett, vagy magyarázhatatlanoknak nyilvánított, vagy el is hagyott, vagy adatainál fogva hibásan fejtegetett darabokat igazítanám, ismertetném meg, 's tenném a' mennyire lehet kétségtelenné.

I. ÁTALÁNOS HATÁROZATOK.

2. §. A' templom ősi alakjának visszaállítása.

Említém, hogy a' szigeti templom' felküldött mind *alap*-mind *oldalrajza* hibás és hiányos mű; abból ugyan senki sem a' mostani állás' valódiságát, sem annyival inkább az ősi formát nem képzelheti, a' mennyiben az újabb változtatások is mind úgy vannak bele beívve, mintha eredetileg úgy lettek volna. Azonban még némely jellemző, 's maig épségben találató részletek is teljesen mellőzve vannak; mellyek ha mind bírálatilag egybe állítatnak: több részben más ítélet fog kikerekedni innen a' *képek*' korára mint a' minőt Henszlmannál olvasunk. — Ez ősi alak' visszaállításánál szükség tehát mindenek előtt eligazodnunk.

Először is meg kell igazítanom a' beküldött *alaprajzot*. A' szerint a' *főtemplom* és *oltárhely* ugyanazon *hosszvonalon* állanak. Ez nincsen úgy. Más van t. i. a' *főhajóban* és más az *oltárhelyben*. Ki a' templomon belül végig néz: első tekintetre mindjárt szemébe tűnik; 's a' többek közt ez volt rám nézve is az első indok, hogy a' beküldött rajz' helyessége felől kételkedjem. *Másik* hiba: hogy a' beküldött rajz a' főtemplomot, *szabályos* csomka pyramisidombban mutatja. Ez, helyesebben ismét *romboidal*, melly idomzat nemcsak a' körző falakra, hanem az oszlopok' egymáshoz állására nézve is így találhatik. — *Harmadik* hiba: hogy az *alaprajz*vevő a' feltett *ajtók*- és *ablakokat* egymással szabályos állásba hozván: nemcsak az eredetitől tért el; hanem ennek kedvéért, némelly, valóban létező egyes részleteket, el is hagyott. Így névszerint: a' *sekrestyecajtó* (R) nincs átellenben az oltárhely' déli ablakával (O), ez alig 3', — amaz majd 2° esván az oltárhelyi bejárástól; mellőzve vannak a' két oldalhajó' vég ablakai (n és s), mellőzve vannak a' déli oldalról a' *h* és *k* alatti ablakok; az *m* és *l* nem saját helyökre vannak téve, hanem az éjszakoldali *a* és *b*-vel átellenben, mellyek pedig nem úgy esnek; a' sekrestyén csak az *U* ablak van fölveve, a' *t*, melly pedig ma is áll, egészen mellőzve van; a' déli és éjszaki ajtók *i* és *C* átellenesen rajzolják, holott közöttük legalább is 2' különbség létezik. Ide adom még a' torony' mindenik szárnyának külső oldaláról hiányzó *ajtóhelyeket*, — belülről pedig némi fülkeszerű *bemélyedéseket* (ülő helyek). — Ezeket mind együvé véve: a' *templom'* *jelenlegi állását azon rajz mutatja*, melly általam *Bernát József* mérnök úr által készíttetve, ezennel 1. sz. alatt ide csatolva benyújtatik; azt az egyet jegyezvén meg csak, hogy a' *h* és *S* ablakok' „*üveg helye*“

be van vakolva olly módon, hogy belül a' templomon egyiknek sem látszik semmi helye; de a' *h* alatti, *kivül*, az *S* alatti pedig a' *sekrestyében*, tökéletes épségben vagynak hagyva; az *oszlopok* pedig, melyek közül négy szabadon áll, négy pedig *félíg* egyesítve van, egyfelől a' toronyszárnynyal, másfelől az oltárhelyt elválasztó fallal, *alapban négyszegűek*, és csak *derékban* vannak olly formán ormóikon kívülgyelve, hogy aztán *nyolczszegletűek legyenek*.

Ennyi figyelmeztetés egyenesen vonja maga után azon következtetést, hogy e' mi templomunk nem *ősi eredeti* formájában áll előttünk, hogy az időről időre némi változtatáson ment keresztül. El fogom ezeket számlálni, a' mint rájuk részint a' templom' figyelmes vizsgálása, részint világos adatok vezettek; 's így igyekszem azt, a' régi legegyszerűbb alakra visszavinni.

1) Az *a* és *b* ablakok, az egyház' levéltárában levő irományok szerint 1807-ben vágattak, ugyanakkor az *l* alatti is, hogy a' templom' kar alatti része nagyobb világosságot nyerjen. Erre mutat az egész forma is.

2) Az *éjszaki ajtó* nem egykorú a' délivel, ennél t. i. ifjabb; mutatja ezt egyszerűbsége, építetési harmoniátlansága, főleg pedig az elválás, melly közte 's a' templomfal között már ma van, mert nincsenek is egymással összekapcsolva. Világosan későbbi kivágás.

3) A' *déli ajtót* sem tartom a' fő ajtóval, 's így a' templommal egykorúnak. Symmetriát ugyan, tökéletest, nem keresek az egészben; de ha mégis a' *g. h. k. m.* ablakok' egymástóli távolságát figyelembe veszem, melyek pedig egy építetűek a' fallal, 's hozzá még azt, hogy az *ablakok alig magasabbak az ajtónál* (6. sz.) harmoniasértés nélkül nem helyheztezhetek a' *h* és *k* közé ajtót. Illy szerkezetű templomrajzoknál legalább (az Allgemeine Bauzeitung' több évi folyamai vannak előttem) az *oldalfalat mindig ajtó nélkül látom*, ha csak később idő' kezei átváltoztatásokat nem hoztak rájuk; mineműek a' *paviai sz. Mihály-templomnál* láthatók, melynek alaprajzban, e' miénkkel csaknem ugyanazonsága egyszerre szembeötlő.

4) A *h* és *S* ablakok egyszerűen visszaállíthatók.

5) A' főtemplom- 's oltárhelyet illetőleg, egyéb jellemeiken felül csak a' *két különböző közép hosszvonalból* ítélve is kimondható azoknak eredetileg nem egyszerre épülése.

6) Az *S*-nél levő ablak bizonyíték hogy az éjszaki mellékhajó' vége szinte úgy szabadra nyílt eredetileg, mint a' délié, az *m* ablaknál fogva. E' szerint

7) Eredetileg az oltárhely nem bírt *sekrestyével*; következőképen

8) Az *r*-nél eső ajtó' későbbi kivágat, valamint az *n*-nél eső ablak is. Ezek későbbi származatát az *alább tárgyalandó* frescók is igazolják. Névszerint az *n* ablak vette el sz. György' sarkányának *fejét*; ezenkívül ez az ablak az oltárhely' többieinél *egy lábnnyival*

magasabban is esik. Az rajtoba esett Katalin' *martyriuma*. Ezt is a' kivágás enyészttette el.

Ezeket így tudván, ide rekesztem 2. sz. alatt az ekkép visszaállított *eredeti rajzot* is; 's a' későbbi határozásoknak ez fog alapúl szolgálni. — A' jelen idom' rajzán, e' külön korszaki változatokat, a' *részek' más más színezése* mutatja.

3. §. A' képek' összeállítása.

A' talált 's a' t. Academiához is átküldött képek három külön tárgyat adnak elő, mint ezek igen helyesen ki vannak Henszlmann által mutatva, u. m. sz. *Györgyöt*, sz. *Katalint* 's a' mennyei *Jeruzsálemet*. Az első és utolsó semmi további magyarázatot nem szükségesnek; szorítkozom azért csak a' 2-kra; különben is adataim csak erre terjeszkedhetnek ki.

Kezdenem kell a' tárgyalást a' *helyrajzon*, mely szerint t. i. a' képek a' templomban elrendezve vannak; cz nem keveset fog tenni, a' következő fejtegetések' igazolására. Használtam pedig e' *rajz'* megkészítésére, — mivel már *önlátás* a' bemészeltetés miatt nem való lehetséges, *Szilágyi János* szigeti lelkész' leírását, mely a' t. Academia' levéltárából kezeim között van; — *Szász József* lyceumi rajztanár' előadását, kivel együtt szemlélttem volt meg a' helyet, 's késztetém az ide rekesztett rajzolatot, mint a' ki volt a' képeknek mind leghuzamosabb vizsgálója, mind másolója.

Az ő egyező előadások szerint három sor volt a' képcsoportozat. I. *Alul*, keletről kezdve a) *Katalin' apotheosisa*, b) a' *térdelő alak*, c) ennek feje fölött az *iratos leplet tartó angyal*, d) közben esőleg a' sekrestye' ajtaja, 's ennek nyugati oldalánál, a' tetején felül is fölemelkedve a' *kardlenyújtó angyal* (mellynek fegyvere' vége alá egyáltalában nem esik a' 3. kép, mint *H.* magyarázatában van), e) a' *trónuson ülő császár*, f) az *áldozó császár* 's mindezek, mint *Szász'* irományában előadatik, *három újjnyi szélességű fekete, de farkasfog alaku fehér vonásokkal és pontokkal tarkázott rámmával négy-szegletre körülfoglalva, épen így lévén a' c alatti kép is, az a számutól elkülönözve.*

II. A' *középső* sorban állottak, keletről a) a' *lelket vivő angyal* a' falszeglétől mintegy egy lábnyira, b) a' *gyűlés-ábrázolat*, nyugati oldalán az előbb említettnek. Ha e' kép' hossza felvétetik a' fal' hosszaságához képest: föl kell tennünk, hogy nyugati oldalán még szinte volt helye egy más, kisebb terjedelmű képnek. Meg kell azonban a' *rajz'* igazolása' tekintetéből (a' mennyiben a' beküldött másolat nem illy rendezetet mutat) említenem, hogy maga a' másoló művész, saját előadása szerint semmi rendet nem követett volt akkor, 's egyáltalában nem figyelmezt a' mű' topographiájára; mert, mint mondá, arra utasítva nem volt. Ez erre nem gondolás szüle aztán, hogy az *iratos angyal* nem helyén találtatva, hiányos előadás után

H. által az angyal' lefüggő kardja alá helyezettetik (mellyről maga a' másoló, adott iratában így szól: a' 13. sz. alatti és helyesebb elrendezéssel éppen a' *sekrestyle' keleti oldalához legközelebb eső leplese angyal*); ez szülé hogy a' *kardlenyújtó angyal* nem az alsó, hova igazán tartozik, hanem a' 2-ik sor' képei közé soroztatott, 's oda is olly rendezéssel, mintha a' *tanácskép* később 's ennek bevakolatára festetett volna; hogy ugyanez angyalt Szilágyi János a' *lelket felvivővel* egy vonalba teszi, a' mikor aztán az ő elrendezéséből való-ságos képtelenség fogna kijöni. — Egyébiránt e' 2-ik sorbeli képek nem látszottak egymástól *függetlenül elválasztva lenni*; Szász csak annyit ír, hogy a' *felső és alsó sor között vonult csak el egy vízfektü, a' már mondotthoz hasonló alkotásu ráma*vonat.

III. A' harmadik vagy legfelső sorból semmi kép nem rajzolatott le. Szilágyi János így ír: a' legfelső sorban levőket a' rajtok történt vakarás és lefejllesztés miatt nem lehetett jól felvenni. *Ennek napkeleti végében sok apró alakok, dírib-darabképen látszottak, valami világosságot ábrázoló fényt mutató festésben. . . .* Ugyan e' felső sorról Szász így szól: A' *sekrestyleajtó felett* (a) legfelül, csak-nem a' bolthajtás' töviben látszottak még a' magasban valami képfoltok; de a' mellyek közül homályosan csak annyit foghattam fel, *hogy valami sz. asszonyt ábrázoló halott, feje fehér kendőbe, és teste fehér lepelbe burkolva feküdt* talán koporsóban; fejénél és lábainál pedig angyali alakoknak töredékei mutatkoztak. . . . Felette kár egyébiránt, hogy e' töredékek is le nem rajzoltattak; általok a' legenda' egyes tételei teljesen egybe lettek volna képben is állítva. Legyen még itt a' másoló Szász' iratából megemlítve, egy hiánya a' lerajzolt képeknek. *Mindenik kép mezeje*, nem véve ki sz. Györgyöt sem, *kékes hamuszín volt*, olly formán, mint a' mennyei Jeruzsálemé. Csak a' *talp* különbözött; a' mennyiben sz. György *barna fahéj, márványozva*, a' *Katalin-féle* alsóké pedig *fekete* vala. Ez a' másolatkor teljesen elmellőztetett, 's innen ítélve azt vélhetné valaki, hogy a' festés eredetileg csak fehér vagy szürke czémentre történt volna. A' mi tehát nincsen úgy.

Ez egybeállítást mutatja már a' 3. sz. alatt ide kapcsolt *rajzolat*. A' *római szám* mutatja e' mi értekezésünkben felhozott *képsorokat*; a' *betűk* szinte a' mi fejtegetésünk' *képeit*; az *arab jegyek* vonatkoznak az *académia'* birtokában levő másolat' *egyes képdarabjaira*.

4. §. A' képek' értelmezése.

A' frescók, mint H. írta általában, *alexandriai sz. Katalin'* martyriumának egyes szakaszait tüntetik elő, a' mint azok a' történet-'s legendaírók által följegyezve vannak. E' szerint nem kellene mást tennem, mint csak a' magyarázatban hiányzó egyes tételeket pótolnom ki. Mivel azonban a' képek a' *szigeti* temploméi; e' felett maga

Sziget szolgáltatott kezembe oly kútfőt, melynek adatai elannyira egybevágna a' frescók' egyes jeleneteivel, többször még a' legkisebb árnyéklatban is, hogy általok *H*-nak nem csak fejtegetései alapíttatnak meg, hanem kétségei is eloszlattnak, sőt oly körülményre is ébresztetik figyelm, mellyről *H*. nem emlékezett: remélem, nem fogok tulcsapongónak találtatni, ha szigeti frescókat szigeti segédeszközzel világositván, kissé bővebben fogom adatomat előterjeszteni. Névszerint pedig kiereszkedem nem csak a' *világosító sorokra*, hanem, mit az szinte megérdemel, — azon kútfő' megismertetésére is, mellyből merítnem lehetett. Tudniillik: a' szigeti ref. anyaiskola' különben nem gazdag (6—7000-dnyi) könyvtárának néhány számára telő ritkaságai (leginkább incunabulumok) között egyetlen hártýára írt 16. rétű Breviariuma is van a' XIV-dik század' utolsó évéből (Sub anno domini M^o CCC^o LXXXVIII^o completus est liber iste proxima feria VI-a ante festum sancti Bartholomei apostoli per man⁹ cuiusdam scriptoris etc), melly lényegben egyezik ugyan a' mai közhasználatu rómaival: de a' szokott osztályok nem mindennütt azon tartalommal bírnak, sőt több helyen felette nagy eltéréseket mutatnak. Illy különbség pl., hogy csak a' szentek' officiumaira szorítkozzam, melly szerint ebben sem a' Lectiók, sem az Antiphonák nem a' maiak; a' legendák kirekesztőleg csak a' szentek' csodáival (még az angyalokat sem véve ki) foglalkoznak; szóval dolgok találtatnak benne, melyeket a' mai Breviariumban hiába kerestem.

Midőn e' Breviariumnak ismeretére juték (felhordogtatván oklevéltani előadásaimra) 's olvasám különösen sz. Katalin' officiumát: nem titkolhatám el meglepetésemet az egybevágás felett, melly a' frescók' egyes jelenetei 's az officium' szövege között feltűnt, 's már akkor tevém magamban az ítéletet, hogy a' frescókat csak ez a' kútfő fogja teljesen felvilágosítani.

Ezért veszem tehát én magamnak azt az alkalmat, hogy e' Breviarium' szavaiból átírtjam ide mindazt, mi a' frescókra vonatkozik; 's azért remélem, hogy nem fog előadásom' hosszadalma helyén kivülinek találtatni.

1-ső képnek veszi Henszlmann az oltárhely' illető oldalának nyugati végén lévő szélsőt, mellynek helyét a' fentebbi rajzban az I. f) mutatja, 's melly azon-jelenetet terjeszti elő, midőn Katalin „a' római császárt Maxentiust akadályozza a' pogány isteneknek áldozásban“ festve lévén a' cs. imádkozva „egy különös idomú oszlop' talapján térdepelve, mellynek teteje, ép állapotjában valami római istenséget viselt.“ Breviariumunk szerint e' kép következő jelenetet ábrázol: Maxentius dühösségre lobbanva a' már terjedő keresztyén vallás ellen, a' birodalmabeli népséget Alexandriába összeharancsolván, kényszeríté őket, hogy az ő példájára mindnyájan templomba menjenek, 's ott pogány bálványoknak áldozzanak (nunc autem in cassum quare congregasti hanc multitudinem ad colendam stulticiam

ydorum?). Rettentésül a' vonakodók ellen vadállatokat eresztett; de azok hangos énekre buzdúlva az igaz isten iránt, inkább engedik magokat szétépetni, mint a' bálványoknak hajtani térdet. Katalin, atyja' palotájában ülvén, megborzad, 's hírnököt küld megtudni: mi történik ott kinn. — Meghallván a' történeteket, magára keresztet vet 's kisiet a' *hely' színe*; 's midőn látná a' tömérdék keresztyént halálra vitetni: *vehementi animo et dolore cordis sauciata ad imperatorem audacter se ingresserit, ki a' templom előtt = (ante januam templi) az összes nép' láttára áldozott*, — 's mint ugyancsak a' Breviarium mondja: „*lybamina cesaris horrens*: hatalmas beszédet tart az előtt, akarván elvonni a' pogány bálványoktól, 's ez által a' szegény kínzottaknak is szabadulást eszközteni. — Az erős szónoklatra *elámul* Maxentius, és nem képes rá felelni. Végre magához térvén így szóla: *Sine nos mulier, sine nos finire sacrificium et post hec responsa tibi reddemus*. E' lectióban előhozottak elannyira a' legvégső szálig találkoznak a' képpel, mintha csak egymás' másolatai volnának. Kijön névszerint hogy a' *különös oszlop* (H.), *előoszlopa a' templomnak*; kijő, hogy teteje csakugyan valami bálványt visele, oda mutatván a' 2. Lectio' versiculusa: „*Demonys plena sunt hec (ait) ydola muta*“ (az esztergami 1484-ki Breviariumban: *templi*), t. i. ha Katalin' hiányzó keze kiegészítettetik, az *mutató állást* fogna venni az oszlop' teteje felé, mellyen hogy még van hely valami bálvány' számára: igazolja *Szász* is, ki mondja hogy a' sekrestyeajtón felül még két láb magosságban egész hosszában a' falon, talált ide alá tartozó képmaradványokat, az *alaptér* is, mellyen az egész kép helyt fog, még bírt illy magosságu terjedelemmel. Igen találólag magyaráztatik meg végre a' császár' *hátra néző arcza* azon felelet által, mellyet a' hozzá beszélő Katalin' szavaira ad: *Sine nos mulier* 'stb.

2-dik helyen említi H. azt a' képet, melly *Katalin'* azon jelenetét állítja elé „*midőn a' trónusán ülő királyt a' keresztyén vallás' igazságáról meggyőzni igyekszik*.“ A' kép teljesen ép levén, magyarázatában semmi el nem maradt. Breviariumunk következőleg világosít. Midőn Maxentius Katalinnal a' templom előtt hozzá tartott beszéde után magához tért volna, 's parancsolt hogy hagyná áldozatát nyugalmasan végeznie: ennek elmúltával a' szöveg szerint, *Precipit (igitur) eam ad pallacium duci admirans ninium eius sapientiam et corporis pulchritudinem* stb. A' *pallacium* nyilván van a' trónus által képviseltetve; 's a' fresco a' császár' bámulását, valamint Katalin' *szelid bátorságát* is (melléknevei: *mitis, pulchra virgo, audax, decora* 'stb) világosan igyekszik az arcvonalokon kifejezni. Közlebbi magyarázatot e' jelenetről sem Breviariumunk sem az *esztergami* (mellynek egy 1558-ki nyomtatványa birtokomban van) nem adnak. Egyébiránt ezek is eléggé felvilágosítják 's megállapítják azt, mit H. róla ítéletében mondott volt. Annyi azon-

ban a' történet' folytatása' tekintetéből mind két helyen fel van jegyezve, hogy Maxentius elhatározta magát országa' legbölcsebbjeit összehívni, 's azok' elébe állítani Katalint, hogy azok által, miután ő maga nem volt arra képes (illa manet Constans, nec blanda nec aspera curans. Eszt. Br.) őt megczáfoltassa. 'S ez az a' jelenet, a' mit

3-or az a' kép terjeszt elő, melly az általam mellékelt rajzban a' II. sor' b) alatti helyén áll, H. pedig az 1847-ki A. Értesítő' 36. lapján magyaráz: „A' kapcsolat, mellyben e' gyülekezet a' többi képpel áll, e' gyűlésben azon gyűlést ismerteteli velem, mellyet Maxentius sz. Katalin' meggyőzésére összehívott.“ Teljesen kimerítők lévén az ott előadottak, Breviariumunkból csak a' következő sorokat írom ide, mint rá vonatkozókat:

„Hec quinquagenos oratores superatos,
„dirigit ad celos aurum velud igne probatos.
„Efficiens testis- (es) fidei quos pertulit hostes.“

4-dik jelenetet azon kép terjesztette volt elő, melly H.-nál a' 35-ik lapon, mint „Katalin' martyrium“ említetik, mellynek helyét a' mi rajzunkon az I. d) mutatja. Legrongáltabb kép az egész sorozatban; nem csuda azért, ha maga H. is több részben magyarázhatatlannak nyilvánította, ide esvén főleg a' sekrestye' ajtaja, mellynek kivágatása elenyésztette a' kép' alsó részét, nem hagyván belőle egyebet, mint a' ráma' legfelső részén elnyuló angyalt a' körülvevő világossággal, 's a' jelenethez tartozó katonák' fegyvereinek felső részét. Itt találgatásra van hát szükség. Mind a' mi Breviariumunk, mind az esztergami, Katalin' martyriumának 4 esetét különbözteti meg, u. m. vesszőztatását, tömlöczőztatását, kerékben törtetését és lefejeztetését. Breviariumunk következő versiculusokban említi ezeket:

- a) Non cedens monitis mactatur verbere.
- b) Carcera dampnatur nec virgo, sic Superatur
- c) Cesar ut invictam penitus vidit Katherinam
ut leo crudelis iubet hancdiscerpere.
- d) Percussa gladio (eszterg.)
Virginis ex oleo quod manat corpore (Szig. Br.) 'stb.

Mellyik legyen már e' 4 közül a' kép: H. csak egy „alkalmasint“ szóval utal a' „lefejeztetésre“, kinyilatkoztatván, hogy az „angyal' jelentését“ a' jellemtelen rajzolásból meg nem ítélni. Pedig épen ez „angyal' kivoltának“ megalapítása fog az egész kép' értelményére 's elhatározására is vezetni, segíteni. A' legendák közösen tanúsítják, hogy a' nép soha martyriumot „divina assistentia“ nélkül nem képzelt, kellett valami felsőbb szellemnek mindenkor megjelenni ott. En húzamos figyelem után mindig csak e' kettőt találtam: Jézus vagy angyal. Ezek' valamelyikét kell itt is a' kardos alaknak képviselnie. Breviariumunk e' tekintetben következő adatokat nyújt:

a) a' *vesszőzetésnél* sem ez, sem az esztergami senkit fel nem léptet, 's így ez a' jelenet nem lesz az.

b) a' *tömlöczben* így szól:

*Ipse sanctam tenebroso reclusam ergastulo
Miro satis atque blando confortat colloquio. . .*

És másutt:

*Cum cetu virgineo adveniens Salvator,
Sponsus sponsam pie visitat et consolatur 'stb.*

mi világosan mutatja, hogy a' *tömlöczben* megjelent „*Ipse*“ = *Jézus* volt. — *Jézus'* felfogása azonban egészen más mint e' képbeli alaké. *Jézus kereszttel* vagy *pálmaággal* jelenik meg; itt „*kard*“ az attributum. Tehát ez nem a' *tömlöczjelenet*.

c) A' *kerékben-törést* és *fejtételt* egybe fogom. — Az utóbbit illetőleg sem a' szigeti, sem az esztergami Breviarium assistentiát nem jegyez fel; sőt midőn ez utóbbi egyszerűen legalább megemlíti: az elsőbb teljesen mellőzve a' cselekvényt, csupán *eredményét* mondja el, melly szerint a' kivégzett szent' testéből *csodaolaj* jött ki. — Mindezek véleményem szerint oda mutatnak, hogy Katalin' martýriumában nem a' *lefejeztetés fő dolog*, hanem más egyéb, -névszerint a' *kerékben-törés*, mire látszik mutatni azon körülmény is, hogy *ő a' festészeknél eleitől fogva mind e' mai napiglan ezen felfogásban maradt fen, festetvén mint fő attributummal a' fogas kerékkel. . . .* Innen jő már

d) Végül ki, hogy a' szóban forgó kép ép korában a' *kerékben-törést jelentette*. Megerősít engem e' véleményben azon körülmény is, melly szerint a' következő kép (midőn Katalint mint *győzedelmeskedőt, karddal adja*, kétséggkívül a' képkiújtató' akaratából, hogy az elromlott scena némileg helyre állíttassék, 's így az *ismerhető attributum* fenmaradjon) a' *kard mellett felvette a' fogas kereket is*, minek különben e' másik mellett, már a' jelenet' szelleménél fogva sem lett volna, 's eredetileg bizonyosan nem is volt helye.

Meg lévén így a' kép' jelentése állítva, Breviariumunk' nyomán bizonyos, hogy a' kardos alak is: *angyal*; egyezőleg vallván mind két breviarium hogy e' *jelenethor*:

*Virgo deum clamat: de coelis angelus adstat (eszt.)
Angelus interea descendens (szig. Br.)*

Most az angyalról van kérdés: *ki ő és mi szerepben* van jelen? Erről mondja H. „jelentését a' jellemtelen rajzolásból meg nem ítélni, ha csak őt a' *martýrium'* tanujának általában nem akarjuk tekinteni, mire számtalan példák *jogosítanak*; azonban akkor, alig tudhatni leeresztett *kardjának* jelentését, ha csak *hegye alatt Maxentius'* alakját nem képzeljük, melly *elveszett*.“

Hogy *angyal*, kiket a' *religio'* poésise némelly eszmék' meg-

testesítése végett vön föl, csak egyszerűen *tanukép* legyen valamely tennél jelen: azon felül, hogy én adatot reá nem tudok, a' dolog' természetével sem látom megegyeztethetőnek. Minden esetre kell, hogy szerepe legyen, melly által a' jelenet' szelleme teljességben nyerjen, érzékiségben szemmel láthatóvá tétessék. Így mondja ezt kútfontk:

*Angelus interea descendens virgo beata
Ne timeas inquit, non te pia gratia linquit.*

Bátorító szerepben lebeg tehát a' kínzott felett az angyal. Ezt jelenti a' mutató irányú balkar is, melly itt ép úgy a' *beszélést* képviseli, mint az imádkozó császárnál.

'S hogy *mire való itt a' kard*? mindjárt érthető lesz, mihelyt az *angyal* megneveztetik. A' mi Breviariumunk világosan mondja:

Confortans teneram Michael . . . puellam.

Hogy e' tiszta t. i. a' szenvedő martýrok' bátorítása csakugyan *Mihály arkangyala* ruháztatott a' keresztyének által, említi ugyan-csak kútfontk, sz. Mihály' officiumában, így szólván: *Michael archangelus venit in adjutorium populo dei*. Innen már világosságra jő, hogy a' lenyújtott kard alatt nem Maxentius, hanem Katalin' képének kellett lenni; mert itt az, nem az *öldöklés*, hanem *Mihály'* confortationális (a' szöveg szerint) jelvénye. T. i. ő a' legendákban minde-nütt, a' sárkányon vett diadalnál fogva, mellyről Dániel prófétánál van emlékezet, mindig *karddal festetik*, főleg pedig ott a' hol *nagy dolgokban* kell megjelennie. A' mai római Breviarium (Pars Aut. p. 374) így szól: *Qui victor pugnavit cum diabolo; quoties mirae virtutis aliquid agitur: Michael mitti perhibetur*. És hogy minden *halál*nál határozottan is *neki* és nem másnak *kell* megjelennie, meg van írva kútfontkben: *Michael cui tradidit deus animas sanctorum, ut perducatur eas in paradysum exultationis*. A' lenyújtott kard tehát jelenti a' Confortatiót, mellyre fölöttébb szükség vala, a' *mirae virtutis* martýriumnál.

E' képhez tartozólag mondja még H. „*hasonlókép nem magyarázhatom az angyalt körülfogó „vérereket“ vagy talán e' vérerek, a' szűznek vesszőztetésére emlékeztetnek.*“ Mondottaim e' kétséget teljesen elhárítják. Azok nem vonatkoznak a' vesszőztetésre; mert imé! angyali assistentiát legendáink csak a' *kerékcentörési* scénához adnak. Nem is vérerek azok; hanem *széltőlövellő fénysugarak*, melyek az angyalt körülvevő fény vagy *világossággal* (fényes felhővel) vannak kapcsolatban. H. ezt nem említi; pedig a' dolog jellemzetes, mint szükséges *közlönye* az angyal' megjelenhetésének, nemcsak; hanem olly eszköz, melly által sok vitetik végbe a' csodák' világában. Saulust mennyei világosság veri le lováról 'stb. Különösen pedig *itt* mint egyik *eszköze* a' Confortatióra megjelenésnek, határozottan meg is említettik a' Breviariumban:

Angelus interea descendens. . .
Confortans teneram Michael splendore puellam."

5-dik kép. Katalin' történetének 5-dik stadiumát mutatta az (mellynek maradványakép csak a' *lepelben lelket mennybe vevő angyal látható*), a' *hol alkalmasint a' martyr' lefejeztetése adatott elő*." Mondám, hogy ebből nincs más, mint az *angyal, ki a' martyr' lelkét égbe viszi*." Hol lehetett ennek eredeti helye: lentebb megmondom róla véleményemet. Most a' falon a' II. sor' a) pontján mutatja rajzolatom. Ide vonatkozólag Breviariumunk következő sorokat ad:

Purus in etherea cum sancti spiritus aula.

Az angyal itt is természetesen nem más, mint *Mihály*, erre mutatván nem csak azon sorok, melyeket az *ő lélekátszállító tiszteről* felhoztam; de az egész termet is, melly tökéletesen egyezik a' 4. szám alatti angyalával. Ismétlem: ez csak töredéke egy volt egész képnek.

6-dik kép, melly a' III. sorban áll, de a' mellyet csak *Szász'* fentebbi előadásából ismerünk: a' *martyr' testének eltemettetése*. Kár hogy ez csak töredékben is le nem rajzoltatott. Legendák szerint e' temetést magok az angyalok a' sinai hegyen vitték véghez. A' Breviarium így emlékezik róla:

Corpus virgineum christi venerabile templum.
Monte syna angelico conditur obsequio.

7-dik kép, melly az oltárhoz legközelebb, épen a' falnál (rajzomban I. a) találatik, Katalint *mint dicsőültet, nem többé martyr-, hanem győzedelmeskedő alakban mutatja*. Katalin' illetlen felfogása kívül esik a' legendák' határán. Az a' festők' átmásítása; Ribadeneira is azokra támaszkodva említé meg a' „*kardot*“ mint Katalin' másik attributumát. Megjegyzésre méltónak tartom azonban e' 7-dik képben Katalin' *mezettlenségét*. Az, egészen a' legendai felfogások szerint történt. Az esztergami Breviarium egy versiculusban így énekel: „*Pulchre Sion filia, pro mortali tunica agni tecta vellere*.“ — Tudva van a' szent könyvekből a' szentírók' azon felfogása a' jövő életről, hogy *ott a' ruha eltöröltetik* 's öltözni fogunk mindnyájan *fényességbe*; ez lesz a' mi *mennyei ruhánk*. És én azt mondom, hogy azon némi pirosság párosulva a' Katalin' teste' egész különös árnyéklatu színével, melly a' test' körrajzát teszi, nem mint H. véli a' martyr' *vesszőztatására* emlékeztetők, hanem e' *mennyei fényköntös*, melly, megfelelni látszván egy úttal a' bibliai tanításoknak, ugyanakkor a' *festő művész'* szentkönyvi jártasságának is nem kis mértékű tanúja.

8-dik kép: Kit Henszlman *donatornak* néz; 9-dik, az ennek feje fölött lebegő *íratos* leplet tartó angyal, melly világosan nem egyéb, mint telamoni tisztet teljesítő, mint ez más *czímer* és *fel-*

íratos leplek, tábláknál is egyaránt található. Helyei ezeknek rajzomon az I. b és c) jegyűek. Ezek semmi bővebb magyarázatot nem szűkséglenek.

Magyarázataim' berekesztéseül még egyet kell megemlítenem, mi úgy látszik, H. figyelmét elkerülte. Ez „*Katalin' fejének korona-ékessége*.“ Jól tudom én azt a' fogalmat, melly a' boldogultaknak *üdvkoronát* ad, 's ennek a' régibb emlékekben még gyakrabbi megjelente nem titok előttem; olvasom névszerint Katalinról az esztergami Breviariumban: *tecta corona gloriae*; — olvasom a' Szigetiben, hogy K. „szűzek' „*királyának*“ mondatik. (Adoemus *Virginum Regem*) 's így okkal lehetne mondanom, hogy a' *korona csupán* ez alapon is oda volt tehető Katalin' fejére; de más részről tapasztalván, hogy a' *gloriae corona*, mindig nem egyéb az itt is megtalálható *fénykörnél*; hogy a' *virginum rex* még nem olly cím, a' miért *földi koronát* adjon a' művész valamelly szentnek (mi alatt itt csak *patrona* értetik bizonyosan, ép úgy mint más szentek is bírnak illy saját hatáskörrel); e' felett mivel más illy közönséges szent' képét, különös *alapos* ok nélkül nem találtam koronázottnak: az a' vélemény származott bennem, hogy ennek Katalin' valamelly saját viszonyában kell alapúlnia. 'S ez a' régibb breviumok szerint *az ő születése, melly királyinak* mondatik:

Nobilis et pulchra virgo Katherina beata
Flagrat amore dei, spernit vaga gaudia mundi,

cui rex carne pater fuerat reginaque mater, mit egyébiránt a' mai Breviarium mint történetileg valótlant elhagyott. Ezek szerint, mint *királyi eredetű* visel Katalin *koronát*; mint *szentet* mutatja a' fejét ölelő *fénykör*.

II. ÉVKORI HATÁROZATOK.

5. §. Általános határozatok, tekintettel H. osztályozására.

Adataim más kihozásokra jogosítanak fel, mint minők Henszmann' előadásában foglaltatvák.

Ő ugyan mondottait a' *stíla* építé, melly az építészet és festészet' egyetemes történeteiből eddig a' történetiróktól korszakonként megállapítva van.

De meg kell jegyezmem nem csak azt, hogy *H-t ettől* is eltérnek látom, még pedig minden elégséges ok nélkül a' *képek körül*; hanem emlékezetbe hoznom azt is, milly kevés részletűek az *académia'* birtokába jutott rajzok, 's azok' leírásai, 's ennél fogva, milly ki nem elégitő adatok azok, a' mikből H. határozványait tehette. Fő hiánynak veszem pedig, mellyen alapszik minden ingadozás, hogy H. templomot és képeket nem viszonyított úgy egymásra, mint az tökélyesb rajz és leírás mellett megtörténhető lett volna, 's mint kellett volna cselekedni.

Ennyit általában. Most részleteiről kell előadnom észrevételeimet. Évkort tekintve *átalános* fejtegetéseket teszek még most, t. i. meghatározni igyekezvén előbb a' *templom*, aztán a' *képrészletek'* „egymáshoz mért régiebbségét.”

1) A' *templomra nézve*. Henszlmann nem vette tekintetbe a' *sekrestyét*; kétség kívül a' rajzba önkényleg bevitt szabályosság nem engedé előtte feltünővé lenni. Ezt tartom mindenek felett *fő hiánynak*. Ez egészen más kihozásoknak juttatta volna birtokába. Ezt egyébiránt a' martyriumi *fresco* is eléggé világossá tehetné volna előtte. Így felvéve már a' dolgot, a' *főrészek* nem két, hanem három korszakot fognak előtűntetni. T. i.

a) 1-ső koru a' *fő és két mellék hajó's* a' torony, mint ő is a' stilusból következett.

b) 2-dik korba esik az *oltárhely*. Ehhez kapcsolja magát a' felrajzban a' fő hajó' két oldalfalának *legfelső része*, melyeknek mindenike *négy-négy* ablakkal bír, 4 éjszakon, 4 délen. Hogy ezek valóban nem egykorúak az alsó fallal, szemmel látható mind belül a' templomban, mind kívált-a' mellékhajók' padján, hol e' viszonyt saját szememmel én magam tekintetem meg. Azonban a' mellékhajók' külfalai eredetileg magasabbak voltak.

c) 3-dik korszaku a' *sekrestye*, melynek építtetése után semmi lényeges változtatás többé a' templomon nem történt. Az ablakok' újabbjai fentebb kimutatvák. Az éjszaki mellékhajó' vég ablaka a' *sekrestye* építtetésekor enyésztetett el; az *oltárhely'* délszaki ablakát pedig azon eset tehetné szükségessé, hogy a' nyilvánosan álló oltárnak több világosság kölcsönöztethessék.

A' déli ajtó egyidejű lehet az oltárhelynek *sekrestyévé* átalakításával, vagy legalább annál nem sokkal ifjabb; az éjszakit a' reformationál nem vihetni feljebb, formában 's egyszerűségben egyidomuságot mutatván az, a' *presbyterialis székek'* tectonicájával. E' két ajtó' későbbkorúságát a' hajóknál az által is vélem erősíthetni, mert a' torony' mind két oldalán az *x és y* alatt látszó vakajtók' rendeltetése eredetileg csakugyan *rendes bejárás* lehetett 's volt is, melyeknek később elenyésztesét az oldalra alkalmazott kényelmesb ajtók tették lehetővé.

2) A' *képekre nézve*. Azt, hogy sz. György legyen a' *legregibb*, minden kétségen felülinek elfogadván, a' *többiek* két fő osztályba sorozom, egyik rész *megelőzvé*n, másik *követvé*n a' *sekrestye'* építtetését. Névszerint:

a) *Sekrestye előttiek*: az áldozó császár, Katalin a' trón előtt, 's a' martyriumból felmaradt kardos angyal, Katalin' apotheosisának felrész.

b) A' *sekrestye utániak*: az ecset' kevésbb vagy inkább biztos járása, a' ruházatheli különböző felfogas, és általában a' színek' ere-

jének különböző fókuszága, két időt parancsolnak megkülönböztetnünk, u. m.

α) *elsőbbek*: a' gyűlés, az elenyészett temetség, a' lelket felvivő angyal. Ezek' korát, *átalában* oda vélem tehetni, midőn az oltárhely' délszaki ablaka kivágatott, 's oda alkalmasint a' főpap' széke állíttatott; mert úgy okoskodom, hogy mindezen változtatások által a' hely is el levén foglalva, de némi más rontások is hozzájárulván, az eredetileg azon oldalon volt képek az éjszaki fél' még üres felső tereére vitettek által.

β) *Legújabbak*, 's a' kijavítás' korába esnek: a' donator, az ennek feje feletti iratos angyal; Maxentius, Katalin' apotheosisában. Így mutatták ezeket a' rétegelések, mint Szász t. feljegyzé. 'S hogy a' legutóbbiak, csakugyan *erőszakos rontások* után következtek: nevezett tanár' irományában világosan ki van mutatva.

Mindezekhez képest én, nem 3 mint H., hanem 4 külön koruaknak veszem a' képeket, u. m. a) *Szent György*, b) Katalin' legendájából az alsó 4, c) ugyan abból a' felső 3, d) a' donator és Maxent a' kard alatt.

Most ez egytetemes fölfejtetések egyenesen kimutatják: mely-lyek azon *pontok*, mik ha idővetésileg kimutattnak, belőlök egyenesen jő nem csak a' frescók, hanem viszkeresőleg a' *templom'* kora is. Ezek azok: a) a' *sekrestye'* keletkezése, b) a' *történet rombolások'* ideje. Látni való innen, hogy én mindent *okiratokra* akarok építeni. Kijelentem azonban, hogy a' mennyiben H. határozványait a' *stílus*, az *építéset'* *analogiáján* alapította, mivel segédforrások erre nézve is vannak kezemnél, azok sem fognak figyelmem alól kimaradni.

6. §. A' *sekrestye'* keletkezési kora.

A' római és görög anyaszentegyháznak templomai, a' ritus' különbözőségének megfelelőleg, *szerkezetökben* is különböznek egymástól. Ez így volt már régen is; hogy legalább akkor, mikorra a' *magyar* keresztyén templomok' építését keletkeztethetni, e' különbözőség *állandó* és meghatározott volt: kétségtelen (Hist. Episcopatus et Capit. Albensis in Trans. Claudiopoli, 1837. p. LVI. et XCVI). Több illy váljegyek közt nem utolsó helyet foglalnak az *oldalsekrestyék* (lásd többek közt az *ócsai templom*ot Magy. tud. tár. Évkönyvei. II. kötet), a' mennyiben a' görög anyaszentegyház az iconostas miatt mellőzheté őket: de a' római, az oltárhely' nyílt voltánál fogva soha sem. *Riemann*, midőn a' *krascheni* templomról értekezik, megjegyzi: *Die Sacristei ist niemals hinter, sondern stets rechts oder links vor demselben*; wahrscheinlich, damit der Geistliche beim Eintritt in die Kirche *sich nach dem katholischen Ritus*, vor dem Hauptaltare neigen konnte (Journal für Baukunst. 1845. VII. Band. S. 93, 94). 'S innen bátran következtetem én, hogy ha idővel valamelly, eredetileg görög ritusu egyház, a' római ekklezsia'

birtokába jutott: a' több átmásítások közt, ott kell látnunk mindig az *oldalsekrestyék'* felvételét is.

Ez az eset a' szigeti templomnál is. Főntebbi elemzéseink kimutatták, hogy volt idő, midőn hozzá sekrestye nem tartozott; más szóval hogy ez előbb görög rítus szerinti isteni tiszteletnek szolgált volt helyül, 's csak azután ment át a' római egyház kezeibe. 'S mivel már az oldalsekrestyét ez utóbbi eset tette szükségessé: itt azaz: a' *romai egyháznak Szigeten mikoriságában*, kell keresnünk a' sekrestye-építtetés' évét is. Az tehát a' kérdés: *mikor kezdődik Szigeten a' római cath. ekklézsia?*

Mármaros a' magyar diplomaticára nézve terra incognita; mi felette kár, mert vannak családjai oklevelekkel bírók, melyek creditöket felvihetik a' XIII-dik század' elejére. Két férfitudok csak, kik e' megye' multját fürkésztek volt; de munkájok a' molyoknak szentelteték, zár alá, hogy senki hasznát ne vehesse. Én nagy nehezen lehettem szerencsés, némellyeknek ismeretére jutni; 's annak tulajdoníthatom *csak azt is*, mit kéz alatti tárgyamban a' *régen multra nézve*, csak *combinative* is, felhozhatok. A' miket találhattam, következnek:

I. *Első és világos évszámmal, világosan Szigetről* szóló adatot birunk I-ső Lajos király' némi 1352. évi okiratában. Tartalma ennek következő. I-ső Károly király 4 koronai mármarosi városnak szabadalmakat ad 1329. (Cod. Dipl. Tom. VIII. p. 353). Ezt azok bemutatják I-ső Lajosnak 's kérik megerősítését, mit meg is nyernek 1352-ben. Azonban ugyan ekkor a' *szigetvárosiak* is megkérésik a' királyt, a' szabadalmaknak reájok is kiterjesztése végett. A' király megadja; 's mint az oklevél' szavai mondják: *ad humilem et devotam supplicationem discreti viri Benedicti Plebani Ecclesiae S. Emerici confessoris de Zigeth*" (Találtatik ez okirat, a' kolozsmonostori convent' 1757-ki hiteles transsumtumából leírva, *Simonchicz Incze*' irományai' VII. kötetének 428. lapján, a' szigeti kegyes rendűek' könyvtárában). Ez okirat' tanúsága szerint 1352-ben a' templom *romai rítusú egyház'* temploma, következőleg az előzményeknél fogva a' *sekrestye már ekkor megvolt*." (Meg kell jegyezmem, hogy a' Szilágyi Jánostól beküldött beszéd, hibásan tulajdonítja ez okiratot Zsigmondnak 1435-ben)

II. 1331-ben, az *egri érsekség* (akkor még püspökség)-hez tartozó *esperességek* között említetik a' *máramarosi* (Cod. Dipl. után Tud. Gyűjt. 1836. IV. kötet, 7. lap).

1320-ban az esztergami érsek ír: *Vicario episcopali in Marmaros*, Ugocha, Bereg (kétséggkívül nem világi, hanem *egyházi megyék*) ut Petrum Plebanum Szöllősiensem adversus iniurias nobilium tueatur (Szirmay: Notitia Comit. Ugochensis p. 95). E' két okirat' mindenike, mint *külön 's önálló egyházi megyét* említi *Máramarost*. E' megye nem terjedhetett túl a' polgári megye' határán;

onnan vagyok felőle bizonyos, mert a' szomszéd Bereg külön említettik; *Ugocha* pedig, mellyel lehetett volna csak kapcsolatban, valamint az *előző* úgy e' században is, 's épen ez évben az *erdélyi püspökséghez* tartozott (Hist. Epp. et Cap. Alb. in Trans. p. LXXIII). — Ezt föltevén már most, minő terjedelme lehetett e' megyének? Emlékeink nem mutatnak *Máramarosban* a' reformatióig több romai cath. egyházat 6-nál; 's ha innen kiveszem *Szigetet*, mint mellyről van épen a' kérdés, ha kiveszem a' csak 1368-ban alapított *Remetét*, melly ép azért szereztetett I-ső Lajos által a' *szentpáliak'* részére, hogy lennének hiterjesztők: minő esperesség lett volna az a' máramarosi, mellyben csak 4 egyház létezik? Mert a' mit *Szentiványi* (in Paralip) feljegyzett, hogy itt, már 1218. *híres* (celebris) apátúr-ság létezett volna *Poroszlón*, 's mint a' schematismusok maig is írják: az merő azon tévedés, mit meg fogok egykor igazítani. Szükségesnek tartom tehát, hogy 1320-ban *Szigeten r. cath. egyház létezett*, 's így hogy a' *sekrestye* 1320-ban már állott legyen.

III. 1299. évben két, 1300-ban egy okirat emlékezik máramarosi római kath. hívekről. András királytól az egri püspök felkéri magának Máramarosra nézve *jurisdictionem in Spiritualibus et jus decimale*. Az erdélyi püspök ellene mond, mint a' mi az ő birtokjogaiba vág; 's midőn az egri püspök „*consecratis aliquibus locis cimiteriorum*“ birtokba is lép: rendes pör támad a' dologból. Vizsgálat rendeltetvén, a' jelentő, íratában így fejezi ki magát: *convocatis nobilibus partis illius, diligenti inquisitione praemissa: invenimus Terram Marmaros esse et FUISSE intra limites et terminos dyecesis Transilvaniensis* (Cod. Dipl. Tom. VI. Volum. II. p. 193). Itt még rendezett *egyházmeggyéről* szó sincs; 's hogy nem is lehetett, onnan vélem bizonyosnak: mert ekkor nem történtek volna illy *resnullius* alapu foglalások. . . Azt hiszem, hogy ha voltak is *egyházak*, azok mentől kevesebbek lehettek, 's kormányuk alkalmasint az *ugocsa*i esperesség vala. *Visk* ekkor még *Ugocsához* tartozott (Cod. Dipl. Tom. VI. Vol. II. p. 253); *Poroszló*, mondám, nem tartozik ide; *Veresmart* ellen, hova *P. Lakatos* egy (Siculia, §. IV.) kolostort tesz, szinte kívül esik e' megyén, 's így *Szigettel* együtt legfeljebb 4 egyház marad, melly a' római cath. hitet vallotta volna. Hogy egyébiránt néhánynak csakugyan kellett lennie: gondolhatni a' felhozott adatokból; de az hogy ezek' egyike talán *Sziget lett volna*: arra a' *valószínűsége*n felül alig birunk egyéb alapot. Az is tehát, hogy a' *sekrestye* 1300-ban már állott volna: nem több, mint *valószínű*.

Vannak még e' tárgyban gyűjtött adataim; de minél hátrább megyek segítségökkel a' mult időbe, annál jobban enyészik még a' valószínűsége is a' római egyháznak Máramarosban régiebbsege iránt, sőt ennek határozottan ellene tanúsítanak, 's így a' felvett tárgyra

többé nem bizonyítók. Inkább tehát az eddigieket egybe vonva, határozatot vonok belőlök; a' kérdésben:

a) a' *sekrestye áll* 1352.

b) állania *kell* 1320.

c) *valószínű*, hogy állott már 1300-ban is; 's ez utóbbi mellett annyi is inkább állok, mert legtalálóbban ide lehet azon időt kitűzni, mikor az *Anjou-ház'* trónra léptével elkezdetvén az ipar- és szorgalomra is nagyobb gond fordíttatni, a' *máramarosi hospitesek* mint akkor e' tájon mondhatni egyedüli iparűzők is pártoltattak (mit e. i. már *III-dik András* is nagy mértékben tett, a' *viski* várat az Ujhelyi család' őseitől azért cseréli át, quia cadem possessio *Visk una cum castro suo nobis et regno nostro admodum esset necessaria maxime in subsidium* populorum seu *hospitum nostrorum*. . . . Nostra Mammarus congregatorum. Cod. Dipl. Tom. VI. Vol. II. p. 254); de rendeztettek a' tekintetben is, hogy *Visk* Ugocsából, hozzájuk kapcsolatván, a' *tekintélyes 5 egyház* egy esperességgé alakíttatva, az *egri megyébe kebelezetett* (Erdély máramarosi esperességet soha nem bírt). Ide számítom még azon körülményt, hogy olly egyház semmi esetre nem lehet *kicsiny* és tekintélytelen, mellynek olly plebánusa volt, mint *Benedek*; nagyobb egyház pedig nem kevés idő alatt növekedhetik *olly nép közt*, melly egész a' XIII-dik század' közepéig alig látott maga körül katolikus elemeket, hanem mindig, valamint környezői is, állandóan a' *keleti egyházhoz tartoztanak*, 's közöttük a' romai egyházi hit, csak a' *német telepítvények* által jelent először meg. (A' *szigetieket* I. Lajos' fentebbi okirata „*populi et jobbagiones*“ a' többi 4 városiakat „*populi et hospites*“ névvel nevezi). Mai napig is *Sziget* és Hosszúmező a' legmagyarabb városok. Innen mondom én azt hogy *Szigeten* r. kath. egyház a' XIII-dik század' *elejére vitethetik legfőlebb; azontúl nem igen*.

d) *középutat* választok, 's a' 3 adat közt kitűzöm a' sekrestyeépítést 1320-ra. *Építészeti* adat nincs több az egész sekrestyén, melly valami feltűnőt viselne magán, egy *körössánál*, melly padjára ad világítást. De ez magán semmi jellemzőt nem visel.

7. §. Következetek innen a' képek' korára.

A' sekrestye' idejének ekként megalapításával azonnal egyesenesen következik:

1) „A' három alsó *Katalin-féle fő kép*, idősebbek 1320-nál; tehát megvannak már a' XIV. század' első évtizedeiben, 's alkalmasint a' XIII-dik század' utósó felében készíttetek. Ennyi az a' mit mint bizonyost, mint kétségtelent állíthatni.

Henszlmann a' *stilusra* támaszkodva a' XV-dik század' *első* felét jegyzé ki e' képeknek. Megveti azonban azon *egy pontot*, melly pedig olly épen egybe vág a' mi évszámunkkal. Említi t. i. hogy e' *képek' ruháinak* felfogása egészen különbözik a' *van-Eyckok'* „szeg-

letes redő törésű módorától“; de még sem meri a’ *van-Eyck*-kora előtti időre vinni a’ képet, mert, ugymond, a’ *későbbiekben sincs e’ tört modor*, miket pedig 1450—1500-ra *kell tennie* (miért? ennek okát nem adja), mikor pedig már a’ *van-Eyck*’ modora olly széles terjedelművé lett. ’S ezért folyamodik más jegyekhez. Ha szabad *gyanítani*: nekem úgy látszik, H. szinte azon szempontból indult volt ki, mellyből én t. i. a’ *sekrestyeajtó*’ kivágásán. De őt *egy hibás évszám* tántorította meg alkalmasint, a’ Szilágyi János’ iratában találtató „1435“ évszám, mikor mondatik, hogy római kath. egyházzról Szigeten *legelőször* van szó. Nekem H. okai nem kielégítők; nem látom névszerint az alapot, mellyen a’ *van-Eyckok*, általa tekintetbe nem vétetnek. Ennélfogva én megmaradok kihozásomnál, ’s azt mondom: *hogy e’ képek megelőzik a’ van-Eyckok-at* (Hubert sz. 1366., † 1426.; János sz. 1370. † 1441). ’S ezt annyival inkább állítom, mert ez, az *egyetemes művészeti* fejlődéssel is egybe vág; mitől eltérnem semmi körülmény által kényszerítve, nem vagyok. Továbbá:

2) Ép ez alapra támaszkodva állítom ismét, hogy a’ *sekrestye* utáni időkből az általam *elsőbb koruaknak* vett képek is innen esnek a’ XV. századon, és ha, mint H. tön, amazok’ és ezek’ készülése között 50 évet veszünk fel, a’ mennyire fentebb előadott okaim alkalmasint jogosítanak: e’ 2-dik kora képek nem igen lesznek újabbak 1370-nél, vagy ha legtovább jönnek, *1400-ig* terjeszthetők ki. ’S annyival biztosabban merem ezt kimondani, mert épen azon *jellemző egyéni szárazságot* látom bennök, melly a’ legtöbb, ’s Magyarországhoz közelebb eső ’s velünk kivált 1380 körül Zsigmond királyunknál fogva érintkezésben volt csehországi festő művészek’ műveiben látható ’s a’ kritikusok által azok’ jellemül van megállapítva. ’S ez épen a’ *van-Eyckok-at* közvetlenül megelőzőtt kor. Ide számítottam fentebb a’ *gyűlést*, a’ *lelket felvivő anygalt* ’s ide tartozott az elenyészett *temetség* is. E’ képek’ keletkezésének alkalmát pedig, mint fentebb említém, ott keresem, midőn az oltárhely’ délszaki ablaka kivágotott, ’s onnan mostani helyökre vitettek át. Mert e’ képeknek eredetileg is éjszaken létét azon *töredékes fenmaradás* ’s *parányalakuság* sem engedik feltennünk, mellyben azok jelenleg előttünk állanak.

3) Henszlmann egybehasonlítván a’ *Katalin*-féle elsőbb kora képeket sz. Györggyel a’ festési szembetünő eljárási távolságból legalább is 100 évnyi időközt határozott közöttük. ’S ha ez áll: akkor sz. György’ készülési kora „1220 *innen nem lehetne*.“ Én magam részről e’ kombinációhoz csak annyit adhatok, hogy *két pecsét*, egyik VI. Lajos franczia királyt *1113-ból*, másik *Róbert* skot királyt *1371-ből*, épen így *egyszerűen szervezve* állítják elő. (Mabil-lon De Re Dipl. Lut. Parisiorum M. DCC. IX. pag. 427. et Suppl. Lut. Paris. M. DCCIV. pag. 108.), melly két év között, e’ mienk középén

állván: az, ennek csak erősítésére szolgál. Illy egyszerűségben, de ruházatra nézve nagyobb tökélyvel van felfogva épen sz. György I. Károly' azon okiratának pecsétjén, mellyel 1326. a' sz. György-lovagok' rendjét megerősíti (Acta Musei Nat. Budae. MDCCCXVIII. p. 153. 184). És maga ezen tökélyesség határozottan mutatja, hogy a' mi *képünknek* minden esetre idősnek kell lennie 1300—1330-nál, hova H. helyhezi. Tekintse csak valaki a' *ruházatot*, az *arczot*. Valóban illőbb kor lenne az 1220. A' mennyiben azonban természetes, hogy e' kép maga nem lehet idős az oltárhelynél; azonban mind stílus, mind történeti combinatiók által az oltárhely aligha ré-
gibb 1250-nél: bizvástabban határozhatjuk e' képet a' XIII. századnak vagy *közepére* vagy *második fele' első tizedébe*. E' tárgy a' lentebbiekből is fog erősödést nyerni.

8. §. A' templom' több részei' keletkezésének ideje.

Említém hogy sz. György' korát az oltárhely' mikorisága dönti el. Ezt kellene azért előbb is vizsgálat alá vennem. De mivel némileg egybefüggést látok közte 's a' *főtemplom közt*, együve kapcsolom őket, úgy adom elő rólok gondolataimat.

Henszlmann, felhozott egyes okaira támaszkodva, határozottan szól, hogy a' *főtemplom római stíl*, 's nem előbb *mint a' XII-dik században épült*; az oltárhely, *ónémet stíl*, 's *befejeztetése a' XIV. század' első évtizedeiben történt*. Tehát amaz: 1100—1200., ez: 1300—1330. évek közt. Okai, melyekre idővetését építé, értekezésében láthatók.

1) Én az ő kifejezéseit nem találom elég határozottaknak, névszerint a' *római stíla* nézve, mellyről óhajtottam hogy világosan kijelentette volna, hogy annak *tiszta* korát érti-e, vagy *azon idejét*, midőn már tovább fejlődve középben áll a' *régi római* és az *ónémet* között. 'S ez óhajtást kérdéssé változtatták bennem azon részletek, melyeket a' templomban találék. Ha a' főtemplomot a' *római építészeti stíl* alá kell soroznom: egyen kívül minden jellemet feltalálók benne. Megvannak a' *vastag kerülő falak*, az *izmos oszlop*; de nincs a' *félkör boltív*. 'S így az évkör, melly e' stíla megállapítva van (460—1100) templomunkra nem egyezik egészen magával a' jellemmel, névszerint a' *boltíval*, melly pedig maga részről épen úgy korszakot formál, és épen úgy *saját* az építészetben, mint az *oldal-támrendszer*.

Én más utat kerestem. Kerestem névszerint a' *boltívek*' történetét; mert bizonyos, hogy ezek határozott jellemet viselnek eleitől fogva.

Az ívek előjönnek már a' IV-dik században, mikor t. i. a' kereszttyén művészet kezdődik; de csak egy század mulva lehet mondani, hogy a' *horizontál* fedezeten győzedelmeskedtek. Az *ívek*' története két formát különböztet meg: a' *félkört* és *csucsívet*. Fél-

körivet használt a' római stíl (V—X. század); azt a' *byzanti építészet*, mi egyébiránt nem vala egyéb mint a' római görög *ízléssel párosítva*. Kezdeté a' X-dik századra esik, 's tart egészen a' XII-ig, mikor már a' német *felfogás* kezdvén hatását gyakorlani: küzdeni látjuk a' német *csucsívet* a' *félkörívet* ugyanazon egy épületben. Nevezetesen tartom megjegyezni ezekhez pótlékul, hogy a) a' *csucsív* már előjön 1072-ben tehát a' XI. században (Allg. Bauzeitung, 1845-ki folyam); b) hogy a' *byzanti stíl* használá az izmos oszlopot szegletekre, a' *kockaoszlop-fejet*, főleg pedig hogy ő a' *függőlegesen* felemelkedő *oldalfalakkból* nem származtatott még ki *kőtetőket*, hanem azok' helyét *deszka mennyezettel pótlotta*, mely az elvégzett *fal' tetejére volt egyszerűen állítva*, a' nélkül, hogy a' *falívekkel* legkevésbé is harmoniába hozatott volna.

Most fordúljunk a' szigeti templomhoz. Feltalálom benne az *oszlopok közt* a' „*csucsívet*”; megvan az „*oszlop' négyszegű feje*”; megvan az *üres hely*, melyet a' *fa mennyezetnek kellett elfoglalni*; az oltárhelyet elválasztó ív, *inkább kör mint csúcs* (der gedoppelte Organismus der Frühzeit des Spitzbogens), mint mindezek az itt 4. sz. alatt előterjesztett hosszsmetszetben világosan láthatók.

Ítéletem annakokáért e' templomrészről ez: miután benne az *iv' csúcsidoma* világosan a' német befolyást mutatja; az oszlopok, a' *deszka mennyezet* a' görög- római építésszel *jellemét viselik*; 's *ennél fogra benne a' két külön rendszer egyesítve található: építtetése' korát legbiztosabban oda tehetni, midőn a' német építésszel befolyást kezde gyakorolni a' keletire. 'S ez a' kor a' XI. sz. közepe — XII. sz. közepe közötti idő; tehát 1050—1150. év.*

2) Az oltárhelyre nézve elég jellem az *oldaltám*, a' *sugároszlop*, a' *csucsív*, *vékony falak* és *kőbölt iv' mennyezet*, melyek összesen véve határozottan mutatják a' tiszta *német építészeti stílt*. 'S mivel ezek ellen semmi vétség a' szigeti templomban nincs: határozottan kimondhatjuk az építés' korát, 's kitűzhetjük azt az *oldaltám-rendszer'* idejére, a' XIII. század' *közepére* (1250).

Ez időre teszem én a' hasonjellmű *portalét*, a' *torony' kettős ablakát*, a' *főhajó' fehrészén eső nyulánk 's lóheridom tetejű ablakokat*, melyekre 's a' fő portale' *terelczirádáira* megjegyezhetjük, hogy a' XII—XIII. századokban vette ezeket fel a' német építésszel az úgynevezett *mór építészettől*, mely főleg a' XI-dik században virágzott volt.

Ide veszem már most sz. *György'* képét, mely fentebb szinte a' XIII. század' *közepére* volt általam kitűzve. — A' *csucsív* majd két századig viaskodott a' *körívet*tel, míg kirekesztőleg uralkodó lehetett. 'S e' legyőzetést csak a' XIII. század' *közepére* tehetni. A' mi oltárhelyünk 's több hozzá tartozói semmi idegent többé nem mutatnak; 's így ha megnyugszunk az ő XIII-dik századiságán: meg-

nyugodhatunk azon is, hogy a vele majdnem egykorú sz. Györgyöt a XIII. század második felében elsőbb éveibe helyezhessük.

9. §. Rombolások a templomban 's a legújabb képek.

A legújabb képeket rombolások tették szükségessé. E rombolásoknak az eddigi összevetések nyomán nem lehetett előbb történniök a XV-dik századnál. A XV-dik századból illyesekről következő adatokat találtam :

1) Általam már említett *Simonchicz* I. gyűjteményének számjegyzetellen kötetében (p. 120) a máramarosmegyei *Sztójka*-család nemágazatát adván elő így ír : „*Josephus parochus in Técső. In odio fidei ab Hussitis trucidatus.*“ Hogy a Hussiták az inquisitorok és más üldözö katholikusok ellen mikor *dühöngtek* : *Párizspapai* (Rudus Redi v. §. 10.) így adja elő : „*Cum autem 1420. Hussi asseclae a Sigismundo imperatore ubique proscriberentur, nec Hungaris, qui iam magno numero eius doctrinam receperunt, parceretur* : Zisca ao 1424. in Hungariam incurrit, vastans passim omnia monasteria evertit, *templa dei eci*“ 'stb. E dühöngés kiterjedt egész 1440-ig.

2) *Mátyás* király a máramarosi öt koronaváros (ezek közé tartozott Sziget is már akkor) szabadalmait megerősítván, okiratában így szól : „*Nos percepta (= értésünkre esvén) combustione et devastatione et desolatione eorundem oppidorum nostrorum, quas superioribus temporibus, per valachos et alios aemulos nostros suscepunt*“ 'stb. — Kelt Budán 1472-ben — (Találtatik ez okirat a pozsonyi káptalan 1747-ki hiteles kiadványa után a szigeti nemesi közönség' levéltárában, Fasc. I. nro 34). Az itt érdeklött pusztítás' évét határozottan kimutatja egy másik okirat, melyben Máramaros megye' alispánja és szolgabírái némelly ekkor szenvedett károk' kiegyenlítése végett az érdeklött feleket megidézik. Így szól az : „*Nos Laurentius Irtus Castellanus Castri Huszt, Vice comes Terre Máramaros. Quod in ao dni millesimo CCCC^o LX-octavo, quando predones latrunculi de regno Moldavie confines regni Hungariae ad partes Transylvanienses, intraverint devastandas.*“ Kelt Zygethen 1469. (Találtatik eredetiében a szigeti ref. lyceum' könyvtárában).

E' kettő közt kell választanunk. Az első adat nem kielégítő ; mert ha szinte elhinnök is Simonchicznak (nem jegyzé fel, honnan vette tudomását), mint gondos fürkészőnek a felemlített tény' igazságát : felelet nélkül marad a kérdés : voltak-e e' Hussiták Szigeten ? Ez majd akkor állapíthatatik meg, midőn e' megye' története megírva lesz.

A másik világosan szól Szigetről. És én, midőn látom mint buzgólkodott a megkárosított polgárság polgárilag visszavergődni a jobb létre : elhiszem, hogy ugyanakkor *szentegyházát* sem mellőző el, visszavinni azon díszes állásra, melyben azelőtt volt. 'S

így látom én valószínűnek, hogy a' lepel' felirata talán kipótoltathatik: M. CCCC. LXXVII^o vagy LXXXIII-re; vagy ha többre nem is, legalább azon évre, mely a' mennyei Jeruzsálem alatt találattik.

III. TOLDALÉKUL.

10. §. Máramarosban lehetőek a' német stílű templomok.

A' sajátlag német építéset, közép számot véve, önálló alakban ugyancsak a' XIII. században jelenik meg; de magvai, egyes jele-
netei feltalálhatók már a' XI., XII. század elején. Ezt eddig mondot-
taim mutatják. A' szigeti templom' ifjabb részén az önálló, a' régib-
ben a' még csak kezdődő német stílust, alkalmam volt elemezve,
használtva felmutatni. Most azt teszem fel kérdésbe: vajjon van-e
arra valami történeti adat, hogy e' kimutatott századokban már le-
hető, hogy e' vég, 's akkor kivált olly szinte hozzájárulhatatlan
vadonságu vidéken a' német műveltségnek illy szép emlékei fella-
láltathassanak? . . El fogom sorolni az adatokat, melyeket e' vég-
ből keresve találhattam.

A' mint terjed a' nép: úgy terjed vele műveltsége is. Ez ol-
dalról felette erősek a' németek; hova német lép, hol német telep-
szik: letelepíti ott ő magával mesterségét, művészetét is. *Köleséri*
írván az erdélyi *szászokról* ezt jegyzi meg: „Indicio sunt, post tan-
tas etiam revolutiones templa, in locis, ad *pristinam Germanorum*
normam aedificata“ 'stb. (in *Aurario Romano Dacica. Cibirii 1717.*
pag. 45). A' német építéset tehát az ország' távolabb, velök nem
szomszédos részeiben a' *telepítvények* által származott át.

A' magyar birodalom több időben fogadott magába német te-
lepítvényt. Legkitünőbb volt az, mely (1141—61.) II. Géza által
rendeztetett Erdélybe; mit követtenek a' *kelet-éjszaki megyeiek*
(Fessler II. 53), a' *szepességiek* 1204. (Cod. Dipl. Tom. III. p. 454).

Máramaros' vadonai is meglátták az új vendégeket. Mikor leg-
először? Történeti adatok levéltáraink' bezároltsága miatt még most
meg nem mutathatják. Mind a' mellett vannak nyomok, melyek ad-
dig is pótolhatják némileg a' hiányt.

A' XIII. század' végén világosan vannak említve. III. András
fentebb is említett oklevele szerint 1300-ban a' *vishi várat* átcseréli,
hogy ez az ő „*Máramarosi Hospitesei számára*“ védhelyül szolgál-
jon, mint a' mellette elmenő országút' parancsolója. . . Itt van már
akkor *Töcső* (Töcső is régen Thewthető) mint nevezetes hely vilá-
gosan a' *Teutschau*ból átalakítva (mint Leutschau = Lőcse). Melles-
leg legyen mondva: ez az *átváltozás* nem egy két év alatt eshe-
tett meg.

A' XIII. század' közepe felé 1234. Gergely pápa megkeresvén
IV. Béla királyt, kéré hogy a' *Comaniában* lakó oláhokat szorítaná
az unióra, azon okon is főleg, mert: *Nonnulli de regno Ungariae,*

tam Ungari, quam Teutonici et alii Orthodoxi, morandi caussa cum ipsis, transeunt ad eosdem et recipiunt sacramenta, in grave Orthodoxorum scandalum. Azt fel nem tehetem, hogy ez átmenők második, harmadik megyéből valók lettek volna; melly megyék Máramaros' terjedelme miatt több napi járó földre estek Comaniától. Én azt mondom, legvalóbban e' sorok csak Máramarosra illhetnek. 'S ha igen: úgy itt akkor már ben laktak a' németek. (Cod. Dipl. Tom. III. Vol. II. pag. 399).

És ha már 1206-ban állani látjuk *Besztercze'* városával együtt a' *Besztercei* vidéket: nem kell-e valószínűnek tartanunk, hogy azon *német* nyomok, mellyeket még a' régiség a' vele határos keleti megyei végben (*régi érczbányák, helynevek*, mint *Visó = Vischau*, *Vaser = Wasser* folyó) fenhagyott, de mikről már ma a' *név-nél* egyebet alig tudunk, valamely azonkori *német szakadék telepítvénynek* legyenek nyomai?

Mondám hogy a' német magával viszi művészetét. Vonhatta őket *Erdélyből*, vagy a' szomszéd *Ugocsa és Bereg* megyékből a' *rokonság* is; 's így lőnek szorgalmok' gyümölcsei, emlékei azon templomok, mellyek maig is, mintegy *heten* Máramarosban fenn vagynak.

Mindezekre azonban csak a' bővebb adatok fognak egykor világot deríteni. Most még elég, ha csak a' valószínűségig mehoztunk is.

11. §. A' képek készítője és készíttetője.

A' *nevet*, mit H. a' vélt donatorra nézve kiolvasni megkísérett, kerestem; de a' városi köz levéltárak illyent nem mutattak. 'S így e' tárgy alkalmasint fejtetlen marad; hacsak „*Husztí Damianust*“ nem fognók rá.

A' *képeket* illetőleg, az én figyelmem némi *hazai* jegyeken akadt meg. Illyenek: sz. György' lován a' *lekötő, szügyellő*; Katalin' köntösének *felső szegélye*; különösen pedig és mindenek felett azon *lepedő, mellyben az angyal a' martyr' lelkét viszi föl*. Mindezek elannyira „a' máramarosi nép' házi életéből vannak elragadva,“ — hogy azon egy pillanatig is kételkedni nem lehet.

Egy ház nincs a' *népnél*, mellyben azon lepelhez hasonlótnem találhatnál. . . . Ki merem tehát mondani: e' *festő vagy máramarosi, vagy huzamosan itt lakott, vagy legalább olyan vidékről való volt, és minden esetre Magyarországon, hol illy szövetmodor divatozott*.

De kit mu atnak történeteink e' *vidéken, ki a' XIII. század' végén, 's a' XIV-dik' közepén illy festő művész volt?* Vidéket mondék; 's valljon nem vezethetne-e huzamosb vizsgálódás „*Miklóshoz*“ a' Kolozsvárhoz, ki Miller Jakab Ferdinand szerint (Schedius, Zeitschr. V. p. 87.) e' korban élt. Milly szép volna mondhatnunk: *íme a' magyar festészetnek egyik legrégibb példánya, 's magyar művésztől!* Mert

hogy e' képek, H. idővetésénél, legalább 100 évvel idősebbeknek megmutattattak: az által, úgy hiszem, oly kincs lett számunkra, melyről most még inkább elmondhatjuk Henszluannal: *ime falképek*, miknek régisége külföldön is *általában* és mindenütt a' legnagyobb figyelemre méltó; *házánknban pedig a' legelső* (mert a' nassaiakkal többé nem *egykoru*).

12. §. A' mit még mondani akarok: az kérés a' t. Academiához. T. i. mondottaim' nagy része némi polemiai színt visel magán; de épen e' miatt Henszlmann' magyarázata is több részben meg van ingatva. 'S mivel már a' t. Academia, a' frescók' közérdekénél fogva elhatározá azokat Évkönyveibe is fölvenni; így pedig a' dolog' természeténél fogva H. értekezése mellett mulhatlan szükség volna ez enyémnek is megjelennie; azonban így e' két művet azon helyen nem látom célrányosnak: azon véleménynyel volnék bátor a' t. Academiához járulni hogy, mivel a' képek csakugyan minden esetre kiadandók, méltóztatnék e' két értekezésből bizottmányilag szerkesztetni *egy magyarázatot*, 's azt tenni az Évkönyvekbe. E' benyújtott munkámnak pedig rendelni valami helyet az Értésítőben, hogy ott megjelenvén, mások is tudomást vehessenek róla.

— Némelly belső tárgyak' elvégzése után a' titoknak a' könyvtár' számára a' következő ajándékokat adta be:

1) Kozma Vazultól több rendbeli új kiadásait. 2) Lugossy József ltól: Kerekes Ferencz' Négyes Kistükrét. Debr. 1848. 3) Medgyes Lajos erdélyi predikátortól: Eredeti egyházi Beszédék. Első füz. 1849. 4) Senczy Fer. kanonoktól két ritka jezsuita-névtárt. 5) Warga János ltól Természettana' második kiadásának 1-ső füzetét. Pest, 1850. és: Tankönyv a' népkiskolák' számára. 2 r.

Az olvasó kéretik, hogy Lugossy József' beszédében Hanák János felett, a' következő sajtóhibákat kijavítani méltóztatnék.

			helyett olv.	bizólag
LXXIV.	1.	26. sor. birólag	—	—
LXXV.	—	18. — életörömnök	—	életörömek'
LXXVII.	—	1. — vigyázva	—	vágyva
—	—	3. — illy	—	így
—	—	4. — mezején	—	mezejére
—	—	42. — Simonesicz', Incze'	—	Simónesicz Incze'
LXXVIII.	—	1. — tudata	—	tudta
—	—	24. — baranyának!	—	barányának,
—	—	33. — meghódítottnak	—	meghódítottaknak
LXXIX.	—	45. — négy év	—	négy évi
LXXX.	—	11. — kiadásban	—	kiadásában
—	—	23. — életíratára	—	„életirata“ szavaira
LXXXIV.	—	35. — kitüntetéséről	—	kitüntetéseiről
—	—	17. — Diószegi, Fazekas'	—	Diószegi-Fazekas'
LXXXV.	—	43. — De itt	—	Itt

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, NOV. 9. 1850.

(A' mathematicai és természeti tudományok' osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bene Ferencz tiszt. tag. — Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss K., Vállas rr. tt. Nendtvich, Pólya lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Döbrentei, Érdy, Fogarasy, Jerney, Szilasy, rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Wargha, Wenzel lev. tt.

BUGÁT PÁL rt.

a' dinnyéről *physicai, anatomiai, és physiologiai tekintetben* értekezett. — Physicai tekintetben szólott a' dinnyéről általában ennek kocsáni és pilisi, más részről napi és földi felére figyelmeztetvén. E' tekintetből különösen szólott a' dinnye' nagyságáról, nehézségéről, színéről, idomjáról, két tengelyéről, hasábjairól és vágmányairól; hol is végezettül még a' dinnye' fölületén tapasztalt tünetményekről: a' szeplőkről, a' csalánkütegekről, a' tobolyokról, a' bibircsókáról, a' repedésekről és a' cserhímről is megemlékezett, hová egyszersmind a' kocsán és ennek tányérja, meg a' pilis és ennek fajai is tartoznak.

Anatomiai és physiologiai tekintetben a' dinnyét falból és magházból mondotta állani, amaz héjra, mellékhéjra és húsrá osztatik. A' magház szerinte magszobákból, ezek magosztályokból állanak, a' magvak köldökzsinóraiknál fogva ezekben fejlődnek ki és ezekben foglaltatnak. Mind ezen egyes részekről különösen értekezett, s elvonva végső eredményül ezen különbségeken alapította meg a' dinnyenyelvet, mellynek célja volna, hogy hazánkban minden tudományos dinnyetermesztő e' nyelv által köttessék össze.

E' dinnyenyelvet alkalmazólag Kiss Bálint' föstészete után nyolcz, Szigethi' viaszlenomata után pedig egy dinnyefajt írt le; egyszersmind, hogy a' dinnye' belső alkotását megmutassa, néhány kiszáritott 's áttetsző dinnyeszeleteket mutatván be.

Végül a' dinnyészetnek irányt adandó a' dinnye' elkorcsosodása ellen figyelembe veendő tanácsokat közölt.

— Ez után

T

GYÖRY SÁNDOR rt.

a' gyökérhuzások' egy új módját terjesztette elő; ez ízben különösen a' négyszög gyökereket.

Hogy a' négyszög gyökeret valamely mennyiségből, melyet nevezünk Q-nak, kihuzhassuk, ezen egyenletnek kell eleget tennünk:

$$x^2 = Q \text{ azaz:}$$

olylan mennyiséget (x) kell keresnünk, mely maga magával szorozva annyi legyen mint Q

Tegyük fel már most, hogy ezen keresett mennyiség $x = \frac{m}{n}$ által fejeztessék ki, kell lenni egyszersmind:

$$a) nx = m; m^2 = n^2 x^2 = n^2 Q$$

$$b) n^2 x^2 - 2mnx + m^2 = 0$$

$$c) x = \frac{m^2 + n^2 Q}{2mn} = \frac{m}{n} = \frac{nQ}{m}$$

Ha ellenben $\frac{m}{n}$ nagyobb vagy kisebb x-nél, akkor c) szerint

$$x = \frac{m^2 + n^2 Q}{2mn} \text{ az } \frac{m}{n} \text{ és } \frac{nQ}{m} \text{ határok közé foglalt közép érték' kité-}$$

tele lévén, következik egyfelől hogy x-nek az $\frac{m}{n}$ és $\frac{nQ}{m}$ határok közé kell esni, másfelől hogy a' c) alatti alkat szerint x-nek köze-
lítőbb értékét találjuk fel, mint volt $\frac{m}{n}$

Ezekhez képest Q-nak magában tudható első közelített értékét x_0 -val, a' továbbiakat x_1 -, x_2 -, x_3 -al stb jelölván, a' négy szög gyökér' kihuzására nézve a' következő egyszerű közelítési alkatok származnak:

$$x_0 = \frac{m_0}{n_0}$$

$$x_1 = \frac{m_0^2 + n_0^2 Q}{2m_0 n_0} = \frac{m_1}{n_1}$$

$$x_2 = \frac{m_1^2 + n_1^2 Q}{2m_1 n_1} = \frac{m_2}{n_2}$$

$$x_3 = \frac{m_2^2 + n_2^2 Q}{2m_2 n_2} = \frac{m_3}{n_3}$$

azaz: a' közelítés' akarmeddig kívántató tovább folytatására nézve, a' már kitalált közelítési érték' számítójával és nevezőjével, mindig az első kitételbe foglalt ugyanazon munkálatokat kell megújítani.

A' mi továbbá az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételét illeti:

Mint hogy a' keresett gyökérnek (x) értéke csak azon esetben

lehet $\frac{m}{n}$ török alakjában tökéletesen kitétethető, midőn c) szerint

$m^2 = n^2 Q$ azaz: a' közelítési határok tökéletesen össze esnek, s ekkor mind a' számszerű, mind a' mérleges középértékeknek hasonlólag össze kell esniök; de ezen feltétel a' közelítési aránytalan gyökökre nézve, habár a' közelítés végtelenül folytattatnék is, soha nem teljesülhet: látnivalóképen közelítő gyökér értékeink, minden egyes esetekben, csak annyi számjegyekig lehetnek igazak, a' mennyiben a' számszerű és mérleges közép értékek összeegyezőnek. Már pedig tévén két különböző mennyiségek közül egyiket A -nak másikat $A + k$ -nak, leszen a' kettőnek

számszerű közép értéke: $a + \frac{1}{2} k$

mérleges közép értéke: $\sqrt{a^2 + ak} = a \left\{ 1 + \frac{k}{2a} + \frac{k^2}{8a^2} + \dots \right\}$
 $= a + \frac{1}{2} k - \frac{k^2}{8a} + \dots$

melly kitételek a' két első tagban összeegyezőnek

Különbség, melyből az elkövethető legnagyobb hiba eredhet $= \frac{k^2}{8a}$

közeliítő törekeinkhez hasonlítva pedig, melyekben a' számító $m^2 + n^2 Q = 2a + k$ -nak felel meg, tétetvén $\frac{k^2}{8a}$ helyett $\frac{k^2}{4a}$; az el-

követhető legnagyobb hiba lesz: $H < \frac{k^2 \cdot 4a}{n}$ s tévén $4a$ helyett az összeegyező első számjegyekben $2m$ -et

$$H < \frac{k^2}{2mn}$$

melly egyszerű kitétel az elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét kielégítő pontossággal adja.

Tegyük most ismét $n^2 Q = m^2 \pm k$; $Q = \frac{m^2 \pm k}{n^2}$

leszen $m^2 + n^2 Q = 2m^2 \pm k$

minél fogva: ha valamely közelítési érték volt $\frac{m^2 + n^2 Q}{2mn}$

a' következő közelítési értékben:

$$\frac{m_1}{n_1} = \frac{(2m^2 \pm k)^2 + 4m^2 n^2 Q}{n_1} = \frac{(4m^4 \pm 4m^2 k + k^2) + 4m^2 n^2 Q}{n_1}$$

vagyis, mivel $Q = \frac{m^2 \pm k}{n^2}$

$$\frac{m_1}{n_1} = \frac{(4m^4 \pm 4m^2k + k^2) + 4m^4 \pm 4m^2k}{n_1}$$

melly kitétel mutatja :

a) Hogy az illetőleg m^2 és n^2Q által képviselt mennyiségek' külözei $= k$; minden következő közelítésben az előbbinek második hatványára hágnak

b) Ha szinte valamelyik előbbi közelítésben $m^2 - n^2Q$ között ragadó külöz volt volna is, az a' következendőben állítóba megyen által, mellyen túl végtől végig $m^2 > n^2Q$ tartozik lenni, tehát :

c) Mivel e' szerint tagadó külöz, midőn $m^2 < n^2Q$; $m^2 - n^2Q = -k$ csak első értékre nézve létezhetik, többekre nézve ellenben akarmeddig folytatva, $m^2 > n^2Q$; $\frac{m^2}{n^2} > Q = x^2$; $\frac{m}{n} > x$;

közelítéseink az utolsó bizonytalan számjegyben mindenkor nagyobbak lesznek az x igaz értékénél, a' legnagyobb hiba a' gyökér' fel-talált közelítő értékéhez képest mindenkor tagadó.

d) Valamelly kitalált közelítési értékből, nemcsak ezen köze-lítés' hibáját, hanem a' következő közelítését is könnyű kitalálni. Ugyanis a) szerint, 's a' kifejtett közelítési alkatok szerint, ha va-lamelly adott közelítésnél :

$$x = \frac{m}{n}; H < \frac{k}{2mn}$$

leszen a' következendőben :

$$x^1 = \frac{m^2 + n^2Q}{2mn}; H < \frac{k^2}{8m^3n}$$

mellyben m^2 -nek csak néhány első számjegyei vétetvén kiszámítás alá, hibátlanul tethetjük $m^2 + n^2Q = 2m^2$

Végezetre : valamelyik közelítésnél, melly legyen $x = \frac{m}{n}$

megállapodván, minthogy a' következő közelítés $\frac{m}{n}$ és $\frac{nQ}{m}$ határok

közé fog esni; mind az $\frac{m}{n}$ mind az $\frac{nQ}{m}$ értékét tizedes törtekben

kiszámíthatjuk, miután a' kettőnek számszerű középértéke a' követ-kező közelítést fogja adni. Ezzel azt nyerjük, hogy kevés számje-gyek' munkálatba vételével, igen messzire fogjuk a' keresett gyökér' értékét meghatározhatni. Például :

Legyen a' keresendő gyökér $x = \sqrt{364}$; $Q = 364$

Minthogy a' feladott számnak ismeretes közelítő gyökere 19; tegyük :

$$x_0 = \frac{m_0}{n_0} = \frac{19}{1}$$

leszen $m^2 = 361$; $n^2Q = 364$ tehát:

$$x_1 = \frac{m_1}{n_1} = \frac{725}{38} = 19,078 \text{ (94)}$$

innét $m^2 = 525625$; $n^2Q = 525616$

$$x_2 = \frac{m_2}{n_2} = \frac{1051241}{55100} = 19,07878 \text{ 402 (90 38110)}$$

mellyből $m^2 = 1105107640081$; $n^2Q = 1105107640000$

$$x_3 = \frac{m_3}{n_3} = \frac{2210215280081}{115846758200} = 19,07878 \text{ 40283 38912}$$

9830|6 52438 57639 51399 03017 15667

$$nQ = \frac{4216 \text{ 82199 84800}}{m} = \frac{221 \text{ 02152 80081}}{115846758200} = 19,07878 \text{ 40283 38912}$$

98303 96195 83289 54761 98832 29946

mellyekből közép értéket vévén:

$$x_4 = 19,07878 \text{ 40283 38912 98305 24317 20464}$$

53080 50924 77806

negyvenegy tizedes helyben bizonyos.

A' fentebbi tételeket és megmutatásokat ezen példára alkalmazva látjuk:

1) Hogy az m^2 és n^2Q mennyiségek' külöse, $m^2 - n^2Q = k$; minden következő közelítésben, az előbbinek második hatványára hág x_0 -nál — 3; x_1 -nél 9; x_2 -nél 81

2) A' nevezett külöse csak X_0 -nál tagadó, a' többi közelítésekben állítóvá válik, mellynek következtében végtől végig $m^2 > n^2Q$ tartozik lenni.

3) A' kitalált közelítési értékek, az első felvételen kívül, melly szerint $X_0 = \frac{m_0}{n_0} = \frac{19}{1} < x$; továbbiakban 's az utolsó bizonytalan számjegyben, mindig nagyobbak az x igaz értékénél. x_1 -nél a' negyedik; x_2 -nél a' kilencedik; x_3 -nál a' huszadik tizedes jegy nagyobb kelleténél.

4) Az elkövethető legnagyobb hiba $H < \frac{k^2}{2mn}$ azaz:

$$a) x_1\text{-nél } H < \frac{9}{1450.38} < \frac{9}{50^4} < 0,0318$$

Ugyan ezen közelítésből leszen a' következő közelítésben x_2 -nél elkövethető legnagyobb hiba:

$$H < \frac{k^2}{8m^3n} < \frac{81}{8.38.725^3} < \frac{81}{304.37(0)^7} < \frac{81}{110^{10}} < 0,0074$$

mint a' következő közelítésből kitűnik.

$$b) x_2\text{-nél az elkövethető legnagyobb hiba } H < \frac{81}{21(0)^6.55(0)^3}$$

$$H < \frac{81}{11(0)^{10}} < 0, 0^{974} \text{ mint fentebb is hasonlóképen találtatott.}$$

c) A' következő közelítésben x_3 -nál

$$H < \frac{6561}{442(0)^{19}} < \frac{6561}{48(0)^{22}} < 0, 0^{19} 11 \text{ mint ez is}$$

a' következő közelítésből világos.

$$\text{Ugyan innét } x_4\text{-nél } H < \frac{43(0)^6}{8 \cdot 11(0)^{10} \cdot (221(0)^{10})^3} < \frac{43(0)^6}{88(0)^{47}}$$

$$H < \frac{43}{88(0)^{41}} < 0, 0^{415}$$

és hogy a' H-nak kiszámított értékei, az illető közelítésekből mindenütt levonandók a' példákban szinte látható.

5) A' negyedik közelítő érték x_4 ; a' harmadik közelítő értékből $x_3 = \frac{m}{n}$ a' két határérték $\frac{m}{n}$ és $\frac{nQ}{m}$ kiszámításából, a' kettő-

nek számszerű közép értéke által határozottat meg, mely közben nem volt többre szükségünk tizenhárom számjegyet igénylő sokszorozási és elosztási munkálatoknál, mégis negyvenegy tizedes helyet biztosan feltaláltunk.

Egyébiránt az eddigiekben előterjesztett alkatok nem minden esetben kielégítőek, kivált midőn az m^2 és n^2Q közötti különbség nagy. Azért is egyéb esetekre nézve általánosabb szemléletek jövő alkalmmal következnek.

KIS GYÜLÉS, NOV. 11. 1850.

(A' nyelvtudományi osztály' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöksége alatt

Jelen az osztály' részéről: Szemere r., Hunfalvy, Reguly, Repicky lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Döbrentei, Erdy, Fogarasy, Győry, Jerney, Kállay, Kiss Kár., Szilasy rr. tt. — Csatsko, Lukács, Pauler, Wargha, Wenzel lev. tt.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' régi magyar történetben előforduló, 's a' tudósok által különféleképp magyaráztatott két magyar névnek: *Gylas* és *Carchan* jelentését fejtegette a' következőkben.

I. Const. Porphyrogenitus *gylas* és *carchan* hivatalneveket említ; az első nagyobb volt a' másikonál, 's épen azon fejezetben (C. 40. de Adm. Imper.), hol e' különböztetést teszi, írja: „Habent autem primum ducem e' prosapia Arpadae, cum quo duo alii *Gylas* et *Carchan*, qui iudicium vicem obtinent“ tehát a' fővezéri méltóság után e' két hivatal nyomban következett. — Hogy a' tárkányi hivatal kincstári fő hivatal volt, azt a' *Tárkány* szó alatt előadtam, mint azt is, hogy a' hivatal személy- és helynevekre adott alkalmat: de mi volt

a' *gylas*, az még tisztába nincs hozva: mert hogy azt *gyűlésnek* kellene venni, nem hihető, mert a' *gylas* szóban az *s* csak görög ragozás, mint azt a' magyarok' *sabir* nevéből készült értekezésben példákban kimutattam, mire mutat az elgörögösített *Σαποριος*, latin *Sapores* név is a' perzsa *Schah-pour* helyett, 's felemlítve van általam, hogy a' fehér hunnuszok' főnöke is Kosmas utazóban a' VI. századból *Gollas*nak íratik, mihez most hozzá teszem, hogy szinte egy régebbi syrus író Amruz *Gylas*nak írja a' fehér hunnuszok' királyát még azon időszakból, mikor Sakasénából le nem költöztek az indus földre (l. Assemani Biblioth. Orient. T. III. P. I. p. 198), mi által Kosmas' *Gollasa* csak megerősítették, és Cedrenus' *Gylasa* (Katona, Hist. Ducum, p. 404.) mint Const. Porphyrogenitusé is ugyanazon egy főnévnek mutatkozik.

A' székely-pogány krónika már (A' nemes székely nemzetnek constitutiója. Pest, 1818. I. 282) előadván a' székely öspolgári szerkezetet, útba igazít bennünket a' *Gyula* hivatalnévről is, midőn írja, hogy a' fővezér vagy kormányzó' elnöklete alatt fontosabb dolgokban a' nagyobb és kisebb *Rabonbánok*, *Horkázok* és *Gyulák* tanácskoztak, kik egyenlő méltóságuk voltak: „Excepto *Gyula* és *rectore*, qui duo in omnibus in apice generationum atque lineas generationis habebant locum in evehendis castris, in edicendis iuribus sacris et profanis, in praeceptis communitatis extradandis, in puniendis transgressoribus mandati communis: quae iura exercuit rector supremus in praesentia *Horkáz* maximi et *Gyulae*.” Voltak kisebb *Rabonbánok*, *Horkázok* és *Gyulák* a' katonai szervezet szerint hivatalos 's a' felelyebbtől függő láncolatban egymáshoz állítva, például: mindenik *Horkáz* öt kisebb *Rabonbánnak* parancsolt, mindenik illy kisebb *Rabonbánnak* egy lovas és gyalog századja volt: a' nagyobb *Rabonbán* alatt három *Horkáz* állott, 's ezek felett ismét a' kisebb *Gyula* parancsolt, ki fő *Horkáznak* 's neveztetett; de a' méltóságot kivéve mások felett több joggal nem bírt; a' kisebbik *Gyula* a' többi fent nevezettekkel a' fő *Gyula* alatt állott, ki a' székelység' főparancsnoka 's kormányzója volt 's *Bond* várban lakott *Kükül* folyóvíz mellett: hihetőleg sz. István király' időszakát értette a' krónikás, mert *Gyula* pogány vallását, 's annak lealázását *Uopour Sándor* = *Apor* — által a' király' segítségével bőven előadja (279. l.): *Uopour Sándort* pedig *Uopolet* fiának mondja, ki *Arpád* alatt élt. Anonymus írja: „Septimus *Tuhutum*, pater *Horchá* (a' székely krónika' *Horkáza*), cuius filii *Gyula* et *Zombor*“ (c. 6). Katona írja (Hist. Ducum, p. 404) szinte Anonymus után: „*Tuhutum* vero genuit *Horcám*, *Horca* genuit *Geulam* et *Zubor*, *Zombor* vero genuit *minorem Geulam* (*Gyulam* alii scribunt) tempore cuius *Stephanus* rex subiugavit sibi terram *Ultrasylvaniam*.” — A' *Tuhutum* szinte hivatali méltóság *Kéleti-Azsiában*, mint a' *Tárkány* és *Gyula*; a' székely krónika' *Horkáza* bizonyosan Anonymus' *Horchája*, ez pedig csak a' mongol

Darcha jobban *Dárchán*, turkúl *Tárkán*, mit az is bizonyít, hogy Katona szerint a' sz. László' törvényeiben előforduló elrontott *Sarchas* a' marginalis jegyzetekben mások által *Darcha*-nak is olvasgatott, és így a' székely krónika Const. Porphyrogenitus' előadását csak megerősíti, hogy a' *Gylas* nagyobb méltóság volt mint a' *Charchan* vagy *Tárkány*. Tudjuk hogy Árpád Tuhutum által foglaltatta el Erdélyt, tehát családja, u. m. *Horcha*, *Gyula*, *Zombor* ott meg is honosultak, 's igazgattak, és már Zombor' fia a' kisebbik Gyula volt az, ki nem akart keresztényen lenni, ki Thuróczi szerint a' római arx Juliát fölfedezte: „Eratque iste Gyula dux magnus et potens, qui civitatem magnam in Erdeleu in venatione sua invenerat, quae iam pridem a Romanis constructa fuerat“ (Chr. P. II. C. V). Hogy a' *Gyula* név e' vár' nevéből lett volna, azt már Siegler' krónikája sem merte bizonyosnak állítani, azt Ázsiából hozták ki magokkal elődeink, azért Sándor István' állítása is: Julius = Gyula nem elfogadható. Más volt a' római *Julius*, más a' magyar *Gyula*-nemzetség, a' névszó-értelmezésnek is hát egészen másnak kell lenni. Kéza is említi Gyula vezért, ki Erdélyben lakott: „Tertii quidem exercitus Jula fuit capitaneus — hic in partibus Erdewelu habitavit.“ (Edit. Podhradeczy, p. 38).

II. A' *Gyula*-nemzetségből későbbben is sok fő hivatalt viselőkre 's helynevekre akadunk történeteinkben, mint péld. *Gyulapuszta* Kolozsban, comes Gyula 1315., Gyula nádor 1223. oklevelekben Benkőben. Thuróczipan *Gyula-Fehérvár* áll; *Gyula-telke* van Dobokában, Gyulafi László 1601., Gyulai István váradi parancsnok Pécsi Simon' veje, Gyulai Mihály 1566., Arx *Gyula* Körösközben Oláh Miklós' Hungaricájában, törökül is gula = arx cum oppido in Hungaria (Meninszki T. IV. p. 165. Edit. Jenisch) *Gyula*, a quo Alba-Julia restaurata et familia Gyulai uti dicunt.“ Siegler' krónikájában *Gyula* Atila' vezére Thuróczi és Sigonius szerint (Belii Adparat. in Calani Attila, p. 104) Gyula comes de Kewe Judex curiae 1221. *Gyula* seu *Jula* filius Borz comes de Bodrog 1222 (Belii Adpar. in notis ad ritum expl. verit.). *Gyula* paczinak thema (Stritter, III. 806). *Jula* magno comite dominae reginae et comite Bodrogiensi 1228: genus *Gyula* alias *Jula* 1281. (Fejér. T. VII. V. 2. p. 88). *Gyula* kún vezér I. András alatt (Katona, Hist. Ducum, p. 482). *Gyulafalva* Turóczi megyében: Kún László 1278. *Gyulae* et Aratzk filiis comitis Pauli, comitis Johannis filii cognatis *Maczonker* contulit.“ (Belii Notit. Hung. Novae. T. II. p. 338). Princeps *Gyula* de themate Paczinacitarum circa 1070 ductore *Osul* copias suas praedatum imin'sit“ (Horváth Péter, De Initiiis Cumanorum, p. 43). Ez a' Thuróczi' *Osulja* lesz: „Serviens Gyulae ducis Cunorum.“ (Chr. P. II. C. 49). *Gylas* és *Bolugides*ről azt jegyzi fel Stritter, hogy keresztvényékké lettek 's 948. Ötö császár akasztatá fel őket (T. III. 620).

III. A' *Gyula* mint a' *Tárkány* pásztor időszakai szó csak, 's a' paritate okoskodva azokból, miket a' *Tárkány* szó alatt elmondottam

's miket itt ismételni szükségtelen, azt a magyar *gula* később *gulya* szóval ugyanazonosnak vehetni, ez ismét ősvilági szó mint a' marha is. Kinek több marhája volt, az mint előkelőbb 's tekintetesebb parancsoló is volt kisebb vagy nagyobb mértékben; így látjuk ezt még ma is Éjszaki-Ázsiában a' vándor 's legeltető néptörzsek közt; 's e' pásztor időszaki szó megtartatott később is a' katonai szerkezetű magyar alkotmányban, de a' hivatal nagyobb volt mint a' tárnoki, 's a' nagyváradai káptalani jegyzetek' egyik helyéből okoskodva úgy látszik, hogy a' *Gyula* ellenőre volt a' tárnoknak, 's a' jövedelmek' mire fordítása főleg általa határozottatott el; azonban az is meglehet, hogy mint fő bíró az igazság' kiszolgáltatásával foglalatoskodott későbbben, mert Const. Porphyrogenitus mind a' Gyulát mind a' Tárnokot bírának nevezi; a' székely krónika is az elsőt a' másik felett kitünteti. Hogy a' Gyula eredetileg más nem volt mint a' közjövédelmekre felügyelő, tehát *tárnok*, a' két szó eredeti értelme mutatja; de idővel a' Gyula hivatal szélesebb 's nagyobb hatáskörűvé vált. A' már említett nagyváradai káptalani jegyzetekben 1217—1221 közt mondatik, hogy: *Tum, Pousa* stb, a' borsodi várőrségtől perbe idéztettek, mint olyanok, kiknek a' várhoz kellene szolgálni, a' bépereltek pedig magokat mentették, hogy ők a' király' tavernicusai, vagyis a' királynak adóznak, 's bizonyítának mellettök Farkas és Mognolt de villa Tord, Sxtus és Humela de villa Tavornouk, kiket comes *Gyula* pristaldusa által Nagy-Váradra beparancsolt, hogy tanúságot tegyenek a' dologban. E' tárnoki ügykezelet comes Gyula által tán oda mutat, hogy kamarai hivatalokra a' Gyula nemzetségbeliék még a' XIII. században is különösen alkalmaztattak, ámbár egy időszakban már nádori, országbírói és főispáni hivatalokat is viseltek.

A' mi már a' *gula* vagy *gulya* szót illeti, Beregszászi azt az arab *dschul* 's perzsa *gula* szókkal = armentum — egynek vette (p. 96, 103). Nagy János is a' zsidó *gul*, *gil* törzsöt (= armentum, oberravit) említé meg e' célra, de sem az arab, sem a' zsidó szóban nem fekszik a' *gulya*' értelme (l. Winert, p. 176—77), hanem exultare, obire, circuire, gyrare, latin szókkal magyaráztatnak, és csak metaphorai jelentés a' *hominum agmen*, ez is csak az arab nyelvben, a' mi oda mutat, hogy inkább a' magyar *gyül*, honnan *gyülekezni*, *gyülés* egyeznek a' zsidó 's arab törzsszókkal, mint a' *gulya* szó; a' minthogy maga Beregszászi (p. 185), sőt Nagy János is (Parallelismus, p. 6.) a' *gyül* és *gyülés* magyar szókkal hozták azt ismét kapcsolatba, feledve tán elsőbbi összevetéseket, vagy az lebegvén szemök előtt, hogy tán a' *gulya* szó is a' *gyül* törzshöz tart. Bár mint legyen a' dolog annyi bizonyos, hogy a' perzsa 's az azzal rokon *bukár, afghán, zend, sanszkrit, kurd, osset, német* — tehát az indogermán nyelvágazatokban a' legtisztább formákban fenmaradt a' *gulya* szó vagy épen a' magyarral hason vagy csak egyes marha ér-

telemben. Meninszkiben perzsául *gele* = grex pecudum, armentum, *gele-ban* = armenti custos, tehát a' gulya vagy gula-bánja; ismét nála *gele*, gelle perzsául idem quod *süri* törökül, grex pecudum, armentum, cumulus (T. IV. p. 115), itt a' *süri* a' magyar *söre*. Besse *gule*hnak írja a' perzsa szót, mondván hogy az a' magyar gulya (p. 86. Voyage en Crimée etc). Pott *geleh*nek olvassa, 's egyszersmind érdekes hasonlításokat tett e' szövegben, a' perzsa *geleh* u. m. = multitudo pecorum = gula, mihez tartnak a' kurd *gha*, *ghai*, az afghan *guai*, *ghau* = tehén, *ghuai* = ökör, sanszkritül *gawaya* = ökör, zendül *gau-s* a' perzsa *ku*, sanszkrit *gô*, ossétul *khug*, dugorul *goge*, németül *huhe*, bukarul *gâo* mind marha értelemben, különösen még kurdul *ghâi* = bika, ossétul *gal* = ökör, sanszkrit. *gawala* vagy *gala* = bivaly, *gûlck* kurdul = borju. *kato* = tulok (Zeitschrift für die Morgenkunde. T. IV. Kurdische Studien). Látni való, hogy itt a' sanszkrit *gawaya* és *gawala* csak a' *gala*, *guleh*, *geleh* meghosszabbítása, és hogy a' német *Gaul* szó in genere pecus, dein equus onerarius, cambrice *queil* már Wachter Glossariuma följegyezte. Gyarmathiban (Affinitas, p. 306.) az orosz *guljati* = irren, gulyázni, és *gulyák* oroszúl (Vocab. p. 23) = gulya; Belosztenezs' illyrszótárában *gulja* = gulya. Dankovszki szokása szerint a' *gulya* szót elkölesönítettnek állítja, 's egyebet nem tudván csak a' görög ἀγέλη-t említi meg, melly pedig Pott szerint is nem ide tart, hanem az ἀγεῖν gyök alá = agere, abigere. Megemlítendő még a' perzsa *ghul* = septum bovum, et camelorum, *ghuliden* = abigere, *ghulaniden* = abigere facere (Meninszki, in lit. *ghain*, p. 841), melly hihetőleg az arab *ghal*, *ghil* = obire, gyrare, a' zsidó *gul*, *gil* hason értelmű törzsszókkal áll kapcsolatban, hihetőleg a' magyar *gyül* ige szóval is, törökül *gûlnek* = gyülni, gyülekezni (Beregszászi, p. 117). Sokat von a' *gyül* törzshöz az arab *ghulul* is = sedere, discumbere, más alakban *ghilas* = considerare cum aliquo, *ghiulesa*, többesben *ghelis* = considentes, familiares, sodales, *ghil* = hominum agmen, perzsául *c'il* vagy *dshil* (Meninszki in lit. Gim, p. 378, 384, 428. edit. Jenisch). Mind az itt felhordott szók a' mozgók vagy gyülekezők öszveülésére mutatnak az egyszerű *ghal*, *ghul*, *gul*, *gil* mozgást és körüljárást jelentő törzsből kiképezve.

A' magyar *göje*, *gölye* = malaczos szoptató sertés anya, vagy eme disznó, máskép *kocza* (Tájszótár 140. l.) csak a' *gulya* szónak másképi kiejtése, specialis marha darabra szorítkozva, mint ennek példáit fönnebb láttuk az indogermán nyelvekben. A' hiungnuk' egyik turk ága *Goei* VI. században az Altai hegyek felett tanyázott; kérdés: nem áll-e e' név a' magyar *göje* szóval kapcsolatban? — Kresznerics a' *gyul* gyök alá sorolá a' *Gyula* nevet; én a paritate *tár*, *tavar*, *tárnok* a' gula vagy gulya szóval ugyanazonítám, mint termeszetesebb 's a' történeti előadásokhoz hűvebb magyarázatot; azonban a' *gyul* is régi összó, 's megvan nem csak az indo-germán, ha-

nem a' finn és turktatár nyelvekben is. — Figyelemre méltónak tartom végre azt is megemlíteni, hogy az afrikai *galla* néptörzs' nevét Bruce afrikai utazó gulyásoknak értelmezi, kik marhalegeltetők, 's a' szomszéd habyssineekkel gyakran háborúskodnak (Ritter, die Erdkunde. Erst. Th. Afrika. Berlin, 1822. p. 228).

IV. *Tárkány*, több helység' neve Bihar, Borsod, Heves, Komárom, Tolna, Zemplén megyékben; *Tárnok* faluk vannak Fejérbén, Pozson- és Szalában. Tárnok völgyét Fejér György: „Quasi patens vallis“ latin szókkal magyarázta (Incunabula, p. 42). Tarnó falú IV. Béla 1262, terra *Tarnuch* (Beke' fiai birták) 1344. oklevelekben említék (Beli Not. Hung. T. II. p. 330). Theophanes említ *Tarniach* várkonyi tribust, melly a' kuturgurokkal turk hatalom alól elszökve Európába jött, 's mind a' kettő az avarokkal elegyedett össze (Fejér l. c. p. 84). *Tárchán*, tatár falu Simbirszk körül orosz földön, ott közel *Undori* és Wischken faluk is (Pallas, Sammlung. II. 118—120). Kunik így ír: „Im Kasanischen in der terra Bulas, wo einst die weissen Bulgaren sassen, kennen die russischen Chroniken im XVI. Jahrhunderte noch die türkische Völkerschaft der Tarchanen in dem Sinne von Freybrief (lettre de Franchise), während bei den Osttürken des VI. Jahrhunderts *ταρχαν* bereits eine Würde und bei den Donaubulgaren der erste Minister ein *ταρχανος* ist.“ (Bulletin des sciences hist. à Petersb. T. II. nro 35, 36. Kunik' érték. a' lingekről). Meninszkiben pers. *Tengi*, *Terchan* „nomen proprium, nomen loci, hominibus formosis abundantis“ (T. II. p. 228. Edit. Jemisch) *terchoen* = liber a vectigalibus et tributo, nomen tribus gentis dschagadaicae — írja *Terchun*-nak is (l. c. 193). Const. Porphyrogenitus *Gylas* és *Charchan* nomina dignitatum, mikről már 1847-ben megjegyeztem, hogy a' Carchan elrontva sz. László' törvényeiben *Sarchas*-sa — nem *kárbán*, hanem a' turk *Tárkhán*, a' mongol *Darchan* (Értesítő 1847. 30. l.). — A' bosporusi Tamán helynek régi neve *Tarkány* kút volt (Besse, Voyage en Crimée et en Caucase, p. 36.) 's a' turktatár fajú népektől az arabok közt is meghonosult a' név; *Toerchan* arabúl Golius szerint = duces (l. Meninszkít. T. III. p. 608). Katona sz. László' Sarchását főnévnek vévén azt jegyzi meg, hogy mások *Darchán*nak is olvassák (Hist. Ducum, p. 284.) 's ez a' mongol *Darchan*hoz közelebb visz. In ritu explor. veritatis villa *Torcan* et comes *Torcunea* Gilány' birtokosa említék (Beli Adpar. p. 222).

V. Hammer írja hogy Persiában ma is megvan a' tarkháni méltóság, 's Menander már említi azt az altai turkokról szoltában, mongolúl *Darchan* = ein Schmied, Tinkowszkira hivatkozva; később bárói méltóság lett a' mongoloknál és Tschengischán sok illy bárót nevezett ki: felhozza Stritterből (III. 53) „Huic legato nomen erat Tagma, dignitas vero Tarchan“ (die goldene Horde, p. 27—30, 59). Másutt írja *Turchan-beg* Osman' híres vezére, ki Hunyadi ellen har-

ezolt 1443-ban (Wiener Jahrb. B. CXIV. p. 110). Astrakhan' neve is eredetileg *Hadschi Tarchan* volt, azaz Terchan — Stadt des Pülgers Freyherrn (Die gold. Horde, p. 411). E' magyarázatban már Sthralenberg megelőzte Hammert, Astrakán' nevét a' *Hadschi Tarchán*hoz kötven, a' Tarkhan — úgymond — adómentes, szabad ember, Hadschi = főnök, vezér, tehát *Ass Tarchan* (Das Nord und östl. Theil von Europa u. Asia. Stockholm, 1730. 4. p. 320). Pallas így ír: „A' Ssajsán (l. a' magyar *Zajson* névszót) felügyelője az adószedőknek, a' főbb Ssajsánok a' hatalmas fejedelmek' hívei kivált Songareyban és a' Torgot chánok közt *Darchan* czímet nyernek, és más Ssajsánok felett állnak.“ Abulghasi így ír róluk, mely helyet Kehr' fordítása után közli, mivel azt a' francia fordítója Abulghasi-nak kihagyta: „Darchan ist ein solcher, von welchem man keine Abgaben nimmt, und der, zu welchen Thüren er aus- und eingehen will, von Niemand verhindert werden kann; wofern er böse oder schändliche Thaten begehen sollte, so wird bis auf neunmal nicht nachgefragt, über diese Zahl aber kann Untersuchung gegen ihn erfolgen.“ Ugyan csak Pallas jegyzi meg, hogy Darchan = Schmied vagy kovács, 's a' mellett tiszteleti név, egy hegynék is mongolúl az a' neve (l. c. I. 191. Petersb. 1776). Ritterből azt is tudjuk, hogy ez a' hegy (Darkhan) Góbi földön van, mely mint óriás örzi a' pusztát, Ritter említi ott a' *Tokaj* hegyet is (II. 343). Másutt írja Ritter: „A' hámi fejedelem 1713. Dshasak Dargan = Tschasak Tarkan, czímet kapott a' chinai udvartól, Tschasak = Obrist eines Banners, *Tarkan* der Ehrentitel eines wie die Person des Herrschers erworbenen Verdienstes“ (I. 357). Hami' lakosai ujgur ivadék Gobi-földön, a' turk *Kamul*, *Khamil* névnek chinai elrontása. — A' kalmukoknak egyik törvények az, hogy a' ki a' vezér' életét háborúban megmenti, *Tárkhán* lesz, 's az illy szabadalmazott Tárkányok' száma már megszaporodott a' kalmuk földön (Erdmann, Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland. II. Th. Erste Hälfte, p. 344. Leipzig. 1815). Schaffarik Const. Porphy. Bulias Tarkánya felett (bolgár király' neve) illy magyarázatot ad: „A' Bulias = Boilades, Boliades = az avar Beled = proceres, a' Tarchan = magnas, Thesauro praefectus, a' magyar *Tár* szóra utasít = Schatz, und das daraus mit dem Emplasmus entstandene *towar* = Waare, Güter, wovon Tavernicus = thesaurarius (Slav. Alterth. II. 167). Illy értelemben megvan e' szó a' francziában is: „Tare = ein Fass, eine Kiste, ismét: les emballages, qui contient les marchandises“ (l. a' francia szótárat). *Tara* oroszúl, die Tara der Waaren, tatárúl is *tara* (l. Hammert, Wien. Jahrb. B. LXVII. p. 57).

VI. Hogy a' tárnok a' tavernicusból lett volna vagy, mint Dankovszki akarja, az illyr *tarna*, *tarnik*-ből = thesaurarius, nehezen bízható; miután a' fönnebb említett avar *tarniach* tribus neve az el-
len szól, és tudva valamint Schaffarik által is bevallva van, hogy a'

horvátok az avaroktól vették át a *bán* címet is: így az avar *beled* is meghonosult az oroszoknál, a boljárok vagy bojárok 's a közép-kori *báro* szók abból keletkezvén (l. c. boliades *bol*, *byl* törzsből *ad*, *ed* turk mint magyar collectiv ragozással). Az 1268. oklevélben (Bethlen-család ltárban): „Tarnici nostri vulgariter kwernis Tarnuc“ áll; terra *Tarnuch* 1344. Kéza írja „pro qua enim invasione Ditricus acerbatus in campum *Tavarnuc velg* exivit cum Hunnis committens proelium“ (p. 13. edit. Podhradezky), mikből következés — az avar *tarniachot* is beleértve, hogy a *tárnok* szó a *tár*, a *tavarnuc* pedig a *tavar*-ból lett *nok* képzőraggal, 's az illyr *tarnik* csak a magyar *tárnoknak* áthonosítása, elkölesőnzése; mert a *tár* és *tavar* a turktatár nyelveknek saját birtoka, 's a *tavarnuk*-ból kerekedett ki latin *us* véggel a *tavernicus*. Hogy a *nok*, *nuk*, *nek* ragozás a magyar nyelvnek sajátja, mutatják az *álnok*, *fegyvernek* (a fegyverneki puszta Hevesben), *szövétnék* 'stb szók, 's midőn Dankovszki az *ál* törzstől tisztá magyarnak megismeri, mégis az *álnok* szóról nem átalja azt írni, hogy a *nok* szláv ragozás benne, mert — úgymond — a szlávoknak is van *nik* ragok; holott a *nok*, *nak*, *nek* a magyar igeajtogatásokban, a főnevek ejtegetésében, sőt még a névmásokban is keresztülszövdnek, tehát a nyelv és beszéd kifejlésének lényeges részei. — Schaffarik előtt már jóval Wagner a *tárnok* szót a *tár*hoz kötötte, midőn így ír: „Tavernici — radix *tár* = camerarii, Rogerius scribit (c. X.) qui autem potentiores erant sicut Tavernicus qui et camerarius“ (Analecta Scep. P. I. p. 81). Kresznericsben *Tár*, hajdan *tavar* = gaza, thesaurus, aerarius, arca, *Tár* falu Hevesben, *tárház* = promptuarium, *tárházi* = fiscalis, *társzekér* = plaustrum castrense, *kincstár*, *pénztár*, *szótár* 'stb. A *tavar* nem az antecedens, hanem a *tár*, a mit Schaffarik jól jegyzett meg; a *tár* ismét ősvilági törzsszó, arabul is *tár* (Nagy J. Párallel. p. 6.) a perzsában *dar* = Haus, Kammer, öszvetételben is használják *tenens*, *habens* vagyis a magyar *tartó* értelemben, mint *Chazina-dar* = thesaurarius (Beregszászi p. 41, 49). *Tár*, *Dár*, arab hivatalos neveken igen gyakori, mint: *osta-dar* = palota-felügyelő, házmester, *tabar-dar* = bárdtartó, *silah-dar* = fegyvertartó, *djoukan-dár* = csákányhordó vagy tartó (I. Makrizi' mamluk Sultánok) histor. Journ. Asiat. nro. 44. 1839). A turk *djoukan-dar* a magyar *csáklyás* és csákányos, a tájszótári *csokmány* csak törzsből = clavus, cuneus, a *tabar-dar* a magyar teperő v. tipró. Meninszkiben a perzsa *tár* jelent még hegytetőn kívül (melly a magyar *tarély* tar törzsből) domus turkomannica ex lignis tenuibus exstructa et panno coactili vestita quae de loco in locum transfertur (T. II. P. I. p. 10); ellenben *dewar*, *dawer* = tavar, maga írja: „melius: *tawar*“ törökül jelent pecus, umentum, *dawar* = animal, animalia domestica, peculialiter iumenta, equi; *tewar* = tota area domus cum atrio, *tywar* idem (l. c. p. 768. in litt. d. p. 635.

in litt. t). A' *tár*, *tavar* pásztor-időszaki szók, mikor minden kincs a' nyájból és sátorból állott, melynek száma szerint adóznak ma is Ázsiában. Mind a' *tárkány* mind a' *tárnok* adószedők 's felvigyázók voltak, 's a' hivatal után személy- és helynevekké is váltak, így volt a' dolog a' *gylással* is, melyről írja Const. Porphy., hogy az nagyobb méltóság volt mint a' *carchán*. A' különbség épen olly forma lehetett, mint millyen van ma is a' mongol Zajzonok és Tárkányok közt. A' mongol *dawer* = Herrscher, Herr, Monarch Dschami' poemájában (die gold. Horde, p. 460) csak a' perzsából átvett *dawer* = nomen Dei altissimum, contractum a *dad-wer* = iustus princeps, iudex, gubernator (Meninszki in litt. d. p. 667); azért az nem is egy a' *tavar*-ral, ámbár egykor Hammer kételkedve írta: *dawer* nem Tavernicus-e? (Wien. Jahrb. B. XXXV. p. 141). A' perzsa és mongol *dawer* csak a' zend *datar* = creator, latinúl *dator*; új perzsául *dâdâr* = iudex, quasi *dâd-dâr* iustitiam tenens (l. Rîgvedae Specimen, edit. Rosen's arról Kosegartent Hallische Litt.-Zeit. 1833. nro 96 és Götting. Gelehrte Anzeig. 1831. H. B. nro 125). A' kelta, zsidó, arab, chaldaei, syrus nyelvekben is megvan a' *tár* szó házi hajlék értelemben (l. Bulletin in voce *tar*, Winert in voce *dar*, *dor* p. 218).

A' *Tárkány* szóra még megjegyzendő, hogy a' krimiai tatár chánok udvarában szinte két fő hivatal volt, melyet viselők a' cháni méltóságot kivéve legfőbb személyek voltak, *Katga* és *Schirin-beg* czímet viseltek, az első *Kalkhán*-nak is íratik: „Der Kalkhan ist wohl nichts anders als der Kalga, welcher mit dem Schirin-beg die beyden obersten Würden auch bei den Tatachanen in der Krim.“ (Hammer, Wiener Jahrb. B. XXXIX, p. 39). Továbbá a' lengyel *tawor* = Waare, lithvánul *tawora*, a' malay nyelvben *tarar* = kereskedő mind egy szó Pott szerint is (Jahrb. für wissenschaftliche Kritik. nro 45. 1836. Sept). Hammer pedig a' perzsa 's arab *dar*-nak = ház, két más formáját is adja; *Dar* = Haus, *deir* = ein Kloster, *daret* = ein Weiler (Wien. Jahrb. B. XCHI. p. 60). Herbelothan Daral khelafat Bagdadban a' kalifák' háza, *Dar al salam* = békesség' háza, *Diar-bekre* = Mesopotamia' felső része *diar* törzsből = habitatio, domus (Biblioth. Orient. T. II. p. 272—308). Jakn' arab grammatikájában *dar* = Haus, syrusúl *daro*. Bél Mátyás már a' *tár*hoz kötö a' Tárnok szót, 's in ritu explor. veritatis említetnek még tavernici regis de villa Zecu 1229. villa *Tavornic* ugyanott. *Baki Tarchán* hatalmas persiai emirről l. Hammert (Wien. Jahrbücher. B. LIII. p. 25), ki a' Const. Porphy. *Carchan*-ját *Tárkány*-ra már rég kiigazította: ez a' Baki Tarkhán a' XV. századból egy lesz Herbelot József Tarkhánjával, ki Morad Abusaid ellen (Tamerlani fájából) feltámadt (T. I. p. 70). Herbelot (T. III. p. 271.) említi még Vátheek kalifa' idejéből a' IX. században az alán királyt, ki Derbendben lakott, 's *Tarkhán* neve volt, említi (T. IV. p. 62) a' XI. századból *Tharchan khatunt* Mu-

lek schah seldschuki sultán' nőjét, Tamghage föld chánja' leányát, megemlíti (T. VI. p. 79) a' toa-kien tatárok' történeteiben a' *Ta-han* fő méltósági címet. Timurnak ujjur nyelvben írt okiratában, melyben fő tisztségekre nevezetnek ki némely hívei — Mohammed bey 1397. tarkháni méltósággal ruháztatott fel Krimában (Fundgruben des Orients. VI. B. IV. Heft. p. 359). Ugyanitt említetik Schmidt által *Dorda Dargan* Mängkü chán' fő embere Oimagood nemből (VI. B. III. Heft. p. 334); Hammer pedig említ híres osman vitézt *Targhan* néven, ki Jenischerhez közel várat építtetett 's ott igazgatott (Geschichte d. Osman. Reiches. 2. Ausgabe. Erste Liefer. p. 80.) Vesd össze: Wiener Jahrbücher. B. LXVII. Anz. Bl. p. 59. a' perzsa schah' néhány évvel ezelőtt költ levelét az oroszán és naprend címéről, melyben a' többek közt mondatik: „Die Nächsten dem Schah, die *Terhanen* die grossen Kammerpraesidenten des kais. höchsten Divans“ tehát Persiában még ma is a' tárkányok tavernicuskodnak; a' bolgárok — Neumann szerint — török uraktól vették át e' méltósági címet, a' byzanci cerimonia' fő udvari mestere kérdezősködött is Bolias Tarkános' jóléte felől, mely nevet Menander igaz alakjában (— *ταρχαν* —) közöl, 's az *os* görög ragozást mellőzi (Die Völker des Südlichen Russlands p. 91). A' káspitengeri Dargan sziget neve (Müller, Sammlung russ. Geschichte. VII. B. p. 170) bizonyosan a' mongolok' ottani uralkodása alatt nyerte azt, Mängkü chánnak, mint láttuk épen, *Dargan* nevű fő embere volt, a' turk *Targhan* név is csak az = Tárkány, Darchan, Tarchan. Megemlítendő még *Tárnok* falu Nagysink székben, mitől hihetőleg a' *tárnok* *Marškási* család melléknév, mely jelenleg is virágzik, 's egykor Dobai szerint sok birtoka volt Hunyadban. E' Tárnok falu' közelében van a' *Száz-halom* hely is, a' sok dombtól, mint Benkő magyarázza — kapta nevét, 's visszaul a' tárnokvölgyi Százhalomra Fejér megyében Prayra hivatkozva (Annales Hunnorum. p. 72).

— Ez után

FOGARASY JÁNOS_{rt.}

mint a' nagy szótár' segéd szerkesztője e' szótárból mutatványczikkeket olvasott fel 's azon elveket fejtegette, melyeket a' szerkesztők a' származtatás és hasonlítás körül követtek.

KIS GYÜLÉS, NOV. 23. 1850.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályai' részére).

Nmält. gr. Teleki József úr ö^o exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból Döbrentei, Horváth, Kállay, Szilasy, Szontagh, rr. tt. — Csatsko, Karcsy, Lukács, Pauler, Wargha Ist., lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Bugát, Erdy, Gebhardt, Gyö. y, Jerney, Kiss K., Szemere rr. tt. — Hunfalvy, Repiczky, Wenzel lev. tt.

HORVÁTH CYRILL_{rt.}

a' bölcsészlet' eszméjéről kezdett értekezni, a' következőkben.

Minden dolognak megvan a' maga nyitja. Így hangzik egy régi magyar közmondás, mely kivált nemzeti szempontból tekintve, nagyon érdekes a' többiek' sorában. Nem egyszer volt már a' népjellem' ügyében buvárkodók által kijelentve, hogy a' magyar nemzet' eredeti gondolkodásmódjának közvetlen tükörét leginkább az úgynevezett közmondásokban lehet föltalálni. Azt azonban, vajjon e' közmondások közt merül-e föl olyan is, melyet a' nemzeti gondolkodás' bölcsészeti oldalának kipuhatólására biztos kalaúzul lehessen választani, alig olvashattuk még valahol. Pedig az illy oldal' határozott jellemzése és méltatása nélkül nehezen fog sikerülni a' nemzetiség' alaposan teljes fölfogása.

Értekező az imént megemlített közmondásban véli a' kalaúzul választhatót kijelettnék. Annyi bizonyos miszerint e' közmondást „minden dolognak megvan a' maga nyitja“ alapszabály gyanánt szokta a' nemzet használni. A' mi már magában véve is elég nyomatékos tény arra, hogy iránta nyomozóbb figyelemmel viseltesünk. Nagy mértékben fog azonfölül még e' nyomatékosság növekedni, ha az idézett közmondás' alapszabályul történő használásakor előforduló viszonyok is szemügyre fogatnak. Tapasztalható, hogy e' használás többnyire olyankor szokott érvényülni, midőn a' különféle tárgyak' felfogása, megítélése és az azokkali bánásmód' természetsszerű meghatározása forog kérdésben.

Ha valaki csak egy rövid átpillantást vetend is a' használás' illy jelenetére, azonnal világossá lesz előtte, miszerint annak igen érdekes forrásokból kellett származnia. E' források' egyikét a' közmondásban, másikat a' nemzet' mivoltában lehet föltalálni. Mi a' közmondást illeti, ez csak tartalmával vihatá ki magának az irányadási érvényességet. Azonban a' nemzet' részéről bizonyos fogékonysággal kellett találkoznia; mert e' nélkül minden tartalmassága mellett sem válhatott volna irányadó alapszabálylyá. Mi tehát az, mi e' közmondást olly határozott érdeküvé teszi? Mi továbbá az, mi nemzetünkben az iránta mutatott fogékonyságot fölzsendítette és szakadatlanúl fentartja?

Két okot lehet minden más előtt felhoznunk. A' szóba hozott közmondás tudnillik vagy olly határozatot emel ki nemzetiségünk' tartalmából, mely abban lényeges, vagy legalább ollyszerű oldalát érinti meg a' nemzeti élet' fejlődésének, mely a' lényeges határozatokhoz belsziükségüleg viszonylik. Forduljon elő bármellyik a' kettő közül, méltán igényelhet beható vizsgálatot.

De nem kevesebbé igényelhet azon mód is, melyet a' nemzet valamelly közmondás' használásakor ismételten tanúsít. És valóban, ha e' nézetet követve szemmel tartatik a' nyomaték, melyet a' magyar az idézett közmondásban előforduló „nyit“ szónak tulajdonít, kétségbe hozhatlanul ki fog tűnni: hogy e' közmondás csakugyan nem tartozik a' mindennapiság' ötletei közé.

És méltán. A' „nyit“ szóval kifejezett gondolat fölötté nagy fontosságu. Annak, ki e' közmondás' tartalmát legelőször fogta föl, helyes tapasztalás mellett mély belátással is kellett bírnia. Tapasztalá, hogy a' 'szemei előtt elvonuló dolgok sokban különböznek egymástól. E' tapasztalás azután szükségképen ösztönöze őt bizonyos kérdések' föltevésére. Tudni akará, hogy mi legyen mindenik dolog' sajátlagos különbségének oka? És hogy mik legyenek a' lényegben összehangzó dolgok közötti különbözés' sokféleségének előhozó és fentartó végső okai?

Három szempontból merithette az e' kérdésekre adandó választ: a' dolgok' természetéből, önmagából, vagy mind a' kettőből. Hogy az önmagában fölélesztett lelki tüneményeknek nem lehetett kiváló helyet nem adnia; az emberi természet' kifejlődését ismerő könnyen át fogja látni. Ámde miután a' dolgok közötti különbözés' okait a' saját belsejében fölszendített tünemények' önkényleges összeillesztéséből teljesen ki nem tudta magyarázni, a' rá folytonosan munkáló dolgok' létezését az azokban feltűnő különbözetekkel együtt tárgyilag kezdte vizsgálgatni. Eredményül pedig annak mindinkább megismerését nyeré: hogy a' dolgok, már eredeti állapotukban, oly egyediségekkel vannak ellátva, mellyek által meg van ugyan mindenik lény a' többtől különböztetve; de azért a' lények közötti folytonosság sehol sincs lényegileg megszakasztva.

Mégvan tehát minden dolognak a' maga nyitja, mellyet a' magyar a' különféle dolgok' méltatása és kezelésekor mindig szem előtt tartandónak ítél. Hogy annyiféle a' nyit, a' hányféle a' dolog, magától értetik. De épen e' sajáttság miatt annál nehezebb a' nyit' felfogásának valódi létalapjához eljutni. Az nem szenved kétséget, hogy e' létalap magában a' dologban lesz fölkeresendő. Ugyde minden dologot három szempontból lehet tekinteni: a' sok, egy és a' kettő' összerének szempontjából. A' sok, mint olyan, a' dolog' elvontan vett határozatiból származván egység nélkül szűkölködik, és így valódi létalapúl nem szolgálhat. Az egy, vagy külső vagy belső. A' külső egy oly gyülemény, melly a' dolog' határozatinak' külső összeillesztéséből támadoz; a' belső pedig oly egész, melly a' határozatok' belső, azaz oly egyesítéséből veszi eredetét, mellynek kútfeje magában a' dologban működik. A' külső egység kölcsönözhet változó-kony szempontokat, de nem állandó alaptudást. A' belső egység, ha elvontan fogatik föl, élettelenisége miatt nem felel meg a' dolog' valódiságának. Tehát nem az elvontan vett sok, sem az elvontan vett egy, hanem a' kettő' áthatottsága által föltétezett összer teszi azon egészet, melly bizonyos, egyedileg meghatározott, középponttól hozatik elő és tartatik fen. E' középpont, miután a' dolog' valamennyi határozatán előhozólag átömlött, ismét önmagába tér vissza 's ezen folytonos átömlés és visszatéréssel tünteti föl a' létalapot, mellyre a' nyit' természetszerű felfogása és megértése biztosan támaszkodhatik.

Nagyon el kellene távoznunk a' kitűzött főladattól, ha e' pontot egész kiterjedésében akarnók tárgyalni. Szoritkozzunk tehát, a' már egyszer felkapott nemzeti viszony' határai közt, egyedül annak kiemelésére: miszerint a' magyar valamig saját nemzeti gondolkodásához ragaszkodva, a' dolgokban tisztán felfogott nyit szerint működik, távol van bármilly tévelyítő egyoldalúságtól. Nem leend rögzött pártolója az egységben szűkölködő szakadékoságnak, mely a' rideg egyediségek között tapasztalatókat bélyegzi. Még kevesebbé leend folytonos imádója az egyetemiség' kábító ürességének, mely utoljára sem termel egyebet pusztá, haszontalan verbalismusnál. S ha megtörténik is olykor, a' töle nem mindig függő viszonyok' bonyodalma miatt, hogy vagy a' lelketlenítő határozottságokhoz tapadoz, vagy üres elvontságok után iramlik, saját, nemzeti, józan gondolkodásmódjában találandja föl az élet' valóságához visszatérítő izgalmat. A' tisztán vett, magyar, nemzeti gondolkodásmódot valódi összerűség, vagyis az egyediség és egyetemiség' nem megmerevült, hanem folytonos váltakozás és rugékonyságban nyilatkozó egysége teszi meghatóvá.

Tapasztalhatni ezt szellemi működésünk' valamennyi körében. S ha valamikor, bizonyára most van ideje, hogy nemzetiségünk' tisztán tárgyas ismeretéhez eljutván oly alapiját vessük meg nemzeti haladásunknak, mely minden idegen, vagy épen ellenszerű zagyvaléktól távol, magában a' nemzet' természetében gyökerüljön. Ez szerzendő meg azután ama' nyit' birását, minőről a' felhozott közmondás emlékezik. Ennek segedelmével lehet azután meghatározni: hogy művészetünk' eddigi térén, valamint a' tudományok' mezején is, mi igazán nemzeti és mi nem? Sőt csak ennek elővilágítása mellett lehet igazán eldönteni amaz itt-ott megpendített kérdést is: vajjon lehetséges-e a' magyar philosophia vagy nem?

Viszonyaink' érdekében fekszik, hogy a' magyar philosophiát illető kérdés minél előbb fejlésnek induljon. Sürgeti ezt a' philosophiának egyéb tudományokhozi állása, úgyszinte azon állapot is, mellyben jelenleg van. Ezen állapot pangásnak szokott nevezetn. Igazán-e vagy nem? ide nem tartozó kérdés. De annyi csakugyan érdekünkben áll, hogy a' philosophia e' silányló kifejezést igaz vádnak ne ismerhesse. Ez azonban csak fokenkénti emelkedés által fog megtörténhetni. Első kötelességünk tehát jelenleg az útegyengetés. Minek következtében jöjünk először tisztába az oly kérdésekkel, mellyek' czélszerű meghaladása után julhatunk csak el biztosan a' bölcsészeti eszmék' szentélyéhez. Hogy az illynemű kérdések közt a' bölcsészet' eszméjét illető legfőbb helyen álló legyen, azt az e' tárgy körül fölmerült és a' tudomány' körében szintűgy és a' társadalom' viszonyai között sokféle ferdeséget előhozó vélemények kétségbe nem hozhatólag bizonyítják. Hogyan is lehetne más eszmék' bölcsészeti fejtegetéséhez foganattal járulnunk, ha előbb a' bölcsé-

szeteszmében birtokába nem jutunk ama' nyitnak, mely nélkül a' bölcészet' országában nincs üdvösség. Mikre vonatkozólag e' kérdést kell minden más előtt szemügyre fognunk: miben áll a' bölcészet' eszméje?

Ugyan mi szükség e' kérdésnél tovább időznünk, így okoskodhatnék egynémelly; hiszen annyszor volt már e' kérdés megvitatva, a' hányszor valakinek eszébe jutott bölcészeti dolgozatot írni? Hogy pedig ez épen nem ritkaság, a' bölcselekők' nagy serege bizonyítja. Igaz, hogy e' kérdés igen sokszor meg volt már vitatva, az is igaz, hogy ez iránt minden bölcészkedő szeret nyilatkozni; de azért nagyon csalatkoznék, ki e' kérdést vagy egészen kimerítettnek, vagy legalább könnyen megfejtethőnek gondolná. A' badar vélemények' sokasága, melyek szélteben hallatnak, meg azon források' sajátsága, melyekből az e' kérdés' megfejtéséhez szükséges előismeretek meríthetők, eléggé mutatják: hogy a' bölcészet' eszméjének irányában füzendő gondolkodás épen nem fölösleges. Forrásokul pedig egyfelől a' bölcészet' története, másfelől meg az elmélkedés szokott kijelöltetni. De járuljon bármeltyikhez a' vállalkozó, tömkelegbe lépend, hol az összekuszált tekervények miatt szerfölött nehéz és kétes a' tájékozás.

Lássuk először a' bölcészet' történetét. Ez némeltyek szerint merő egyéni vélemények' gyüleménye; mások szerint ellenben olly fokonként fejlődő szervezet, melynek határain belül mindenik bölcselet szükségképi folyomány az ellöbbiekből. Tehát két ellenkező szempont ugyanazon tárgy körül. Mind a' mellett abban meg látszanak egyezni, hogy akármeltyik választassák álláspontul, lehetetlen róluk a' sokaságbai ütközést kikerülni. A' bölcseletek minden időben különböztek, és most is különböznek egymástól.

Másik forrás az elmélkedés. Ez a' tudósok' világában mindenkor kitünőleg szerepel. De épen e' miatt lehet méltán tartani, nehogy túlbecsültsék. A' túlbecsülés, akárhol forduljon elő, soha sem mutatja a' dolgot a' maga valóságában. Pedig épen a' valóság' tiszta és rendes láthatása teszi azon czélt, melynek elérése végett az elmélkedés eszközül használtatik. Hogy ez koránsem szokott mindig fogantattá válni, bizonyítja a' tapasztalás.

Az ember elmélkedik, mert ember. Ez azonban nincs mindenkor úgy az élet' valamennyi szakán keresztül. Elmélkedésünk' hatáskörét azon viszonyok határozzák meg, melyeken kívül az ember, mint ollyan, nem létezhetik. Ezek tehát rá nézve lényegesek lévén szükségképiségeben nyilatkoznak. Öregbültével a' viszonyok' fejlődésének mindinkább fejlődésbe hozatik az elmélkedés is és viszontag. Viszonyban áll pedig az ember a' természet-, emberiség- és istenhez.

Eleinte a' viszonyokat teljes egység és boldogító összehangzás bélyegzi. Tehát egység belül, egység kívül. Nyugalom minden oldalról. Életünk' későbbi nyomasztékai közül lehetetlen az illy álla-

potu embert boldognak nem tartani. Azonban az illy boldogság nem volt az ő érdeme. Pedig természetének elutasíthatlan tökélyesülhetésénél fogva ő csak olly boldogságnak örvendhet valódiilag, melly tulajdon érdemein nyugszik. Ez a közvetlen boldogság közvetlen egységen alapúl. A' közvetlen egység pedig nem az ő műve. Miért is a' közvetlen egység az önmagának tudtára ébredt emberben utoljára sem eredményezend mást, mint meg hasonlást. Mernie kell, hogy végcélját saját, el nem idegeníthető szabadságának törvényszerű működése által öntudatosan elérhesse.

Ennek következtében az ember a' valósággi közvetlen egységből nem valamelly külső hatalom, hanem saját, belsőleg egyre fejlődő ösztöne által emeltetik ki. Ennek megperczenésekor tulajdon énének minden nem-éntőli határozott megkülönböztetésével önmaga hozza azután elő a' közte és valóság közötti meg hasonlást. A' meg hasonlítás nyugtalanságot tápláló küzdés. Ámde mivel nyugtalanságban maradozás épen nem lehet az ő rendeltetésének mivolti eleme, belsőleg képződő ösztönénél fogva ismét azon lesz: hogy töle is, mint csupán fejlődhetési föltétől megmenekülhessen.

Terhére válván tehát a' közvetlen egységben érzett függés, szabadság után kezdett törekedni. Innen a' meg hasonlítás. De csakhamar tapasztalja, hogy a' szabadság, melly meg hasonlításban keresi valódi elemét, minden kecsgetetés mellett sem elégítheti ki természetes vágyait. Az összehangzási nyugalom helyett folytonos küzdés ideje állott be; miért is szükségszerűleg ohajtja vissza a' közvetlen egység' boldogságát. Illy viszonyok közt azután vagy egészen meghódol a' vele szemközt álló valóságnak, vagy emberi rendeltetését követve meghódítja azt és saját erejűleg vija ki magának az egységet, melly rá nézve nem lesz többé közvetlen, hanem szabadon közvetett, nem lesz adott, hanem szabadon szerzett.

Véghez viendi pedig ezt a' gondolkodás' segedelmével. Gondolkodva fog kerestülhatni a' valóság' birodalmain, 's miután mind azt, mi vele rokon e' birodalmakban, összerű gondolkodás által fölfogta, ismereti rendszert alkotand magának, mellyben a' mindenütt előforduló különbözetek és ellentétek' fokozatos közvetítésével közvetítendi az őt elméletileg megnyugtató egységet is. És íme ebben áll a' philosophiának sokaktól félre magyarázott titka. Mi tehát ezek' következtében a' bölcsészet.

Látható volt, hogy az eredeti közvetlen egység' megszakasztása után három tárggyal kellett az embernek meg hasonolnia: a' természet-, emberiség és istennel. Hogy tehát az azokkali rokonulás' közvetítésével az elvesztett egységet saját erejűleg visszaszerezhesse, mindenikét külön vizsgálat alá kell vennie. Mivel pedig sem az én nem gondolható nem-én, sem a' nem-én én nélkül; a' kettő közötti viszonyban rejlik azon inger, melly a' kölcsönös kiegyenlítési törekvést szünet nélkül sürgetendi.

Továbbá a' szabadság' tudásáig eljutott én csak avval rokonúland önfentartólag, a' mi vele igazán rokon. Ezt végre hajtandó, ismereteket fog szerezni, mellyek' segedelmével bizonyossá kíván lenni a' valóság' egész mivoltáról. A' valóságban pedig legelőször is a' természet tartóztatandja le a' vizsgáló' figyelmét. Minek okát azon szálakban kell keresni, mellyekkel őt a' természet minden percében magához csatolja, ösztöneit egyre izgatja és tehetségeit folytonos működésben tartja. Át levén illy módon hatva a' természet' kikerülhetlen hatalmától, de érezvén egyszersmind szellemi működésének szabad lengését, nem késendik a' természet' irányában illy kérdésekre fakadni: mi? honnan? és miért van a' természet?

Magától értetik, hogy a' felhozott kérdésekre adandó feleletek meghatározandják némileg az ez irányban fejlődő bölcsezet' fogalmát is. Azon szempontoknál fogva tudnillik, mellyekből az adandó feleletek kiindulnak, a' bölcsezet' fogalma következőleg fog meghatározatni: 1) a' bölcsezet' tudomány a' létezők' lényegéről. Illy irányzatban nyilatkozik Campanella a' következő szavakkal: „Sapiens est, qui res intrinsecus novit. Sapientia enim dicitur a sapore, a gustu sapiente res, prout sunt. 2) A' bölcsezet' tudomány a' létezők' alapjairól. E' meghatározásra támaszkodik az úgynevezett naturphilosophok' nagyobb része. 3) A' bölcsezet' tudomány az általános életről. Ez teszi alap gondolatát a' bölcsezkedő hylosoismusnak. Ugyanerre sarkallik a' psychoidealismus' alapvetése is.

Ámde az ezen álláspontról nyert ismeretek nem elégitik ki teljesen az egységre törekvő vizgálót. A' természet' mindenhol előkerülő bonyodalmi közt nagyon könnyen fölcseréltetik a' lényeges a' nem-lényegessel, a' valódi alap a' nemvalódival, az élet' szükségképeni kelleke az esetlegessel. Innen azután az egymással összeütököző szempontok és a' kívánt világosság helyett sok oldalra homályt terjesztő nézetek. Pedig nem akárminő, hanem egyedül olly ismeretek elégíthetnek ki, mellyek' mindenkép igazak. Minek erejénél fogva csak az igazságban találtathatik föl az, mi a' természetet illető ismereteknek érvényességet kölcsönöz.

Ugyaníly eredményt hozand elő a' gondolkodás, ha a' természet' ismeretbeni meghaladása után az emberiség és az ennek valamennyi körében szabadon működő én' nyilatkozatai lesznek tárgyalva. A' külső tárgyaktól elvonatkozó 's önmagát gondoló én' a' fennebb érintett kérdésekre adandó válaszai által így fogja a' bölcsezet' fogalmát meghatározni: 1) a' bölcsezet' tudomány az én' működésének eredeti törvényességéről. E' meghatározás körül forog Krug' bölcselete. 2) A' bölcsezet' tudomány a' tudás' legfőbb elveiről. Ez irányzatban működik az idősebb Fichte és Reinhold. 3) A' bölcsezet' tudomány az ember' vég céljáról. Ez azok' közép gondolata, kik a' bölcsezetet, görög nevezetének célzásánál fogva, erőnek erejével

gyakorlati tudományyá akarják csinálni. Igazán-e? annak eldöntése más helyhez tartozik.

Azonban az ezen álláspontról gyűjtött ismeretek sem elégíthetik ki teljesen az egységre törekvő vizsgálat. Az élet' változékony elemei közt is könnyen fölcseréltetnek az én' szükségképeni törvényei a' nem-szükségképekkel, a' fő elvek az alárendettekkel, a' vég cél a' mellékcélokkal. Innen a' categoriák körüli tétovázás, a' tévelyítő elvharczok és az ember' fő javát illető vitatkozások. Pedig csak akkor fog az én önmagáról is teljesen kielégítő ismeretekkel bírni, ha azok mindenkép igazak. Miből ismét láthatni, hogy a' fő nyomaték itt is az igazságra esik.

Végre miután az én és nem-én közötti viszony' átértéséből világosan előtűnik: hogy sem az én nem teremtménye a' nem-énnek, sem a' nem-én nem teremtménye az énnek, mivel az egyik épen úgy föltétes mint a' másik: szükségelve van egy olly föltétlen' elfogadására, mellytől a' föltétesek mind létezésök, mind létezési módjokra nézve végsőleg függenek. Ezen álláspont' mivoltához képest azután a' bölcsészet' fogalma is következőleg fog meghatározatni: 1) a' bölcsészet tudomány az istenről mint általános állagról. E' gondolatban áll Spinoza' rendszerének alapja. 2) A' bölcsészet tudomány az istenről mint általános alanyról. Ezen nyugszik a' deismus vagy is a' másoktól úgynevezett elvont theismus' sokféle szerkezete. 3) A' bölcsészet tudomány az istenről mint általános szellemről. E' meghatározás szerepel Hegelnél és az őt megháladni kívánó theistáknál.

Ámde tekintve mindazt, mi az itt érdekelt' meghatározások' elemeire nézve a' különbféle religio és bölceletekben időnként fölmerült, csalatkozhatlanúl állíthatni: miszerint az istenről és annak világchozi viszonyáról szóló ismeretek közt is csak az bír teljesen kielégítő erővel, a' mi mindenkép igaz.

És ugyan mit jelenthet ez? Azt, hogy fölülte csalatkoznék, ki a' bölcsészet' fogalmát az imént fölemlített meghatározások' valamelyikében egészen kimerítettnek gondolná. Megtörtént, az igaz, számtalanszor; de épen onnan származtak a' bölcsészetre kártékonyan ható egyoldalúságok. Hol is kellene inkább őrizkednünk a' merevült egyoldalúságtól, mint a' bölcsészetben? Általa kívánunk a' teljesen kielégítő egység' észszerű birtokához eljutni; de várhatja-e ezt valaki józanul: ha bölcsészkedve épen azon elemben találja gyönyörűségét, melly a' teljesen kielégítő egységnek határozott ellenfele?

Nincs tehát az elősorolt meghatározások közt olyan, melly a' bölcsészet' fogalmát teljesen kimerítené. Mind a' mellett van minde-
 nikben valami lényeges a' bölcsészet' fogalmából. Kiviláglik innen, miszerint csak együtt véve alkothatnak egy, belsőleg összefüggő, egészet. A' mi hogy megtörténhető legyen, bizonyos lényegelemnek kell valamennyin átvonulni, melly mindeniknek bizonyos, sajátzerűleg egyetemítő érvényűtséget kölcsönöz. Mi tehát az, a' mi min-

denikben megvan, 's valamennyinek kölcsönös kiegyenlítése által hozza elő a' belszükségü összehangzást?

Mindenikben kimondatik, hogy a' bölcsezet tudomány. De a' tudomány' eszméje több tudományra szervezül, melyek a' szempontok' különbségéhez képest sokképen különböznek egymástól. Mindenik bizonyos tárgy körül forog. Nem így a' bölcsezet. Ez az egész mindenségre kiterjeszkedvén bizonyos, meghatározott tárgyra nem szorítkozik. A' tudományok továbbá az általok rendszerezendő ismeretek' kútfejére nézve is sokban különböznek egymástól. A' bölcsezet ellenben mindennemű és forrásu ismeretet szemügyre fog, hogy belőle kiszemelje és saját szervezetébe iktassa mindazt, a' mi benne valódiilag igaz. Nem az ismeret tehát, mint ismeret, hanem az ismeretbeni igazság az, mi a' bölcész előtt valódi érvénynyel bír. Miből önként következik, hogy a' bölcsezet' tulajdonképi tartalmát nem az elvontan vett ismeret, hanem az összerüleg felfogott igazság teszi. És most már alaposabban lehet e' kérdést föltenni, mi tehát, tartalmi oldalát tekintve, a' bölcsezet? Feleletül pedig az inént fölemlítettek' eredménye gyanánt a' következő meghatározást adhatni: a' bölcsezet, tartalmi oldalát tekintve, tudomány az igazságról.

E' meghatározással azonban nincs még kimerítve a' bölcsezet' fogalma. A' bölcsezet mint tudomány, tartalom- és alakból áll. Egyéb tudományok a' tudományi alakkal nem igen szoktak bajlalkodni. Használják a' megszokottat és öröklöttet a' nélkül, hogy mivoltának előleges vizsgálásába bocsátkoznának. A' bölcsezet legtokélyesb vagyis oly fejleménye levén a' tudomány' eszméjének, melyben ezen eszme önmagának tetőpontjához jut, a' tudományi alakot nem hagyhatja figyelem nélkül. Tartalmát az igazságban találtuk föl. De lehet valami igaz, és mégis, ha általam, mint olyan, nem tudatik, bölcseletem' szervezetének tagjai közé nem sorolható. Továbbá fordulhat elő valami rendszeremben, mi csak esetlegesen csatoltatott hozzá. Ez, hamindjárt bölcseletem' része gyanánt tűnik is föl, valódi részét nem teszi; mert fogalomszerűleg kifejlődött szervezetéhez nem tartozik. Mi szükséges tehát még ahhoz, hogy valamely igazság bölcseletem' szervezetében valódi taggá legyen?

Találkozhatik egynémelly, ki e' kérdés' hallása után azonnal az eddig bölcsezetinek nevezett módszerre gondol. És nem minden alap nélkül. A' bölcsezetinek nevezett módszer igen nyomatékos dolog. Általa hozatnak elő és szerveztetnek a' bölcsezeti ismeretek. Ámde, hogy ez az előhozás és ez a' szervezés csakugyan bölcsezeti legyen, a' tárgy' észszerű kifejlésével azonosnak, azaz mindenkép igaznak kell lennie. Sőt még az sem elég, hogy mindenkép igaz legyen, hanem a' fölött szükséges: hogy azt igaznak lenni épen oly szükségeszerűen tudjam, a' hogyan saját létemet igaznak lenni tudom. Ezen alanyi állapot bizonyosságnak szokott nevezettni. Oda

kell tehát a' bölcsészeti módszerrel törekednem, hogy az ismeretek rám nézve bizonyosakká legyenek. Miből tovább terjedő fejtegetés nélkül is megérthetni: miszerint a' bizonyosság teszi azon alakot, mellyben az igazságnak föl kell tűnnie. Csak így lesz az, a' mi igaz, bölcséletem' szervezetének valódi tagjává. És e' helyen ismét föl lehet e' kérdést tenni: mi tehát, alaki oldalát tekintve, a' bölcsészet? És feleletül az imént fölemlítettek' következtében e' meghatározást adhatni: a' bölcsészet, alaki oldalát tekintve, tudomány a' bizonyosságról.

Említve volt a' fennebbiekben, hogy a' bölcsészet tartalom- és alakból álló egész. Sem az igazság egyedül mint tartalom, sem a' bizonyosság egyedül mint alak, nem teszi a' bölcsészetet, hanem a' kettő' egysége. Az igazság bizonyos, a' bizonyosság pedig igaz legyen. És ezen egységben áll a' bölcsészet' eszméje. „Jól meg kell jegyezni, úgymond egy német bölcsész, hogy a' bölcsészet sem nem egyedül tartalma, sem nem egyedül alakja, hanem egysége, tehát a' bizonyosság és igazság' egysége által különbözteti meg magát a' tudás' egyéb nemeitől. Mert a' mi az igazságtól elkülönített bizonyosságot és a' bizonyosságtól elkülönített igazságot illeti, ezek olly határozatok, mellyek a' tudás' egyéb nemeiben is előfordulnak; a' kettő' egysége, vagyis az igazság és bizonyosság' kölcsönös áthatottsága teszi egyedül a' bölcsészet' megkülönböztető jellegét. A' hol ezen egység van, ott bölcsészet is van. A' hol nincs, de kerestetik, ott a' bölcsészethez kell folyamodni.“

Az eddig fölhozottak után ítélve minden tétova nélkül ki lehet mondani: miszerint a' bölcsészet' előfejtett eszméjében mindaz lényeges oldal gyanánt benfoglaltatik, mi a' fennebb elősorolt meghatározásokban elkülönítetten kiemelteték. Mi hogy annál nagyobb világosságba legyen hozva, vizsgáljuk át röviden a' bölcsészet' eszméjében tényező elemeket. Különösen I-szor az igazságot, II-sor a' bizonyosságot, III-szor a' kettő' közötti viszony' természetét.

I. A' már meghaladtak szerint az igazság a' bölcsészet' tartalmául jelöltetett ki. Nemcsak róla hanem benne kíván a' bölcsész bizonyos lenni. Az igazság az, melly minden megismerendő tárgyban benvan, és mellyben viszontag minden megismerendő tárgy benvan. Olly eszme, melly magát mindenben igazolja; veritas enim est index sui et falsi. Biunde szerint az igazságot illető kérdés igen régi és mégis mindig új. Mióta az emberi ész ismeretileg működik, soha sem indúlt, nem is indulhatott más, mint az igazság után. Ezt kereste mindig és ezt fogja keresni mindig.

Tekintve az igazság' ügyében eddig előfejtetteket bizonyos tényül lehet megemlíteni: hogy mindenütt, hol az igazság föltűnt, mellőzhetlen jellegének a' megegyezés tartatott. A' hol megegyezés nincs, ott nincs igazság. A' mi önmagának ellenmond, az nem lehet igaz. Így gondolkodott mindenki. Vessünk tehát egy pillantást a'

megegyezésre. A' hol megegyezés van, ott három oldal tűnik föl: a' sok, az egy és a' kettő közötti viszony. Sem az elvontan vett sok, sem az elvontan vett egy nem szülhet megegyezést, hanem a' közöttük levő benső viszony, vagyis a' sokaságban egység és az egységben sokaság. Minden megegyezés sokból álló egység. Következésképp a' hol igazság van, ott legalább két tényezőnek kell előfordulni, melyek' kölcsönös kiegyenlődése által szülemlik az összerű egység. Minden önmagával megegyező egység, igaz. És így az érintett elemeknél fogva nem lehet helyeslés nélkül fogadni azok' itéletét, kik az igazságot olly viszonyoknak tartják, melly által a' tényező elemek bensőleg egyesülnek.

A' tudomány e' viszonyt ismereti alakban fogja föl. Mihez képest a' hány tényező működik az ismeretben, ugyanannyi lényeges oldal forduland elő az igazságban is. Az ismeret két tényezőnek, úgy mint a' lét és gondolásnak közös eredménye. Sem a' lét egyedül sem a' gondolás egyedül nem szüli az ismeretet, hanem a' kettő' összemunkálása. Amde a' mi munkálkodik, az van: a' mi pedig van, az önmagáhozi viszonyban tekintve, egység. Tehát egység a' lét, egység a' gondolás, de egység az ismeret is. Világos ebből, miszerint az ismeret önmagában megkülönböztetett egység. Ugyanolly egység a' lét, ugyanolly egység a' gondolás is. És ezek által birtokába jutottunk az igazság' eszméjében foglalt tényezőkhöz is. Magában foglalja tudnillik a' leti, gondolási oldalakat és a' kettő' egységét. Ezek' illy módoni kijelélése után önként folynak innen a' következő kérdések: A) mi a' leti vagyis objectiv igazság? B) mi a' gondolási vagyis subjectiv igazság? C) mi az összerű vagyis concret igazság?

A) Az objectiv igazság' eleme a' lét. A' lét a' vizsgáló előtt eleinte olly határozatként jelenik meg, melly nélkül valóságot nem gondolhatni. A' lét ben van minden valóságban. Sőt fogalomszerűleg tekintve a' lét minden valóságon túlterjed, minek erejénél fogva minden, a' mi való, a' létben van. Nem a' valóság teszi tehát a' létet, hanem a' lét teszi a' valót. A' valót tevő lét csak önmagát teheti a' valóban. Ezt végre hajtandó az önmagát tevő lét önmagát határozza meg saját erejűleg. A' meghatározott lét közönségesen lénynek mondatik. Valamennyi lény' összessége az onegy az általában vett valósággal. Midőn a' lét önmagának meghatározása által a' lénység' sokaságában önmagát teszi, teszi ezen sokaságban a' való egységet. Miből világosan kitetszik, hogy a' lény, mint ollyan, csak viszonyok közt létezhetik igazán. Viszonyban áll ugyan is a) a' többi lénységekhez, b) önmagához, c) a' lét' egész szervezéséhez.

a) Lássuk először a' lénység' más lénységekhez viszonyát. Minden külön vett lény eredménye a' benne önmagát tevő létnek. Létezik tehát mint eredmény. De a' mi létezik, működik is egyszersmind. A' lénység, mint előhozott eredménynek, működése pedig nem lehet más, mint folytatása azon működésnek, melly által előhozott.

A' lény az önmagát működve tevő lét által hozatott elő. Az által lett ugyanis a' lény, hogy a' lét a' lényben és általa önmagát tevő. Midőn erre vonatkozólag a' létező lény működik, működve csak az őt tevő öntevést folytatja. De az önmagát tevő lény nincs, nem is lehet a' valamennyi lényen túlterjedő létén kívül: ennek okáért, midőn a' lény önmagát teszi, teszi önmagát a' létben. Ámde mivel az önmagát tevő lény működve csak azon működést folytatja, mely által előhozatott, az önmagát tevő lény teszi önmagában a' létet is.

Továbbá midőn a' lény teszi önmagát a' létben, teszi saját, eredeti határozottságát vagyis egyedi oldalát; midőn pedig a' lény teszi önmagában a' létet, teszi saját lényegét vagyis egyetemi oldalát. Az egyedi és egyetemi oldalak' kölcsönösen áthatott önerejű tevésben tétetik az élet. A' bensőleg meghatározott 's önmagukat tevő lények' bensőleg összefüggő sokaságából eredő egész, világegyetemnek mondatik. Ezen egészben minden önmagát tevő lény viszonyban áll más, önmagukat tevő, lényekhez. Egymás nélkül nem működhetnek. Működve pedig csak azt fogják előfejteti, a' mi már bennök eredetileg megvan. Hogy ezt valamely lény tehesse, lényekkel kell viszonyba jönie, melyek' összemunkálása által eredeti tartalmának sajátyszerű kifejtése lehetővé legyen. Az ilyenmü viszony, mely az úgynevezett esetlegestől jól megválasztandó, természetinek hívatik. Akármily lénynek megvan a' maga természeti eleme és csak ebben, mint természeti viszonyának körében, lehet azzá, mivé rendeltetésénél fogva lennie kell. Ki mondhatná, hogy az oltott mészbe vetett búzamag, vagy a' majomseregben növekedő gyermek természeti viszonyában van? Ki javalhatná azok' törekvését, kik az emberi ész' fokunkénti fejlődésének elébe homályterjesztő akadályokat gürdítgetnek? Világos csak ezekből is, hogy a' természeti viszony az igazság' ügyében határozó nyomatékkal bír.

b) E' mellett az önmagát tevő lény viszonyban áll önmagához is. E' viszonyban igaz a' lény, ha azzá lett, mivé lennie kell, ha a' tünemény a' lényeggel, a' külső a' belsővel megegyez. Van minden lényben bizonyos, eredeti, benső cél, ha ennek megfelel, igaz; ha nem, igaztalan. Ki mondhatná e' viszonyból igaznak a' növényt, mely még virágzása előtt elsovad.

c) A' mi pedig a' lét' egész szervezetéhez viszonyt illeti, az az előbbi viszonyok' egysége. Az önmagát szervező lét többnemű fokon fejlődik keresztül. A' magasabb fokon álló lény tartalomra nézve gazdagabb az alsóbb fokon állónál; mert tehetékileg mindazt magában foglalja, mi az alsóbb fokúban lényeges. Ezeknél fogva e' fokozatról az igazság' ügyében három szempontot kell megkülönböztetni: α) a' közvetlen vagyis olly lényekbeni igazságát, melyek, legalább látszólag, kifejlés nélkül szükekednek. Ilyenek például a' csillagok. β) Az olly lényekbeni igazságát, melyek fejlődnek. A' mi fejlődő félben van, nem az még, mivé lennie kell, hanem csak tö-

rekszik azzá lenni. 7) Bármilyl fokozatú lény, hamindjárt a' rá nézve természeti fokon megfelel is saját czéljának és ezt tekintve igaz is; igaztalannak mondható mind a' mellett, mihelyt a' főbb fokon álló lényekkel hasonlíttatik össze. Sőt ugyanazon lény külön fejlődésfokaihoz képest igaz is, nem is. Igaz, ha fejlődési fokán az e' fokon elérhető rendeltetésnek megfelel; nem igaz, ha főbb fejlődésfokaira 's az azokon elérhető rendeltetési minőségre ügyelőleg tekintetik. Igaz a' bimbózó fa, a' mennyiben bimbózási fokán saját rendeltetésének megfelel; nem igaz, ha bimbózási állapota gyümölcsözési állapotával hasonlíttatik. Igaz ember a' gyermek, ha az embereszme' gyermekkorban megvalósíthatásának megfelel; nem-igaz, ha egy művelt férfival hasonlíttatik össze.

Mi tehát ezek után a' tárgyilagos igazság? Az elfoglalt álláspont' előterjesztett szempontjainál fogva három meghatározást lehet fölmutatni. Tekintve a' létheti sokaságot, a' tárgyilagos igazság a' létnek önmagávali megegyezése. Tekintve a' lét' sokaságábani egységet, a' tárgyilagos igazság a' létnek önmagávali egysége. Tekintve végre azt, hogy a' sokaság egységen kívül nem létezvén evvel bensőleg azonosúl, és hogy az egység a' sokaságnak áthatása által a' sokasággal szinte azonosúl, a' tárgyilagos igazság nem más, mint a' létnek önmagávali azonsága. Eddig a' tárgyilagos igazságról.

B) Mi a' subjectiv igazságot illeti, ennek elemeül a' gondolkodás tüzetett ki. A' psychoidealismus' állítása szerint az ember nem bír külön gondolkodó tehetséggel; mert az, a' mi gondolkodásnak neveztetik, nem egyéb, mint a' lelki tehetségek' a' végbőli alkalmazása, hogy eszmék' ismeretére juthassunk. Mások szerint ellenben a' gondolkodási tehetség legfőbb kincse az embernek. Nélküle az ember nem ember; mert őt gondolkodás különbözteti meg a' többi lényektől. A' ki gondolkodni megszűnt, szabadsága' fő kellékét nélkülözi. Csak az lehet igazán szabad, a' ki gondolkodni tud.

Némelyek szerint a' gondolás egyetemítő működés. Ez azonban koránsem határozza meg eléggé a' gondolás' természetét. Egyetemítőleg nyilatkozik a' gondolás, midőn elvont fogalmakat szerkeszt. Épen oly joggal lehetne a' gondolást egyedítő működésnek is nevezni. Egyedit pedig a' működés, midőn valamely, már birt fogalmat bizonyos, meghatározott tárgyra alkalmaz. Az egyik irányzat épen oly lényeges a' gondolkodásban, mint a' másik. Mindazáltal az egyetemítés épen oly egyoldalú mint az egyedités. Egész teljében akkor nyilatkozik a' gondolkodás, midőn osszerít vagyis egyeditőleg egyetemít és egyetemítőleg egyedit. Ez csak eszmékbeni mozgáskor szokott megtörténni. Mozog pedig eszmékben a' gondolás, midőn sem a' létnél sem a' fogalomnál nem vesztegel elvontan; hanem úgy fogja föl a' létet, a' hogyan az a' fogalomtól át van hatva, és a' fogalmat, a' hogyan az a' létet áthatotta.

Az érintettek közül akármelyik irányban mozogjon a' gondo-

lás, annyi világos: hogy önmagát gondolatokban teszi; hogy a' tevé-
vés bizonyos törvények szerint megy véghez 's hogy e' törvények
és gondolatok benső viszonyban állanak egymáshoz. Minél fogva a'
gondolkodásbani igazságot ezen szempontokból kell vizsgálni. Kül-
önösen

a) A' gondolás önmagát gondolatokban teszi. Minden gondolat
tény, melly a' többi gondolathoz, mint ugyanannyi tényekhez vi-
szonyban áll. E' szempontból ítélve igaz a' gondolat, ha a' vele vi-
szonyban állókkal megegyez; különben nem igaz. Továbbá a' gon-
dolat önmagához viszonyában tekintve, mint önmagában megkülö-
nített egység, igaz, ha benső határozatai megegyeznek; különben
nem igaz. Végül mivel a' gondolat a' főbb gondolatokat tartalom
gyanánt magában foglalja, ő pedig az alsóbbakban szinte tartalom
gyanánt előfordul, világos a' gondolatok' összérü viszonyából: mi-
szerint a' gondolatok' igazsága a' valamennyi gondolat' benső meg-
egyezésében áll.

b) Midőn a' gondolás önmagának tevése által a' gondolatokat
előhozza és azokat szervezi; bizonyos, saját, eredeti határozottsá-
gából folyó, egyetemes, szükségképi törvényeket követ. Ezekre vo-
natkozólag igaz a' gondolás, ha velők megegyez; különben nem igaz.

c) A' gondolatok nincsenek a' gondoláson kívül, valamint a'
gondolás sincs a' gondolatokon kívül. Különböznek mégis egymástól.
A' gondolás valamennyi gondolaton túlterjed 's azokat mint részeket
egységbe olvasztja. Azonfölül az eredeti és szükségképi törvények
sincsenek a' gondoláson kívül; mert épen azon módokat fejezik ki,
mellyek szerint a' gondolás a' gondolatokban önmagát teszi és azo-
kat egymásrai viszonyítás által bensőleg egyesíti. Minek különb szem-
pontu felfogása után így lehet a' subjectiv igazságot meghatározni:
1) a' subjectiv igazság a' gondolásnak önmagávali megegyezése; 2)
a' gondolásnak önmagávali egysége; 3) a' gondolásnak önmagávali
azonsága.

C) Meghaladvák eddig az igazság' lényeges oldalai 's kiemel-
vék bennök azon elemek, mellyek a' kitűzött feladat' természetéhez
képest kiemelendők valának. És mi a' nyeresemény? Két egymás el-
lenében álló eszmekör. A' létigazság nem azonegy a' gondolásával,
a' gondolási sem azonegy a' létivel. Mindenik kör jogot tart az igaz-
sághoz és nem engedi magát a' másik által elűtetni. Az igazság bir-
toka mindenik körnek. Mindenik teszi önmagában az igazságot. Sőt
mivel az iménti körök az igazság' eszméjének körői, 's mint ollyan-
ok, különb ugyan, de mégis bensőleg összefüggő részei az igaz-
ságnak, mint egésznek, látható: miszerint inkább ők birtokai az
igazság' eszméjének, melly magát azokban, a' köztük fennálló vi-
szonynál fogva szervezőleg teszi. Viszonyban áll tehát a' létigazság
a' gondolásihoz, a' gondolási szinte viszonyban áll a' létéhez, végre
a' két viszony valódiilag véve, azonegy. Ezeknek nyomán az összérü

vagyis concret igazság is három fejlődési fokon megy keresztül. És pedig

a) az első fokot teszi a' létileg összerű azaz real-ideális igazság. Alapja e' mondatban rejlik: a' lét viszonyban áll a' gondoláshoz. Itt a' lét határoz, a' gondolas pedig meghatároztatik vagyis a' lét' határozatai, határozatai a' gondolásnak is; a' lét' törvényei, törvényei a' gondolásnak is. Itt a' lét túlnyomósággal bír a' gondolas fölött. A' gondolas alkalmazkodni tartozik a' léthez. Minek megtörténhetése végett szükséges, hogy közöttük valami rokon legyen. A' lét ugyanis magához csatolja azt, a' mi vele a' gondolasban rokon 's ez által túlnyomóvá lesz. Azon valami pedig, a' mi vele a' gondolkodásban rokon, nem lehet más, mint a' lét.

Általában véve mindaz létnek mondatik, a' mi a' gondoláson kívül 's ettől függetlenül van; az, a' mi működve vesz részt a' gondolas előhozásában. Kívül, de egyszersmind előbb is van mint a' gondolas, az én és nem-én; mert a' gondolas e' két tényező' működése által hozatik elő. Sőt Sigwart állításaként a' lét' categoriájába tartozók azon törvények is, melyek szerint a' gondolas előhozása végbe megy. A' mennyiben tehát a' gondolas a' közvetlenül adott léttel, vagyis az egymáshoz lényeges és nem-lényeges viszonyban álló, egymásra munkáló lények által előhozott tényekkel megegyez, igaz; különben nem igaz. Ebből kihozhatni a) hogy a' tárgyilag összerű igazság a' gondolásnak a' közvetlen valósággali megegyezésében áll. E' meghatározáson nyugszik az empirismus' tág szerkezete.

Azonban hamindjárt ezen első fok szerint meghatároztatik is a' gondolas a' lét által, egyetemítő működésének természetétől még sem fosztatik meg; minek következtében keresztülhatván a' lét' külső és belső határozatait, túlterjed azokon 's ezt téve a' rá határozólag munkáló létet saját fejlődésében fogja föl. Az önmagát fejlesztő lét teszi önmagát mint állandó és szükségképi a' változó és mulékony közvetlenségben. Itt két oldal fordul elő, a' külső és belső. Ez a' lényeg, amaz a' tűnemény. A' gondolas, a' mennyiben a' lényeggel megegyez, igaz; különben nem igaz. E' szempontból tekintve β) a' tárgyilag összerű igazság, a' gondolas megegyezése a' valóság' lényegével.

Továbbá miután a' gondolas a' lét' külső és belső oldalainak egymáshoz viszonyítása által mind a' kettőn túlterjed, világossá lesz: hogy a' lények, jóllehet sokféleségre nézve egymástól különböznek, bensőleg mégis szorosan összefüggnek egymással. A' különböző lények' tevése különb tevésmódot, az ugyanazon lények' benső összefüggése ellenben rokon tevésmódot mutat. Ezen okokból ítélve mindenik lény, mint különb egyediséggel bíró, csak neki tulajdon törvényeket, mint egyetemiséggel is bíró pedig öntevésekör olly törvényeket követ, melyek valamennyi lényben közösek. De sem az egyedi sem az egyetemi törvények nincsenek a' valóságon kívül, ha-

nemcsak abban és az által. Ezen összerűen vett törvények természetieknek mondatnak. És ezeket illetőleg γ) a tárgyilag összerű igazság nem más mint a gondolásnak megegyezése a lét természeti törvényeivel, a lét természeti törvények szerinti szervezésével.

Az önmagát természeti törvények szerint szervező lét folytonosan működik. Mint működő saját működésén kívül nincs, hanem csak abban és az által; mert azon túl nem terjed. De a gondolás is működés, még pedig olyan, mely a tér és időbeni szervezésen keresztülhat, annak törvényeit megismeri s ez által a lét egész szervezésén túlterjed. Ámde a mi valamin túlterjed, fölötte van annak, a min túlterjed; ha pedig fölötte van, meg is határozza azt. Miből végre az is kiviláglik: hogy nem a lét határozza meg a gondolást, a hogyan az a tárgyilag összerű igazság fokán állíttatik; hanem inkább a gondolás határozza meg a létet. És ez veti meg alapját

b) a gondolásilag összerű azaz idealrealis igazság álláspontjának. Erről itélve a gondolás van viszonyban a léthez. Itt a fő nyomaték a gondolásra esik, nem pedig a létre. Itt a gondolás határoz, a lét meghatároztatik. Itt a gondolás határozatai, határozatai a létnek is; a gondolás törvényei törvényei a létnek is. Itt tehát a lét meghatározatlan levén határozatait a gondolástól veszi. Itt a gondolás önmagát függetlenül tevő s a létben lét által megvalósító működés. A független gondolás teszi önmagát s ez által a nem-ént, melynek ellenében én-né lesz. A gondolás, mint én, mielőtt magát tette volna, mint én, nem volt, valamint a nem-én sem volt, mielőtt az éntől tétetett volna, mint nem-én. A gondoló én alany, a gondolt nem-én tárgy. A nem-én, mint gondolt tárgy, csak momentuma a szabadon gondolkodó énnak. Az önmagát szabadon tevő gondolás teszi magát, saját, szükségképileg bennékelt tényeiben, mely tényekre nézve a valóság pusztá példává lesz. Minek következtében α) a gondolásilag összerű igazság a létnek megegyezése a gondolás szükségképeni tényeivel.

Ámde a gondolás szükségképeni tényei csak eredményei a saját, eredeti törvényei szerint működő gondolásnak, mely törvények categoriáknak is nevezetnek. Mivel pedig csak ezekben s ezek segédelmével határoztatik még a lét, azért is β) a gondolásilag összerű igazság a létnek megegyezése a gondolás szükségképi categoriáival.

Úgyde hogy a gondolás a létet a szükségképi categoriák szerint meghatározhassa és így saját tényeihez rokoníthassa, megkívántatik: hogy közöttük valami rokon forduljon elő. A gondolás categoriák szerint működve teszi önmagát s ez által meghatározza a létet is. De a lét szinte működik, midőn a meghatározást elfogadja. És így a működés közös, azon különbséggel mind a mellett, hogy a gondolásban tevőleg, a létben foganólag tűnik föl. A gondolás működve hat a létre s abban képességet talál a rokonulásra;

a' lét ellenben elfogadólag működik. Az érintett képesség mutatja, miszerint a' gondolás' működési módjai hasonlóak a' lét' működési módjaihoz. A' gondolás által előhozott tények gondolatok, a' gondolat' rokona pedig csak gondolat lehet. A' gondolás categoriái szerint szerkeszti a' gondolatokat; kell tehát a' létben is gondolatoknak működni, melyek hasonló categoriák szerint szervezik a' léteket. Minek okáért γ) a' gondolásilag összerű igazság, a' létbeni gondolatoknak megegyezése az ében létező gondolatokkal.

Szemügyre fogván mindazokat, mik eddig az iménti fokokon előterjesztettek, észrevehető: hogy az igazság olly egész, melly magát a' léti és gondolási oldalakban sajátterejüleg tagozza és szervezi. Innen

c) az általánosan összerű igazság' eszméje. Az önmagát tevő 's ez által önmagát összerűleg szervező gondolat közönségesen eszmének neveztetik. Vannak tehát eszmék az ében, vannak a' nem-énben is. Az eszmék, a' mennyiben az én és nem-énbeni élet' alapját teszik, ezen életnek általános, de bensőleg sokképen minőségelt törvényei szerint nyilatkoznak. Az önmagukat általános törvényekül kifejtő eszmék bensőleg szorosan összefüggnék 's ennél fogva meg is egyeznek egymással. Minek következtében α) az általánosan összerű igazság az eszmék' általános megegyezésében áll.

Továbbá a' léteket szervező eszmék szülik a' lét tárgyiságát, az ében szervezők pedig az én' alanyiságát. A' tárgyiság és alanyiság' egysége azonegy az észszel. Van tehát ész a' létben, valamint van az ében is. Az ész eszmékben működve nyilatkozik. Sajátsága az általánosság és szükségképiség. Van tehát általánosság és szükségképiség az ében, valamint a' nem-énben is. Az észben valamennyi eszme egy fő eszmében öszpontosúl. Ennek tekintetéből β) az általánosan összerű igazság nem más, mint az észnek önmagávali egysége.

Végtére mivel a' gondolás van és van a' lét is, kell olly lénynak is létezni, melly gondolva létezik és létezve gondol, mellyben a' gondolás azonegy a' léttel. Az illy lény önmagát szabadon téve magát önmagában meghatározza és tett határozatának önmagárai viszonyítása által önmagát megtudatolja és így ollyan lény, melly öntudással bír, mellyben tehát a' lét mindenkép azonegy a' gondolással és viszonttag. Ez a' szellem, mellyben az igazság' eszméje önmagába tér vissza. Miben áll tehát valódiilag az igazság' eszméje? Különb szempontokra ügyelőleg áll 1) a' szellemnek önmagávali megegyezésében; 2) a' szellemnek önmagávali egységében; 3) a' szellemnek önmagávali azonságában.

E' meghatározás az igazság' eszméjének szervezetében zár-fokozatot képez. Túl azon hiába keres az emberi elme tartalmát. Olly önmagában megkülönbített egész az, mellyből beható elemezéssel mindazt előzsendíthetni, mi az elsoroltban főlemelkedő módszer által napfényre lön hozva.

Nem tagadhatni ugyan, hogy az igazság e' vég szakon kerekített meghatározásánál több oldal lehet találni, melyek az értelmi egyoldalúságban veszteglő előtt nyomos czáfpontokul tűnhetnek föl; de az ész' összérőleg gondolkodó embere annál kevesebbé fog ezen megütközni, mivel éppen az illy oldalak' föltalálhatása tesz legbiztosabb tanúságot a' felhozott meghatározás' belső gazdagságáról. Kikerülhetlen sajátsága az az ész' álláspontjáról előfejtett eszmének, hogy leginkább ő lehet kitéve a' konzolgtató értelem' vagdalkozásinak.

Így például könnyen találkozhatik olyan, ki az iméntiek' halála után ezt gondolhatja: az olyan rendszer, mely a' bölcsészet' tartalmát illy módon fogja föl, nem lehet más, mint a' már czerszer is megczáfolt spiritualismus. Egy másik megértvén, hogy az igazság' eszméje azonítva lön a' szellem' eszméjével, s megemlékezvén arról, hogy az általános szellem' eszméje éppen Hegelnél játsza a' fő szerepet, csakhamar azon ötlettől fog meghódíttatni, hogy ez a' rendszer bizony mégsem egyéb, mint a' már nálunk is nem csekély *cerimoniával* elátkozott többször, elátkozott hegelismus. Hogy az illy ötletes szesszenések, pathologica! szempontból tekintve, nagyon tanulságosak, magától értelik.

Azon rendszer, melynek álláspontjáról az eddig előadottak szerkesztve lőnek, concretismus nevet viselend. Már e' név is mutatja, hogy e' rendszer a' realismust, idealismust, real-idealismust és ideal-realismust is magában foglalja, de csak azon oldalakat illetőleg, melyek bennök igazak; mert az ötletszerű aggatékok nem tartoznak a' bölcsészeti szervezethez. A' bölcsészkedő nem azt nézi, hogy mit gondolhat valaki a' tárgynál, sem nem egyedül azt, hogy mit gondolt valaki a' tárgyról; hanem azt, hogy mit kell gondolni belsükségileg magában a' tárgyban. E' három szempont közt fölötte nagy a' különbség, mit az ötletes ítészeknek alig lehet eléggé ajánlani.

Spiritualismust illetőleg e' közt és a' concretismus közt ismét nagy a' különbség. A' spiritualismus a' spiritust a' materiának ellenébe teszi, elvonván ettől mindent, amannak pedig különös előszereteltől mindent tulajdonítván. A' concretismus ezt azon oknál fogva nem teheti, mert szerinte a' spiritus nem bír önállósággal. Tehát nem is létezik? kérdezhetné itt a' spiritualista. Mint önálló lény, nem; de létezik mint lényeges momentum egy magát öntevőleg előfejtő alaplényben.

Ugyanis minden élőben van egy középlény, mely valódi forrása a' feltűnő életnek. Maga a' szervezet, vagyis a' bizonyos eszmék szerint egy egészzsé alakított lény sokaság valódilag nem él; hanem él azon középlény, mely az úgy nevezett, de igen bálul felfogott természettől előkészített lény sokaságot saját önállósági állapotában működési hatályával meghódítja és annak segedelmével saját eredeti eszméit ér és időben megvalósítja. Tulajdonképen tehát csak

azon önálló középlény él, mely az őt körülvevő burkot előhozza, fentartja és folytonosan szervezi. Csakhogy nem mindenik élőben fejlődik elő az illy középlény egyenlő fokozatokon keresztül.

Az emberbeni középlény három lényeges fokozaton mehet keresztül. A' mennyiben az ő egyéniségéről tanúságot tevő burkot szervezi, 's ez által magát minden más lénytől megkülönbéztetett lénynak mutatja, lélek; a' mennyiben önmagáhozi viszonyában saját egyetemeniségét 's ez által a' közte és a' többi lény közt fennálló valódi közösséget tudja meg, én; a' mennyiben pedig saját egyediség- és egyetemeniségét összerítetten szabad öntevés által ki-, be- és előfejtí, szellem nevet visel. Tehát a' lelkeség, éniség és szellemiség a' bennünk élő középlény' lényeges momentumai. Mi a' szellemi fejlődésfoknál magasabbat nem ismerünk. Létezik tehát bennünk egy középlény, mely midőn önmagát saját, eredeti rendeltetésénél fogva lelki, éni és szellemi fokain keresztül előfejtí, élve tanúsítja saját mibenlétét.

Gondoljon ezen középlény szellemi fejlődésfokán akármit, mindenben csak önmagát gondolja; mert a' gondolt tárgyban csak önmagát igenli. Akarjon bármit, mindenben csak önmagát akarja; mert az akart tárgyban tulajdon gondolatait valósítja meg. Lehetetlen is, hogy a' működő erő működve önmagát ne igenelje. A' mi pedig működve önmagát igenli, az önmagát meg nem tagadhatja.

Miknek érintkezési pontok gyanánt történt megemlítése után nem nehéz átértetni, hogy minden, a' mi igazán van, az úgynevezett általános szellemhez lényeges viszonyban áll. A' lényeges viszonynak fő bélége a' szükségképiség.

Ugyanilly szükségképiség bélyegzendi tehát az ember' viszonyát is az igazsághoz. Vagy más szavakkal, az igazság az embernek szükségképiségben nyilatkozik meg. Innen azok' állítása, kik így okoskodnak: minden, a' mi igaz, ránk nézve szükségképi és viszonttag. Innen azok' ítélete is, kik azt vítták, hogy a' bölcsészet a' mindenségben csak azt tárgyalhatja, a' mi szükségképi.

Az itt megérintettekből föladatunkra nézve nagyon jelentékeny következmények származhatnak. Kiviláglik ezekből, hogy az igazság adott, nem pedig szabadon szerzett tárgyiaság. Nem is fejthet az ember önmagából ki mást, mint azt, a' mi már benne eredetileg megvan. Továbbá mivel az emberi középlény, mint szellem, a' mindenség' viszonylagos egysége, következőleg alája van vetve az őt föltétező általános szellemnek, mint a' mindenség' általános egységének: az ember benvan az igazságban, mint lényeges elemében, valamint az igazság is benvan az emberben, mint áthatott nyilatkozmányában. A' mennyiben az ember benvan az igazságban, ez határozó, az ember pedig elfogadó viszonyban létezik. A' mennyiben pedig az igazság benvan az emberben, rá nézve az ember alany, az igazság ellenben tárgy.

Az ember' azon működése, melyben az alany és tárgy ténye-

zök gyanánt fordulnak elő, tudatnak szokott közönségesen nevezetni. A' tudat, mely magára az alanyra viszonylik, öntudat nevet visel. „Az öntudat, úgymond Staudenmaier, tudása az embernek önmagáról, azaz tudás saját létéről és tudás ezen tudásról. Ezen öntudásból természetes következés gyanánt foly, hogy az alany, mely magát szemléli, tárgy is egyszersmind, mely szemléltetik. Az alany és tárgy' egysége pedig maga az igazság. Nem lehet ránk nézve igazság, mely oly szembetűnő volna, mint az öntudaté. Az öntudat oly tény, mely mindenképi bizonyossággal bír.“ Ugyanazon erő szerint az teszi előnyét a' mi szellemünk és lételünknek, hogy az igazság eredetileg és szükségszerűleg benne van; mert e' nélkül sem az igazságra, sem az igazságban életre nem volna az embernek rendeltetése. Minden föladat, minden rendeltetés, melynek megvalósítására törekszünk, szellemünk' eredeti mivoltában gyökerül. A' rendeltetés nem lehet a' lényen kívül hanem csak azon belül. Valami mindenkép ismeretlen után nem érzünk magunkban vonzódást. Tehát azon lényeges és szükségképi viszonynak is, mely köztünk és az igazság közt fennáll, a' mi öntudatunkon kell alapúlnia.

És hogy ez csakugyan úgy van, a' hogyan Staudenmaier mondja, annak csálhatlan tanúságát látjuk azon szünetlen vonzódásban, melylyel mi az igazság' megismerése iránt viseltetünk. E' lényeges és szükségképileg fejlődő viszony' érzése ösztönözi a' bölcsészt, hogy mindenben csak azt szemlélje ki, a' mi igaz és hogy az igazságról általában épen oly bizonyossággal bírjon, minő, mindenkép csálhatlan bizonyossággal bír, saját létéről; mert az igazságnak csak illy alakban bírása fogja őt teljesen megnyugtadni. De miben áll az illynemű bizonyosság? Erről más alkalommal.

— Ez után

HUNFALVY PÁL lt.

olvasta *Plátón' Politeia* című munkájának vázlatát, melyben a' hires athénei bölcsnek nézetei az állam' eredetéről, a' benne lakók' különböző foglalatosságairól és mindeniknek rendeltetéséről, a' nevelésről, a' kormány' mivoltáról és céljáról adattak elő.

KIS GYÜLÉS, NOV. 25. 1850.

(A' philosophiai és társadalmi tudó' osztály' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az illető osztályokból: *Döbrentei, Fogarasy, Szilasy rend., Karvasy, Lukács, Pauler, Wargha Istv., lev. tt.* — Más osztályokból: *Kubinyi Agoston tiszt. tag. — Bajza, Balogh, Erdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss K., Szemere rr. tt. — Hunfalvy, Karácson, Nendtvich, Repicky, Waltherr, Wenzel lev. tt.*

WENZEI GUSZTÁV lt.

az összehasonlító jogtudományra kérte ki az ülés' figyelmét, mely mint a' jogtan' egyik legfontosb ága, önállólag csak az újabb idők-

ben kezdett tárgyalni, 's mellyről előadó, az oktatási szabadság' elvét élvezve, a' pesti egyetemnél ez évben először tart nyilvános előadásokat. E' tudománynak, melly az egyetemes emberiség' jog-életét teszi vizsgálatai' tárgyává, jelentőségét akarván felmutatni, ez alkalommal jogtörténeti és jogirodalmi előzményeiről és feladatáról adta elő nézeteit, ez iránti anyagi tárgyalásait más alkalmakra halasztván.

A' legrégibb korban, így szóla előadó, midőn minden népnek külön nemzeti és vallásos elveken alapuló jogélete volt, e' tudománynak legszükségesebb feltétele hiányzott. Mert közös szempont nem létezett, melly alatt a' külön népeknek egymástól annyira elütő intézeteit és jogelveit egyesíteni lehetne. A' *görögök*' virágzó kora czélunkra nézve szinte nem bír különös nevezetességgel; mert népéletökben a' politikai momentum túlnyomó lévén, jogéletek tisztán ki nem fejlődhetett, és gyakran tetemesen volt megzavarva. Bármilyen tanulságosak is tehát a' statustudomány' szempontjából p. o. Aristoteles és Plató' munkái; bármilyen érdekesek több görög köztársaságok' politikai intézetei: az összehasonlító jogtudomány mégis általok csak keveset nyerhet.

Fő fontosságuk ellenben e' tekintetben a' *romaiak*. A' *romai jog* a' romai statusnak világbirodalommal alakulása által, de még inkább azon hatályos tényezőknél fogva, mellyek a' romai nép' jog-életét mind tartalmára mind eredményére nézve azóta többé el nem ért nagyszerűsége, és jogkönyveit világtörvényi jelentőségre emelték, részint közvetlen, részint közvetve a' későbbi kor' minden nemzetei' jogrendszerére és törvényhozásaira mély befolyást gyakorolt, 's ez által az összehasonlító jogtudománynak mindeddigi legbiztosb tudományos alapjává lön. Főképp a' *romaiak*' úgy nevezett *jus gentium*, a' romai jogtudósok' eszélyének legjelesebb eredménye, utat tört, mellyen az új kor' u. n. összehasonlító jogtudománya a' sikernek alapos reményével tovább haladhat.

De a' romai birodalomnak szétbomlásával körülmények álltak be, mellyek mindinkább más irányba vonták az emberiség' kulturáját. A' jogélet is részesült e' változásban, 's így rövid idő múlva új jogrendszerre találunk, melly, ha nem benső tudományos értékére, de hatására nézve a' romainál nem csekélyebb jelentőségű. Ez az u. n. *jus canonicum*.

A' keresztyén vallás már a' romai birodalomban uralkodóvá emeltetvén, később az ú. nev. barbar népekhez is elhatott. A' keresztyén egyház így a' nyugatromai birodalomnak elenyészte után minden keresztyén népeknek új társadalmi viszonyainak rendezésébe hatályos befolyást nyert 's alapintézzé lön, mellyből sok tekintetben azoknak jogélete is kifejlődött. Így támadt a' kánoni jognak tekintélye, mellyet minden keresztyén népek nem csak egyházi, hanem világi jogkérdésekben is tiszteltek, 's melly ennél fogva a

XVI. századig általában az egyetemes keresztyénség' közös jogának tekintelt.

A' reformatio a' kánoni jognak világi dolgokban tekintélyét, mely már az előtt ezen oldalról megtámadások' következtében némikép meg volt ingatva, végkép megdöntötte. A' XVI. és XVII. században külön állva találjuk megint a' keresztyén státusoknak és népeknek joglétét.

De a' francia befolyástól, mely a' westfáliai békekötés óta általában Europa' műveltségi állapotaiban észrevehető, a' különféle státusok' jogrendszerei és törvényhozásai sem maradtak mentek. Ez mindazáltal meg nem mérközhetik azon befolyással, melyet előbb a' romai és a' kánoni jog az emberiség' társadalmi viszonyaira gyakorolt. A' francia befolyás feltűnik főkép a' codificationalis irányban, mely a' múlt század' közepe óta lett nevezetes, jogéletben és jogtudományban. Szalay László tagiársunk erről a' Budapesti Szemlében 1840. szépen értekezett. Tudva van e' tekintetben, hogy Napoleon császár' győzdelmei által a' francia törvénykönyvek Franciaország' határain kívül is több más európai országokban behozattak.

Es ezeket szem előtt tartva, miután Angolország'nak az egész világot átölelő hatalma a' korunk' öntudatában és meggyőződésében gyökerezett legfőbb jogelveket, p. o. a' személyi jog' elismerését és elsajátíthatlanságát, a' tulajdonjog' szentségét stb, practicus úton az egész földön, és pedig nem siker nélkül általános érvényességre emelni, és nekik a' győzdelmet kivívni törekszik; miután Franciaországban a' codificáló irányon kívül Montesquieu' híres munkája „Esprit des lois“ mellynek vizsgálatait az összehasonlító jogtudomány csak tovább folytatja és magasbra emeli, úgy az egyetemes literatúrában, mint névszerint a' jogtudományban megtette a' maga hatását, és ez irányban méltányoltatik is; miután a' németeknél is egy részről az úgynevezett jogtörténeti iskola Savigny' vezérlete alatt a' jog' pozitív anyagával alaposabban mint az előtt tudva volt, megismertetett; más részről az újabb philosophia, főkép Hegel' rendszere a' történeti ismereteket szinte bevonta a' philosophia' körébe és azokat philosophiai szellemmel áthatván, a' történetet általában, 's név szerint a' nemzetek' joglétét tisztább színben tüntette fel előttünk: — úgy látszik, az összehasonlító jogtudománynak is le van már téve biztos alapja; 's reménylhetni, hogy mindennemű előkészítő vizsgálatoktól támogatva, rövid idő alatt magának szintazon állást fogja kivihetni, mellyel már jelenleg testvértudományai, u. m. az összehasonlító nyelvtudomány, az összehasonlító geographia stb, bírnak. Mi eddig e' tekintetben tudományos úton történt, u. m. Saint-Joseph' munkái: *Concordance entre les codes civils étrangers et le code Napoléon, entre les codes de commerce, és entre les lois hypothécaires*; — Zachariae és Mittermayer' folyóirata: *Kritische Zeitschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft des Aus-*

lands (1828 óta) és néhány más német tudósok vizsgálatai, csak kezdet gyanánt tekinthetők.

A jogtudomány általában a jogeszmét, annak külön iránybani kifejlődését és a társadalmi lét külön viszonyai szerinti nyilatkozatát ismerteti meg. Helyesen mond e tekintetben Ulpianus: „*Jurisprudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia.*“

Ezen ismertetésben különféle szempontok fordulnak elő, melyek a tárgyilagosságot értelemben, azaz „kötelező szabályok” rendszerösszegének „vett jog” több ágra felosztásának és az alanyi értelemben jogtudomány több rendszerek szerinti tárgyalásának szolgálnak alapul.

Tárgyára és ez iránti terjedelmére nézve különböztetünk: köz- és magánjogot, általános és különjogot, rendszerinti és kivételes jogot stb.

Alanyi felfogásra nézve különbséget teszünk az egyes státusok vagy népek joga, és azon jog közt, mely több státusokat vagy népeket, vagy az egész emberiséget illeti.

Végül tudományos tárgyalásra nézve bölcsészeti, történeti és dogmaticus; továbbá az egyes jogokat külön tekintő, és az összehasonlító rendszert különböztetjük meg.

Az összehasonlító jogtudomány 1. Mindenek előtt a jogéletet veszi szemügyre, magában, és a mint egyes státusokban és nemzeteknél kifejlődik. Kettős szempont szolgál itt zsinórmértékül: egyetemes, mely a státusokat és népeket mint az emberiség egyes tagjait tekinti; és különös, mely őket egyéniségek szerint veszi.

2. Különös figyelmet fordít az ezen úton keletkezett jogrendszerekre és törvényhozásokra, mind régebbekre, mind újabbakra; mindnyájánál főképp alapeszméit és jellemét tekintvén.

3. Különféle jogintézetek és jogviszonyok, melyek különféle státusokban és különféle népeknél léteznek; benső természetöknél fogva ezeknek jogéletében gyökereznek. Ebből kifejlődésök, és hol jogszokások, hol törvények általi szabályozások, mint általában a jogtannak, úgy névszerint az összehasonlító jogtudománynak is fő feladatai közé tartozik.

4. A valamely státusban vagy népnél létező jogrendszer csak akkor felel meg az ész kívánalmainak, ha a jogeszmé a társas lét minden viszonyait áthatja, úgy hogy ezek a jogeszmének csak mindannyi nyilatkozatai, melyek utólagos megismerését közvetítik. Ezen megtestesülése által a jog a tények világába lép, s így szinte mint történeti tényező különféle irányban soknemű intézetekké fejlődvén ki, e szempont alatt különös tanulmányok tárgya lehet. Az imígy keletkezett intézeteket valamint általában a jog testettségét, tényleges következményeit anyagul véve, az összehasonlító jogtudomány a jog természetét ezen oldalról is megismerteti, s mindnyá-

jokat egy pontban egyesítvén, és következményekből elvekre visszamenvén, a) a jog fő elveit tisztábban látja és hatásukat világosabban fogja fel, b) a jogélet' egyes tüneteit és tényeit is való jelentőségekhez képest méltányolja.

Azon elméleti cselekvés, mely által mindez történik, a' *magasabb értelembeni összehasonlítás*. 'S minthogy a' közértelembeni összehasonlításnak feladatánál, t. i. többnemű tárgyakkal egymásmelletti megvizsgálásánál meg nem állapodik; hanem tovább menve tárgyat-lényegileg áthatja, és annak elvei szerinti felfogását kieszaközlteni törekszik: világos, hogy magában foglalja mindazt, mi a' jog' önálló rendszeres felfogásának feltétele; világos tehát az is, hogy a' *magasabb értelembeni összehasonlítás önálló jogtudományi rendszernek alapját teheti*. Egyébiránt megjegyzendő még, hogy az összehasonlító rendszer egyedül a' pozitív jogot illetheti; 's hogy a' bölcsészeti jog más úton fejt meg a' jogeszmét.

Ezt tekintetbe véve, világos, hogy a' mint az összehasonlító rendszer általában a' természet és pozitív tudományokban eddig már igen nevezetes eredményeket eszközölt, p. o. az összehasonlító boncztanban, állattanban, az összehasonlító nyelvtudományban, földleírásban 'stb, így biztos reményünk lehet, hogy általa a' jogtudomány is sokat fog nyerni.

— Ez után

HUNFALVY PÁL II.

folytatván a' múltkor megszakasztott *plátóni köztársaság'* vázlatát, utána következett az Arisztotelesz' bírálatát mind az állam' létéről, mind különösen a' nők' rendezéséről és a' birtok' viszonyairól, melyben az Plátón' tévedéseit kimutatja. Befejezte előadását néhány észrevételekkel, melyek arra szolgálnak, hogy az olvasó azon szempontot megtalálja, melyből Plátón köztársaságát megítélni kell.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, NOV. 25. 1850. 6. ór.

Nemlé. gróf Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen Kubinyi Ág. tt. — Bajza, Balogh, Döbrentei, Érdy, Fogarasy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kiss Kár., Szilasy, Szemere rr. tt — Csatsko, Hunfalvy, Karácson, Karvasy, Lukács, Nendtvich, Pauler, Repicky, Waltherr, Wargha, Wenzel lev. tt.

PAULER TIVADOR II.

Frank Ignác törvénytudomány-osztályi elhúnyt lev. tag' emlékeztet a' következő beszéddel ünnepelte.

A' halál' közös törvényének súlyát legmélyebben akkor érezzük, Tisztelt Academia, midőn körünkben váratlanul, rendkívüli alakban tapasztaljuk hatását.

Az elvesztett társ, barát vagy rokon fölötti fájdalomhoz, saját gyengeségünk, nemünk' gyarlóságának, jövőnk' bizonytalanságának érzete járul; kínosan érezzük magunkat emlékeztetve földi létünk'

mulékonyására, melynek vég határaihoz gyakran olly közel állunk, midőn az élet' pezsgő erejének öntudatában, még hosszú ideig élvezhetőknek véljük annak örömeit.

Ezen tapasztalati állítás' igazságát mélyen érezték számosan közölünk, Tisztelt Academia! midőn *Frank Ignác*z tagtársunk' váratlan és megdöbbentő halálhírért vevők, ki ez idei martius 4. egy sötét pillanatban, önmaga erőszakosan szakasztá félbe a' tudományok' művelésének szentelt munkás életének fonalát, számos tisztelői és barátjai' érzékeny fájdalmára, azon intézeteknek, melyeknek tagja volt, pótolhatatlan veszteségére.

Midőn tehát én e' körben felidézem emlékezetét, hogy rövid pillantást vessek életfolyamára, nem teljesítem egyedül taglársi kötelességemet, nem hódolok kizárólag a' rendszabályok' hideg betűinek, hanem leróni ohajtom némileg a' háladatosság és kegyeletnek szent adóját is azon férfi iránt, ki ifjúságomban tanítom, később tiszt- és tagtársam, az élet' minden viszonyaiban jóakaróm volt; mit csak úgy vélek teljesíthetőnek, ha tova minden hízélgéstől, híven festendem jellemét, mert egyedül az igazság' szoros megtartása által ülhettük meg méltán azoknak emlékét, kik az igazság' utáni törekedést életök' fő feladásának tekinték.

*Frank Ignác*z született 1788. martius 24. Nagy-Károlyban Szatmár megyében, szegényebb sorsú, de tisztességes polgári rendű szüléktől. Elemi oktatását anyavárosában nyerte, ugyanott kezdette és végezte gymnasiumi tanulmányát is, a' kegyes szerzetbeliek' közeptanodájában; befejezése után vezéreltetve tanítási hivatásától, melynek utóbb olly kitünő jeleit adta, 1803. sept. 29. *Jeromos* szerzetesi melléknévvvel az ájtatos iskolák' rendébe lépett, melly honunkbani fenállása óta, ezerek' hazafiúi nevelése és tagjainak buzgó munkássága által, döntő hatással volt honi művelődésünk, nemzeti irodalmunk' fejlődésére. Mint a' rend' jelöltje két évig Privigyén vetette meg classicaí műveltségének bővebb alapját; utóbb Selmeczbányán az alsóbb diák iskolák' három évi tanításával (1806—8.) kezdette meg a' nevelésnek nehéz de áldásdús pályáját; a' bölcséleti tudományokat Váczon 1809. és 10. hallgatta azon sikerrel, hogy az utóbbi évi augusztus 26. a' magyar tudomány-egyetemnél *Schedius Lajos* karbéli dékán által a' szépművészetek és bölcsészet' tudorává avattnék; 1811. Pesten a' nemzeti iskolákat tanította; de még azon esztendőben kilépván a' rendből, 1811—1814. a' pesti egyetemnél a' jog- 's államtudománynak szentelte erejét.

Azon férfiak, kik egyetemünk' hajnalában olly dicső nevet vívtak ki magoknak, hogy hazánk' legkitünőbb jogászai egyike, őket polgárisodásbani valóságos vezetőinknek, egy új aera' úttörőinek nevezé, nagyobb részt már leléptek tanszékeikről, helyeiket mások pótolák, és ezek közt egy sem volt, ki *Frank*' irányára, fejlődésére nyomosabb befolyást gyakorolt volna; rendkívüli szorgalmát azonban a'

karbeli osztályozások, kortársai bizonyosságai és azon körülmény is kétség kívül helyezi, hogy már 1815. maj. 19. Vinkler Ignác' dékánása alatt jogtudorrá lett; később a' szokásos törvénygyakorlat után ügyvédi oklevelet nyert; 1819. pedig kitűnő pályázása' következtében, a' kassai kir. academiához a' magyar magán- és fenytő jog' rendes tanárává nevezetett.

Buzgó tanításán kívül, irói munkásságának itt bocsájtotta első termékeit közre, vezéreltetve azon meggyőződéstől, miszerint a' tanító' fő kötelességeihez nem csak a' tudománynak élő szóvali terjesztése, hanem hallgatói' haladása' segédszereinek előállítása is tartozik. Ezen „*Specimen elucubrandarum Institutionum Juris Civilis Hungarici*“ czimű (Kassán 1820. megjelent) munkájában, terjedelmesebb dolgozatainak mutatványául a' magyar polgári jog' előismereteit, és az adományok' tanát tárgyalá, nyíltan kijelentvén, miként az eddig követett rendszert mind saját vizsgálódásai, mind a' külföld' példáinál fogva kielégítőnek nem tartja; az érintett két tárgyhoz a' jogtudori koszorú' elnyeréseért 1815. írt az „*Adományok' eredetéről*“ szóló értekezésének töredékeit csatolá; ezekben a' szabad föld, és a' hűbérekhez hasonló adományok' eredetét, hazánk' ősidejéből származtatja; az utóbbiak' öröklésének megalapítását a' fiakra nézve sz. *István*nak, tágasb kiterjesztését *Kálmán*nak tulajdonítja: az adományok' honi eredetét elismervén, azoknak az általános hűbéri jogelvek szerinti fejlődését vitatja, és ezen állításának igazságát az adományok és hűbérek' történeti fejleményeinek azonosságából, bebizonyítani törekszik.

Kassai tanításának korszakába esik még *Észjogtani vázlat*a és *Magyar Büntetőjogtana*, melyek, habár csak kéziratban maradtak, szerzőjök' akkori elvei és nézeteire sokkal nagyobb világosságot derítenek, mint hogy azokat hallgatással mellőzhethetném.

Észjogi vázlatában, azon időszakban, midőn iskoláinkban nagyobb részt még Martini' tételei' nyomán, Wolfnak rendszere uralkodott, nyíltan rosszállá azok' véleményét, kik az emberi jogokat a' természeti állapot' jogkölteményére alapítják, a' helyett hogy azokat az emberi természetnek örökös változhatatlan forrásából merítenék; a' tudomány' rendszerére nézve, a' tételes jogban elfogadott felosztáshoz ragaszkodik, hogy illy módon a' bölcsészeti jogtan nem csak alapelveire, hanem külső alakjára nézve is, vezérfonalul szolgálhasson a' szabott törvények' tömkelegében; a' tulajdonjogot nem az ész' törvényeiből, hanem a' nemzetek' tételes intézeteiből származtatja, határát az emberek' fentartási jogában találja, minél fogva a' végszükség' jogát pártolja. Az állodalmat a' természeti szükség' eredményének mondván, a' kormányalkat és a' fő hatalom' alanyainak meghatározásában, elismeri az emberi, szabadság' befolyását; a' kormányalkatok' bírálatában a' közügyek' nyilvános tárgyalását, a' főtanácsosok' felelősségét, az alkotmányos intézetek' korszerű általa-

kítását javallólag említi, és a tulajdonjogról kifejtett elveihez következetesen, a nemzeteknek csak birtokolási jogot tulajdonít.

Büntetőjogában, mely több tanintézetekben a legújabb ideig előadási vezérfonalul használtatott, az általános elmélet elvei mellett nyilatkozik; a büntetést az igazság's egyenlőségre alapítja, eredményét céljaitól, a jognak követelményeit a politicáéitól szorosan megkülönböztetvén, a jogi és alaki visszatorlás' rendszerét, és ennél fogva a beszámításnak tárgyilagoss mérszabályát pártolja, de mintegy érezvén tana egyoldalúságát, a büntetési jogon kívül, fenytő hatalommal is felruhazza az állodalmat, és ezen tekintetben az alanyi mértéket alkalmazandónak tartja. A különös részben a pártütés és felségsértésnek a törvényben megérintett eseteit, szorosan megkülönbözteti a meg nem érintettektől, csak azokra alkalmazza az 1715. 9. egész szigorát, míg ezeknek megfenyítését a bíró' böles belátására bízta; egyáltalán mind két munkában nézetei eredetiségének számos példaira akadunk, és Frankot még a bölesészeti irány' hívének tapasztaljuk, holott később meggyőződése egész hevével a történeti jogiskola' elveihez ragaszkodott.

Kitünő munkálkodásának kiérdemlett jutalmául, 1827. a magyar tudományegyletemhez a halhatatlan emlékü Kelemen Imrének 1817. történt nyugalmaztatása után, hosszabb ideig árván maradt, és alig egy esztendeig Bognár József által ellátott hazai magánjog' tanszékére hivatott meg, hogy ritka tehetségeihez képest, nagyobb körben működjék a honi jog' alapos ismereteinek terjesztésén; milly sikerrel, milly buzgalommal teljesítette ezen hivatását hús esztendőn túl, annak élő tanúi számos az ország' minden részeiben elszórt hallgatói, kik a méltóságok' legfényesebb polezán is, elvkülönbőség nélkül méltányolva elismerék érdemeit, kitünő bizonyosságául szolgálnak munkái, mellyeknél fogva Szalay László tagtársunk őt a magyar jogtudomány' új korszaka' alapítójának nevével, méltán díszesíté.

Frank azon kevesek közé tartozott, kik a tanári pálya' nehéz feladásainak teljesen megfelelni képesek voltak. A tanító' fő hivatása az ifjakat a tudományok' szentélyébe vezetni, azok' jelen állapotjával megismertetni, a tárgyak' újságából eredő nehézségeket eloszlatni; de azt sikeresen csak élénk, lelkesített, figyelmet ébresztő és a hallgatók' felfogási tehetségéhez mért előadás által teljesíthetni, mert csak az valósítja a régiek' amaz alaptételét „*Viva vox plenius alit*“, csak az létesíti az academiai tanítás' céljait. Frank' előadásai az imént megérintett előnyökkel nagy mértékben bírtak; világosan észtani rendben fejtegette tudományának tanait, taglalgatta a szövevényesebb kérdések' elemeit, és ez által tanítványai' alaki művelésére, észtani következetes gondolkodásmódjuk' fejlesztésére határozó befolyással volt; meggyőződve a jogforrások' olvasásának nélkülözhetetlen szükségéről, azokra irányozta figyelmüket, a törvény- és döntvénytárból merített példákkal világosította fel tana' elméleti

tételeit; nem kevésbbé czélszerű volt vizsgálati módszere; ez nem annyira az emlékező, mint ítélő tehetség' kipuhatolására czélzott, minél fogva vizsgálatai tanításainak valóságos ismételései, gyakorlati felvilágosításai voltak, annál tanulságosabbak, minthogy a' felelő' hibás állításai' czáfolatába ritkán bocsájtkozván, azt további kérdések által, törekedett véleménye' ferde következményeire vezetni 's így azoknak hamisságáról meggyőzni.

Nyomos segédszerével szolgált „*Principia Juris Civilis Hungarici*“ czímű (1829. Pesten megjelent, két kötetű) munkája, mely a' tankönyvnek ama' két fő kellékét, a' rövidséget és teljességet olly kitünő fokozatban egyesíté, hogy még homályosabbnak látszó helyei is, kellő magyarázatuk után könnyen felfoghatóvá levén, az eszmék állandósítására épen rövidségöknél fogva, mutatkoztak legalkalmatosabbaknak. De nem csak oktatástani szempontból hanem tudományos belbecsére nézve is, ezen munkája honi jogirodalmunk' legbecsesebb termékei közé számítható; szerzője jártas a' külföldi jogirodalom' minden ágaiban, és ismerve annak haladásait, a' múlt században Heineke által Németországban honosított, és hazánk' tankönyveibe átszívárgott axiomatico-dogmaticai módszertől eltávozván, elveit és védveit nem önkényes értelmezésekből hanem a' hazai jog' tiszta forrásaiból meríté; a' tanok' elhelyezésében jogintézeteink' természetes összefüggésére különös tekintettel volt; a' pörbtörvényt a' jogok' tanától elkülönzé, sok tételeiben névszerint az adományok' elméletében elődjei véleményétől lényegesen eltért, a' törvényszéki gyakorlat' hibáit gyakrabban kimutatta, végre hogy hosszas ne legyenek, munkája befejezéséül a' vitályos jogkérdések' czélszerű tárgyalásának jeles példáját adá. Kézikönyvét 1836. az időközben történt változásokat tartalmazó toldattal bővítette, 's miután V. Ferdinánd 1844. az ország' rendeinek ismételve kijelentett kívánságára hajolván, a' tudományok' magyar tanítását elrendelte, annak nem annyira lefordításához, mint magyar nyelven át dolgozásához fogott, és azt rövid idő alatt befejezvé „*A' Közigazság' Törvénye Magyarhonban*“ czím alatt (Budán, 1845-ben) közre is bocsájtotta.

Ezen dolgozatában, melyben a' latin szerkezetnek szabatoságát sajnosan nélkülözzük, gyakrabban honi kútfők' hiányában az általános igazságnak elveit okoskodva fejtegette; írásmódjára nézve a' közösen elfogadott szabályoktól eltávozván, Verseghy' rendszeréhez ragaszkodott, sőt az irodalom, törvényhozás és törvénykezés' műnyelvét jobbadán mellőzvé, saját szerű kifejezéseivel élt, és ez által munkája' használatát az ifjúságra nézve tetemesen nehezítette. Eljárásának okait, könyvéhez csatolt véd és végszavában adta, a' nélkül hogy ebbeli nézetei akár az irodalomban, akár a' közéletben visszhangra vagy utánzókra találtak volna. Frank, hogy saját szavaival éljek: „bájos szép nyelvünk' jövő sorsát a' rohanó újítás' árjaitól“ féltette, és ennél fogva a' nyelvészek' hatását minél szűkebb

körre szorítani, fejlődését csak a' népelet által eszközöltetni ohajtá; ez ugyan általános világnézetéből magyarázható, de felőllo hogy ő, ki a' jogot olly gyakran hasonlította a' nyelvhez, mintegy megfeleltkezvén a' tudósok' véleményei és feleletei' határozó befolyásáról, a' romai és egyéb nemzetek' jogintézetei' kiképezésére, ezen tényezőnek működését épen hazai nyelvünkre nézve, olly csekély nyomatékúnak tartotta.

Magyar munkája' alapján őt társaságunk 1847. évi nagygyűlésén, a' jogtudományi osztály' ajánlatára levelező tagjául választá, minek következtében 1848. szeptember' 11. az „*Ösiség és elévülésről*“ szóló értekezésével beköszöntvén, körünkben helyet foglalt. Az érintett (utóbb Budán nyomtatásban is megjelent) értekezésben, az ösiség' fogalma és körének szorosabb meghatározása, különböző ágainak tárgyalása után, annak nem annyira megszüntetését mint czélszerű korlátozását javallja, és a' magyar birtokon átok gyanánt fekvő bizonytalanságnak fő okát az elévülés' hibás rendszerében, névszerint a' titkos tiltakozás' ismételtetésében, 's a' gyökeres levelek' erejének az általi fentarthatásában találja a' hitel' fölélesztésének egyedüli módját, a' Verböczy' hibás magyarázatából származott' elévülési hiányok' kiigazításába helyezvén. Berekesztésül meleg szavakkal ajánlá buzgó közremunkálását a' tudományok és haza' közös ügyeinek előmozdítására, de ebbeli szándokát meghiusítá a' viszonyok' hatalma, melyeknél fogva foglalkodásaink félbe szakadván és üléseink egy időre felfüggesztetvén, beköszöntő értekezése egyszersmind academiai működésének zárköve volt.

Nagyobb befolyást gyakorolt az egyetemnek ügyeire. Nem sokára kinevezése után 1830. a' törvénytudományi kar' idősbikévé, és ez által az egyetemi tanács' állandó tagjává lett; itt nem csak nyomos hatással volt a' tanácskozások' folyamára, hanem társai' bizalmából, több az egyetemnek érdekeit közelebből illető fontos okiratok' szerkesztésével bizatott meg; ezek közül az egyetemnek 1834. december 13. kelt ama' felterjesztése, mellyben könyvnyomdai tulajdonjogának csonkítása ellen erélyesen felszólalván, alapértéke' czélszerűtlen kezelésének 's a' tanulmányok' szomorú állapotjának élethű rajzát adá, szerzője' kitünő írásmódjának, és férfias jellemének egyaránt becses emléke marad.

A' törvénytudományi kar' igazgatóságát Markovics János és Úzovics' halála után hosszabb ideig, és időközben is azok' távollétében ideiglenesen többször viselte; 1832. augusztus 14. a' bekövetkezett iskolai évre az egyetem' nagyságos rectorává választatott; ezen minőségében 1832. october' havában felsőbb rendeletnél fogva adta át a' budai főgymnasiumot fényes, a' tárgy' komolyságának megfelelő beszéddel a' kegyes iskolák' rendének, mellynek hajdan növendéke és tagja volt. 1846. majus 2. érdemei' e ismeréseül folyamodása nélkül királyi tanácsossá neveztetett, és hogy a' magyar

vallás- és közoktatási minster által felállíttatni szándéklott főtanulmányi tanács' tagjainak egyike Frank leendett, biztos kútfőből állíthatom; 1848. és 1849. az időnként távollévő egyetemi rector' helyét pótolá, sőt ez utóbbi esztendei sz. Ivánhavában, a' közoktatási ügyek' élén akkor állott tagtársunk által, az egyetemnek vég rendezéseig annak igazgatóságával valóban meg is bízott; melyet eleinte vonakodva ugyan, de utóbb készséggel elfogadván, a' legnehezebb körülményekben szokott buzgóságával mind addig vitt, míg a' császári seregek' másodszeri bevonulása után, julius' vég napjaiban Bécsbe hívatott, hogy a' magyarországi jogügyekkel foglalkodó bizottmány' tanácskozásaiban részt vegyen. Ott ernyedetlen szorgalommal szentelte magát a' reá bízott munkálatoknak, melyeknek egyikében az ösiség' történeti fejlődését, természetét és az arra vonatkozó intézkedések körüli nézeteit terjedelmesen fejtegette; és ez tudomra munkásságának utolsó gyümölcse volt; mert nem sokára annak befejezése után, felháborodott lelki állapotjának súlya alatt összeroskadván, mártius' 4. a' reggeli órákban erőszakos halállal fejezte be munkás életét. Mi indíthatta ezen nyugodt kedélyű, szenvedélytelennek látszott férfit azon lépésre? őt, ki baráti körben az öngyilkosság' leghevesebb ellenzőjének nyilatkozott, és annak akármely körülményekbeni igazolhatását határozottan tagadá: az a' lélektani rejtélyek közé tartozik.

Búskomor sejtelmekkel távozott ugyan már october' havában bucsuzó barátjai' egyikétől, de februar' vég napjaiban kelt levelében nyomasztó kedélyhangulatának legkisebb jelei sem mutatkoznak; és hátrahagyott utolsó sorai, habár némileg sejtetik, de kellőleg fel nem világosítják borzasztó tettének indokait. Martius' 5. a' délutáni órákban, néhány honfiai csendben kísérek hült tetemeit az örök nyugalom' helyére, azon honnak határain kívül, melyhez hű ragaszkodását vég soraiban nem csak szóval, hanem tettel is bebizonyítá, midőn nagy gonddal, tetemes pénzáldozatokkal gyűjtött ritka becsű könyvtárát, közhasználatul Pest városának hagyományozá. És most, miután őt élete' folyamán át, egész a' sírig követtem, írói és tanári cselekvőségének hű rajzát adtam, szabadjon még néhány szóval tulajdonairól és jelleméről általában emlékeznem.

Frank kitünő elmebeli tehetségekkel, hív emlékezettel, éles ítéllettel bírt; mások' tekintélyére keveset hajtván, mindenben saját belátását követte, és ehhez még akkor is ragaszkodott, ha az általános véleménynyel ellentétben álló eredményekre vezette. Ritka szorgalommal idejének legnagyobb részét az olvasásnak szentelé; több régi és új nyelvek, nem különben terjedelmes könyvészeti ismeretek' birtokában, figyelmét az irodalomnak majdnem minden ágaira, még az isteni és orvosi tudományokra is kiterjeszté; főleg azonban a' jog- és államtudományok' minden részeiben érezte magát honosnak; a' tudomány' mélyéből merített, a' dolog' velejébe vágó

kérdései 's észrevételei, szigorlatok', vizsgálatok' alkalmával, a' pályázati dolgozatok' alapos bírálatai, kitűnő jártasságának kétségtelen jelül szolgáltak; a' romai jog' ismeretére nézve pedig páratlanul állott hazánkban; forrásai és irodalma, névszerint Warnkönig' e' tárgyú iratai, egész irányára és munkáira jelentékeny befolyással voltak.

A' classicusok' hő tisztelője, azoknak olvasására, fordítására tanítványait gyakrabban serkenté. Hegel' rendszere' tanulmányához nagy buzgósággal fogott, de munkái' többszörös átolvasása, sőt közönséges nyelvre lefordítása után végre, mint előttem ismételve állítá, azon eredményre jutott, miszerint egész eredetisége csak írásmódjának homályosságában áll, melyet csupa szemfényvesztésnek tartván nagy tekintélyét a' tömeg' felületes ítéletének tulajdonítá; a' hegeli rendszer iránti ellenszenvét átvitte az összes német bölcsészetre, sőt az eszményi, bölcsészeti irányra általában; és így történt, hogy Frank, ki fennebb említett irataiban a' bölcsészeti irányt követte, utóbb a' történeti jogiskola' elveihez ragaszkodván, a' bölcsészeti jogtant nem csak fölösleges, de veszélyes, a' közoktatásból kiküszöbölendő 's a' romai jog által pótolandó tudománynak tekintette; a' törvénykönyvek' rendszeresítésére irányzott munkálatokat mind annyi a' jog' természetes fejlődésével ellenkező merész kísérleteknek tartotta; holott, Tisztelt Academia! a' jogtudományt csupán hátra tekintő Janusfőhöz nem hasonlíthatjuk, és az, általános bölcsészeti elemek' hiányában, megfosztva egyetemiességétől, belső igazságának méltóságától, a' hatalmasok' önkényétől függő tételek' halmazává alacsonyodnék, melyeknek tanulása egy élet fáradalmainak becsével fel nem érne! — De térjünk vissza kitűzött tárgyunk' fonalához. Mint a' történeti jogiskola' követője, annak szempontjából tekintette és bírálgatta Frank az újabb világeseményeket is, minél fogva könnyen magyarázható, hogy a' korunkat átható 's átlengő eszmék és azokkal kapcsolatos követelmények iránt, rokonszenvvel nem viseltetett, de még a' nemzetiség' varázshatalmát sem méltányolta egész kiterjedésében; hasonló azokhoz, kik mivel az eszmék' lelkesítő tüztét önkeblökben nem érzik, félreismerve azoknak világrendítő hatalmát, mindenütt anyagi indokokat keresnek; kik a' keresztheadaknak buzgóságát egyesek dics- vagy kincsvágyának, a' XVI. század' vallási mozgalmait, melyek Európát lángba boríták, testvért testvére ellen fegyverbe szólítottak, néhányak' házassági hajlamának, a' világi fejedelmeknek az egyházi javak iránti vágyának, a' francia forradalom' oriai jeleneteit és következményeit Orleans' ármányainak, Mirabeau' bosszúvágyának tulajdonítják, ő a' nemzetiség-szülte lelkesedést, pártcélok' elérésére mesterségesen felkészített érzületnek vélte; de következetes önmagához, meggyőződése' tiszta forrásaiból eredett elveihez, az élet és tudományban egyaránt híven ragaszkodott; tiszteletre méltó ellentétben azokhoz, kik míg az eszmények utáni törekedést, a' haladást ajkaikon penge-

tik, az észnek uralmát dicsőítik, tetteikben ellenkező elveknek hódolva, külső érdekeiknek keblök' belső meggyőződését feláldozni egy perczig sem átallanak. Ezen jellemkövetkezetességével öszhangban volt Franknak önvisellete a' társas élet' minden viszonyaiban; tiszt-társaival megelőző és barátságos, hallgatói iránt nyájas és igazságos, saját foglalkodásaiban buzgó 's lelkiismeretes, mások' munkálatai' bírálatában szigorú de részrehajlatlan, mindenben és mindenkor őszinte 's egyenes lelkű, soha nem színlelt érzéseket, melyeket keblében nem táplált.

Minél fogva visszatekintvén életére, működésére, jellemére, bátran állíthatom miszerint halála veszteség a' tudományra, veszteség hazánk' egyetemére, de veszteség főleg reánk, Tisztelt Academia, kik oly sokat várhattunk közreműködésétől, és most a' helyett, hogy vele szövetkezve haladnánk az igazság' szent czélja felé, bús érzellemmel csak emlékének szentelhettünk néhány perczet, melyeket azon szívem' mélyéből fakadó ohajtással rekesztek be, hogy az élet' viszontagságai által megtört társunknak

„Szendergő porait béke lebegje körül.“

MAGYARHONI FÖLDTANI TÁRSULAT.

A' földtan (geologia) mint a' föld felületének vizsgálata és es-mérete a' természettudományok minden ágai között a' gazdaság, ipar és kereskedelem emelésére, és így a' közjólétre a' legnagyobb befolyással van, és ennek egyik leglényegesebb tényezője. Milly gazdag áldott hazánk mindennemű érzékekben, köszvényben, tőzegben, és más használatra alkalmas ásványokban, eddig inkább csak gyanítjuk, hogys-
sem arról biztos tudomásunk volna. Magyarország már most is a' legelső bányászatok közé tartozván senki sem kételkedik, hogy a' közgazdaság ezen jelentékeny ágának honunkban szép jövője van, mellynek előidézése földtani társulatunk egyik feladata. Hogy a' földtan művelése a' bányászat virágzására szükséges, mindenki átlátja, de azon sem lehet kételkedni, hogy a' gazdaság emelésére is lényegesen hat, és nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy minden ok-szerű gazdának földtani esméretekkel kell bírni; a' gazdaság alapja ugyanis a' föld levén, a' földtan vagyis a' föld esmérete első és nélkülözhetlen kellék, ha gazdaság alatt többet kívánunk érteni mint hagyományilag és tapogatódzás által nyert tapasztalások rendezetlen halmazát. A' föld esméretétől függ annak a' benne természetű nö-vények kívánataihoz mért helyes megválasztása és elkészítése, a' takarmány mennyiségétől és minőségétől pedig az állattenyésztés többé vagy kevésbé virágzó állapota. A' nyers termékek jósága és

bősége nélkül sem ipar, sem kereskedés nem virágozhatván, világos, hogy a földtan művelése és helyes alkalmazása az állodalom gazdaságát és virágzását eszközli.

A földtan kimiveléséből és alkalmazásából eredő hasznokat más országok régen átlátták, és részint az állodalmak magok alakítottak tetemes pénzösszegekkel ellátott testületeket a földtan művelésére, így Franciaország, Szászország, és különösen Angolhon, melly e célra évenként 85,000 pengő forintot áldoz, és legújabbán az ausztriai állodalom is, melly Bécsben birodalmi földtani intézetet állított, és azt évenkénti 40,000 pengő forinttal ruházta fel, részint pedig magán földtani társulatok alakultak, így Tirolban és Stájerhonban, mellyek már régebben működván jeles eredményekkel dicsekszenek. Hazánkban régen éreztetett egy illy társulat hiánya, és annak alakítása több versen megpendítettén, most csakugyan életbe lép, remélvén, hogy a köz részvét, melly az illy társulatokat máshol mindenütt felkarolta, minden szépet, jót és hasznost pártoló hazánkban is köz részvétre számolhat.

Hogy a birodalmi földtani intézet a magán egyleteket nem teszi szükségtelemmé, bizonyítja nem csak a tirol és stájerhoni már megvolt földtani társulatok további üdvös működése, hanem új illy-nemű társulatok alakulása Csehországban és Lombardiában; a birodalmi földtani intézet — mint kiadott tervéből világos — ügyis csak évek hosszú sora után fordíthatván figyelmét Magyarországra.

Társulatunk, mellynek gyakorlati iránya a következő lapokon olvasható alapszabályokból kitetszik, főkép két módon igyekezendik a földtant hazánkban meghonosítani és emelni, t. i. *nyilvános szakszűlések által*, mellyekben földtani esméretek közöltetnek és terjesztetnek, és *földtani utazások s kutatások által*, mellyeknek célja, hazánk minden vidékeinek földtani megvizsgálása és megismértetése. Ezen vizsgálatok eredményei lesznek a *földtani abroszok*, mellyekből a bányász, az erdősz, a mezei gazda, a képfaragó, az építész, az útkeszítő mérnök, az agyagból, más földnemekből vagy kövekből dolgozó mesteremberek és gyárosok 'stb. a magok köréhez szükséges tudományt meríthessék. Ezen felül hazánk minden vidékeinek valamennyi képleteiből mintadarabok fognak szedetni, és azok nem csak a magyar nemzeti muzeumban és ipartanodában tanulás végett mindenki szemléletére kiállíttatni, hanem más intézeteknek is ingyen szétosztatni.

A' MAGYARHONI FÖLDTANI TÁRSULAT ALAPSZABÁLYAI.

I. A' társulat célja és hatásköre.

1. §. A' magyarhoni földtani társulat magán-egylet, melly szoros tudományos kapcsolatban van a' cs. k. birodalmi földtani intézettel.

2. §. A' földtani társulat célja Magyarország minden vidékeinek földtani kutatása, és ennek következtében feltalálása és megismertetése mindenféle hasznos ásványoknak, érczeknek, kőszeneknek, építésre és más műipari használatokra alkalmas kőveknek.

3. §. A' magyarhoni földtani társulat szoros egybeköttetésben van a' magyar nemzeti muzeummal, minden a' társulatnak beküldött földtani példányok, ásványok, kővületek stb, a' magyar nemzeti muzeum tulajdonává válnak, és az ásványtani osztályba tételnek, joguk levén a' társulat tagjainak azok tudományos használatára.

4. §. A' magyar nemzeti muzeum ellenben a' társulatot ellátja ingyen gyűlésekre alkalmas teremmel, őrzi a' társulat iratait, és minden más ingó tulajdonát, a' magyar nemzeti muzeum tisztviselői felajánlván kész ingyen szolgáltatjokat a' társulat ügyei vezetésére, és az irományok vitelére.

5. §. A' társulat pénze a' nélkülözhetlen házi szükségeken kívül csupán és kizárólag utazásokra, kirándulásokra, ásatásokra, furatásokra, szükséges eszközök, földabroszok szerzésére, nyomtatásra, szóval csupán tudományos célra fordítatik.

6. §. Ezen társulat tudományos egyesület levén, bányanyitási, vagy más nyereszkedő vállalatokba nem bocsátkozik, hanem azon remélhető esetben, ha utazói által akár hasznos ígérő érczerek, akár kőszén-, kő-, tőzeg-, vagy más használható telepek tudomására és birtokába jutna, bányanyitásra a' társulat tagjaiból más magán-egyesület áll össze, melly egyesületben való részvétre minden legalább hat hónappal az előtt aláírt tagnak joga van; a' választmány teendői körébe tartozván, illy a' társulat kebléből keletkező egyletekkel a' társulat jogai átengedése végett egyezkedni.

7. §. A' társulat maga ügyeiben a' legnagyobb nyilvánosság, pénzei kezelésében a' legszigorúbb pontosság és felelősség elvét követi.

II. A' társulat tagjai.

8. §. A' társulat tagjai háromfélék: a) rendesek, b) pártolók, és c) tiszteletiek, mindnyájokat a' társulat oklevelekkel látja el, melyekért semmi díjt nem követel.

9. §. A' társulat rendes tagja lehet mindenki, a' ki ezen szándokát az elnökségnél, titoknoknál, vagy a' társulat közhírré teendő megbizottainál jelenti, 's az alapszabály szerinti köteleességeket pontosan teljesíti; ezen tagok mindenkor a' közgyűlésnek bejelentetvén.

10. §. A' rendes tagok a' társulatba léptök által kötelezik magokat: három egymás után következő évre a' társulat költségei fedezésére évenként öt pengő forintot fizetni; ezen összeg minden tag beléptekor, azonkívül minden január hóban a' pénztárnoknál vagy a' biztosoknál pontosan fizetendő.

11. §. Azon tagok, kik három év lefolyta után akármi okból a'

társulatból kilépni szándékoznak, kötelesek ezt a' társulatnak az utolsó év lefolyta előtt hat hónappal írásban tudtára adni; kik ezt nem teszik, azok újabb három évre kötelezetteknek tekintetnek.

12. §. Pártoló tagi okleveleket olly lelkes egyéneknek osztogat a' társulat, kik ennek pénzerejét legalább száz pengő forinttal nevelik, és ez által a' társulatot hasznos céljai elérésében hathatósan pártolják.

13. §. Tiszteleti tagokul olly jeles bel- és külföldi egyéneket választ a' társulat, kik vagy a' földtanban magokat kitüntették, vagy pedig a' társulatnak céljai elérésében lényeges szolgálatot tettek, ezeket a' nagy gyűlés tagjai ajánlatára szótöbbséggel választja.

14. §. A' társulat minden tagjai bírnak szavazási joggal, és ezt a' közgyűlésekben gyakorolják.

15. §. Azon tagok, kik jövő 1851-dik évi január elsőjéig lépnek a' társulatba, „alapító tag“ czímmel tiszteltetnek meg okleveleikben.

III. A' társulat belső rendezése.

16. §. Pártfogóul olly férfit választ és kér meg a' társulat, ki a' földtan iránt vonzalommal viseltetik, és a' társulat fényét és díszét emeli.

17. §. A' társulat választ elnököt, alelnököt, első és másod titoknokot és pénztárnokot, mindeniket három évre.

18. §. A' társulat tart köz-, szak- és választmányi gyűléseket.

19. §. Az elnök a' köz- és választmányi gyűlésekben az elnökséget viszi, a' társulat pénzügyeiben ő a' főfelügyelő, ő intézkedik a' társulat pénzei biztos kamatoztatásáról, a' választmány által rendelt pénzösszegek kifizetését ő utalványozza, s mind ezekért felelős.

20. §. Az alelnök az elnököt hatáskörében gyámolítja, és szükség esetében ennek helyét pótolja.

21. §. Az első titoknok viszi a' gyűlésekben a' jegyzőkönyvet, levelez a' biztosokkal, a' szakgyűlésekben a' beküldött tárgyakat bemutatja, a' gyűlések eredményeit a' lapokba igtatja, és az évenkénti közgyűlésben a' társulat tudományos munkálkodásáról értekezik.

22. §. A' másod titoknok az első munkáiban segíti, és szükség esetében ennek helyét pótolja.

23. §. A' pénztárnok a' társulat pénzeit híven kezeli, a' választmánynak levén felelős, és ennek tartózáván számadással.

24. §. A' társulat ügyeit választmány vezérli, melly a' tisztviselőséget is ide értve kilencz tagból áll.

25. §. A' választmányi tagok három évre választatnak a' közgyűlés által, ezeknek szakértőknek, és budapesti lakosoknak kell lenni.

26. §. Halálozás vagy kilépés esetében a' választmány a' tagok közül magát kiegészíti a' jövő nagy gyűlésig.

27. §. A' választmánynak jogában áll gyűléseiben való részvételre a' társulat bármelly tagját is meghívni.

28. §. A' választmány határozza meg a' teendő munkákat, a' megvizsgálandó vidékeket, ez nevezi ki az e' végre kiküldendő szakértőket, ez köt velök szerződéseket, és ad nekik alkalmas utasításokat.

29. §. A' választmányhoz intézik a' kiküldött egyének és utazók tudósításaikat, ehhez küldik a' gyűjtött tárgyakat, a' választmány nevezi ki a' megbízottakat, ez határozza meg a' társulat célja eléréséből eredő szükségeket, és azok megvételét, millyenek: szármak, földabroszok, könyvek; a' választmány körébe tartozik végre a' nyomtatás, és a' kebléből eredő magán egyletekkel való egyezkedés is.

30. §. A' választmány rendesen hónaponként egyszer jő egybe, azonkívül pedig valahányszor az elnök azt szükségesnek látja.

31. §. A' választmány szótöbbséggel határoz, szavazategyenlőségnél az elnök dönt, határozatok hozatalára legalább öt tag szükséges.

32. §. A' szakgyűlések nyáron hónaponként egyszer, télen pedig hónaponként kétszer tartatnak, ezekben értekezések olvastatnak, új fölfedezések közöltetnek, a' titoknok az érkezett küldeményeket és a' levelezést mutatja be a' társulatnak. Ezen összejövetelek merőben tudományosak lévén, ezekben semmi szavazásnak helye nincs, a' szavazást igénylő tárgyak a' közgyűlés és választmány körébe tartozván.

33. §. A' szakgyűlések eredményeit a' titoknok a' lapokba igtatja, és a' tartott értekezéseket kivonatban a' nagy közönséggel megismérteti.

34. §. Közgyűlést a' társulat rendesen minden évben egyszer tart tavasszal, de szükség esetén többször is; erre a' tagok hat héttel azelőtt lapok útján hivatnak meg.

35. §. A' közgyűlés választja szótöbbséggel a' tisztviselőket, és a' választmányi tagokat.

36. §. A' titoknok a' közgyűlésnek a' lefolyt évi eredményeket és a' tudományos vizsgálatokat kivonatban előadja, a' választmány pedig az általa megvizsgált számadásokat, és a' választmányi jegyzőkönyveket terjeszti elő, minden intézkedéseiről a' közgyűlést tudósítván, és annak lévén felelős.

37. §. A' társulat alapszabályaiban minden három évben a' közgyűlés teheti a' szükségesnek talált változtatásokat.

38. §. Ha a' társulat bármi okból feloszlik, minden vagyona a' magyar nemzeti museumnak marad, és az ásványtani osztály gyarapítására fordítatik.

Az 1850. sept. 3-án tartott közgyűlés helybenhagyása szerint kiadta

Kovács Gyula, titoknok.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, DEC. 7. 1850.

(A' történettudományi osztály' számára.)

Nmél't. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályokból: Érdy, Jerney rend., Kiss Ferencz, Podhradczky, Waltherr és Wenzel lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Döbrentei, Fogarasy, Gebhardt, Győry, Horváth Cyr., Kállay, Kiss K., Szemere, Szilasy, Zádor rr. tt. Bertha, Hunfalvy, Lukács, Mátray, Nendtvich, Pauler, Petényi, Reguly, Repicsky, lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

REPICKY JÁNOS lt. és alkönyvtárnok

az academiái könyvtár' egyik török kéziratát mutatta be és ismertette meg a' következőkben.

Jelen, 193 levélből álló, hosszas négyrétű, bőrbe kötött török kézirat a' keleten mint orvos munkált Maróthy István hontársunknak, mint ő ezt a' másod lapon maga följegyzé, Szelim pasától adatott ajándokul, holta után pedig testvérétől egyéb keleti kéziratokkal együtt academiánknak küldetett meg. — Szerző, ki e' munkát „Dzsáfer pasa' történetei“nek czímezte, saját nevét csak az ötödik lapon említi, 's az, ha jól olvasom, mert a' sor fölé függőlegesen és szűk helyre iratott, ekkép hangzik: *Ali ibn Mohammed*, azaz: Ali (magas) Mohammed' fia. Róla, Maróthynak a' címlevél előtti lapon tett jegyzete' nyomán azt ítéljük, hogy ő az említett Dzsáfer temesvári pasának műhurdárja vagy pecsétőre volt. De a' mit nevééről 's egyéb foglalkodtáról az innént előhozottakból csekély mértékben és homályosan kitudhatánk, annál bővebb és világosb az, mit szerző a' szöveget tartalmazó kéziratnak másod lapján jegyzett föl magáról, 's mi saját szavait idézve ennyiből áll: „E' csekély és bottással teli, Bécsnek másod ostroma (1683) óta rövid idő alatt fejünk fölött tünezett eseményeket személyesen, saját szemeivel látván, ha azokat egy kötetbe foglalni szükséges leendne, azonkívül hogy téjjel mézzel elegyült beszélyt szerkeszteni reméll, még a' boldogult pasának neve is a' történetkönyvben el nem vesz 'stb, ennél fogva íráshoz fogni bátorkodám.“ Később mondja hogy a' lippai várparancsnoknál kis korában fogságba esvén, atyja által, ki Temesvárott lakott, kiváltaték 's így alkalmasint temesvári születésű volt. A' kéziratot teljesnek

nem lehet ugyan mondani, mert a' czímlapra következő tehát első levél hiányzik; de szerencsére e' hiány nem olly nyomatékos, mint-hogy a' keletiek' szokása szerint csaknem minden könyv Allah' dicséretével kezdődik 's így e' kézirat, melly történeti tartalmú, annak hiával alig csonkult. A' másod, tehát a' kéziratban elsőnek veendő levelen többek közt ez áll: „Ahmed khán' és szultánt, Mohammed szultán' fiát, ki Ibrahim khán' fia, és Ibrahim pasa fővezírt éltesse Allah!“ melly személyek' tulajdonai keleties színekkel festve másfél lapot töltenek be. Az említett Ahmed e' néven harmadik szultán 1703—1730-ig uralkodott, 's neve az európai történetíróknál is előfordul, mint ki XII. Károly svéd királyt vendégszeretettel fogadta. E' kéziratnak kora tehát Ahmed szultán' uralkodásának idejében nyomozandó, 's a' kéziratnak utólevelén olvasható is: 1134—1721 Krisz. után. Ha szerző 1687—1697-ig, tehát tíz év alatt Dzsáfer pasának idejében Temesvárott élt 's oldalánál harczolt 'stb, akkor az itt tapasztalt 's lett dolgokat, mellyeket bevallása szerint ugyan ott egyenként föl is jegyzett, csak 24 évnek lefolyta után dolgozta fel. E' kéziratot eleinte ugyanannak tartottam, melly III. Ahmednek volt ajánlva, minthogy nem csak a' czikkek' tartalmai aranybetűkkel iratvák, hanem a' pontok 's vonások is hol arany, hol ezüst színűek; e' fölött a' 133-dik sárgás levelen egy aranybetűkkel írt és tovább két piros színű rendelet is olvasható, 's mind a' három Dzsáfer pasának szól II. Mustafa szultántól, ki 1695—1703-ig uralkodott, 's az utána következő III. Ahmednek testvére volt; melly rendeleteket Dzsáfer a' Temesben folyt csatában kapta 's bennök a' csatát figyelemmel kíséző szultántól, hol egy hol másik szárnynak parancsnokává neveztetett. E' szerint a' voltaképen szultánilag feldíszított kéziratot másolatnak nem tarthattam. De szerzőnek az utólapon írt czímtartalma, melly ekként szól: „Az uralkodónak ajált történet után szerkesztett nevezetességek' címjegyzéke“ oda mutat, hogy e' kézirat szerzőnek másod műve; 's hogy övé, onnan is kitetszik, mert főlemlítése szerint ez új munkába mintegy öt alkalmi költeményt iktatott be, mellyek az első régiben helyet nem nyertek. A' beiktatás tehát itt nem másolót illet, hanem szerzőt, különben illy díszes példány, minthogy csakugyan valami főrangú személynek számára készült, későbbi, más szerzőtől származó becsúsztatásokkal, annak elutasítását érdemelte volna. Végre hogy övé, azt nem csak a' széles oldalakra ugyanazon időben írt jegyzetek bizonyítják, mellyek az onegy kezét árulják el, hanem az Ahmed khántól épített „Szeád abád palotáról“ szóló költemény is, melly nem csak a' 3-dik lapnak oldalára tömött, hanem az utóelőtti lapon is piros betűkkel rendesen van írva, mikből a' másoló a' kettő közül bizonyosan egyet kihagyott volna. E' nézetet támogatja az is, hogy a' sorok fölé gyakran javítások is írvák, 's ekkor a' sor-szavak vonással törölvék ki, p. a' 16. l. 5. sor; vagy a' kihagyások tétettek sor fölé p. 18. l. 5. és 9. s. 'stb, mik másolatokban inkább

sorba iktattatnak. Mert hogy e' kéziratához közelebb szóljak, az öz-
mánoknál akkoriban, mint jóval azelőtt 's utóbb is, a' nyelv és iro-
dalom virágzott, 's így számos irodalmi művekkel levén ellátva, a'
szoros másolás nálok szükségtelenné válhatott. Aztán e' kézirat 130
évvel íratott ezelőtt, mely kor a' szennyeledőtségből ki is vehető;
ha pedig fölteszszük hogy a' kézirat újabb másolat, akkor az eredeti,
különös régiségben fogvatkozván, nem lett ajálhatóvá, miszerint
szűkkeblűleg másoltatott volna le; más az, ha p. három vagy több
századok előtti magyar kéziratot másolunk annak minden törölgeté-
seivel és javításaival stb, minthogy azon korú irodalomszülemények
gyéren lelhetők, mi a' törökre nézve sem idő, sem ritkaság' tekin-
tetéből, mint említém, nem áll. A' mi szerzőnek hitelességét illeti,
az, mivel a' történeteket mint szemtanú írja le, önként kiviláglik.
Szerző szól ugyan itt-ott pár száz ellenről, hol a' mozlímeket csak
60-ra 'stb, teszi, de ez csak ott történik, hol némi száguldozás' al-
kalmával rabolnak vagy pusztítanak hitfelei, mit egészen természet-
elleninek nem tartok. Mert 60 legvitézebb tatár vagy török lovas,
mint millyek illy alkalomkor kirendeltettek vagy gyakran önként is
fölkerekedtek, pár száz készületlen német 's magyar gyalogon kön-
nyen kifoghattak. Hozzá járul hogy a' rohanásnak alkalmát mindig
lesből vizsgálgták, olykor éjjel törtek az erről nem álmodókra 'stb.
Szerző továbbá majdnem minden számnál *kadar* (mintegy, körül-
belül) szócskát használ, 's így ha övéinek száma mint kisebb előtte
tudva van, a' keresztyéneket csak vagy látásból, hol maga jelen
volt, vagy hallásból mondhatja többeknek. Már a' látás is, főleg ha
ijedséget okoz, mennyire nagyíthat, jelen nem volt előtt pedig, mint
szókták a' vitézek veszedelmöket festeni, említenünk sem kell, 's
ezeknek ha szerző hitt, csak azért a' hitelességet tőle elvitáznunk a'
következő okokból is elhamarkodás lenne. A' zentai ütközet előtt Er-
délyben tartózkodó keresztyén sereget 15,000-re rugtatja, mi azon
időben, minthogy a' török hatalom annyira megtörve nem volt, bi-
zonyosan nem sok, és hogy többet ne említsek, szerinte a' zentai üt-
közetben 30,000 török veszett oda, mely szám a' keresztyén tör-
ténétíróknál (Engel 'stb.) is föllelhető.

Az e' kéziratba foglalt események tehát, mellyek a' zentai üt-
közetet beléértve tíz éven át történtek, nem lehetnek olly érdek-
telenek, miszerint figyelmünket elkerüljék. Elősoroltukban a' török
tábornál és Temesvárat világosan szemléltető azon zavar és rette-
gés, mely a' sz. gotthardi, bécsi, esztergami, budai, mohácsi és bel-
grádi ütközetek, ostrom alóli fölmentések és elfoglalások által, a'
keresztyének' részéről a' honunkban tanyázó Mohammed vallású tör-
ökre háramlott. A' temesvári lakosság nagy inséget szenvedett, és
csak egyes kicsapások és száguldozások által juthattak élelemhez, 's
a' Bégacsatornán feltűnt haltömeg ez inségökben általok Allah' gond-
viselésének tulajdonítatik. Az egészben bizonyos drámai 's hogy úgy

fejezzem ki, némi mohammedán végzet által a' legmélyebb örvénybe sodrandó kelésfutást vehetni észre. Öntudamától megfosztva, végvonaglásban tengő 's II. Musztafa szultánnak némi könnyelműsége által a' végső veszedelem' szélére vezetett török népnél csak az egy öreg Dzsáfer pasa tehet gondoskodásával legtöbbet, ha az egyenlenség, melly a' nála főlebb rangúaknál dült, neki is vértanúságot nem szerez. Szerző, mint ki Dzsáfer pasával annyiszor beszélgetett, társalgott, sőt nála hivatalkodott, miként előadásából kitetszik, nem csak a' pasa' személyének több oldalú ismeretét, hanem az akkori török ügyekbeni avatottságát is bizonyítja. Az ügyvivőknek személyes föllépése, valamint az ügyeknek szóbeli csere által megvitatása 's előterjesztése a' szövegnek különös színezetet kölcsönöz, melly az élénkségen kívül a' nyelvnek körmondatos szerkezete által nemét teszi a' fenszerűnek. A' német-magyar ügyekben is eléggé avatott, 's e' nemzeteknek azon időben szereplő tábornagyait szinte emlegeti. Különös azonban, hogy Jenőnek nevére nem akadhattam. Az egy tény, melly Tököli Imrének a' nagyváradi pasa általi elfogatását illeti, de melly körülményesen rajzoltatik, nála indokolva 's okára visszazavíve nincsen.

Ez történt 1685-ben, 's a' töröktől, kivel azelőtt tartott, azért fogaték el, mert szerencsésjének csillagát a' törökével együtt hanyatlani látván, a' bécsi udvarnak folyamodványt nyújtott be, hol többi közt igéri, hogy erejét a' törökök ellen a' császáréval akarja egye-síteni. E' folyamodvány az említett pasának kézbesítettván, elfogatá-sának lön okáva, mellynek hírére aztán Petneházi kurucz vezér 7000 emberrel Caprárának kassai táborába ment 's a' királynak hűséget esküdött (Horváth Mihály: Magy. Tört. III. k. 333. l). A' zentai ü-tökötnek előzményes okai azonban új fényt derítnek, mellyek Ham-mer-Purgstall' bő történetében sem lelhetők oly bonyolult 's a' cso-mót mindinkább növesztő állapotban, minek oka az, hogy ő illy kéz-íratot nem használt, miért is annak idézete a' források közt nem for-dúl elő. E' körülmények' drámai fonódása 's azoknak a' Tiszánál 's rajta kard 's álgyuvali kettévágása természeti összefüggésben áll. Ha minden egyes okot föl nem veszünk, a' millyek e' kéziratban ke-zünkhez szolgáltatvák, akkor a' török tábornak Zenta melletti átke-lése valami okszerűtlen Deus ex machiná-nak tekintendő, 's a' török események bennünket nem érdekelnek, holott azok' főlemlítése az olvasóban olly meggyőződést ébreszt, miszerint fokonként, sőt lé-pésről lépésre kezdé nekik a' szerencse mostohasággal fizetni, 's így már értjük, hogy végre a' szerencsétlenségnek tetőzésére tudva nem tudva, akarva nem akarva csakugyan a' legfőbb veszedelemnek ro-hantak. Hammer' nagyobb történetének VI. kötetében a' 635. lapon Amudzszezáde Huszejn' pasának beszéde, ki azt javallá, hogy a' Péter-váradnál erősen körülsánczolt keresztyénekre rohanna a' török sereg, és Bácskába ne menne, elég bőven idéztetik, sőt az is említve van,

hogy a' pasák az imént érintett véleményt csak azért nem oszták, mert Elmász Mohammed pasa fővezír, kire haraguvának, azt magaévá tette 's így csakugyan Bácskának indultak, sőt a' 637. lapon a' csomónak megfejtéséhez még egy közelebbi adat is említetik föl, t. i. hogy Kücsük (kis) Dzsáfer pasa, ki az elindult sereg' háta mögött őrizetül vagy utócsapatul hagyatott vissza, Jenő' embereitől elfogtatván, faggatva Jenőnek bevallá, miszerint a' török sereg a' Szegednél történendő átkeléssel felhagyva jelenleg Zentánál kel át. De az előbbi tanácskozmányban ama' szónoknak előhozott javallata, habár csak pár szóban is, e' kéziratban szinte előfordul, azon felül a' temesvári Dzsáfer pasának beszéde, kit az előbbi Kücsükkel összehavarnunk nem kell, 's ki szinte azt indítványozta, hogy t. i. a' mozlimekre nézve mindig szerencsétlen Bácsba ne menjenek, azon módosítással, miszerint inkább Felső (orta, Tiszántuli) Magyarországra vonuljanak, hol Tökölínek pártjára akadni könnyű leend; minek következtében ő pár ezerrel ama' tájra küldetett előre 's már Becskerekig ért, midőn a' szultántól rendelet érkezik: fordulna vissza, mert elfogott németek' bevallása szerint a' német (osztrák) tábor csak 40,000-nyi főből áll. Dzsáfer pasa ezen megdöbbsent, mert elfogott magyaroktól azt tudja ki, hogy a' keresztyén sereg 100,000-re rüg, 's így ezeket hitelesség' okáért tüstént néhány lovasból kísértetve a' szultánhoz küldi, azon megjegyzéssel, hogy az igazat illy jobbágyoktól lehet csak kitudni. De mind hasztalan: Musztafa császár visszahívta 's gondoskodását és aggodalmát majdnem kinevette saját rovására is. Mind ez még nem volt elég. A' seregnek Zenta felé elindulta előtt azt javalá újra Dzsáfer, hogy a' kanizsai réven vagy gázlón keljen a' Tiszán át 's a' nagyok ezt el is fogadták; mindazáltal Zentánál, hol a' víz nagyobb volt, építék a' csolnakhidat Dzsáfernek legmélyebb szomorúságára, hol ismét a' fővezír e' bajban minden tanácsot elfogadott volna, de későn, 's itt lepte meg őket Jenő hg, midőn a' túlpartra csak pár ezer lépett. Mi Dzsáfer pasát illeti, mint kinek neve a' kéziratnak homlokán tündöklék, személye e' műben kellőleg van kiemelve, szerény és igazságot szerető jellemű de a' szerbeknek esküdt ellensége volt, mert 9—10 évi helytartósága alatt közölök 7500-at végeztetett ki. E' kegyetlenségét kivéve, melyért Nehm tábornagy megróttá, de válaszában a' hálátlan szerbeknek tetteit olvasván rovatában lejjebb szállt, beszédei 's tetteiből jámbor 80—90 éves öreg vehető ki; de hogy szerző hősének leírását a' tökélyig minél közelebb vigye, záradékban 14 levelen a' pasának némi félszeg vélekedőktől balúl tulajdonított kegyetlenséget említi föl 's az általa kivégeztetett mozlim személyeket pontonként hordja fel, 's ezek nyomán azoknak ítélgetéseit czáfolgatja. E' kivégzettek közt csak az egy Merjem (Mária) keresztyén nőt sajnáljuk, ki színleg török hitre tért 's alattomban tétleg kuruczokkal tartott, magyar öltözetben kapatva, parancsára szőrzsákba dugatott, 's vízbe fulasz-

tabott. Az említett Nehm tábornagy Dzsáfert igen derék embernek tartotta 's a' zentai holtak közt tetemét is kerestette, fölötte nagy-szerű emléket akarván emeltetni; de hiába: melly szándoka, mint-hogy ellenében is becsülé az erényt, dicsőségére hanem, a' pasának is, ha a' méltánylást kiérdemlé, örök emlékére szolgál. A' kézirat tartalmának czikkei:

I. Dzsáfer pasának, ki Aristotelesi bölcseséggel bírt, Temes-várba küldetése 1683-ban Kr. u. 4. l.

II. Varjas várasról (közel Temesvárhoz) elbeszélés. 11. l.

III. A' Lippára küldött száguldók 13. l.

IV. Fennaki Palánkának elfoglalása 31. l.

V. Pancsovára küldött száguldók' nevezetességei és a' halak-nak Bégába jövele 45. l.

VI. Ungnád nevű hitetlennek nevezetességei 49. l.

VII. Temesvári veteményeknek keresztyén sereg általi leégetése 's a' vár feladatásának követelése 54. l.

VIII. A' Csanádra száguldó csapatróli nevezetességek 68. l.

IX. Köpryly Musztafa pasa által Nissza, Szendrő és Nándor-Fehérvárnak a' keresztyének' kezéből visszavétele és Szijártu Huszejnnek ízenettel Temesvárhoz küldetése 82. l.

X. Az alávaló (erzel) Erdélynek nevezetességei 96. l.

XI. Dzsáfernek Bosznýabai menetele 's az ottan történtek 119. l.

XII. Dzsáfer pasának N. Fehérvárban mulatása, a' várnak ki-javítása, valamint ostroma is 132. l.

XIII. Pétervárad csata 's a' ker. tábornak meggyőzete 182. l.

XIV. Musztafa szultán Lippa várát, Veteránit megvervén, visszafoglalja, Dzsáfer pedig Tittelt vesz be 226. l.

XV. Aleppói rablókról elbeszélés (Dzsáfer t. i. aleppói helytartó is volt) 266. l.

XVI. Nál Kyrán (patkótörő) ma török Szákos körötti csata 280. l.

XVII. Dzsáfer másod ízben temesvári helytartó 307. l.

XVIII. A' zentai útközetnek nevezetes körülményei 316. l.

XIX. A' csalfa békekötésről, valamint Tökölnek és Sáhín Mohammed pasa 's Izmael jancsár agának nevezetességeiről 348. l.

XX. Khátíme vagy befejezés 376. l.

Melly czikkekről megjegyzendő hogy azok törökben is egész általánosságban fejeztettek ki, mert minden fejezetben több sőt különféle tárgyak adatnak elő, mellyek a' czikkfeliratban érintve sincsenek, úgy a' III-ban a' pasa és Nehm tábornagy közti viszony, a' X-ben az erdélyi magas párna-ágyak, mellyekben a' mozlímek kényelmesen heverhettek, és hogy többet ne említsek, egy álgúnak története és az aradi szerbeknek a' közelgő keresztyén seregnek számára alattomban kenyérsütése a' XIX-ben czikkfeliratba nem foglalt. E' kéziratnak 's a' benne előforduló tárgyaknak némi kiegészítést.

szítéseiül belé tekintetem a' nemzeti muzeum' könyvtárában meglevő török nyomott könyveknek egyik kötetébe; de minthogy könyvtárunkban ugyanazon órákban vagyok elfoglalva, mellyekben ama' könyvtárt látogathatni, így további kutatásom abban maradt, és hogy örökre abban ne maradjon, kérelmem volna: méltóztatnék a' tisztelt academia kieszközölni, miszerint legalább a' nyomtatott könyveket nyerhessem ki hazára kölcsön. Az olvasottakból, ha jól ítélek, az ott fennlévő török könyvek sok részletest foglalnak magukban, p. egy magyar hajó „Patroná“nak neveztetett, aztán kisebb p. Bercsényi 'stb kapitányok' neveire is akadhatni bennök. Hála e' könyvgyűjtemény' alapítójának, ki a' török-magyar korra már akkor fordítá figyelmét. A' tisztelt academiának pártfogásában állhatna, nem csak kéziratokat kölcsönképen kieszközölni, hanem Konstantinápolyban nyomott török könyvek néhányait is megszerezni: mind kettőre az idő 's a' véletlenség által intetünk; mert ha majd a' török fölött, mint hihető, összezesap a' hullám, történeti kincseihez még nehezebben juthatunk.

Mutatványul legyen szerencsém egy fejezetet fordításban felolvashtatni.

A' CSANÁDRA SZÁGULDOZÓ CSAPAT' NEVEZETESSÉGEI.

(68—82. II)

Fenséges pasa urunk a' szent háború' vitézeinek kérelmét meghallgatván 's hátaikat megczirógatván, miután szíveiket némi enyelgésekkel megnyerte volna, ők általa Isten' védelmére bízva előkészületekhez láttak, és másnap reggel Baba Huszejn tekeszibe (Temesvár körül) gyülekeztek. Urunknak, ménei közül csak kadikari (kádinő) és Burde almaanki maradt meg, 's ezeket is belagáknak ajándékozván 's maga igásra ülven, és Szelim dede 's Hasszán efendi hitszónok, Izmael efendi mufti 's egyéb tudós uraknak társaságában, Omár belagával egyetemben megindulván a' fennemlített helyen tartott imának elmondása után a' várba visszatért, mintegy 80 könnyű lovas pedig Csanád felé vette útját. Ők azon éjjel vágdatván a' kitűzött helyre jöttökből lesbe mentek, 's Maños' partján egy keresztyén jobbágyot halászni láttak, ki is elmenvén ezeknek érkeztéről a' csanádi várparancsnokot értesíti. Ez előtt a' keresztyének abban állapodának meg, hogy az Erdélyben tartózkodó Hejszter' segélyére Buda' irányában fekvő pesti 's a' Zerben (?) országnak híres Léva és Nyitra várak' parancsnokai 400 válogatott magyar lovassal induljanak el, 's ezek már Csanádra érkeztek és Temesvárig száguldozni 's ezután Erdélybe menni szándékoztak. Csapatunknak a' vár alá lesbe jöttét megtudván a' várparancsnok, az említett kapitányokhoz üzenettel ment 's mondta: „Azon várnak, melly mellett elmenni szándékoztok, bajtsejtő gyilkjai megérkezvén ez éjjel, lest hánynak, hol-

nap reggel a' vár alá ugrálándók, hogy benneteket meg ne csípdeszenek. "Melly szavakra legott valamennyien örülni és kacagni kezdenek 's azon éjjel egész reggelig borozván, virradóra az elfogott temesváriak közül néhányat felkonczoltak, a' többit megköttözve Hejszternek ajándokul Erdélybe vinni szándékoztak. E' versnek értelme szerint:

Mihelyt az erdőt üresen hagyja az oroszán,

Azon erdőbe legott bejö a' sakál bátran:

ide 's tova futosván, harapózván vigadtak. Száguldóink, minthogy kevesen voltak, szemeiket szűrván „az alkalom itt van“ ügymondának, 's több efféle dicsekvéssel bátorságukban kérkedének. A' lesben álló szerencsétleneknek e' készültről teljességgel semmi tudomásuk sem levén, arra, hogy bizonyos időben a' várnak leeresztő hida felnyitassék, mire a' várbeliek kirohanjanak, nem ügyeltek, 's az egész előttök váratlan volt. A' csanádi kapitány még azon éjjel kiválasztott hajdu vagy határőr-gyalogból kétszázat kiválogatván és kiküldvén, őket a' várhoz közel azon helyre rejteté, mely felől száguldóink a' várnak rohanni szándékoztak, 's az, mint országút, mind két részről kert és szőlőhegy árkokatokkal levén körülvéve, jobb 's bal oldalról nem gázolható; az említett lovasoknak egy részét pedig Szeged' részéről a' vár mögé állítá lesbe. Miket így elintéztvén, a' csanádi kapitány reggel a' várhidat saját kezeivel leeresztvén 's a' kapukat felnyitván, a' várban volt barmot kihajtja, 's e' csorda a' mint a' vártól mindinkább távoznék, derék harczosaink az alkalmat itt lenni gondolván, a' lesből 40 lovast küldenek ki 's a' mint ők az érintett országuton egyenesen a' várnak vágatnak, Pest, Léva és Nyitra kapitányai 400 magyar lovassal (huszárral) ama' szűk uton a' száguldóknak minden reményét meghiusíták. A' mieink e' körülményt látván, megdöbbsenek és zavarnak tengerébe fuladván végkép megháborodtak; és melyt írt is várhattak? ha mindjárt megfordultak volna is, midőn Temesvár tizenkét órányi távolságra esik; e' részeg hitetlen csapattól menekülniök korántsem lehetett, 's így világosan belátták, miszerint azon végetlen rónaságon folyvást üzetve fogságba esnek 's egyikök sem szabadúlhat meg. Ily vészteljes örvénybe véletlenül süllyedvén, e' versnek értelmében:

Hasított úton két lábbal bírsz, egyikét életedért szegezd le,

Mivel csatatérre jövel, lábadat vitézül vágd bele —

a' csatatéren lelkök' védelmére lábaikat erélyesen és bátran leszeggették és szemeiket a' segílyt nyújtó méltóságnak trónja felé emelvén mondának: (szerzőnek verse)

Ó bennünket semmiből kihozó isten!

Menekülvén, hozzád folyamodunk innen.

Tüstént Gázi csávdár lovag, az ezen rohamnál jelen volt Kallenderféle zászlót a' zászlótartó kezeiből kiragadván, 's a' kantárt

megeresztvén arczát harcosainkhoz fordítá mondván : „Harczosok, e' helyzetből futással szabadúlnunk lehetetlen; e' bajban tehát, a' mindig csak lehet, küzdésre határozzuk el magunkat, a' más világnak díját megszerző nap ezen nap, 's annak megadása Allah' kezében van. Veletek egyetemben rohanjunk 's hányjuk őket kardra — tehát előre!“ Mit mondván, mindenki élete fölött csüggedni kezdett. Egyszerre vérivő kardjaikat a' hüvelyekből kirántván 's a' csávdár lovag kalender lobogóját kifejtvén „Allah, Allah“ dicséretmondatt közt az irányukba törő ellenség elébe, mellet mellnek szegezve rohantak.

Az ellenség' vezérei közül egy ezüst kolcsagú, kaczagányos hadnagy, ki az előbbi estén magát teli itta, dolmányát kigombolyván, kitért mellet, mindnyájokat megelőzve karabélyával a' csávdárnak megy, 's azt elcsattantván, melly Allah' kegyelméből legott el nem sült, tüstént Gázi kalenderféle lándzsával a' hadnagyra rohan — vers :

Ha a' királysólyom martalékra rohan.

Valljon ennek bajában az ír közel hol van ?

hogy annak lelkét elvegye 's a' lándzsát feléje dobva 's vele a' halált megszagoltatva, elrémité őt, a' lándzsának hegyét pedig meztelen melle' közepére szúrván, átdöfte. A' hitetlen ökör gyanánt bögött.

Harczosaink' egyike pedig jól irányzott karddal a' nyitrai kapitány' fejét leütvé, ez golyóként porba gördült, 's az Izlam' többi vitézeinek kezében a' villogó kard az előre nyomulókat elrettentvén 's ama' szoros úton keresztyének a' kardok' megtörhetlen erejének 's a' harcosok' rohamának ellent nem állhatván, futásnak eredtek. Vers :

Szól vezérhez : Valóban e' csata húz az ellen' kapujába,

Ki a' csata' királyjátékában (sah) a' ménnek lelkét vadászsza.

Mieink pedig lovaikat megsarkantyúzván, őket nagy sebességgel nyomban követik 's ők folyvást üzetve a' fekete kőnél lesbe fölállított keresztyén gyalogságra bukkannak, melly zavar és szorongatásban ezek nem is lövöldözhetvén, mintegy kétszázan saját feleik' lovai alá sodortattak, 's harcosaink amazokat egyre üldvén nem hagyák őket egymásra ismerni, 's a' huszárokon volt nehéz mentéknek és damaszszal bélelt kaczagányoknak félföntnyi ezüst gombjait megkapva, minthogy öltönyükön keresztül nem vághattak, hátul löcsővel a' bőröket fölemelvén alájok löttek, mire a' keresztyének' nyakravalójánál a' füst kiomolván, ők lovaikról hanyatt leestek, némelyek pedig határhozaink által még nyársakkal is ágyékba szurdaltatva, lélekszakadtan a' vár felé futottak. E' szerencsétlenséget a' csanádi kapitány látván, 's attól tartván nehogy száguldóink illy rémítéssel ide is nyomúljanak, sőt talán a' várba is rohanjanak, ennek kapuit bezárja, hidait pedig betölteti (elhordatja, felhúzza). Mit látván a' keresztyének, mivel a' várba bémenni lehetetlennek tarták,

Szeged felé iramlanak, hol legott Mohammed aga pasának fő lovásza a pesti kapitányt utólérvén, fejét testétől elválasztá, 's róla az arany kolcsagot és párduezbört lehúzta, 's illy modorban két óra hosszában üzvén őket, visszatért. Végre mindnyájan a nyitrai és pesti kapitányok fején kívül mintegy 30 más fővel, melyekre sietségben akadhattak és a lévai kapitánynyal más tizenöt életben maradt, de sebesült foglyot is víve magokkal ballagtak. Öröm és dicsekvés közt a lesbe fölállítottak helyére jutván, 's ezek mi jelt, sem nyomot nem hagyván hátra, csak hült helyökre akadtak. „Valljon hová lettek“ mondának, talán lovasainknak veszélynek elébe törését megpillantva 's abban ügyünk és éltünknek végét sejtve, azon (koráni) mondat szerint „ki fejét megmenté, az eleget nyert“, csakugyan eltakarodtak, 's élteket akarván megmenteni, menekültek. Temesvár felé futtokban vissza sem tekintvén, vágatva megeresztett kantárral hajtatnak, 's „„lelkemre, úgymond, haők mindegyiglen nem véreztek el, bizonyosan valamerre futnának, és ha e két órányi sivatagon (közölők) ember mutatkoznék, minden esetre látnók öt felénk jöni““ állapotunkról ekkép tünődvén visszafelé fordúlnak. Ezek pedig zsákmánynyal terheltén sietés közt haza felé tartván 's a két csapat egymást ütfelen megpillantván, eléjük menvén, velök ezer szemérem és szegyenküzdés közt az egyszer találkoztak.

E csatában a pasa kísérői közül Szurnezennel együtt egy tátar apród is vértanúvá lön, a temesvári hűbértelkesek közül pedig Üzsili Alibegnek, kire harcvezésben a gyalogság rohant, lova felfordulván, ő sebesülten a hitetlenek kezeibe esett. A többi épen és menten, örömkifakadással sütogetvén el a löszereket, Temesvárra érkeztek. Pasánktól a főnökök díszöltönyökkel felruháztatván, 's foglyot és fejeket hozók ajándokkal tiszteltetvén meg, mindnyájan kielégittettek. A lesben hagyottak megfutamlásán pedig a pasa megütöközvén, főnökeiket állatbelekbe ¹⁾ öltöztetni 's őket, szokás szerint körülvitetni kellendett, de a Kóránnak mondata és verse szerint „hiszen Allah megszokott bocsátani 's a bocsánatot szereti“, és „a haragot elfojtákat és megbocsátókat kedvelli“ intézkedék, 's e bottoltaknak megbocsátott, őket csak azzal fenýítvén meg, hogy a harczfiaknak martalékában nem részesítettek; mire elszomorodván, szégyeletökben bizonyos ideig a téren elhagyottan és búslakodva járkáltak, többen bánatukban meg is betegedvén, napokig ágyon heverték. E csatában azonkívül hogy Csávdár harczosnak merészsége minden töröknek bátorságát nevelé, a keresztyének, rettentő lándzsahajításán leginkább és azon keresztyénnek ökörkénti bögésén 's a nyitrai kapitány leütött fejének golyókénti földre hullatán főképen elrémlvén, Allah'kegyelméből megfutamlottak. Mert különben négy-

¹⁾ Sikembe, minek egyéb értelme Meninsky' szótárában sincs vagy talán az úgynevezett Perzsia' városától, hol hideg van 's darócza burkolóznak a lakosok — daróc?

száz lovasnak negyven ember előli megfutamlása nem képzelhető. A' harczügy mintegy sebesség' helyének mondatik méltán és tapasztaltan.

Ehez hason esemény ez előtt egy évvel történt. Egy nap ugyanis, bármily leheto állatot lopni 's rabolni akarván, körülbelül 150 lovassal Lippa' vára alá jövének, 's egy helybe rejtőzének. Más nap reggel a' várnak leeresztő kapui felnyílnak, 's a' mint a' barmok onnan kivonulának, hetven lovas elyálván száguldozni mentünk és hevenyében a' környéknek legelő juhát 's ökröt összecsisztván elhajátásukhoz láttunk. Az ökrökkel boldogulnunk könnyű volt, mert előjök kivont karddal egy lovas állván, az ökrök Allah' bölcseségéből, bármint sieté is a' lovas, utána színtolly sebességgel szaladtak, és töle elnem váltak, hanem a' juh jobbra balra széledvén s' a' gyors futásra alkalmatlan lévén, késleltetésünknek voltak oka. Ez alatt a' várból golyó szóráték 's egyszerre 4—500 huszár érvén bennünket hátul, de egyenként ellenünk kikelni nem hátorkodván, egymásra csak tömegesen lövöldözének, és két ízben visszafordulván és rájök rohanván, sertés golyóinkra ¹⁾ előlünk futottak. Azonban minél inkább távoztak, a' csata annál hevesebben gyuladt föl; de az imígy visszafordult 4—500 huszárhoz később szekereken 200 német gyalog csatlakozván, kik széles, drakhma nagyságú golyót szóró puskáikat ránk sütögeték, míg végre a' rabolt juhát odahagyni kényyszerülván azokat kezeinkből kicsikarták. Szerzőnek verse (így)

Megovandók törvényünknek ügyét,
Készantag fölkaptuk a' harcz' tüzét.
E' harczban a' bajnokok dühöngtek,
Majd mind oroszlanok, majd mint tigrisek.
Egy mozlím tíz ellent megdönthetett,
Ha lelkében nem fészkel rozda petty.
A' hitetlen halavány színt öltött,
'S ez nem a' legjobb szín, mely festé őt.
Más színű lesz a' magyar állapot,
Ha segélyyel német nem terem ott.
Szekereken volt gyalogság kapta,
Mindenfelől a' golyókat szórta.
Elannyira hogy a' mint közelgett,
Egész környék szemünkben szűkebb lett.

E' szerint harczolás és a' hegyoldalhozi menekülés közepett egyre haladván, köztünk 's az ellenfél közt mocsarat látunk, a' keresztényének túlrészen, mi pedig az innensőn ballagtunk. Lippának parancsnoka is harczkürt riadás közt mintegy száz német lovassal szinte ide érkezett 's az ellenség fölötte megerősölvén, azoknak egyike, mindnyájokat megelőzve, lovát neki tüzesítvén a' mint a' mocsárpartra ért, széles puskiáját elsütve, Allah' végzetéből Ahmed határhozi sólymáznak pusztá mellét egyenesen találta 's mihelyt ez hanyatt

¹⁾ Khinzír thopi, szótárakban mint külön nem sehol sem lehető, Khinzír = disznó.

a' mocsárba rogyott és lábaival égnek, feje egész mellig benne le-
 ásva maradt, mit testvére látván lángoló melléből hideg sohajt eresztve
 „oh testvér“ mondás közt, harag és szánalom szemeit elhomályosít-
 ván tüstént a' mocsárnak rohan, 's átgázolván rajta, a' testvérét
 agyonlövő hitetlennek közelébe golyósebesen teremvén, vérontó
 kardjával e' nyomorultat eléri, 's miután annak lelkét poklokra szál-
 lítja, megfordult és a' mocsárban sárosan, véresen beakadt fivéréhez
 jutván, a' keresztyének neki rohannak 's őt, miután annak oldala
 mellett megsebesült volna, megölték. Vers:

A' mocsár két testvér' véréől piroslott,
 Mint kard hüvelyestül rubinra változott.

azok véréől a' mocsár piros színt öltött. A' hitetlenek a' két vértá-
 núnak fejét és lovait megakarván keríteni, mint közelmegjelenésükben velünk
 szembe szállni tanácsosnak nem látnak, mi rajtok törvén néhányat
 elejtünk és megsebesítünk. A' veszély a' keresztyének' részén mu-
 tatkozván, parancsnokaik lovas és gyalogság' élére állva szünet nél-
 küli riadófuvás közt egyetemben nekünk rohantak, „a' futás onnan,
 hol maradás lehetlen a' követek' (próféták) meghagyásainak egyike“
 (Korán) 's előre bocsátva „ha menedéket akarsz, parton van az“
 (Szádi perzsa költő verse) azon csatáiban maradást futással cserél-
 tük fel. A' keresztyének' vitézebb lovasai seregöktől elszakadván,
 bennünket üzni kezdenek és utólérvén közlünk kit ledöfve, kit lo-
 váról lesujtva és fogságra hurczolva, vágatás közt egy szerencsét-
 len dombra akadunk, 's itt, a' fölött hogy az út igen szoros volt,
 mintegy 2000 juh közt, melyet néhány lovas ez előtt ide vezetett,
 át nem gázolhatnak és minthogy őket elvágni nem lehetett, mégis
 e' vers szerint akartunk cselekedni: (perzsa)

Mint futkosánk azon szoros uton,
 Bárányt nem igen hagyánk hátra azon.

Hanem hozzájok semmiképen sem juthatván, kényszerültség-
 ből a' nyáj fölötti dombra nyargaltunk, mi közt sokan lovaikról le-
 fordulván, elfogattak. Az efféle futásba keveredett Ómár, temesvári
 ezredes, juhnyáj közlő kigázolni akarván, Allah' végzetéből kengyel-
 szíja 's lába közé bácskai juh akadván 's amabbá harmincz tekergősü
 szarvait csavargatván, elannyira hogy lábát Ómár teljességgel ki nem
 ránthatta, 's annál kevesebb szabadúlhatott és a' négy lábával hada-
 rászó juh sem haladhatott. Az ezredes „hej rajta“ kiáltás közt lovát
 megsarkantyúzván, 's a' juhnak fejét levágni igyekeztvén, előre tör,
 's ha erre ideje lett volna is, de helynek szűke miatt, ez sem tör-
 ténhetett meg. Szóval az alatta levő ló vérizzadásban fuldoklott 's
 ama' dombra nem nyargalhatott. Véletlenül egy huszár „add magad“ot
 (magyarul így) kiált, mire futtokban többek is hozzá ugrotak. Em-
 bereink az ezredest illy állapotban látván 's vélvén, hogy ő megenni

szándékozván azt, a' kost megkötözve akarja elczepelni, jobbra balra kezdének kiáltozni „késedelemre van-e idő? mit akarsz a' kossal? hadd ott, lóduljon“ azt pedig, hogy bajnak foglya ő, koránsem tudták. Aggodalmában élete fölött csüggedezvén, íme eszébe villan hogy, ha a' juh' fejét nem ütheti le, de a' kengyelcsatot maga felé húzván, lábát a' csizmából kivennie könnyű leend. Egybe megrántván a' csatot, lábát abból kihúzza, a' kengyelszij pedig csizmával együtt a' juh' szarván csüngve, hurezoltaték. Így ezer bajlódással a' kos-okozta zavarból kiszabadúlt, és mialatt egyik lába kengyelben volt, a' másik pedig a' nélkül, előre nyomulván, az üző keresztyéneknek hült helyet hagyva menekült. Elvégre menhelyre érkezünkkor hozzám enyelegve monda „oldalamhoz ugrott juh, közénk tolakodva szarvát ugyancsak beakasztá“ s ez hiteles mondat, mit nyiltan kimondhatok, mert futásban oldalához ugorván, ez eseménynek szemtanúja valék, úgy kibonyolulván ellillantam s ő e' végzetnek még előttem lön rabjává. Vers:

Egek' végzése volt és nem tölem eredt s ötöle se.

Szóval, minden lélek saját magáról gondoskodott. Miután Aliaga, pasánk' kincstárnoka és Bekr aga belöltönytárnok (kamarás) és Lipka Huszejn gyaloghintóvivő futásukban az őket üző keresztyének' egyikének fejét leszelvén, a' másikat lováról lesujtván kezeit megkötözték, a' többi e' bátor szembeszálláson és qroszlánrohanáson okulva, méneiket megfordítják és mieinknek üldöztetésével felhagynak. Még is e' csatában 80 emberünk odaveszett. E' részletes előadással oda czéloztam, miszerint a' fönnebb kimondott állításomat, hogy a' háború sikamlós hely (szerencséje forgandó), okkal bebizonyítanám. Azon mozlínnak lováról hanyatt fővel a' mocsárba rogyása és testvéreinek lángoló kebelből „ah testvér“ kiáltása mindnyájunkban ijedséget és harcztöli iszonyodást gerjesztett. Ollykor megesisik, hogy egy sólyom sebességű mozdulat és ugrás egész sereget vezet győzelemhez, ismét máskor egy pulyának viselkedése egész seregnek vesztét vonja maga után. Vers:

Az ifjonez is, vitéz levén, vitéz tettet vész véghez,

'S ezer pulya sem pótolja egy deréknek helyét;

Harczon egyes ember' vitézsége ki sem tűnedez,

De mit egy gyáva tesz, az megrontja ezrek' tettet.

Az ülés érdekekkel hallgatván e' töredéket, az előadó' kérése' nyomán a' nmélt. Elnök a' muzeumi könyvtár' használása' dolgában a' szükséges lépések' tételét megígérte.

Erre következett

WENZEL GUSZTÁV lt.

következő előadása *Frangepán Kristóf' velencei fogságáról* (1514—19), melyet nagyobbbrészt még ismeretlen egykorú levelezések és egyéb külfölből merített.

Frangepán Kristófnak velencei fogságát érdekesítette előttünk, Garay Jánosnak *Frangepán Kristófné* című igen jeles költői beszé-

lye, mely 1846-ban Marczibányi Vincenzia-díjjal jutalmaztatván, a 'Kisfaludy-Társaság' Évlapjainak VII. kötetében megjelent ¹⁾. Azon szoros összefüggésnél fogva, mely a történeti költészet és a történettudomány közt létezik, 's minthogy a' hazai történetet illető kút-fői vizsgálataim közben több ezen eseményre vonatkozó 's azt tiszta történeti világosságba helyező, nagyobbrészt még ismeretlen egykoru tudósításokra tettem szert, méltónak tartom történettudományi szempontból is róla néhány szót mondani. Talán hazánknak azon koru felette érdekes története közleményeim által valamicskét fog nyerhetni.

Azon folytonos háborúkra kell figyelmünket fordítanunk, melyek Olaszországban VI. Sándor pápa' halála után (1503. évi augusztus 18.) beálltak. Közvetlen utódja III. Pius csak két hónapig viselte a' keresztyénség' első egyházi méltóságát. Ki azután II. Gyula neve alatt romai pápa lett, Roverei Julián, mint fellengző politikai tervek után járó, harczkedvelő férfi ismeretes a' történetben. Az ú. n. cambrayi szövetség (foedus cameracense) 1508—1510., és az ezután 1510-ben XII. Lajos francia király ellen keletkezett ú. n. szent liga nagyobbrészt az ő művei voltak. 'S mind a' mellett, hogy az innen kifejlődött eseményeknek fő színhelye Olaszország volt; az olasz státusokon kívül mégis I. Miksa német császár, XII. Lajos francia, VIII. Henrik angol, Ferdinánd spanyol és II. Ulászló magyar királyok azokban szintén hol nagyobb, hol kisebb részt vettek. E' kor általában politikai eseményekben igen gazdag. X. Leo, ki II. Gyulának halála után 1513-ban pápának választatott, ezeknek hatalmát annyira érezte, hogy harczias előde politikájáról azonnal lemondani képes nem volt.

Ez időbe esik Frangepán Kristóf' velencei fogsága is, melyet általános történeti szempontból fel nem foghatunk, ha Európának a' XVI. század' kezdetébeni politikai mozgalmait és Magyarországnak ezekbeni részvétét szemmel nem tartjuk.

Közönségesen azt írtják történetiróink, hogy Magyarország az általam említett eseményekben semmi részt nem vett. Legfeljebb arról van szó, hogy Ulászló király az udvaránál lévő velencei követet fenyegette volna, mikép, ha a' köztársaság a' magyar korona' régi követelményeinél fogva neki Dalmáthont által nem adja, ő szinte a' cambrayi frigybe állni 's részéről is Velenczét megtámadni fogja. 'S valóban az olasz mozgalmak akkor nem is igen feküdtek Magyarország' érdekében. Hazánkra a' török hozott vészt; miért is Zsigmond lengyel királynak bölcs tanácsa az volt inkább ez ellen fordulni egész erővel, mint az olaszországi, minket nem illető viszonyokba

¹⁾ Budapestén, 1849. 576. 's köv. II.

elegyedni. Bakács Tamás esztergami érsek is, a' velencei köztársaságnak elhatározott barátja, ez értelemben működött. Mindamellett számos azonkoru diplomatiai tudósításoknak vagyok birtokában, melyekből kitetszik, hogy Ulászló a' pápa, a' római császár és a' francia király' folytonos unszolásainak végre csakugyan engedett, és a' cambrayi frígyhez csatlakozott. Istvánfi tudósít, hogy már 1506-ban kezdődtek a' budai udvarnál Spiesshammer (Cuspinianus) János császári követ által az eziránti diplomatiai tárgyalások. Ezekben a' francia követ is igen élénk részt vett. Miután az egyezkedés megtörtént, bekövetkezett a' frígynek ünnepélyes megerősítése, 's névszerint I. Miksa császárnak az okiratok Kosztiniczban 1510. october 1. Ulászló' követei Berizló Péter székesfejérvári prépost, és Akoskási Sárkán Ambros pozsonyi gróf által adattak által ¹⁾.

Ezen szövetség Frangepán Kristófnak is adott alkalmat, hogy a' velencei köztársaság ellen sikra szálljon. Mielőtt azonban eziránti tetteit és fogsága alatti eseményeit közölném, szükséges hogy az ezekben szerepelt fő személyekkel megismerkedjünk. Ezek 1. *Frangepán Kristóf*; 2. neje, született *Lang Apcllonia*; 3. ennek testvére 's így Frangepán Kristófnak sógora *Lang Máté*, I. Miksa császár' titoknoka, ki ezen idő' történetében „*gürki bíbornok*“ neve alatt ismeretes.

1. Gróf *Frangepán Kristóf*, a' hatalmas és gazdag gróf Frangepán Bernardinnak másodszületett fia volt, Arragoniai Loisa, Beatrix királyné' egyik közel rokonától. Volt még három testvére, János Ferencz, Máté és Ferdinánd, és négy nővére, kik kiházásíttatván a' Corbaviai, Perényi, Corvin, Brandenburg és Dengelegi Pongrácz mind első rangu családokkal hozták őt összeköttetésbe. Atyjáról gróf Frangepán Bernardinról Istvánfi azt írja: „Animo indomito et controversias inter cognatos exortas non legibus, sed armis dirimere solitus ²⁾“. „Kristóf is hős tettei és hadvezéri ügyessége által nagy hirt szerzett magának. De nagylelkűsége és szilárd jelleme szinte dicsővé tették nevét. Történetünkben főkép Jajczának török ostromlástóli megszabadítása 1525. emelte nagyra érdemeit. Nem kevésbbé tette magát érdemessé a' haza' dolgaiban közvetlenül a' mohácsi vésznap után, midőn ő — mint Jászay mondja — egyetlen férfiú állott e' borús napok' folytán a' magyar korona alatt, kit semmi pártérdek, semmi magán nézet, hanem egyedül a' közhaza 's királyi trón iránti rendületlen hűség vezetett“ ³⁾. És midőn ő ezt tettel is bebizonyította,

¹⁾ Istvánfi: Regni Hung. Historia. Coloniae Agripp. 1724. 34. l. Az ezen diplomatiai tárgyalásokat illető okiratok, névszerint de Grassis Achylles a' római pápa és Pasqualigo Péter a' velencei köztársaság' budai követeinek több rendbéli tudósításai, valamint általában a' cambrayi szövetségnek viszonyságai hazánk' történetére nézve olly érdekesekek, hogy azokat más alkalommal különös értekezés' tárgyául tenni szándékozom.

²⁾ Regni Hungariae Historia. Coloniae Agripp. 1724. 18. l.

³⁾ A' magyar nemzet' napjai a' mohácsi vész után. I. k. 25. l.

's egyetlen hadvezérünk vala, ki csekély de lelkes hadával a' drávántuli és dunántuli részeknek védelmére még Szolejinán' győztes serege ellen is sikra szállani késznek mutatkozott, csoda-e, ha annyira a' közbizalom' férfivá lett, hogy köz érzellemmel 's köz akarral a' Dráván és Dunán túli megyéktől kormányzónak és pártfogónak tiszteltetett ¹⁾.

¹⁾ Ez még kevésbbé lévén ismeretes történeti irodalmunkban, Zarai Jeromos' Dandólo János velencei nobilehez Sümegen, 1526. october 22. írt levelének ez iránti szavait közölni szabadjon. Miután a' mohácsi ütközetet és a' hazának utána bekövetkezett zavarjait, névszerint a' törökkel határos vidékek' lakosainak megfutamlását elbeszélte volna, Frangepán Kristófot illetőleg így szól: „Vedendo el signor conte tanta fuga e vilanimita de tutti questi signori e paesi e che se perdenano si miserabilmente fece vn core de liono come el solito suo et pinse auanti con le sue gente tra la Saua e la Draua dagando animo e core a ogniuno maxime ali contadini; poi passo la Draua verso loste de turchi apropiquandosi a loro pur refranchando il cor ali populi et mando forsi 500 canali verso Albaregal a dar animo a quella cita. Et sua signoria torno oltra la Draua in vna terra ditta Chaprontzo e li conuochò tutti li signori et zentilhomeni del paese, donde a vna voce comenzono a cridar et exclamar da proprio moto: Vogliamo che tua signoria sia nostro governor et defensor generale, et si damo tutti sotto lobedienza tua, perche al tempo del soccorso de Jayza tu ci liberasti de Turchi et adesso in la perdition di questo regno siamo stati abandonati da tutti li nostri signori saluo che de tua signoria, perho non vogliamo altri che tua signoria per nostro gouernatore e defensore. E cussi fono dacordo tutti li baroni e zentilhomeni, et preseno sua signoria e lo leuono in aiere tra loro tre fiate significando superior et difensor loro contra ogniuno si turchi come etiam christiani cui li volese far violentie et etiam tra lhorò in lo paese sia defensor et pacificator de tutti, et elezeno sua signoria et lo Reuerendissimo Sagrabiense per imbasator loro ala maesta dela regina qual fugiua in posonia per condolarsi dila morte dil re con sua maesta. Poi subito sua signoria passo iterum la Draua per andar drieto li soi cauali quali erano andati verso Albaregal et la oste de Turchi si per veder quello faceua il gran Turcho come etiam per rifranchar li populi.“ etc. — — „Essendo andato via il gran Turcho li contadini si comenzono ordinar contra li nobeli, dicendo vui sete causa dela perdition del regno volendo con ferro e foco proceder contra lhorò et haueuano gia cominzato a romper le strade e far del malle assai. Vedendo il signor conte che questo erra un grandissimo incendio lasarlo proceder, auanti se interpose con vna destra dolceza et honesto timore di aquietar questi populi e nobeli e segurar el paese, donde vedendo questi nobeli tal generosa opera chel signor conte facia per loro beneficio et per recuperation de tutol regno, si hanno congregati alquanti contati insieme et hanno creato et acetato con plenaria autorita sua signoria per defensore et gouernatore loro al ante scritto modo, che hanno fatto quelli de Sclauonia. Et con grande amplitudine et autorita etiam hanno mandato da sua signoria tutti li altri contati de qua del Danubio quali sonno XII pregando sua signoria li noglia etiam acetar sotto lombra et protezion sua come sua signoria a fatto Sclauonia e Posega e Barania e Semogia (Somogy) et Salla, quale son le magior parte del regno dongaria. Donde sua signoria ha mandato per tutto sui nunzii quali tra lhorò concluderano el simile con ditte altre pronintie uel comitadi per fina che sua signoria tornera dala maesta dela regina ala quale fu dedichato imbasator de Sclauonia insieme con lo Reuerendissimo Xagabriense. Poi subito tornea in drieto in

2. Neje született augsburgi patriciusleány *Lang Apollonia* vala, előbb gróf Lodron Gyula' hitvese, kinek halála után özvegyül maradván, később Frangepán Kristófhoz ment férjhez. Női erénye nagy hírrel bír történetünkben; melly iránt azonban észre kell vennünk, hogy a' magasztalására alkalmat szolgált esemény csak részben történt úgy, mint közönségesen venni szokták. Jelen értekezésem részletenként fogja ezt felvilágosítani. Frangepán Apollonia 1519. február' 4. halt meg. Halála után Frangepán Kristóf újra megházasodott. Második neje Drágffy Anna volt (Wagner Károly ¹⁾ és utána mások hibásan Katalinnak nevezik), Kanizsai László' özvegye, kiről többnyire azt tartják, hogy Kristófnak csak eljegyzettje volt, 's hogy a' házasságot ennek halála (1527. sept. 22.) megelőzte. De képes vagyok oklevelet előmutatni, mellyből kitetszik, hogy a' házasság voltaképen megtörtént ²⁾.

queste prouinzie nele qualle sua signoria lasa tutte le sue gente a far persistir li nobeli e rustici nel pacifico viuer, et Jo (azaz Zarai Jeromos) etiam resto qui in Semogia e Barania con bon numero de cauali per nome del mio patro (Frangepán Kristófot érti) asecurar il paese per fina laduento suo. *Sia certissima Vostra Magnificenza che questi populi hanno in tanta veneratione e fede el signor conte che con vno cengno li fara leuar tutti in arme contra cui se uogliu al mondo qual stemo casa data da dio*“ etc. (Marino Sanuto' egykoru kézirati kronikájának XLIII. kötetében).

¹⁾ Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum. Decas I. Posonii 'stb 1802. 8-o 39. l.

²⁾ Nos Christoforus de Frangepanibus Segniae, Wegliae, Modrusiaeque etc. Comes, Genera is Capitaneus Regni Hungariae, Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclauoniae Banus et Comes Comitatus Soproniensis etc. *ac Anna Dragffy consors mea charissima*; eadem etiam domina Anna onera et quaelibet gravamina Francisci Kanysay filii et Magdalenae puellae filiae suorum in se assumens memoriae commendamus per praesentes quibus expedit universis: Quomodo fidelis noster nobilis Demetrius Ember, qui castrum nostrum Egerwara pro officio a nobis tenuit, idem castrum cum inventario de rebus in dicto castro Egerwara existentibus et habitis nobis restituit; quod scilicet castrum nostrum commisimus, ut manibus egregii Dionysii de Hassagli cum omnibus rebus in dicto castro existentibus assignetur; super cuius castri restitutione et rerum in eo existentium et habitarum, eum quittum reddidimus et expeditum, ac modis omnibus absolutum; imo reddimus et committimus harumstrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Crisii in festo ascensionis Domini anno Domini 1527. (Locus sigilli impressi). Kollár' kézirati diplomatariumának IV-dik kötetéből az előbbi posonyi kamara' eredetije szerint. — Frangepán Kristófnak Drágffy Annávali házasságáról Josefich Ferencz segniai püspök, kelt ex Novi de Vinodol 1527. sz. Gál apát' napján Dandolo Jánoshoz többek közt így ír: „De le noue non so scriuer ala Vostra Magnificencia solum chel Magnifico conte christoforo se amarita cum la dona che iera de Knezaich (Kanizai) vn gran signor, la qual dona e nobilissima et richa e zouene et honesta.“ (Marino Sanuto' kézirati egykoru kronikájának XLIV. kötetében). Ugyszinte Moro János udinai helytartónak 1527. majus 8. költ jelentéséből a' velenczei főtanácshoz tudjuk, „che el conte christoforo frangepan se atroua al castello dela sua dona in Vngaria (Marino Sanuto' XLV. kötetében); 's ugyan ennek azon évi september 21. költ jelentéséből „chel conte christoforo hauea mandato la contessa apresso modrusa.“ (Marino Sanuto' XLVI. kötetében).

3. Apollóniának bátyja *Lang Máté* itt csak Európának azonkori legmagasabb diplomatai köreiből befolyásánál fogva, mellyel sógorának Frangepán Kristófnak is kedvére élni ügyekezett, neveztet. Származására nézve augsburgi patricius' fia, 1505-ben gurki püspökké, 1511-ben bíbornokká, 1519-ben salzburgi érsekké lett. Nagy ravágyása miatt mindnyájan gyűlölték; de ő mindamellett hatalmát mindnyájokkal érezte. I. Miksa császárnak jobb keze volt.

És most magára vizsgálataim' tárgyára átmenve, azt következő részletek szerint kívánom tárgyalni. I. Frangepán Kristóf szolgálata I. Miksa császár' seregében; II. Elfogatása a' velenceiektől; III. Velencei fogsága; IV. Nejének erényes magaviselete; V. Kiszabadulása a' fogságból.

I. Frangepán Kristóf szolgálata I. Miksa császár' seregében a' velenceiek ellen. Említettett, mikép II. Ulászló magyar király már 1506 óta igen szoros barátságban élt I. Miksa császárral, minek következtében mind a' cambrayi szövetségbe, mind a' szent ligába is be volt szöve. Ő maga ugyan a' velencei köztársaság ellen hadat nem kezdett; de az ország' nagyai közt sokan szintezen irányba sodortatván, hol különös alkalom adta magát elő, Velence ellen fegyvert ragadtak. Ez állt a' Frangepán-családnál is; 's névszerint Frangepán Kristóf I. Miksa császár' seregéhez csatlakozván, ebben fő parancsnoki állomást nyert.

Figyelnünk kell itt arra, hogy a' Frangepánok az Ádriai-Tenger melletti terjedelmes birtokuknál 's főkép vegliai szigetbeni állasuknál fogva Velencének dalmáthoni igazgatóival (conti, proveditori) gyakran egyenetlenségekbe keveredtek, és nem ritkán ellenséges érintkezésbe is jöttek. Általában találjuk ezt Frangepán Bernardinban és fiában Kristófban is. Ez utóbbit illetőleg észre kell még vennünk, hogy ő már 1490-ben, midőn Mátyás király' halála után új királyválasztás történt, Miksa' leghatározottabb pártolói közé tartozott, 's hogy neje utáni családviszonyainál fogva igen természetes vala, mikép ő azon párthoz állott, mellynek nagy tekintetű és befolyásu egyik fő embere tulajdon sógora, a' gurki bíbornok volt. Nem csoda tehát, hogy midőn 1509-ben a' cambrayi szövetség által egyesült fejedelmek Velenczét megtámadták, *Frangepán Kristóft* legott a' császári sereg' fővezérei közt látjuk. Guicciardini Ferencz egykoru olasz történetíró ez időre vonatkozólag mondja; „In Istria Christopharo Frangepane occupo Pisinio e Divinio“¹⁾. Egybíránt Pasqualigo Péter', a' velencei köztársaság' Magyarországra küldött követének Zágrábban 1510. martius' 19. költ titkos tudósítását sem mellőzhetjük, mikép t. i. *Frangepán Bernardin*, mint látszik, Kristóf fia' nevében is, vele értekezett, 's Velenczének általuk a' háboru alatt történt károsítása iránt magát mentegetvén ajánlkozott, hogy

¹⁾ La historia d' Italia lib. VIII. Genevae 1645. 430. l.

a' köztársasághoz általmenni, annak hadi szolgálatába lépni sőt Horváthon' elfoglalására is segítséggel lenni kész ¹⁾).

De bármint legyen ez, I. Miksa Frangepán Kristófot érdemeiért a' velenczeiektől ujonan elragadt vidékben fekvő *Ujvár* vagyis „*Newhaus*“ nevű várral jutalmazta meg; miről ez Augsburgban 1510. april. 4. reversalist is adott ²⁾). Frangepán Kristóf pedig I. Miksa

¹⁾ — — — „Dil conte bernardim frangipani erra zonte li con il fiol e stato da re e in strigonia scriue colloqui auti insieme. Si scuso esser stata sotto padoa a danni nostri fo con X cauali mandati dal re al imperator; et di quello fe il conte christoforo frangipani in friul e in istria, dicendo fo causa quel retor drino distria etc. Et poi in secreto si offer se venir a soldo dila Signoria nostra, e li basta lanimo con poche zente aver la croatia e tuorla al re, con la qual il suo stato confina, per esser in mezo di do fiumi la saua et — — — Et sopra questo fa longi discorsi.“ (Marino Sanuto' X. kötetében 1510. April 2.).

²⁾ Ich Cristoff Graue zu Frannckenpan Bekenn fur Mich vnd all mein Erbn offentlich mit dem brief, Als der Alldurchlewchtigist grossmechtigst Furst vnd Herr Herr Maximilian Erwelter Romischer Kayser zu allen tzeitten merer des Reichs etc. mein allergnedigister herr Mir die Holden, vnderthanen vnd guetter, so Tomian de Tarsy in der Phleg vnd Gericht Newhaws hat nachdem derselb Tomian den Venedigern als seiner Maiestat Veindten anhenngig ist zu demselben Sloss vnd Phleg Newhaws, doch wann Ich desselbn abtritt, das Ich dann seiner Maiestat die berurten Holden vnderthanen vnd guetter auch abtreten sol, gnediglich zuegestellt vnd gegeben hat, laut seiner Maiestat brief Mir daruber gefertigt, Das Ich darauf seiner Kayserlichen Maiestat zuegesagt vnd versprochen hab wissenntlich mit dem brief. Also das ich dieselbn Holden Vnderthanen vnd guetter Wie die gehaissen vnd genannt sein zu obberurter Phleg Newhaws einziehen vnd mit allen Rennten Zynssen diensten Robatn vnd aller nutzungen, Wie ander Holden zu demselbn Sloss gehörig Innenhaben nutzen niessen Vnd so Ich oder mein Erbn seiner Maiestat desselbn Sloss widerumb abtreten werden, das wir seiner Maiestat oder derselbn Erbn die bestimhten Holden, Vnderthanen vnd guetter auch widerumb abtreten vnd zu Irer gnaden handden einamntwurten vnd zuesteen lassen sollen vnd wellen, Ob sich aber mitler zeit als Ich das Sloss noch Innen hett begeben, das ain Anstandt oder Frid zwischen berurter Kayserlicher Maiestat vnd den Egemelten Venedigern gemacht darInn ausgetruckht wurde, das man denselbn Venedigern Iren anhenngern vnd Vnderthanen Ire guetter so man In genomen oder eingetzozen hette widerumb zuestellen vnd geben solt, das Ich alssdann sollicher guetter auch widerumb absteen Vnd desshalben weiter kain ansprach oder fordrung zu seiner Maiestat noch yemands anderem haben sol noch will, alles treulich vnd vngenerlich, Des zu Vrkhundt hab Ich Mich mit aigner hanndt vnderschriben vnd zu merer sicherhait mit vleiss erperten die Erwirdigen Edlen vnd gestrenngen mein besonder lieb Frewndt, Herrn Johannsen Gewmann Erwelten Hochmaister sand Jorgenordens zu Mulstat vnd Herrn Ernsten von Welden Ritter baid berurter Kayserlicher Maiestat Rete das Sy Ire Insigl zu gezewckhnus doch In Iren Erbn vnd Insigeln on schaden hyeran gehaungen haben. Geben zu Augspurg am Vierterden tag des Monats Aprillis Nach Cristi geburde Fufttzehenhundert vnd im zehemnden Jarn.

(két pecsét helye)

Ja kz kr
Fn Ru su
ps.

(Az aláírás, melyet én itt latin írásban közlök, glagolita betűkkel tör-

szolgálatában tovább is katonai pályáját folytatván, a' császár és a' velencei köztársaság közti háborúban 1509-től fogva 1514-ig az előbbinek részén mindig előkelő szerepet vitt. Midőn 1511. augusztusban Gradenico Pál velencei tábornok Gradiscát sikertelenül ostromolta, ő az őrseregnek egyik parancsnoka volt. 'S hogy más számos tettei közül csak a' legfontosabbakat emeljem ki, ő volt az, ki 1514-ben Friaulban Marano' várát csel által bevette, 's nem sokkal ezután Montfalconét is elfoglalta.

Úgy látszik, hogy a' Frangepán-család, mely dalmát birtokviszonyainál fogva amúgy is a' velencei köztársasággal majd folytonos egyenetlenségben létezett, Kristófot egyetemleg nem csak válalataiban támogatta, hanem különben is ügyekezettel tanúsított, a' hol lehetett, a' velenceieknek kárára lenni. Így Velenczének minden csatavesztései is különös öröme voltak ¹⁾.

II. Frangepán Kristóf' elfogatása. A' hadak' sorsa változékonyságát látjuk, hogy gyakran, ki hős tetteknek legragyogóbb fényében tündöklék, rövid idő múlva e' változékonyságnak igen szembe-tűnő példáját mutatja. Frangepán Kristófnak is ez volt sorsa; mert hadi szerencsésjének közepette még 1514-ben junius' 5. esett velencei fogságba.

Fugger János Jakab ezen eseményt következőleg beszéli el: „Der Graf von Frangepan liesse im Monat Junio von dem venedischen Hauptmann Mercurio sich und seine Hauptleute, unter denen auch Otto von Thurn, und Melchior von Maszmünster gewesen, bey Gradisca betrüglisch zu Gast laden; die wurden von Johanne Vetturio in der Nacht, da sie gut Geschirr mit einander machten, überfallen, und wiewol der Grav sich lang und häftig gewehret, aufgehoben und nach Venedig gesendet; daselbst man ob dieser Beute sich sehr erfreute, weil der Grav, eine grosse starke Person und gefürchter Kriegsheld, dieser Krieg über der Venediger böser und bitterer Feind gewesen. Sie mussten daselbst lange des Kerkers hüten; dann der Keyser wolte sie nicht ausledigen, welcher auf sie gar unlustig war und sagte: Er habe sie in Friaul geschickt das Land wider den Feind zu beschirmen, nicht aber mit demsel-

tént. Jelentése ez: Ja knez Kristof Frangepan ruku swoju pisach; azaz: *En gróf Frangepán Kristóf saját kezemmel írtam.* Úgy látszik, hogy Frangepán Kristóf horvát aláírása által azon gyanút akarta elkerülni, mintha a' magyar király' meghagyásából szolgálna Miksának). Ezen oklevélnek eredetie a' bécsi császári titkos levéltárban találtatik.

¹⁾ P. o. Marino Sanuto kézirati krónikájának XVI. kötetében 1513. junius' 25-kére vonatkozólag közli a' vegliai provveditore ser Francisco Michiel' levelét: — „come hauendo auto noua quelli frangipani vicino a' Vegia dila rota de francesi per sguizari, hanno fato gran festa d'cendo e sta roto etiam il campo nostro et minazano voler venir sopra quella ixola di vegia.“ etc. V. ö. a' velencei köztársaságnak alább még közlendő levelét II. Ulászló királyhoz 1514. aug. 17-kéről.

ben Gelag zu halten. Doch ist Otto von Thurn mit besagtem venedischem Landobristen Vetturio, den die Keyserlichen gleichfalls gefangen bekamen, ausgetauscht worden“¹⁾.

Ezen elbeszélés mindazáltal kettős tekintetben hibás; mert Frangepán Kristóf elfogatását nem úgy közli mint történt; I. Miksa császár pedig hadparancsnokának sorsa iránt sokkal elevenebb részvétet mutatott, sem mint irányában illynemű kedvetlen nyilatkozatát csak feltenni is lehetne.

Elöttem fekszik *Longena Péter*, a' velenczei köztársaság²⁾ Marano előtti hadparancsnokának 1514. június 5. költ hivatalos jelentése Frangepán Kristóf elfogatásáról. Ebből kitetszik, hogy Longena különös hadi csellel élván, ezen nap reggel három óra tájban huszonöt lovast Gradiska felé küldött, többi népével pedig lesben állt. Ugyan akkor a' császári katonák kirohanást tévén Majanoba, már visszavonultak vala, midőn a' huszonöt lovast szaladni látván, reájok rohantak újra, hogy őket elfoghassák; de átalok a' lesre csalatván és a' velenczei számosabb katonaságtól megtámadtatván, *közölők Frangepán Kristóf megsebesítetett és ötvened magával elfogott*, társai közül pedig sokan levágattak vagy megsebesültek³⁾.

Frangepán Kristóf elfogatása, a' császáriak' részén csüggedtséget, a' velenczeieknél nagy örömet idézett elő. Mert harczügyes és vitéz férfi vala ő, kinek hiánya nagy veszteség volt Miksa' seregében. A' velenczeiek még azt is remélték, hogy Maranónak örserégét általa arra fogják bírhatni, mikép a' várost nekik általadják. Vannak tudósításaink június 5-kétől 9-kéig, mikép a' velenczei tisztek, névszerint a' manfionei kormányzó Sovergnano Jeromos, ügyektek ötöt arra bírni, hogy Marano' parancsnokait, kik közt egy unokaöccse is volt, felszólítsa, miszerint magokat és a' várost megadják. De ő magát egyedül a' Signoria' foglyának vallván, ezt nem tette, sőt fenyegetőzván, mikép ha kényszerítnék, a' maranoiakat még tartósabb ellentállásra buzdítandná, hajóra vitetett, mellyen június 9. Velenczébe érkezett³⁾.

¹⁾ Spiegel der Ehren des höchstlöbl. Erzhauses Oesterreich. Nürnberg 1669. VI. könyv. 1310. l.

²⁾ Közlömi Longena Péter' jelentését Marino Sanuto' XVIII. kötete szerint: — „Domino Petro di Longena — in questa matina a hore tre di zorno mandoe a corer da XXV canali fin soto Gradisca, e lui con il resto dilezente si messeno in arguaito; e corsi inimici erano za ussiti et reduti a Mariano, de che visto li cauali prediti corer essi inimici ussitenno per darli drito. Vnde nostri li fono al im peto et fu preso ferito il conte Christoforo con zercha 50 altri, parte dil resto feriti et morti. Et di nostri da 8 sono presi et cussi sono ritornati con questa victoria li.“ —

³⁾ Már Longena Péter' június 5-kei jelentésében olvassuk: — „et doman condura esso conte christoforo soto Maran et veder di farsi rendino.“ — Mindjárt más napról van tudósítás a' Marano előtti hajókból: „— tutti stavano in aspetation di veder el conte christoforo zongesse; non a potuto per via di mar venir alcun per li tempi contrarii;“ — az udinei helytartó,

Mindjárt junius' 10. a' velencei preghi tanács azt végezte, hogy Frangepán a' Toresella nevű fogházban tartassék, hol már több előkelő fogoly őriztetett; hogy az örök megkettőztessenek, és a' tömlöczök' főnöke Dandolo János Antal fogsága felett különösen örködjék ¹⁾).

Hogy pedig Miksa császár Frangepán Kristóf sorsában élénk részvétet tanúsított, nem csak azon számos lépésekből tetszik ki, mellyek fogsága alatt megszabadítása végett Velenczében történtek, 's mellyeknek nagyrészt a' császár volt szerzője, mindig pedig előmozdítója; hanem két igen érdekes levélből is, mellyeket Miksa a' fogságban letartóztatott Frangepánhoz maga intézett. Mindkettőt közli olasz fordításban Marino Sanuto, munkájának XXV. kötetében.

Elseje ezeknek, költ Linzben, dec. 28. 1517. eredetileg német nyelven Frangepán Kristóf- és neje Apolloniához, ki, mint hű élettársa, őt fogságába is követte. A' császár sajnálkozását mondja ki, mikép felszabadításuk végett tett minden ügyekezetei mindaddig sikeretlenek maradtak; mindazonáltal kedvezőbb viszonyok állván be, most már biztosan reményli, hogy rövid idő alatt visszanyerendik a' szabadságot. Addig legyenek még türelemmel; ő mindig különös kegyelemmel leszen irántok. E' levél így hangzik:

Maximilian dei gratia Imperador de romani electo atc.

Nobeli casi fideli et deuoti. Nui hauemo portato gratiosamente gran compassion et summo despiacer continuamenta dela uostra longhissima et dura presonia; et percio sempre et sempre habia posto et usado ogni possibile diligentia per liberarui, ouer almanco per lizerirue la presone et farue meter in loco da canalier, la qual cosa benche cum assaissime pratiche et boni mezi sia sta tratada, tamen non hauemo possuto obtenir cosa, che mai se hauessemo pensato:

ser Jac^o. Badoer pedig junius' 6-káról jelenti: „come il conte christoforo fu condotto a perpedo, e li quel zorno si reposerano. E ferito in la faza, et poi lo condurano soto Maran per veder di averlo;“ — különösen még kiemelvén: „Item quelli di Udene non hanno monstrato molta alegreza di questa captura.“ Junius' 9. a' Marano előtti hajókból Velenczébe érkezett tudósítás így szól: „Di esser sta condotto li il conte christoforo; el qual prima fo menato in campo dal governador manfion, e domino hironimo sovergnan. E li fo dito, era preson di esso souergnan, el qual rispose: Jo non son tuo preson, ma dila signoria. Et dicendoli volesse andar soto la terra e dir a suo nepote che li, e quelli altri capitani, si volesseno render. El qual rispose, non mi mene perche si vado, diro che i se tegna, perche non voio esser traditor; poi mio nepote non ha il governo, non ui he altri capitani boemi. Si che uedendo questo terminono menarlo li in galia doue stete zorni —. Et poi lo mandano de qui con vna fusta fino ali primi lidi.“ (Marino Sanuto u. o).

¹⁾ Junius' 10-kén „Fo terminato mandar il conte christoforo frangipani, chera in camera nuoua di signori di note, in Toreselle, doue e il capitano Rizan et il capitano Renier ferido el qual e infermo di la gamba. E duplicato li custodi et ha il cargo di questi presoni ser zuan antonio Dandolo quondam ser francisco. E cussi fo fatto.“ (Marino Sanuto u. o).

ma essendo al presente le cose in altro modo et termine di quello le soleuano esser, speremo uui tutti dui in pochi zorni et presto liberarui di tanto uostro affanno, ouer almeno certamente lizerirue in bona parte; la qual cosa ue femo intender per gratioso auiso et nostro conforto. Azio ue sapiati governar, et desideremo da uui con instantia, che per lo auegnir uoliati questo poco di tempo suportar senza affanno, perche nui siamo inclinadi oferendoui el nostro gratioso voler. Dat. in la nostra cita de linz adi 28 dil mexe di dezembre 1517. et del nostro regno Romano 32.

Per regem.

Comissio domini
Imperatoris propria
Renier Secr.

Kivül. Ali nobeli nostri cari fideli et deuoti christofolo et Apolonia conte et contessa de frangipani.

Ezen levél, mellynek megvivője Rench István a' császár' egyik híve volt, 1518. január' 20. érkezett Velenczébe. A' pregadi tanácsban felolvastatván, az illetőknek kézbesítettett ¹⁾).

Úgy látszik, hogy Frangepán levélben válaszolt a' császárnak, 's hogy azonkívül Rench Istvánnak szóval is meghagyta, mikép több tárgyra nézve a' császárt felvilágosítsa 's illetőleg megkérje. A' császárnak erre egy új levele, költ Innsbruckban, martius' 11. 1518., melly Velenczébe ugyan ezen hónap' 31. érkezett, 's mellyben ismételve előbbi vigasztalásait és biztosításait, Miksa azt igéri, hogy a' fogság' könnyítése végett is minden módon fog a' velenczei köztársasággal tárgyalásba bocsátkozni, tudtul adván neki egyszersmind, hogy addig is már 500 rajnai forintot rendelt segedelempénzül számára kifizettetni, mellyek legközelebb váltó által Velenczébe küldetnek. A' levél így szól:

Maximilianus Dei gratia electus Romanorum Imperator etc.

Nobele et caro fidel. Nui hauemo recepute le Tue lettere et bien inteso tuto lordene, che hai comesso al nostro seruidor stefano rench, el qual ogni cossa ha referido. Et sapi, che gratiosamente te habiamo compassione dela tua dura et longa presonia, et mai hauessemo creduto che li venitiani se hauesseno tenuti cossi duri verso di te; ma che li te hauesseno demostrata qualche piu dolceza et ascueleza per amor nostro et per amor de altre assaissime importantissime facende, et non hessendo fin qui de cio fato cosa alcuna nui siamo di tal speranza che in breue el sara tratade qualche cosa fructuosa per ti. Per tanto te uogli insieme con la tua cara consorte confortarte bene et star con bona speranza; la qual tua consorte fidelmente fin qui te ha fato compagnia. Apresso questo te femo intender, che

¹⁾ Marino Sanuto XXV. kötetében 1518. januar' 20.-kára vonatkozólag: „Vene in colegio vna lettera, scriue limperador di (28) dil pasato da linz al conte christoforo di frangipani et sua moglie madona polonia sorela dil cardinal Curzense in todesco qual fu traslatada. Li scriue per conforto suo etc.“

nui circha la piezaria, con la qual tu speri liezerir la tua dura presonia, secondo tu ne manifesti, gratiosamente trateremo et non spargneremo diligentia alcuna. Piu oltra hauemo ordenato 500 fiorini de rens per subuegno tuo, et de la ditta tua consorte, et per li ditti te mandemo vna lettera de cambio, come uederai. Et sapi che volvemo gratiosamente in memoria la tua longa et dura presonia, et lo interesse et gran danno, che per causa de quella hai patido; et etiam la fidel compagnia et patir insieme con ti dela tua prenominata consorte, et del tutto al suo tempo et loco restaurarue et con ogni gratia recognoscer el tuto, la qual cosa per gratia non te hauemo voluto celar. Data in yspruch die 11 marcii 1518 del nostro Regno 22.

Per regem.

Comissio Cesaree

Maiestatis propria.

Kicül. Al nobel nostro earo fidel christoforo conte de franca-pani etc. governador nostro de adelsperg et del carsto.

III. **Frangepán Kristóf' velenczei fogsága.** A' magyar király ez időben, mind a' mellett hogy I. Miksa császárral barátságban élt, Velenczének legalább nyílt ellensége nem volt, 's így a' státusok' egymás közti nemzet-jogi viszonyainál fogva a' diplomatai összeköttetés Magyarország és Velencez közt teljes épességében fennállt. Magyar követ Frangepán Kristóf' elfogatásakor Velenczében Moré Fülöp volt. Ez mihelyt Frangepán Kristóf' elfogatását és Velenczébe érkezését megtudta, azonnal sorsa' könnyítése végett a' velenczei kormány és pregadi tanács' kegyességéhez folyamodott. Még július 25-kén (augusztusban Moré Fülöp visszautazott Magyarországra) látjuk, hogy ő, ki a' Velenczében akkor mutatkozott pestisből lakházában történt néhány halálesetnél fogva különös orvosi vigyázat alatt volt, Frangepánt mint magyar főurat és a' magyar király' emberét a' köztársaságnak különösen ajánlotta ¹⁾.

A' ferrarai herczeg is, kit Frangepán Kristóf, János-Ferencz testvéréhez írt levelében nagybátyjának nevez, Velenczében lévő követe által őt azonnal a' Signoria' kegyeibe ajánlotta ²⁾.

¹⁾ Marino Sanuto XVIII. kötete szerint, július' 25-ke alatt: „L' orator di hongaria domino philippo more, qual per esserli morti alcuni servitori di peste in caxa doue el staua a S. Stefano e partito e sta ala zuecha, mando a dir ala Signoria volena venir in collegio a dir cosse de importantia ouer se li mandasse de collegio li da lui. E fionno mandati ser Luca Trun savio dil conseio, e ser Gasparo Malipiero, sauii a terra ferma, i qualli andono et a longe li parlono, et licentiato il pregadi resto la Signoria tardi aspetar ritornaseno, e non ritornono. Ma vene Zuan Jac^o. Caroldo secretario stato con l'horo, e disse: Non e nulla; *ricomanda il conte christoforo e in toreselle.*

²⁾ Ezen levél a' velenczei fogságban 1514. aug. 29. kelt. Frangepán Kristóf azt írja: „che da poi che sono pregione, non ho hauuto lettera, ne ambasciata alcuna dal signor padre, ne da fradelli, ne da alcuno deli amici mei, *se non solamente dal signor duca de ferara auunculo nostro, la Signoria del qual me ha ricomandato ad questa serenissima Signoria per lo oratore suo, el qual cum licentia e stato qui de sopra, douio sono aserano*“ stb.

II. Ulászló király maga is, tudtára esvén Frangepán Kristóf elfogatása, kedvéért a' velenczei köztársasághoz írt levelet, mellynek szövege mindazonáltal nem tudatik. De a' köztársaság' felelete igen érdekes, egyszersmind annak a' magyar király' irányában némileg ingerelt kedélyét mutatja. Szinte Marino Sanuto' XVIII. kötetéből közlöm a' velenczei köztársaságnak Ulászló magyar királyhoz írt választlevelet.

Copia di una altra lettera scritta al dito Serenissimo Re in risposta di una di sua Maesta.

Accepimus nuper a Maiestate Vestra litteras, que pergrate nobis quidem fuere, sicuti alias semper esse solent, quaecunque eius nomine nobis representantur, pro inconcussa vetere amicitia nostra et confederatione. Per eas autem litteras sapienter asserens Regia Celsitudo Vestra, dubios esse bellorum euentus, ob idque minime se mirari captum a nostris militibus fuisse *Comitem Christoforum de Frangepanibus*; petiit a nobis rationibus a se demonstratis, *ut eundem Comitem commendatum habeamus, quo honeste hic tractetur.* Qua de re bono animo esse volumus Regiam Maiestatem uestram. Nam licet is Comes Christoforus longe accerrimum se nobis hostem prebuerit; rationem tamen Regie commendationis uestre, que apud nos non magni esse ponderis nunquam potest, et pro nostro instituto; quod pridem iussimus, deinceps quoque honeste illum profecto commodeque tractari faciemus. Illud vero graui nos molestia affert (afficit), cum minus vera relatione ad Maiestatem Vestram fuisse (allata) audiueremus ea, que ipsius animum perturbare potuerint: Quod scilicet Classis nostra Comitis Bernardi bona et maritima oppida inuasit ac depopulata sit, ea dumtaxat de causa, quod eius filius Cæsarea merens stipendia contra nos bellum gessisset. Quocirca non ab re hoc loco de iis summam recensebimus, que initio Iulii proximi exacti mensis copiosius ad oratorem istic (isthinc) nostrum perscripsimus, ut Vestre Maiestati communicaret; ex qua quidem communicatione optime iam dudum ipsa cognoscere potuerit, quam longe aliter ea se res habeat atque ab aliis sibi insinuatam sit. Vere enim cum Comes ipse Bernardinus fere toto huius belli tempore nihil hostile omiserit aduersus loca nostra, et ea incolentes fideles nostros, non modo in patria Foro Iulii et in Istria, sed Velie atque aliis ubicunque potuit locis quasi pro paruo hec haberet; postremo etiam misit Comitem Ferantem filium suum ad noua quedam in nostros damna perpetranda. Cuius tandem rei indignitate permoti Velienses nostri una tantum biremi instructa loca quedam ipsius Comitis finitima appetentes, nonnullis quidem, sed plane modicis detrimentis affecere; et eius rei nos certiores facti, etsi minime damnari poterat, utpote quia iusta esset propriorum periculorum propulsatio; misimus tamen confestim mandata ad illum Rectorem nostrum, ut fideles ipsos nostros ab iis peragendis, que sibi in animis proposuerant, continuo

reuocaret: id quod opportune admodum effecit, atque sic grauioribus certe motibus obuiam itum est. Quare compertum habeat Maiestas Vestra, eos, qui nostre ditionis sunt, non ultro lacessere nunquam, nisi ex prouocatione depugnare; quicumque hostes extiterint, ne dum temere nostrorum quisquam auderet aut nos id pateremus hostiliter facere in subditos Regie Maiestatis Vestre, quippe quam preter id, quod nos Jure inuolati atque perpetuo inter nos federis facere nunquam destitimus quodam etiam mutuo animorum affectu naturalique obseruantia nostra sumus perpetuo prosequuturi. Data in nostro Ducali Palatio die 17 mensis Augusti 1514.

B. Cominus.

Látjuk tehát, hogy mindjárt fogsága' kezdetén voltak Frangepán Kristófnak tekintélyes barátjai és pártfogói, kik, hogy sajnós sorsán segítsenek, mitsem mulasztottak el. Ennek és a' velencei köztársaság' lovagias szellemének köszönhetette ő, hogy minden kedélyingerültség mellett is, mellyel a' velenceiek ellene mint egyik legvitézebb és legállhatatosb ellenségek ellen, viseltettek, mégis igen tisztos fogságban tartatott. Toresella tömlöcznek neveztetett; 's Frangepán Kristóf maga, atyjához aug. 29. 1514. írt levelében emeli ki, hogy ugyanazon tömlöcz ez, mellyben az előtte velencei fogságban volt mantuai herczeg őriztetett.

Marino Sanuto' nagy becsű krónikájának XVIII., XIX. és XX. kötetekben több levelek 1514. és 1515-ből, nagyobb részt olasz fordításban találtnak, mellyek Frangepán Kristóf fogságára vonatkoznak. Ezek töle, nejétől és atyjától levén írva, de egyébiránt fogságának és házi életének részletes viszonyait megismertetvén, akár egyedül az ő sorsát, akár általában a' magyar fő családok' azon kora állapotjait tekintjük, oly nagy érdekekkel bírnak, hogy azokat egész terjedelmökben közölni helyén valónak tartottam.

Ritkán sikerül régibb kora, történetileg nevezetes személy' jellemével oly határozottan, oly hiven és oly tiszta színben megismerkednünk, mint ezen levelek által Frangepán Kristóffal. Gondolkozásmódja, érzelme, egész hajlama tárva van előttünk; 's ha már tettei után őt a' haza' XVI. századi legjelesebb fia közé soroztuk, ezen levelek' tartalma által szívének titkos redőibe is hatván, őt még nagyobbra becsüljük, 's mennyiben heves, de nem roszt indulatának néhány kedvetlen kifakadásaival történetünkben találkozunk, e tekintetben őt mentegezni képesek vagyunk. A' vallásosság' legtisztább szellemétől lelkesítve, midőn biztos hírért gondolja venni a' keresztyén fejedelmek közt a' törökök ellen keletkezendő közös szövetségnek, nem talál elegendő szavakat ebbéli öröme' kifejezésére. A' keresztyén egyháznak egyik leghívebb fia lévén, ő is kora' gondolkozási módjában osztozott, melly szerint szebb feladata a' keresztyén státusok és fejedelmek' politikájának nem lehetett volna, mint az Ázsiából a' keresztyén népek közé berontott, 's itteni letelepedé-

sők által az egyház' dicsfényét elhomályosító törökök' hatalmát Európában megsemmisíteni. De a' magyar haza iránti szeretetét és ragaszkodását is tanúsítja. Hogy benne a' békesség helyre állt, nagy öröme van. Szegénynek az 1514-ki pórháborúról, mely igazán Magyarország' virágzásán olly mély sebet ejtett, sejtelve sem volt. I. Miksa császárt, kinek szolgált, tiszteletben tartja, de mind a' mellett a' velenczei köztársaságtól sem tagadja meg történeti nagysága' elismerését. Atyját, úgy szinte nejét és leányát nagy lelkének egész erejével szereti; mindazonáltal panaszkodik, hogy családja róla nem gondoskodik illendőképen. Hü emberei iránt is kifejezi részvétét p. o. Szokoli Tamás iránt. A' jószágai feletti gondviselést nejére bizza, 's azt kívánja, hogy emberei ennek pontosan engedelmeskedjenek. Halával ismeri el szeretetét, mellyel neki 200 aranyat és szükséges ruházatot küldött. Havonként kitartására legalább 40 rajnai forint kívántatik 'stb.

Mi Frangepán Kristófnénak ezen levelekben szinte tisztán nyilatkozó erényét illeti, tartalmukról még alább szölok.

Különös figyelmet igényel azon levél, mellyet Frangepán Kristóf Dandolo Antal tömlöczfőörhez 1515. májusban írt. Lelke' csüggedése és szíve' szomorúsága a' megszabadulásnak már majd egy év óta meghiusult reményén, tükröződik le benne. Közli vele álmát, mellynek mysticus jelentőségét Marino Sanuto feljegyezvén, elismerte.

Más részről mindazáltal tagadhatlan, hogy a' velenczei köztársaság Frangepán Kristóf' személye iránt a' tömlöczben sem tagadta meg azon még az ellenségben is a' lovagias szellemet elismerni kész méltánylást, mellyel nagylelkűségének és vitézségének tartozott. Szabadon bocsátani őt vonakodott ugyan minden módon, mert tartott vitézségétől és hadi ügyességétől, 's azt hitte, hogy ő azonnal ismét mint ellenség fel fog ellene lépni. De fogságában nem csak illő tartásáról, hanem személyes becsületének védelméről is gondoskodott. P. o. egy tizedtanácsosnak szolgája, ki őt és nejét 1517. a' fogház előtt gúnyszavakkal illette, ugyanott szeme láttára keményen megbüntettetett ¹⁾. 1518. az úrnapi processio Velenczében legnagyobb pompával tartatván, a' Signoria ötet Rizam kapitány fogolytársával együtt a' könyvtári terembe vezettette, az egyházi szertartásban szinte ajtatosan részt veendő ²⁾. Az emberséges bánásmódnak, mely-

¹⁾ 1517. aug. 16. Seguite ozi vno caso di vno fameio di ser Priamo Daleze cao di X, qual aspetando il patron era a gran conseio dete strior al conte christoforo frangipani e presom in toresele e sua moglie, dicendoli parole molto brute; per il che fu poi datoli scassi di corda di ordine dila Signoria la domenga auanti dita toresela accio il prefato conte vedesse. (Marino Sanuto XXIV. köt).

²⁾ 1518. junius 3. Adi tre zuoba fo il zorno dil corpo di christo, mellyen szokás szerint, de különös pompával a' processio rendeztetett. Etiam di voler dila Signoria nostra e il colegio e capi dil consiglio di X il conte Christo-

lyet Frangepán Kristóf velenczei fogsága alatt tapasztalt, egyik jele az is, hogy tömlöczfőre Dandolo János Antal később egyik bizalmas barátjává lön.

Történettudományi felvilágosítás végett ide iktatom a' fenn említett *nyolcz* levelet, mellyek Frangepán Kristóf fogságának első két éveire vonatkozólag valóban rendkívüli érdekekkel bírnak.

1) *Frangepán Bernardin' levele velenczei fogságban lévő Kristóf fiához, kelt Modrusban, augusztus' 3. 1514.*

Copia de vna letera dil conte Bernardin Frangipani, drezata al conte Christophoro suo fiolo e im preson in questa terra, receuuta adi 27 agosto 1514.

Ben nasudo cordialissimo fiolo. Te mandemo im prima la pater-na benediction amor et carita. Carissimo fiolo, te femo intender che nui insieme con li nostri fioli tui fradeli siamo sani, et tua sorela; et el ne saria vna gran alegreza a intender el simel de ti. Piu oltra te femo intender, che fin qui non habiamo da ti habuto scriuer alcuno, saluo quello che tu ai mandato a tua moier, la ben nasuta madona apolonia; del qual lei ne ha mandato vna copia. Ma pur nui non dubitemo che la Illustrissima Signoria non te tegnera altramente, si non como se die tignir vn real caualier et vn fidel seruo del suo signor; considerando etiam che li nostri passati hano fatto et demonstrato assai grandi et da esser nominati seruilli ala prefata Illustrissima Signoria. Lachade spese fiate, che signori et caualieri insimel casi uengono presi; per quello non meritano de esser tenuti piu vilmente et duramente. Et cussi speremo, che la Illustrissima Signoria insimel modo uerso de ti et perho non hauera causa de meter te in malinconia et fastidio. Nui speremo etiam, che la Cesarea Maesta et el re de Ungaria, boni nostri signori, non ne arbandoneia; ma tenimo certo, che di breue tu aldirai altre neuelle, perche hauemo inteso, che tutti li principi et re sono in questo de far vna perpetua pace con la Signoria, et vna conclusion contra li Turchi; in la qual cosa nui speremo, che la Cesarea Maesta etc. et el nostro gratioso signor re de Hongaria non se desmentegerano de ti in questo. Cordialissimo et carissimo fiolo, circa la tua moier et fia, etiam circa tutti quelli che a te appartengono te femo intender, lhorò essere tutti sani. La tua moier certo in breue tempo vegnera astanziar qui in la nostra Signoria apresso de nui, o ueramente doue piu

forò Frangipani, che in toreselle prexom, et il capitano Rizam e in li cationi andono con bona custodia in la sala dila libreria al pergolo a ueder dita processione insieme con ser Zuan Antonio Dandolo, a questo cargo di presoni. Et erano tutti do vestiti di seda, e il conte Christofolo haviá vno scufion doro in testa, e compita la processione ritornorono doue prima stano (Marino Sanuto XXV. köt).

a lei piacere, su qual deli nostri castelli lei vora. Circa li dinari, come tu hai scritto a tua moier, te auisemo, che auemo parlato cum mercadanti che praticano et passano per el paese et Signoria nostra per andar a Venetia, et te hauemo mandado per l'oro duc 100; ma pur non sauemo si tu li hai abuti o non, niente de manco. Secondo che tu scriui a tua, che tre marchadanti alemani, che praticano a venetia, ma non sapemo de qui doue trouarli, ma pur hauemo nui scritto ala ben nasuda madona tua moier, che lei ne faza intender in che locho et per chi te debiamo mandar dinari et doue debiamo trouar ditti tre marchadanti; et cussi te ordenaremo dinari, azio tu non habia manchamento alcuno. Quelli mercadanti che passano et trafegano qui per el paese et Signoria nostra, per li qualli te hauemo mandato li ditti fiorini 100, non poteno al presente ne ardiscono passar per le guere per el paese nostro per andar a Venetia; ma solamenta me hano fato intender per el nostro messo, che va in Vngaria, che li voriano sauer, se ai habuto ditti fiorini 100, et si el te fusse concesso tanto dalla Illustrissima Signoria; scriuine a nui, ouer ala ben nasuda madona tua moier, si hai receuuti ditti danari o non. Sta senza dubio, che si pur podemo hauer via et trouar via, nui te uolemo fornir et mandar ogni cosa per tui bisogni. Con questo te aricomandemo adio et ala sua cara madre Maria. Datum a Modrusa adi 3 de agosto 1514.

Kivül. Al potentissimo et ben nasudo *Christofulo de Frangepan* de Segna Veia et Madrusa Conte etc. fiolo nostro carissimo.

(Marino Sanuto XVIII. köt.).

2) *Frangepán Kristófné levele fogságban lévő férjéhez, kelt Bleuburgban július 27. 1514.*

Copia de vna lettera scriue la moier dil dito conte Christofolo, receuuta adi sopradito.

Potente alto et ben nasudo gratioso signor, cardinalissimo et carissimo marito. Vesia sempre oferto el mio integro perpetuo et inviolabel amor et fede, con tutto el mio bon et fidel core. Fazo intender ala Signoria uostra, che Jo per certa causa me ho leuato de Adelsperg, et son venuta a Gramburgi, in el qual loco ho receuuto el scriuer dela Gratia vostra, in presentia del potente signor conte Ferdinando mio fradello ho receuuto, et ho inteso dela sanita dela Gratia vostra; et como la Serenissima Signoria di Venetia tien la Gratia vostra in conueniente preson; la qual cosa me e stata in grandissimo gaudio, et per la qual cosa nui tuti dui debiamo grandemente regratiar dio. Ancora, gratioso signor, come la Gratia vostra scriue, chel se debia scriuer al mio gratioso signor et fradello el cardinale; a qual cosa Jo per auanti ho fato et per lo auenir farò, et son de ferma speranza, la Gratia sua in modo et via fara el possibile et non remettera diligentia alcuna. Jo voglio etiam danari ala Gratia uostra ordenar et far, che ue sia mandato per zanuss 4 zorni dapoi le date

piu dinari, et ho ala Gratia uostra mandato per vn marcadante de lubiana per cambio duc. 100, et cussi credo che la Gratia uostra li habia habuti, et non lassaro in modo ne via alcuna desasio ala Gratia uostra, infina che Jo viuerò. Jo ho etiam del scriuer uostro mandato vna copia al mio gratioso signor et caro padre per el potente signor et mio caro fradela conte Ferdinando cum humel priegi, che paternalmente lhabia la Gratia uostra per aricommandata circha li famiglii, secondo che la Gratia vostra scriue. Jo son per far far el tutto, ma per andar ala uendema al presente, non e sta possibile; et tutto cum conseio et bon voler del mio potente signor et fradelo conte ferdinando son andata a Plaiburgi, et son zonta li adi 27 de luio, et la sua bona gratia e partita da mi fraternal- et amigeuamente. Etiam, gratioso signor, sapia la Signoria vostra che tomaso socolorum e forte amalato in modo chel non puol expedir le facende dela Signoria vostra; et e da dubitar che la Signoria vostra ne hauera gran danno. El dotor ha nome hironimo de odia. Com questo me ricomando ala Signoria et Gratia uostra, et ricomando quella al omnipotente Idio et a Maria sua dignissima madre; li quali presto ne aiuti insieme sani et cum alegreza, laqual speranza me mantien. Data Plaiburgi adi 27 luio 1514.

Aláírva. De vostra Gratia in tutto fidelissima consorte Apollonia contesse de Frangipan etc. m. p.

Kirül. Al potente alto nasudo signor signor *Christofolo principe conte de Frangepan* de Seng Fogels et de Madrusa, Conseier dela Cesarea Maesta et Capitanio del Carsia (Karst), signor mio gratioso et carissimo consorte.

(U. o.)

3) *Frangepán Kristóf* válasza atyja' levelére, kelt Velen-czében, augusztus' 29. 1514.

Copia dila lettera scriue in risposta el dito conte Christofolo prima a suo padre, poi ala sua consorte, qual comenza cussi.

Potenti et magnifico Domino Comiti *Bernardino Frangepan*, che fil domino et patri mihi semper gratioso.

Potens et magnifice domine. Post humilem commendationem aduiso vostra Magnificenza, come cum grande consolation del core mio o riceuuto la lettera laqual mi scriuete da Modrusa nel tertio di de agosto; nela qual me scriuete *prima* dela salute de vostra Magnificenza et di mei fratelli et sorelle, per il che humilitate solita gratie ne referisco cum alegro core al Signor Dio et alla sua sancta madre; pregando la prolongi per molti anni ale Magnificenza vostra per la loro grande misericordia.

Secundo molto ringratio per la clementissima benediction et carissima paternal salutation, laqual receuo cum penitentia in grande remedio non solo del corpo ma etiam del anima mia, como se fusse

a tanto deuenuto quando deue cadauno homo morire per disposition del altissimo.

Tertio humilmente me excuso dinotando che ho 4 volte scritto ala Magnificenza vostra; prima la sera che fui preso per volonta del creator mio; da poi tre volte de qui sotto licentia de questa Illustrissima Signoria, senza quella lettera dal castello propeta per biasio diancouich; la causa non intendo perche non sono dicte lettere ale mano de vostra Magnificenza peruenute; maxime sapendo, che sono de mia mano sta scripte, dinotando lo esser mio, et consolando la tua Magnificenza, dela salute dela qual cordialmente me ne alegro, quanto piu dolcemente posso.

Quarto per adimplir el conto de vostra Magnificenza, che e in descriuer la verita, et non dimonstrarse ingrato in recompenso di beneficii, intendera Vostra Magnificenza esser vero, chio son per gratia del signor Dio et dela sua sancta madre vergine Maria in bona valetudine; et da questa Serenissima Signoria elementissimamente tractato, ne si pole alcuno lamentar di queste carzere. *Queste sono le carzere ne le qual el segnor di Mantoa e stato*, per il che comprendo douer ad questa Serenissima Signoria ogni seruiti in seruirli ad me possibile et conueniente, sel sara el uoler del signor Dio, che in liberta Jo ritorni in affa digarmi al conspetto del mio segnor dela Cesarea Maesta, et deli amici per tal via, che questa serenissima Signoria potra dir non esser Jo discognoscente di quello mi e stato fatto, e cussi humilmente Vostra Magnificenza prego et li fratelli mei, che con quella seruitu, qual dala vostra Magnificenza et dale sue Magnificenze potesseno esser ad questa Serenissima Signoria li siate prompti, perche me potriano esser quelle de grande aiuto in questo carcere. Loqual de bona voglia patisco, ho patido et patir uoglio, como se conuien a cadaun homo da bene per el suo honore et del suo segnore fermamente, tenendo dauanti a mi medemo, che la fidel seruitu mai pol venir ameno, come adesso verso de mi vedo de questa Serenissima Signoria, la qual per amor del suo dominio cognoscendo, che ho de bisogno dela gratia loro, benche mi non la ho meritado, ma a ricordandose dela seruitu di nostri mazori ad me se dimostrano grati; il che uedendo non potro grande molestia sentire. Segnor padre mio sempre gratioso, humilmente prego, che non uogliate darui alcuna malauoglia per causa dela mia carzeratione; mentre se a ricorda lo amor paterno del figliolo, etiam per questa altra causa firmamente tengo che V. M. vora elongar da si tal insueto dolore, hauendo dauanti gli ochii el fine et non lo principio. Vostra Magnificenza vede, chio non son stato preso per ladro, ne per seductore ouero assassino; ma son stato preso come seruitor in manifesta guerra per el mio signore, el qual non e traditor, ni ala Signoria Sua se li conuiene li seruitori suoi fideli abandonare, i qual de bona voglia risigano la vita cum la faculta per la fidelte.

Apresso a questa vede la Vostra Magnificenza, chio son nele man de questa Signoria, qual sono gratiosi et sapienti, potranno discernere quanto se e debitori ala fidelidade in questo, non se die hauer suspetto chel sera considerato solamente il principio ma piu tosto el fine. Questa serenissima Signoria Domina di anni 1200 e non scio quanti di piu; perche lo metallico piede mai vien ameno; e perho prego et suplico, che Vostra Magnificenza per mio amore niuna malavoglia se dia. Spero nel signor Dio onnipotente, chel me reuertira questo carcere in honore cum vtillita; spereria presto tal cossa fusse veduta mediante qualche grande mia seruitu tral signore mio et questa Signoria, quando fusse certo esser christiano signor padre mio gratioso; se io non hauesse gustado lo amaro come saperia che cosa e dolce; ne hauendo prouato il male come saperia conseruarmi el bene non e possibile con suo honore male alcuno ouero pregionia patire, saluo cha per la fidelidade; la qual e cosa beata et gloriosa alli boni. Per amor di questa adonca patisco in questo loco dimorare fin che vora el signor Dio, nel qual spero, che lo core del signor mio et de questa Serenissima Signoria vora svegliare a qualche tempo per la libertade mia per sua immensa clementia; siche parendo como deue ciascuno homo da bene patir per il suo honore, questo mi hara in eterna a durare.

Alla tua Magnificenza humile gratie dico, perche la mi ha voluto recreare confortandome cum la sua gratiosa benedictione et gratiose promesse per le uostre lettere, che neli mei bisogni non mi abandonareti apresso ad questo, daendomi speranza nel mio signore nela Cesarea Maesta, qual cercha che presto se fazi la union tra li capi dela cristianidade et la Signoria contra la Turchesca potentia, el signor Dio li adempia tal desiderio. Vostra Magnificenza creda, che le vostre lettere me ha dato vno grande remedio et consolatione, perche non hauendo hauuto da po, che son de qui niuna lettera dala Magnificenza Vostra, ne dali fradelli, piu graue mi e stato tolerar questo, cha la carzeratione mia, non sapendo che le mie lettere non erano a Vostra Magnificenza peruenute, la copia dele qual ancor le seruo.

Cercha la venuta dela mia dona ad la Magnificenza Vostra cum miglior uoglia lho inteso cha — — — al partir non scio, che poco di maliuolentia ho inteso esser in lei, ne voglio la sia de bona uoglia fin che la causa non intenda dala Magnificenza vostra, ouero fin chel signor Dio me concedera esser in libertade.

Conte mio signor, Jo ho a Vostra Magnificenza scripto per alquante volte senza copia, le qual la mia dona a Vostra Magnificenza ha mandato, et a lei ho scripto simelmente per piu fiade, ma per tuto el mio scriuer potra Vostra Magnificenza cognoscer, che etiam da longi sento amor al padre, perche el se ritroua in molti paesi, che qualche sia da po la morte dela dona, ne heba tolto vn altra et an-

cor la tertia, ma non se ha mai inteso che vn altro padre sia nasciuto al fiolo. E cio ho adesso da questa Serenissima Signoria impetrado per vno nuntio apostato per lei al Signor. Cesare, scriuendo a Sua Serenita che gratiosamente uerso de noi risguardi, et dele spese proueda; cercha la qual cosa spero che Sua Maesta lo fara, perche se questa habitation e bona et la casa, non hauendo in lei da manzare, et quello fa de bisogno, lo potero star malle; vnde questa Serenissima Signoria non mi faria torto, ne saria causa, ma si bene el signor Cesare et Voi signori et amici, che aiuto neli bisogni, non mi porzete. Fina qui ho passato cum questi 200 duc. che la dona mi ha mandato per via de Biliach per vno mercadante zinus de bort^o, cusi si chiama; se questi non fusseno stati, non saria stato bene; perche de qui niuno cognosco; vltra questi 200 duc. niente da alcuno ho receuto, ne per altra via; circa la qual cossa spero chel mio signor la Cesarea Maesta vora gratiosamente prouedere per le spese; ma per causa deli datieri alla corte in longo se produce; ma el bisogna, che ogni mese heba per le spese per mi et per li mei Guardiani raines 40, e perho dimando Vostra Magnificenza che non mi uoliate abandonare in queste spese. Vostra Magnificenza ha la via de Segna per i mercadanti, che passano de qui; ouero per uia de Lubiana per vn mercadante antonin, el qual spesso de quiui manda li sui factori; ouero per via de Biliach per vno merchadante zinus de bort^o, el qual volentieri per li amici me li respondera; et Io poi li mei debiti satisfaro, sel signor dio la mia liberta mi concedera, oltra la ordinaria mia bona seruitu vorogeli restituire. E credame Vostra Magnificenza, che niun de noi tre, che siamo insieme in queste carcere, non potemo con mancho passare al mexe de raynes 40. Cercha vn altro nuntio voglio dimandar, me sia concesso da questa Serenissima Signoria, ad zio lo lassino venire de qui dala Vostra Magnificenza, e cussi spero lo farano sue Signorie; perche tre volte dala mia dona li nuncii hano lassato venire ad me cum le sue lettere, quando se ritornara dal signor Cesare, che sara presto, spero che uorano el nuntio de Vostra Magnificenza lassare, non essendome altramente deuedado; ma sel acadesse, che qualche mal voler hauesseno dopo qualche nouo torto, me confido che sara accepta la seruitu de Vostra Magnificenza; questa Serenissima Signoria vora per amor de la benigna verita recognoscerla et verso vostra Magnificenza gratiosamente et vicinamente viuere. Io se sapesse como le cose stesseno haria acharo, perche ne son debitore procurar, quanto melio sapesse et quanto fusse accepta la mia parola como de vno presoniero, ma non son uso con loro de questo parlarne. El Signor Dio omnipotente conserua Vostra Magnificenza per molti anni sana et alegra per la sua sancta misericordia; de mi non ce dubio che seria ricomandato in ciascul loco ala Vostra Magnificenza, quando quella fusse neli seruitii de questa Signoria, et ad mi de perfecto aiuto, alla gratia dela

qual humilmente mi ricomando con ogni integrità de penitentia, como se conuiene al gratioso padre et signore. Data in Torricella de augusto adi 29 1514.

Aláirva : Chr. fr. obsequens fil et serv. V. M.

(U. o.)

4. *Frangepán Kristóf válasza neje' levelére, kelt Velenczében, augusztus' 29. 1514.*

Carissima moier. Te sia sempre oferto la mia fede et amor inmutabile, et sapi che Io ho receuuto doe tue lettere per zanus, et 100 fiorini de rens; ma pur non son senza fastidio intendando dela tua malatia; et ho receuuto vna altra de di 27 de luio, la terza de di 4 auosto presente insieme cum el scriuer del mio caro signor et padre, in el qual tuto scriuer ho inteso la sanita sua et tua et del mio caro fradelo con grandissima alegreza. Sapi che Io scriuo al presente al mio caro signor et padre la risposta, siche mandagela ad ogni modo. Sapi etiam che son sano, dela qual cosa Io ringratio lominipotente Dio, et mi trouo de bon pensier per il conforto a me in scriptura mandato per el mio caro signor et padre, come el me scriue che in breue el se die far et concluder vna vniuersal pace et concordia tra tutti li principi et signori christiani, et cussi prego lominipotente Dio se fazi con questo posso almanco sperar de liberarmi. Dela tua sanita me piace. Sapite guardar et guardia adimmissi ogni mio ordine, secundo che chiaramente da mi et de mia parola tu ha inteso. Secondo che tu me scriui che Tanumasch e amalato, et che per tal cosa potria mi hauer danno; te dico, che tu fazi secundo te ordenai. Tu me scriui etiam, che alcuni te sono desobedienti. Tu sa che lordine mio e stato sempre, che ogniuno te sia obediante in mia absentia; per questo fa quello, che sia con honor mio et che stia ben secondo come credo che non farai altramente. Moier carissima, in li passati zorni tu me ha scripto et mandato vno par de calze negre et vn par de calzete de tella, et heri hauì con el tuo scriuer vn altro paro de calze de tella, ma le calze rose Io non ho hauuto; haneria de bisogno de esse adesso per linuerno con doi para de nenzuoli et qualche fazuol da cauo. Se tu intendi qual cosa de paze oueramente qualche altra bona cosa, scriuime azio me possa alegrar. Deli seruitori, come tu sai, lassali; et cum quello de Falchesten lassa scorer per alcuni boni rispeti et scriuime dela massaria, che lui fa. Carissima moier, saluda me la mia cara fiola, et non te desmentegar de gouernarla ben; et scriuime spesso, spaza con presteza zanus cum el mio Reuerendissimo Monsignor Curzense; et falo per quel meglior modo te sia possibile, et ricorda a sua Signoria con el scriuer tuo de mi, in fina che Dio mandì qualche bona noua. Carissima moier, recordate dela mia perpetua et inmutabil fede et amor, et non me lassar senza danari, perche el nostro signor padre scriue, che li messi

per il suo territorio non sono securi; et sapi che Io conuengo hauer per spese ogni mese fiorini 40. Dat. a Venetia a 29 auosto 1514.

Aláirra. Christoforo Frangepani m. p.

Kivül. Ala ben nassuda madona Polonia contessa de Frangepani etc. nostra carissima moier. (U. o.)

5. *Frangepán Kristóf levele János-Ferencz bátyjához, kelt Velenczében, augusztus 29. 1514.*

Copia de vna altra lettera dël dito Conte Christoforo mandata al mazor suo fratello.

Potenti et Magnifico Domino Joanni Francisco Frangipani, che fratri mihi in omnibus colendissimo dentur.

Potens et Magnifice Domine et frater mi carissime. Dapo le cordialissime salute per aduiso de Vostra Magnificenza che heri sera per miser Zuan Antonio Dandolo, quale signor de noi costituito da questa Signoria, ho receuuto vna lettera cum grande alegreza, nela qual la Magnificenza del conte nostro signor et padre scriue prima circa la optima salute de sua Magnificenza et de uoi et dele sorelle nostre, per il che cum alegro core ringratio el Signor Dio et la sua sancta madre verzene Maria, humilmente pregando, che per molti anni prolongi le Magnificenze vostre in bona sanita. Io son secondo me ritrouo per gratia del omnipotente Dio fin qui in bona valitudine qui in Venetia in vno carzere che si chiama la Torricella per pregion dela Serenissima Signoria, come son secondo che piu uolte ho scripto ala Magnificenza Vostra, dinotando et laudando questa Serenissima Signoria, qual me hano in tale carcere posto, et non in qualche altra pregion ouero strectura. E perche per la causa che la Magnificenza del conte me scriue in la prefata lettera, nostro padre et signore, videlicet che ala sua Magnificenza non e alcuna mia lettera peruenuta, dapo che son pregione, ancor che Io bene quatro volte ala Sua Magnificenza hebba scripto, et con licentia de questa Serenissima Signoria, et simelmente a uoi etiam; dubito a Vostra Magnificenza siano esse mie lettere peruenute, e perho adesso in nouo intendera Vostra Magnificenza, che dela casa et habitation dela pregione non mi posso lamentar, inmo laudar et recognoscendolo inseruire, quando sara el uoler del signor Dio, che in liberta ritorni, cum tutto quello che mi sara possibile et conueniente, et voi signori mei consanguinei et amici pregarui siate nela seruitu de questa Serenissima Signoria poi chio non scio altro. Ben e uero che me scriue el signor et padre nostro, che non sono liberi li noncii ouero corieri a venire qui dala sua benignissima Signoria, per il che non inteso altro da che fu preso Ianes Inacie, se non che lo regno Vngarico e per tuto pacato, e non intendando altro le in non poca pressura el core mio, pensando che da poi che son pregione non ho hauuto lettera ne ambasciata alcuna dal signor padre, ne da fradelli ne da alcuno deli amici mei *se non solamente dal signor Duca de Ferara*

*auunculo nostro, la Signoria del qual me ha ricomandato ad questa Serenissima Signoria per lo oratore suo, el qual cum licentia e stato qui de sopra douio son aserato cum mi; et la mia dona, la qual tre uolte li mei seruitori ha mandato quini cum denari ducati Raynes, non possando far de manco per lo manzar et far i pagamenti ali mei custodi; vnde non senza causa ho scripto „*tanquam extraneus factus sum fratribus meis*“ perche non uenendo qui da lei deli danari, sio fusse ne la piu bella camara senza manzare, non staria bene. E perho Conte mio fradello, prego Vostra Magnificenza, a ricordiate al Signor padre nostro, che sua Magnificenza solliciti el signor Cesare per la mia libertade, et che sua benignita per le spese non me abandoni, fin chel Signor Dio per sua misericordia al optimo fine me conduca, secundo che la sua Magnificenza scriue, che in breue tempo ha ad esser la vnion tra li signori christiani contra le forze Turchesche, la qual cosa el signor Dio omnipotente permeta per la sua sancta misericordia. Conte mio caro fradello, me scriue la mia dona che Vostra Magnificenza lha gratiosamente soccorsa per leuarsi, del che gratiosamente ringratio vostra Magnificenza como caro fradello, al qual in ogni tempo voro desiderarli bene et amoreuel fraternitade, et dimostrargli Io a qualche tempo con el uoler del Signor Dio et con lo mio honore enso de queste carzere. La sorella nostra piaqua a vostra Magnificenza da mia parte salutare, et dirli che la pregi el signor Dio, che per la sua sancta gratia sani presto in vno ne conduca et recoglia. El signor dio omnipotente ue conserua nela gratia sua. Scripta del mexe augusto adi 29 in Torricella 1514.*

Aláíra. Chr- Fr. frater v. M. etc. (U. o.)

6) *Frangepán Kristófné' levele Dandolo János-Antal velen-
csei tömlöczsfőörhöz 1515 elején.*

Exemplum litterarum comitis Segne ad dominum Joannem Antonium Dandulum.

Magnifice et genereose domine prouisor et amice honorande. Commendatione etc. Non modicam consolationem concepimus ex litteris Magnificentie uestre quarto idus Ianuarii scriptis, quibus nobis primo Ill. Domini et Coniugis nostri carissimi in amore erga nos perseuerantiam; deinceps Inclyti Senatus Clementiam et benignitatem, Vestre denique Magnificentie erga eum studia et beniuolentiam quam officiose exponit. Hoc enim spem nobis prebuit efficacem, ipsum Illustrum dominum et coniugem nostrum carissimum eo benigne et humanius tractari. Alterum vero, licet sit apud nos indubium, animum nostrum tam merore alioquin fatigatum et coniugis carissimi desiderio afflictum paulisper recreauit. Debemus ergo et agimus Magnificentie Vestre gratias immortales, tum quod scribere et nos consolari dignata est, cum quod nihil officiorum erga memoratum Illustrum Dominum et coniugem nostrum carissimum in hoc molestissi-

mo tempore omittat. Mallem autem referre si in turbulētissima istius tempestatis iniuria patietur. Sed vnum adhuc superest, quod animum nostrum adhuc frequenter angit et afficit; *Cupiditas scilicet et studium ipsum Illustrissimum Dominum carissimum coniugem adeundi et risendi, ob quam causam iam dudum non cessamus apud Inclytum Collegium Capitem et Consiliarios Decemviroꝝ urbis vestre supplicare et operam dare, ut nobis cum familia bonisque nostris concedant licentiam redeundi et recedendi etc.* Quod quamvis Illustre Collegium hactenus distulerit, est tamen nobis adhuc spes indubia, posse id, quod petimus apud eos impetrari; haud enim nos preterit, quod et Magnificentia Vestra suis litteris testatur, quomodo venetam habeat Illustrissimus Senatus vester iustitiae clementiam, quam eum spero malle uti erga me mulierem viro viduatam, quam severitate aliqua. Sit igitur obsecro Magnificentiam Vestram nobis in hoc impetrando pro singulari sua erga nos benivolentia patrocinio et auxilio, ut detur tandem totiens desiderati coniugis presentia frui, et inde tam anxium et afflictum animum recreare. Quod si forte memoratis inclitis capitibus et Consiliariis Collegii Decemviroꝝ asperum nimis et graue videretur petita nostra ea conditione, ut premititur admittere, verentes et suspectum habentes tam liberum aduentum et reditum nostrum, ne forte sinistri aliquid exinde machinamur, concedant saltem et permittant, ne mihi sit diutius carissimo coniuge carendum, ut sola cum aliquibus virginibus meo ministerio dumtaxat necessariis *Illustrissimum Dominum et Coniugem carissimum Venetias accedam, cohabitarem et eodem carcere et sub eadem custodia secum detinear*, quoad dictus Illustris coniunx noster nos abire iubeat; hinc liceat mihi cum dictis virginibus et bonis nostris domum libere et tute remeare; quod eos omnino speramus non negaturos, insidias verituros aut dolos a muliere sua sponte se in carcere dedente. *Tanto enim carissimi coniugis desiderio affligimur, ut nec carceres, nec etiam extrema neque secum subire formidemus; solum liceat secum esse.* Annuat igitur Magnificentia Vestra tam honestis precibus nostris, et procuret pro singulari sua erga nos humanitate apud Inclytum Capitem et Consiliarios Decemviroꝝ Collegium, ut nouissime saltem petitioni obsecundet; quo Dominatio vestra non solum a nobis gratias promerebitur ingentes, sed a Deo optimo maximo, qui matrimonium et coniugum cohabitationem instituit, precepitque ne ab homine separentur, quos Deus bene iunxit, remunerationem perpetuam. Valeat Magnificentia Vestra diu feliciter, et Illustrem Dominum et coniugem nostrum carissimum, meque mulierem afflictam sibi plurimum commendet.

obseruandissime apollonia de frangepanibus
Ill. Comitis christofori coniunx segne vegle
modruseque comitissa.

Kirül. Magnifico et generoso Domino Io. Antonio Dandulo patritio Veneto prouisori toreselle dominò et amico honor. Venetiis.
(Marino Sanuto' XIX. köt.)

7. *Frangepán Kristófné' levele férjéhez, kelt Bleiburgban martius' 21. 1515.*

Alto nassuto et potente segnor et principe Carissimo et gratiosissimo, marito el mio. Continuo et inuiolabel amor et fede ne sia cum humel diligentia da mi sempre parato. El vestro scriuer nouamente et dato a uenetia in toresela adi 13 de freuer ho receputo et inteso, in el qual circa la licentia del mio uoler uegnir a uenetia uostra segnorìa me scriue, che la Segnorìa vostra molto piu uolentiero uederia el mio uegnir a uenetia, che la sua propria liberta senza una bona paze; et questo per piu rispetti et cause. El qual scriuer dela Signoria vostra ho inteso cum gradissimo desiderio, la qual cosa da et datto una grandissima consolatione, subuegno et gran contento al mio tribulato core et inferma persona in questa mia dolente uita. Et pensandome che la Segnorìa vostra e in preson, et quella patisse, altri senestri et desasii et niente de manco la se monstra tanto benigna gratiosa et uolentorosa uerso di me circa la mia uenuta de uenirla a trouar a uenetia, et che quella may se desmentiga de mi, son per tenir me nel cose tal cosa in uita mia, et may del bon uoler dela Signoria vostra domenticarme, et in ogni cosa doue Io so, et posso may me sparagnaro de tuto quello, che Dio me ha datto et dara uerso la Segnorìa vostra, et cussi me offerisco uerso la Segnorìa vostra per bona et fidel serua, et quella sia certa, che Jo piu tosto uoria ueder et star cum quella, che hauer ogni altra cosa del mondo etc.

Circa la mia graue malatia, dala qual fin qui grandemente son sta oppresso et anchora son, el me saria ben de bisogno de laudabel medeci, et del suo bon conseio, et maxime de quelli de uenetia, che sono per fama et opera melior de tuti li altri; et cum el suo conseio credo, che el me saria bon beuer de laqua de abano cum speranza de rehauer mia sanitate per le tre ditte cose. Per tanto Io ho mandato alla Illustrissima Segnorìa de uenetia vno gratioso et humel priego et rechiesta et domandado uno franco et libero saluacondutto, cum el Io sicuramente possi uenir a uenetia a trouar la Segnorìa vostra, et cum quella alquanto star sotto quella medema custodia et guarda che quella conuien star; et etiam poder per la mia gran malatia hauer conseio et aiuto da quelli boni et valenti medeci. La qual cossa fin qui da la Illustrissima Segnorìa non me e sta concessa, et credo solamente per le grande et diuerse facende; ma pur anchora Jo son de ferma speranza, et cussi credo che la Illustrissima Segnorìa et la sua grandissima potentia non me negerano tal gratia et honesta richiesta.

In quanto alo anello, gratioso et carissimo marito, Io dico che

quello anello che ha habuto miser Zuan Stefano Mazo, deueria esser sta fatto un poco piu stretto de quello, che era lo anello uechio, et hauerge fatto far quelle lettere che erano sula poliza dentro et de fora delo anello, le qual parole dano risposta ale parole che la Signoria vostra me ha manda in lo altro anello, el qual anello Io ho apresso de mi, et ho lo voluto mandar ala Signoria Vostra atio che la Signoria Vostra el uolgi per amor mio et memoria portarlo; et pero cussi piacendo a quella la uolgi far far, per che de qui non se troua alcun bon oreuese (aranyműves).

Anchora gratioso Signor et carissimo marito, secondo che la Signoria Vostra me scriue che li mande anchora uno par de linzuoli, atio quella se possi mudar, per tanto li mando uno par de quelli del suo letto de campo; et si quelli non fusseno al proposito per esser troppo grandi ouer picoli, la Signoria Vostra me fazi intender, che Io li mandaro de li altri secondo el uoler de quella. Io non so etiam la grandezza ouer largeza dela lettera.

Item Io ho mandato ala Signoria vostra per el passato uno par de calze de panno negro, le quale sono de panno grosso. Io non ho in quel tempo possuto trouar de melio, et si la Signoria vostra ne uolesse uno altro par, Io ho ordenado a miser Zuan Stefano Maza, che uoiando la Signoria Vostra, lui me manda raso ueludo, ouer damaschin et pano per un par de calze; et per tanto uolgi la Signoria vostra parlar cum lui et mandarme el tuto, che Io faro far qualche cosa de bello ala Signoria vostra.

Mando etiam al presente ala Signoria vostra una lettera del mio gratioso et caro fradello Conte Ferdinando, et etiam una de Tomaso Socholeviz, laqual lettera era in questa la mia malatia sta posta in le lettere de Tomaso Socholoviz, la qual Io pur adesso ha trouata.

Io me ricomando ala Signoria vostra come a mio gratioso Signor et carissimo marito cum ogni fede et humilita, pregando quella se uolgi cum prudentia confortarse in queste sue aduersita per che lo omnipotente Dio et el tempo mandara ogni cosa a bon fin. Dattum a Blaiburg adi 21 de marzo 1515.

Gratioso signor et carissimo marito, habiandome scritto la Signoria vostra de sua man propria per dar alegrezza a ogni mia tribulation et dolor, cum ogni humilita ringratio la Signoria vostra et tegno tal scriuer de vostra Signoria sempre nel cor mio, et son molto alegrata del conforto dela Signoria vostra, che ella me manda pregando la Signoria vostra cum ogni obedientia et humanita, quella se uolgi et alegrar et star de bona uoia; perche Io in uerita non ho dubio alcuno in misser domene Dio, che la sua diuina gracia drizara ogni cosa a bon camino et finira etc. Vostra fiola Anna Maria et la sorela insieme cum le altre donzele se ricomandano ala gratia vostra. Et sapia la Signoria vostra, che non zessemo cum li nostri priegi uerso miser domene Dio deuotamente per la Signoria vostra etc. Cum

questo me ricomando ala Signoria vostra cum grandissima speranza, che lo onnipotente Dio presto ne conzonzera insieme cum grandissima alegrezza etc. Si la Signoria vostra uol arzenti, ouer qualche altra cosa me faza intender.

Apolonia Contessa de Frangipani etc.

Etiam gratioso signor et carissimo marito, Io mando ala Signoria vostra una intimela, per la qual la Signoria vostra me ha scritto; et una lettera del mio gratioso signor et caro fradelo Cardinal de Gurich.

(Marino Sanuto XX. köt.)

8. *Frangepán Kristóf levele Dandolo tömlöcsfőörhez.*

Copia de una letera dil conte Christophoro Frangipani e prexon in toresella mandata a ser Zuam Antonio Dandolo proveditor sora i presoni scritta adi — mazo 1515.

Magnifico miser, e mando a quella qui sotto scritto vno insonnio per me insuniado vna di queste note passade per far rider la Magnificencia vostra per esser vario e de piu punione. Del qual insunio credo esser causa la partida dela Excelentia del signor Bartholomio senza far altro, doue Io speraua che la so Signoria auera a far qualche bon prenzipio dele cose prexente; e non uedendo altro effetto dela partida de quela, restai molto de malauoia chon molti pensieri, con li quali me misi a dormir vna de queste note pasade come mezo desperado, e *cussi dormendo*: Pareuame esser in logi estranii, per li quali andando vno longo tempo me parse ariuar in vn logo, doue vidi vna anima etiam vno corpo; visto quello mi fermai tutto dubioxo vardando quello. Visto mi lanima mi dimando, chi Io era; ala qual resposxi esser Io Christofalo franchapanni. Me domando che voleua, ala qual ge risposxi: Seruirte la sacratissima Ancora. Me dimando che cauxa iera dela mia venuta in locho presente; Io ge resposxi, in ueritate la cauxa sie li bisogni la nezzesita con li pericoli cussi presenti como futuri proueduti.

In quello stanti, e me comenzo el corpo a dimandare, se Io lo cognosceua? Al qual Io ge resposxi molto cognoser, nominando li contrasegni non escu quel serenissimo corpo, lo quale non me volse, ne mine li mei per lo pasado non nescu quello serenissimo corpo, lo quale me fa de piu patire che nisun altro; el qual vene in questo locho per la varia fortuna conduto, la qual anche mi non volse perdonar. El me rispoxe esser ogni cosa per el meio. Quel pregai humilmente dirme la cauxa, laquala intendendo con alegrezza mancho pena patirai e tanto piu resteria hobbligato in futuro per seruicii cordial. Non me fu piu risposta forsi per sdegno del debito fato per me in lo pasado, ho per lo azidente presente patiuu el ditto corpo. Qual uedendo cusi sdegnato me parse el meio star come muto, non per esser ostinato, anzi esser piu come esser desperato; e cussi stando vidi molti desputar del azidente patiuu dito serenissimo corpo

in la conclusion dela desputazion lor. Io ho intexo, che davano la colpa del gran azidente, si iera vegnuta per le medexine esser uxate per lo pasato, le quale medexine dixeuan intra lhor esser stato portate *de soto el ponente*, chiamate Alexandrine et Iuliane. Anchora dixeuan auer adoperato medexine uegniente da tramontane, col-pando tutti lhor in la desputazion esser cauxa tale modo delo grande azidente et malatia preponendo intra lhor le medexine non nesser stade bone anti uelenoxe, o per perder le lor virtu per longo por-tar *dela tramontana*, in qua spezialmente quele che vegniuan per lo reame ierano per mal chura mandate per esser egobo et mal sano e cusi tuti sui suzesori del dito, e dixeuan sopra diti in la lhor di-sputazion esser questi suzesori del c. soto posti soto el drago et al tauro; et per questo tal dizi non poteuan auer nula bona sanita, e cusi anche le medexine de quela patria non se laudauano.

Tute queste soradite nome pareuan esser sufiziente a sanar el dito serenissimo corpo, pensando Io esser el corpo de quatro ele-menti zoe aiere, fogo, terra et aqua et per esser alterado elemento dela terra con laqua sopra altri dui elementi, dela me pareua eser la cauxa del azidente; contra el quale azidente fono adoperade soradite medexine, non nesendo esse retifichate, e per questo moueuan la malatia, tamen non la poteuan mandar fora per non nesser sufizi-ente ne propiate a cusi fato azidente. Etiam le dite medexine per non nesser retifichado la sauano depo lor, et la prexa un resto, el qual sempre mai acreseua lo azidente con lo dano, spezialmente regendo el uento de p. in su de s. p.

Azonzendo qualche medexine *lauantine* sora queste prime no-minate a mi pareua non manchar altro e auer operato tuti quanti li contrarii ala Sanita del dito serenissimo corpo, alo qual a me pareua iera de bisogno qualche altre medexine, como e qualche syropo ama-bile molifichatiuo per molifichar e despichar quele medexine uelenoxe tolte per auanti. Da poi tuor medexina benedeta, la quale spingeria fora tuti i mali con poche et legrexe torzione, per la quale resteraue im perpetua sanita lanima con el corpo, viuendo im prospera uita con mazor forza cha mai, non temendo nisuno gram azidente, non poter noxer ne ala sacratissima anima ne anche alo serenissimo cor-po imperpetuo. Ben iera desideroso dir tal mia hupunion tamen me peraua dirlo in vano e non nesser azetado per esser molti medizi la, li quali conseiauan mazor parte de lor piu pasionalmente che razio-nalmente, doue restai come muto etc. — — — la parlaua lanima al corpo: Corpo mio, prouedi per la tua sanitate fina che tu tempo ai, et io uoglio non prouedendo a me sera de bixogno dati partirme. Partendome tu sai che senza me non poi restar viu. El qual dito a me parse cusi grande e ponderoxo che me feze suerar.

(Marino Sanuto' XX. köt.)

IV. Frangepán Kristófnének erényes magaviselete. Míg közünk a' magasztos, a' szép és a' nemes iránti érzelem és fogékony-ság létezendik; míg ezeknek alapján az anyagi állapotok' korlátain túl hatni és a' szellemi és szívi érdekek' sokkal tisztább körébe emelkedni képesek leszünk; szóval, míg nemzetünk büszkeségét fogja lelteni abban, hogy nem barbár népsöpredék, hanem a' civilisált világ' méltó tagja: addig a' női erény nálunk is illő tiszteletben fog tartatni. Nem arra van hivatva a' nő, hogy mint a' férfi rendkívüli akár anyagi, akár szellemi tetterőt fejtse ki, mikép az élet' külső akadályait legyőzve egyéni és a' társaságnak, melyhez tartozik, érdekeit emelje 's azon eszméknek vívja ki diadalát, melyek nemünk erkölcsi tökéleysbülését és boldogságát kieszközöljék. Hivatása gyöngédebb, de nem csekélyebb jelentőségű. Ő az érzelem, a' szív, a' türelem, a' zajnélküli de annál tartósabb hatású önfeláldozás' útján munkálkodik főkép; de ezen úton szinte képes és hivatott az emberiség' nemesebb eredetét és rendeltetését tanusítani és előmozdítani. Az egyetemes társadalmi lét, a' nemzetek' státusélete, sőt a' közösségek' működése lényegesen van feltételezve a' családok és a' családélet' czélirányos és helyes rendezésétől. 'S ki nem tudja, mi fontos tényezőjét teszi a' családéletnek a' nő, mint hitves és mint anya? Ki nem tudja mi kedves és mi jótékony lehet a' hatás, mellyel a' szerető leány atyjára, a' nővér testvérére lenni képes?

Ezt tekintve csak kedves lehetett Marczibányi Lajosné asszony' alapítványából és a' Kisfaludy-Társaság' kezelése mellett egy költészeti jutalomkérdésnek kitűzése: miszerint költői beszély kívántatott „*melly a' hazai történetből vett jeles asszonyi tettben e' nemnek valamelly saját erényét dicsőíti.*“ A' feltételre érkezett tíz felelet közül Garay János' „*Frangepán Kristófné*“ című költeményének ítéltetett oda a' jutalom.

A' történettudomány egyik legfontosabb tisztében jár el, midőn a' történeti költészet felett ellenőrködik; 's egy részről a' költészeti virágokat méltányolván ugyan, mellyekkel a' köréből kiemelt tények és események díszesíttetnek; másrészről mégis magasztos hivatásának öntudatában a' történeti igazságnak azon elmellőzhetlen kíváncsiát istápolja, melly szerint képzelmeiket soha a' való' színére emelni nem szabad. Minél előkelőbb a' költészet' tárgya; minél jelesebb a' művészi kivitel: annál nagyobb szigorral kell tőle kívánni, hogy költői lelkesedésben is mindig a' valónak hű tükörképét nyujtsa.

Ha női erényről van szó, Frangepán Kristófné' példájára méltán lehet hivatkozni. Azon súlyos csapás után is, melly férjét elfogatása által érte, annak olly hű élettársának mutatta magát, a' hitvesi tisztben olly példás önfeláldozással járt el, hogy ez iránti dicsőségének méltánylata a' történetírásnak is mindig különös hivatásához fog tartozni. De szükséges e' tekintetben a' tény' tiszta igazságát történetcriticailag szemügyre venni.

Azt mesélték eddig közönségesen történetíróink, hogy Frangepán Kristófné férjét maga szabadította volna ki a' *velencei* fogságból. „Quae — mond Wagner Károly — *maritum e carcere, cui Venetiis inclusus erat, puellae habitu indutum feliciter expeditit, paratoque navigio in tutum abduxit*“¹⁾. Miután Frangepán Kristóf nem *velencei*, hanem *milanói* fogságából menekült, világos hogy ezen elbeszélés valótlan. De mind a' mellett való, hogy Apollónia férjét a' fogságba követte, hogy Velenczében szomorú tömlöczéletének hű társa volt, hogy Milanóban sem hagyta őt el, 's hogy ez alkalommal a' női erénynek legszebb példáját adta. Mit erről történettudományi kútfővizsgálataim közben főkép az általam már többször említett Marino Sanuto' kézirati krónikájában találtam, ezennel bátor vagyok bemutatni.

Elfogatását Frangepán Kristóf azonnal mind atyjának Frangepán Bernardinnak, mind nejének tudtul adta levél által. De sem ezen, sem három más ezt követő levél rendeltetése' helyére nem jutott; 's így csak pár hét múlva tudta meg Apollónia férjének igazi sorsát. Mihelyt *velencei* fogságbani lételéről bizonyos volt, bátyját a' bíbornokot levélben kérte: vegye férje' sorsát pártfogása alá, 's ügyekzezzék rajta segíteni; ennek pedig János nevű szolgájával vigaszlevelet és száz arany forintot küldött. Julius' 27. azután más levelet írt férjéhez; 's erre augusztus' 29-kéről Kristófnak válasza következett, mellyben ez nejét sorsáról megnyugtatta. A' két házastársnak ezen idei levelezéséből még különösen érdekes Frangepán Kristófné' két levele, *egyik* Dandolo János Antal *velencei* nobile- és férje' tömlöczi főöréhez, kelet nélkül, de bizonyosan 1514. végéről; a' *másik*, Blauburg, 1515. martius' 21. költ, Kristófhöz, válaszul ennek február' 13-áról levélre, mellyel egyszersmind bíbornok bátyja' egy vigaszlevelet küldé neki által. Mind kettőt egész terjedelme szerint már közlöttem.

Ezen levelekből kitetszik, hogy Frangepán Kristófné, miután látta mikép minden ügyekzetek férjének szabadítására sikertelenek, végre csak azon volt, hogy férje' tömlöczébe ő is bebocsáttassék, itt szinte ennek hű élettársa leendő. E' végett előbb jószágait elrendezni 's ez iránt a' szükséges intézkedéseket tenni; azután pedig a' *velencei* köztársaságtól engedelmet nyerni iparkodott, hogy Kristófhöz a' tömlöczbe bocsáttassék. Ez értelemben Dandolo János Antalhoz írt, már fenebb közlött levele fölötte érdekes; valamint 1515. martius 21-ki levele is, mellyben férjét szándékáról 's általában terveiről értesíti. Ez utóbiból azt is látjuk, hogy ő már több idő óta gyöngélkedett, 's hogy egészsége' helyreállítására a' nagy hírben állt *velencei* orvosok' tanácsától, és az abanói fürdőnek használatától igen sokat várt.

¹⁾ Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam intercederunt Decas II. Posenii 'stb 1802. 8-o. 39. l.

A' velencei köztársaság megadta Apollónia' kérelmét, úgy hogy legalább 1517 kezdetén már ő is oszthatta Velenczében férje' fogságát. Ez által a' velencei kormány, melly Kristóf' szabadon bocsátását folytonosan megtagadta, egyszersmind ürügyet nyert, iránybani emberséges bánásmódjára hivatkozni ¹⁾.

Ha meggondoljuk, hogy Frangepán Kristófné már előbb betegeskedvén, mindamellett a' reá kedvetlenül ható velencei éghajlat' daczára is folytonosan férjénél maradt; hogy csak kétszer távozott az orvosok' sürgetésére 1517. és 1518. nyáron, rövid időre, az abanói fürdőbe ²⁾: azon áldozat' nagyságát is fölfogni képesek vagyunk, mellyet ő férjének hozott. Arról sem lehet kétségünk, hogy ezen egész időben a' két házastárs főkép vallásos gyakorlatokban talált vigaszt ³⁾. Annál fájdalmasabb volt reá nézve, hogy miután Frangepán Kristóf' szökési kísérlete 1518. nov. 3-kán nem sikerült, tőle elválasztatott. Férjét szegény csak 1519. január' 6. láthatta megint, midőn a' köztársaságtól Velenczéből elküldetett 's a' francia királynak általadatott, további fogságát Milanóban töltendő. Apollónia őt ide is követte, 's egész eddig, míg milanói tömlöczéből megszöknie csakugyan sikerült, itt is hű élettársának bizonyította magát.

Világos ebből, hogy — ha Frangepán Kristóf' fogságból menekülése csakugyan nejének hozzájárultával történt, ez nem velencei, hanem legfeljebb milanói fogságáról állhat; minek megvizsgálása mindazáltal már jelen értekezésem' feladatán kívül fekszik.

Frangepán Kristófné férjének milanói fogságából menekülésében (1519. augusztusban vagy szeptemberben) őt nem követhette. Úgy látszik, betegsége visszatartoztatta Milanóban; 's Marino Sanuto (XXVIII. köt.) tudósít, mikép 1520. január' 4. ugyanott meg is halt. Holtteste Velenczének olaszföldi birtokán keresztül a' Frangepán család' horváthoni birtokaiba vitetett, 's ott rangjához illőleg eltakarítatott ⁴⁾.

¹⁾ P. o. midőn Frangepán Bernardín 1517. januárban fiának szabadon bocsátását sürgette, a' köztársaság azt felelte: „chel conte christoforo era sta ben tratado da nui — — et et che eramo sta contenti che sua moglie landasse auisitar — — — ditto conte Christoforo e con sua moglie 'sth“ (Marino Sanuto' XXIII. köt. 1517. január 22. alatt).

²⁾ 1517. jun. 1., E da saper, in questi zorni adi vltimo la sorela dil cardinal Curzense, moglie dil conte Christoforo (Frangepán) ussi di Toresale dal marito, doue e stata questo tempo, et era indisposta, hora con volunta dila Signoria va ali bagni di Bano (Abano) con promision di tornar poi dal marito et cusi la dita parti di questa terra adi 3 di questo, e ando a diti bagni.“ (Marino Sanuto' XXIV. köt). 1518-ki fürdői utazásáról lásd alább.

³⁾ Toldy Ferencz barátom figyelmeztetett, hogy épen ez időben nyomult 400 példányban Frangepán Kristóftól Velenczében, német nyelven, egy imakönyv ezen czím alatt: „Frangepan Christoffel Fürst und graff zu Zeng, Vegel vnd Madrusch, Petbuch (656 fametszettel). Venedig, 1518. 4r.

⁴⁾ 1520. Februar' 6. „Nota a Milam adi 4 di questo mexe (januárt kell érteni) morite madonna Polonia sorela del Reverendissimo Cardinal Curzense et

V. Frangepán Kristóf megszabadítására tett lépések, és menekülése. Frangepán Kristófnak fogságából megszabadulását kieszaközleni atyja *Frangepán Bernardin*, sógora a' *gurki bíbornok*, söt maga *I. Miksa császár* is mindenkép igyekeztek, de siker nélkül.

Frangepán Bernárdinnak fiához írt levelét, mellyben neki ígérte, hogy e' végre semmit elnem mulasztand, már felebb közölttem; 's arra világos bizonyságaink vannak, hogy ő e' tekintetben mindent el is követett. Például szolgáljon, hogy mihelyt fiának elfogatását megtudta, ellenségeskedéseit a' velenczei köztársasággal félben szakasztván azonnal Veglia' városa' és szigete' proveditorával fegyverszünetet kötött, mellyben fegyvereinek minden addigi nyemreményeiről lemondott, foglyait és minden zsákmányát kiadta, 's magát lekötelezé, mikép sem Veglia' szigetén, sem Istriában, sem Friaulban, sem akármelly más helyen a' velenczeieket sem maga nem fogja háborgatni, sem a' köztársaságnak semmi ellenségét nem fogja segíteni. A' fegyverszünetnek igen érdekes okiratát, melly 1514. august 30. költ, Marino Sanuto XIX. kötetéből egész terjedelmében közlöm.

Copia dila trieua fatta tra quelli di Veia e il conte Bernardin Frangipanni.

„In Christi nomine Amen. Anno nativitatis eiusdem millesimo quingentesimo quarto decimo, die vero penultimo mensis Augusti indictione secunda. Nui Zuan Moro per la Illustrissima Signoria et Excellentissima Signoria de Venetia de Vegia et Isola Proueditore, et Piero Cragliaz Petrichieuich nobile de Licha nuncio et commesso specialiter deputato per lo Illustrissimo Signor Conte Bernardino Franchapane, como apar per lettere sue patente de XXV del instante per nome et commissione del dicto signor; desiderando luna et laltra parte ben conuincinar et deuenir ad una bona tregua et concordio ad dei omnipotentis siamo deuenuti ala infrascrita compositione dechiarita per li infrascritti capitoli, prometendo luno alaltro sub vinculo iuramenti de obseruar et inuolabiliter far sia obseruato manu nostra propria. Quorum capitulorum tenor sequitur.

„Primo chel signor conte Bernardino Franchapane ne per si ne per altri subditi esistenti nel territorio suo uengi ouer permetta che si uengi ad infestare et inferire danni nelle terre dela Illustrissima Signoria, et subditi de quella, si dela Isola de Vegia, come del Istria, Friuli et ogni altro locho; ne ascentisca ouer presti adiuto ouer fauor de qualunque sorte se sia ad altri extrinseci che uenisse a tal damni.

„Secundo che tutti ti presoni et captiui dela prefatta Illustrissi-

moglie dil conte Christoforo Frangipani, qual e (inkább „era“) prexom in castello di Milan, e la moglie lo seguitaua. E il corpo posto in vna cassa fo mandato in questa terra e passo in Friul per terra per sopelirla in vno castello dil prefato conte chimato — — mia — lontan di Caodistria.“

ma Signoria che sono apresso ditto signor Conte Bernardino o altri suoi subditi siano relaxati senza taglia cum integra restitutione dele robe sue che fusseno sta tolte ala captura loro auanti la guerra et sotto bono fede; et a conuerso li presoni sono apresso nui deli suoi.

„Tertio che tuta la roba et cose che se atrouaua et se atroua neli lochi del prefato Signor Conte et etiam neli lochi nostri siano ad integrum restituite ali veri patroni, che sotto bona fede e sta conduti nele terre et lochi dela Illustrissima Signoria et signor Conte Bernardino.

„Quarto che volendo luna ouer laltra parte romper la tregua, sia obligata et tenuta per giorni XV auanti dinotarlo al altra parte per nuntio et con lettere; et ultra de zia stante dicta tregua se possa liberamente ciaschun in tutti et singuli lochi, si da marina come fra terra, cossi da vna parte come del altra, merchadantar et sicuramente praticare cum le robbe loro senza molestia ouer damno reale aut personale.“

Frangepán Bernardín nyilván azt reménylette (v. ö. aug. 3-károlí felebb közölt levelét), hogy a' velencei köztársaság illy kedvező feltételek alatt kötött fegyverszünet után legforróbb kívánságára szinte fog hajolni, és Kristóf fiát szabadon bocsátani. Láttuk már, hogy ő csalatkozott; sőt fia' kiszabadítása végett később tett ügyekezeteivel sem ért czélt. Marino Sanuto (XXIII. köt.) tudósít, hogy még 1517. január' 22. jelent meg Velenczében Frangepán Bernardínnak egy követe, ki Kristóf' kiszabadulását ujonnan minden módon sürgesse ¹⁾; hogy ugyan azon évi július' 4. tért vissza Velenczébe Marcello Sándor velencei haditísz, ki Maranónál elfogtatván azóta Frangepán Bernardín' fogságában volt letartóztatva, 's kit ez most fia' tekintetéből minden váltságdíj nélkül szabadon bocsátott ²⁾ 'stb. De mind hasztalan. A' velenceiek Frangepán Kristóf' vitézségétől és ellenséges indulatától tartva, neki szabadságát vissza nem adták.

A' *gurki bíbornoknak* sógora' megszabadulása' érdekében tett minden kísérletei szinte siker nélkül maradtak. Apollónia nővére által

¹⁾ 1517. január' 22. alatt. „Adi 22 la matina vene in colegio vno orator dil conte Bernardim Frangipani con lettere di credenza in nome di do oratori, qual disse il compagno lui e il caualllo per le gran buore et fredí per esser venuti per terra in camino e morto; perho e venuto lui solo *suplicando la liberation dil conte Christoforo fiol suo*, uol dar pegno li soi castelli e che segurta vol la Signoria etc. Il principe li disse, chel conte Christoforo era sta ben tratato da nui, ma monstraui pocho amar la Signoria, et auerla disobedita. Et che eramo sta contenti che sua moglie landesse a uisitar, qual andata non vol la torni in drio, usando strane parole; et che questa soa disobedientia non meritaua fusse exaudito etc.“

²⁾ 1517. július 4. alatt: „Nota in questi zorni ritorno di qui ser Alexandro Marzello stato presom in man dil conte Bernardim Frangipani, fo preso prima a Maram, et e sta liberato senza pagar alcuna taia; ma per la bona compagnia vien fato a conte Christoforo suo fiol.“

kérelmekkel ostromoltatván, ő még 1514. novemberben küldötte Velenczébe egyik meghitt emberét, hogy sógorát meglátogassa, 's vele értekezze; de a' velencei köztársaság, melly már magát a' bíbornok' ezen léptét roszaalta, mivel küldöttje azonkívül engedelem nélkül jött vala Velenczébe, ezt kemény dorgálás után visszautasította ¹⁾. 'S miután a' bíbornok látta, hogy részéről ő sem fog többet kivihetni, mint Frangepán Bernardin, más utat keresett, mellyen a' foglyon netalán segíteni lehessen. Addig pedig Bécsből 1515. július' 26-kán hozzá még egy vigaszlevelet küldött, mellyet Marino Sanuto szerint közlök.

Exemplum litterarum Cardinalis Cursensis ad Comitem Christoforum de Frangepanibus existentem captiuum in Turisella Venetiis recepta die — Septembris 1515.

Illustrissime et generose domine affinis carissime Salutem. Quantum ex hac longa captiuitatis vestre mora discrutiar, tantisque suis laboribus ex animo compatiar, non facile dixerim; cum non solum mea pridem nota affectio, ardentissimusque ille meus in Dominationem vestram amor ad hoc impellat; sed et cunctos alios Cesarianos Vestri amantissimos ad idem compassionis munus ardentius trahat. Quamquam illud inter cetera multum me consoletur, quod et Dominium Venetum maximum et laborum leuamen ac fructum afferre ac polliceri debet, quod pro equissimo principe, iustissima causa, proque patrie defensione ac comunium plurimorum salute tanquam fortissimus miles potius inquietate fortune, quam virtute hostium fractus in illorum potestatem deueneritis; atque is sitis, quem communis patria luget, cuius cause Deus pientissimus procul dubio fauebit, et pro cuius liberatione principes et populus vniuersique anxie laborant. Inter quos etsi etiam ego nihil studii vel laboris hactenus, ut liberationi vestre consuleretur, pretermiserim, nullis tamen et futuro vigiliis ac studiis parcam; inmo quantum ingenii fortuneque vires mihi suppetunt, et quantum pro anime mee redemptione laborandum mihi esset enitar, ut illud tandem, quod omnes nostri desideriiis summis expectant, vobis contingat. Iccirco pristinae virtutis et magnanimitatis vestre memores, que etiam in grauioribus casibus invictum vos sepe seruauit, metum omnem ponite, fortune sperate, ac vobis, patrie et amicis durate; in Deumque pientissimum principaliter, et deinde in amicorum operam quos nondum amisistis con-

¹⁾ 1514-ki november' 18-ka alatt: „Vene in questi zorni in questa terra vno nontio dil cardinal Curzense senza saluo conduto, vien di alemagna per voler parlar al conte Christoforo Frangipani suo cugnato e in Toresele. E trouato ser Zuan Antonio e proueditor a questa custodia, el dito fece a saper ali cai di X; et cussi in colegio dila Signoria fo fato venir ditto noncio, et fatoli gran reprehensione, e si non fusse per amor portemo al suo patron, si faria el porteria la pena di soi pechati. Et fo subito rimandato in drio senza parlar a niuno.“ (Marino Sanuto' XX. köt).

fidite; illius enim nutu, et istorum auxilio indubie spero, propediem vos hac calamitate liberatum iri. Valetate prospere, et me esse ac semper futurum nedum sollicitum ac charissimum affinem vestrum, sed et verum omni fortuna amicum vobis constantissime persuadete. Datum Viene 26 mensis Julii anno Domini MDXV.

Manu sua propria

Domine Comes sitis boni animi et sperate in Deo bonis amicis atque justa causa, ego enim sicuti hucusque omnibus viribus laborabo feruentissime et incessanter pro liberatione vestra et faciam nedum boni amici sed optimi affinis officium sicuti latius ex litteris sororis mee coniugis uestre intelligetis. Datum ut supra.

Vester bonus affinis

M. Cardinalis Gurcensis.

Kéz. ül. Illustrissimo Domino Christoforo de fracepanibus comiti Vegle, segne et modrusie affini carissimo.

(Kézirati krón. XXI. köt).

XII. Lajos francia királynak 1515-ki új esztendő' napján történt halála, és fia I. Ferencznek az olaszthoni viszonyokbani szerencsés föllépése, ki a' marignanói győzödelem után (sept. 13 és 14) a' schweitziakkal nov. 7. könnyű szerrel békességet kötött; nem sokkal ezután X. Leo pápával egy személyes összejövettel' alkalmával politikai és egyházi egyetértésre lépett, és 1516-ki august. 13-kán I. Károly Spanyolországának lovagias szellemű ifju királyával a' noyoni tractatusban eddigi nehézségeit ezen országgal kiegyenlítette, Európának azon kora diplomatiai viszonyaiban nevezetes változást idézett elő, és I. Miksa császár a' dolgok' ezen fordulatját látván, végre szinte elfogadta a' noyoni tractatus' határozatait. Illyen kedvezőbb körülmények közt a' gurki bíbornok remélte, hogy a' már Velenczével is jobb lábon álló spanyol udvar, és ha ez nem sikerülend, I. Ferencz francia király, ki már előbb Velenczének frigy-társa és barátja volt, pártfogása által fogja sógora Frangepán Kristóf szabadon bocsátását a' köztársaságtól kieszközleni. Ez iránti lépéseiről Velenczének követe a' francia udvarnál Badoer János igen érdekes tudósításokat nyújt, melyeket Marino Sanuto' XXIV. kötete szerint kivenetben bemutatni szerencsém van.

Első ide tartozó levele 1517-ki május' 5-kén kelt. Azt írja Badoer, hogy az nap titkos conferentiába hivattatván, mellynél Franciaországnak legelőkelőbb kormányférfiai jelen voltak, itt először szóba hozatott, hogy mind a' spanyol királytól, mind a' császártól levelek érkezvén, miszerint ezek a' noyoni tractatust egy évvel meghosszabbítani hajlandók, közölje ő (Badoer) ezt küldőivel, hogy a' velencei köztársaság' szint eziránti érdekeit a' francia udvarral tudatni sziveskedjék. Azután Frangepán Kristófnak és egy másik császári hadi parancsnoknak, kiket a velencei köztársaság fogva tartott, sorsa volt két jelen lévő előkelő francia úr által (il gran

canzelier e gran bastardo) említve. Sorsuk t. i. a' császárnak szíven fekvé, szabadon bocsáttatásuk ennek egyik forró kívánsága; miért is már a' francia királyt kérte, hogy e' végett a' velenczei kormány nál közbenjáró legyen. A' francia király' nevében tehát kérik most ök a' követet, miután a' Velenczében lévő francia követnek ez érdemben a' signoria elébe adott megkeresése válasz nélkül maradt, szíveskedjék a' velenczei kormánynak ezt megírni, 's vele királyuk javaslatát közleni, mikép a' császár' kedvéért Frangepán Kristófot tömlöczéből szabadítsa ki (slargar). Ezt Badoer meg is tette.

Badoer János a' velenczei köztársaság' parisi követének levele kironatban.

16. Maj, 1517. Di Franza da Paris dil orator nostro (Zuan Badoer), di 5. — — — Poi vene vno vssier a dirli come Monsignor il Gran Maistro li voleua parlar, et cussi subito andoe. Era Sua Signoria reduto con il Gran Contestabelle Monsignor di Vandomo, il Gran Canzelier, Monsignor dila Peliza, Monsignor dila Tremoia et il Gran Bastardo. Tutti asentati con dito Monsignor Gran Maistro et Rubertet, et Villaroy erano impiedi, et zonto chel fu Monsignor Gran Canzelier disse 'stb. Poi li disse altre fiate: Magnifico Orator, ui e sta richiesto per il Gran Canzelier e Gran Bastardo da parte dil Re Christianissimo, che la Signoria voi esser contenta slargar il Conte Christofolo Frangipani e vno altro capitano, di che limperador insta molto; e preso Sua Maesta di questo, perho il Re prega la Signoria a soa compiacentia voi esser contento chel sia cauato e posto in vna caxa con segurta et bona guarda, laqual cosa li sara molto agrata; et disse come lorator dila Maesta Christianissima hania parlato ala Signoria di questa cosa e di altro, et che la Signoria li hauia risposto di altro et di questa cosa nulla. Perho il Re li ha fato intender accio scriui ala Signoria, che saria bon slargar dito Conte Christoforo per far a piacer al Imperator. Et lui Orator disse, scriueria subito etc.

(Marino Sanuto' XXIV. köt).

Ezen levél Velenczébe május 16. érkezett, és ugyan azon hó 18. és 22. a' consiglio di pregadinak igen érdekes tanácskozásaira adott alkalmat.

A' majus 18-kai és 22-kai tanácskozásokat Marino Sanuto közli, melyeket, minthogy tárgyunkra nézve felette érdekések, itt közlök.

A' consiglio di terra ferma' tagjai indítvány' készítésével lévén megbízva, többen azt indítványozták, hogy Frangepán Kristóf illő kezesség és biztosítás mellett hogy még Velenczében maradand, tömlöczéből bocsáttassék ki (slargar). Ez ellen felszólaltak *Foscari Ferencz* procurator és *Emo Lénárd* tanácsnok, azt emelvén ki, hogy minden, Frangepán Kristóf' érdekében történt megkeresések csak sógora, a' gurki bíbornok' mívei, melyekkel olly annyit nem kell

gondolni, 's hogy tanácsosabb elébb a' békesség' kötését bevárni; mihez Emo még azt adta, hogy Frangepánnak szabadon bocsáttatása veszélyes határozat volna, mert tartani kell, nehogy azonnal Friault megint elpusztítsa. Emo' indítványa, hogy Frangepán Kristóf tömlőczéből ki ne bocsáttassék, 116 vokssal 71 ellen elfogadtatott. Ezen alkalmammal Dandolo János Antal azt kérte, hogy a' tömlőczfőöri hivataltól mentessék fel, de annak további megtartására újra megkérte.

18. Mai. Fo posto per li sanii dil conseio a terra ferma vna letera al orator nostro in Franza in risposta de soe di 5. ala proposition fatoli per parte dila Christianissima maesta zercha prolongar le trieue con limperador pro vno altro anno, al che con il senato li rispondemo, semo contenti di farle e per piu tempo, parendo cussi a soa Maesta. Zercha slargar il Conte Christoforo Frangipani per far cossa agrata ala Cesarea e Catholica Maesta; nui li dicemo, licet sia capitano di guera e averne fato mal asai, tamen per compiaser a soa Maesta semo contenti slargarlo con fidejussion e cauzion ita che non si parti etc. — — — Et ser *Franc^o Foscarei* el cavalier procurator ando dal Principe e sauii, dicendo non li pareua di lassar il Conte Christoforo fin non sia fata la trieua, et che si conzasse la lettera e li sanii non volseno mouerla. Vnde landoe in renga et contradise, dicendo so cugnado Carⁱ Curzense fa mouer questo; e come sara lassa il conte Christoforo non vorano piu far trieue, e nui haoueremo lassa cussi degno capitano il primo che habbi limperador etc. Et cussi ser *Leonado Emo* el consier messe, di risponder a quella parte dil conte Christoforo, che fate le trieue nui saremo ben contenti slargarlo dandone cauziom di non si partir il qual e capitano degno di guera e ne poria far mal assai in Friul, doue a li soi lochi vicini, ut in parte etc.

Et li rispose ser *Aluise da Molin* procurator, sauiio dil conseio dicendo il re Christianissimo gel domanda, e nui nol volemo compiaser. e disse e cussi azonse ala letera, che le segurta di dito Conte Christoforo non si possi acceptar senzalicentia di questo conseio.

Et parloe per la soa opinion ser *Leonado Emo* el consier dicendo di quanta importantia e il Conte Christoforo, homo che ne ha fato tanta guera, et non e da lassarlo, perche landera via et ruinera tuto il Friul a grandissimo sequito etc. Poi parloe ser *Aluise Gradenigo* sauiio a tera ferma per la letera, dicendo non si lassa, ma si slarga con segurta. Demum ser *Zuan Antonio Dandolo* e sora i presoni, qual etiam e rimasto nouiter dila zonta ando in renga dicendo e anni — auto questo cargo sora i presoni con gran soa discomodita, e piu volte suplicha il Principe et Signoria, fazi in loco suo, et a fato questa custodia con gran faticha lui medemo zercha quando volseno romper li cabioni et troua i ferì. Demum quando scampo li 7 Todeschi li trouoe tutti subito. Et auto 1200 presoni niun

li e scampa, e resta solum do il conte Christoforo che in Torreselle con soa moier, che amalata et a tolto assa medicine, et li fo 4 medici M^o Marin Brocardo, M^o Bernardin Spiron, M^o Leonardo Butiron, et vno M^o Fermo suo medico a far colegio in Toreselle, et ha dil mal assa e di 24 carati li 14 di morir li sta in leto. Et si scuoe di quanto per Leonardo Emo era sta dito, che soa moier non ha fieure come disse il Brocardo in colegio dicendo lagran mal et si la morisse, il Conte Christoforo forssi non faria lapressa il far per lui. Sopra le parte non parlo ma voria si slargasse con piezaria. — Ando le parte 4 non sinceri 7 di non, 60 di sanii, 116 di ser Leonado Emo, et questa fu presa, et fo comanda grandissima credenza per il canzelier grandio et al licentiar il pregadi fo da sacramento a tutti per lauogador ala porta. Laqual deliberation e di grandissima importantia.

(Marino Sanuto' XXIV. köt.)

Mindjárt más nap, május 19. jelent meg a' pregadi tanácsban Pino János francia követ Velenczében, a' spanyol királynak egy Brüsszelben május 1. kelt levelét mutatván fel, melyben ez szinte Frangepán Kristóf teljes szabadon bocsáttatását (liberation) kérte. Ezen levélre, mely a' szokott címzés' mellözésével lévén írva, e' tekintetben a' tanácsra kedvetlenül hatott, a' doge kiterő választ adott. Mindazonáltal az előbbi nap' végzése még is felfüggesztetett; és Frangepán Kristóf sorsának eldöntésére május 22-ke tanácsnapul tűzetett ki.

19. Mai. Vene (in colegio) lorator di Franza Domino Zuan Pino Tolesano dicendo auer auto vna letera che il Catholico Re scriue ala Signoria nostra, la qual apresetoe, et fo aperta et lecta dauanti de lui. La qual e scritta latina in bambasina, data a Bruxeles adi primo di questo, sotoscrita per el roy filippo di Castiglia (?); e la mansion dice „Illustri duci Venetiarum amico nostro carissimo“, che vn titolo molto infimo et il re yspano solena dar „Illustrissimo.“ Hor scriue per la deliberation dil Conte Cristoforo Frangipani con altre parole come diro difuse di soto, dicendo prega la Signoria lo lassi per far cossa agrata al Imperador, e si oferisse etc. et dice si a faticia in far concluder le trieue etc. con altre parole molto afectuose.. Et il Principe li disse, che questa era vna gran domanda, perche il conte christoforo era vn gran capitano dil Imperador, et ne hauia fato molta guera in questi tempi, et che il Re Christianissimo a scripto ala Signoria nostra lo slargi con securta, e il Re Catholico dimanda la liberation. Tamen si conseieria etc. Et e da saper laltro eri fu preso et per non esser in la canzelaria tagii non fo expedite le lettere. Et cussi per il colegio fo suspenso la letera et Venere adi 22 verano in pregadi li sanii con la soa opinion in questa materia.

(Marino Sanuto' XXIV. köt.)

22. Maii. Fo leta la letera dil Re Catholico scritta ala Signoria

Bb*

nostra latina, data a Bruceles in Barbante adi primo mazo, soto scritta Io el re; in la qual scriue come comando ali soi comesarii et oratori nel tratar dile trieue fonno fate tra la Cesarea Maesta et nui, che fusse liberati li presoni, qualli jure belli se dia far nel concluder di trieue e paxe, i qual con bona fede di questo non parlono. Per tanto scriue per far cossa agrata al Sermo Imperador suo padre vorria la liberation et relaxation dil Conte Christofolo e i altri, qualli con admiration e displicentia soa vien da nui tenuti presoni, et per esso Re Catholico stato mediator ala conclusion dila trieua con la Cesarea Maesta, et nui dimanda il Conte Christoforo Frangipani qual e tenuto preson in destreta contra lusanza dila guera e la speranza datoli di relasarlo fusse libero per esser tenuto contra la solita mansuetudine nostra; la qual a questi nobeli di sangue se dia usar e contra luso dila Republica nostra per tanto ne priega per farui cossa agrata, che la speranza datoli in gratia di Soa Maesta et per satisfazion dil Imperador per poter esser poi conciliator in le altre differentie con dita Cesarea Maesta, si uoi lassar andar a caxa dito Conté Christoforo, la qual cosa sara causa far deuenir esso Imperador piu facile ala composition con nui; et questo sara ricompensado in altro verso la Republica nostra. Aspetta aduncha la ditta liberation et la risposta; et in fine dice Christo guardi non meno la Republica Vostra et la conserui. Datum etc. Regni nostri anno secundo. Et in la mansion da titolo de Illustri Duci Venetiarum amico nostro carissimo.“

(U. o.)

Azon kívül érkezett Velenczébe május 22. Badoer Jánostól, a' köztársaság' párizsi követétől egy másik levél május 8-áról, melyben ez a' francia és a' spanyol királyoknak, de még inkább a' császárnak sürgetéseit Frangepán' szabadulása' érdekében tudtúl adja, melyekre ő azonnal azt válaszolta, hogy ez a' tractatusokban kikötve nem volt, 's hogy Frangepán a' köztársaságnak igen veszedelmes ellensége lévén, ki Friaulban nagy pusztításokat vitt véghez, szabadon bocsáttatása igen fontos ügynek tekintetik. A' császár azonban ez ügybe igen sokat helyezvén, maga a' követ is engedékenységet javasolt a tanácsnak.

22. *Maji.* Di Franza dil orator nostro da Paris di 8, come il Cristianissimo Re mando per lui dicendoli e molto instato dali oratori Cesarei et dil Re Catholico chel Conte Christoforo Frangipani sia liberato, et maxime da parte dil Imperador. Ai qual a risposto, non esser neli capitoli compreso tal restituiom di presoni, e non pol esser dimandato; dicendoli le crudelta ha fato nel Friul; e che limperador a gran voia di averlo dicendo Domine Orator nel bisognera darlo, perho voria la Signoria me lo consenti ami, azio parhabbi credito, e poter con quella; siche scriue ala Signoria; lorator disse e meglio indusiar adargelo in altro tempo e tratandossi altre cosse con la Cesarea Maesta, perche hauendo scritto ala Signoria lo slargi,

e meglio aver prima risposta, e non scriuer di tal liberatione. E il Re inteso questo disse, scriue quando ui parera. Item etc.

Erre következtek majus 22. és 23. a' consiglio di pregadi-nak új igen élénk tanácskozásai. Felolvastatott két levélnek terve, mely a' három fejedelemnek Frangepán ügyében történt fellépésére vonatkozik. De főkép érdekes magának Sanuto Marinónak május' 23. tartott beszéde, melyben a' kor' politikai viszonyait rajzolván és a' Frangepán' esetére zsinórmértékül szolgálható régibb esetekre hivatkozván, miután világos, hogy az egész csak a' gurki bíbornok' műve, sőt a' spanyol király' levelének elhibázott czímjéből látható, hogy ezt is a' bíbornok fogalmazta, leghelyesebbnek tartja a' franczia királyhoz egy, való gondolkozását kikutató levelet írni, s míg válasz érkeznék, a' dolgot függőben tartani. Frangepán Kristóf tehát szabadon nem bocsátatott. Ezen tanácskozásokat szinte közlendőknek tartom.

22. *Maji.* Fu poi fato vno nouo ordine nel Senato, che ser aluise da molin procurator sauio dil conseio, che in setimana ando in renga, narando la causa: Che non e sta expedito le lettere fu preso scriuer lultimo pregadi in franza per caxon di esser sta portata per lorator di franza la lettera dil catholico re. Leta ozi a questo conseio zercha la liberation dil conte Christofolo etc. e cussi par se atrato il colegio, excepto ser Leonardo Emo conseier di suspenderla per il nouo accidente, che questi tre Reali voleno la liberation dil dito conte Christofolo; et perho il colegio consultato, voleno ritornar a meter la parte che i preseno, et far vna antidata adi 18 dil mexe per aquietar il re, che sil sara slargando dito conte Christoforo, non vora poi la soa liberation. Et sopra questo parlo in la materia molto caldamente, facendo dimostration di non alterar il re christianissimo, come per la lettera di 8 el dimanda ge sia concesso etc. exortando tutti a prender la soa parte di sauii, et fo longo molto. E cussi fe lezer, che fusse suspeso quanto fo preso zercha il conte Christoforo, sia scritto quel si prese, che nui el slargaremo dandone fidejussiom secura.

Poi ser *Francisco Foscari* el cavalier procurator ando in renga contradicendo questa opinion, laudando quanto fu preso che la parte di ser Leonardo Emo el consier, dicendo queste lettere e sta fate per il curzense, e il re christianissimo „rogatus rogo“ a scritto, concludendo non si dia lassar questo capitano, perche sara la ruina dila patria per molte raxon, et quello ne ha fato tanti danni, e crudelta in la patria. Fo sauia renga.

Fo fato lezer per li sauii vno capitolo di lettere dil orator nostro in Franza drizate ai cai di X di 8 di questo, come Rubertet li hauia dito, che veniu li oratori cesarei e catholici per la perlongation dile trieue per vno altro anno, per ho si hauesse il mandato di poter concluder da la Signoria nostra.

Et poi ser *Domenigo Trivizam* cavalier, procurator, sauiò dil conseio ando in renga e parlo per la parte di sauii dicendo: E da complacer il re christianissimo di questo, e non si slargando detto conte christoforo sara con indignation di soa maesta chel non fa per nui. Poi parlo ser *Leonardo Emo* el consier per quel fu preso dicendo, non si douea suspende le parte prese et dil 1470 adi — nouembrio e vna parte vol le deliberation siano exequite, poi dil 1486 — vna altra si pol suspende fino il primo pregadi etc. disse alcune parole per la sua parte etc. Et fo persuaso da alcuni, *tra i qual Io Marin Sanudo*, chel metesse de indusiar doman, et cussi messe accio si possi far vna mior letera. Hor li sauii duri, licet fusse 24 hore, volseno mandar la opinion l'horo al incontro dil indusia a doma posta per l'Emo. Et Io *Marin Sanudo* andai in renga persuadendo la indusia atento la importantia dila materia. Fui brieue, e cor grande atention dicendo, che la parte dil consier e mancho, quella di sauii mi piaseua, et si douea dir le raxon nostre al re christianissimo di non slargar, ni lassar questo conte Christoforo si gran capitano Cesareo, si come dil 1510 fu fato a papa Julio, quando ne dimando la liberation dil marchese di Mantoa; il qual intese le iustification nostre, rimase satisfato per tanto exortaua a prender la indusia etc. Fo hona renga.

Ando le parte vna di no, 63 di sauii, 127 di ser *Leonardo Emo* il consier dil indusia a dōman, e questo fu preso.

23. *Maii*. Fu posto per ser *Leonardo Emo* el consier et sauii del conseio e terra forma vna lettera al orator nostro in franza zerca il conte Christoforo, come hauendo auto le sue di 8 per le qual la *Christianissima Maesta* richiedeu a fusse slargado il conte Christoforo; poi si aue vna lettera dil *Re Catholico* di primo, per la qual dimandaua fusse relassa liberamente el dito conte etc. et perho col senato si scriue, questa cosa e di grande importantia al stado nostro per la condition di questo capitano nostro inimicissimo, qual nel Friul ne faria gran danni essendo liberato, si per la vicinita di so lochi, come per la parte a nel Friul; adeo si conueria tenir exercito contra, che cosa contra al beneficio etiam di sta Maesta; poi la liberation di presoni si a uisto grande experientia si per la liberation, fe illy *Re Aluise* dil Cardinal *Ascanio*, si soa Maesta dil signor *Prospero Colona*, et nui dil *Marchese di Mantoa*, monsignor dila *Roxa* e altri presoni capitani lasati per tanto, ne parso dito orator digi queste raxon ala christianissima Maesta, e quando pur paresse a soa Maesta fusse relasato zoe slargato con fideiussion e iuramento non si partir, nui faremo quanto parera a soa Maesta per voler esser vniti con quella per esser i beni di stati comuni con altre parole. E da mo sia preso, che la dita cauzion non si possi acceptar senza licentia e uoler di questo conseio.

Item vn altra lettera posta per li diti a parte et secretissime al

prefato orator, che uedi opinion nostra saria dito conte Christoforo non fusse mosso, et maxime la seconda, uidelicet relasato libero; Et in questo si debbi fatigar con la Christianissima Maesta laudandolo quanto rispose ala Maesta Christianissima, come scriue per sue di 8 in questa materia dil conte Christofolo con altre parole ut in litteris.

Et lete le dite lettere visto niun non voleua andar in renga, mi parsi a mi *Marin Sanudo* era di pregadi contra ser Leonardo andar et cussi andai, che per deum verum era disposto non parlar et bon attention di tutti fui al dito et fici bona renga. Dicendo mi pareua ofender la mia conscientia, hessendo stado io quello che eri sera persuasi la Vostra Serenita Serenissimo Principe et le Vostre Excellentie a prender lindusia, et fusse conzade le do opinion si proponeua a questo Excellentissimo Conseio in materia dil conte Christofolo, aricordando fosse dite le raxon nostre ala Christianissima Maesta si come fu fato dil 1510 di marzo per questo Conseio al tempo che papa Iulio dimando la ra relaxaziom dil Marchese di Mantoa con grande instantia, per la instantia li era fata dal Ducha di Vrbim suo nepote e zenero dil prefato Marchese, et cussi a quel tempo quelli preclarissimi padri erano in colegio non messeno dislargarlo e mancho liberarlo, ma ben justificar la Signoria nostra e la caxon non si dia lassar il prefato Marchese, le qual udite per papa Iulio per il nostro orator tunc Magnifico M. Hironimo Donado dotor fo admesse dicendo, e resta satisfato ne non ne parlemo piu. Ma poi zercha do mexi parse a qualche vno dil colegio venir a questo conseio con dir, non hauuamo capitano contra Francesi, che potenti voleano tornar ala ruina dil stado nostro insieme con la soa liga, et che dito Marchese foria a nostro proposito farlo capitano zeneral, et che laua promesso dar fideiussion, questo stado si poteua tenir securo; et cussi proposto la materia di mandar do di colegio a parlarli per saper la cauzion ne vol dar essendo liberato, disputa pregadi sempre fu preso la indusia, perche questo era il ben dil stado nostro. Poi adi primo mazo vene vna lettera di campo di prouedatori, che pareua fa legino fusse venuto strauestito di Mantoa a parlarli come la marchesana aspetaua 1200 lanze francese con 80 pezi di artelarie e le voleua alozar sul Mantoa, e quel stado sara ala voglia di Franza, perho meglio saria liberar il signor Marchese, che quello pol dar vinta la impresa hor in questo caldo e al di signori i fati nostri che 150 in questo conseio, che non sa la cosa di tal liberation. Vnde fu messo dimandar X zentilhomeni per il Marchese, e condurlo in colegio, e cussi fu preso per intender pleno colegio la cauzion, ne vol dar; et cussi fo mandati tra li altri M. M^{co} Cabriel consier chel uedo, e M. Hironimo da Pexaro; il qual Marchese venuto in colegio si buto ai piedi dil principe, prometendo dar i fioli, stado et quello, si uoleua per cauzion; et vol spander il sangue per questo stado contra

Francesi etc. Fo poi torna al conseio et preso lasarlo e farlo capitano zeneral, dando suo fiol primogenito per obtaso etc. fo gran disputation parlo M. Andrea Triuixan el Cauulier M. Bernardo Barbarigo, che vedo qui e altri; non era da fidarsi de lui etc. Hoc preso la parte scrisse e mando Lodouico da Fermo a Mantoa per il fiol, e dal altra banda scrisse, non fusse mandato e Tramo ala fin col papa, che di luio lo dimando ala Signoria, e lui haria il fiol per obtaso, et cussi ge fu concesso dito Marchese il danno no ha fato. Poi Vostre Excellentie lo sa per esser memori, che non voio replichar; et cussi al presente volemo per opinion di questi clarissimi padri relassar il conte Christofolo, qual relaxation sara la ruina dila patria e lassar vno il mazor nemico habi questo stado; vno crudelissimo capitano, per quello fe in Friul far cauar li ochii a quelli poueri, vno primo capitano habi limperador, il qual non a altri; non il Marchese di Brandenburg, non Duca di Bauiera, non Ducha di Saxonia; ma vol questo Conte Christoforo, e per opinion mia tegno, ui habbi buta voler perlongar le trieue per vno altro anno per aver la liberation dil dito Conte Christoforo cugnado dil Curzense, il qual Curzense a fato far lui di bon inchiostro, chel Re Catholico non vsa quelli vocabuli, e chel sia el uero el titolo dila lettera e: „Illustri Duci Venetiarum amico nostro carissimo“, che il Re di Spagna morto daua titolo di „Illustrissimo“ e non „Illustri“, e chel sia el uero in li salui conduti fati per questo Re Catholico leti heri da dil „Illustrissimo“ per esser fata iusta i titoli soliti; ma questa e lettera fata far per il Curzense ben soto scritta per il Re Catholico, perche limperador da titolo a questo stado: „Illustri sincere dilecto Duci Venetiarum.“ Perho signori non di aver tanta paura a dir le nostre raxom al Christianissimo Re, sicome il clarissimo M. Aluise da Molim dise eri su questa renga, che nol slargando questi tre Reali si sdegnara potra esser causa di disturbo etc. do signori excellentissimi, il re christianissimo qual auto il stado di Milan per nui, che la conseruation di quello e mediante le V. S. si sdegnara, quando li dire le raxon uostre come e sta ben notade per la letera leta, che dito preson non dia esser lasado, et cussi, padri eccellenteissimi, per opinion mia dita letera nela naration fata sta per excelentia ben ditata et meglio consegnata; ma la fin non mi piase per il mio sentimento per queste raxon, perche li Re dise puoche parole, come lorator li fara lezer la letera con le justification e mal lasarlo, ma con la coda e ben slargarlo subito, il Re Christianissimo dira sta ben sia slargato et conuegnire slargarlo, quello achadera al di Signori cha da bon seruidor. Vi diro le raxon vostre, el Conte Christoforo vi dara piezaria di Todeschi di fontego, che non si toria altri per duc. 30 milia, o partide di banche fate far sopraditi mercadanti sara slargato sobanpera non pol venir a pezo cha pagar li danari che vn niente, che hessendo fuora cignando vegnir in la patria stando a Gradischa e

Maran, che si dice limperador ge la donati, vi fara spender li 30 milia duc. . Poi signori voreuu desfar li mercadanti di fontego, che quelli hanno auto tanti priuilegii in questa guera, licet si sia sta contra limperador; perche questi mercadanti Todeschi e utel nostro, debitori nostri particolari, non li pore astrenzer. Poi vegnira lettere di Reali e auere patientia, e sara parso l'omo, e si degno capitano che sara tanto mal per vindicarsi, e li danari, signori Excellentissimi; e chel sia el uero uoio a dar vno exempio, che de similibus ad similia e da intender, Beraldim fo preso in questa guera, citadim Padoan, era in li cabioni over preson, dete segurta di duc. 1000, vno suo suosero per duc. 500 che poco piu hauea al mondo, et vno altro che ge hauea fato le spese im presom per altri duc. 500; ussito di presom con promission non si partir, fuzite e tal segurta pago li danari non hauendo compassion ali meschini, che fo la so ruina apagar diti duc. 1000. Cussi fara questo Conte Christoforo, ui scampera signori, come nui el slarge. Perho qual e piu segura parte, e di scriuer la lettera senza la fin ma dir in loco di queste parole, come sue Excellentie volendo sapersa ben conzar, che hauemo voluto scriuer questo azio soa Christianissima Maesta intendi il tutto, tamen hessendo disposti mai partirssi deli sapientissimi aricordi et voleri di soa Maesta quella disponera in questa materia, quanto li parera utile ale cosse nostre, le qual sono etiam di soa Christianissima Maesta per la vnion indisolubile habiamo insieme. E a questo muodo in XV zorni si auera risposta, et quando il Re sara costante chel slargato, Vostre Excellentie potra slargarlo, perche anche mi son di quelli, uoio star ben con soa Maesta per averli con effeto grandissima vbligation questo aricordo, e dil uostro seruitor e non sia ascrito a pro-sontion che contra questi preclarissimi padri sapientissimi habbi voluto vegnir qui suso a contrariar ale sue opinion. Ma, signori, la mia consentia mi a mosso, che zuro a Dio, Serenissimo Principe, era disposto non parlar piu in questa materia, ma vedendo la importantia soa, et che niun parlaua, et era sta, manda tre volte la lettera e tutti venir vniti ho voluto vegnir a dir il sentimento mio per le infinite ubligation ho a questo Excellentissimo stado, come sempre faro quando potro zouar per mia opinion in alcuna cossa questo Excellentissimo stado et ale uostre Excellentissime signorie mi ricomando. Et dissi qualche altra parola ben a proposito che non me occorre al presente notarla adeo fa laudato assai, ma contra tanta autorita dil collegio e gran cossa far perder parte, et si qualche vno meteua il mio aricordo era preso.

Ando a rispondermi ser *Piero Trum* sauio a terra ferma con raxom, che non quadro al mio cernelo, e si scuso che fu cargato da ser Francisco Foscari proc. eri, che era sta suspeso la deliberation di mandar fanti in Cypro etc. che Dio voia sia bona deliberation.

Poi venuto zoso ser *Zorzi Emo* proc. visto il Trum non auer satisfato ala mia risposta, ando in renga et parlo per il colegio dicendo, non e da tuorsi questi Reali contra, et che le triuee fate con limperador a Rouere fo causa dila indignation dil Re Aluise de Franza con nui, el Re uol questo Conte Christoforo, che non e si gran capitano come le sta fato, qual fu preso da ser *Zuam Vituri* nostro zenthilomo come vna bestia, perho se dia prender la parte di sauii e di tutto il conseio, perche di picol fauilla nasse gran fuogo, si suol dir questo e cugnado dil Curzense, che vn altro imperador, e so moier fo garzona dil imperador, per la qual a fato grande il Curzense e nui non volemo compiacerli, laudando la parte etc.

(Niun li ando a responder, — et cussi fo presa aue 53 di no, 137 di si, che dio voia sia bona deliberationem.)

(Marino Sanuto' XXIV. köt.)

Kevés nappal ezen tanácskozások után, június' 4-jén jelent meg Velenczében Tealdini Albert, a' gurki bíbornok' küldöttje, 's a' velencezi kormánynak és Dandolo Jánosnak leveleket hozott. Elsejében ezeknek a' bíbornok sógora Frangepán Kristóf' szabadon bocsátását kéri, a' békesség' ügyének a' császárnál előmozdítójául ajánlkozván; a' másikban pedig azon szivességet köszöni meg, melylyel Dandolo a' szegény fogoly iránt viseltetett ¹⁾. Ezen levelek csak később vétettek tárgyalás alá.

Tudniillik a' köztársaságnak párisi követe május' 16., június' 7. és 15-éről küldött tudósításokat a' franczia királynak Frangepán' ügyébenei gondolkozásáról. Ezek szerint a' gurki bíbornoknak egy meghitt embere, da Colli Ferencz, conegliánói, Francziaországba érkezett, hogy Frangepán Kristóf' fogságbóli kiszabadítása' érdeké-

¹⁾ 1517-ki június' 1-je alatt. In questa matina vene in colegio vno nontio dil cardinal Curzense cugnato dil Conte Christoforo Frengipani e prexom in Toresele, et apresento vna lettera dil dito cardinal, scriue pregando la Signoria 'stb. la qual lettera non fo leta im pregadi. Etiam ne scrisse vn altra a ser Zuam Dandolo, che sorà dili presoni ringratiando dila bona compagnia fata al dito sua cugnato etc.

Julius' 22-ke alatt: Fo leto do lettere dil Cardinal Curzense scrite ala Signoria nostra per Alberto Tealdini latine, una de di 28. April. date in Anuersa receputa adi 2 Zugno, laltra di vltimo dito receputa adi 5 dito ben ditade, per lequal prega la Signoria voi relassar suo cugnado conte Christoforo Frangipani, per esser officio di ogni signor usar liberalita contra quelli signori di nobel sangue e di summa virtu; e scriue sempre a desiderato le discordie di questa Signoria con la Cesarea Maesta fosseno pacificate et hora che lanimo di soa Maesta e vn pocho piu mite, ha deliberato scriuer la presente pregando sia satisfato di tal liberation oferendosi per questa Signoria far con limperador per la vltima conclusion dila paxe; poi che le triene e fate la qual cossa facendo sara agrata ala Cesarea Maesta e ala Catholica Alteza et ala Signoria nostra si ricomanda; et per laltra lettera supplicha, sia el dito Conte slargato e posto in liberta, e non tenuto in presom con altre parole ut in litteris.

(Marino Sanuto' XXIV. köt.)

ben a' franczia királyt megnyerje, állítván, mikép a' noyoni tractatusnál fogva szabadon bocsáttatását kívánni lehet, azonkívül a' császár' és a' bíbornok' részéről a' legközelebbi diplomatiai tárgyalásokra vonatkozólag, Franciaország iránt engedékenységet és érdekegységet ajánlott. Mindamellet a' franczia nagycancellár Velenczének Frangepán' felszabadításábani vonakodását helyeselte, és a' noyoni tractatusnak illy értelembeni magyarázhatását egyenesen tagadta; a' király pedig nagycancellárának nézetével egyet értvén, csak azt kívánta, hogy Frangepán Kristóf illő biztosítás mellett tömlőczből kibocsáttassék (sia slargato con ogni segurtà e cauzion ¹⁾).

A' spanyol király is írt Frangepán' érdekében, és pedig nem csak tömlőczből kibocsáttatása, hanem fogságból kiszabadítása végett is (per la liberation) a' velenczei köztársasághoz levelet ²⁾).

Július' 22-kén ezen kérdés megint a' pregadi-tanácsban tárgyalatván, ámbár az indítványozó collegio di terra ferma a' franczia király' kívánsága szerinti levelet indítványozott a' spanyol királyhoz, és sokan a' gurki bíbornoknak már 45 napig Velenczében tartózkodott küldöttét színtezzen válaszszaal vélték haza bocsátandónak, még is győzött Emo Lénárd' indítványa, mikép az egész tárgyat függőben kell tartani, míg a' franczia király ez iránti nézetéről határozottabb tudósítás nem érkezik. Közlöm a' tanácskozást Marino Sanuto' munkájából:

¹⁾ 1517. junius' 21. alatt. Di Franza dil orator nostro date a Paris adi 16. mazo. scriue „che vno Francisco da Coli da Conceia familiar dil Cardinal Curzense e uenuto deli per instar con il Christianissimo Re la liberation dil Conte Christoforo Frangipani e preson qui in Toreselle.“ Dil dito di 7. zugno come adi 5 recepute do lettere dila Signoria nostra di 19 et 23 dil passato: fo a trouar il Gran Canzelier zercha le prolongation dile trieue con la Cesarea Maesta et Signoria nostra l'altra in materia dil conte Christoforo Frangipani etc. — il qual Gran Canzelier laudo la risposta dil Senato, zercha la perlongation dile trieue etc. Il nontio dil Cardinal Curzense pro la liberation dil Conte Christoforo e partito di li e andato a trouar il Christianissimo Re, qual dice vol star ala corte per veder la fin. Dil dito di 10 come — — e partito quel Francisco da Coli deli per la corte dil Roy, il qual si a dolesto non sia sta relassa il conte Christoforo, dicendo in li capitoli fati a Noion era sta concluso tal relaxatione. Il Gran Canzelier li anega esser sta fata tal capitulatione; e uol andar ala corte dito Francisco da Coli, e il Gran Canzelier li a dito, questa e la verita di tal liberation non e sta mai parla.“ etc. (U. o.)

Junius' 29. alatt. Di Franza dil orator nostro date a Paris adi 15. — — scriue „esser sta con dito Gran Canzelier, qual li disse aue auto risposta dil Re, qual lauda la risposta fata per il senato nostro zercha perlongar le trieue etc. et zercha il Frangipani lauda sia slargato con ogni segurtà cauzion bona; e lauda Sva Maesta la risposta fece esso Gran Canzelier ali oratori Cesareo e Catholico, e a quel Francisco de Colli nuntio dil Curzense, che in lo apontamento fato a Noicon non fo promesso zercha dito conte Christoforo Frangipani alcuna cossa.“ (U. o.)

²⁾ 1517-ki július' 22-ke alatt. Fo leto la lettera dil Re Catholico scrisses ala Signoria per la liberation dil Conte Christoforo. (U. o.)

Fo poi posto per li sauii dacordo, non era ser *Luca Trum* amalato, et ser *Benedetto Dolfim* fuora dila terra, vua lettera in risposta al Re Catholico, come hauemo receuuto la sua lettera zercha il Conte Christoforo, et certificarlo dila observantia dila Signoria nostra verso soa Maesta e tuti li serenissimi Re pasati; e come dil Conte Christoforo, e ben tratado et la contessa so moier vene in questa terra et e con lui; et che perche il Christianissimo Re ne fe richieder, *lo lassessemo in liberta con fideiussion e sacramento di non si partir di qui*, sperando presto sara aconze le cose nostre con la Cesarea Maesta mediante la Christianissima Maesta e la sua Catholica Alteza; et *cussi per amor suo siamo sta contenti far questo*, scriuendoli che lorator nostro, qual vien ala Sua Maesta, per lui quella intendera lamor li portamo con altre parole ben poste per la opinion di sauii etc.

Et ser *Lunardo Emo* el consier ando in renga dicendo, non sentiuua questa opinion e ben, che fusse sta preso cussi lassarlo in liberta con segurta; tamen poi le lettere di 15 zugno non si ha altro di Franza, dicendo non e da lassar tal homo. Item la voluto scampar via non truoua segurta di dar etc. Et vol scriuer in Franza prima vna lettera zercha questo lorator sapi lopinion dil Christianissimo Re, et in questo mezo se indusii queste do lettere.

Perche li sauii etiam messeno in consonantia scriuer in risposta dile lettere dil Cardinal Curzense, per expedir il suo messo e qui za zorni 45, et si faro a quella dil Re di spagna vna antidata.

Hor li rispose al Emo ser *Francisco Foscari* el caualier sauiio dil conseo dicendo, e execution di quanto fu preso et era bon scriuer le lettere con molte raxon dite per lui, et l'Emo si tolse zoso di scriuer in Franza et messe de indusiar fin vengi lettere di Franza.

Poi ser *Zuan Antonio Dandolo* e dila zonta ando in renga scu-sandosi la voluto scampar, e si douea far inquisition; poi dise di ordine dil collegio dominica li parlo di segurta, non troua li Todeschi, non voleno dar partida di bancho, perche li lhoru danari resteriano morti in banco. Poi disse chel Conte Christoforo diceua di vna zoia o vno diamante im ponta posto in vna caseta, e tamen era zoia sicche sempre laso fede non era per manchar, e lui rispose il diamante si pol romper over farsi qualche signal sul viso etc. hor ando le parte vna non sincere, 2 di no, 85 di sauii, 103 dil Emo dil indusia e questa fu presa e comanda gran credenza.

(XXIV. köt.)

Egyébiránt már julius' 29. érkezett Velenczébe a' fennebb említett da Colli Ferencz mint a' gurki bíbornoknak Frangepán Kristóf' felszabadítása' ügyébeni másik küldöttje, egyszersmind annak julius' 13-árólí levelét magával hozván.

Da Colli Ferencznek megjelenése kedvetlenül hatott a' velen-czeiekre. Ő conegliánói születésénél fogva a' köztársaság' alattvalója

lévén, midőn a' császár és Velencze közt kezdődött a' háború, az előbbinek részére állt, azután által is ment hozzá, és császári tanácsosi czímet nyert; mellyel díszesítve, miután a' köztársaságnak szabad menedékét megnyerte, most Velenczében megjelent ¹⁾.

Augustus' 8. 9. és 10. történtenek evvel tárgyalások, de ezek is semmi különös sikerhez nem vezettek, úgy hogy nem vala képes egyebet kieszközölni, mint mit a' velencei kormány a' francia királynak már ígért, 's mit most ennek újlag, valamint a' spanyol királynak és a' gurki bíbornoknak is írtak.

Már *julius' 29-ke alatt* olvassuk: Item fu terminato far doman pregadi e tornar li lasuii con le soe opinion di scriuer al Re Catholico e al Curzense de quanto fu preso semo contenti slargar il Conte Christoforo oandone segurta e cauzione.

Augustus' 8. alatt. Vene in collegio con li cai di X quel Francisco da Colle rebello nostro, il qual con il saluo condotto auto come noncio dil Cardinal Curzense e uenuto, vestito damaschin cremesim, e sagace homo, il qual — et disse la sua venuta per la liberation dil Conte Christoforo Frangipani cugnato dil suo patron, oferendossi quello far per la Signoria con l' Imperador si vengi ala pace con altre parole. Et il principe lo carezoe et rispose, il Conte Christoforo era ben trattato, et andasse ozi a parlarli con ser Zuan Antonio Dandalo prouedator di prisoni. Et cussi fo ordinato landasse et cussi andoe, etc.

Augustus' 9. alatt. Vene quel Francisco di Colle noncio dil Curzense, al qual fo dito la deliberation fata dil Senato di slargar el conte Christoforo dandone fidejussion di non si partir e jurando solenni sacramento; et cussi si a scritto al Christianissimo Re, et al Catholico Re, et al Cardinal Curzense, si che ditto messo tornera a caxa, e fo expedito con li cai di X.

Augustus' 10. alatt. Vene in collegio quel Francisco da Colle di Coneian, dicendo pur con li cai di X auer scritto al Curzense suo patron al bisogno e lui stara in questa terra per ueder di trouar le segurta justa la deliberation fata azio ditto Conte Christoforo sia slargato de doue el si ritroua. (U. o.)

Ezen időben Frangepán' tömlőczből szabadulása végett a' francia udvar' részéről új indítvány történt. Már július' 15-kén azt írta Badoer, a' köztársaságnak követe Franciaországban, Velenczébe, hogy a' francia kormány' férfiai a' császári és a' spanyol követek'

¹⁾ 1517. *julius' 29-ke alatt.* Dil Cardinal Curzense ala Signoria dil 13 dat. in —; como manda di qui Francisco da Colli suo per tratar con la Signoria la liberation di suo cugnato Conte Christoforo; prega voi darli saluo condotto et udirlo etc. E nota, ditto Francisco da Colli e da Coneiam subdito nostro e rebello in questa guerra, e si da titolo Consier Cesareo. Da poi disnar per collegio con li cai di X fu mandato il saluo condotto, chel uengi liberamente. (U. o.)

sürgetésére ötlet Frangepán Kristóf szabadon bocsátatása végett újra megszólították; s hogy, miután utasítása értelmében Frangepán a friauli városokon véghez vitt pusztításait említette, ők a pápának és a francia királynak ezen kérdés elitélése végett egy kölcsönös bizodalommal választott bíróságot ajánlottak ¹⁾. Erre augst. 1. azt felelte a köztársaság, mikép semmi módon a pápa bíróságában meg ne egyezzen, a spanyol és francia királyok tekintélye e tekintetben elég lévén ²⁾.

Badoernek még három más levelét is alkalmam volt látni, egyet augstus' 15-kéről, melyben egyszerűen csak a velencei kormány levele átvételéről tesz jelentést, tudtul adván, hogy a spanyol királyhoz és a gurki bibornokhoz a vett leveleket által küldendi ³⁾; más augstus' 20-káról Raonból, melyben azt írja, hogy a császári és a spanyol követektől, kikkel a köztársaságnak Frangepán Kristóf ügyébeni határozatait közlöt, szívesen fogadtatott (mire a pregadi tanács azt végezte, hogy mind a császárhoz, mind a spanyol királyhoz barátságos leveleket fognak intézni ⁴⁾); — végül egyet september' 14-kéről, melyben jelenti, hogy a köztársaság tudósításait a császári biztosnak a trienti püspökkeli tractatusáról és a budai követnek Frangepán Kristóf tekintetébeni értesítéseiről kezéhez vetté ⁵⁾.

Érdekesek végül Frangepán Kristóf fogsága ügyében *Bon*

¹⁾ „Come fo chiamato doue era monsignor il Gran M^o, Gran Canzellicr, Lutrich et Episcopo di Paris; et reduiti in vna camera — — — li hanno fato instantia extrema dila relaxation dil conte Christoforo; al che lorator nostro disse le raxon scritoli per le lettere dila Signoria nostra non e da liberarlo etc. Et inteso questo l'horo Francesi diseno: „Rogati rogamus.“ I qual dimando, si lera slargato. Lorator disse, teniua de si. E il gran Canzellicr rispose, averlo afirmato a diti (Cesareo et Hispano) oratori, ai qual li disseno dile querele nostre dile ville di Friul; al che l'horo oratori etiam si doleuano di nostri, per il che trouono questo, che fusse mandato doy, vno per il papa, laltro per il Christianissimo Re a judichar tal differentie e inobseruation di triene, dicendo cussi si faria.“ (1517-ki augstus' 1-je alatt. U. o.)

²⁾ „Che per niun modo volemo star in iudicio di agenti pontificii, — — — perche basti il Christianissimo Re e Catholico a judicar le differentie nostre.“ (U. o.) A köztársaság nápolyi kereskedése érdekében kereste a spanyol király barátságát.

³⁾ „Come a riceuute lettere dila Signoria nostra; non ha potuto esser con il Re Christianissimo in materia dil Conte Christoforo; mandera la lettera al Catholico Re e Cardinal Curzense in Fiandra (Augstus' 22-ke alatt. U. o.)

⁴⁾ E sta con lorator Cesareo et dil Re Catholico, e monstatoli la lettera zercha il Conte Christoforo et acertarlo, era ben tratado etc. Et quello era decreto di far per far cossa agrata a quelle Maesta con altre parole risposena piacerli et scriueriano al uno e laltro di soi Reali“ etc. (September' 3-ka alatt. U. o.)

⁵⁾ „In quel zorno recepute lettere nostre di 2 con li exempii dile lettere dil Vescouo di Trento e capitoli dil orator e in Hongaria in la materia dil Conte Christoforo qual opera ali bisogni. etc. (September' 26-ka alatt. U. o.)

Alajosnak a' velencei köztársaságnak a' magyar király' udvaránál volt követe' 1517-ki levelei is. Látjuk ezekből hogy *Frangepán György kalocsai érsek* rokona' Kristóf' érdekében a' velencei követnél több ízben lépéseket tett. De ha a' császár, a' spanyol király és a' gurki bíbornok nem tudták Kristóf' szabadulását kieszközleni, hogy lehetett volna ezt egy egyszerű magyar praelatus' kérelmétől várni?

Azon kívül volt Frangepán Kristófnak Magyarországnak egy hatalmas ellensége, *Bakács Tamás, a' primás és bíbornok*, ki régi és meghitt barátja lévén a' velencei köztársaságnak, befolyása által a' szegény fogolynak sokkal többet ártott, mint György bátyja a' legkedvezőbb viszonyok közt neki használhatott volna. Hivatkoznom kell e' tekintetben főkép Bon Alajosnak Budán 1517. august. 9-kén költ levelére, melyben ez Bakács' nyilatkozatairól és tanácsairól ír. Frangepán Bernardint és fiát Kristófot igen veszedelmes embereknek jellemezvén, azt tanácsolta a' velencei kormányoknak, hogy ezt semmi esetre szabadon ne bocsássák. Augustus' 12-ke alatt a' követ ezen különös gyűlölet' okát is közli; t. i. mivel Frangepán Bernardin Corbaviai Jánostól, ki a' primásnak egyik unokahugát nőül bírta, két helységet elragadott.

1517. august. 28. alatt: Di Hongaria di ser Aluise Bon dottor orator nostro di 9 dat. a Buda: „Come il Reverendissimo Cardinal Strigoniense legato li mando a dir l'hauià da parlar, e cussi ando a trouarlo; qual li dimando, *si la Signoria haueua ancora presom quel Conte Christoforo dicendo gran mal di lui e dil Conte Bernardin suo padre; e che sono gran nemigi dil Re e dila Signoria nostra; et chel non sia lassato*, dicendo voria saper, si la Signoria vol ajutar il Re contra dito Conte Bernardin a tuorli il stado. Lorator li disse, la Signoria era stracha dila guera, non sa si la uora intrar in altra. Il Cardinal disse, scriue, *non sia lassato, ui fara ogni mal.*“ etc; és Bonnak másik levele augustus' 12-kéről, melyben „scriue la causa dila inimicitia dil Carl Strigoniense con il Conte Bernardin Frangipani e per auer tolto do lochi al conte Zuanne di Corbauia; il qual Conte Zuenna si ha maridato nouiter in vna neza dil prefato Cardinal.“ (U. o.)

A' következő 1518-ki évben úgy látszott, mintha a' politikai viszonyok' változása Frangepán Kristóf' sorsán is segíteni fogna. A' császár és a' velencei köztársaság közt I. Ferencz francia király' közbenjárása által öt évi fegyverszünet jött létre, melynek egyik pontja a' foglyokról, névszerint Frangepán Kristófról is rendelkezik, 's melyet Miksa augustus' 26-kán erősített meg. Tartalma ez:

„Praeterea incarcerati utrinque medio bellorum hactenus inter eos habitorem relaxabuntur libere et obsque aliqua solutione pecuniarum; dempta tamen expensarum per eos factarum durante captivitate honesta satisfactione. Cum vero Comes de Frangepam dictus Ducis et Dominii captivus longe ante praedictam treugum fue-

rit donatus jam Christianissimo Regi, conventum fuit, quod sub fide sua relaxabitur, per quam pollicetur se mansurum captivum in Curia tamen dicti Christianissimi Regis.“

Most mindnyájan azt várták, hogy Frangepán Kristóf tömlőczéből ki fog bocsáttatni. De a' velencei köztársaság még arra sem akart reá állni, a' miben a' franczia királylyal már előbb megegyezett.

Így újra hónap múlt hónap után, és új meg új nehézségek adták magokat elő, mellyeknél fogva Kristófot szabadon bocsátani nem látszott lehetségesnek.

Illy viszonyok közt már octoberben jött azon hír a' velencei pregadi tanács elébe, hogy ő beteg, 's hogy betegségénél fogva más szállást kíván. Az ezen hó' 13-kán tartott pregadi tanács' ülésében t. i. Dandolo János a' tömlőczy főör Frangepán Kristóf betegségét, valamint kívánságát is, mikép a' fegyverszünet' feltételeinél fogva a' tömlőczből valami magán lakházba bocsáttassék gyógyítás végett, följelentette. Frangepán a' Signoriától ezt annál inkább várta, miután ő atyjánál Bernardinnál fogságban levő egyik velencei kapitány *Manfron Gyula* kiszabadulása végett a' szükséges lépéseket már megtette és az el is fogadta. Azonban kérésével célt nem ért. Maga a' doge és többen készek voltak ugyan reá hajolni; de Trum Lukács tanácsnok az egészet tettetésnek jellemezvén kivitte, hogy Velenczének két legelőkelőbb orvosai da Montagnana Bertalan és Brochardo Marin mesterek hozzá a' tömlőczbe küldettek, őt ott orvosi gondviselés alá veendő¹⁾. Marino Sanuto ezt elbeszélvén Frangepán Kristófról azt adja hozzá; „lui e disperato, uede non poter esser liberato, et si crucia multo.“

Másnap (october' 14.) az orvosok a' pregadi tanácsban azon jelentést tették, hogy Frangepán Kristóf csakugyan súlyosan beteg, melancholiában sínlődvén. Ezután pedig Dandolo János azt nyilatkoztatta ki, hogy Frangepán neki azt mondta, miszerint kínjait csak vasárnapig (15-keig) fogja még kiállni, 's hogy ha addig tömlőczéből ki nem szabadul, ő az ablakhoz álland és onnan sorsát kikiáltván, fejét a' falhoz ütendi, mert készebb meghalni, mint a' tractá-

¹⁾ 1518. octob. 13. alatt: „Vene ser Zuan Antonio Dandolo e di Pregadi et sora i presoni, qual vno solo resto in li cabioni, dicendo: Il conte Cristoforo e do zorni sta malissimo di doia di fiancho, la moier sua la contessa e con lui, il qual suplicha la Signoria voi liberarlo e ponerlo in vna caxa per varir justa li capitoli dila triena; et che lhaui aceta la partida fata in banco di Pixani di dar per le spexe di Julio Manfron e preson di suo padre a raxom di vno raines al zorno per il tempo e stato presom, con questo metti a conto li danni ha dato, et che lha scritto al padre sia liberato cussi, adesso e amalato, ne pol piu star li. Fo parlato assa in Colegio. Il principe e molti voleua conciederli; ser Luca Trum consier non volse, dicendo fenzeua et fo mandato do medici a visitarlo, m^o Bartolomeo da Montagnano et m^o Marin Brochardo di primi dila terra; i quali andono in Toresale e li ordinono certe medicine.“ (Marino Sanuto XXVI. köt.)

tusok' ellenében, miután már minden foglyok visszanyerték szabadságukat, tovább illy méltatlan letartóztatást tűrni.

Ebből élénk vita támadt, 's a' tanács' nagyobb része megegyezett volna, ha Trum Lukács Frangepán ellen kifakadván, úgy hogy Dandolo János is védelmére kelne, oda nem bírja a' gyűlést, hogy az orvosok Frangepánt a' tömlőczben még egyszer megvizsgálják.

October' 14. alatt: „La matina — veneno in colegio m^o Bartolomeo da Montagnana et m^o Marin Brochardo medici stati in Toresele a visitar il Conte Christoforo et referiteno: Ha dil mal assai processo tutto da homori moninconici etc. Poi andati fuora ser Zuan Antonio Dandolo e proueditor sora i presoni referi alcune parole, ha dito esso conte pregandolo, non atendi piu a questo officio, perche fin domenga el soportera; poi vedendo non esser liberato vol andar ala fanestra et cridar e poi darsi dila testa nel muro et morir poi, che vien tenuto prexom a torto contra la forma di capitoli e tutti e sta liberati. E sopra questo fo gran parole. Il colegio asentivo, ma ser Lucha Trum il consier in colora li uso stranie parole; el qual ser Zuan Antonio Dandolo refudo questo cargo dicendo non si voler piu impazar et cussi fece. La Signoria mando a dir ali medici tornasse li; il qual conte etiam a vno suo medico m^o Dominico da Monopoli fratello dil Monopoli lezeua a Padua.“ (U. o.)

Ezen jelenetek után valóban nehéz szavakat találunk, melyek a' velenczei köztársaságnak Frangepán Kristóffiai e' méltatlan bánásmódját illőleg jellemezhetnék; annál inkább, minthogy magát még azon ürügygyel akarta igazolni, hogy a' franczia király' kedveért tartják fogva (tenuto a requisition dil re christianissimo iusta li capituli dela trieuva) holott a' franczia király már rég kimondta abbeli kívánságát, hogy Frangepán a' tömlőczből magán lakházba szállíttassék, hol kezesség mellett, miszerint Velenczéből el nem távozik, megmaradhatna.

De más részről megfogható, hogy Frangepán Kristóf minden szabadulási reményeit hiúsúltni látván, végre maga próbált magán segíteni szökés által. Ez november 3-kán történt. Ez nap t. i., az olasz számítás szerint 23 órakor a' Toresellei tömlőczörök egyike az együtt-lévő tizedtanácshoz jött jelentést tevő, mikép zörgést hallott, mintha vasat fűrészelnének és törnének össze. A' tizedtanács azonnal Adriani Jánost titoknokát néhány főtiszttel oda küldötte, kik csakugyan átfűrészelve találták Frangepán' tömlőcze' ablakvasait, úgy hogy azokat helyökből csak kimozdítani kellett mikép azután kötelen leeresz-kedhessék, 's ekép még ez éjszaka megszökhessék. A' titoknok mindjárt a' hely' színén tette az illető vizsgálatot és a' tizedtanácshoz visszatérvén azt benyújtá.

1518. novemb. 3. Da poi disnar — — — hessendo reduto il Conseio di X a hor. 23. vene vno guardian dil Conte Christoforo Frangipani e preson in Toresele, tenuto a requisition dil Re Chri-

stianissimo justa li capitoli dila trouva, et ha sua moglie con lui, madona Polonia sorela dil Reverendissimo Cardinal Curzense. Et disse come haueano sentito romper li ferri zoe limar con vna lima sorda; per il che subito fo mandato Zuan Baptista di Adriani secretario dil Conseio di X a veder con li capitani et trouono altondo uarda sul ponte over piazza era segati li ferri, siche non manchaua si non tirarli via, per il qual buso esso conte con vna corda si calaua zoso, et scampaua via. Vnde steta in ueder questo e notar piu di do hore, — — — e lassado li capitani et guardiani dentro, il prefato secretario torno al Conseio di X a referir il tutto. Et si non erano acorti ozi zoe questa note schampaua via.

És most alkalmat nyert a' köztársaság Frangepán Kristóf körül súlyosabb intézkedéseket tenni. Mindenek előtt elválasztatott tőle neje; Dandolo János, ki hét esztendő óta a' tömlöczök' főre lévén, ezen idő alatt 1203 foglyot őrzött vala a' nélkül, hogy csak egy is megszökött volna, lekötözt Frangepán' további őrzéséről; melly aztán két tizedtanácsi titoknokra di Lodovici Dániel és Cavaza Konstantinra bízott. Egyszersmind vizsgálat is rendeltetett Frangepán' szökése' eszközlői ellen ¹⁾. Franciaországba is legott megíratott Frangepán' meghiusult szökési kísérlete, mellyet a' francia király rosszalt ²⁾.

Ekkor mindazonáltal Frangepán Kristóf' sorsa új stadiumba lépett volt. A' történt diplomatiai egyezkedéseknél fogva ő most a' francia királynak volt általadandó. Már november' 9-ke alatt vett ő mind a' császártól mind sógorától eziránt tudósítást ³⁾; mire ő azon-

¹⁾ Mindjárt Adriani rendelte: „far ussir la moglie di presom, mandarla ala sua caxa che la tien zoe —, et le femene, laua retenirle con custodia et examinarle de plano.“ — „Et de da saper, era sta deputati do secretarii per li cai di X con la Signoria, zoe Daniel di Lodonici et Constantin Cauozo. I quali hauesse tal cargo in loco di Zuan Antonio Dandolo, qual a seruato mexi 84 sora li presoni, et auti presoni numero 1203 computa quelli di Cabioni; e niun e fuzito; e tutti si lauda di lui. Hor in Collegio vene a parole con ser Luca Trum el consier et refudo tal cargo ne piu si impazaua di dito conte Christofolo. Li capi di X foranono poi processo, chi aporta i ferri, e dil modo volea fuzer etc. Stete Conseio di X con la zonta suso fino hor — di note.

²⁾ Badoer követ jelentése Párisból november' 20-káról: „Ozi e stato dal re — — comunicho a Sua Maosta la fuga, voleua far il Conte Christoforo Frangipani. Sua Maesta disse, *a fato mal e vilanamente*, la Signoria a fato ben a farlo ben custodir. (Marino Sanuto' XXVI. köt. 1518-ki dec. 4-dike alatt.)

³⁾ November 9-ke. E da saper in questi zorni vene vno nontio dil (al) Conte Christoforo e in Toreselo, et vien dila corte dila Cesarea Maesta, qual venendo si fe mal, et conuien esser portato, et cussi aue licentia dila Signoria; *et porto do lettere* al dito conte; *vna* del Imperator qual e data adi — in —. E li scriue latine, *come per la capitulation di la trieva fata el con vien andar in Franza*, et vadi di bona voglia, che questa andata li sara di honor e tegnira bon conto di lui, con altre parole, ut in ea. *L'altra* e in

nal tudtul adta a' Velenczében lévő francia követnek, hogy Franciaországra menni kész ¹⁾).

Nem sokkal ezután történtek is intézkedések elszállításáról. A' velenczei köztársaság Manfron Gyula visszaérkezéttével azonnal általadandónak határozta ²⁾); a' francia király pedig azt rendelte, hogy Milanóba szállíttassék, 's ott Lutrich kormányzó által őrizet alatt tartassék. A' terv az volt, őt a' spanyolok által elfogott Navarrai marechalért kiváltani. Az általadási módot illetőleg, Crémáig velenczei vigyázat alatt volt elszállítandó, 's ott a' francziáknak általadandó, hogy ezekről Milanóba vitessék.

November' 20-káról írja Badoer Párisból: „Soa Maesta — — voleua sub fide lassarlo (Frangepánt) in liberta per contracambiarlo con il maraschal di Nauara, che presom in Spagna; poi disse, e bon la Signoria lo mandi a monsignor di Lutrich a' Milan pual lo tegnira prexom“ etc. (1518-ki december 4-ke alatt U. o.) — Egyébiránt már *november 15-kén* vette a' köztársaság Milanóban lévő Caroldo János Jakab titoknok a' levelét: *Comunicho a monsignor Illustrissimo (Lutrich) come el (Frangepán) voleua schampar etc. Soa Signoria laudo farli bona custodia etc., per esser dil Seschalco (seneschallo) di Nauarra che prexom in Spagna et a gran poter in dito Regno di Nauara. E tien il Re Catholico per questo Conte Christoforo non lo incambiera; qual e presom in Satiua in vno castello fortissimo.“ (U. o.)*

December 11-ke alatt: „Vene in Colegio lorator di Franza dicendo auer auto lettere, prega la Signoria voi mandar il conte Chritoforo Frangipani ben custodito a Crema, di doue vegnira altra custodia di Milam per condurlo a Milam. Li fo risposto per il principe, zonte fusse Julio Manfron che prexom di suo padre, si manderia; per il qual e sta mandato e de di in di se deueria saper di lui.“ (U. o.) — Badoer is november 26-káról írja Párisból: „Monsignor gran M^o averli dito da parte dil Re, scriui ala Signoria, voi consignar il Conte Christoforo e altri presoni sicuri fino a Crema o Cremona; e li altri saranno liberati; ma il Conte Christoforo stara presom per far il riscato dil Maraschal di Nauara; e la Signoria lo donera al Re; e sia ben custodito.“ (U. o.)

A' meghatározott előzmények után, miután december' 21-kén

todesco de suo cugnado il Cardinal Curzense, che dice questo medemo e lo conforta andar, e chel stara poco etc. Le qual lettere a molto mitigato lanimo suo, et e contento andarui.

¹⁾ *November' 12-ke*, „Vene in colegio lorator di Franza dicendo il Conte Christoforo li a mandato a dir, e presto andar in Franza, si lui vol; et che esso orator li a mandato a dir non hauer auto alcun ordine dal Re suo. Li fo risposto, si aria ben di Franza; *di questo laudata la risposta havia fata* 'stb.

²⁾ *Nov. 12-ke*. „Che ancora Julio Manfron condutier nostro che presom dil padre dil Conte Christoforo non eran liberato, licet habi auto vna partida in banco de duc. 800 per le spexe.“ (U. o.)

Manfron Gyula Velenczébe vissza érkezvén magát a' pregadi tanácsnál jelentette ¹⁾, 1519. január' 6-kán reggel csakugyan elutazott Frangepán Velenczéből. Marino Sanuto' cremai útját következőleg beszéli el:

1518. decemb. 22. Vene (in Colegio) lorator di Franza con i Cai di X per meter ordine dil partir dil conte Christoforo per Milam, e darli bona custodia per crema."

Decemb. 28. Fo termina che il conte Christoforo Frangipani e in Toresale vadi zuoba via, et sia acompagnato con bona custodia fino a Padoa, et poi con 4 homeni darne col luogotenente dil S^{or} Janus di Campofregoso zoe a caualo ala liziera fino a Crema; e li sara consignato a chi mandora Monsignor di Lutrich a tuorlo; et non voleno meni con si soa moier per adesso. Et tamen non si parti il di deputato, come diro di soto.

Decemb. 31. Vene lorator di Franza in materia dil conte Christoforo Frangipani va a Milan con custodia. Atento e venuto vno auiso per via di Padoa, che in camin todeschi si prepara venirlo a tuor zoe e cauali 18 anoal di soi parte dila soa caretta e altri todeschi armati per acompagnarlo, vnde fo sora stato di mandarlo per darli piu segurtà.

1519. januar' 6. „In questa matina si parti il Conte Christoforo Frangipani, stato prexom in Toreselle zorni 1843. Et e venuto per lui il locotenendo S^{or} Janus di Campofregoso et lacompagna a Padoa per condurlo securamente fino a Crema et ando con le barche dil Conseio di X fino a Liza fusina. La moglie ando con lui in vna altra barcha fino a Liza fusina, doue tolse cambiato da lui. El qual conte zonto a Padua intrara in vna leticha coperta menata da 4 caualli et comodamente andara. Nel suo partir donse danari e al capitano dile barche e altri oficiali dile barche dil Conseio di X per farli bona man. Et eri sera la Signoria li mando di ordine dil Colegio nel Conseio di X Zuan Batista di Adriani secretario a usarli certe bone parole e andasse aliegramente in Franza, e quello e seguito e stato per causa dila guera. El qual disse era sempre bon seruitor di questo stado e ringratiaua la Illustrissima Signoria dila bona compagnia fatoli etc. Tolse licentia questa matina a hor. 13 chel parti da ser Zuani Antonio Dandolo fo ala sua custodia e di altri presoni ringratiandolo etc. El qual ser Zuan Antonio li dono vno anello doro con vna turchexe con lettere a torno: „Spes mea in Deo est;“ che il suo moto scritto im piu luogi in Toreselle qual laue molto a caro ²⁾.

Január' 21. Dil Conte Christoforo Frangipani dat. a Jurzi nuovi (?) adi —, scriue rigratiando quando el si parti fu mandato

¹⁾ Decemb. 21. „Vene in Colegio Julio Manfron condutor nostro stato prexom fin hora dil Conte Bernardim Frangipani in vno castello chiamato — vestito di veludo negro longo etc. El principe li fece bona ciara. (U. o.)

²⁾ Frangepán elutazása azonnál tudtára adatott a' franczia királynak.

D. Zuan Batista di Adriani a oferirli et farli pagar le spexe; lui e bon seruidor e lauda molto la compagnia li ha fato quel D. Jac^o Spinola locotenente del signor Janus, et a Padoa ser Marco Antonio Lore-dam capitano, che lhonoro assai; et cussi a Vicenza et a Verono fo uisitato da ms. Stefano Magno fiol dil podesta; et a Brexa dal vicario; si che in questo viazo auto vna optima compagnia; per il che prega, Dio conserui questo stadó longamente. Amen.

(Marino Sanuto' XXVI. köt.)

Így jutott Frangepán Kristóf 1519. elején fogolyképen Milánóba ¹⁾; a' honnan végre csakugyan sikerült a' megszökés ²⁾. A' velenczei köztársaság mindazáltal, melyet már szabadságban létezvén kért, mikép szabad menedék mellett engedtetnék meg neki Velenczébe jöni, hogy ott némelly hátralévő ügyét elintézhesse, és tett fogadása szerint a' chiozai szent Máriánál ájtatoskodhassék, ezen engedelmet a' franczia király' tekintetéből tőle megtagadta ³⁾.

Közleményeimben, melyek Frangepán Kristóf' velenczei fogását egykoru kútfökből tökéletesen felvilágosítják, úgy hiszem *három tekintetben* nem épen siker nélkül fáradoztam.

Szoros történettudományi szempontból szolgáljanak azok mutatványul, melly roppant tökéletesbülést várhat még hazai történetünk egyes részleteiben, *ha kútfői szorgalmatosan gyűjtenek és feldolgoztatnak*. Pedig ez az egyedüli út, mellyen a' magyar történet valóságos nyeresémet és emelkedést remélhet, mellyen tehát haladnunk lehet is kell is. A' történetírásnak u. nev. szellemdús modora, mely kútfői vizsgálatokon túl tesz, és a' nélkül, hogy az egyes tények' részletes critical tanulásával foglalkodnék, azoknak csupán szellemi oldalát akarja felfogni, historiai elveket és nézeteket tőlök elvonni, melyek azután további következtetéseknek szolgáljanak alapúl: ezen modor, mondom, könnyen célját téveszti, sőt a' *történettudománny'* rendeltetésével ellenséges összeütközésbe is jö-

¹⁾ Justiniani Antal az új velenczei követ Párisban onnan 1519-ki januar 29-ke alatt ír: Come riceuute di 7 et 9 zercha il partir per Crema dil Conte Christoforo fo dal re, li disse questo, Soa Maesta disse li piaceua, e cussi hauia dal suo orator residente qui (Február 7-ke alatt U. o.)

²⁾ 1519. octob. 20. Da Milan fo lettere dil secretario Caroldo, come si hauia, il Conte Christoforo incolumen esser passe per quelli monti et capitado ad archo sicke e sicuro; et ha quelli do francesi con lui" etc. (Marino Sanuto XXVII. köt.)

³⁾ 1519. nov. 8. „Vene ser Zuam Antonio Dandolo dicendo auer auto lettere e vno nontio dil Conte Christoforo Frangipani olim preson nostro, che fuzite di Milano. Qual e a Castel Nuouo suo castello vicino a Fiume; supliche li sia fato saluo conduto per venir a compir vno suo vodo ala Madona di Chioza; l'altra poter far portar via alcune robe lasso di qui. E il Colegio li rispose di venir non li par, hessendo fuzido da Milan, azio il Christianissimo Re non habi a mal; et di lle robe li feno il saluo conduto.“ (U. o.)

het. Frangepán Kristóf velencei viszontagságai egyébként példát nyújtanak a' kezdődő XVI. századi magyar aristocratia szellemének és az egyes magnások' személyes viszonyainak méltatására is.

Egyszersmind költőink, kik a' történeti költészetet üzik, a' kútfokból közvetlenül merített bő történeti anyagból meggyőződhetnek, mikép egyes eseményeket is gyakran a' legkisebb részletekig, tehát egyedül a' történettudomány' útmutatása mellett kútfoi tanulmányok által teljesen fel lehet világosítani. Vajha ezt szívökre vennék, 's költeményeik' tárgyát ne csupán egyik másik, hivatott hivatlan történetíró' munkájából, hanem magokból a' történeti kútfokból közelebb megismerni ügyekezzenek. Szép példát mutatott e' részben báró Eötvös József, kinek utolsó regénye: „*Magyarország 1514-ben*“ nem csak költészeti, hanem történettudományi szempontból is becses.

De szabadjon végre hazánk' mívelt közönségét általában is felhoznom. Hogy nemzetünkben előszeretettel létezik szép története iránt, tény, melyet — nemzeti szellemünk' dicséretére legyen mondva — mindenkinél tapasztalhatunk ki magát magyarnak vallja. Egyébiránt ha kívánjuk, hogy ezen érzelem ne csak pusztá időtöltés legyen, hanem közhasznu gyümölcsöt is teremtsen, eszközökről kell gondoskodni, melyek által nemzetünk' és hazánk' dicső multját minél alaposabban és terjedelmesben megismerhessük. Ez közvetlenül történettudásainkra van ugyan bízva, de ha ezeknek ügyekezeteitől csakugyan hasznos sikert akarunk várni, szükséges, hogy a' nagyobb közönségben támaszszal bírjanak; hogy tudományos fáradozásaikban ez szívvel lélekkel részt vegyen; sőt hogy részéről azokat külsőleg, anyagi segítséggel szinte előmozdítsa. Hazánk' története becses nemzeti kincs, de mellynek őrzése és emelése, habár közvetve bizonyos közhasznu gyümölcsöket hoz, még is közvetlen áldozatokkal jár; 's méltánytalanság volna ezeket egyedül a' tudóstól követelni. Szabadjon tehát hazánk' történetét a' magyar nagyobb közönség' részvételébe is ajánlanom; szabadjon e' tekintetben jelen igénytelen kutatásaimat kis ajándokul neki is átadnom; de főkép hazánk' nemes szívű és magasztos jellemű leányainak pártfogását is történetünk' számára kikérnem. A' magyar történet olly gazdag a' női erény' legjelesebb példáiban, hogy ezen oldalról is nemzetünk' szépeinek különös részvételét igényelheti; kik annál nagyobb gyönyört találhatnak benne, minthogy nem képzelt, hanem való tényekkel ismerhet meg.

— Ez után

TOLDY FERENCZ titoknak

✓ *Turóczi' krónikája' különféle kiadásait' számosabb példányokban előmutatván, azokról a' következőkben értekezett.*

Régi hazai krónikák körüli stúdiumaim közben a' Turóczi' kiadásait illető, mind eddig homályban levő kérdés is magára vonta fi-

gyelmemet. *Bongars Jakab*, hálánkat olly nagy mértékben megérdemlő francia tudós, ki először ada nagyobb gyűjteményét a' hazai történetíróknak (Frankfurt, 1600), Turóczi, Küküllei János és Rógerrel nyitja azt meg, 's ez alkalommal így nyilatkozik: „Hos edimus ex *manuscripto nostro*, et veteri editione Augustana, quae prodiit anno 1483. impensis Theodori Feger concuiis Budensis: eam habuimus a Joh. Pistorio Niddano V. Cl.“

Czvittinger Dávid, 1711-ben a' maga ismeretes munkájában (Specimen Hung. Lit. p. 392,3.) azt írja: „Prodiit hoc Chronicon — — — Augustae Vind. typis Erhardi Radholt Anno 1482. impensis vero Theodori Feger concuiis Budensis: nunc inter Hung. Rerum Scriptores a Jac. Bongarsio editos recusum“; 's hozzá teszi: Ex Guil. Cavei Histor. Literar. Scriptor. Eccl. P. II. f. 318. — Utóbb még pag. 394.: „Neque silentio praetereundum esse reor dictum illud Thurócii Chronicon typis quoque gothicis impressum prodiisse Venetiis 1488. in 4^o.“

Czvittingert követve *Maittaire* is (in *Annal. Typogr.* Tom. I. parte 1. Ed. nova Amstel. 1733. p. 438) Turóczi' első kiadását Ágostába teszi, 1482-re. Felhossa p. 501. a' két 1488-kit is, azaz az ágostait 's a' brünnit.

Bél Mátyás 1745-ben Schwandtner' gyűjteménye' előszavában oldatlanul hagyja a' Czvittinger 1482-ki, Bongars 1483-ki, 's ismét Czvittinger velenczei 1488-ki kiadásai' kérdéseit; de már észre veszi, hogy Bongars' szövege az ágostai 1488-kitől különbözik, 's figyelmeztet az utóbbi colophonjában álló e' szavaira a' nyomtatónak: „Serenissimorum hungarie regum chronica bene reuisa ac fideli studio emendata finit...“ Quod satis conducet, teszi még hozzá Bél, respici his *ad piorem quamcunque editionem aliam* erroribus contaminatam typographicis.“

A' criticátlan *Horányi* 1777-ben minden nyomozás nélkül Czvittingert írta le.

A' derék *Seemiller* az ingolstadtai könyvtár' ősnymatai' leírásában 1789-ben (fasc. III p. 112.) már megjegyzi, hogy ha létezik 1482-ki kiadása Turóczinak, az nem lehet ágostai, hanem velenczeinek kellene lennie, mert Ratdolt a' maga mesterségét 1477—1485-ig (helyesben 1487-ig) Velenczében gyakorlotta. Az 1488-ki velenczeiről pedig egyenesen kimondja, hogy az „fictitia esse videtur.“

Saxe 1777-ben az *Onomasticon Literarium* II. kötetében ennyi zavar közt p. 499. a' bizonyosban is ingadozva írja: hoc anno (az az 1488) lucem vidisse *nonnulli auctores sunt*.“

Pray a' magy. egyetemi könyvtár' ritka könyvei' lajstromában 1781-ben, (a' II. köt. 403. lapján) a' brünni és ágostai 1488-ki kiadásokat hozván fel egy 1482-ki ágostainak lehetetlenségét azzal mutogatja, hogy az ajánló levélben Mátyás kir. Austrie Duxnak cízi-

meztetik, holott e' czímmel Bécs bevétele 's így 1485. előtt nem élt ; Turóczi pedig 1484. előtt a' Magister czímmel nem élhetett, mell y, úgymond, a' protonotariusok' sajátja: quippe, folytatja, quem ex authenticis instrumentis certum habeam anno 1468. Fiscalem Procuratorem Regis, anno autem 1470. Notarium Conventus B. Virginis de Turócz, et 1484. Protonotarium fuisse." Pray feledte a' Magister czímmnek a' közép korban sokféle jelentését — vajjon Magister Rogerius is protonotarius volt-e? De az nem kerülhetette el a' tudós férfiú figyelmét, hogy Ratdolt még csak 1486-ban hívatott meg Velenczéből Ágostába Hohenzollern püspök által.

Schedius Lajos 1804-ben (*Zeitschrift von u. für Ungern*, VI. köt. 77. és 85. lapokon álló jegyzéseiben) a' hely és év nélküli kiadást elsőnek és Velenczében 1485-ben nyomtatottnak tartotta, okai közlését máskorra halasztván, mi azonban tudomra elmaradt. — *Miller Jakab Ferdinánd* ugyanott, a' 77. l. csak az ágostai 1488-diki 's a' brünni kiadásokat említi, 's így „Apologia pro fide et autoritate M. Joannis de Thurócz“ című kézirati értekezése, melyben a' Turóczi kiadásairól értekezik 's a' variánsok is egybeszedetvék, a' princeps editióra nehezen vet világosságot.

Denis, Maittaire Pótlékaiban 1789-ben (to. I. p. 258.) leírván az 1488-ki ágostai kiadást, a' 684. lapon *egy más kiadásra* látszik vonatkozni a' következőkben: „M. Johannis de Turocz Chronica Hungariae. Char. goth. Erhardi Ratdolt Augustae, ut in ed. anni 1488. quacum ab initio paginatim haec nostra congruit, sed sub finem differt, et illam praecessisse videtur. 4.“

E' sorokat szórul szóra ártták *Zapf* (in *Augsburgs Buchdruckergesch.* II. p. 246) és *Panzer* (in *Annal. Typ. Vol. I. 1793-ban p. 139*). Az utóbbi ezen felül (to. I. p. 263.) a' brünni kiadást leírván, azt veti hozzá: „*Editio originalis!*“

A' criticus *Ebert* 1828-ban (*Bibliogr. Lexicon*, I. köt. 321. l.) *Panzert* vakon követve, a' brünniről ezt jegyzi meg: „*Erste höchst seltene Ausgabe!*“ 'S alább azt mondja: „Eine Ausgabe von 1483. ist ein Unding.“!

Több óvakodással 's helyesebb tapintattal jár el *Hain* a' maga *Repertorium Bibliographicum*-ában (1831. Vol. II. parte II. p. 414.), ki az első kiadást így írja le: „*Thwrocz (Joh. de) Chronica Hungariae. s. l. a. et typ. n. 4. g. ch. (Aug. Vind. Erh. Ratdolt).*“ másodiknak a' brünnit, harmadiknak az ágostai 1488-dikit tévén.

Mi itt Pesten, a' magyar könyvtárak középpontján szerencsések vagyunk valamennyi e' tárgyhoz szólott könyvészeknél: mi önszemlélségből szólhatunk a' dologhoz. Az egyetemi könyvtár négy Turóczit bír, a' nemzeti muzeum hetet, az academia ötöt. Ime közőlök hat vagy hét. (Előadó bemutatja, a' hallgatokat azok' eltérő sajátságaira figyelmezteti, kitünteti a' szövegben is előforduló részsint variánsokat, részint nyomtatási eltéréseket, 's folytatja:)

Már most e' négyféle példányok gondos összevetése után azt találjuk hogy:

1. Vannak olyanok *sine l. a. et typ.*, melyeknek homlokán Mátyás kir. még nem neveztetik *austriai herczegnek*, 's végén a' *Fridrikkel viselt háborúkról 's Bécs bevételéről szó nincs*. Ezek tehát minden esetre 1485. előtt nyomattak, különben képzelhetetlen mikép hagyta volna ki e' legújabb, europai jelentességű eseményt Turóczi; 's még inkább: a' Drágfi Tamás kir. személynökhöz szóló ajánlás' feliratában Mátyás' czíméből ezt: „Austrieque Ducis“? E' hely és év nélküli kiadások tehát 1485. előttiek! 'S állván ez, a' *nyomtatás' helye sem lehet többé kétes*; mert miután az 1488-diki Ratdoltféle kiadással való hasonlítás a' *nyomtatást* Ratdolténak, sőt azonegy készülétekkel készültnek bizonyítja csalhatatlanul, Ratdolt pedig 1484-ben, sőt Falkenstein szerint egész 1487-ig *Velenczében dolgozott*, ez első kiadás is szükségképen Velenczében készült. Tudott erről valamit Caveus, kit Czvittinger kiírt, 's innen tette ő az 1488-ki kiadást, bár hibásan, Velenczébe.

Jankowich az *academiai könyvtár'* ime' Teleki-példányát vévén zsinórmértékül, azt állította, hogy ezen első kiadás az ágostaitól többi közt azzal is különbözik, hogy ebben a' tíz czímer (a' magyar birodalom' tartományaié és Beatrix királynéé), a' Sz. László' kalandjának képe 's a' Mátyás királyhoz szóló ajánlás' nincsen meg. De e' feltételt épen ezen Teleki-példány czáfolja meg, melyből ime a' hiányzó levelek *kivágotását* azok' maradványai bizonyítják; megczáfolja továbbá az *academiai könyvtár'* egyik Jancsóféle példánya, melyben azok csakugyan megvannak; megczáfolja a' Bongars és Schwandtner' kiadásaiban hiányzó *könyvkiadói ajánlat a' királyhoz* *) melly e' hely 's év nélküli kiadásban szinte nem említi *Austria'* herczegét, és így az első kiadáshoz tartozik.

*) Ez az ajánló levél, melly az ágostai kiadáshoz újra nem nyomatott, miután sem Bongarsius, sem Schwandtner által újra ki nem adatott, álljon itt egész kiterjedésében.

Serenissimo ac inuictissimo principi ac domino domino Mathiae hungariae bohemiaeque regi Theobaldus fegher Salutem et gloriam exoptat.

Quod tam multae serenissime ac inuictissime rex principum ac populorum praeclarae res gestae quibus domi atque militiae se admirandos omnibus praebuerunt ab hominum memoria prorsus exciderint: aut perpetua obliuionis caligine premantur: quis aliam facile causam attulerit: quam seu inuidia: siue hominum illius acui ignorantia claros illis scriptores defuisse. aut editis iam scriptis defuisse notarios qui librorum numero aliorum

2. Vannak példányok, melyekben az első kiadásbeli változatlan Turóczihoz az 1488-ban nyomult Roger köttetett, csakugyan az 1488-ki colophonnal, 's ez tévesztette el a' legtöbbeket, hogy az egészet Ágostában 1488-ban nyomatottnak tekintenék.

3. Vannak példányok hol megtartattak az első (hely- 's év nélküli velencei) kiadás' *b—t* ívei, és csak az *a* 's *a' v* ívek nyomattak újra, ugyanazon nyomdai készülétekkel, és Rogérral együtt; 's *íme így, és csak így létesült az ágostai kiadás*, melly *e'* szerint *nem egyéb mint a' velencei*, elül 's hátul változtatott és bővített, nem pedig egészen új, *kiadás*.

4. Vannak végre példányai a' *brünninek*. Milly helyet foglalnak ezek a' kettő közt? Véleményem ez. A' velencei kiadás pár év alatt nem ritkult még meg; de akadt valamely tudós barátja a' m. történeteknek, ki Rogerius' codexét bírván, azon gondolatra jött *Turóczi utánnyomatni*, de érdekét a' legújabb történetek' bele iktatásával és Roger' hozzáadásával nevelni. Ha Turóczi volt volna a' brünni kiadás' eszközlője, ő, valamint Küküllei Jánost és Monachis Lörinczet, úgy Rogért is annál bizonyosabban bele iktatta volna kró-

scripta late diffunderent. Quod quum omnibus commune esse non ambigam. Quae enim gens est quantumvis etiam nunc obscuro nomine: que non aliquando suo sidere effluerit. In hungariae tamen regibus vel quod ita ipsa necessitas siue finitimorum populorum feritas coegerit indignum prorsus esset res egregie gestas sine memoria: sine phama veluti sepultas delitescere. Maximeque omnium in te rex inclite Mathia cuius iam phama et gloria totiens fugatis prostratisque christiani nominis hostibus immanissimis thurcis victisque finitimis populis per omnem late europam inclarescit. Quod etsi nostra hac aetate in tanta hominum doctissimorum copia nemo facile pertimescere possit: quo tamen animi tui magnitudo aliis prioribus collata regibus inclarescat magis: aut minus ab hominum memoria tollantur: curavi ut regum hungariae facta ad laudem maiestatis tuae diligentissime atque emendatissime imprimerentur. Addidi et non parum venustas picturas: quo legendi labor picturae varietate leuatus gratior omnibus occurreret. Veniat itaque in gratiam serenissime rex hic iste conatus meus atque animi institutum quod si non improbatum iri tuae gratiae persenseró: ad alia: quaecunque nominis tui honori atque amplitudini conducere poterint: paratissimum me atque intentissimum semper exhibebo. Valeat serenissima maiestas vestra: regnoque suo multa cum laude in tempora supersit longissima.

nikájába, vagy legalább helyenként felhasználta volna a' krónika' illető részeiben (mellyet más helyeken is interpolált), mennél szűkebben folytak forrásai IV. Béla' történetére nézve. Továbbá, ha Turóczi folyt volna be a' brünni kiadásba, aligha ő azon 20—30 sorral beelégedett volna, mellyel utánnymatója Mátyás' történeteit bővítette. Kijöven ekképen Turóczi' és kiadója Feger' hírók nélkül a' brünni kiadás martius 20. 1488., Feger' féltven példányait, ezek' megmentésére 's hogy a' brünnivel a' versenyt kiállhassa, úgy adta rögtön vissza a' kölcsönt, hogy az *a* ívet 's a' *v* ívjegyű két vég levelet a' brünninek pótlékaival újra —, 's mind ezekhez Rogért is hozzá nyomatta; 's el is készült e' *verlegeri operatio* még azon évi június' közepén, mint 1488-ki colophonja bizonyítja. Hogy némely példányokhoz az *a*, vagy az *a* és *v* új ívek hozzá nem adtak, hanem csak Roger, az a' könyvkötő' elnézéséből vagy kényelméből könnyen megmagyarázható. Az általam itt bemutatott példányok közt íme mindenik esetre vannak példák.

A' Ratdolt' „*emendata*“ szava tehát az ágostai kiadás' colophonjában nem sokat nyom, 's legfelebb a' pótlásokról áll. Ellenben leltem a' brünniben valóságos javításokat, mellyek mutatják, hogy a' brünni kiadás nem készült gond nélkül: ilyen különösen a' *halathalon Detreh*, melly a' velencei és ehhezképest a' *vele azonos ágostaiban* is így áll: *halathalon*; illyek egyebek, miket Schwandtner is észre vett 's kijegyeztet.

Még egy kérdés ötlök fel itten. *Mily példánynyal élt Bongarsius?* Neki kétség kívül velencei kiadása volt, mellyhez az ágostai Roger kötetelt az említett colophonnal: ezt mutatja szövegének ezével összevetése. De honnan nála az 1483. év? és Ágosta? és Ratdolt? a' mik hogy *együtt lehetetlenek*, bibizonyított! Én ugyan nem kétlem hogy a' tudós férfiút utólérte a' gyarlóság midőn a' colophont csekély figyelemmel nézte, 's az *octuagesimo octaux tertio* idust . . . olvasván, az *octavot* elnézte 's a' *tertiót* vette évszámmak, mi előttem is többeken megesett midőn a' különböző példányokat nézegették. De végre — 's ez az egész ügyben, melly, mint őszintén megvallom, nem sokkal több mint könyvészeti érdekesség — a' legnevezetesebb kérdés: *honnan a' Bongars' szövegének a' velenceiétől eltérései?* Ő azt mondja: *Ex manuscripto nostro et veteri editione* ect. Micsoda Ms ez? Turócié? vagy ennek valamely másolata? Azt kell hinnünk hogy amaz, és nincs is benne lehetetlenség, hogy a' Ratdoltnál elmaradt kézirat idővel Bongars' kezére jusson: más föltétnek itt helye nincs. De ehhez minden esetre hozzá kell adnunk, hogy az eltérések' jó része *olvasási és tén nyomtatási hibák*: mi a' nyelvünket 's neveinket nem ismerő 's nem értő, egyébként tudós férfiúnál nagyon is lehetséges volt, miután a' Béliől segített Schwandtnernél is az illyek éppen nem ritkák.

Végül még egy érdekes kéziratot kívánok a' T. Akademiának

bemutatni. Ime a' heidelbergi egyetemnek 156. számmal jegyzett codex palatinusa, mellyel Heidelbergben 1829-ben ismerkedvén meg, azt az azon évi Tudományos Gyűjtemény' XII-ik kötetében bővebben megismertettem, 's most a' cs. kir. közoktatási ministerium' eszközzéséből magán használatomra rövid időre kinyerni szerencsés voltam. Midőn e' német nyelven írt magyar krónikát tartatása' helyén egy hétig szállásomon használtam, nem ismertem benne Turóczink' fordítására. Most megjegyezhetem, hogy e' szép codex csakugyan nem egyéb mint a' Turóczy-féle krónikának lehetségig hív, és pedig egykorú áttétele, 's hogy a' névtelen német fordító az 1488-ki brünni kiadást használta, hogy a' királyok' kézírájban és festve előadott képei szinte nem egyebek mint a' brünni idomtalan képek' másai, valamint az elül látható kép is, melly könnyen a' magyarok' bejövetelének vétethetnék, szinte a' brünni Turócziban álló, Rogérhez tartozó 's a' tatároknak IV. Béla alatt Magyarországra berohanását ábrázoló fametszet' mása.

A' fordító az ajánló levelek', külön részek' előszavai és czímei' 's az első kilencz fejezetnek, mik a' magyarok' eredetét, Scythia' és népei' leírását tárgyalják, kihagyásával a' X-d. caputtal, tehát a' húnok' kijövetelével kezdi; átugorja a' XXIV. fejezetet, melly a' székekről szól, a' III. rész' XL. és LI., úgy a' IV. rész' XXII. fejezeit, valamint a' II. rész' végéhez ragasztott verseket Károly kir. halálára. A' fordító nem lévén tárgyával teljesen ismeretes, némit hol csak általán ad vissza, hol kihágy. Így P. I. c. LXIII. e' helyet: „Dux Almus, severitate Regis Stephani minoris *mediam capitis sui diminutionem passus fuerat*“ nem értvén, a' dőlt betűkkel szedeteteket le nem fordította; P. IV. c. XVIII. „superiorem Boznam, *vel vulgari vocabulo Werhbozanyam vocamus*“ szinte kihagyta, a' különben is hibásan írt nevet nem értvén, de mellyet Tinódiból igazíthatunk meg, ki e' tartományt *Vég Bosznyának* nevezi Zsigmond' verses krónikájában. A' magnas-okat inkább szó mint értelem szerint „grosmechtign“ szóval adja vissza. A' „mongol“ nevet még nem ismervén, P. II. c. LXXIV. ezt: „*Mangali sive Tartari*“ csak így adja: *dy Thattern*; P. II. c. XLVII. a' szinte nem ismert *patarénokat* csak *folgk* (nép) szóval fordítja; a' partes *transalpinæ*-vel is így lévén hol *Sybnwürgn*-nel fordítja, hibásan, hol „land über das gepyr“ szó szerint, hol ismét: yn den taylln *genhalbn des gepyr*ges 'stb. P. II. C. LII. azon érdekes sorait, hol Küküllei többi közt jelen időben szólva Zsigmond és Máriáról mond: *qui nunc conregnant*, mellőzte 'stb. Megjegyzem hogy a *Sclavos* (tótok) nála *Wyndn* (vend) P. II. c. XXX.; hogy János vajda és László király neki is az akkori német köz szokás szerint: Janwsch Weyda, Laslaw (még közönséges az austriai írónál Lassla). Nem vettem észre egy közbeiktatást vagy bővítést sem, melly által a' codex tanulságossá válnék. — Ime még egy rövid hely a' fordító' németsege' mutatóványaul. Áll az a' legutolsó

fejezetben, hol Mátyás király' jajejai és moldvai hadjáratát említvén ezt veti oda Turóczi: „Victoriosum quidem hunc hominem, ut secundum Attylam, reddidere fata“, 'stb; fordítónk a' helyet így adja: „Wan das gelüg hatt disem menschn Mathiam überwindüg gemacht, vnd syghafft, vorvmb czw lob vnd eer seyner überwindüg synd dyse versch getyecht vnd gemacht worden

Sorte nova redijt hunorum maxima quondam

Tempore: que fuerat Atile victoria regis. (Így).

ijn dewtscht yst das also vijl gesprochn Mit newem gelügk yst wijd' vmb kwmen dij grössest vberwijndüg der hünij odder d' Vngern Dij do gewest ijt czw den geczeijtn des kwnigs Atile.“

A' végéhez, a' codexétől különböző későbbi kéz Mátyás király' ismeretes sirversét írta: *Matthias hic iaceo* 'stb, hibásan ezt is. Úgy látszik a' mindjárt 1488-ban lefordított krónika' legelső birtokosa vetette azt oda, tán kevéssel a' király' halála után. — A' minden részeiben teljes, ép és tiszta, 170 beírt levélből álló, fejér hártýába kötött folio-codex' finom anyagú és szövetű papirosa kétféle vízjegyet mutat, egy nagyobb: ökörfej, két szarva közül felnyúló szárral, melly keresztbe végződik, a' mellyre egy kígyó tekerőzik; 's egy kisebbet: ökörfej, két szarva közül felnyúló szárral, melly rózsába végződik, szájából nyíl függ. E' jegyek Németországra 's a' XV. századra mutatnak.

Ezek után nem mellőzhetem el, tisztelt Academia, a' külföldi intézetek' azon liberalitása' dicsérő, 's a' jelen esetben részemről hálás, elismerését, mellyel azok tudományos eszközeiket közhasznuakká teszik, 's nem csak ritka könyveiket, hanem codexeiket is, illő biztosíték mellett száz meg száz mérföldnyire kikölcsonzik. E' liberalításra kedvesen emlékezem még azon időből midőn a' külföldön laktam, 's ennek köszönöm, hogy mai nap szerencsém lehet egy a' Rajna mellől vett, hazánkat illető, kéziratot eléműtathatnom. Bár bizonyos hazai intézetünk ebben is, azaz kincsei' közhasznosításában, követné a' szép példát: a' véka alá rejtett kincs — van vagy nincs: a' jelenre nézve legalább nem létezik.

KIS GYÜLÉS, DEC. 9. 1850. 5 ór.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

Nmél't. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályokból: Győry, Vállas, Kiss K., Bugát, Gebhardt, rend., Nendvich és Petényi, lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Döbrentei, Erdy, Jerney, Szemere, Szilasy, Zádor rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Pauler, Repicky, Walther, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

VÁLLAS ANTAL rt

ábrák' segítségével előterjesztette igen egyszerű módon a' különbségek' és som-

mák' *theoriájának némely főbb alakzatait*, 's mutogatta mimódon lehessen az ő általa kimutatott úton a' *sommák' sommáit* is megtalálni. Előadása így szólott:

Tudvalévő dolog, hogy a' felsőbb számtani sorozatok' főbb alakzatai közönségesen a' kapcsolattan (*calc. combinatorius*) segítségével hozatnak le. Azonban igen hosszadalmas lévén ezen lehozásmód, kívánatos a' kapcsolattan' tételeiről független más módot bírni, annyival is inkább, minthogy a' kapcsolattan napjainkban, a' felsőbb *analysis* körében, tudvalévő okoknál fogva, lehetőleg mellőztetik.

Előre fölteszszük, hogy a' *Pascal*' háromszögére nézve:

- a) 1
 b) 1, 1
 c) 1, 2, 1
 d) 1, 3, 3, 1
 e) 1, 4, 6, 4, 1
 f) 1, 5, 10, 10, 5, 1

el legyen ismerve, hogy annak általános alakja ez:

$$1, m, \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}, \frac{(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \dots$$

az a) sorozat nevezetve 0-diknak, a' b) elsőnek 's így tovább. Ez általános alakzat a' kapcsolattan' segítségével nélkül is könnyen lehozható. Ugyanis első és második tagjai nyilván ezek: 1, m. Mi harmadik tagját illeti, ez nyilván az (m-1) tényezőt foglalja magában, minthogy a' harmadik tag a' b) sorozatban, hol m=1, elenyészik. Lesz tehát a' harmadik tag' képviselője: $\alpha(m-1)$ hol α még határozatlan. Tétetve m=2, 3, 4... lesz a' harmadik tag vagy is $\alpha(m-1)$ ezzé

$$\alpha = 1$$

$$\alpha = 3$$

$$\alpha = 6$$

a' honnan $\alpha = 1, 1\frac{1}{2}, 2 \dots$, azaz épen fele m-nek. Innen gyanítható, hogy a' harmadik tag képviselője ez: $\frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}$. Hasonló módon

vezettetünk azon eszmére, hogy a' negyedik tag' kifejezése ez: $\frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3}$ és hogy az r-dik tagé általában ez:

$$\frac{m(m-1)(m-2) \dots [m-(r-1)]}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots r}$$

T. i. a' negyedik tagra nézve könnyen átlátható, hogy annak általános alakja csak e' lehet $\beta(m-2)$, miután az a' c) sorozatban, hol m=2 elenyészik. Továbbá m=3, 4... tétetve lesz a' negyedik tagból

$$\beta = 1$$

$${}_2\beta = 4$$

$${}_3\beta = 10$$

$$\dots\dots\dots$$

a' honnan $\beta = 1, 2, 3 \frac{1}{3} \dots$ azaz épen az $\frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}$ harmad része, a'

honnan következik, hogy tehát a' 4-ik tag' kifejezése ez $\frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3}$

Megtaláltatván az egyes tagoknak gyanítható kifejezései, azoknak helyes volta az úgynevezett felsőbb inductio' segítségével könnyen bebizonyítható.

De nem ez vala feladatunk. Nekünk is elég azon elvet megállapítanunk, hogy a' mely sorzatnak együtthatói (avvagy coefficientei) az első esetekben a' Pascal' háromszöge' számsorozataival vagy ezek' valamely részével azonosak, azonosak lesznek egész általánosságban, ha be lehet bizonyítani róluk, hogy egymástól a' Pascaléival egyazon törvényt szerint keletkeznek.

Például :

$$(a + x)^1 = a + x$$

$$(a + x)^2 = a^2 + 2ax + x^2$$

$$(a + x)^3 = a^3 + 3a^2x + 3ax^2 + x^3$$

$$\dots\dots\dots$$

tehát általában

$$(a + x)^m = a^m + m a^{m-1}x + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2} a^{m-2}x^2 + \dots$$

föltéve t. i. hogy m egész állító szám. Az egymásbóli származás itt olly világos, hogy elég csak egy esetet tárgyalnunk. A' harmadik hatály' együtthatói ezek 1, 3, 3, 1 mint a' Pascal' háromszöge d) sorozatában, mert :

$$(a + x)^3 = a^3 + 3a^2x + 3ax^2 + x^3.$$

Ebből a' dolog' természete szerint akként keletkezik a' negyedik hatály, hogy a' harmadik a + x által szoroztatik. Tehát lesz :

$$(a + x)^3 = a^3 + 3a^2x + 3ax^2 + x^3$$

$$a + x$$

$$a^4 + 3a^3x + 3a^2x^2 + ax^3$$

$$a^3x + 3a^2x^2 + 3ax^3 + x^4$$

$$(a + x)^4 = a^4 + 3a^3x + 3a^2x^2 + 1ax^3 + x^4$$

$$+ 1 \quad + 3 \quad + 3$$

$$= a^4 + 4a^3x + 6a^2x^2 + 4ax^3 + x^4$$

Függélyes rekesz alá foglaltuk a' szorzásból keletkező együtthatókat, hogy annál kitünőbb legyen azoknak keletkezése a' Pascal' háromszöge' módjára, hol az első a' másodikkal, a' második a' harmadikkal 's így tov. adja a' következő sorozat' tagjait.

Átmenvén már most tulajdonképi tárgyakunkra, tudva lévő do-
log, milly jelentése van a' következő összeállításnak :

$$\begin{array}{ccccccccc} \Delta^3 a_1, & \Delta^3 a_2, & \Delta^3 a_3, & \Delta^3 a_4, & \Delta^3 a_5, & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \Delta^2 a_1, & \Delta^2 a_2, & \Delta^2 a_3, & \Delta^2 a_4, & \Delta^2 a_5, & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \Delta a_1, & \Delta a_2, & \Delta a_3, & \Delta a_4, & \Delta a_5, & \Delta a_6, & \dots & \dots & \dots \\ a_1, & a_2, & a_3, & a_4, & a_5, & a_6, & a_7, & \dots & \dots \end{array}$$

Vizsgálván itt akármelylik sorozat' két szomszéd tagjának vi-
szonyát a' közébe eső felső sorozat' tagjához, azt találjuk, hogy ezen
viszony felette egyszerű. Így például

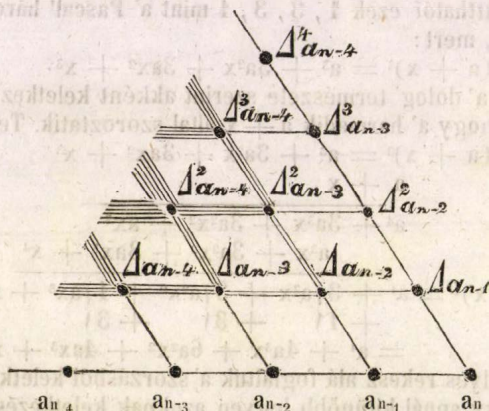
$$\begin{array}{l} a_4 + \Delta a_4 = a_5, \\ \Delta^2 a_3 + \Delta^2 a_3 = \Delta^2 a_4, \end{array}$$

azaz minden tagja ezen összeállításnak *bal és felfelé* a' legközelebbi
két szomszéd tag' sommájává bontható. Ez az első elv, mire szaktár-
saim' figyelmét kikérem. Áttétel' segítségével azonban mindjárt kö-
vetkezik, hogy:

$$\begin{array}{l} a_4 = a_5 - \Delta a_4 \\ \Delta^2 a_3 = \Delta^2 a_4 - \Delta^3 a_3 \\ \Delta a_4 = a_5 - a_4 \\ \Delta^3 a_3 = \Delta^2 a_4 - \Delta^2 a_3 \end{array}$$

azaz másodsor minden tag jobb és felfelé a' két szomszéd tag' kü-
lönbségévé bomlik 's minden tag *lefelé* szintén *különbséggé hasad*,
de akkép, hogy a' két szomszéd tagok közül a' bal felé eső legyen a'
kivonandó. 'S illy egyszerű viszonyokon alapúlnak a' summák és kü-
lönbségek' teoriájának főbb tételei.

1. id.



Az első idom a' fő és különbség sorozatok' jobb végét ábrá-
zolja, az egyes tagok pontok által jelölvék. Az első elv szerint az

a_n utolsó tagot bal és felfelé, azaz fektmentesen és ferdén a' szomszéd két tagja bontván, azt találjuk, hogy

$$a_n = a_{n-1} + \Delta a_{n-1}.$$

A' nyert sorozat' együttthatói nyilván a' Pascal' b) sorozataéival azonosak, 's akkép tekinthetni a' dolgot, mintha az a_n pont a' maga együttthatóját szál' alakjában az a_{n-1} és Δa_{n-1} tagoknak átküldötte volna.

Ugyanazon módon tovább folytathatni a' felbontást a' mondott elv szerint. Mind az a_{n-1} , mind a' Δa_{n-1} fog egyegy fektmentes 's egyegy ferde egységet bocsátani szomszéd tagjainak. Ha a' fektmentes szálat elkülönítjük a' ferdéktől, az által, hogy külön sorokba írjuk azokat, lesz:

$$\begin{aligned} a_n &= a_{n-2} + \Delta a_{n-2} \\ &\quad + \Delta a_{n-2} + \Delta^2 a_{n-2}, \\ &= a_{n-2} + 1 \Delta a_{n-2} + \Delta^2 a_{n-2}, \\ &\quad + 1) \\ &= a_{n-2} + 2 \Delta a_{n-2} + \Delta^2 a_{n-2}. \end{aligned}$$

Nyilván való, hogy az a_n utolsó tag' ezen második kifejezésének együttthatói azonosak a' Pascal' c) sorozataéival 's hogy ezekkel egyazon módon keletkeztek.

Folytatván a' felbontást 's elkülönítvén a' fektmentes szálat (egységeket) a' ferdéktől, lesz:

$$\begin{aligned} a_n &= a_{n-3} + 2 \Delta a_{n-3} + \Delta^2 a_{n-3} \\ &\quad + \Delta a_{n-3} + 2 \Delta^2 a_{n-3} + \Delta^3 a_{n-3} \\ &= a_{n-3} + 2 \Delta a_{n-3} + 1 \Delta^2 a_{n-3} + \Delta^3 a_{n-3} \\ &\quad + 1) \quad + 2) \\ &= a_{n-3} + 3 \Delta a_{n-3} + 3 \Delta^2 a_{n-3} + \Delta^3 a_{n-3} \end{aligned}$$

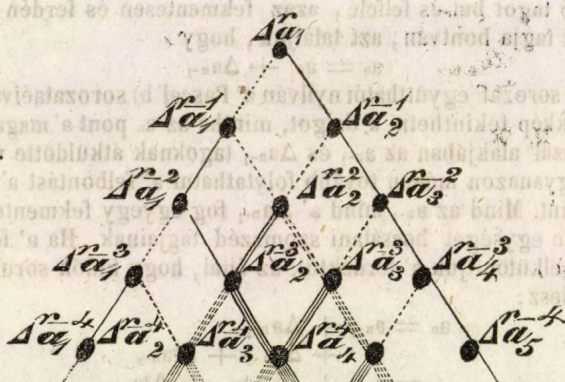
Már ebből átlátjuk, hogy az általános tag illy sorozatokat keletkeztet:

$$\begin{aligned} a_n &= a_{n-1} + \Delta a_{n-1}, \\ &= a_{n-2} + 2 \Delta a_{n-2} + \Delta^2 a_{n-2}, \\ &= a_{n-3} + 3 \Delta a_{n-3} + 3 \Delta^2 a_{n-3} + \Delta^3 a_{n-3}, \\ &= a_{n-4} + 4 \Delta a_{n-4} + 6 \Delta^2 a_{n-4} + 4 \Delta^3 a_{n-4} + \Delta^4 a_{n-4}, \\ &\quad - - - - - \\ &= a_{n-r} + r \Delta a_{n-r} + \frac{r(r-1)}{1 \cdot 2} \Delta^2 a_{n-r} + \frac{r(r-1)(r-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta^3 a_{n-r} \dots \end{aligned}$$

Ha pedig, mint közönségesen történni szokott, a' fő és különbségsorozatok' első tagjai által akarjuk kifejezni az általánosságot, csak arra van szükségünk, hogy $n-r=1$, azaz $r=n-1$ legyen. Lesz tehát ekkor:

$$\begin{aligned} a_n &= a_1 + (n-1) \Delta a_1 + \frac{(n-1)(n-2)}{1 \cdot 2} \Delta^2 a_1 \\ &\quad + \frac{(n-1)(n-2)(n-3)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta^3 a_1 + \dots \end{aligned}$$

2. id.



Vizsgáljuk mármost 2. id. a' fő és különbségsorozatok' felső végét. A' harmadik elv szerint bontván a' $\Delta^r a_1$ tagot lefelé, lesz:

$$\Delta^r a_1 = \Delta^{r-1} a_2 - \Delta^{r-1} a_1.$$

A' $\Delta^r a_1$ tag tehát a' maga együtthatóját jobb felől állítólág, bal felől tagadólág közli az alatta lévő szomszéd tagokkal, 's a' nyert két tagú' együtthatói nyilván a' Pascal' háromszöge' b) sorozatával (a' jeleket kivéve) azonosak. A' bal szál pontozva van, mert tagadó egyiséget visz a' szomszéd taghoz.

Bontsuk a' két tagú' egyes tagjait szintén ketté, és pedig először jobb felé állítólág (ekkor t. i. megtartják jeleiket), azután bal felé tagadólág (a' mikor jeleik ellenkezőkké válnak), lesz:

$$\begin{aligned} \Delta^r a_1 &= \Delta^{r-2} a_3 - \Delta^{r-2} a_2 \\ &\quad - \Delta^{r-2} a_2 + \Delta^{r-1} a_1, \\ &= \Delta^{r-2} a_3 - 1) \Delta^{r-2} a_2 + \Delta^{r-2} a_1, \\ &\quad - 1) \\ &= \Delta^{r-2} a_3 - 2\Delta^{r-2} a_2 + \Delta^{r-2} a_1. \end{aligned}$$

Ugyanezt tevéen a' három tagúval is, lesz:

$$\begin{aligned} \Delta^r a_1 &= \Delta^{r-3} a_4 - 2\Delta^{r-3} a_3 + \Delta^{r-3} a_2 \\ &\quad - \Delta^{r-3} a_3 + 2\Delta^{r-2} a_2 - \Delta^{r-3} a_1, \\ &= \Delta^{r-3} a_4 - 2) \Delta^{r-3} a_3 + 1) \Delta^{r-3} a_2 - \Delta^{r-3} a_1. \\ &\quad - 1) \quad + 2) \end{aligned}$$

A' törvény ebből olly világos, hogy általában lesz:

$$\begin{aligned} \Delta^r a_1 &= \Delta^{r-s} a_{s+1} - s\Delta^{r-s} a_s + \frac{s(s-1)}{1 \cdot 2} \Delta^{r-s} a_{s-1} \\ &\quad - \frac{s(s-1)(s-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta^{r-s} a_{s-2} + \dots \end{aligned}$$

Ha a' $\Delta^r a_1$ tagot a' fő sorozat' tagjai által akarjuk kifejezni, mint szokásban van, csak olly értéket kell adni s-nek, hogy $r-s=0$ legyen. Ez megtörténvén lesz:

$$\Delta^r a_1 = \Delta^o a_{r+1} - r \Delta^o a_r + \frac{r(r-1)}{1 \cdot 2} \Delta^o a_{r-1} \\ - \frac{r(r-1)(r-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta^o a_{r-2} + \dots$$

azaz minthogy általában

$$\Delta^o a_1 = a_1,$$

lesz tulajdonképen; ha r helyébe m -et teszünk,

$$\Delta^m a_1 = a_{m+1} - m a_m + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2} a_{m-1} \\ - \frac{m(m-1)(m-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} a_{m-2} + \dots$$

3. id.

$$\begin{aligned} & \bullet \Delta_{n-3}^3 \bullet \Delta_{n-2}^2 \bullet \Delta_{n-1}^1 \\ & \bullet \Delta_{n-3} \bullet \Delta_{n-2} \bullet \Delta_{n-1} \bullet a_n \\ & \bullet \Sigma_{n-4} \bullet \Sigma_{n-3} \bullet \Sigma_{n-2} \bullet \Sigma_{n-1} \bullet \Sigma_n \end{aligned}$$

Szintolly könnyű a' somma megtalálása is. Toldjuk meg 3. id. a' fő és különbségsorozatokat összeállítását a' sommak' sorával, 's legyen a' 3. id. ez összeállításnak jobb vége. Minthogy a' sommak' ugyanazon viszonyban állnak a' szomszéd tagokhoz mint az összeállításnak bármely tagja: ennél fogva lesz:

$$\begin{aligned} \Sigma a_n &= \Sigma a_{n-1} + a_n, \\ &= \Sigma a_{n-2} + 2a_{n-1} + \Delta a_{n-1}, \\ &= \Sigma a_{n-3} + 3a_{n-2} + 3\Delta a_{n-2} + \Delta^2 a_{n-2}, \\ &\dots \\ &= \Sigma a_{n-r} + r a_{n-r+1} + \frac{r(r-1)}{1 \cdot 2} \Delta a_{n-r+1} \\ &\quad + \frac{r(r-1)(r-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta^2 a_{n-r+1} + \dots \end{aligned}$$

Ha azt kívánjuk, hogy a' somma a' fő és különbségsorozatokat első tagjai által legyen kifejezve, ez meglesz, hogyha $n-r=0$ tétetik. Minthogy ekkor

$$\Sigma a_0 = 0,$$

lesz nyilván:

$$\Sigma a_n = n a_1 + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} \Delta a_1 + \frac{n(n-1)(n-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta^2 a_1 + \dots$$

De folytatni is lehet az összeállítást alul 's a' sommak' sommáit kifejezni ekkép:

Dd *

$$\begin{array}{ccccccc}
 & & & & \bullet \Delta^3 a_{n-3} & & \\
 & & & & \bullet \Delta^2 a_{n-3} & \bullet \Delta^2 a_{n-2} & \\
 & & & & \bullet \Delta a_{n-3} & \bullet \Delta a_{n-2} & \bullet \Delta a_{n-1} \\
 & & & & \bullet a_{n-3} & \bullet a_{n-2} & \bullet a_{n-1} & \bullet a_n \\
 & & & \bullet \Sigma a_{n-4} & \bullet \Sigma a_{n-3} & \bullet \Sigma a_{n-2} & \bullet \Sigma a_{n-1} & \bullet \Sigma a_n \\
 & & \bullet \Sigma a_{n-5} & \bullet \Sigma^2 a_{n-4} & \bullet \Sigma^2 a_{n-3} & \bullet \Sigma^2 a_{n-2} & \bullet \Sigma^2 a_{n-1} & \bullet \Sigma^2 a_n \\
 & \bullet \Sigma^3 a_{n-6} & \bullet \Sigma^3 a_{n-5} & \bullet \Sigma^3 a_{n-4} & \bullet \Sigma^3 a_{n-3} & \bullet \Sigma^3 a_{n-2} & \bullet \Sigma^3 a_{n-1} & \bullet \Sigma^3 a_n
 \end{array}$$

Mint hogy a 'sommák' sommái is az első elv szerint ketté bonthatók, lesz nyilván:

$$\begin{aligned}
 \Sigma^2 a_n &= \Sigma^2 a_{n-1} + \Sigma a_n, \\
 &= \Sigma^2 a_{n-2} + 2 \Sigma a_{n-1} + a_n, \\
 &= \Sigma^2 a_{n-3} + 3 \Sigma a_{n-2} + 3 a_{n-1} + \Delta a_{n-1}, \\
 &= \Sigma^2 a_{n-4} + 4 \Sigma a_{n-3} + 6 a_{n-2} + 4 \Delta a_{n-2} + \Delta^2 a_{n-2}, \\
 &\dots
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 \Sigma^2 a_{n-r} &+ r \Sigma a_{n-r+1} + \frac{r(r-1)}{1 \cdot 2} a_{n-r+2} \\
 &+ \frac{r(r-1)(r-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta a_{n-r+2} \\
 &+ \frac{r(r-1)(r-2)(r-3)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} \Delta^2 a_{n-r+2} + \dots
 \end{aligned}$$

'S ha ebben $n-r+1=0$ tételik, lesz (föltéve hogy szem előtt tartjuk miszerint $\Sigma a_0 = \Sigma^2 a_{-1} = \Sigma^3 a_{-2} \dots = 0$):

$$\begin{aligned}
 \Sigma^2 a_n &= \frac{(n+1)n}{1 \cdot 2} a_1 + \frac{(n+1)n(n-1)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \Delta a_1 \\
 &+ \frac{(n+1)n(n-1)(n-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} \Delta^2 a_1 + \dots
 \end{aligned}$$

Hasonlag találattatik:

$$\begin{aligned}
 \Sigma^3 a_n &= \Sigma^3 a_{n-1} + \Sigma^2 a_n, \\
 &= \Sigma^3 a_{n-2} + 2 \Sigma^2 a_{n-1} + \Sigma a_n, \\
 &= \Sigma^3 a_{n-3} + 3 \Sigma^2 a_{n-2} + 3 \Sigma a_{n-1} + a_n, \\
 &= \Sigma^3 a_{n-4} + 4 \Sigma^2 a_{n-3} + 6 \Sigma a_{n-2} + 4 a_{n-1} + \Delta a_{n-1}, \\
 &\dots
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 &= \Sigma^3 a_{n-r} + r \Sigma^2 a_{n-r+1} + \frac{r(r-1)}{1 \cdot 2} \Sigma a_{n-r+2} \\
 &+ \frac{r(r-1)(r-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} a_{n-r+3} \\
 &+ \frac{r(r-1)(r-2)(r-3)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} \Delta a_{n-r+3}
 \end{aligned}$$

'S ha már most $n-r+2=0$ tételik, lesz:

$$\Sigma^3 a_n = \frac{(n+2)(n+1)n}{1 \cdot 2 \cdot 3} a_1 + \frac{(n+2)(n+1)n(n-1)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} \Delta a_1 + \dots$$

Miként lehessen ez uton tovább haladni, magában világos dolog

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, DEC. 9. 1850. 6 ór.

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen Bajsa, Balogh, Bugát, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss Kár., Szemere, Szilasy, Vállas, Zádor rr. tt — Bertha, Hunfalvy, Karácson, Nendtvich, Pauer, Petényi, Repicky, Waltherr, Wenzel H. tt. — Toldy Ferencz, titoknok.

— A' jövő évi ülésor ekkép alapított meg:

Jan. 18. Nyelv- és széptudom. oszt.	Apr. 14. Történeti osztály.
— 20. Öszves acad. gyűlés.	— 26. Mathem. és term. tudd. oszt.
Feb. 1. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 28. Öszves acad. gyűlés.
— 3. Történeti osztály.	Máj. 10. Nyelv- és széptudom. oszt.
— 15. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 12. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 17. Öszves acad. gyűlés.	— 24. Történeti osztály.
Mart. 1. Nyelv- és széptudom. oszt.	— 26. Öszves acad. gyűlés.
— 3. Philos. és társad. tudd. oszt.	Jun. 14. Mathem. és term. tudd. oszt.
— 15. Történeti osztály.	— 16. Nyelv- és széptudom. oszt.
— 17. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 28. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 29. Nyelv- és széptudom. oszt.	— 30. Öszves acad. gyűlés.
— 31. Öszves acad. gyűlés.	Jul. 12. Történeti osztály.
Apr. 12. Philos. és társad. tud. oszt.	— 14. Mathem. és term. tudd. oszt.
S z ü n i d ő.	
Sept. 20. Nyelv- és széptudom. oszt.	Nov. 10. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 22. Öszves acad. gyűlés.	— 22. Történeti osztály.
Oct. 4. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 24. Mathem. és term. tudd. oszt.
— 6. Történeti osztály.	Dec. 6. Öszves acad. gyűlés.
— 18. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 9. Nyelv- és széptudom. oszt.
— 20. Öszves acad. gyűlés.	— 20. Philos. és társad. tudd. oszt.
Nov. 8. Nyelv- és széptudom. oszt.	— 22. Öszves acad. gyűlés.

— Némelly levelezések' elintézése után a' könyvtár' számára ezek nyújtattak be: 1. *Hutter Antal* tatai algymnasium-igazgatótól: *Szózat, mellyet 1850—1-k-i tanév' kezdetén a' tatai algymn. teremében tartott. Pest, 1850. 2. *Kozma Vazul'* nyomdájából: Az új kor' történetei Szilágyi Virgiltól. Pest, 1850. első füzet. 3. *Matusik János* kolosvári kegyesrendi tanártól halotti jelentéseknek egy gazdag gyűjteménye 1807—47. évekből, két folio-kötetbe kötve. 4. *Tasner Antal* lev. tagtól: Miskolczi Gáspár Angliai Independentismusa. Ultraject. 1654. és hozzá kötve Angliai Puritanismus, ford. Telkibányai Istv. Ugyanott és akkor. 5. *Toldy Ferencz*től: *Két könyv az egészség' fentartásáról. Pest, 1850. — Végre a' kéziratár' számára *Tompa Imrétől*: 1. egy az oláhok által az utolsó háborúban feldúlt oláh-fenesi Jósika kastély' kápolnájában lelt 1605—ki énekes könyv, melly víz és külső erőszak által tetemesen meg levén rongálva, annak a' hogy' lehet leiratása, az eredetinek pedig egy saját tárczában eltétele rendeltetett. A' titoknak jelentette, hogy ha másolata sikerülni fog, a' maga idején e' munkáról tudósítani fogja az academiát. 2. A' Fogaras vidéki oláhoknak XIV. Benedek pápához olasz nyelven költ folyamodásuk' egykoru másolata, évszám nélkül.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, DEC. 21. 1850.

Mélt. gróf Andrassy György másod-elnök úr' előttele alatt

Jelen Császár, b. Eötvös J. és Kubinyi Ág. tl. tt. — Bajza, Czech, György, Horváth C., Jerney, Kállay, Kiss K., Szemere, Szilasy, Vállas rr. tt. — Bertha, Csatsó, Hunfalvy, Karvasy, Lukács, Mátray, Nendtvich, Pauler, Petényi, Podhradezky, Repicky, Tasner, Waltherr, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

WENZEL GUSZTÁV lt.

Werböczy Istvánnak eddig, a' történetírók előtt ismeretlen, 1519. évi velencei követségét terjesztette elő Marino Sanuto' eredeti feljegyzéseiből. Előadása ekkép volt.

Úgy hiszem, Frangepán Kristóf' velencei fogságáról közölt vizsgálataim világosan bebizonyították, hogy mindazon nagyszerű 's legtisztább tudományos szellemű munkák és dolgozatok mellett is, mellyekkel hazai történetünk' körében már eddig dicsekedhettünk, a' magyar előkor annyira koránt sincs ismerve még, mennyiben azt ismerni mind a' korunkra jutott kútfők lehetőségessé tennék, mind főkép ma nemzetünk' becsülete és méltósága kívánni látszik. A' történetírásnak újabb időben nálunk sok kedvelőkre talált u. n. szellemdús (mondhatnók regényszerű) modora ezt kieszközölni nem képes. Azon egyedüli út, mellyen e' tekintetben való haladás reménylhető, hazai történetünk' kútfőinek minél szorgalmasabb és terjedelmesebb gyűjtése és feldolgozása. Ezen úton kell tehát a' hazai történetírás' művelőjének is haladnia. Frangepán Kristóf' velencei fogsága csak egyes esemény, 's magában is nem annyira magasabb politikai érdekeknél fogva, mint inkább mivel a' XVI. századi magyar aristocratia' viszonyait és állapotait jellemzőleg felmutatja, és általános irodalmi előzményeink által külsőleg is érdekessítetett, érdemel figyelmet. De a' kútfő, mellyel annak megismertetésében éltem, t. i. *Marino Sanuto' egykoru kézírati krónikája*, felette fontos. E' krónikának eredetie a' bécsi császári titkos levéltárban, másolatja pedig a' velencei Marciana nevű könyvtárban őriztetik. Címe: „*Marini Sanuti Leonardi filii patricii Veneti ordinum Sapientis de successu rerum Italie et totius mundi — — quasi ephemerida opuscula.*“ Ezen munka, melly ötven nyolcz egészréti vastag kötetből áll, és kezdve 1495-ki (mai számításunk szerint 1496-ki) *januarius' 1-jétől egész 1533-ki september' végeig, olasz nyelven*, naponkénti följegyzésekben mindent tárgyal, mi politikai tekintetben említésre méltó az akkor nevezetes státusokban és vidékeken bárhol történt, annál inkább igényli a' történetművelő' figyelmét, minthogy Marino Sanuto nem csak mint egykoru író nyújt tudósításokat; hanem a' velencei nagy tanácsnak tagja és a' kormánytól különösen a' kor' eseményeinek följegyzésével megbízott historiographus is lévén, személyes állásánál fogva arról, mit elbeszél, részint mint szemtanu, részint biztos értesítések után híven volt tu-

dósítva; és a' velenczei nagy tanács' számos tárgyalásait, valamint sok fontos okleveleket terjedelmesen, sőt gyakran szóról szóra is közöl. 'S minthogy e' szerint hazánk' történetének jagellói korszakára nézve is sokat tartalmaz, miről máshonnan semmi tudomásunk nincsen, a' magyar történetbuvárok nem csekély sikerrel fogják azt használni¹⁾.

Szabadjon e' tekintetben mutatványul ma egy politikailag is nevezetes esemény' felvilágosítását Marino Sanutónak általam idézett munkájából megkisértenem, t. i. *Werböczy Istvánnak 1519-ki velenczei követségét*, melyről eddig semmi tudomásunk nem volt.

Tudva levő dolog, hogy Werböczy István nem csak hazánk' jogügyeiben a' XVI. század' kezdetén igen kitűnő szerepet vitt, miért is a' hazai jogtudomány' legragyogóbb csillagának méltán tartatik; hanem hogy II. Lajos királyunk idejében az ország' külviszonyait illetőleg is több diplomatiái küldetésekből és tárgyalásokban nevezetes részt vett. Tudva van, mikép több követségekben a' római pápához, a' német császárhoz és a' német birodalmi rendekhez, oly sikerrel járt el, hogy a' magyar országgyűlés ez iránti érdemeit különös pénzmennyiséggel jutalmazta, melyet a' haza' egyes törvényhatóságai fizettek neki. E' követségekre többnyire a' török veszély adott alkalmat, mely napról napra hazánk' s nemzetünk fellett mindinkább feltornynosúlt. Ellenben ismeretlen előttünk mind eddig, hogy ő 1519. Velenczében is ez érdemben, de más czélra is, mint magyarországi követ különös ügyességgel megfordult.

Követségének két tárgya volt. Fő a' *török veszedelem*. Mert a' törökök mindinkább készültek Magyarországot megtámadni, s eljött vala az eldöntő percz, melyben a' magyar királynak *ragy* vezérek békességet kötni, 's így a' barátságos egyezkedés' útján az ország' viszonyát a' törökökhez rendeznie; de ezen esetben egyszerűsmind a' keresztyén fejedelmekkel frigyétől elállni, sőt mindazon elvekről lemondani kellett, melyek Európa' azonkori nemzetjogának alapját tették; *ragy* teljes erőfeszítéssel nekik ellent állni kénytelenített, mely esetben a' keresztyén hatalmasságok és fejedelmek' segítségére szorult. Tudva van, milly értelemben döntetett el ezen kérdés. A' magyarok magokat a' keresztyén népcsalád' méltó tagjának akarván bizonyítani, a' török császár' kedvező ajánlataira

¹⁾ Marino Sanutóról és kézirati krónikájának történettudományi fontosságáról igen érdekes vizsgálatokat tett Brown Rawdon két munkában: *Raggugli sulla vita e sulle opere di Marin Sanuto detto il juniore Veneto patrizio e cronista pregevolissimo di secoli XV. XVI. Venezia* (s. a.); és *Itinerario di Marin Sanuto per la Terraferma Veneziana nell' anno 1483. Padova, 1847*. 4r. A' magyar történet' számára pedig használtatott már 1848-ban *Firnhaber Frigyes*től. V. ö. Vincenzo Guidoto-s *Gesandtschaft am Hofe K. Ludwigs von Ungarn 1523—1525*. a' „Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst“, című Bécsben 1848. megjelent munkában.

reá nem álltak, 's hívek maradtak a' keresztyénység' köz ügyéhez. Reménylették, hogy más európai hatalmasságok és fejedelmek ismételt ígéreteikhez képest szintezen értelemben cselekedni 's a' kenyértörés' órájában Magyarországot cserben hagyni nem fogják. Hogy ők ebben csalatkoztak, a' következmények mutatták. A' mohácsi ütközel' szerencsétlen kimenetele véres betűkkel van nem csak Magyarországnak, hanem Európának XVI. századi történetébe is beírva. De bármint legyen ez, II. Lajos magyar király 1519 kezdetén több európai kormányhoz követséget határozott küldeni, hogy tőlök a' törökök ellen az ígért segítséget kikérje. Ezen követség' vezetője Werbőczy István volt.

E' követségnek mindazonáltal *más titkos célja is volt*, melyről Marino Sanuto tudósít. Az 1515-ki bécsi congressus' tárgyalásainál fogva, midőn I. Miksa császár 1519-ki január' 11-kén meghalálozott, a' már akkor magyar királynak II. Lajosnak és a' magyar fő uraknak szándékuk vala megkísérteni, ha vajjon római királylyá választatását kivinni nem bírnák-e? — 's ezen ügynek minél nagyobb titokbani pártolása mind a' római pápánál, mind más európai hatalmasságoknál szintezen követségre volt bízva.

Ser Aluise Bon', törvények' doctora és a' velencei köztársaságnak követe a' budai udvarnál, Budáról 1519-ki február' 21-ke alatt azt írja Velenczébe: „hogy *Werbőczy István* őt meglátogatta tudtúl adván neki, mikép Romába és Velenczébe követnek rendeltetvén legközelebb útnak induland; miért kéri őt, hogy Velenczébe jöttét eleve megírni sziveskedjék. A' velencei státusférfi Werbőczyt jellemzőleg azt írja, „e homo assa reputato e degno, uno di quattro di cose giudicarie; e questo e il primo, a il sigillo dil re.“ A' követségnek célja iránt is kérdezte Werbőczyt, 's miután azt megtudta, válaszolt neki, hogy Velenczében őt szívesen fogják látni („sara ben visto“).

Magát a' Werbőczytól vezetett magyar követségnek Velenczébe érkezését és ott tartózkodását illetőleg Marino Sanuto ekkép értesít:

Martius 21-kén jelent meg Velenczében egy magyar hírvivő ezen követségtől, a' budai udvarnál lévő velencei követ ser Aluise Bon', egy a' magyar követséget bemutató levelét hozván, 's egy szersmind tudtúl adván a' köztársaság' kormányának, hogy küldői már Trevisóba érkeztek és holnap Velenczébe jönni szándékoznak. A' hírvivőt a' pregadi tanács (Consilium Rogatorum) Loredano Lóránt doge' elnöklete alatt fogadta. Ez azt válaszolta, hogy őket szívesen látandja („fosseno i ben venuti“); azonnal rendelvén, hogy számukra szállás készíttessék, melyet „cale dile rasse“ nevű utcában Dandolo-féle házban kaptak. Azután húsz velencei nemes nevezett ki, kik más nap a' követséget megtisztelendők annak elejébe menjenek. A' hírvivő az alatt visszament küldőihez, kik még ez nap este Mestrébe érkeztek, 's az ottani vendégfogadóba szálltak.

Martius' 22-kén érkezett a' követség Malgherába. A' megtiszteltetésére kiküldött húsz velencei nemes közül három elmaradván, csak 17 ment elejébe. Megjegyeztetik, hogy a' magyar királytól a' köztársaságnak szóló megbízó levéllel van ellátva; hogy a' követek nem egyházi, hanem világi férfiak, azonban az ország' előkelő nemesei, de nem zászlósbai; hogy neveik: *Werböczy István királyi személynök*, *Challouisich Pál* és *Fánchi Imre*; 's hogy 70 személy' kíséretében érkeztek. A' küldöttség' vezetője ser Marco Antonio Venier törvények' doctora, őket Malgherában üdvözöltte, azután Velenczébe kísérte, és a' számukra készített lakásra vezette.

Martius' 23-kán volt a' magyar követség' ünnepélyes fogadtatása a' Consilium Rogatorumnak a' legpompásabb teremben tartott ülésében. A' 17 velencei nemes elejébe ment, 's a' követséget a' terembe vezette. Érkeztekor a' doge felkelt székéről, vagy inkább 83 éves agg létére magát segédeitől fölemeltette, 's a' magyar követek' mindenikének kezét szorította, kik állva néhány szót mondtak. Nevezetes, hogy ezen alkalommal a' magyar nyelvel éltek; mert Marino Sanuto világosan mondja, hogy szavaikat egy velők lévő pap tolmácsolta. Beszédöknek tartalma ez volt: Hogy ők királyuktól X. Leo pápához és a' velencei köztársasághoz küldettek; annak nevében tisztelik most a' dogét, kinek egyszersmind megbízó levelöket bemutaták. Ezután mindhárman a' doge mellé ültek; mire Vielmi János velencei státustitkár latin nyelven hátyára írt megbízó levelöket felolvasta, melly Budán február' 20-kán kelt vala. Lajos magyar és cseh király a' dogét barátjának és frigyésének nevezi, 's azt írja neki, hogy követeit bizonyos ügyek' tárgyalása végett hozzá küldi. A' követek azután titkos audientiát kívántak, mire a' *negyvenes* és a' *savii ai ordeni* nevű tanácsosok elbocsáttattak, és ők a' *tizes tanács* előtt adták elé követségök' tárgyát.

Martius' 24-kén délután a' magyar követség' kívánatai felett tanácskozás tartatott. Ser *Domengo Trevisano*, — mint Sanuto őt nevezi — „el cavalier, precurator és savio dil Consegljo,” ki azon hétben hivataloskodott, nyitotta meg a' tanácskozást, elmondván, mikép a' doge agg kora és gyöngé szava miatt képes nem lévén a' tárgyat előadni, evvel ő bízott meg. A' követek t. i. a' szokásos tisztelgések után a' tizes tanácsban elbeszéltek, mikép már Miksa császár' halála előtt választva valának, hogy a' császárhoz, a' pápához és a' velencei Signoriához elmenjenek. Később meghalálózván a' császár, csak a' pápához és a' köztársasághoz küldettek. A' nagy török (gran turcho, azaz a' török császár) készül Magyarországot megtámadni, 's minthogy magokra hagyatva a' magyarok ellentállásra gyöngék, a' többi keresztyén státusok' segítségét kívánják, melly ha nekik megadatnék, ők a' török ellen férfiasan fognak küzdeni. Névszerint reménylik, hogy a' pápa és a' Signoria Magyarországnak segítségére leendnek. Az után követségök' másik

tárgyára menvén által, előmutattak egy hosszú írást, melyben Miksa császár Bécsben 1515-ki júliusban Lajos királyukat fiának fogadván, őt nem ugyan státusai' örökösévé, de a' római császárság' helyettesévé (vicarius) és római királylyá kinevezte. Miksa meghalálózván, Lajos most a' római királyságot megnyerni kívánja, 's reményli, hogy a' velencei köztársaság őt mint egyik legrégibb barátját és frigyest ebben segitendi. A' török kedvező feltételek alatt őt a' kereszttyén fejdelmek' társaságától elvonni akarta; de ő ajánlataira nem hajolt. Úgy szinte az utolsó háború' alkalmával, midőn minden fejdelmek Velence ellen egyesültek, a' magyar király még is, bár majd folytonosan Miksa császártól ösztönöztetett hogy Dalmátiába rontson, a' köztársaság' hű barátja maradt. Most ezen barátságnak viszonzását várják a' magyarok Velenczétől. Előadását folytatva Trevisano még azt mondta, mikép a' doge szép szavakkal felelt a' követeknek: Hogy ő mindig szívesen látja a' magyar király' követeit, főkép oly tisztességes személyeket, millyenek ők; mi egyébiránt kívánságukat illeti, szűkséges, hogy azt előbb a' tanácssal közölje, mellynek végzését azután tudtokul adandja. Addig is szíveskedjenek Velenczének nevezetességeit megtekinteni.

Míg így a' magyar követek Velenczében martius' 23-kán a' hajó- és fegyvertárt, azon nap pedig t. i. martius' 24-kén reggel szent Márk' kincseit nézték: követségek felett a' tanácskozások folytak.

A' consilium Rogatorum martius' 24-kei ülésében, melly éjtszakai 22 óráig (olasz számítás szerint) eltartott, 187 voks közt 166 végezte, hogy a' doge csak szóval feleljen holnap reggel a' követeknek, mondván nekik szép szavakkal, mikép a' velencei köztársaság mindig barátja volt Magyarországnak, és neki segítségül lenni a' törökök ellen soha el nem mulasztotta; 's mikép jelenleg is, névszerint a' római királyválasztást illetőleg, a' magyar királynak minden jót kíván, főkép a' törökök' tekintetéből is. Egyébiránt a' választók közt Velenczének közelebb barátja nem lévén, a' követek inkább a' pápához fordulának, ki ezen érdekében nagyobb befolyással bír.

Martius' 25-kén gyümölcscoltó Boldogasszony' napja, tehát ünnep volt. Az eső nagyon esett.

A' pregadi tanácsnak az előtte való napon hozott végzését a' magyar követeknek tudtul kellett adni; mire ünnepélyes készülétek történtek. Tíz nobile küldetett elejökbe, kik által korán reggel az egyházi szertartások előtt egy földszinti terembe vezettettek, hol a' pregadi és a' negyvenes tanács' jelenlétében a' doge velök a' tegnapi végzést tudatta, mellyet azonnal Vielani János státustitoknak latin nyelvre fordított. A' magyar tolmács is jelen volt. Künn négy követ várt, a' pápai, a' franczia, a' ferrárai és a' mantuai.

A' magyar követek erre tolmácsuk által azt válaszolták, hogy ők magok közt tanácskozni akarnak. Azután kimentek és rövid idő

múlva azt üzenték, hogy határozottabb feleletet kívánnak, t. i. ha urók a' választóktól vagy azoknak részétől római királylyá választatnék, 's ez esetben netán fegyverrel kellene élnie: vajjon a' velencei köztársaság neki segítséget adand-e? mire a' doge azt felelte: „Ha mi barátjai vagyunk most a' magyar királynak, 's római királylyá választatását kívánjuk; annál inkább leszünk barátjai választatása után.“ Ebben a' követek megnyugodtak. A' velencei kormány pedig ezen színleg igen barátságos nyilatkozat' daczára is egy már az előbbi napon hozott határozatnál fogva mindjárt más nap az egész tárgyalást és adott feleletét a' francia követtel közölte, hogy azt királyának azonnal jelentse.

A' magyar követség még az nap tovább akart utazni. A' misében mindazáltal, melly legnagyobb fényvel tartatott, a' többi négy követtel a' három magyar is részt vett; de délután a' litániában meg nem jelentek. Azt üzenték, mikép kívánságuk a' nagy tanács' valamelyik tagjával még értekezni; miért kéri, hogy ilyen hozzájuk küldessék; mi meg is történt.

Martius' 26-kán. Tegnapi kívánságukat illetőleg jelentett, miképa' magyar követek a' Velenczében őrzött szent Iлона' ereklyéből egy részecskét kérnek, hogy azt magokkal haza vihessék. Erre az válaszoltatott, hogy sz. Iлона' ereklyéi nem a' köztársaság, hanem az olivetói hegy' barátjainak tulajdona, kik Velenczében is templomot bírnak. Ha az ereklyék a' köztársaságéi volnának, most is, mint már I. Lajos király' korában, mikor szent Pál első remete' holttestét ennek általengedte, kívánságukra hajolna, de a' senforgó körülmények közt felmentve legyen. A' magyar követek ezen mentséget elfogadták.

Továbbá Surian Antal törvények' doctora és Orio Lörincz azt jelentették, hogy a' követek ez nap' reggelén szent Márk harangtornyát megszemlélték; 's ezután azonnal elindultak utjokat Páduán keresztül Romába folytatandók. Mire a' páduai rectoroknak haladék nélkül meghagyatott, hogy a' magyar követek iránt minden tisztelettel legyenek, névszerint tíz arany értékű ajándékkal is tiszteljék meg.

Miután a' történettudományban minden állítás és elbeszélés csak annyiban érdemel hitelt, mennyiben azt hitelre méltó kútfőkből bebizonyíthatni: helyén levőnek tartom előadásaim' támogatására a' Marino Sanuto' XXVII. kötetében foglalt adatokat eredeti olasz nyelven előterjeszteni.

1519. martius' 21-kén. Vene vno messo deli oratori dil Re di Hongaria vanno a Roma; et vieneno prima in questa terra, et porto lettere dil orator nostro in Hongaria di tal sua venuta, et il Principe disse: *Fosseno i ben venuti*, i qualli sonno zonti a Treviso, et sarano

qui doman, et ordinato prepararli labitationem in cha Dandolo in cale dile rasse, e fu li la cena la prima sera.

Martius' 22-kén. In questa matina andasseno a Malgera li sottoscritti zenthilomeni chiamati eri im pregadi contra tre oratori dil ser^{mo} Re vanno in Hongaria (sic). Etiam e destinati con lettere credential ala Signoria nostra et sono con persone 70. Sonno nobelli primarii, zoe prothonotarii di Hongaria, ma laici tutti tre. Eri sera ariuanò a Mestre al hostaria et ser M^{co} Antonio Venier el dotor li fece le parole. Et sono conduti al abitatione preparata a cha Dandolo in cale di le rase. Questi zenthilomeni di — chiamati li fono contra:

Ser Andrea Badoer el cavalier, Ser Lorenzo Orio el dotor, Ser M^{co} Ant^o Venier el dotor, Ser Piero da Canal, Ser Lunardo Venier, Ser Zuam Dolfim quondam ser Daniel, Ser Batista Valier, Ser Antonio Sanudo quondam ser Lunardo, Ser Zuam Franc^o Marzello, Ser Zuam Vituri, Ser Marim Sanudo quondam ser Lunardo, Ser Lorenzo Dandolo, Ser Nicolo Lippomano, Ser Ferigo da Molim, Ser Hironimo Barbarigo quondam Ser Andrea, o Ser Benedetto Dolfim, Ser Matio Vituri, o Ser Zuam Capelo, Ser Toma Michiel, o Ser M^o Ant^o Bon quondam Ser Michiel.

Martius' 23-kén. Vene in colegio li tre ambadori dil Re di Hongaria contra di qual andasseno numero 17 signati di sopra, i qualli tutti fonno contra a Malgera; et il colegio era reduto in la sala di soin; et zonti in colegio, el Principe si leuo, zoe fo aiutato e tocho la man a tutti l'horò oratori i qualli im piedi tutti tre *disseno alcune parole, qual per vno suo prete interprete fo exposto*, come erano mandati per il suo Re ser^{mo} oratori a papa Leone, e in questo itinere li hauia commesso, douesseno tratar alcune cosse con sua serenita. Et prima saluto esso Principe, poi data la lettera di credenza andono a sentar tutti tre a presso il Principe, e leta la lettera per Zuam Batista di Vielmi, qual e latina scritta in bergamena data adi 20 feurer a Buda. Chiama il doxe suo amico e confederato. Il qual Re Lodouico di Hongaria et Bohemia scriue, come el manda oratori al papa nominati in le lettere, i qual sono li soto scriti; e li ha commesso, debino tratar alcune cosse con la Signoria nostra perho li dagono fede etc. *Stephanus Werbeucz* Locumtenens personalis presentie, *Paulus Challouisich* et *Henricus de Fanch*. Et nota questi sonno zenthilomeni e non baroni dil Regno. Et poi li diti oratori volseno audientia secreta et fosseno tutti mandati fuora e cai di 40 e sauii ai ordeni, con dir, si chiamasse li cai di X, et cussi exposeno la l'horò imbasata, qual notero di soto quando sara dita im pregadi.

Martius' 24-kén. Da poi disnar etc. — — — Demum ser Domingo Triuixam el cavalier procurator, *sario dil conseio* e in setimana andò in renga, e fece la relatione fata in colegio da oratori hongarici, qual il doxe per esser vecchio, non la pol far, per non auer voce, licet in reliquis sia gaiardo et a anni 83. Prima disse,

come erano venuti questi oratori tre dil ser^{mo} Re di Hongaria in collegio quali im piedi salutono il Doxe come bon vixin dil suo Re; et poi dato la lettera di credenza; e uenuti a sentar volseno audientia con li piu secreti; e cusi fo mandati fuora quelli non intraua nel con-seio di X, et l'horò, zoe il primo disse, che andauano al Papa et erano sta electi za piu tempo ala Signoria nostra, al Imperator e al Papa; hora che morto l'Imperator il suo Re li manda e ala Signoria e al Papa, dicendo dil gran Turcho, che vol invader quel regno, e per si soli non si pol aiutar senza aiuto deli Principi Christiani, qual hauendo si difendera verilmente etc. Poi disse, voria aiuto e dala Signoria e dal Papa. Demum che seguita quella morte dil ser^{mo} Re di Romani, di raxom li veniu a lui Re di Hongaria e Boemia tal grado: perche a Vienna 1515. di luio l'Imperator morto li fece vna scrittura, lo adotaua in fiol: non in succession di stadi, ma ben lo creaua Vicario dil Imperio, et etiam Re di Romani, et monstro la predita scrittura molto longa, dicendo esso orator, chel pregaua la Signoria, li desse quel aiuto e fauor la poteua, accio lauesse il suo desiderio; perche saria ben dila Signoria nostra per lamicitia e confederation e insieme. Ma prima disse, che per il S^{or} Turco era sta fato ogni pati, accio si separasse dila Christianita, e mai volse far ni pace ni trieua senza interuenir di altri Principi et maxime dila Signoria nostra. Item al tempo di questa ultima guerra, che tutti li Principi erano conspirati contra di nui, l'Imperador fe ogni cossa, che rompesse guera in Dalmatia, e tamen mai il quondam ser^{mo} Re suo padre lo volse far, imo volse perseuerar in la bona amicitia con questo stado. Il Principe li rispose, vedeua sempre con aliegro animo li representati di quella Maesta, et maxime adesse persone l'horò; et si saria con li nostri consigli et si faria risposta et in questo mezo vedeseno la terra. Et cussi eri poi fono al arsenal et questa matina a ueder le zoie (di S. Marco).

Et venuto zoso fu posto per li sauii tutti la risposta se dia far a bocha a diti oratori da matina per il Principe nostro; videlicet *verba pro verbis optima* dil amor, portamo a quella Maesta; come e sta sempre porta ali soi pasadi, et dal canto nostro mai auemo mancha contra il Turco, et andando dal Papa, quella Maesta li dara ogni fauor, con altre parole di quella substantia. Quanto ala election dil Re di Romani, desideramo ogni ben di soa Maesta et faria per la Christianita per esser ali confini con Turchi. Quanto a darli aiuto et fauor tempo et loco li dicemo, non hauemo niun amico di questi Electori, ni hauemo niun in Alemagna si possi operar. E questo per la longa. Vera stata. Ma andando a roma il Papa lo potra far. E damo sia preso, si debbi mandar dita risposta in Franza castigata, come parera al Cardinal azio lorator nostro la comunichi al re Christianissimo. Fu presa, aue 19 di no, 166 di si, 2 non sinceri, Fo chiamadi li soto scriti per andar da matina auanti terza a leuar li oratori Vngarici, e

menarli ala Signoria auanti la Signoria vadi in chiesa a messa per dirli la risposta :

Ser Andrea Badoer el caualier , Ser Cabriel Moro el caualier , Ser Lorenzo Orio el dotor , Ser M^o Ant^o Venier el dotor , Ser Sebastian Foscarini el dotor , Ser Zuam Baxadona el dotor , *Ser Marin Sanudo quondam Lunardo* , Ser Zerigo da Molin , Ser Faustim Barbo , Ser Hir^o Barbarigo quondam Ser Andrea .

Martius' 25-kén. Venere fo , il zorno dila Madona , fo gran pioza ; et reduti li X deputadi a menar li oratori Hongari ala Signoria per darli la risposta , et venuti con barcha per la pioza introno l'horo soli in colegio da basso , doue era il Doxe con il colegio , etiam li cai di 40 , ne altri fo lassati intrar per dar reputazion ala cossa . In questo mezo li altri 4 oratori Papa , Franza , Ferara e Mantoa con il resto dil Senato deputato aspetauano in sala di pregadi , et aspetono assai hor ditti oratori el Principe li disse la risposta ale proposition fate , qual Zuam B^a di Vielmi Secretario le diceua latine . *Era etiam li il suo prete interprete* . Et poi diti oratori *fono dir* , voleuano esser un pocho insieme ; et cussi si leuono , et parlato tra l'horo feno dir , che desideraua auer piu dechiaration dila Signoria nostra , videlicet hauendo exposto in ogni tempo e loco , si la Signoria vora dar ajuto al suo Re , dicendo sil fusse electo Re di Romani dali Electori o parte di l'horo , e bisognase con arme otenir , si la Signoria li voria dar aiuto etiam lei con arme . A questo il Principe disse , se nui desiderauemo fusse electo per la bona amicitia haueuamo con soa Maesta , quanto magis poi electo si faria ? etc . Et cussi restono satisfati . Si voleno partir questa sera andar a dormir a Mestre ; poi tuor il camin per Roma . *Nota* , li e sta fato presente per la Signoria di robe di manzar etc . Et poi vene la Signoria *Vice doxe ser Aluise Contarino el consier* vestito di scarlato , per esser amalato ser Michiel Salamom , con tuti 7 li oratori , videlicet dil Papa , Franza , li tre oratori Hungari , Ferara e Mantoa ; procurator ser Domingo Triuixan el caualier solo , e il resto dili deputati , vestiti di scarlato e paonazo e andati a messa , et vespero in chieixia di S. Marco .

Da poi disnar si ando ala predicha ; non veneno li ditti oratori Hungarici , ma mandono a pregar , uenisse alcun di colegio a parlarli . Veneno ser Zorzi Pixani dotor cavalier , sauiu dil conseio , ser Pandolfo Morexim , e ser Piero da Pexaro sauii a terra ferma , quello volseno diro poi .

Martius' 26-kán. Il Principe non fo in colegio . — — Vene in colegio lorator di Franza , al qual fo comunicato la risposta fata eri ali oratori Vngarici castigata etc . , la qual si mandera in Franza etc . Et poi ser Antonio Suriam dotor e caualier , e ser Lorenzo Orio dotor , stati dali oratori Vngarici , il primo e stato orator in Hongaria , e laltro va . I qual oratori e sta questa matina in campaniel di san

Marco ; et poi e partiti per Padoa ; e fo scritto a quelli rectori, li honorino et fazino presenti per lamontar di ducati diexe. Hor diti oratori desiderauano aver qualche scintilla dil corpo di S. Helena e in la chiesa di San Lena, in questa terra mondi frati dil hordine di frati di Monte Oliueto ; et che diti patricii li disseno, che questo non staua ala Signoria ; perche quando quel quondam ser^{mo} Re di Hongaria alias dimando ala Signoria il corpo di san Paulo primo heremita, perche di quello la Signoria poteua disponer, gelo concessa ; ma mo questo di San Helena e di frati, e non si potria tuor alcuna reliquia senza nota etc. Et cussi restono quieti.

— Ez után

PETÉNYI SALAMON II.

Kitömött állatpéldányok és ábrák' előmutatása mellett a' *pirókokról* általán, 's különösen a' magyarországiakról értekezett, 's ez úttal a' rózsás piróknak egy, a' budai Istenhegyen (Svábh.) fogott jérce' példányát elő is mutatta. Az értekezés ekkép hangzott.

Azon állatka, mely mai nap szerencsét nyújt pár szót intézhetnem a' tiszt. tudós gyülekezethez : a' *rózsá-pirók* (Pyrrhula rosea, Pallas ; Rosen-Gimpel ; Hyl ruzowy).

A' *pirókok* azon csoportozathoz tartoznak a' magevő madarak' (Aves granivorae ; Samenfresser) rendében és a' pintyfélék' (fringillidae) rokonságában, mellynek tagjai az ezen életmódra, t. i. a' maglerántás, kiszedés, lehámozás, felnyitás, összezúzás és megévésre különösen alkotvák. Minden egyéb rendrokonok között a' természet e' czélra főleg a' pirókokat látta el olly eszközzel, mellynek segédelmével képesek még a' legszilárdabb, sőt a' kökeménységű magokat is könnyen feltörni 's belökhöz juttatni. Ezen eszköz *valamint életökben fő szerepet játszik, úgy fő jelénység is ; ez pedig orruk* *), melly, a' mint azt a' jelen példányokon is láthatni, rövid

*) Valóban igen ohajtandó volna, miszerint egy ügyes nyelvtudós találna a' magyar terményrajz' műszótana (terminologia) számára is, őszhangzásban a' terményrajz' elvei, szabályai 's kelleteivel olly műszót, melly az eddig felette tágas, 's azért is több értelmű és nem kizárólag egy fogalmat jellemző „*madár-orr*“ szót a' magyar nyelvben, a' madártanban és az életben akkép pótolná ki, mint az más nyelvekben kizárólag a' madarak' jellemzésére, például a' diákban *rostrum*, az olaszban *becco*, a' francziában *bec*, az angolban *beak*, *bill*, a' németben *Schnabel*, a' lengyelben *dziub* (dziubati: bökní), a' tótban *zobák* (zobati: eleséget orral felszedni) stb. a' tudomány' sikerteljes könnyítése 's előmozdításával használtatik. A' „*madár-orr*“, *rostrum*, *Schnabel* értelemben, olly nagy szerepet játszik a' madarak' testalkota, életmódja, szervezése, rendszerezése 's így jellemzésében is, hogy az minden tekintetben

ugyan, alig hosszabb mint magas, de erős, vastag, tompa, görgeteg-bunkós, fölül alul szélesen boltolt, gyakran duzzadt, és épen csak hegye felé kissé összenyomott; mindkét kávája' szélei élesek 's

érdemes egy kizárólag őt illető 's jellemző megnevezésre, tehát saját műszóra. De az *orr* szó, vegyük azt akár eredeti egyszerűségében, akár bármi mesterséges, csavarékos összetételében, nem olyan hogy az ohajtott madártani műszót méltán képviselhetné. Mert e' magyar szó: *orr*, még akkor is ha azt *cső-ornak* nevezzük, oly annyira tágas, általános értelmű, mely általában minden állatra alkalmazható, melynek ábrázata egy kinyúló lélekző tagban végződik. Az *orr tehát*, ezen általános sajátságánál fogva, a' képzelődés' oly tágas terére vezeti az ember' esztét, hogy ennek hallására minden figyelme' daczára is lehetetlen magának alatta *kizárólag csak a' szoros értelemben rell madárorrot* (Schnabel) gondolni. Mert az *orr* tulajdonkép azon kültagja az egytetemes gerinczes állatok' fejei' 's ábrázatinak, mely kiváltkép, sőt mondhatni kizárólag a' levegő' bészívása 's kieresztésére, a' takony' különválasztására, 's a' szagok és illatok' föl vételére rendeltetett. Az orrnak ezen alkotása, rendeltetése, fő munkálkodása tehát fő jelleménél fogva kizárólag a' *lélekzés és szaglás' szerre a' gerinczes állatoknál*. Ilyen *orr* a' szó' legtökéleteseb értelmében megvan a' madarak' ábrázatán is, a' most hibásan úgy nevezett *madárorr'* tövén vagy közepetáján, látható külsőleg is azon két kisebb nagyobb 's mindenféle idomú nyílásban, melyet *orrlyukaknak* (Nares; Nasenlöcher) nevezünk, 's melyeket épen csak a' *madaraknál* 's kizárólag *madárorr*nak kellene neveznünk, valamint azokat az egyéb gerinczes állatoknál is igazán csak ebben az értelemben vesszük és nevezzük.

Am de a' *madárorr*nak, mint azzal eddig a' madarak' jellemzésére *rostrum*, *Schnabel* értelmében élünk, dolga korántsem csak a' lélekzés és szaglás, hanem a' sok oldalú madarélethez mért különféle rendeltetése 's működése van. Így az legtöbb madaraknál egyszersmind bökö, csipő, harapó, tehát védőszer, mely nekik egyszersmind az eledelék' fölszedésére, lecsipdesésére (a' bogyóevőknel) szolgál; továbbá ásóvéső (a' harkályoknál), túró- fúró (a' hollóneműeknél), feltörő és szétzúzó (a' kupály, papagály, lángályok, bábuszoknál vagy mormonoknál), lepolyvázó (a' sármány- 's pintyféléknél), rágó (a' lemezorruaknál), halászó (a' gödényféléknél), kapdosó (a' legyéseknel, fecskéknel), hordozó (a' legtöbbeknél), mászó 's kapaszkodó (a' keresztorruak- és papagályoknál). Szóval a' *madárorr* fő tényezője a' *madarak' élete'* annyira külön-

befelé hajlottak. Ezen alkotása a' pirók-ornak megfelel tökéletesen ez állatkák' egyszerű életmódjának. *Ők orruk' vékonyult hegyével,* mint valami csipeszszel metszik el, csipik le a' bimbót, bogyót, és

bőző működései 's *jeleneteinek*. Fő rendeltetése 's munkássága azonban abban pontosúl össze, hogy a' mindeniknek rendelt életfentartási táplálékok annak *nyílása által juthassanak a' gyomorba*; a' madárorr tehát legfőkép *erőszer*, 's tulajdonkép *az a' madaraknál, mi a' száj* az egyéb három rendű gerinczeseknél.

Érezték az efféle működésű szerv' jellemző megnevezése v. i. műszavának hiányát és nagy szükségét a' magyar nyelvben évek óta velem együtt mind azon férfiak, kik a' 'terményrajz' magyar műszótana' megalapítását 's tökéletesítését szívőkön hordozák. Történt kísérlet, a' valót azonban, a' jellemzőt 's kielégítőt mind e' mai napig nem sikerült feltalálni. Mert a' Vajda Péter által Cuvier' állattana' fordításában nyújtott, utána pedig Hanák, Reisinger 's több magyar 'terményrajzírók által használt *csorr* és *csörr* szó minden esetre a' szerencsétlenül faragott, 's a' minden nyelv- és bölcsészeti critica nélkül erőszakosan a' tudományba béhozott azon új szavak közé tartozik, melyekre egészen alkalmazható Horatius' de arte poetica 70, 71, azon mondata: „*cecidere, cadentque!* Quae nunc sunt in honore vocabula.“ Minden műszónak általában, de legfőkép a' 'terményrajzban, jelentős és jellemzőnek kell lenni. Lássuk már: mennyire jellemző a' *csorr* és *csörr*.

A' *csorr* és *csörr* összetéve, egygyé olvasztva van a' *cső* és az *orr*-ból (lásd Vajda Péter Cuvier fordít. I. köt. 329. l.); neki tehát *csörrt* kell jelenteni 's jellemzenie. Eddigi fölfogásunk szerint a' *cső* olly jobbadán gömbölyű, nyulánk szerszám, mellynek külfalai tökéletesen elzárják 's egész hosszában sehol sem nyílhatók; mellynek egyedül benső közepén van végig futó üressége vagyis olly lyuka, mellyen az abba jutott lég, folyadék vagy bár mi más testek csak egy végtől a' más végig, vagy ezeken ki- és bejárhatnak.

Kérdés már: van-e madár a' világon, mellynek *cső-orra* vagyis *csorra volna*? Vajjon nem állanak-e a' *csőnek* sajátosságai és eredményei homlokegyenes ellentétben a' Schnabel értelemben vett madárorr' rendeltetése, működése és eredményeivel, melly utolsók kizárólag csak a' szerv' szétnyílása, az elsők pedig csupán a' szerv' köröskörüli elzárása által esz-közölhetők.

Mikép alkalmazható tehát e' szerencsétlen műszó már csak egyetlenegy madár' orrára is? mikép például a' balta- és a' kampós orru ragadozókra? mikép az ollórru keresztorrokra?

különféle jobbadán kemény magokat. Az orrkávák' behajlott, éles széleivel lepolyvazzák, lehámozzák azokat bőrös, hártyás, húsos vagy fás kültakaróiktól. Mire aztán a' vastag, bunkós, boltolt 's még azon fölül a' szájpadráson e' célra egy tetemes, kemény csucorodással vagy több kiálló, éles párkányzattal van ellátva, azért is felette erős orr-kapcsai közé szorítván a' lehámozott magot, azt vagy a' felpattanás és felnyílásra kénytelenítik, vagy összemorzsolják; magát a' tápláló bélmagot kanál alaku nyelvökkel be- a' bárzsingba szállítván, az összemorzsolts kultakarókat pedig kitaszítván.

A' pirókrok' labái igen rövidek, de zömökek, újjaikon éleskarmókkal, talpgumóikon bibircsekkel ellátvák, azért is nem annyira járásra és ugrásra, mint inkább kapaszkodásra és a' madárnak a' gally és ágakoni fogódzására felette alkalmasak. Lábaik' ezen alkotásánál fogva olly ügyességgel bírnak a' pirókrok, miszerint képesek a' nélkül, hogy helyökből kimozdulnának, vagy ujjait legkevesebbé fölnyitnák, a' magok körül, fölött 's alatt levő bimbók vagy boggyókhoz fel- 's kinyújtózni, vagy épen függőlegesen egész a' boggyók' eléréseig leereszkedni, és ugyanazon állásban ismét fölegyenesedni.

A' középszerű, hegyén tompúlt szárnyuknak hol 2-ik, hol 4-ik röptüje (Schwinge) a' leghosszabbik.

A' pirókrok' tollazata, mérve zordon lakhelyeikhez, tömött,

az összenyomott orru nyüvészekre, vagy bábuszokra? a' laposra összenyomott lemezorruakra, vagy a' felette rövid, lapított orru légykapók 's fecskékre? mikép a' félholdas orru borsályok- és orrszarvúakra? a' bunkós, görgeteg, rövid orrú kupályok- és pirókrokra, 's így számtalan más egyebekre?

Sokkal jobban illenék a' csőrr' szó az emlősök' orrára, mely két lélekző csőve vagyis csőves orrlyukainál fogva, igen is, még pediglen kettős cső-orr.

Azért bocsátkozám e' mellékes tárgy' hosszabb fejtegetésébe, hogy megragadván az alkalmat, arra figyelmeztessem úgy a' terményrajz-kedvelőket 's főleg madárbuvárokat, mint a' nyelvészeket: milly óvatosság 's pontossággal kell eljárunk már általában is bármi új szók' gyártásában, 's a' legszigorúbbal még a' tudomány' számára szolgálendő műszók' választásában; de egyszersmind hogy mind a' két félt arra hívjam fel, miszerint a' rostrum, Schnabel, értelmű madárorr' megnevezésére az eddigieknél jobb, ezélszerűbb 's azt kizárólag jellemző műszót találni iparkodjanak. Nehogy pedig az ajánlott dologban magam hátra maradjak, bátorodom részemről egy uttal kérdésbe tenni, vajjon nem fejezné-e azt ki jobban ezen szó: nyile (ad normam: nyelv=nyelő; nyilv=nyiló), miután a' rostrum, Schnabel, értelemben vett madárorr' legfőbb működéseit annak nyílása eszközlí.

selyempuha szövetű, és közönségesen, legalább az európai fajoknál, szép piros színekkel díszelgő; a' *jérczék* azonban és a' fitollzatúak e' tekintetben egymástól, annyira eltérők, hogy őket még a' nem egészen jártas madárbuvár is könnyen három különböző fajuknak nézheti. Egy évben csak egyszer vedlenek.

Szellemökre nézve a' pirókrok egyszerű, jó indulatú, társas, bizakodó, azért is könnyen keríthető és szelidülő, kellemesen de kissé búskodva éneklő madarak.

A' *pirókfajok találhatók* ugyan, Ausztráliát kivéve, a' föld' minden részeiben, leginkább azonban a' mérsékelt és a' hideg földöv' hegyes, erdős, zordon tartományaiban laknak, ott a' fákön és bokrokon tartózkodván, azokra mesterséges fészkeket rakván, 's ezeknek bimbói, hogyói 's magvaival kizárólag táplálkozván annyira, hogy még gyöngé fiaikat is nem bogarakkal vagy ezek' bábjaival, hanem begyeikben puhára áztatott magbéllel tartják.

Ezen madárnem' fajai régibb időkben, még a' híres Linné' madárrendszerében is, több nemek, például: a' *kupályok* (Loxiae), *keresztorrok* (Crucirostrae), és főkép a' *pintyek* (Fringillae) közé rendezve állottak. Megszaporodván azonban az újabb időkben e' csoportozat' tagjai is, főleg a' Déli-Amerikában fölfedezett számos rokonfajokkal, méltán emeltettek egy külön magánálló nemre, t. i. a' *pirókrok*' (Pyrrhula) nemére; *jóllehet azt is meg kell vallanunk*, miszerint a' *piróknem*' fajai minden oldalról átmeneteket képeznek hol a' *kupályokra* (Loxiae), hol a' *keresztorrokra* (Crucirostrae), hol a' *pintyekre* (Fringillae), hol a' *sármányokra* (Emberizae), sőt még a' *pacsirtákra* (Alaudae) is. *Azért osztattak fel magok a' pirókfajok* madárbuváraink által ismét több családokra, és pedig az európai fajok következőkre:

- a) A' *tulajdonképi pirókrokra*.
- b) A' *zöld pirókrokra*.
- c) A' *farkas pirókrokra*.
- d) A' *kapocsorrú pirókrokra*, és
- e) A' *piros pirókrokra*.

Az eddig ismert európai pirókfaj 7; 's ez valamennyi, kivéve a' közönséges és a' töklincz pirókot, leginkább a' hideg zordon éjszak' lakója; honnan aztán a' kemény téli időben élelem' szűke miatt gyakran kivándorolnak, és szerteszéllal eloszolván, melegebb tartományokba utaznak le, hogy ott kiteleljenek. Ez oka annak, hogy olykor némelly pirókfajok olly helyeken leletnek, minőkön különben soha nem láthatók.

Hogy a' tiszt. gyűlést az európai pirókfajokkal megismertessém: bátor vagyok azokat egyenként lehetőleg rövideden jellemzeni, az általam honunkban eddig lelt, vagy fölfedezett fajokat pedig szerencsém lesz valóságukban is bemutatni.

Az 1-ső vagy is tulajdonképi *pirókok* (*Pyrrhulae proprie dictae seu pyralidae*) családjából ime egy faj t. i.

1) A' *mi közönséges pirókunk* (rendes pirók, süvöltő magnyító, Vajda Állatország Cuv. ut., I. 449, közönséges vörösbegy, Reising. Állattan. I. I. 317., havasi pinty, hópinty az erdélyieknél; *Pyrrhula vulgaris*. Briss. Ornith. III. p. 308; *Pyrrhula rubicilla*, Pall. Zoograph. II. p. 7.; *Loxia Pyrrhula* Gm. Linn. syst. I. 2. p. 846. *Fringilla pyrrhula*, Meyer. Vög. Liv. und Esthl. S. 81. *Emberiza coccinea*, Sander Naturf. XIII. S. 199. *Gemeiner Gimpel*; *rothbrüstiger Dompfaff*, schwarzköpfiger Blutfink; *Hyl obycejny*).

Faji jelényei. A' hegyén majd egyenes metszésű fark rövidebb a' testnél; a' röptyűk 1-sője hosszabb az 5-iknél, rövidebb a' 4-nél, leghosszabbik a' 3-ik, az 5-nek vége közelebb áll a' szárny mint a' 6-ik röptyű' végéhez; a' farkcsik, alhas és farkfedői tisztá fehérek; a' fark, szárnyak és a' főveg fénylő feketék.

A' *hím*: fölül kékhamvas, alul világos piros; a' *jércze*: fölül barnás, alul verhenyes szürke; a' *fitollazat* fekete főveg' hiánya mellett fölül szürkés, alul sárga-vernyeges, az orr, a' szárnycsíkok és a' lábak sötétes sárgával átfutvak.

Ez egész Európa' hegyes, erdős tartományain kívül, még Szibéria 's Japánban is honos. Nálunk nyáron át a' fenyvesekben él és költ; télen ide 's tova kóborolván bogycók 's magok után, mindenütt, még az alföldön is igen ismert madár.

A' II. t. i. a' *zöld pirókok* (*Pyrrhulae Dryospizae s. Strongylostomae*) családjából szinte csak egy fajt birunk Európában, t. i.

2) A' *töklincz-pirókot* (*aranyos töklinczke*; *sárga töklincz*, *töklincz-pinty*, *Girli-csíz*, Vajda Állatt. I. 445; *sárga kenderike*, Reising. Állatt. I. 313. *Pyrrhula Serinus*. Lin. *Fringilla serinus*; Gm. L. syst. I. 2. p. 908; *Loxia serinus*. Scop. ann. I. p. 205; *Serinus hortulanus*. Koch. Baier. Zoolog. I. S. 229; *Fringilla citrinella*. Vieillot; *Carduelis serinus*. Dumont; *Girlitz-Gimpel*, *Girlitz*, *Girlitzfink*, *Girlitzkernbeisser*, *Hirngrillerl*, *Kanarienzeischen*, *Hyl-strizljek*; *strizljcek*, *polnjkanálik*, *zelena cecetka*).

Jelényei. Testénél rövidebb farka kicsipett hegyű; a' fő röptyűk 4-dikig keskenyülők; ezek 1-je hosszabb a' 4-nél; az 5-iknek vége közelebb áll a' 6-kéhoz mint a' szárnyhegyhez. Általános szín zöldessárga, a' homlok, farkcsik és mellen legelevenebb, háta olajas zöld, ez és oldalai feketén foltoltak.

A' *hím* sárgája tisztább, elevenebb, kivált tavasszal aranyos; a' *jércze* és *fitollazat*é halványabb és foltoltabb.

Honol egész Déli-Európában, 's így Magyarország' dombos, partos, erdős vidékein is. Vácztól felfelé, Nógrád, Hont, Zólyom, úgy szinte Sopron, Vas, Zala megyébeni partos helységek' gyümölcsös kertjeiben, nem különben Szatmár 's a' bánági oláhság' roppant

szilvésaiban, hol mindenütt nyaralva költenek is, bőségben leltem. Télre innen melegebb tartományokba költöznek ¹⁾.

A' III. vagyis a' *farkas pirókok* (Pyrrhulae Urageae) családjából szinte csak egy faj jön elé Európában, i. i.

3) A' *hosszúfarkú pirók* (Pyrrhula longicauda. Tem. Man. d' Ornith. I. p. 340; — Pyrrh. caudata. Pall. Zoogr. II. p. 10; — Loxia sibirica. Pall. It. II. app. p. 711; Fringilla longicauda. M. et W. Langschwanziger Gimpel, langschwanziger, sibirischer Fink; Hyl dlúhochwosty; hyl dlaho-ocasy).

Jelényei. A' testhosszasága, végén fokozatos farkban a' 4-ik toll leghosszabb, a' középsők rövidebbek; a' 3 külső fehér fekete szárral; az 1-ső röptyü rövidebb a' 6-iknál; leghosszabb a' 4-dik; az 5-iknek vége közelebb áll a' szárny mint a' 6-ik' végéhez; a' fő röptyük külvtörái egész az 5-dikig világosan, a' 6-ikon csak gyöngén keskenylölök, az orrfelkávahegye rövid kamóba legörbéd.

A' *him*: orrkörnyéke pipacs, feje, háta, begye eleven, test-
alja halvány rózsaszínű; fehér főlzárnýföldi 2 fekete szalaggal áthúzzák; egyenként az egész madár rózsaszínnel gyöngén átfutva.

A' *jércze és a' fitollazat* kendericze színű, has- és farkesikon pirosan befutva.

Nyaral Keleti-Szibéria, az Altaj, Japán és Korea főlsziget' hegy-ségei' rengetegeiben, főkép a' Baikaltó' környékén, onnan az igen kemény, hódús teleken az európai orosz tartományokba is levándorlván.

Bár nem lehetetlen, hogy e' madár néha magyar földre is le-tévelyednék; de tudtommal eddig nincs világos példa reá. Temminck-nek tehát fennidézett munkájában előforduló azon állítása, mely szerint azt gyakrabban költözteti le honunkba, csupa gyanítás, nellynek valamennyi utána azt állító ornitholog csak vakon hódolt.

A' IV. u. m. a' *kapocssorrú pirókok* (Pyrrhulae uncinatae) családjából szinte csak egy faj fordul elő néha Európa' délibb tájaiban; ezédig:

4) A' *magfejtő kapocspirók* (Kiszemelő kupahorg. Vajda Állat-tana I. 450; kiszemelő veresbegy, Reising. Állattan. I. I. 316; hor-gos pók, horogorrú pinto, magfejtő horogorr. Petényi madártani jegyzé — Pyrrhula enucleator. Temm. Man. n. e. I. p. 333; Loxia enucleator. Gm. Lin. Syst. I. 2. p. 845. — Loxia psittacea. Pall. Zo-ogr. II. 5. — Fringilla enucleator. Mey. Vög. Liv. — u. Esthld. S. 74. Coryus enucleator. Cuv. — *Hakengimpel*, Hakenkernbeisser;

¹⁾ E' mad. magyar nevét sehol sem hallottam a' nép' szájából, kivén a' nógrádi lócokat, jelesen pedig a' diós-jenőieket, hol a' neki szánt *töklincz* nézetet először tanultam. A' Vajdánk által ajánlott girli név nem magyar, it csak a' német *Girlicz*-ből van kurtítva.

Nagy megköszöném, ha valaki madárrendszerünk' számára a' *töklincz* név jobbat nyújthatna!

Hakenkreuzschnabel; Hakenlink. *Hyl klukonos*, Klukonoska; Klukozobka)

Jelényei. Orrának felkávája tetemes kapocsba átnyúló; 1-ső röptyűje rövidebb a' 4-nél; 5-ke közelebb álló a' szárny mint a' 6-iknak végéhez; fő röptyűi az 5-ikig keskenyülők; kettős szárnycsikja fehér, nagysága a' kisebb rigóé.

A' tollazat' színe különböző kora és neme szerint változó, mint a' keresztoroknál.

A' *hím*: minél fiatalabb, annál szennyesebb sárga, minél korosabb, annál tisztább 's elevenebb vörös, egész a' legszebb karmazsin színig.

A' *jércze*: sárga, mely szín kora szerint a' világos és narancs-sárgából egész a' vörössárgáig átmenő.

Minél fiatalabb a' madár általában, annál szennyesebbek és több szürkével vegyültek rajta a' színek.

Ő a' három világrész, Európa, Ázsia és Amerika' éjszaki tájain lakik, honnan Orosz- és Lengyelországban koraettől nálunk, és a' szomszédos tévelyedik le hozzánk is, egy pár hétig mulatván nagy fényveseinkben, melyekben, névszerint a' szépesi magura-javorinaiakban szerencsém volt 1837-ben két jércze' példányát először szerezhetni; az óta soha többé se magam, se madártani barátim által nem akadván nyomára hazánkban.

Végtere az V. t. i. a' piros-pirókok' családjából (*Pyrrhula flammeae*) e' következő 3 faj ismeretes eddig az európai madárrendszerben:

5) *A' pirosszárnyú pirók* (*Pyrrhula githaginea*. Temm. Man. d' Ornith. III. p. 249. Id. pl. col. 400. f. 1 et 2; — *Fringilla githaginea*. Lichtenst. Verzeichn. der Doubl. des Berl. Mus. p. 24. sp. 242; — *Erythrospiza githaginea*. C. L. Bonaparte, Iconogr. de la fauna Ital. I. Id. Comp. list. of Birds Europ. and Nort-Americ. p. 34. spec. europ. 228. — *Hellrostrfarbiger Gimpel*. *Hyl bledoruzowy*.)

Jelényei. A' két első röptyű leghosszabb; az 1-ső határozottan nagyobb a' 3-nál; a' tollazat' színe egyszerűen világos fahsűrke, gyöngé rózsaszínnel befutva.

A' *hím*: alúl és farkesikon fakószürke, világos rózsaszínnel átfutva; fejfölén hamvas; egyéb testföületén barnásszürke; fekete szárny és farktollak világos rózsaszín szegélyekkel; orr csák piroslók.

A' *jércze*: csupán szárny-, fark- és farkesikon rózsínű; egyébként fölül, mellén 's oldalain barnásfakó, begyén színe, hátsán fehér.

Ez egész madár felől csak annyit tudunk, hogy Sínák, Egyiptomnak és Núbíának lakosa, honnan történetesen, de ritkán már az európai görög szigetekre és Maltába is eltévelyt. Nálunk eddig nincs nyoma.

E' család' tagja b) a' *karmazsin pirók* (*Pyrrhula erythrina*. Pall. Zoogr. II. p. 8. Temm. Man. Nouv. ed. I. p. 336. *Loxia erythrina*. Pall. Nova Comment. Petrop. XIV. p. 587. — *Loxia erythraea*, Endler et Scholz, Beitr. z. Naturg. Schles. Jahrg. I. S. 17. *mas*; Jahrg. II. S. 185. *foemina*. *Loxia cardinalis*. Beseke, Vög. Curlands S. 77; *Loxia obscura* Gm. Lin. Lyst. I. 2. p. 862. *foemina*; *Fringilla erythrina*. Mey. Vög. Liv- und Esthl. S. 77. *Fringilla flammea*. Linn. faun. suec. p. 87. *Linaria erythrina*. Boje. — *Karmingimpel*; Brandlink; Brandhaensling; Karmingirlitz. *Hyl karmjnouy*. Pénka rumená).

Jelényei. Szárnyakon hiányzik a' fehér szalag; a' 3 első röptyű nagyságra majd egészen hasonló; az 1-ső határozottan nagyobb a' 4-iknél 's nem hosszabb a' 3-nál; az orr végig duzzadt; a' tollazat fölül mindig szürkésbarna; pinty nagyságu.

Hímnél: a' fej, farkcsik és mell eleven, karmazsinpiros; a' hát világos szürkésbarna rózsaszínnel átfutva 's hasonszínű szegélyzettel.

A' *jércze és a' ftollazat* majd csupa szürkésbarna, amannál erősen, emennél kevésbé zöldbe játszó, mindkettőnél rózsaszínnel gyöngén átjárva.

Hona Sziberia, onnan költözik le Éjszakkéleti-Európa' némmely részeibe, névszerint az orosz, finn-, liv-, kur- és esztlandi tartományokba, felette ritkán Lengyelhon és Sziléziába, mely tartományokban ittott néhány párban hátramaradván, nyaralnak és költenek is.

A' magyar orvosok és természetvizsgálók' Kassa-Eperjesen 1846-ban tartott VII-ik nagy gyűlésén vala szerencsém az ezen *karmazsin piróknak* ugyanazon évi május' 26-án Magyarhonban, névszerint gömörmegyei Tiszolcz' városa' határában t. cz. Gasparecz János, madártani barátom által *fölfedezett első példányát* ezen szép himben, sőt, minthogy ott egy hátra maradt pár költött is, ritka tojásait is bemutatni, 's ugyanakkor ezen fölfedezésemről 's általa a' magyar fauna' gyarapodásáról bővebben értekezni. *Az óta sikerült ismét* 1847-ben, egy szepesi madártani tanítványom, a' tátrafüredi fürdő' derék birtokosa, Rainer János által e' piróknak két szép példányát, egy öreg, és egy Magyarhonban, jelesen az újlesznai Neuwaldorfer Busch nevű ligetben született *fiatal himet*, megszerezni nemzeti muzeumunk' madárgyűjteményébe. *Nagy volt már eddigi gyönyörködésem* abban, hogy a' piros-pirókok' családjából is képes voltam legalább egy magyarhoni fajt elémutatni. De annál nagyobb, sőt kimondhatlan örömmel telt el szívem, midőn minap, t. i. december hó' 4-én a' helybeli madárpiacson járván, ott a' szegény madárfoglyok között a' piros-pirókoknak Európára nézve majdnem leg-ritkább, honunkra nézve pedig *egy egészen új fáját* pillantám és szerzém meg honi madárfaunánk' új gyarapítására; melly fölfedezésem

az Európában lelt pirókoknak 7-dik, és a' piros-pirókoknak 3-dik faja, t. i.

7) *A' rózsá-pirók* (*Pyrrhula rosea*. Pall. et Temm. Man. Nouv. édit. I. p. 335. *Fringilla rosea*. Pall. It. III. asp. p. 699; *Passer roseus*. Pall. Zoogr. III. p. 23; *Linaria rosea*. Boje. *Loxia rubicilla*. Gouldst. *Rosengimpel*, sibirischer Gimpel; rosenfarbiger Fink. — *Hyl ruzowy*; penka, ruzopenka).

Jelényei. Vég szegélyei a' fölszárnny' nagy és közép fedőinek a' szárnnyon 2 tetemes, világos szalagot képeznek; az 1-ső röptyü alig hosszabb a' 4-nél; a' 2-dik és a' 3-dik egyenlő és leghosszabb, a' vastag, kerekített orr' vékonyodott hegye előtt egyen szélü; a' fölkáva' szélei öblösek, előfelé a' szájszeglettől domborúan fel-, az orr' közepétől ellenben homorúan leszállók; a' tollazat tetemesen pirosan befutva; sármány nagyságu.

A' him' fején és begyén ezüsthény, szárnnyán rózsafehér szalag.

A' jércze- 's fitollazat amannak hiánya mellett, szürkebarna, gyöngye rózsaszínnel átfutva 's fakófehér szárnyszalaggal.

Örömmel sietek azt ezen első, egyetlenegy magyarhoni példányban bemutatni a' tiszt. Academiának; *örömöm' éldelete pedig az által kétszerezetetik*, hogy pár év' lefolyta alatt e' szép madárcsalád' már második nagy ritkaságú tagját van szerencsém első bemutatni 's egy pár szóval megismertetni a' tudós férfiakkal.

A' rózsapirók kétséggel legszébb faja az európai pirókoknak 's valóságos díszje a' természetnek. Ámbár színekre nézve hasonlít némileg a' karmazsin-pirókhoz, miért régenten több madárbuvár amazzal egy fajnak tartotta '); pirókunk mindazonáltal valamint nagyobbtsága, 's orrának különböző alakja, úgy egyes részeinek szembeszökölög különböző színezete által könnyen megkülönböztethető.

E' madárnak hossza $5\frac{1}{2}$ — $5\frac{3}{4}$ hüvelyk, szélessége, vége a' szétterjesztett szárnyakon végig 10— $11\frac{1}{2}$; a' hegyén mélyen kicsipett, 's a' nyugvó szárnyak által épen feléig elfedett farkának hossza $2\frac{1}{4}$ — $2\frac{3}{8}$.

Kúpdad hegyesen végződő orra fölül csak gyengén ívelt, de bunkós, 's mivel a' fölkáva' oldalain is boltolt, tehát duzzadt és valóságos pirókorra kinézésű. Hossza $5''$ — $5\frac{1}{2}''$ (vonal); tövén egyenlően $4''$ vastag és magas; koros himnél vöröses szürke, tövén sárgába, hegyén feketésbe átmenő; a' jérczénél és fitollazatuaknál sáruszín szürkebarnás, fekete hegygyel, 's itt csak igen gyengén vörösbe játszó. A' tojásdad előre kissé hegyesített orrlyukak alig $1''$ hosszuk és $\frac{1}{2}''$ magasak, de a' homloktő feketebarna szőrtollai által még sem egészen elfedettek; a' szeme dióbarna.

1) Például maga a' hires Meyer „Taschenb. der Vögel“ I. Bd., melly tévedését aztán „Zusaetze und Berichtigungen“ című pótlék munkájában e' fajnak tökéletesb leírásával helyre igazítja.

A' vörösbő játszó sárgásbarna, ízein feketés *lábak'* tajkos (schildtafelig) szárai 9''' hosszak, alig 1''' szélesek, a' paizsos *újjaknak* külsője 4¼''' ennek karma 1¼''' ; középsője 7''' , karma 2½''' ; *belsője* 4¼''' karma 2''' ; hátsója 3¼''' , karma 3''' .

A' teljesen *kinőtt himnél* (lásd Naumann, Naturgesch. d. Vög. Deutschl. IV. Th. S. 428, Taf. 113, Nr. 3) két fősín nagyon szembeszökő, t. i. a' szürkés sárgabarna, melly válla, hátfüle, szárnya, és farkán látható, mindenütt hosszas sötéttel foltozva; és a' pompás élénk, majd karmazsinba átmenő, itt-ott szinte barnásan foltozott rózsaszín, mellyel az egész madár mintegy beöntve, az éjszakkéleti madarak' legszebbikévé válik, nagyon emelvén fényét még azon csillogó ezüstfehérség is, melly fejfölén, begyén és szárnyainak kettős keresztcsikján díszel, 's mi által legkönnyebben különböztethetni meg az ennek hiányával levő karmazsin pirók' korosabb himjétől. Téli tollazatban a' szárny- és farktollak' szélesedő szegélyei barnás fehérbe mennek át; a' hát- és válltollak' vörös szegélyei barnafehérről végződők. Ezen tollazatban a' pompás pirosság is elhomályosodik, lángoló fényét csak lassanként kikelet felé a' melegítő nap' befolyására nyervén vissza.

A' *fiatalabb him* élte' első őszi tollazatában (lásd Gloger Vollst. Hdb. der Naturg. d. Vögel Europ. I. Th. S. 314) pirosabb fejlődalaik kivéve, szürkebarna rózsaszínnel csak gyengén van átfutva; később barnásvörös, és korosodásával mindinkább vörösebb, mindenütt, de legfőképp mellén dúsabban barnásan foltozva; a' szürkésfekete szárny és farktollak' keskeny szegélyei rozsdasárgák; a' szárny' keresztcsikjai sárgásfehérek; hasa sárgás. Ez után következő vedlésben, elenyészvén a' sötét árnyalatok, tisztábban tűnik fel a' rózsaszínű tollazat. Fogságban elhalványodván a' piros szín, helyette annál erősebben tűnik elé a' szürkéssárgaság.

A' *jércze*, tudtommal, mint az a' birtokomban levő leghíresebb madárbuvárok' munkáiból kiviláglik (lásd e' tekintetben p. o. Naumann, Naturg. d. Vög. Deutschl. IV. Th. S. 429; — Brehm, Lehrb. d. Naturg. all. europ. Vögel I. Th. S. 170—171; — Ugyanaz: Hdb. der Naturg. aller Vögel Deutschlands S. 250; Meyer u. Wolf, Zusaetze und Berichtig. über Fring. rosea; Schinz europ. Fauna. I. Bd. S. 237. stb.) nem lévén sehol tökéletesebben leírva, 's még kevésbbé lefestve, minthogy épen nekem sikerült azt honunkban először fölfedeznem, kötelességemnek tartom fölhasználva az alkalmat, azt nem csak a' tudós Academiának maga valóságában bemutatni, hanem egyszersmind honi madártanunk és faunánk' gyarapítására tökéletes leírásában és rajzban is megismertetni a' tudós világgal.

A' *jércze általános fő színe* korához mérve csekélyebb, vagy bővebb barna foltokkal pacsirtásan árnyékozott sárgásbarna szürkéség. Részletesen pedig: a' fejföl vagy sapka barnásan szürkevörös, mindenütt, de főleg homlokon sárgába játszó, árnyalva átható sötét-

barna foltocskákkal; a' hasonlóan színezett *fejoldalak* kissé világosabbak és halványabbak, a' minden vörösség nélküli is csak sárgával átfutott *nyakoldalai és szirte* pedig enyészve barnásan csíkozvák; a' *főlhát* pacsirtásan, azaz feketebarnán és sárgaszürkésen akkép foltozva, hogy rajta minden egyes tollnak $\frac{2}{3}$ dát azok' közepén lefutó széles barnafekete csík fogja el, kiszorítván az $\frac{1}{3}$ résznyi szürkét azoknak oldalszéleire, honnan a' miniomszín szinte gyengéden kitetszik; az *alhat és farkcsik* keresztorr élénkebb barnás miniomvörösek, mellyek' elsőjén világosan kivehető, az utóbbin csak enyésző barnás szárvonalak látszanak; a' vörösés szürkébarna *főlfark'* *fedői* világos vörössárgába játszó szegélyzetűek.

A' *szárnny* szürkés sötétbarna, rajta a' mellső hosszabb röptyük' vég szegélyei keskenyek, vörösbarnák, a' hátulsók és az ezekkel szomszéd szárnyfedők vörössárgafehérről szélesen szegélyezvők, melly világos szegélyekbe a' fekete tollszárak' vonalai észrevehetőleg behatnak; a' legfelsőbb, apró szárnyfedők sárgavörösen és barnásan, a' szárny' szürke széle pedig, halványsárgavörösen pikelyezvők; a' szárny' alsóbb keresztzalaga rozsdasárga, a' felső vöröses sárgafehér; a' halvány barnaszürke szárnyaljfedők foltatlan zavaros fehérek. A' sötétbarna *fark' föle* fehérvörös oldalszegélyeket mutat, mellyek a' legszélsőbb tollakon sárgába átmenők; a' *farkalj* barnahamvas szürke, vöröses hamvasszürke tollszárakkal; *ennek fedői* szürkésárgásfehérek 's rajtok a' szürkébarna tollszárcsikok csak gyengén tűnnek elé. *Teste' alján* az áll, begy, torok és mellfől, szürkésárga alapszínök fölött barnásvörösséggel bőven átfutvák, és sármány módra, félig rejlő fekete barna vonalakkal csíkozvák, mellyek a' szájnylás' szegletétől le a' mellig leginkább sűrűdvén, a' madár' begyét mindkét oldalról békerítik 's így nekie némi díszül szolgálnak. *Egyéb testalja* szennyesen sárgásszürkefehér csekély halvány pirossággal átfutva, 's kivéve a' foltatlan hasalj' közepét, mindenütt sötétbarnával csíkozva, melly csíkok az oldalak és fark felé mindinkább szélesbednek de el is homályosodnak. A' *czombbőfedés* szennyesen szürkefehér, alig a' térdhajlason alúl erő.

Külsejére nézve ezen szerzeményem, mint leírásából láttuk, nem annyira pompás, mint a' hím; csak közönséges pacsirta és sármány színekkel és árnyazattal bír, mellyre azonban rózsaszínt is lehelt a' természet; de rám nézve épen e' tollazatban legérdekesebb és legbecsesebb.

A' rózsaszínű pirók lakosa Éjszaki-Ázsiának, névszerint keleti és közép Szibéria' homokos, folyám- és bokordús vidékeinek, hol kisebb nagyobb sergekben járván, nyaral, költ és tel el, és csak történetesen néha, de mindig mint nagy ritkaság tévelyedik el az európai orosz és más keleti tartományokba is keleti tartományokon tett vándorlásai közben. *Szibériában*, névszerint az Uda és Zengleng füzes-bokros partjain, fűdözte fel őt legelőször a' híres po-

rosz természetbuvár Pallas, leírván az ő jeles Zoographia rosso-asia-
ticája III. része 23. lapján a' himet.

Minthogy a' híres hollandi madár-
buvár, Temminck Jakab azt
mondja, hogy ő a' rózsapirókot Magyarországból hozta magával,
már valamennyi madártani munkában olvasható, hogy „a' rózsapirók
Magyarországon nem ritkán fordul elő.“ Azt én ugyan kereken ta-
gadni nem akarom, hogy e' ritka vendég tán többször is mint gon-
dolnók, elő ne fordulna hazánkban; de én Temmincknek minden
nagy híre és sok érdeme mellett is, annál kevesebb hitelt adok, mi-
vel jól tudom, hogy ő hazánkban csak igen igen rövid ideig, és nem
is téli, hanem nyári napokban mulatván, alig vala képes a' Bécshez
legközelebb eső fertői vidékét megtekinteni 's mert az e' tekintetben
adandó fölvilágosításra általam fölszólított Temmincknek itteni volt
vezető útítarsa, a' bécsi cs. k. természetjár' öre. Hattorcz Jozsef, e'
dolgoz. országát nem akarta állítani.

A' mint a' rózsapirók jér-czét megkaptam, el nem mulasztot-
tam országszerte lakó madártani barátimat fölfedezésemmel már
azért is megismertetni, miszerint e' madárra vizsga szemeket fordít-
sanak. 'S nem sokára azok egyike, t. i. Gasparecz János barátom,
kinek 1840-ki május' 26-kán sikerült Tiszolczon az első magyar-
honi karmazsinpirókot számomra megkeríteni — arról tudósított
„hogy f. é. január' 20-kán, Zólyom megyebeli Jaszena nevű hely-
ségben lakó barátjánál t. cz. Huszár kincstári tisztnél mulatván, ennek
kertjében egy körtvéfán több fenyő vagy hegyi pintyek' (Fringilla
monti fringilla; Bergfink; likawec) között megpillantott egy sármány
nagyságu gyönyörű rózsavörös madarat, melyben a' rózsapirók hí-
met azonnal megismerte, azt azonban a' közös öröm és a' tudomány'
nagy kárára, fegyvertartási engedélye nem lévén, meg nem sze-
rezheté.“

Felette kevés az, mi eddig madártani munkákban e' madár
sajátságairól, költőzése 's költéséről, szellemi tehetségeiről, táplál-
kozása, szóval életmódjáról olvasható. E' tekintetben majd minden
madáriró' munkája hiányos. Legtöbbet közöl még e' tárgyban a' bo-
roszlói jeles madár-
buvár, Gloger (Vollstaend. Hdb. d. Naturgesch. d.
Vögel Europas, című munkája' I. köt. 315. lap.), következőket ír-
ván: „Fogságában igen könnyen szelídül, urához bizalmas lesz, csak
az idegenektől félven. Örömet afféle gyöngéded testmozgatásokban
fejezi ki, mint a' szerelmes háziveréb. Ambár csak középszerű éne-
kes, de jó utánczója jobb dalároknak. Saját eredeti dalaiból előre bo-
csátván csevegő ábrándjait pinty módjára, azután teljes erővel és
kitartósággal dalolja el jobbadán lágy és mély fuvolahangjait és mo-
dulatióit, többnyire emelkedőleg kevervén azok közé csahangjait:
fi — fü! — ü — u-ü — ujtüé — u-üt — u-ütüé — fi — fü, stb,
's ékesítvén eredeti énekét ámitó utánczásával majd az erdei pacsirta'
(alauda arborea) gyönyörű változatainak, majd a' barátka-poszáta'

(*sylvia atricapilla*) csengő csevegéseinek, vagy a' kő rigó' (*turdus saxatilis*) teljhangú fuvolyásainak kedvtelését: én-én-én! szóval bizonyítja.

Kedvencz eledeléhez tartoznak az olajtartalmu magvak; fog-ságban reá szokik a' kendermag, köles, zab, kenyérmorzsza, bodzabogyó, körte és édes alma, sőt a' hangyatojás' evéséhez is.

Több madár-buvárok, például Gloger, nem a' pirókok, hanem a' *pintyek*' (*Fringillae*) nemébe sorozzák őt, minthogy orra kevésbé rövid és vastag, nem duzzadt, tehát nyulánkabb és hegyesebb mint a' tulajdonképi pirókoké. *Ő igen is középtag*, melyen a' pirók nem a' pinty-nemre vagy megfordítva a' pinty a' piróknemre megy át, általa tehát a' két nem fajai köttetnek össze. De ez az egész természetben tulajdonkép minden egyes lényekkel úgy van. *Itt sehol sincs* ugrás vagy hézag. A' természet nem csak fajról fajra, nem csak nemekről nemekre, hanem rendekről rendekre, osztályokról osztályokra, sőt természet-országokról más országokra megyen át észrevehetlenül.

Minthogy pedig itt a' magevő madarak' neveinek egymásra való átmenetelek' több képviselőit felállítottam, bátorkodom bérekesztésül, rajtok nem csak a' külsejökön látható átmeneti jelényeket felmutatni, de az ezekkel szoros kapcsolatban és pontos összhangzásban álló rokon, 's egymásba átfolyó életmódjukra is figyelemzetni a' tisztelt osztályt.

Kezdjük a' pacsirtáknál! Minthogy ezek a' szabad, nyílt mező' tanyázóivá teremtettek, lábaik inkább csak sebes járás- és szaladásra mint az ágakoni fogódzásra alkotvák. A' szaladás' elősegítésére hüvelyök vagy hátsó újjok a' többinél sokkal hosszabb, erősebb de egyenes karommal vagy inkább sarkantyúval mintegy erős fesszponttal van ellátva, melynek segítségével szaladás közben erősebben tapodhatnak sarkokra, 's így jobban feltarthatják a' kellő súlyegyent. *Gyöngye nyulánk orruknál* fogva a' magvakat csupán a' föld' színéről képesek szedni, a' kalászbokból kicsípni vagy lepolyvázni épen nem. *Ezt csak az által* eszközlik, hogy a' magvaskalászokat vagy a' polyvás magokat addig ütik verik orrukkal a' földhöz, mígnem kiesvén, azokat fölszedhetik 's egészen elnyelik. E' miatt eledelökül leginkább mezei növények, főleg pedig kalászos fűneműek' (*plantae graminaceae*) magvai rendelvek.

A' *pacsirták* egy közép, összekötő nem, t. i. a' *pusztályok* (*Phileremos*) által a' *sarkantus sármányokba* (*Pletrophanes*), ezek pedig a' *valóságos sármányokba* mennek át (*Emberizae*). A' *sármányok*' orra már úgy van kívül belül alkotva, hogy azzal képesek a' polyvás, hártvás tokokba burkolt erősebb magokat is, azokat a' szájpadlás' gumója' segítségével ide 's tova mozgatván, igen könnyen lepolyvázni; sőt a' már erősebb hártával fedett magokat is, teszem a' kender, czirok magokat, a' zabot s. t. efféléket, minden erőltetés nélkül feltörni, lenyelvén annak belét nem pacsirta módra, egy

darabban, de szétzúzva apróbb adatokban. A' sármányláb, kivéve a' sarkantyús sármányokét, mellyek átmenetet képeznek a' pacsirtákhoz, nem szaladásra, hanem csak ülésre, 's az ágakoni fogódzásra alkottaték.

A' sármányok fokenként egy részről *pintyekre* (Fringillae), más részről *pirókokra* mennek át.

A' *pintyek* orra, mint ezek fokenként vagy a' *kupályokhoz*, vagy a' *pirókokhoz* közelednek, szintúgy mindinkább vastagabb, boltoltabb, erősebb, 's természetesen annál alkalmasabb is a' szilárdabb, 's mindig keményebb hüvelyű magokat rögtön feltörni a' nélkül, hogy kénytelen volna ide 's tova mozgatni azokat; míg az a' *kupályoknál* és a' *pirókoknál* annyira erősödik, hogy azzal még a' kökemény cseresznye, kőkeny, szilva s. t. efféle magokat egy szempillantásban képesek összezúzni.

A' magevő madarak' neméhez tartozik még a' *keresztorruak' neme* (Crucirostra; Kreuzschnabel; kriwonos). Valóban úgy látszanék, mintha a' természet akkor, midőn e' madarat képezte, egy kis bakot lött, és czélszerűségéről kevésbé elfelejtkezett volna, afféle rendkívüli, kissé idomtalan, szóval furcsa orrot adván neki. *Es még is nem úgy van!* Ugyanis e' madár' eledelélül a' fenyőfajok' magva van rendelve. De ez kemény tobozokba van erősen elzárva. Hogy e' madár hozzá juthasson, nekie éppen ilyen kulcsra van szüksége. Bevágván t. i. a' keresztorr' alsó orrollójával a' magot fedő toboz' pikkelye' tövébe, felső orrollójával pedig fölülről a' pikkely mögé, a' takaró ez által, mintha valami vésővel eltolatnék, elvágja a' toboztól; minek következtében tisztán marad ott a' *fenyőmag*, mellyet kanálalaku nyelvél fölemel 's begyébe bévon. De szolgálaton kívül is, felette nagy hasznára van e' madárnak az ő keresztorra, *neki sokat kell mászkálnia* egy galyról más galyra, egy tobozról, más tobozra, mi ezen orr' segédelmével könnyebbítetik, mert azzal mint egy kamóval egy tobozról másra föl 's lefelé emelkedhetik vagy ereszkedhetnek, mint a' papagályok.

Már csak az itt láthatólag előhozottakat tapasztalván, meggyőződünk ismét a' felől, hogy a' természet minden részeiben, minden tagjaiban, minden prányáiban csupa czélszerűség; hogy benne nincs ugrás, nincs hézag, nincs hiány; hogy itt mindenütt és mindenben olly összeköttetés, olly öszhangzás, olly tökéletesség látható, melly tökéletes ész, 's igazán mondvá, mindentudó bölcseséget föltételez, melly már csak e' csekélységeknel is szívünket azon méltó bámulatra ragadja el, mellyben egykor ekkép magasztalá a' szent költő (Dávid 104. zsolt.) a' teremő' nagyságát: *Uram! milly nagy a' te bölcseséged és bölcseséges cselekedeted? Nagy dolgaidnak, uram! nincsen száma; dicsőségeddel rakva menny és föld!*

— Végül a' titoknok cisterci tanár *Ihász György*' következő küldeményeit nyújtotta be 's kísérté észrevételeivel: 1. *Batizi András'* *Zsuzsannáját*.

Első eredeti kiadása ismeretlen; előfordul Bornemisza (1583-ki) 's az academia' eddig sehol meg nem ismertetett csonka énekeskönyvében (XVI. száz.). A' beküldött kiadás, Löcse, Brewer Lőrincz 1628, 4r. *egyetlen*. Eltérvén az említett két kiadástól, még czíme szerint is, hihető hogy az eredetinek közvetlen mása. — 2. *Icon vicissitudinis humanae vitae*, historiai versezet; A' iv, czímlap nélkül, a' többi hiányzik. Eddig ismeretlen. Betűi alakja el látszik térti a' löcsei nyomtatásoktól. — *Ilosvai Toldia*. Sándor hoz fel egy 1574-ki kiadást; de azt senki sem látta: lehet hogy a' kelet' éve tévesztette el. Eddig a' legregibb, mellyet előadó ismer. Speiser' pozsonyi kiadása 1746-ból, melly hibás, helyenként hézagos, végén pótlott. A' jelen kiadás Löcse, Brewer Lőrincz, 1629. 4r., 's teljesebb a' pozsonyinnál, de úgy látszik, szinte hézagos. A' példány A' ívének negyedik levele hiányzik. — 4. *Istvánfi Pál' Griseldise*. Kiadásai: Debr. 1574. és Kolosv. 1580. Itt Löcse, Brewer, 1620—29 közt, 4r. becses váriánsokkal. Egyetlen. — 5. *Kákonyi' Cirusa*; iratott 1549. Kiadásai: Debr. 1574. (Kömlös' utánnyomata). Itt: Löcse, 1628. 4r. Becses váriánsokkal. Egyetlen. — 6. *Veres Gáspár: Két nemes ifjak' igaz barátsága*; iratott 1577. Első kiad. Kolosv. 1578. Itt: Löcse, Brewer, 1620—9 közt. A' íve hiányzik. Váriánsokkal. Egyetlen. (Létezik 1676-ki löcsei kiadása is). — 7. *Mesés könyvecske*, melly ujonnan megékesített rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel. Mostan némethből magyarra fordítottatott. Löcse, Brewer, 1629. 4r. Egyetlen. — 8. *Magyarországnak mostani állapotjáról egy hazája szerető igaz magyar embernek tanácslása* (1621? 1622—27?). Eddigi egyetlen példányából, melly a' bécsi udvari könyvtárban van, kiadták Píringer és Thewrewk (Pozsony, 1838). Itt csonka. — 9. *Actiones Scholasticae Gymnasiorum Papensis et Újheliensis s. cand. et exempti ord. S. Pauli primi er. conscriptae per Melch. Tancz eiusd. s. ord. Professum. Quinque Eccl. 1766. 4r. Kézirat. Ezen érdekes kötet tartalma: 1. Pál, szomorujáték 3 végezésben (felvonásban), magyar nyelven, énekekkel. 2. *Omnia vincit Amor*. Hósi színmű 5 felv. deák nyelven, prosában. 3. Egy magyar *Intermezzo* 3 felv. énekekkel. 4. *Bakhus*, mythologiai színmű 3 végezésb., magyar ny., énekekkel. 5. *József*, bibliai színmű 3 végezésb. versekben. Mind ezek, az utolsó darab' hián, 1761. és 1765-ben a' pálosok' pápai és ujhelyi középiskolaiban a' tanuló ifjak' által el is játszottak, 's érdekes adalékok a' múlt századbeli iskolai magyar dramaturgiához.*

KIR. M. TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT.

A' kir. magyar természettudományi társulatnak folyó hó 7-kén 's folytatólag 12-én, kir. biztos t. cz. *Gamperl Alajos* úr jelenlétében tartott tisztújító gyűlésében, a' következők végeztek:

Első elnök *Dr. Bugát Pál* távollétében, másodelnök *Szőnyi Pál* előadván a' társulat múlt évi munkálkodását, kiemelte különösen az Évkönyv 2-dik füzetének megjelenését, mellyben a' társulat kis gyűléseiben felolvasott, 's honunk ismertetésére szolgáló több igen érdekes értekezletek foglaltatnak. Megemlítette, miszerint a' társulat gyűjteményei, több érdemes tagok ajándokai által gyarapodtak; fájdalommal érintvén egyszersmind, hogy több a' halál által elragadott érdemes tagjait veszté el ezen év alatt a' társulat.

A' pénztár állapota számba vétetvén, úgy találtatott: hogy a' múlt évi kiadások levonásával van jelenleg pénztári készlet 175 pft. 30 kr.; van a' takarékpénztárban letéve 650 pft.; melyből 450 pft. a' *Schuster*-alapítvány több évekről összegyűlt kamatja; az alapítónál még fizetellen külevő kamat pedig 401 pft. 30 krt. tesz.

Rendes tagoknak választattak: *Dr. Semmelweis Ignác*z, rókus-kórházi osztályi főorvos, és *Tóth István* okleveles gyógyszerész, 's kir. egyetemi vegytani segéd.

Ezek után másodelnök *Szőnyi Pál*, az alapszabályok értelmében, az összes hivatali kar nevében leköszönvén, 's első elnök *Dr. Bugát Pálnak* is leköszönő levele — melyben magát jövőre, mint a' társulat közemberét kívánja tekintetni — felolvastatván, az így megürült állomásokra a' választások következő eredménnyel történtek.

— Első elnöknek választott *Szőnyi Pál*; másodelnöknek *Dr. Kovács Sebestyén Endre*; első titoknak *Takács János*; második titoknak *Haumann László*; gyűjteményörnek *Pauer Lipót*; pénztárnoknak *Jármay Gusztáv*; választmányi tagoknak *Arnstein József*, *Dr. Balogh Pál*, *Dorner József*, *Gerendai József*, *Kovács Gyula*, *Lenhossék József*, *Molnár János*, *Nendtvich Károly*, *Petényi Salamon*, *Pecz Vilmos*, *Semmelweis Ignác*z és *Szabó József*; szaki jegyzőknek *Gönczi Pál* és *Virnau János*.

Az évi tagdíjt illetőleg jövőre a' helybeli és vidéki tagok közt különbség tétetvén, megállítatott: hogy a' helybeli rendes és tankedvelő tagok, mint eddig, úgy ezután is 6 pftot; a' vidékiek ellenben ezentúl csak 3 pftot fizessenek évi tagdíjban, azonban úgy a' helybeli — mint a' vidéki fizető tagoknak az ezután kiadandó Évkönyvekből egy-egy ingyen füzet adassék.

Meghatározatott Pestbuda vidékének természettudományi helyiratát adni, 's az e' célzati munkálás végett, honunk minden természettudósait, illő tiszteletdíj ajánlása mellett hirlapilag felkérni.

A' társulat volt első elnökét *Dr. Bugát Pált*, ki a' társulatnak nagy részben teremője, alapítója, 's folytonosan fáradhatlan buzgalmu, áldozatkész hivatalnoka volt, érdemei elisméréseül pártoló tagsági czímmel és oklevéllel tisztelte meg.

* * *

A' kir. magyar természettudományi társulat folyó hó 12-kén tartott közgyűlésében meghatározta: Pestbuda vidékének lehetőleg kimerítő természettudományi helyiratát adni. Melyben a' vidék állat-, növény- és ásványtani, föld- és őslénytani leírása, nevezetesebb sziklanemei és gyógyvizei vegybontása foglaltassék.

Jelesen: az állattani leírásban fordítassék különös figyelem a' vidék jellemzőbb természeti sajátságaira.

A' növénytani leírásban adassanak elő ezen vidék virányzatának földrajzi felosztása, 's jellemző sajátságai. Számláltassanak elő a' nyilván-nöszök közül különösebben azok, melyek eddig vagy hiá-

nyosan, vagy talán épen nincsenek leírva. Dolgoztassék ki a' lopva-nőszők eddig hiányzó leírása.

A' föld- és öslénytani leírásban adassanak elő a' vidéken találtató föld-, érc- és sziklanemek. Számláltassanak fel az ezek között rejlő állat- és növénymaradványok; különös tekintettel azokra, mely-lyek e' vidéket jellemzik.

Ezen korszerű és terjedelmes munka azonban, csak is minden ezen tanokkal eddig is foglalkodott szaktudósok egyesített közremű-ködése által levén, — a' tudomány jelen kívánatainak megfelelőleg — kivihető; ez okból felhívja ezennel a' társulat mindazon termé-szettudós honfiakat, kik Pestbuda vidékének természettudományi helyiratára, akár az egyes tudományi szakokban, akár a' szakok külön alosztályaiban közre munkálni kívánnak: szíveskedjenek szán-dékukat a' jövő julius' hó' 1-eig társulati elnök t. cz. Szönyi Pál ur-ral írásban tudatni, pontosan kijelölvé azon szakot, vagy a' szak-nak azon alosztályát, melyet a' helyiratban kidolgozni szándéko-znak. — Midőn az erre megbízott választmány a' munkát az ajánl-kozók közt felosztván, saját nézetei iránti némi tájékoztatásul uta-sítással is szolgáland.

A' munkálatok beküldésére határidőül jövő 1852-dik év május 15-ke van kitűzve.

A' társulat a' munkálatokat sajátaiul tartandja meg, 's illő tisz-teletdíjjal jutalmazandja.

A' kir. magyar természettudományi társulat megbízásából.

Takács János, s. k.
társulati titoknok.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, JAN. 18. 1851.

(A' nyelvtudományi osztály' részére.)

Nméli. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklote alatt

Jelen az osztályból: Balogh és Szemere r., Hunfalvy és Reguly lev. tt. —
Más osztályokból: Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Györy, Jerney, Kállay, Kiss K.,
Szilasy, Vállas rr. tt. — Bertha, Lukács, Pauler, Walther, Wenzel lt. tt. — Toldy
Ferencz titoknok.

HUNFALVY PÁL lt.

nyelvészeti nagy tennivalóinkról bevezetőleg értekezvén, egyszersmind a' finn
népek' régiségeit ismertette meg. Előadása egész terjedelmében ez.

A' nyelvészet Európában mind tágabb tágabb körökben balad
tenger anyagának elfoglalásában és tudomány-nyerte kincsül oda
állításában, hol az öntudatos emberi szellem magát egészen vissza-
tükrözöttten szemlélni fogja. 'S a' szellem' nyilatkozásainak ha leg-
becsesebbjei nem, bizonyára becsesebbjei közé tartozók a' nyelvek,
mint a' mellyek a' szellem' természetét 's utóbb annak tetőzött mun-
kálkodását a' gondolatok' birodalmában viselik magukon.

A' nyelvészet az újabb Európában — 's előbb és egyebütt alig
lehet szó nyelvészetről — első tárgyl az úgynevezett két tudós
nyelvet és irodalmat tette, a' hellént és a' római. A' tudománynak
tisztá érdekeltetésén kívül, melly szinte csak később, 's mindig csak
néhány kevés avatottnak keblében nyilatkozik, a' tudós nyelvekre 's
azok' irodalmára különösen a' műveltség, az izlés, hogy úgy mond-
jam, az emberség' (humanismus) saját érdekei vonták a' művelőket.
Mínthogy pedig ez érdekek bizonyosan első: azért is azon nyelvek
és irodalmak lesznek mindig tárgyai a' művelődő és megújuló embe-
riségnek. 'S a' *philologia*, melly tágabb fogalmú mint a' nyelvészet,
de kényesebb válogatású is ennél, a' classicus nemzetek' nyelveit,
viszonyait, művészetét, tudományát, állami és magán életét min-
dig előszeretettel fogja ölelni.

A' hellén és római tanulmányok után a' nyelvészet az akkor
még *keleti*, most szorosabb megkülönböztelés miatt úgy nevezett
sémi nyelvekre és azok' irodalmaira fordult, különösen a' *héber és arab*

nyelvekére. A' tudománynak tiszta érdekelletésén kívül az elsőre a' keresztyén hit és egyház' történetei vonták a' művelőket, miért is héber nyelvészet a' régibb időkben is divatozott, teljes tudomány-nyá azonban szinte csak az újabb korban fejtett; az arabra meg különösen az arab nemzet' jelentősége, mint hitalapító, tudományt őrző, terjesztő és művelőé, végre mint a' föld' nagy részét ismer-tető, fordítá a' figyelmet, annál is inkább, hogy földirati terjedt-ségre nézve majdnem első helyen áll mai napig.

A' múlt század' folytatában a' nyelvészet' köreihez új nagy kör járult, a' *hindú nemzetek' nyelvei és irodalmi*. A' tudománynak tiszta érdekelletésén kívül itt is külön érdekek ösztönözték a' műve-lőket. Angliában a' hódítók' érdeke; ott és Németországban nyelvi rokonság, mely a' germán és tudós nyelveket a' szanszkrit és perzsa nyelvekkel köti össze, 'stb. Ez és hasonló érdekek vonják már a' tudomány' éber figyelmét és fogláló vágyát az országult emberiség' legrégibb és szinte legnagyobb feléhez, a' *Sina* birodalom' embri-ségéhez. De mintha oda inkább szárazon mint tengeren lehetne el-jutni; úgy rémlik előttem, hogy az úgynevezett mongolság és ta-társág nem rossz kulcsot nyújtand egykor a' zárkozott szellem' meg-nyitására.

Most már a' tudománynak tiszta érdeke az emberi nyelvekre általában fordítja a' bölcselő' figyelmet, mely előtt a' *karaibok'* és *káferek'* nyelvei, mivel emberek' szólamai, olly nevezetesekek, mint más mivelt nemzetekéi.

Azonban különösen a' három említett nagy nyelvészeti körön kívül még egy más nyílik az európai tudomány előtt, 's ez az *ural-altaji nyelvcsalád' köre*, melynek tudományos vizsgálatásai felette nagy, ha nem is legnagyobb földirati térre utasítanak. Egyik tagja ugyan, a' *török nyelv*, már rég azon tanulásnak tárgya, mely ha-szonra tekint: mert az ozmanok' birodalma eleinte mint félelmes, utóbb 's kivált jelenben mint örököt-hagyó tartja ébren az európai országlatot.

A' tudománynak tiszta érdekelletésén felül, mi különös érdek vonhatja a' figyelmet és fáradságot ezen említett nyelvcsaládra is?

Ázsia nekünk Európaiaknak minden esetre ős hazánk; különö-sen Közép-Ázsiának fensíkjai méltán nevezettek népek' bölcsőinek. A' Kaukasz és a' Kaspi-tenger szükségkép elhatározzák, hogy az Ázsiából indult népsergek a' Fekete-tengerhez vagy délfelől vagy éjszakfelől lépjenek Európába. Mely népvándorlásokra a' régi görög kor tudott emlékezni, azok a' Fekete-tengerhez délfelől jöttek Eu-rópába: az *ind Kaukasz* vagy *Paropamisus*, és az *igazi Kauka-zus* a' Fekete és Kaspi-tengerek között, teszik éjszaki határát azon földnek, melyen a' *sémi* és *ariai-ind* nemzetek keletkeztek, 's hon-nan azok nyugat felé Európába vagy Európáig jöttek. — Mely nép-vándorlásokra a' keresztyén európai kor tud emlékezni, azok, egye-

dül a' törökök' kivételével, a' Fekete-tenger' éjszaki részeiből jöttek Európába, tehát földirati viszonyoknál fogva is Közép-Ázsiának fensíkjain kerekedtek fel. Ezeket már délre az említett *Paropamisus* a' sémi és ariai nemzetek, a' *Himalaja* az ind nemzetek, a' *Küenlun* vagy *Kulkun* hegyek a' tibeti ősnépektől, melyekhez a' sinaiak is tartoznak, választják el; az *Altaji* hegysor talám ezen nagy terjedésű földeknek *Ararátja*.

Az ural-altaji nyelvek' tanulása, 's az azokon beszélt vagy még beszélő népek' történetei oda vezetik az érdekelt vizsgálat, hol még aránylag legtöbb homály ködlik az emberiség' történeteinek nagy titkán, melly a' középkort kezdő népvándorlások, valamint Elő-, Dél- és Közép-Ázsia' változásainak okát rejtí magában. Az emberiség' kultúrtörténeteinek legnagyobb része itt egy csomóba gyűl; az érdek tehát, melly a' nyelvészetet ezen nagy körének elfoglalására is ösztönzi, valóban tetemes.

Ezen érdek volt indítója *Schlözer* előtt és után mindazon történelmi vizsgálatoknak, melyek Európa' éjszaki és Ázsiának középföldi és éjszaki tartományait és őslakosait tárgyalták, 's mellyben hazánk' tudósai is többé kevesbbé részt vettek. Azon vizsgálatok inkább csak megsejtették, mintsem tudományos meggyőződést alapítottak arról, hogy ott messze terjedő rokonság köti össze az egymástól legtávolabb lakó nemzeteket. A' történelmi vizsgálatok tehát a' szükséges útbaigazítást és felvilágosítást a' nyelvésztől várván, erre fordul az érdek' egész súlya; és ha nem csalatkozom, e' század' elmúlt felében tűnt az ural-altaji nyelvcsalád azon igénynyel a' tudomány elé, hogy most őt illessék a' nyelvészet' újabban teendő foglalásai.

Minden európai nemzet azon helyhez képest, mellyet az igazán európai életben tart, osztozik minden tudományos fáradságban, ennél fogva a' nyelvészetben is. A' magyar nemzet okvetlenül köteles részvényesnek beállani azon munkálkodásba, melly a' classicus és a' sémi nyelveket és irodalmakat tűzi ki tárggyul, ha részt akar venni az emberi szellem' folytonos megújulásában, mellyet a' classicus tanulmányokból merít, 's azon történelmi és kedélyi sajátságban, melly a' keresztyén nemzeteket jellemzi, 's melly, — hacsak az igazán keresztyén szellem el nem alszik, minél fogva külső fegygyé merevednék — halhatlanokká is teszi. Azonban e' munkálkodásban a' vezérséget mások foglalták el, kik a' múlt századokban többet akartak és tudtak a' szellemi munka' birodalmában tenni: a' mi kötelességünk itt a' vezérek' útmutatása mellett azon lenni, hogy mentől hamarabb és mentől teljesebben az említett források számunkra is nyitva álljanak; mert a' szellem' eszméi abban még a' nap' sugáraitól is különböznek, miszerint ha ezek a' sűtköző sokaság által legkevesebbet sem vesztenek éltető melegökből, a' szellem' eszméi a' részvevő sokaság' arányában még erősödnek és hatályosabbá is lesznek.

'S azért — bár nem olly szoros kötelességből is — osztoznunk kell a' nyelvészet' harmadik körét illető munkában, melly az ind-ariai nemzetek' nyelveit és irodalmait tárgyazza. Örvendek, hogy e' testületben, melly szinte látatlanul működik, van már képesség figyelemmel és részvétellel kísérni az európai tudományosság' képviselőinek munkálkodását e' téren is.

Am az ural-altaji nyelvészeti körrel, mellynek annyi történelmi homályt kell felderíteni, — 's a' felderítés egyik faja, ha történelmi bizonyosságra hozatik, hogy felderítés lehetetlen — azon negyedik körével a' nyelvészetnek mi magyarok egészen másképp vagyunk: *itt a' vezérséget nekünk kell megragadnunk*, ha tudományos működésünk a' legnagyobb szégyent, *tehetlenség feletti szégyent*, nem akar vallani! Valamint a' Kaspi-tenger' mellékei azon kapuk, mellyen Közép- és Éjszaki-Ázsiából Európába jöttek a' nemzetek: azonkép legyen a' magyar tudomány e' tekintetben kapú, mellyen az európai szellem' vizsgálatai Közép-Ázsiába kalauzoltassanak! 'S miért illet bennünket itt a' kalauzolás?

Minden húzamosabb és nagyobb munka, melly' nemzedékek által tétethetik meg csak, bizonyos egymásutánban foly, mellyet előbb az esetiség, utóbb talám belátás szabnak ki: mert a' tárgy' kényszerűsége hamar megéreztetni magát.

Schott' értekezésében „Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht“, mellyet a' berlini academiában 1847-nek tizenegyedhavában olvasott, azon nemzetek, mellyek' nyelveiről itt szó van, így osztályoztatnak. A' finn-tatár nemzetek az *Altaji* hegységen keletkeztek, 's onnan négy fő ágban terjedeztek *Tunguziában*, az *Altaji* és *Kuenlün* hegyek közti fensíkon, *Éjszaki-Ázsiában* 's *Kelet-Éjszaki Európában*; 's e' négy fő ág volna: a' *tunguz*, *mogol*, *töröktatár*, és *csúd* vagy *finn*, melly utóbbihoz a' *magyar nemzet* tartoznék. Ezen ágak' nyelvei között, Schott szerint, különbség van tökélyre nézve, miszerint alsó fokon állana a' *mandsu* nyelv, testvére a' *tunguz* több életet mutatna; tökélyesb volna a' *mogol* nyelv; ezt követnék, vagy inkább felülmulnák a' *török-tatár* nyelvek; végre legtökélyesbek volnának a' *finn* nyelvek, különösen a' szorosan vett *finn* vagy *szuome* és a' *magyar* nyelvek.

A' *Reguly-Albumban*, mellyet mindnyájan ismerünk, akadémiai titkár *Toldy* úr, tagtársunk *Reguly* úr' előadása szerint, hat osztályra teszi az ural-altaji nyelveket, úgymint *mandsu*, *mogol*, *török-tatár*, *szamojéd*, *finn* és *magyar* nyelvekre.

A' kétféle osztályozás, mert az elsőben a' szamojéd, továbbá a' finn és magyar nyelvek nem állanak mint külön osztálytagok, sejteti velünk, hogy még ott setét vidékek vannak, legalább előttem

setétek: azért inkább is tájékozásul, mint tudományos bizonyosság' eredményeül hoztattak itt elő.

Schott még más oldalról is jellemzi azon nemzeteket. A' *mandsúk* Sinaországban uralkodnak, 's közülök több császár dicsőségre tett szert: de szellemileg ők hódítottak meg. Azonban Keleti-Szibériában szabadabban lehel rokonaik' szelleme, 's a' tungúzok közt dalosok volnának, kik hősmondákat énekelnek.

A' *mogolokat* mint rettentő hódítókat ismeri az ó világ' mind keleti mind nyugati része. Ők szellemi tekintetben sem utolsók. *Csingisz-khán*¹⁾ híres törvénykönyve, *Jasza*, idegen példány nélkül dolgoztatott ki. De a' *mogolokat* a' tibeti papurságon kívül az országlati kényuralom rontotta; ők szomorú példái most annak, mire képes az önkény a' legerősebb nemzeteket is vinni!

A' *török-tatórok* több nagy hódítót nemzetek mint bár mely más népek. Ott van *Timur*, ott a' *Nagymogolok*, *Hindusztan* urai, a' *szeldsukok*, az *ozman szultánok*! *Baber szultán*, *Hindusztan* meghódítója, mint *Julius Caesar*, hadjáratait írta le. De mind ezen hódítók nem értek költőt, ki nagy tetteiket halhatlan szellemi műben megénekelte volna.

A' negyedik ághoz tartozó nemzetek közül csak a' *magyarok* tűnnek elő mint hadakozók; a' *finnek*, jöllehet a' svéd és orosz seregek' esatáiban legnagyobb bátorságot és halálmegvetést tanúsítottak, mint önálló hadakozók nem ismeretesek. Annál erősebb náluk a' képzelem, 's nekik igazán van népköltészetök.

A' *húnok* iránt eddig a' külföldi tudomány' nincs még tisztában. Némellyek őket a' finn-magyar ághoz számítják: mások ezt tagadják, miután elegendő biztos adatok' hiában e' kérdést eldönteni nem lehetne. Mi tudjuk, hogy honi évkönyveink minden vélemény-ozlás nélkül őket a' magyarok' eleinek tartják, mire bizonyosan történelmi mondák szolgáltatnak okot. Azért a' magyar hősmonda már e' tekintetből érdemel lehető nagy figyelmet. Azonkívül szorgalmas történeti buváraink' nyomozásai biztos sikert ígérnek: mert fájdalom eddigi tudomásunk szerint nem lehetnek a' húnok nyelvészeti tanulmányoknak tárgyai!

Minthogy nekünk minlátásunk után kell indulnunk, 's mintudásunk szerint itélnünk, ideiglen felhagyunk azzal, hogy mindjárt az egész mezőt akarnók belátni 's át-meg elfoglalni. A' magyar nyelvészeti nyomozás nem indulhat ki másunнан mint hazulról és a' legismeretesebből; munkálkodását történelmi uton is az újkorral kezdje 's úgy menjen hátrafelé, ne megfordítva.

¹⁾ *Bálintfi Balázs* I. *Rákóczy György*' követe, Brodról írt levelében 1637. mindig így írja: *tatárhám*. Ő az illetőkkel közlekedvén alkalmasint sem szokatlant sem helytelen nem írt. Lásd: *Rejtelmes levelek I. Rákóczy György*' korából.

'S ezen renddel, melyet egyedül természetesnek találok, úgy hiszem, a' legújabb kornak érdeke is megegyez.

A' német tudósságot a' finn buzgó hazafiak' dolgozatai, melyek által nemzetök' nyelvi és költészeti birtokát megismertették, nagy mértékben tevék figyelmessé. *Rúnók*, mint a' finn nyelvben a' dalok nevezetnek, a' múlt században is fordítottak svédre és németre: de a' finn népköltészet még is csak e' század' első felében jutott általános ismeretre, miben a' *Finn társaság'* (Suomalainen seura) érdeme becslésre méltó. 'S *Lönnrot Illés* kiadta Helsingforsban 1835. a' finn eposzt, melynek dalait nagyobb részint *Kareliában* és *Olonechen* szedte össze. E' gyűjtemény nagy részvétet gerjesztett azon nép és nyelv iránt, mely ilyen dalokat teremtett. Lönnrot így nevezte gyűjteményét: *Kalevala, taikka vanhoja Karjalan runoja, Suomen Kansan muinosista ajoista*, Kalewala, vagy Karjala (tartomány) régi dalai a' szuome nép' hajdani idejéből.

Grimm Jakob híres német nyelvész ismertette azt meg a' német tudós világgal *Hoefer A.* „Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache“ című folyóirata' első füzetében, 1845-ben. — „Hier sprudelt nun, szól Grimm többi közt, wenn irgendwo, lauterer Epos in einfacher und desto mächtigerer Darstellung, ein Reichthum unerhörter und wieder mit andern bekannten zusammentreffender Mythen, Bilder und Ausdrücke; ich will besonders hervorheben ein reges inniges Naturgefühl, wie es fast nur in indischen Gedichten angetroffen wird.“

Megvallom, az említett füzetet olvasván, 's finn nyelvtant kissé forgatván, kedvetlenség borúlt belsőmre. *Sajnovics* és *Révai* óta meglehetősen sokat beszéltek a' mieink a' magyar, finn és lapp nyelvek' rokonságairól: de annyi sok nyilatkozó 's itélni bátorkodó közt nem volt egysem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának vagy épen ítéletének tárgya vala.

Ujabb időben *Gabelentz*, *Schott*, *Grimm* és más külföldiek minden különös, annál kevesebb parancsoló érdek nélkül, csupán a' tudományos szellem' sugallatai által ébresztve, már évek óta tanulnak, nyomoznak, sejtenek, látnak sőt ítélnék: mikor nálunk csak egyetlen ifjú találkozik, inkább ösztönileg hajtvá, mint tudományos szándék' következtében előkészítve, ki az annyiak által ítélet alá vont, de tanulásra nem méltatott nyelv-vidéket bejárni merészkedett.

Valamint a' finn nyelv iránt ébredt az idegenek' figyelme: úgy honunk' szomorú történetei költöttek azokban a' magyar nyelv iránt érdeket. Nehezen csalatkozom hát, midőn állítom, hogy azon rend, mellyben nyelvészeti tanulmányaink induljanak, a' jelen kor' érdekével is megegyez; *édes honi nyelvünk és a' finn nyelv azon tárgy, melly az ural-altaji nyelvek' tanulásában mint első ajánlkozik.*

Egyébiránt nyelvkincsünk' tudományos értelmezése, össze-

gyűjtése, rendezése, minél pedig most alig lehet kegyeletesebb dolgunk, annyira megkívánja a' rokon nyelvek' tanulását, hogy azt bár semmi európai érdek nem ajánlaná is, mentől előbb szükséges volna nálunk keletbe hozni. Azért nekünk a' finn nyelven kívül mindjárt a' törököt is kell segédül fogadnunk, mert nyelvünk a' finn nyelvekhez tartozván egyik oldalával a' török-tatár nyelveket érinti, minél fogva a' finn és török-tatár nemzetek közt a' magyar mint összefoglaló tűnik elő. S nem kell arra mély buvárlás, hogy meggyőződünk, miszerint mind addig, míg nyelvtudásaink a' finn és török nyelveket nem tanuladják, sem nyelvtani sem szótári könyveink nem fognak a' nyelvészeti kívánsatoknak megfelelni; meg kell győződünk, hogy magyar nyelvtudós nem lehet, ki a' rokon nyelvekben nem jártas *).

*) Hogy igazán vannak nyelvünkben előforduló esetek, melyek a' rokon nyelvek' tudása nélkül meg nem fejthetők, ím egy példa. A' Tatrosi másolatban Márk evangalista' 15. és Lukács evang. 23. fejezetében *késa*, *késás*, *késaság* szók találtatnak, a' Vulgata *seditio*, *seditionus* szavainak értelmezésére. A' *Magyar Nyelvremlékek* III. kötete' 315 lapján magyarázatul mondatik: „Szelepcsényi György 1642. januar. 30. tudósításában a' törökökhöz viselt követségéről olvasom: Meminisse me vidisse prope Constantinopolim *Kissegrías*, sive *praedones* turcas, — mi a' török nyelvben szóról szóra: *Beutelschneidert* jelent, így a' *késa* csakugyan a' *kés* származéka leszen, s eredeti értelmé: *vagdalkozás*.“ — Elsietett magyarázás! A' *kés* szó az említett Codexben *késnek* íratik, mint a' magyarázó tudta, *késa* pedig és származékai ékezett *é*-vel fordulnak elő, melly a' Codexben igen gyakran *i* helyett áll. Továbbá, *kés*-nek származékai az illető nyelvek' általános törvényénél fogva nem a, hanem *e* hangzóval képeztetnének: ellenben a' magyarázandó szókban a' képzők *a* betűsök; elég ok a' kétkedésre, hogy tán a' *kés* vagy *kés* szó nem gyökér szava a' *késa*, *késás*, *késaság* szókban.

Törökben *kesz*-gyökérszó tesz vágni, s ez bizonyosan igeszava a' magyar *kés* v. *kés* névszónak. De a' török *kesz* is *vékony* hangú mint a' magyar *kés*; tehát minden származékai *e*, *ö* vagy *ü* hangzóval lesznek. Továbbá *kesz*, vágni, igének névszava *keszidsi* vágó, nem *kiszedsi*, mit Szelepcsényi füle hallhatott. De *kiszah* tesz törökül erszényt, zacskót, *kiszadsi*, vagy az *élif* betű *he* betűre változván, *kiszedsi* tesz erszényárust. Már ha a' magyar régi szó *zsiványt* akar jelenteni, akkor az a' török *kiszah* szóval egyez. De én azt tartom inkább *gyilkost*, *lábadót* jelent, mit úgy az eredeti görög, mint a' Vulgata és a' többi magyar fordítások fejeznek ki, miért is hajlandó vagyok még nyílt kérdésnek hagyni az illető

De nem csak nyelvünk' tudományos mivelődése kívánja meg a' finn és török nyelvek' tudását, hanem a' nemzetünk' őskora felett sürüdő homály is csak így oszlattathatik el, ha a' rokon nyelvek' és — a' mennyiben vannak — azok' irodalmi' segítségével fonalat szerzünk, mellyen hátra felé menve, a' byzantinus és arab írók' tanúságait megérthessük és méltathassuk.

'S midőn azt tesszük, nem lebbentjük-e fel a' fátyolt, melly az emberiség' történeteinek azon részét rejti el, hol, mint mondtuk, annyi sok történelmi szál fut egy csomóba össze? 'S tehetjük-e azt a' nélkül, hogy utat készítsünk a' külföldi tudósságnak is oda, hová mintegy rajtunk keresztül mehessen csak? A' mit saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab előnkbe, azt az európai tudomány némileg szívességtől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!

Azonban a' munka sok főt és kezet vesz igénybe, azért nekem is juthat benne rész, mellyre alkalmas lehetek. 'S a' tisztelt osztály' figyelmét ezennel több rendbeli előadásra kérem ki magamnak. Most a' finn népek' hajdani költözéséről, hitéről és költészetéről kívánok csak röviden olvasni, hogy ezzel is a' roppant nagy térnek egy kis tartományára mintegy rálépjünk; azután egyszer a' *nyelvi hasonlítás' elveiről* 's utóbb a' *magyar- finn és török nyelvek' műveltéről*, ha mindjárt hosszabban is, legyen szabad értekeznem. *Reguly* barátom, kinek szívessége és útmutatása nélkül nem volnék képes az említett tárgyakba kezdeni, sokkal inkább és nagyobbakkal van elfoglalva, mint hogy arra érjen, mit én, és minden másunk, ki dolgozni szeret, végezhetünk. A' munka oly nagy, hogy csak lehető sok osztozkodó által vitethetik sikerrel véghez.

Mit a' finnekről akarok olvasni, azt *Kainonen' finn történetéből* vettem és fordítottam, az pedig *Lönnrot*-tól származik. Mert *Kainonen* az előszóban (esipuhet *) értesíti az olvasót, hogy *Lönnrot* *Mehiläinen* **) nevű havi folyóiratában kívánt ilyen történetet adni, de sok egyébbel el levén foglalva, őt kérte meg reá, neki segítséget is adván. E' szerint az, mit itt olvasni fogok, *Lönnrot*' tollából került legnagyobb részint. Az említett könyv 1840-ben nyomatott *Helsingforsban* ezen cím alatt: *Suomen historia, koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä* (Szuome ország' historiája, kíséreltül előadva rövid szerkezetben). „Itt adatik, így kezdi az előszó, a' Szuome' szeretett lakosainak az első kísérlet, melly saját nyelv-

szók' magyarázatát, bizonyos levén, hogy *kés*, *kész* szókkal nem rokonok, 's hogy a' *kiszah* szó gyilkost és lázadót nem jelent.

*) *Esi* = elő, *puhun* = fuvok és beszélek; *puhet* = beszéd.

**) *Mesi* és *mehi* = méz; *mehiläinen* = méh.

vökön honunk' régi történeteit kissé hosszabb rendben előadja. "A' ezímlapon pedig áll e' gyönyörű finn példabeszéd, melyet mutatványul érdemes közölni:

Jumalalla onnen ohjat,
luojalla lykyn awaimet,
waan ei kateen kainalossa,
pahansuowan sormen päässä.

Istennél a' szerencse' fékei,
teremtőnél a' sors' kulcsai:
nem az irigynek hóna alatt,
nem rosszszívűnek ujjá' hegyén.

E' fordításom által részint a' finn népekről némi tudósítást származtatok ide, mely mint finn forrásból eredő, kettős érdekel bírhathat előttünk, részint a' finn írók' nézetét közös ősi világunkról, de kivált azok' egyediségét, bár nagyon kis példában mutatom be. A' hallgató emlékezzék, hogy Finnországba tételük által, 's hogy a' „mi” szó finnekre vonatkozik.

A. A' finnek' eredete, lakhelyei és költözése éjszak felé.

„Közép- és Keleti-Ázsiából sok nemzet indult és költözött nyugat felé. Utjokban, mint az eset magával hozta, elhímlének: de még évezredek múlva is mutatják nyomait a' közös eredetnek. Ázsiának ilyen őslakói gyanánt említetnek a' *húnok*, *avarok*, *magyarok*, *törökök*, más nemzetekkel együtt; köztök a' *szuome* (finn) népek is, melyek kétségen kívül a' magyarok' rokonai.

Az tudva van, hogy a' *finn* népek' ősei, sok évszázaddal megváltak' születése előtt az Ural' hegyétől keletre laktak, mely Európa és Ázsia közt hosszában elnyúlik, egyiket a' másiktól elválasztván. A' mostani *Szuome* vagy Finnországtól, kelet-déli irányban, sok száz mérföldnyire, Ázsia' nyugati vidékein, az *Ural* és *Himalaja* hegységek közt, az *Ob* és *Szír* folyamok' eredetei körül és mentőkben, ott valának széles lakhelyei a' *hún* nevű népeknek, melyek' utódjai, és rokonai a' későbbi korok' *húnjai*, *magyarjai*, és *szuomei*,¹⁾ vagy *finnei*.

Megváltak' születése után a' *szuomalain*-ok vagy finnek külön indultak meg 's mozdultak éjszak felé, más népek által szorítva. Él-

¹⁾ A' finn nyelv *lainen*, *läinen* képző által származtat szokat, melyek országra 'stb-re vonatkozót vagy tartozót jelentenek. Így *Szuome* annyi mint Finnország, *Szuomalainen* annyi mint finn (lakos, nyelv 'stb); *Szuomalainen kieli* finn nyelv, mintegy: *Szuomalain nyelv*. *Karja* jelent marhát; *Karjala* annyi mint marhát tápláló ország; innen *Karjalainen*=lakosa, nyelve 'stb *Karjalaországnak*, melyet az idegenek *Kareliának* neveztek. Ha itt ott finn végzetű szót, különösen ország- és népnevet, használunk, nézze el az olvasó.

tek az után egy ideig az Ural hegység keleti oldalain, a' *Volga* és *Káma* folyók mentében. Onnan ismét kimozdultak nyugat és éjszak felé, míg a' negyedik század végével megváltónk születése után mostani földjökre látszanak érkezni.

Hogy ki lakott itt a' szuomalainok jötte előtt, arról még nincs biztos tudásunk: jóllehet felőle már régen sokat vitatkoztak. Annyi bizonyos, hogy a' *Szuome-* vagy *Finnország* partjain éltek emberek, kiket *jútoknak* ¹⁾ neveztek: de az nem tudatik még, milly nép voltak a' jútok. Többsnyire a' finn nép rokonainak vélik: azonban e' vélemény ellen a' régi tudósításokban több körülmény találtatik, melyekből inkább lehet következtetni, hogy a' jútok rokonai voltak azon népnek, mely a' tengeren túl nyugat felé lakott. A' finn regékből is kitetszik, hogy voltak itt emberek a' szuomalain-ok előtt, kikkel ezek ellenségeskedésben éltek. Talám *hiszi*, *wuorenwäki*, *jutasz* és más nevéek voltak ²⁾. Azon helynevekből is, melyek az országban szerte találtatnak, mint *Hiden wesi* (Hiszi vize), *Hiden kangas* (Hiszi dombja), s hasonlókból következtetik, hogy eme' helyeken *Hiszi nép* lakott.

De úgy látszik, a' finnek idejötté előtt az ország többnyire miveletlen vala, kivéven a' tenger partjait, melyeken emberek laktak. Mert ha az ország' belső részein találtattak volna lakosok, hihető, nem engedték volna háború nélkül által lakhelyeiket a' finneknek: de olly háborúnak sem népünk' regéiben, sem más tudósításban legkisebb híre sincs. Sőt tudomás szerint, azután is sokáig volt még állandó lakosok nélkül az ország' belseje, kivéven hogy itt-ott halászok és vadászok' kunyhói találtattak.

Éjszakra való költözésök alatt, mert folytonosan nem mentek, a' szuomalain-ok ideiglen Orosz- és Poroszországokban is laktak. Ezen ott rövidebb hosszabb ideigleni laktokról még találtatnak nyomok szerte a' *Kaspi-tengertől* a' *Jeges-tengerig*.

Már az ősidőben, úgy látszik, két népközségre váltak, *lappalain-ok* és *szuomalain-ok* (lappok és finnek) községére, kik között mostanában nyelv, szokás és élet' tekintetében nagy különbség van. A' szuomalainok vagy finnek szorosabb jelentésben ismét két csapatra osztottak, *hämäläin-ek* és *karjalainok* (tavasziak és kareliak) csapattjára. Az elsőb nyugat felé, az utolsób kelet felé tartottak és éltek.

Idő jártával éjszak felé nyomultokban a' *lappok* mindig megelőzték a' *finneket*, kik amazokat követve terjengének nyugatra és keletre, hol nekik az Ural hegység tett gátat. Ekkép a' *hämäläin-ek*

¹⁾ A' *finnek* a' dánokat híjják most *jútoknak*.

²⁾ Ezen nevek most mind *káromló* szavak. *Hiszi* tesz ördögöt, vad állatot; *hito* vagy *hitola* annyi, mint ördög' lakása, pokol; *Wuoren wäki* annyi mint hegy' népe, *Hiszi*' népe: innen „*mene hitolaan*“ annyi, mint: menj pokolba; „*mene wuoreen*“ annyi, mint: menj az ördög' hegyére. *Jutasz* gonosz embert jelent; esetiesen *zsídot* is tesz.

(*Hämet* tartományról, melyet a' svédek *Tavasztland*nak hínak) a' Szuome, vagy Finn-tenger keleti tartományain, az úgynevezett *Livó* és *Viró* földön (melyet a' svédek *Lifland* és *Esztland*nak neveznek); továbbá ugyan azon tengernek északi oldalán, egész a' *Botniai*-tengerig telepedtek. Nagyobb kiterjedésben laktak, mint most a' *Hämet* tartomány terjed. — Kelet felől, mint már mondatott, a' karjalainok foglaltak földet a' *Dvina* folyóig és *Jeges-tengerig*. Onnan azután majdnem egész szélőkben nyugat felé fordultak, úgy hogy a' *Néra* folyóhoz és a' *Finn-tengerhez* északra estek, ez által a' *virólainokat* (esztiak) a' *hämäläinektől* elválasztván. Sőt egy részők még feljebb nyúlt, *Kainun* tartományig és a' lapp partokig. Így lehet tehát csak megérteni, hogy a' *hämäläinek* északról és keletről szorultak a' karjalainok közé.

Ezen két nagyobb népesapaton kívül, melyek Finnországban és annak szélein letelepedtek, Oroszországban más kisebb népközségek is eredtek a' szuomalainoktól. Illyenek az *inkeriläinek* és *iszoriläinek* *Inkeri* földön (Ingemanland), a' *viroläinek* és *livoläinek* (esztiak és liflandiak) a' *Viró* és *Livó* földön; a' *permiek* és *szürjenek* Permiában; *cseremiszek*, *csuvaszok*, *mordvinok* a' Volga' mellékein; a' *rogulok* az Uralhegység mind két oldalain; a' *rotjákok*, *osztyákok* Sziberiában 'stb.

Mind ezen finn népségek közt a' *permiek* híresedtek leginkább el. A' *Dvina*' mentében, a' Volga és Káma folyók' eredetétől a' Fehértengerig lakván, déli határos népekkel kereskedést űztek, 's ez által meggazdagodtak. Indiából és egyéb ázsiai földekről, mint most is lehet látni, a' nagy kereskedelmi út a' Káspi-tenger' partjaitól Bolgár városokba a' Volga' mentében, onnan *Perm* tartományon keresztül a' tengerig ment, hol skandinaviai hajók várták az árukat. Ezen kereskedés nemcsak meggazdagítá, hanem csinosítá is a' permieket az akkori időnek minden más finn népei felett. 'S a' permiek' életének és kincseinek nagy híre volt nem csak északon, hanem a' görögök közt Konstantinápolyban, sőt Arábiában és Perzsiában is.

A' finnek, mint már mondatott, *Szuomeországra* jöttek után két csapatra, *hämäläinekre* és *karjalainokra* osztottak, kiknek nyelvök' járásában világos a' különbség, jóllehet nem olyan, hogy egymást könnyen ne érthetnék. A' *hämäläinek*' nyelve ismét, minden finn nyelvjárások közül, legtöbbet hasonlít a' *virólainok*' nyelvéhez. Ezek svédül (mint többször mondatott) *eszteknek*, valamint a' *hämäläinek* most is néha *tavasztneknek*, sok régi könyvben *tav-eszteknek* neveztetnek. *Tav* szó az iszlendi nyelvben mocsáros, vizes földet jelent, *häm* szó (honnan *Hämet*, *hämeen* tartomány-név) a' viró nyelvben is azt teszi. Legelőbb azon tavasziak, kik *Abo* (finnül *Turku*, *turun* = vásár) körül laktak, neveztettek *szuomalainoknak*: mint-hogy pedig Abóból indult meg a' tartományoknak országosítása, e' név lassanként az egész országra terjesztetett ki.

A' *karjalainok* éjszokról és keletről határolják a' *hämäläineket*. A' két népcsoport közt a' föld sokáig maradt műveletlenül, vagy csak költözködő *lappok* birták. Utóbb ezek vagy kiszorítottak, vagy a' finnekkal elegyedtek össze. Az éjszaki karjalainok *Kainu* (Cajana) helységtől *kainalainok* néven ismeretesek. Az nevezetes, hogy az Oroszország' éjszaki vidékein lakó *karjalainok* nem értik a' *szuome* szót, 's hogy a' finneket nem hívják *szuomalainoknak*, hanem *svédeknek* (ruotszalaioknak). De magokat karjalainok' néven hívják, néha dísznévvel *kalevainoknak* is."

Félbe szakasztjuk itt *Kainonent* kis körültekintés végett.

A' nyugat-éjszaki finnek volnának szélesebb jelentésben a' *lappok*, és a' *finnek*. Ez utóbbiak neveztetnek most mind *szuomalainoknak*, 's állanak két csapatból: *hämäläin* és *karjalainokból*.

A' *hämäläinek*' elszakadt testvérei (nekünk) a' Finn-tengeren innen lakó *virolainok* vagy *esztiek*. Ezek' nyelve a' revali és dorpai nyelvjárásokban divatozik leginkább.

A' karjalainok éjszakon *kainulainok*, keleten (t. i. Finnország-hoz) csak *karjalainok* néven neveztetnek.

A' lappok hívják magokat *samalet*, vagy *szabmalet* névvel, 's földjöket *Szame*, vagy *Szabménak*. A' Szame és Szuome szavak' atyafisága szembe tűnik. A' finn megveti a' lappot, úgy látszik, haddan félt is tőle, mert *büvésznek* nevezi, *lappi* bűvészt jelentvén finnül, p. o. *on koko lappi* = ő egész bűbajos mester. A' *szuome* szóból lett *szuomalain* (finnül *suomalainen*, többesben *suomalaiset*); a' *szabme* vagy *same* szóból lett *samalet*; világos az atyafiság.

De mit tesz a' *Suome* szó? *Suo* mocsárt jelent, mint törökül szű, vagy szűj = víz. Feltetsző, hogy már *Tacitus* (de Germania, cap. 46.) *fenn* népet tud nevezni, mellyről így ír: „*Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus; sola in sagittis spes*“ 'stb, 's mint költő végzi: „*sed beatius arbitrantur, quam ingemere agris, inlaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare: securi adversus homines, securi adversus deos rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset.*“ — *Fen* az angol 's hihető más germán nyelvben is mocsárt jelent. Látluk, hogy a' svédek *esztieknek* (keleti lakosok) nevezték a' tengeren túl, nekik egyszersmind *kelet* felé, lakókat. A' finnek' egy része tehát nekik *esztiek*; de más része *tavasziak* (*tavesztiek*, mocsárokon lakó keletiek). A' *tavasziak* hívják magokat *hämäläineknek*; *häm* szó tenne az *eszt* nyelvben mocsárt; *tav* szó tenne meg az iszlandi, tehát régi skandináv, nyelvben mocsárt (melly *tav* szó meglepőleg egyez meg a magyar *tó*, *tava* szóval): tehát *fen*, *häm*, *tav* szók mind azt mutatnák, hogy a' lako-

sok, kikről szó van, tavas, vagy mocsáros földjokről kapták sőt adták is magoknak a' nevet. 'S e' véleményben vannak legtöbben.

A' finn nyelvből okoskodva, úgy látszik, mintha *suo* = mocsár szótól nem származnék vagy származhatnék *Suome* szó. Mert *ma*, *me* képző nem járul névszóhoz, hanem igeszóhoz. Innen *suon* (szánni, odaszánni, nem irigyleni, kívánni) szóból lesz *suoma*, mely kívánatost jelent: de soha nem *suo* szóból. Innen, azt hiszem, a' *Suome* szó, mellyel a' nyugati finnek országukat nevezték, történetesen hasonlítván *Suo* szóhoz, szolgáltatott alkalmat az említett nevek alkotására. Egyébiránt Tacitus' „fenni“ szava eredhetett szintúgy a' *fen* = mocsár, mint *vönn*, *ronn* (Wonne) szótól, miután a' finn költészetben a' hősök' hazája *Väinölä* (kéjország) szóval is neveztetik, *väinö* annyit jelentvén, mint *kéj*.

Hogy más nemzetek neveinél is hasonló ellenzetekre jut a' szószármaztatás, mutatja a' *slav* szó, mellyet (ha jól írom) *slawa* = gloria, és *sklav* = rabszolga, eredetre vihetni. Pedig a' byzantinusoknál *σκλαβοι* gyakran fordul elő; nálunk is mindig *Sclavonia* volt Tótország.

E' félbeszakadás után, mellynek egyedüli czélja, óvatosságra inteni a' szószármaztatókat, visszatérünk *Kainonen'* előadásához.

B. A' finnek' hajdani hitéről és költészetéről.

„A' finnek' pogány hite és istentisztelete főleg *Permiában* ért teljesebb külalakot. Nem tudunk semmit más finn népnél találatott *bátrányról*, mint volt *Permiában*. A' *Drina* folyó' egyik éjszaki szigetében a' *Jumala'* (isten) képenek külön szentelt helye volt, 's körülte magas kerítés, mellyet éjjel nappal őriztek. Az elhaltak' kincseiből fél, harmad vagy kisebb rész oda vitetett, 's nagy veremben tétetett le. Szerencsésen befejezett utazás, 's hihetőleg más szerencsés esetek után is szinte hordtak ajándékot *Jumalának*. Messzibb lakó finnek is, úgy tartják, néha néha meglátogatták eme' nagy szentséget, 's egyúttal keréskedést gyakorlottak a' permiekkal, mi ezek' hatalmát szinte szaporítá. Volt is mindig ezen *Jumala* szentség a' skandináviai tengerkalózok' eszében, kik ennek megrablásából hírt nevet 's azon felül még kincseket is vártak.

Általában pedig a' finneknek már a' legrégibb időben volt ismeretök egy legfelsőbb lényről, mellyet ők tiszteltek, 's *Jumalának* nevezték. Ez a' felhők felett lakott, 's nem alázta le magát a' földi dolgok' igazgatására, mellyek' gondját külön, öالاتta levő, lények által viseltette. Csak igen nyomos esetben nyúlt maga az igazgatáshoz. Mivel pedig azon alsóbb igazgatók, mellyek földben, vízben, levegőben 'stb laktak, szintén közönségesen *Jumalat* (többsége a' *jumala* szónak) voltak: azért a' felső istent *Fő-jumala*, *Menynyei jumala* néven különböztették meg. 'S mert őt a' többieknél öre-

gebbnek vénebbnek is tarták, azért hitták *Ukko*-nak ¹⁾, *Isä*-nek ²⁾, *Taata*-nak (atyának). Felhőkből küldé vagy teremte a' szelet, esőt, villámot hol javára, hol kárára az embereknek. Tőle kértek jó termést 's azért a' tavaszi vetés után az ő esészejéből (ukon malja) ittak, mitől jó sikert reménylettek. A' tengeren járók jó időt, a' vadászok meg azt kérték tőle, hogy arany buzogányával felerje a' vadakat 's hajtsa elejökbe. Néha könyörögtek neki, hogy a' rozszakarókat, bűvészeket, irigyeket 'stb., nyilaival (jumalan nuoli, isten nyilai) ejtse el. 'S valamikor csak imádkoztak kisebb istenekhez, az *Ukko*t sem mellőzték el, mert nála volt mindenben a' fő hatalom.

A' kisebb istenek külön külön igazgatással bírtak. *Ahti* víznek atyja, *Wellamo* víznek anyja (weden isäntä, weden emäntä); *Tapió* erdők' királya; *Miritär*, és *Hongatar* erdőnek anyja; *Tellerwo* Tapiónak leánya; *Maanhaltiat* (földistenei) *Noronneiti* (csermely' lányai) és *Köyry* a' marhának és termésnek viselték gondját; *Lempi* a' házassági szerencsének istene; azután *Kuutarok* ³⁾, *Päiwätäre*k, *Otawatarok*, és más *Fähdetäre*k (a' hold, nap, gönczöl és más csilagok' lányai); *Tuuletarek*, *Ilmatarok*, *Etelätäre*k, *Luonnotarek*, *Kukatarok*, *Runotarek*, *Kanteletarek* (szél, levegő, dél, természet, virág, dal, lant vagy hárfa leányai)'s más hasonlók, kiknek foglalkozását többnyire a' név jelenti. Általában nem volt semmi nagy vagy kis dolog a' világon, mellynek a' régi finnek' hite szerint saját gondviselője közel ne volt volna.

Szükség is volt illy közellevő örökre, mert gonosz lények is találtattak, mellyek részéről szüntelen lehetett kártól és veszedelemtől tartani. Illyen volt kívált *Lempo* és *Piru*, kik helyett utóbb *Hiszi* és *Jutasz* lettek talám nevei a' gonoszoknak. *Perkele*, úgy látszik, csak névváltozása *Pirunak*; *Perkele* „ördög“ jelentésben fogadtatott be az új hitbe mint *Jumala* „isten“ jelentésben.

De *Jumala* névvel tiszteltettek gyakran elődeinknél *Väinämöinen*, *Ilmarinen* 's mások, kik, úgy látszik, eleinte közönséges emberek voltak, 's utóbb, vagy tudományuk vagy egyéb erényök miatt hasonlítottak istenekhez.

Väinämöinen szerencsés volt ütközetben, hatalmas sok tudományban, 's úgy látszik, a' finneknek alkotmányt vagy törvényeket szerzett. Ő találta fel a' lantot (kantelet), mellyen úgy zenélt, hogy

¹⁾ *Ukko*, ukon tesz öreget, és férjet; azután mintegy istenatyát. Ma is: *ukko pauhaa* = mennydörög, az öreg dörög. *Akka*, *akan* = öreg asszony, feleség. Nyelvünkben *ükö*m, *ükö*d Párizspápai szerint *proavia*; *ükö*dnek *üki* atavia 'stb., csak a' nőnemre maradt meg.

²⁾ *Isä* annyi mint atya, mellynek *äiti* = anya felel meg. A' híres halotti beszédben: „terumteve eleve miv isemucut adamut.“ *Isä* = *ise*.

³⁾ Ezen következő szók' eredtek töbzből, mint *kuu* = hó, hold, *mensis* és *luna* értelmében, és *tar* képzőből, melly leányt jelent; tehát *kuutar* = hold leánya. — *Luonnotar* természet' leánya volt szinte három, mint a parkák, innen „kolme luonnotarta“ = három természet' leánya.

minden, a' mi erdön, légben vagy vízben élt, őt hallgatni ment; a' levegőnek leányai, az erdőnek és víznek anyjai örvendve hallgatták az új lant' kedvességét. Väinämöinen is a' zenén annyira megindult, hogy zenélés közben bogyónál öregebb könnyecsek gördültek szeméből. — A' runókban általában *deréknak* és *vénnek* (wakaa ja wanh) hivatik.

Ilmarinen híres lett kovács tudományáról, melyben hozzá fogható nem volt senki. Ő volt az, ki a' finneket a' vassal bánni's azt kovácsolni tanította. Väinämöinen-nek sokszor nagy segítségére volt ütközetben, útban és egyebütt.

A' világ' teremtetését illetőleg, több régi runóban regélik, hogy a' világ *tojásból* lett; még pedig a' héja' felső részéből lett az ég, alsó részéből a' föld, székéből a' nap, fehéréből a' hold, 's többi derebjeiből a' csillagok. E' tojás alatt elődeink talám azon idomtalan ősananyagot képzeltek magoknak, melyből isten a' világot teremté, 's melyet a' szentírás *ürességnek* nevez. De azt hitték, hogy a' föld legrégibb, hogy utána a' tűz lett, a' *vas* pedig még a' tűz után következett. Kezdetben a' föld vízzel volt borítva, melyből domb emelkedett száraz földnek, 's ezen nőtt fáva az első fűz. — A' runók nagy tüzet is emlegetnek, melyben az egész föld égni fog, kivéve a' legmagasabb hegyek' csucsait. Az első tűz az égből jött; az első emberek öntermetteknek mondatnak, a' nélkül hogy bővebb tudósítás adatnék előtünésökről. Azonkívül legtöbb dolgok' eredetét beszélük el a' runók, bár, hihető, nem úgy többé mint első tudomás szerint költetett.

A' jövendő életről is volt az első finneknek homályos ismeretök. *Tuonela*, vagy *Maanala* volt azon helynek neve, hová az elhunytak jutnak. Ez *Tuoni* folyón túl vala, melyen áteveztek a'holtak. *Tuoni*, vagy *Maanalainen* ¹⁾ igazgata azon helyen, 's körüljárva gyűjté a' halottakat. Ki ezen útjában vele nem találkozott, azt nehezen vette fel többé. — Midőn Väinämöinen egyszer maga fejétől indult Maanalába, Tuoni szorosan kikérdezte az okot, melyért jönné. 'S megtudván azt, vas hálót eresztett a' folyóba, nehogy Väinämöinen uszás közben visszafordulna: mert kit Tuoni egyszer bebocsát, nem szívesen eresztí vissza. — Egyébíránt az életet Tuonelában közel olyannak hitték, milyen volt az itteni, ámbár minden tekintetben könnyebbnek. De büntetést vagy jutalmat nem igen képzeltek ott egyebet, mint hogy a' roszak ott még rosszabbúl, a' jók pedig jobban fognak élni, bár együtt mindnyájan. Mert a' két külön névből, *Tuonela* és *Maanala*, nem lehet világosan következtetni, hogy az elhunytak' számára két külön lakhely volt.

De Maanalától és Tuonelától különbözött *Kalmisztó*, melyben

¹⁾ Maa-föld, *Maanala* = alvilág, inkább föld' alja; *maanalainen* földalatti; mint pää = fej, pääalainen = fejalj, párna.

külön igazgató *Kalma* (halotti szag, holttestemek) a' tetemeket tartá gondja alatt. Mert midőn halálozásban a' testtől elvált a' lélek, ez magában, vagy valami új testféle öltözetben indult Tuonelába, nem előbbi testével, mely is Kalmának adatott által.

Ezen rövid előadásból a' hajdani hit' fő tárgyairól látni lehet, hogy a' finnek' már akkor is vallottak valami fő istent, ki más alsóbb igazgatók által viseltette gondját a' világnak. De azt is képzelték, hogy ember hathat rájok ezen alsóbb istenekre, kiket azért néha áldozattal és fogadással, néha kemény szavakkal és fenyegetéssel igyekeztek meghajtani.

A' régi finnek hitéről és más életviszonyairól ismeretet a' *finn runókból* merítünk, melyek időnkig megmaradtak. Ezen runókat most is éneklék, kivált karjalainok-lakta helyeken. Van pedig három féle runó: *regelő runó* (tarina-runo), *büvésZRúnó* (loihtu-runo), és *dal* (laulu). Mindenikből, de kivált a' regelő és büvész runókból méríthetni annyi mennyi tudást a' hajdani életéről. A' runók' eredete' idejét szorosan nem határozhatjuk meg, hanem hihető: némelyek közülök ezer évnél régiebbek, 's legnagyobb részök támadt még, mielőtt a' keresztyén hit az országban elterjedt. Az is kitetszik belőlök, hogy midőn a' runók keletkeztek, a' karjalainok már elváltak vala a' hámáláinektől, de még szűkebb helyen laktak mint azután vagy jelenben. Mert ha ezen runók a' finnek' két csapatra oszlása előtt támadtak volna, Väinämöinen, Ilmarinen 's a' többiek, kikről azokban emlegetés van, más finneknél is tudott nevek volnának: ha pedig azután támadtak volna, mikor a' karjalainok már jelen terjedésben laktak, úgy köztök az egyes runók nem volnának egyetemesen ismeretések.

Kainonen' előadásához még következőket ragasztunk:

A' regék, melyeket *Lönnrot* Kalewala cím alatt kiadott, mint hallottuk, a' karjalainoknál énekeltetnek; arra is emlékezünk, hogy ezek magokat *kalevainok*nak nevezik.

Kalewa tesz óriást; azon hősök vagy félistenek, kiket a' runók énekelnek, *Kalewa fiai'* (Kalewan pojat). *Kalewa* szó többször előfordúl a' finn nyelvben; *kalewan-tulet* = kalewa' tüzei, vagy *kalewan walkiat* = kalewan' világlásai, annyit tesz mint őszi villámlás. *Kalewan miekka* = kalewan' kardja, annyi mint Orion' öve, egy csillagzat. *Kalewala* óriások hazája, vagy Finnország.

Grimm Jakab kissé belebocsátkozik a' regék' személyinek magyarázásába. Szerinte a' finn óriások nemesebben tűnnek elő, mint a' német éjszaki hitregék' óriásai, kik az istenek' ellenei: holott a' finn óriások isten' fiai, 's a' lappok' ellenei. Őket leginkább üldözi *Louhi* hatalmas nő. *Louhi* név két szóból származhatik, vagy *louhet* névszóból, mely kövekkel borított mezőt jelent, vagy *louhin* ige-

szóból, mely *hasitani*-t tesz. *Louhi* tehát a' kösziklás éjszaki földnek, a' lappok' földének, istenasszonya. Ennélfogva *Louhi* a' lappok' érdekét, *Väinämöinen* és társai, kik *Kalewa'* fiai, 's azért *Kalewala'* lakosai, a' finnek' érdekeit képviselik.

Väinämöinen, Grimm szerint, mintegy azon személy, mely a' helléneknél *ἔρως*, a' régi németeknél *Wunse*, a' hinduknál *Káma*. Szuome vagy Finnország *Väinölän*ek is neveztetik. *Väinämöinen* nem ifjú, hanem bölcs, azért *wakaa ja wanha*, derék és öreg, ki magáról mondhatja, hogy a' világenderemtésénél

„voltam én harmad magammal,“
olinma miessä kolmentena.

Ilmarinen (ilma = levegő, lég) a' légnek istene, ki mindig *seppo* kovács. Megkérdezettvén, hol tanulta művészetét, úgy felel:

„Soká néztem a' teremtő' száját (képét)
Szakállát jeles Jumalának.“
Kauhan katsoin luojan suuhun,
Partahan jalon Jumalan.

Lemmikäinen harmadik fő személy a' regékben, neveztetik *kauka-mieli*, messze elméjűnek, messzire gondolkodónak. Ő mindig mosolygó, vig fiú, „lieto poika.“ Ha *Väinämöinen* a' föld' istene, úgy *Ilmarinen* a' levegőé, és *Lemmikäinen* a' tengeré.

De a' kovács szó még többre nyújt alkalmat; mit azonban nem azért hozok fel, mintha a' történelmi összeköttetés már bizonyos volna, hanem csak figyelmeztetésül.

Seppo vagy *seppä* ¹⁾ kovácsot 's azután egy szóval művészt jelent; így *runo-seppä* = verselő, verset csináló. A' vas nagy szerepet játszik az emberiség' történeteiben, a' kovácsolás azért nagy művészet; azt minden monda, különösen a' finn regék is, világosan előtűnteti.

Istenről is mondja egy finn példabeszéd, melyet *Gottlund* Otawájának első kötetében levő „Suomalaisia sananlaskuja ja wertauspuheita“ = szuomalain szövejtések (példabeszédek) és hasonlító mondatokból jegyzek ide:

„Ei ole seppée selwempätä
taitawampoo takojata,
Kuin on taivahan takoja,
Kaiken luonnon kalkuttaja.“
Nincs művész ügyesebb,
nincs tudósabb kovács,
mint a' mennynek kovácsa
minden lény' kalapácsolója.

A' kovácsolás olly becsben állott, hogy isten' teremő működését is kovácsolásnak nevezték.

¹⁾ A' finn nyelvben nincs s mássalhangzó, hanem csak sz; azért ott minden s úgy ejtessék mint a' magyar nyelvben az sz.

Ujabb vizsgálatok mind az Ural- mind az Altaji hegyekben régi bánya-művekre találunk, melyeket a mai lakosok emlékezetében maradt mondanak szerint, hajdan *csudok* műveltek. Valljon, a nélkül hogy itt néprajzi fogalmat akarnánk meghatározni — valljon a *Finnnek*, kiket az orosz népek nyugaton is *csudoknak* neveznek, találta-e fel Közép-Ázsiában és Keleti-Europában a bányászatot, különösen a vassal való bánást?

Herodotusz' idejében a Fekete-tenger' éjszakkeleti mellékein lakó hellének Ázsiának belső tartományaiából vették az aranyat, melyben az Altaji hegyek a legújabb fölfedezések szerint nagyon bővülködnek, — 's ott vannak régi bányaművek. Herodotusz, IV. könyvében hosszan értekezvén a sküthákról, annak 13-dik és követk. fejezeteiben bizonyos *Arisztees*ről beszél, ki az *iszedónok*nál (kelet felé lakó skütha népnél) volt, kiken túl az *arimaszpok*, félszemű emberek, 's még azokon túl az *aranyörző grif* madarak laknak. Ezen Ariszteesz, a miket az iszedónoknál hallott, versekbe foglalta; de ő nemcsak beszélt csudálatosokról, hanem maga is csudálatos volt. „Elmondom, így beszél Herodotusz, mit róla Prokonnézusban és Küzikonban hallottam. Ariszteesz nem vala senkinél alább a városban. Egy nap bemenvén egy kalló műhelybe Prokonnézusban, ott hirtelen meghalt. A kallós bezárván műhelyét, azt jelenteni ment a holt' rokonainak. Elterjedvén már híre a városban, hogy Ariszteesz meghalt, íme találkozik küzikoni ember, ki annak ellenemondott, mert ép akkor érkezvén Artakia városból, azt állítgatá, hogy útjában Ariszteeszszel találkozott, ki Küzikonba ment, 's hogy vele beszélgetett is; 's azt ő erősen vitatá, hogy így volna. De a rokonok, minden szükségest magokkal vivén, hogy a halottat felvehessék, a műhelyhez mentek. Kinyittatván a ház, Ariszteesz sem halva sem élve nincs ott. Ezután hét év múlva előtűnt ő Prokonnézusban, 's megírta azon költeményt, melyet most is *arimaszpínak* neveznek a hellének. Befejezvén a költeményt másodszer tűnt el. — Ezt beszélék róla azon városok' emberei.“ Tehát a csudálatos országról csuda-emberek tudtak csak hírt!

'S a csudálatos országról később is keringenek mondanak.

A mi *Névtelenünk*, mint tudva van, első fejezetében skütha országot írván le, azt mondja többi között: „Ab orientali vero parte vicinae Scythiae fuerunt gentes Gog et Magog, quos *inclusit Magnus Alexander*.“ Többet nem mond az el vagy berekesztett gentes-ről.

De az orosz évkönyv-író *Nestor* a *palóczo*król vagy *palovczok*ról beszélvén, kik 1096-ban *Kievet* megrohanták és felgyujtották, „Izmaélnak ezen átkozott ivadékanak“ eredetét adja elő. Származnak ők, mint mondja, *Edzer*' pusztájából kelet és éjszak között. Van pedig négy törzsök: *turkman*-ok, *bessenyők*, *törökök*, és *palóczo*k (Scherer régibb német fordításában: Torkmenen, Pe-

tschenegen, Torken und Polowzer). Tudniillik Izmaélnak tizenkét fia volt, kiktől a' négy törzsök származik. Mert a' többi nyolcz törzsköt Macedoniai Sándor hegyek közé rekesztette, honnan a' világ' végén ismét elé fognak jönni. „Ezt, folytatja a' barát, így adom elő, mint azt nekem négy évvel ez előtt novgorodi ember, Gura Tigorovics, elbeszélte. Elküldtem, úgymonda ő, szolgálmat Pecsorára, kinek lakosai Novgorodnak adót fizetnek. El is ment oda, 's azután Jugoriába. A' jugoriaiak vad nép, 's határosai a' szamojédoknak. Ők ezt mondták szolgáltnak: Rendkívüli csodát fedeztünk fel, melyről az előtt mitsem tudtunk; mert csak három éve, hogy felfedeztük. Lukomoriába vezető úton hegyek vannak, melyek tetői égbe látszanak nyúlni. Azon hegyek közt irtózatosságot és kiabálást lehet hallani; ott emberek vannak, kik a' hegyekben vágják, mintha utakat akarnának keresztül vágni. Ha az ember nekik vasat ad, legyen az kés vagy fejsze, ködmenbört adnak érte. De az út, mely azon hegyekre vezet, sok mélység és völgy-szorulat miatt járhatatlan, 's mert minden teli van hóval és erdővel. Ezért nem juthatunk mindig hozzájuk. — De én feleltem Gurának: Ezek azon emberek, kiket Sándor, Macedoniai czár, berekesztett, mint *Methodius Patriarka* róluk tudósít.“

S mi különös! Hasonló mondták keleten is forogtak. *Abulgaszi* (lásd Schlözer: Allgemeine Nordische Geschichte, 400 lap) beszéli, hogy a' mogulok, kik négyszáz évig nem láttattak, *vashegy' megolvasztása* után ismét előtűntek, mely történet emlékezetét ők azután évenként megünnepelték, vasat tüzesítvén meg, melyre az első útést a' khán tette, kit a' többi nagyok követtek. E' *kovács-ünnepet* úgy magyarázzák a' történetírók, hogy *Irgonekon* hegyben találták fel a' vasolvasztást, mert *irgon* vasat jelentene, nem ugyan a' mai *mogol*, hanem a' keleti *finn* nyelvekben.

Ismétlem, az említett mondták közt nem tudok történeti összeköttetést látni; de igen is látom a' mondták' hasonlatosságát, miszerint hegyek közé eltűnt vagy elrekesztett emberek a' bányászok és kovácsok; látom a' különösséget, hogy az altaji lakosoknak tulajdoníttatik a' vassal bányásznak feltalálása. A' legújabb utazó is, ki az altaji vidéket bejárta, *Tchihatcheff* (Voyage scientifique dans l'Ajtaï oriental) mindenütt talált nyomokra egy eltűnt népről, melyet a' szózhagyomány *csúdnak* nevez. E' népnek tulajdonítják azon nagy kiterjedésű romokat is, melyeket a' *kirgizek Ablakit* — *palotának* neveznek.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JAN. 20. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Fogarasy, Győry, Horváth C., Jerney, Kiss K., Szemere, Szilasy, Vallas rr. tt. — Bertha, Csatszó, Hunfalvy, Karvassy, Lukács, Pauler, Reguly, Repicky, Szőnyi, gr. Teleki Domokos, Walther, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Közzé tétetett Kubinyi Ágoston tiszt. tag és nemz. muzeumi igazgatónak m. é. dec. 31. költ levele, ugyan annak az academia általi felszólíttatása' folytán a' cs. k. helytartó tanács' ideigl. főnökéhez muzeumi könyvek' otthoni használatra kiadása végett (v. ö. a' CCCXXIX lapot) intézett fölterjesztésével's a' reá felsőbb helyről érkezett válaszszal együtt. Örömmel értesült az academia ez irományokból, hogy t. tagja, áthatva a' muzeumi könyvtár' gyümölcsözését eddig tetemesen megszorító 1836-ki országos végzés' káros voltától, melly szerint a' könyvtárnok könyvek' és kéziratoknak otthonra kikölcsönzésétől el volt tiltva: az említett academiai felszólítástól alkalmat vett a' könyvkikölcsönzési engedélynek nem csak az academiától kitűzött egyedi esetre, hanem egyelőre minden academiciusokra és egyetemi tanárookra kiterjesztve megadását lelkesen szorgalmazni. A' minek csakugyan azon kedvező eredménye lett, hogy a' helytartósági főnök úrnak m. é. dec. 28. költ leiratához képest, hogy az „Egyetlenek" és a' pompapéldányok' kivételével minden tudományos munka otthoni használatra kiadhatatik, és pedig addig, míg a' könyvtár teljesen rendezve's nagyobb személyzettel ellátva lenne, csak az academia' tagjainak, tanároknak's más bizodalmat érdemlő tudósoknak, az igazgatónak mindenkor külön engedvénye's adandó térítvény's jegyzőkönyvi bejegyzés mellett. Az ülés kérte az elnököt, hogy Kubinyi Ágoston tiszt. tagot az ügy' lelkes pártolásaért az academia' köszönetéről értesítené.

— Reguly Antal lev. tag jelentette, hogy e' napokban Pozsonyban egy napot töltvén, szerencsés volt az elnök úr ő exja' megbízásából a' Mária-tartománybeli ferencziek' főnökétől kieszközölni, hogy a' tisztelt provinciaális úr az érsekújvári klostromi könyvtár' három magyar codexét az academiának hazafiúilag felajánlja. Kettő ezek közül a' titoknok azonnal be is mutatott, t. i. 1. a' Kinizsiné-féle imakönyvet 1513-ból, mellyet a' rend' szívességéből az academia a' Régi M. Nyelvemlékek' II. kötetében már ki is adatott; 2. egy vegyes egyházi tartalmu folio-codexet 1530—1-ből, mellyet a' titoknok szóval bővebben megismertetett. A' harmadik codex, t. i. egy 1531-ki apáczai imakönyv, legközelebb fog megküldetni. Az ülés teljes becsé szerint méltányolván a' tisztelt rendfőnök, P. Golessényi Pantaleo' hazafiúi indulatát, kérte az elnököt, hogy a' becses ajándékok' megköszönése mellett, az academia' valamennyi kiadásaiából (a' mennyiben még vannak példányaink) egyet egyet viszont kedveskedésül küldetne meg. Mind a' három codex' belső tábláján feljegyzendő az ajándékozó szerzet' hazafi tette; a' folio-codex pedig ezentúl „Érsekújvári codex" néven levén őrizendő.

— Döbrentei Gábor rt. indítványára Lányi Károly lt. felszólíttatni rendeltetett, hogy az általa bejelentett *Clarissa szűzek' szabályait* tartalmazó 1513. körüli magyar kézirat' lemásoltatását igyekeznék az academia' számára megkésztetni.

— Valentinelli József, a' velencei sz. Márk könyvtára' igazgatója' levele olvastatott, melly mellett Rawdon Brown angol tudós' részéről beküldvén e' munkát: *Itinerario di Marin Sanuto per la Terraferma veneziana nell' anno 1483.* (Padova, 1847. 4r.), közli egyszersmind a' keze alatti könyvtár' Magyarországot illető kézíratai' lajstromát, melly a' történettudományi osztálynak adatott ki a' lemásolandó darabok' kijegyzése végett.

— A' könyvtár' számára a' titoknok benyújtotta: 1. Az academiai „Helyesírás és Szóragozás" most megjelent kilenczedik kiadása' egy példányát. 2.

Repicky János lttól: *Gyakorlati török nyelvtan, első füzet. Pest, 1851. 4r. 3.
Walther László lttól egy arab alkoránt kéziratban.

KIS GYÜLÉS, FEBR. 1. 1851.

(A' Philosophiai és társadalmi osztályok' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: *Döbrentei, Horváth, Kállay, Szilasy, Szontagh rr. tt. — Bertha, Csatskó, Pauler, Szőnyi lev. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Erdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss Kár., rr. tt. Hunfalvy, Walther, Wargha Ist., Wenzel tt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.*

WENZEL GUSZTÁV lt.

*Küthönich János*ról mint jeles magyar jogtudósról és munkájáról kezdett értekezni, melly előadást befejeztetés után egy tagban fogjuk közölni.

KIS GYÜLÉS, FEBR. 3. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: *Bajza, Czech, Erdy, Jerney, rr. tt. — Walther, Wenzel lev. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Balogh, Bugát, Döbrentei, Fogarasi, Győry, Horváth Cyr., Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Karvasy, Kubinyi Fer., Petényi, Repicky, Szőnyi, gr. Teleki Domokos, Wargha Ist. lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.*

ÉRDY JÁNOS rt.

az óbudai Kis-Czellről értekezett. Az előadás ekképen volt.

Ama' síkság, melly Óbuda fölött a' Duna hosszában terül el, és éjszak felé egész Békásmegyert faluig terjed, az oklevelekben Árpád' völgyének hivatik. Nyugati széleit bortermő halmok foglalják el, mellyeken túl a' szőlők háta mögül kopasz bérczek néznek merőn alá az e' völgyben elomladozott római 's magyar múltkor' emlékeire. A' völgynek alsó, vagy déli torkánál Mátyás' hegye alatt emelkedő dombot egyház és zárda ékesíti, melly Kis-Czell' név alatt ismeretes, hol jelenleg hadastyánok tanyáznak. Elmondom e' szép hely' rövid történetét, melly úgy is a' legkevesebb ismertek közé tartozik.

Azon névtelen pap, ki az öregbik Zichy Istvánnak hamvai fölött Oroszváralt 1693-ban magyar gyászbeszédet mondott, Óbudát e' Zichy István' birtokának állítja, kinek oroszvári sírkövén ¹⁾ nem

¹⁾ LEGE VIATOR. AC LVGE!
 IMMITEM FATORVM LEGEM.

Óbuda, hanem általában a' komáromi jószágok' birtoka tulajdoníttatik. Azt kellene tehát tudnunk : miből állottak a' komáromi jószágok, és miként került azokkal Óbuda Zichy Istvánnak és utódinak birtokába ?

I. Leopold (1657—1705) magyar királynak, Zichy István' részére 1659-ki jul. 30-kán kelt adománylevele így adja elé a' komáromi jószágok' történetét :

A' komáromi vár' urodalmához tartozott összes birtokot II. Mátyás (1608—1619.) magyar király, 1615-ben Reiffenberg János Theodorik komáromi főkapitánynak zálogította el tizenhétezer hatvan krajczáros német forinton, kinek kimúltával e' zálogul lekötött birtok annak örököseire szállott.

És mivel az új komáromi kapitánynak Kollonich Ernesztnek, nem volt e' birtok kiváltásához elegendő pénzereje : ez összes bir-

HIC

CORONA CECIDIT, GENERE, GENIO, GESTIS, IMMORTALIS.

COMES STEPHANVS ZICHY,

PERPETVVS IN VÁSONYKÓ, DIVIN, PALOTA, BONORVM

COMAROMIENSIVM, OROSZVÁR. SZ. MIKLÓS etc.

HAEREDITARIVS DOMINVS.

M. DCXVI. D. VIII. SEPTEMBRIS NATVS

ANNOS MERITIS, AETATEM ANIMO PRAECVRRENS,

IBI IVVENIS HONORES INCEPIT,

VBI ALII DESINVNT :

PROPERE SIMVL ET PROSPERE,

AB ACIE SAGVM, A CVRIA TOGAM,

FERRI ET INGENII ACIE MERITVS

DIGNITATIBVS FECIT DIGNITATEM.

AVLA CAMERARIVM, CONSILIARIVM, REX IANITORVM

REGALIVM MAGISTRVM, TATA SVPREMVVM

CONDAM CAPITANEVM, IAVRINVM

VICE GENERALEM, CAMERA PRAESIDEM, CORONA

CONSERVATOREM,

COMITATVS MOSONIENSIS

SVPREMVVM COMITEM ;

TANDEM GRANDAEVVM

LIBERAE REGIAEQVE CIVIVATES TAVERNICORVM

MAGISTRVM HABVERE.

MAIOR MAIORIBVS SVIS,

STIRPIS CLARITATEM, AMPLIORI CORONAVIT

VERE STEPHANVS ;

QVIA GENERIS GENTISQVE SVAE CORONA

AD IMMORTALITATEM EVOCATVS

VICTOR, DIE PALMARVM MDCXCH. OBIT.

CVIVS NOMINI,

QVOD VNYM A MORTE SPOLIVM EST SVPER,

VITAM, QVAM ACCEPIT,

MOESTVS TANTI PARENTIS FILIVS

ADAMVS, SVPREMVVS COMES MOSONIENSIS,

HOC IN LAPIDE, QVAM POTEST, RESTITVIT.

Matthiae Belii, Notitia Hungariae Novae. Tom. V. 31. g.) et 37.

tokot, II. Ferdinand (1619—1637.) magyar király' jóváhagyása mellett, gróf Eszterházy Miklós nádor váltotta magához, egyik részét Kollonich Ernesztnek engedte ingyen át; a' másik két faluból álló részét pedig a' győri kapitánynak Zichy Pálnak zálogította el szinte tizenhétezer forinton.

Kollonich Erneszt' halála után, birtokát, Eszterházy Miklós nádor' megegyeztével, az utána következett komáromi kapitány Puchaim János Kristóf ¹⁾ foglalta el; a' zálogul lekötött hét falu pedig Zichy Pálról, mint a' nemzékrend mutatja ²⁾, ennek fiára vázsonkői Zichy Istvánra szállott, ki mint 1655-ben a' magyar kir. kamara' elnöke és báró, 1676-ban nevezeték gróffá.

III. Ferdinand (1637—1657) magyar király a' komáromi várnak összes birtokát Puchaim János Kristóf grófnak, komáromi kapitánynak zálogította el: ama' Zichy Istvánnál zálogul lekötött hét falut tizenhétezer forinton; azon részt pedig, melyet a' komáromi kapitányok Eszterházy Miklós nádertől ingyen birtak 37,118. forinton; mennyit Puchaim János Kristóf a' komáromi vár' erősítésére költött.

Puchaim János Kristóf 1657-ben gyermek nélkül halván el, az összes komáromi birtok özvegyénél, Leiningen Polyxena Máriánál maradt 54,118 fiban zálogul lekötve, ki szükségűtől kényszerítve kész volt mind e' zálogos birtokról, mind pedig azon sz. Pál pusztáról és egyéb birtoki jogokról lemondani, melyeket néhai férje 3,400 fton szerzett, ügyekezett is azokat a' rajtok fekvő 57,518 ftnak letétele mellett, az új komáromi kapitánynak Puchaim Adolf Imre grófnak átengedni; de mivel ennek Ausztriában volt birtoka, mellynek javítására és szépítésére úgy is sokat költött: azért az őt illető komáromi birtoknak visszaváltását Zichy Istvánnak engedte olly alkuval oda, hogy Komárom városon kívül, Újfalú, Neszmély, Almás és Sz.-Péter négy falu sz. Pál pusztával Puchaim Adolf Imre grófnak, és általa a' komáromi kapitányságnak birtokában maradjon, úgy mindazáltal, hogy e' kapitányságnak szabadságában ne álljon

¹⁾ Iselin, Historisch- und Geographisches Lexicon. Basel, 1745. fol. III. 1044.

Köhler's Münz-Belustigung. Nürnberg, 1735. 4. VII. 113.

²⁾ Vázsonkői gróf Zichy

Pál, felesége:
Károly Katalin.

Pál	{	I. István, szül. 1616 † 1693. hitese: Baranyai Mária.	{	II. István, hitese: Melith Mária.	{	Péter, szül. 1674 † 1726. I. neje: Drugeth Klára, II. hitese: Bercsényi Zsuzsána. † 1745.	{	Ferencz, 1743—1783 győri püspök. Miklós, szül. 1710 † 1758. neje: Berényi Erzsébet.

azokat jelen, vagy jövőendő szükség' esetében másnak elzálogosítani mint Zichy Istvánnak vagy törvényes utódinak, és pedig azért, hogy idő' haladtával ezek is a' Zichy Istvánnak elzálogosítandó többi komáromi birtokhoz kapcsoltsanak.

Mert a' komáromi várhoz, a' fentebbieken kívül, az 1659-ki oklevelet fogalmazónak hite szerint, tartoztak még: a' Komárom megyei Nagy-Megyer város, valamint Izsap, Ekecs, Nagy-Tany, Ket, Csicsó, Megyercs, Bogya és Szöny helységek, úgy Aszód vagy Kírályföldre, Kecs, Bök, Felső- és Alsó-Aranyos, Füzéktő (Füzítő) és Monostor puszták; továbbá a' Pilis megyei Tök, Budakesz, Óbuda, Sz.-Endre, Bogdán és Tótfalu helységek, nem különben Monostor, Torda, Váczi-Rév, Sz. Péter és Várad pusztahelyek. Mind ezeket, az említett komáromi várhoz tartozó minden egyéb birtoki jogokkal, és azoknak minden néven nevezendő hasznaival I. Leopold (1657—1705) magyar király 1659-ben Zichy Istvánnak és fiágu utódinak örökösen, leányágu ivadékanak pedig visszaválthatólag adományozta, 's 57,518 ftban kötötte le, nem csak vérhatóságot engedvén neki 's utódinak minden föntebb előadott birtokaiban, hanem szabadságot is adván Csicsón, vagy más alkalmas helyen kastélyt építhetni, melly oly ment és szabad legyen, mint maga a' komáromi vár.

Így került Óbuda, az 1686-dik évi visszafoglalás után, Zichy Istvánnak és utódinak birtokába, nem mint virágzó népes hely, hanem mint nagyszerű pusztá rom, és az ide tolongó idegen gyarmatosok' gyűlhelye, kik részint a' régi épületek' omladozott falait javíttatták ki, részint új, jobbadán nád vagy szalma födelű házikókat építettek az Árpádvölgyben eltemetett, vagy mohával benőtt római Aquincum, magyar íróknál Samborja (Sicambria) dűledékeinek köreiből.

Az új földes urak, Zichy grófok, nem sok idő múlva, magoknak csendes lakhelyül kastélyt építettek, és mellette kápolnát emeltek, mellyben nyilvános isteni tisztelet tartaték. Az egykor vendégszerető kastély most is ott áll, a' városház előtti térnek egész oldalát elfoglaló ruházati bizottmány udvarában; de a' kápolnának, melly a' mostani bemenettől jobbra állott, jelenleg már semmi nyoma. Ez emeletes kastély' oszlopos tornáczáról és erkélyéről a' szemközti bércekre és szőlőhegyekre volt a' kilátás; mert a' körötte épített rakhelyek későbbiek, mellyekre csak mintegy 1810-ben raktak emeletet.

Azon egyházat, vagy mint szerényen nevezik kápolnát, melly a' kastély' erkélyével szemközt, a' szőlőhegyek között most is épen áll, egyedül két harangos tornya hiányzik, Zichy Péter építteté 1724-ben, ki e' szent érzelmekre hangoló dombon a' Steyer herczegségi Mária-Czellhez hasonló bucsúhelyet szándékozott Kis-Czell név alatt alapítani, 's már az e' kápolnában felállítandó boldogságos szűznek czelli szobrához hasonló, rég megrendelt és nehezen várt

fából faragott szobra a' zsámbéki kastély' kápolnájában volt letéve, midőn szent terveinek végrehajtását 1726-ban megakasztá a' halál.

Gyászba merült özvegye, Bercsényi Zsuzsána és fia Miklós, buzgón folytatták bevégzeztelen terveit. A' szűz anyának megszentelt szobra, Eszterházy Imre (1725—1745) főérsek' védelme alatt, 1733-ki sept. 6-kán állíttaték föl fényes szertartással az új kápolnában, hol egyszersmind közhírré tételék az is, hogy XII. Kelemen (1730—1740) pápa e' helynek sept. 8-kára, mint a' boldogságos szűznek születése, nálunk Kisasszony' napjára, teljes bucsút engedett, melly napon a' bucsújáró nép tarka csapatokban hullámozott buzgó áhítattal az új Kis-Czell védasszonyának tiszteletére, és e' szent hely ez idő óta mindig híresebb, mindig látogatottabb lőn.

Bercsényi Zsuzsána és fia Miklós, e' kápolna mellett várszerű zárdát építtettek ¹⁾, és azt a' kápolnának egyházi gondviselésével együtt, Eszterházy Imre főérseknek jóváhagyó oklevele mellett 1738-ban a' sz. háromságról nevezett szerzeteseknek, vagy trinitariusoknak adományozták; hogy pedig ez adomány mindenha érvényes, és mindenkép foganatos legyen, azt Zichy Ferencz, előbb vágújhelyi prépost, utóbb esztergami kanonok, végre győri püspök, Miklósnak apúl testvére is megerősíté ²⁾.

Zichy Miklós 1758-ban szünt meg, örökös nélkül élni. A' temetési szertartások Kis-Czellben tartattak febr. 20-kán, hol tetemeit az egyház alatti tágas kriptában, magok a' kis-czelli trinitariusok takarították el. Gyászbeszédet is az ottani trinitarius mondott fölötte, melly nyomtatásban is megjelent ³⁾. Ebben olvashatni, miként az elhunyt Miklósnak anyját, Bercsényi Zsuzsánát, már 13 év előtt (1758—13—1745-ben) rablá el a' halál. Az özvegyen maradt Bercsényi Erzsébetet azzal vigasztalja a' szónok, hogy férjével, ki olly korán, életének 48-dik évében hagyá el a' világot, 23 évet, 9 hónapot, és 5 napot töltött boldogúl. Elbeszéli azt is, hogy Zichy Miklós két szent forrást fedezett föl: egyik a' város felé vezető szűk völgyben, e' csodálatos szent történetek' színhelyén, egy szerény kápolna' közelében csörgedez; másik a' budakeszi tölgyerdőben enyhíté az oda zarándoklott bucsúsok' szomját.

¹⁾ Hogy e' zárdá' építéséhez az Árpád völgy' dűledékeiből is hordattak kövek, azt bizonyítják azon római köemlékek, mellyekről Schönvisner tesz említést. (De ruderibus Laconici Caldariiue Romani. Budae, 1778. 4. Part. II. cap. V. pag. 167)

²⁾ Ladislai a S. Stephano, Flores Mariani. Budae, 1777. 8.

³⁾ Lob- und Trauer-Rede, über den Tod des Hoch- Gebornen Herren, Herren Nicolai aus dem Hoch-Gräflichen Haus Zichy de Vásonykó etc. So an dem Tag dessen Schmetzt- vollen Leich-Besingungsz, in eigener Closter-Kirchen zu Klein-Maria-Zell zu Alt-Ofen, Den 20. Hornung 1758. vorgetragen P. Theodosius a S. Michael, Ordens der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit von Erlösung der Gefangenen in erwehnter Closter-Kirchen, dermalens gewöhnlicher Sonntag-Prediger. Ofen, fol.

Zichy Miklós örökös nélkül halván el, az óbudai urodalom annak özvegyére Berényi Erzsébetre szállott, ki ez urodalom iránt a királyi ügyek igazgatójával olly egyezsége lépett, mely szerint az özvegy azon föltétel alatt engedte át az óbudai koronai urodat a magyar királyi kamarának, hogy ez, az özvegynek, míg életben marad, évenként 16,000 frtot legyen köteles az óbudai urodalom pénztárából fizetni. E' szerződést Grassalkovics Antal gróf, a magyar királyi kamara' elnöke, 1766-ki april' 12-kén terjeszté föl királyi jóváhagyás és megerősítés végett, és Mária Therezia (1740—1780) királynő, ki akkoriban épen helyben, Pozsonyban tartózkodott, a' kötött szerződést még az nap írta alá.

II. József némelly szerzetek' eltörlése iránt 1782-ben kelt rendeletét, 1783-ban a' trinitariusokra is kiterjeszté ¹⁾, mely rendelet az óbudai Kis-Czellben 1784-ben hajtatott végre, honnan a' boldogságos szűznek szobra az óbudai egyházba téteték át, mely mai napig is ott van külön oldaloltáron fölállítva, jobbján kisdédét tartja, s mindkettőnek fejét korona ékesíti, vörös selyemöltözeté aranyos csipkével van beszegve.

Szép nyári nap volt, midőn 1850-ben jun. 25-kén jó korán az óbudai Kis-Czell felé indultunk, hova meredek, majd lépcsős uton jutottunk föl a' zárda előtti térre, honnét a' történeti érdekű Árpád-völgybe gyönyörű a' kilátás. Itt a' fák' árnyában hadastyánok üldögéltek, kik közül egy könnyebb lábu öreg a' parancsnokhoz vezetett föl bennünket. Az udvariás parancsnok, kinek előmutatám a' jun. 23-kán kelt hivatalos kiküldetésemet, legott fölnyittatá az egyház alatti kriptát, mely most nagyszerű raktár, ennek hátulsó előtti osztályában Zichy Miklósnak vörös márványsírköve fölött, annak márványba féldomboruan vésett mellszobra volt befalazva s vaskam-póval megerősítve. Mind a' sírkövet, mind a' mellszobrot e' raktárból legott a' magy. nemzeti museumba vitettem át. A' kis-czelli trinitariusok Zichy Miklósnak vastag vörös márvány sírkövére ezt írták:

HIC. CLAVDITVR
QVOD. CLAVDI. POTVIT.
MORTALE.
NICOLAI ZICHY.
PATRIS.
AC FVNDATORIS.
NOSTRI.
HAC VERSVS
FACIE. RESPICIENS
AD FILIOS.

A' kriptá' közepén C N Z (Com. Nic. Zichy) betűkkel jelelt, téglalékból külön sírbolt van építve, melynek felső oldala üres, alsó

¹⁾ Katona, Historia Critica Reg. Hung. T. XL. 348.

végében pedig Zichy Miklós' tetemei vannak befalazva, hol fekete kemény fakoporsóban és olly öltözetben nyugosznak, millyenben a' rajzban II. alatt ide kapcsolt mellszobra vésetett. A' kriptá' éjszaki falára valamely trinitarius hosszú elmélkedést írt a' földi életnek mulandóságáról, és jövőnek örömeiről; de e' faliratnak nagy része, azon vakolattal együtt, melyre írva volt, már leomladozott.

Midőn e' földalatti dohos raktárból a' szabad kilátásu dombra kiléptünk, ismét az alattunk fekvő Árpádvölgy ¹⁾ vonta magára figyelmünket, melynek történeti érdekű nevezetesebb helyeit annyiszor vizsgálgattuk. De ne vonjuk el Kis-Czelltől figyelmünket, hol még az érdemel említést, hogy azok nagyon csalatkoznak, kik a' Fehéregyházat, Árpád' sírját és remete sz. Pál' zárdáját Kis-Czellben keresik ²⁾. Árpád vezér, II. Béla királynak névtelen jegyzője szerint, 907-ben hagyá el a' világot, ki azon kis pataknak forrása fölött temetteték el, melly köcsatornán foly Etelvárbá alá, hol a' magyarok' megtérítése után egyház emelteték a' szűz anyának Máriának tiszteletére, melly Fehéregyháznak hívatik ³⁾. Ez egyházzól írja Hunyadi Mátyás (1458—1490) király IV. Sixtus (1471—1484) pápához 1479-ben intézett levelében: „Sita est prope hanc meam Civitatem Budensem una Ecclesia, sub honore et vocabulo Dei Genitricis in Campo, vix milliari uno a Regia distans“ ⁴⁾. A' Fehéregyház tehát síkságon (in Campo) feküdt; az új Kis-Czell pedig dombon emelkedik.

Borbála királynénak az óbudai apáczák' részére 1421-ben kelt adománylevelében olvashatni: „Molendinum nostrum prope Albam Ecclesiam eiusdem B. M. V. in rivulo calidae aquae situm et decurrens“ ⁵⁾. A' Fehéregyház melletti patak tehát malmot hajtó hévíz, és II. Béla névtelen jegyzőjének köcsatornája (alveus lapideus) nem más, mint azon római vízvezetvény (aquae ductus), melynek nagy-szerű dűledékei az Árpádvölgyben egész a' löpormalmokig egyenes vonalban fektetnek, és melyek az 1355-dik évi határlevelben „*murus dirutus*“ néven jönnek elé ⁶⁾.

Az óbudai egyházat az urodalom és község építtették 1749-ben. E' szerény egyház is sz. Péter és Pál nevét viseli, mint viselte azon

¹⁾ II. Béla' 1193-dik évi határlevelében: *Vallis Árpád*. (Cod. Dipl. II. 286).

²⁾ Jászay Pál, A' magyar nemzet' napjai a' mohácsi vész után. Pest, 1846. 8. I. Füzet. 16. l.

³⁾ Anonymi, *De gestis Hungarorum*. Cap. LII. II. Béla (1131—1141) királynak e' névtelen jegyzője (P.) Pál utóbb csanádi püspök 1141—1142-ig írta e' munkáját, és azt (N.) Nicolausnak azaz Mikónak utóbb kalocsai érseknek ajánlotta. (Horvát István, A' Szlavínokról. Pesten, 1844. 8. 66. 85).

⁴⁾ *Fragmen panis corvi proto-eremitici, seu reliquiae Annalium eremi-coenobiticorum Ord. Fr. Eremitarum S. Pauli primi Eremitae. Viennae, 1663, fol. p. 252.*

⁵⁾ Cod. Dipl. Tom. X. V. VI. 415.

⁶⁾ Katona, *Historia Critica*. Tom. X. 139.

óbudai káptalan' nagyszerű ösegyháza, melyet szent királyaink emeltek, és mellynek Erzsébet I. Lajos (1342—1382) magyar királynak anyja volt új fölépíttetője.

1850-ben jul. 19-kén gözhajóra ültünk és meglátogattuk az óbudai plébánost, ki előző szívességgel nyitattá föl az egyházat, hol Varsány János lerajzolta azon a' szószék alatt padolatba foglalt vörös márványlapot, melyet Zichy Miklós és hitese Berényi Erzsébet 1754-ben készíttettek, a' még 1726-ban elhunyt Zichy Péter' emlékezetének, és mellyre ez van vésvé:

D. O. M.

PETRO

E COMITIBVS ZICHY DE VÁSONKŐ.

PRAESIDY SAMBECKIENSIS.

HAEREDITARIO. SVPREMO. CAPITANEO.

INCLITI COMITATVS. SZABOLCIENSIS.

SVPREMO COMITI.

DAPIF. REG. PER. HVNGAR. MAGISTRO.

EXCEL. TAB. SEPT. VIRAL. ASSESSORI.

SAC. CAESAR. REG. MAIESTATIS.

INTIMO. CONSILIARIO. ET CAMERARIO.

AVITAE IN. CAESARES. FIDEI.

CVSTODI. INTEGERRIMO.

PARENTI. OPTIMO.

ANNO AERAE CHRISTIANAE CIOIOCCXXVI.

IX. CAL. FEBRVARY. AETATIS LII.

VITA EXCEDENTI.

MOESTISSIMVS FILIVS.

EXCELLMVS. DOMINVS DOMINVS.

NICOLAVS ZICHY

DE VÁSONKŐ. D. DOMINIORVM VETERIS BVDAE.

S. NICOLAI. SAMBECK. EIVSDEMQUE ARCIS.

HAEREDITARIVS SVPREMVS CAPITANEVS.

S. CAES: REG: MAT. TVM ¹⁾ INTIMVS ACTVALIS.

CONSILIARIVS ET CAMERARIVS.

EIVSDEMQUE EXCELLMA. DNA CONSORS.

DOMINA ELISABETHA NATA COMES.

BERENYI DE KARANCS BERENYI (igy).

HOCCÉ LAFIDE PIENTISSIME (1754.)

PARENTANT.

E' folíratot, mellyet én már az előtt írtam volt le, Waltherr Imre vizsgálta 's igazította meg betűről betűre. Láttuk a' sekrestyeajtónak köhomlokába vésett 1746 évszámot is, melly hogy nem keletkezett ez

¹⁾ MAT. TVM annyi, mint Maiestatum; mert az említett gyászbeszédben mondatik: „Die Verdienste hatten Nicolaum mit dem Cammerschlüssel behret, und die Gnaden beeder Kayserl. Majestäten Würcklich-Geheimbden Ráthen beygezehlet.“

egyháznak építésekor, mutatják építésének költségei a' városi levéltárban, melyek 1749-ik évtől 1751-ig terjednek.

Az 1756-ki egyházi látogatás' irataiban mondatik, hogy Zichy Miklós az egyházban saját költségén négy mellékoltárt emeltetett; ezeket címerekről ismerhetni meg, az egymással szemközt álló gazdagon ékesített négy oldaloltár' csucsán, a' márványlapon is látható Zichy czímer mellé, evetke — mokus (Sciurus vulgaris) is van festve, melly Zichy Miklós' nejének Berényi Erzsébetnek nemzetségi czímere.

Még egy padló sírkő van az egyháznak közép hajójában, mellynek betűi a' járókelő nép' talpai alatt már mind eltűnedezték. Engem az illy padlókövek' elenyészett felirata mindig azon pogány kúnok' sírköveire emlékeztet, kik IV. Béla (1235—1270) magyar király alatt Morvában harczoltak 1253-ban, melly sírkövekről Balbin írja: „Superest hodieque aliqua barbarorum memoria non procul Evancizio et Oslovanensi Coenobio, insigne Templum Christianorum, in quo plurima Cumanorum sepulchra et saxa, literis illorum incisa spectantur, quibus saxis totum fere Templi solum stratum est ut ipse vidi“¹⁾.

— Ez után

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' kozárok' urodalmáról a' következőkben értekezett.

Azon kivonatokból ítélve, mellyeket Klaproth örmény krónikából tett, a' kozárok keleten már a' III. században historice ismeretesek; a' krónikák ugyan Krisztus előtt jóval u. m. 2302. kezdik meg az elbeszéléseket, mellyek azonban kevert, sok ízben változtatott szájhagyományokon alapúlva a' szigorú krisist ki nem állják, 's minden elbeszélte tényeket összevetve csak annyit bizonyíthatnak, hogy a' kozárok már a' III. század előtt is Krisztus után szoros érintkezésben és surlódásokban voltak az örmény 's kaukasi földek' más fajú lakosaival²⁾.

A' byzanti írók csak később említik őket saját nevökön. Priscus a' IV. században már tudja, hogy Attila *katzir* vagy *akatzir* népeknek parancsolt a' volgai földön; a' VII. században már kozár nevek is tisztán említettetik a' görög írókban, melly tudósítások' nyomában Schafarik, Karamsin, Neumann, Evers és Lehrberg bő kaláztatokat tettek a' kozár urodalom felett, kivált hogy Stritter pontos kivonataival a' byzanti íróknak feltörte az utat előttök. Az érintett 'tudósok' vizsgálatai' nyomában bizonyosnak vehetni, hogy a' kozárok a' III. századtól kezdve a' VII-kig a' Kaspi-tengernél 's Volga'

¹⁾ Bohuslai Balbini, Epitome Historica rerum Bohemicarum. Praga, 1677. fol. pag. 267. Tud. Gyűjt. 1836. VII. 127.

²⁾ L. Klaproth' kivonatait: Reise auf den Kaukasus. 2-ter Band. Berlin 1814. p. 62. 81 és 103. 122. és Nouveau Journ. Asiat. 1833. X-ber nro 72. p. 518—536.

torkolatjainál Berzilia vagy Barzelch földön laktak, 650 körül oda hagyva régi lakukat a' Volga-Tanais közti bolgár földet hatalmuk alá keríték, 's onnan le-leszaguldoztak az Asowi- 's Fekete-tenger körüli földekre; Krimiót vagy is a' taurusi félszigetet 790—800 közt meghódíták, a' szomszéd szláv fajú csapatokat u. m. a' polyaniákat, sjewereket, wjatitscheket és radimitsokat rendes adó alá huzták. Biztos időszámításokat nem lehet tenni, hogy egyik vagy másik tartományt mikor foglalták el, 's mikor kezdődött a' kard- és mókusbőr adózás a' szláv ajkuak közt. Nesztor szerint azt a' varügek' megérkezése előtt az orosz földre (tehát 859—861) történt; más körülmények, például a' gothok' lealázása Krimióban (787—800), Sarkel erősség' építtetése Tanais mellett a' petsenének ellen 839. azt tanúsítják, hogy a' kozárok a' VII. század' utolsó felében terjeszkedtek ki a' Dnieper 's Oka folyó vizekig. Ázsiai hadmozgalmai a' kozároknak még korábbi időszakból valók, Wachtang' örmény krónikája 262. Kristus után már történeti adatokkal szolgál a' kozárokra nézve, mely a' perzsákkal, örményekkel, görögökkeli viszonyait nemcsak megemlíti, de a' történeteket körülményesen is előadja ¹⁾, melyeket egybe vetve a' keleti 's nyugati néha egyidejű írók' helyeivel, miként azokat Asseman és Stritter öszveszedték, a' történeti hitelességtől megfosztani nem lehet, értve az események' nagyobb vonalait; mert a' kisebbekben eltérések a' nemzeti-ségi felfogások, a' barátságos vagy ellenséges szövetkezések szerint mindenkor változtak, a' mint ma is változnak.

Az örmény krónika szerint már Asphagur georgiai király 262. Kr. után az örmény királyon, kinek Perzsiával volt háborúja, az által segített, hogy felnyitatta Kaukasus' szorosainak kapuit, azokon át ereszté az osset, lekhi vagy leszgus és kozár népeket, kik a' perzsa királyt megverték; de ez (a' Sassan-házból való Chasre, vagy görögösön Khosroës) 265. mind Georgiát, mind Arméniát hatalma alá keríté, *Mirián*, vagy Mirván nevű fiát oda királynak ki is nevezte, ki ott keresztyén vallásra is tért: ez a' perzsa vasallus király már sokat hadakozott a' kozárokkal, kik a' leszgekkel a' hegyszorosokon áttörve Georgiát pusztították, de Derbend körül Mirián által megverettek.

A' Derbend körüli vidék volt azután is a' csaták' rendes színhelye a' kozárok és perzsák közt, mert a' kozárok mindenkép Derbend' birtokában meg akarták magokat fészkelni; mivel az volt az erősségi fő kulcs, melyből sikeresen föl lehetett tartóztatni a' kaukasi népfajokat, ha örmény vagy perzsa birtokokra akartak rablás végett rohanni. Azért Mirván a' perzsa megürült trónfeletti vitában testvérjével *Bartam* vagy jobban *Behram* nevűvel Perzsia' nagyai

¹⁾ Klaproth e' krónikának bő kivonatát adá: *Reise auf den Kaukasus* I. B. p. 132 et sequ.

előtt imígy szónokolt: „Én öregebb vagyok, idegen tartományokat nyertem, mellyeket a' kozárokkal szüntelen folytatott háborúban védnem kellett, gyakran véremet ontám, csak hogy Perzsiára rohanásaikat feltartóztathassam.“

Asseman igen jól kidolgozta a' Sassanida-ház' történeteit keleti egykorú krónikák' nyomában, főleg az időszámítás' megállapításában kritikai tapintattal járt el; az általa említett fehér hunnuszok csak kozárok, vagy is ogor-hunnuszok, kiknek érintkezéseit 462 óta a' perzsa 's byzanti udvarokkal időszakonként felemlíti; keleti turk nevet csak azért nyertek, mert török fő hatalom parancsolt az ogor-hunn tehát a' kozár földre is: azért írja Cedrenus „Turci orientales quos et *chazaros* appellant (Stritter, T. III. p. 554). Azon ephthalita hunnuszok is, kik keleti krónikák 's Asseman' kivonatjai szerint legrégibb érintkezésben voltak a' Sassan-házzal, kik byzanti írók szerint a' VII. század óta nyilván kozároknak íratnak, 's Heraclius és Khosroës közti harc-ügyekbe befolytak, csak ogorhunn fajok, kozármagyar nemzetségből valók voltak. Kitészik ez vagy csak abból is, hogy a' krónikák' szövegei 462 óta megkezdve a' perzsa udvarrali érintkezéseket, a' fehér hunnuszok' dolgait a' VII. század' első felében már kozárok általi tovább folytatásnak adják ki, a' kik az előtt fehér hunnuszoknak, 's a' törökök' fő parancsnokságáért felváltva, turkoknak is irattak; a' VII. században már fehér ogoroknak, kozároknak 's felváltva szinte keleti turkoknak is íratnak, Nesztor pedig a' fehér ogorok alatt egyenesen a' kozárokat érti, fekete ogoroknak a' magyarokat állítja. A' fehér hunnuszok' hatalmát Muchan máskép Tuman török nagy chán törte meg 560 körül, Dissabul az altaji turkok' főnöke, ki a' byzanti udvartól követségeket vett 's fogadott el, a' török birodalom' nyugati részének volt csak parancsnoka (I. Neumann, die Völker des südl. Russlands, p. 85). A' kozárok jókor politikai turk szertartásokat fogadtak el, Choronei Mózsés maga írja, hogy a' kozárok' ura a' chakán, khatun a' királynő (St. Martin, Mémoires sur l' Arménie, II. p. 356); már pedig mind a' chakán mind a' khatun czímek egyenesen török elnevezések, mellyek a' törökök' első fellépte óta történeteikben otthonosak.

Most már lássuk Asseman' kivonatjait ¹⁾. Pherozes vagy Perozes (Phiruz) Perzsia' királyáról írja Amrus syrus író, hogy 462—488-ig uralkodott, megtámadta a' turk (értsed: kozár) birtokokat, sok várost elfoglalt, de másod ízben török fogságba esett. A' perzsák a' római császárt Martianust kérték meg, hogy szabadítaná ki a' királyt; a' császár írt a' török chánhoz, hogy bocsátná a' királyt szabadon, a' mit ez meg is tett, felfogadtatván a' királylyal, hogy

¹⁾ Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana. Romae 1723. in fol. Tom. III. p. 396 et seq., vesd össze T. I. Romae 1719. p. 262. Phiruz és Kobád' dolgairól való tudósításokat.

többé az ő birtokaikat nem pusztítandja. Prokop szerint már e' törökök egyenesen fehér hunnuskok, 's a' dolgot úgy írja le, hogy az Zeno császár' idejében történt. Bár Hebraeus más syrus író is hunnuskoknak nevezi őket, kik Phiruztól kettős zsoldot kívántak, azt adván okúl, hogy Zeno császár azt örömet megadja nekik, tehát válaszszon, vagy kétszerezett váltságot fizessen, vagy nyakára szálland a' hunnus had.

Kobad, Phiruz' fia, Balázs után ült trónba, 's uralkodott 491—531-ig. Ez még atyja és Balázs' uralkodása' idejében, mint kezes a' hunnuskok közt (értsd: kozárok) lakott, hogy királynak megválasztatott Zamasphes fítestvére a' magusok' ösztönzésére ellene feltámadt, de őt 501-ben hunnus sereggel legyőzte, 's a' hún király' leányát magának nőül vette. Kobádot 531-ben felváltá az uralkodásban Khosroës Anurschivan, Kobád' fia, ki 48 évig (531—579) uralkodott 's a' rómaiakkal tartós háborút folytatott, a' derbendi 's más krónikák szerint ez építette fel a' derbendi várerősséget a' kozárok ellen, miről alább leend szó.

Khozroest felváltá Hormuzd, a' fia, ki 579—590-ig uralkodott; ezt követé Khosroes Apervíz (590—628), ki 603-ban Phocas majd Heraclius császár ellen hadakozott. Ez időszakban csupán kozárokról emlékeznek a' krónikák, kik kényők 's kedvők szerint majd a' byzanti majd a' perzsa udvarral szöveterkeztek, nevezetesen Heraclius Eudoxia nevű leányát a' kozár királynak nőül is ígérte, csak segítse őt a' perzsa hadban, a' mit az meg is tett.

Most már térjünk a' byzanti krónikásokhoz vissza, kik 626 óta „turci orientales“ név alatt egyenesen a' kozárokat értették ¹⁾. Ezek szerint Heraclius 626. a' kozár chánhoz ajándékot küldött, követjei által segítséget kért, maga a' császár a' lázok' földére eleikbe ment: „Ibique mora aliquamdiu protracta Turcos orientales quos Chazaros vocant ad belli societatem allexit. Porro chazari Caspiis portis diruptis in Persidem irrumpunt, et Ziebelo duce, cui a chagano secunda dignitas fuerat, Adroegam provinciam penetrant.“ (Aderbighian l. c. p. 549. 500).

Míg ez történt, Heraclius is kimozdult seregével a' láz földről, hogy egyesítse magát a' kozárokkal, ekkor találkozáván Ziebellel, ez 40 ezer embert segítségül adott a' császárnak, maga pedig honába visszament. A' császár nagy ebédet adott Ziebelnek 's vezéreinek „omnia convivii vasa atque utensilia cum regia veste et inauribus et margaritis ei donavit“ (p. 550). A' háború folyt 627-ben is, de bekövetkezvén a' nagy tél, a' kozár csapatok Ziebel fia' vezérsege alatt

¹⁾ Stritter, Memoria populorum etc. Tomus III. in 4. *Chazarica*. Pars 2. p. 543. et seq.; a' kozár személynevek: Ziebel, Papátz, Tudun, Tsul (p. 544.) a' magyar Szubuli, Papotz, Tuzson, Csulai nevekkal egyeznek. Hogy a' fehér hunnuskok vagy ephthaliták kozár magyar fajúak voltak, már Fehér György állítja 's mutogatá. Aborigines 4. p. 67.

titkon visszavonultak honjokba, 's 631-ben Ziebel megölettétvén Eudoxia is útjából visszatért atyjához. Csaknem egy időben u. m. 625. említi Herbelot a' kozárokról, hogy a' georgiai királynak is segítségül voltak, kit a' chwaresmi (Chorasmia, Korusan) török shach Gelaleddin haddal támadott meg; de majd a' támadóhoz átpártoltak azon okból, mivel Gelaleddin korábban a' török hatalom ellen fellázadt kozárok' ügyében hathatósan felszólalt, 's kieszközlé hogy atyja meg nem bünteté őket¹⁾. Miből kitűnik, hogy a' kozárok akkor még teljesen nem függetleníték magokat a' törököktől, mely függetlenség azonban nem soká létre jött; mert a' VII. VIII. IX. században történt dolgaik a' kozároknak azt tanúsítják, hogy ők ez időben nem csak független nemzet voltak, de sok más rokon népfajnak parancsoltak: a' bolgárokat már 642—670 között megadóztaták, mely időszakban Európába átvén a' Fekete-tengerig kiterjeszték birtokaikat²⁾.

A' VII. században nagy fényben 's hadi hatalommal tűnnek fel a' kozárok a' byzanti történetekben, a' császároknak sokszor hadsereget adtak, azok ismét a' kozár királynak vagy chánnak koronákkal ékesíték fejüket, fioknak nevezték őket, Kuvrat' fiainak elszakadásával meggyengült bolgárokat hatalmuk alá kerítvén Volga' torkolatjától kezdve az Asowi-tengerig terjeszkedtek, a' Fekete-tengert, Bosporust, Phanagoriát, Tauria vagy Krim' nagy részét elfoglalták. Az elgyengült Görögország nem mert az új hódítóval szembe szállani, magok a' császárok gyakran menedékhelyet kerestek a' chánok' tanyáin, esdekelték barátságok 's rokonságuk után, tisztel' jeléül innepnapokon kozár ruhákba öltöztek, 's testőreiket is közölök válogaták ki. A' VII. század' végével vagy a' VIII. század' elején a' kozárok már a' szláv fajúakat fegyverrel támadák meg, Dnieper' partjainál és Óka folyóvíznél Kiew város' lakói, 's a' szever, radimics vatitsch szláv népfajok a' kozár chán' hatalma alatt állottak, 's kard-, mokus- vagy evetbőrökkel adóztak.

Stritter *Chazarica* című kivonatjaiban byzanti írókból 702. évről feljegyzí, hogy Justinianus Rhinometus több évvel azelőtt a' császárságtól megfosztatva Chersonba száműzetve élt, de ott is féltvén életét Tiberius Apsimartól Daras helységbe ment, mely a' goth földdel határos, hol a' kozár chánnal beszélvén, annak hugát nőül elvette, azonban Apsimar sok ajándékkal lekenyerezte a' chánt, hogy

¹⁾ Bibliotheque Orientale à Paris 1783. t. II. p. 535.

²⁾ „Cum quinque crobatí bulgarorum Principis filii post patris obitum principatum inter se divisissent, et quatuor eorum novas quaesituri sedes emigrassent uno Batbaja in avito solo remanente, numerosa Chazarorum gens ex interiori Berzeliae, quae est primae Sarmatiae, recessu prorupit, omnibusque ad mare Ponticum sub ditionem suam redactis transfumen positís provinciis a Batbaja, primae Bulgariae principe, is erat fratrum primus, vectigali sibi reddito, tributum ab eo in hunc usque diem exigit.“ Theophanes apud Stritter III. 503.

Justinianust titkon öletné meg, mit neje megtudván, férjét, ki Phanagoriában lakott, már akkor a' közel bolgár földre szöktetés által szabadítá meg.

A' phanagoriai kozár parancsnok Papátz (Papócz v. Papolcz) volt a' megöletési terv' kivitelével megbízva. Justinianus bolgár segítségével következő évben visszanyerte trónját, kozár nejét fiával együtt 703-ban a' fővárosba hozatá, 's ott mind a' kettőt megkoronáztatta. A' kozár chán neve Gliabor volt ¹⁾, a' bolgár cháné Terbelis.

Cherson ez időben byzanti birtok volt, de a' szomszéd kozárok oda nagy befolyást gyakoroltak. *Thudon* Cherson' igazgatója maga is kozár születésű volt, de görög szolgálatban állott, mire számos példák fordúlnak elé a' byzanti történetekben. Tudon (Tuzson) útközben holt meg, hogy a' kozárokhoz vissza akart menni, mikor Justinian' serege ostromlá Chersont, melly városra a' császár haragvók, hogy száműzetése ideje alatt iránta hűséget nem mutattak. A' segítségre meghívott kozárok 708-ban felszabadíták Chertzont az ostrom alól, a' byzanti sereg erre, egyet érve a' chersoniakkal, más császárt (Bardan Fülöpöt) kiáltotta ki, 's Justinánt általa megöletti.

Isauriai Leo császár időszakából csak annyi van byzanti krónikákba feljegyezve, hogy 728-ban a' kozár chán' fia Mediában és Armeniában az arabokkal küzdött, hogy 729-ben is folyt ez a' háború; majd 731-ről följegyeztetett, hogy Leo császár a' kozár chán' leányát fiának Constantinnak nőül eljegyezteté, annak a' kereszttségben Irene nevet adatott, a' *tzitzakia* nevű kozár öltözetmód a' császári udvarban azóta lett divatos, hihetőleg az csicsókás asszonyi öltözet volt, de leírva sehol sincs, mint Stritter megjegyzi (t. III. p. 565).

A' kozár Irénének férjétől Copronimos Constantinustól Leo nevű fia született 750-ben, kit rendesen a' görögök kozár Leónak hívtak. Constantinus Porphyrogennitus erről azt jegyzi meg, hogy a' görög valláshoz nem igen szíttott, mert Sophia' templomából az isteni tisztelethez tartozó drágaságokat kihozatta; miért isteni bűntetésből arca fekélyes lett: 's azóta a' császárok hittel eskettettek meg, hogy többé a' templomok' kincseit nem bántják ²⁾.

¹⁾ Simulacrum auro obductum in basilica cisterna auro laqueato (ubi Heraclii imperatoris Examum constructum est) virili specie ingenua provolutum Justiniani est, secundo Constantinopoli tyrannidem exercentis, ac prope cum uxoris eius sororis *Buseri Gliaberi* devicto Tiberio Aprimaro quando et Philippicus eodem ipso in loco Basilicae auro laqueatae abrogatus est: ubi plerumque *Terbelis* et *Gliabanus* Chazarus sederunt. De Cerimon. aulae byzant. t. I. Venetiis 1729. in fol. és t. II. p. 786. és Stritter t. III. p. 555, 556.

²⁾ Bandur, Imper. Orientale t. i. p. 47. Const. Porphy. de adm. imp. c. XIII. a' császár Kozár Leo' koporsójáról így ír „in heruo Justiniani sarcophagus est e marmore Proconessio, in quo situs est Leo Chazarus, alius e marmore Proconessio, in quo sita est Irene uxor Leonis Chazari.“ De Cerimon. aulae byzant. t. II. c. 62. Ebből is kitetszik hogy a' császár nem maga írta e' könyvet. Irene Kozár Leo' anyja, nem neje volt.

A' kozár dolgokról hallgatnak a' byzanti krónikák 750-től kezdve 834-ig, mikor *Sarkel* kozár város' építéséről körülményes tudósítást adnak. Építteté azt Theophilus görög császár a' péch (bég) és kozár chán' kérelmére, mely őrhelyül szolgált a' kozár birodalmi határszélek' védelmezésére a' pecsenégek ellen.

A' várörök itt Const. Porphyrog. idejében még rendesen fölcseréltettek, egyszer görög, másszor kozár őrség teljesíté a' vár-örizet' kötelességeit (de adm. imper. c. 38). *Sarkel* oroszúl *Bjelajawjeza* (kozár nyelven *Sorakill*?), csuvaszúl *Sorekill* ma is fehér házat (Fehérvárt) jelent, *Leukon Oikemának* vagy *Album Hospitiumnak* nevezi a' császár, romjai még a' XIV. században láthatók voltak, mint Karamsin azt hitelesen mutogatja, Bayer és d' Anville' megtevédeseit, kik azt a' kis Tanaisnál keresték, fölfedezvén ¹⁾.

A' kozár chánok iránt nagy tiszteletet mutattak mindenkor a' görög császárok, azt czímezésben 's bulláikban más népfajok' irányában különösen kitüntették; „ad chaganum Chazariae (írja a' császár) bulla mittitur aurea trisoldia cum hoc titulo: in nomine patris, filii et spiritus sancti — Constantinus et Romanus fideles in eodem deo imperatores Romanorum ad illum nobilissimum illustrissimum Chaganum Chazariae“ (Stritter t. III. p. 576). Szinte a' császári testörök közt a' kozár testörök megkülönböztetve voltak nemzeti ruháikban is (Stritter l. c. és p. 577).

A' kozár birodalom' határa a' IX. században nyugatra a' Tanais volt, hol *Sarkel* nevü erősség 829—842 közt felépült, a' Dniester, Bug, Ingul, 's Dnieper vizek melletti földeket a' Duna' alsó részétől kezdve (Distránál = Silistria) pecsenégek bírták, miután a' Volga 's Jaik víz közti földről az uzok és kozárok által elkergettettek. Délre a' pecsenégeknek Bulgaria feküdt, mint Const. Porphyr. írja 's egész *Sarkelig* minden föld Paczinakia volt. Keletre a' kozároknak szomszédjaik voltak az uzok a' Volga-Jaik közti földön, éjszakra ugyan csak Const. Porphyr. előadása szerint orosz és mordva népfajok voltak velök határosak (de adm. imp. c. 37).

A' Dnieperen keresztül jártak a' russok vagy oroszok Bulgáriába, Chazariába, Syriába. Délre a' Kaukasus felett az alánok voltak szomszédjaik ²⁾, kik a' kozár birodalom' termékenyebb részei

¹⁾ Tanais volt a' választó kőfal a' kozár és pecsenég birtokok közt a' IX. században, l. Karamsin I. B. p. 255. Schafarik, Slav. Alterth. II. B. p. 64. ma is Bjelajewa nevét viseli a' helyszín Tanais mellett a' katscháli kozákok' tanyájához közel. d'Ohsson kozárul *Sarghélinak* írja = sárga hegy magyarul (lieu jaune). Des peuples du Caucase. Paris, 1818. p. 203.

²⁾ Uzi possunt bello infestare Chazaros utpote iis conterminii simili quoque modo Alaniae princeps, nam novem Chazariae regiones Alaniae adjacent et potest Alanus si nempe vult eos depraedari, magnumque damnum et penuriam Chazaris inferre, ex his enim novem regionibus omnis victus et abundantia Chazaris supeditatur. C. P. de adm. imp. C. X. Vesp. öszve Bayer, Geogr. Russiae vicinarumque regionum circa 948. ex C. P. in commentariis acad. scient. Petropol. tom. IX. p. 376. de anno 1744.

pusztíthaták, melyek hihetőleg a' Tanais melletti földrészek voltak, mivel a' Volga mellettiék Asztrakán felé ma is nagyára sós föld, 's termékelten 's nádat termő, hol eső is ritkán van (l. Hasselt, Das Russische Asien p. 447). A' kozár birodalom' fő városai voltak a' már említett Sarkelen kívül *Balengiar* vagy *Balendscher*, melyet Rebia arab vezér 652-ben foglalt el Ibn Kesír 's más arab kútfők szerint idézve Hammer által az arany hordáról írt könyvében, 439. l. a' Volga' torkolatjánál volt a' Kaspium mellett.

Asztrakán régebben *Chasiterakán* grusiniai nyelven ma is még Astrakánt *Chazárnak* nevezik Tatitschseff szerint (Tappe, Gesch. Russlands. II. p. 20). Az Asztrakán név arab 's mongol nyelvből eredt = *Hadschi Terchan* ¹⁾.

Müller Ferdinánd úgy vélekedik, hogy a' kozárok' *Atel* nevű híres kereskedő városa csak ez az Asztrakán volt, azaz a' mai Asztrakán a' régi Atel kozár város' helyén épült fel a' XI. v. a' XII. században, hová a' velenczei 's genuai kereskedők a' Pontustól feljártak kereskedés végett Pegolotti' tudósításai szerint a' XIII. századból (Der ugr. Volksstamm II. p. 580).

Atel (Itil, Etel) Ibn Haukal arab író 915—925 közt így írja le a' várost: „Moukan (mokány?) földről a' derbenti uton Sirvan tartományon keresztül két nap el lehet érni Derbendet, onnan viszont két napi út Semendria, innen Atelbe mehetni. Az Atel folyóvíz' neve, mely orosz és bolgár földről foly ki. Atel város' fejedelme a' víz' bal oldalán lakik, a' király' mellékneve *Baal*. Mintegy 10 ezer moslim hitű lakja a' várost, a' királyi lak bizonyos távolságra a' parttól égetett téglából épült, csak a' királynak szabad illy lakot építtetni. Atel városnak négy kapuja van, a' király zsidó vallást követ, testőre négy ezer főből áll, kik moslim, keresztyén és pogány hitűek: a' főbb hivatalnokok zsidó vallásuak. A' minden napi parancs' teljesítésére 12 ezer katona áll készen, a' lakosok' nagyobb száma moslim, keresztyén és pogány vallást követnek, a' kevesebb rész a' zsidó hitű“ ²⁾.

Edrisi' arab földleírásában (XII. századból) ezeket olvashatni az ázsiai kozár földről: „A' kozár föld esik Ran, Djebal, Taberistan, és Djordjan tartományok közt — Athil est la Capitale du pays des Khazars, elle se compose de deux villes populeuses bâties sur les rives du fleuve du même nome (Volge). Le roi fait residence dans la ville, qui est sur la rive occidentale de ce fleuve“ — hozzá teszi hogy a' kereskedők, vevők 's a' népség az ellenkező parton laknak; három mille

¹⁾ Hammer' fordítása szerint des Pilgers Freyherrn (Stadt) l. c. p. 411 a' Terchanitt, a' magyar Tárkány.

²⁾ Lehrberg, Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands. Petersburg, 1816. p. 415. l. Jakut helyét is Frähnben „Veteres memoriae Chazarorum.“ Memoires de l' acad. imper. des sciences de St. Pétersb. T. VIII. 1822.

hosszaságú a' város, erős köfállal ellátva, a' lakosok' nagy része nemezsből készült csúcsos sátorokban lakik, a' gazdagabbaknak agyagból vagy vājogból készült házaik is vagynak, csupán a' királyi lak épült kemény kőből, más nem mer ahhoz hasonlót építeni, nehogy a' király azért megharagudjék."

A' kozárok vagy keresztyének vagy moslimok, vagy végre bálványozók: a' vallási türelem azonban igen nagy köztök; fő élelmök ris, és hal ¹⁾. Megemlíti Edrisi azt is (p. 329. l. c.) hogy Kouran (kurvizi földek), Harzan (Hyrcan v. Djordjen) és Sisđjan (Segestan) földek egykor a' kozár birodalomhoz tartoztak; hogy a' perzsa Kobad király építteté Bilkán (Balkány) 's Berde városokat, Nouschirvan pedig több várat építtetett Kaukas' torkolatjánál fel, melylyekből a' kozárok' kiütéseit kellett feltartóztatni; melyek közt leg-erősebb volt a' derbendi vár.

Említi továbbá (p. 402), hogy a' kozár föld két tenger közt feküdt (Kaspium 's a' Fekete-tenger), melynek fővárosai: Semendra, Balendjour, Beidha, Khalid, melyek virágzók voltak az író' idejében is. Derbendből Semendrába 4 nap, az arany tróni földre 8 nap, Atelből Semendrába 8 nap, a' barthás földre 20 nap alatt lehetett elmenni; a' bolgár földnek köz neve *khozár* föld. Említ kozár várost is (p. 400) „ville considerable bien arrossée sur les bords d' une riviére et d' où derive le nom des Khozars." Ez a' leírás szerint Krimiában lehetett, melynek Chazaria neve a' közép évi földabroszokon is fennmaradt ²⁾.

Derbend. Reineggs utazó szerint a' Kaukas' keleti oldalán fekszik a' derbendi föld, maga a' város és vár hegy' derekán épült; mikor ott járt, 646 ház volt benne. A' derbendi krónika szerint Kekubad (Kai-Kobad) perzsa király Aderbighiant 's Albániát elfoglalván Ghysser (kozár) népfajt vitt oda át, melly Derbend várost építé. A' hagyomány szerint Nagy Sándor által építtetett más illy erősség 12 verstnyire feküdt innen, azért a' perzsa király csillagjóslói' indítására oda visszatéteté a' várat, melynek felépítésén maga is jelen volt, és *Tschini* kozár chánhoz követséggel járult, hogy ezután a' perzsa 's kozár birodalom közt e' várföld legyen a' határ; a' chán leányát nőül vevé, 's a' várat négy éven át mindig erősítteté. A' perzsa király' halála után a' kozárok' hatalma alá került Derbend, majd nem soká a' feltolakodó arabok ezeket kiűzték, nevezetesen Ali Muse-
lim hat pompás mecsetet építtetett ott, és nagy várkapukat vas aj-

¹⁾ Recueil des Voyages et de Mémoires publié par la société de Géographie. Tom. V. Paris, 1836. p. 1. 2. Paris, 1840. pag. 335. Amadée Jaubert' fordítása: A' Kaspi tenger' egyik szigetének neve *Schilan*, melly nagyon homokos és terméketlen, nincs növény rajta, ez a' magyar silány szó. B. Edrisit p. 332.

²⁾ L. Hammert, Wien. Jahrb. B. LXV. p. 11. és Frähnt, Ibn Fossllans und anderer Araber Berichte über die Russen. Petersb. 1823. p. 22. 30.

tókkal ellátva készítettet. Az arab felíratu kapuk közül később Dávid georgiai király kettőt Gelathiba (Galat) vitetett, hol 1650. még látta azokat az orosz követ, 's később Frähn által a' felíratok meg is magyaráztattak ¹⁾. I. Péter orosz czár a' perzsa háborúban elfoglalván Derbendet, Cantemir Demeter moldvai herceg annak állapotját leírta, 's azt Bayer közzé tévé, melly szerint Derbend Schirvan tartomány' fő városa, mellyet a' kurvizi földek, Daghestan 's cserkesz földek környeznek. 3285 orgiára terjedő kőfalat vizsgált meg a' herceg, nincs czément és vas a' kőfalban „sed politura sola et struendi artificio ita commissi (lapides), ut vix rima appareat etc.“ ²⁾.

Eichwald' kaspiumi utazásában (1825—26) mondatik, hogy a' még fennálló derbendi kőfalak 50 láb magasak, a' tengerparttól két verstnyire nyúlnak a' szárazon el, még túl a' város kőfalain is vagynak illy 18 verstnyire elnyúló romok, a' tenger mellett is fen vagynak még a' kőfal' nyomai; a' hegyek Derbend és Tarki körül tertiar képezetűek, bükk és cserfákkal rakvák; nyugatra a' várostól Daghestanban van a' Ku-bétsi falu, 1200 család lakja a' régi kaukasi kovácsi (Panzermacher) népfajból ³⁾.

A' derbendi krónika szerint az arabok és a' kozárok soká küzdöttek Derbend' bírása felett, miről a' kozár birodalom' hanyatlásáról szóló czikkben némi kivonatot adunk; szinte illy tusák voltak Derbend' bírása felett még korábban a' perzsa királyok és kozár chánok közt. Bayer említi Phiruz, Kobád atyja' idejéből *Ambuzak* nevű kozárhún derbendi helytartót, ki ajánlá Anastasiusnak a' vár' átengedését bizonyos pénzösszevéért, a' mit azonban a' császár el nem fogadott. Később Kobád kihajtá onnan *Ambuzak'* fiait, 's Derbendet hatalma alá keríté; de mivel annak fentartása és őrizete sokba került, a' görög udvart is felszólítá a' költségek' együtt hordozására (de muro Caucaseo l. c. p. 461).

A' perzsa helytartók Derdbendben arany trónon ültek, a' hely' fontossága a' kitüntetést megkívánta, azért Edrisi *Sahebel-Serir* czímmel illeti őket (arany trón' birtokosai l. c. p. 337). Wathek Bil-

¹⁾ Reineggs, Hist. topogr. Beschreibung des Kaukasus. I. Th. Gotha 1796. p. 116. Memoires de l' acad. de sciens. Petersb. t. II. p. 507. 546. és Bulletin des Sciences hist. philol. T. III. Nr. 52., hol Brosset a' georgiai annalisokról értekezik.

²⁾ De muro Caucaseo in Commentar. acad. scient. imper. Petropol. t. I. 1728. p. 427. itt bőven értekezik a' kaspi és kaukasi szoros kapukról, mellyek az írók által gyakran fölcseréltettek, a' mivel össze kell vetni Brosset' felvilágosításait Koch' kaukasi útja felett: Bulletin des sciences de l' acad. de Petersb. T. IV. nro 76. 1847. a' georgiai Mirwan király Daruband' kőfaláról 's Herbelotot: Biblioth. orient. t. I. p. 496. in voce *Bab Al Abuab* és Miscellanea Berolinensia in 4^o Berol. 1734. t. III. p. 84., hol Kirch alapos értekezést írt a' kaspi kapuról.

³⁾ Reise auf den Caspischen-Meere und in den Kaukasus I. B. Stuttgart, 1834. I. Gelehrte Anzeigen, München 1836. nro. 173.

lah kalifa' követje (834, 842.) Alsalem így nevezi már a' helytartót a' kalifához küldött hivatalos jelentésben.

Serai vagy *Sara*. A' pizzigani földabroszon (1367) a' *regio de Sara* Volga' beömlésénél a' Kaspiumba, a' régi kozár *Serai* vagy *Sára* fő várost jelenti Asztrakhán körül, melyet a' kipcsaki mongol arany horda' hason nevű városával nem kell felcserélni, melyet Batu chán építtetett ¹⁾.

Semendria. Herbelot erről így ír „Nouschirvan perzsa király építteté azt Derbendtől négy napi föld távolságra, majd a' kozár királyok' fő városa lett, mignem Selman, Rabiát' fia, arab sereggel azt bevevé, mikor a' kozár király Atel városba tette át lakát. Serir tartománynak ez volt fő városa.“ D' Ohsson csaknem hasonlólag írja: „Éjszak-keletre a' Vas-kaputól három napra Serir hegyes tartomány van, e' kis királyság' határától két fersengnyire van *Samander* város, Serirben a' főváros *Djirakh*.“ Ibn Haukal a' városról így ír Frähn fordítása szerint: „die Stadt hat sehr viele Gärten, sie sollen an 40,000 Weinstocke enthalten haben. Ich habe mich in Dschordschan im Jahre 358 (des Hidschrets), wo es noch im frischen Andenken war, darnach erkundigt. Es bewohnten sie Muhammedaner, und andere. So wie jene ihre Mesdscheds — so hatten die Christen ihre Kirchen und die Juden ihre Synagogen daselbst. Aber es kamen die Russen über diess Alles, und vernichteten, was die gesammten Chasaren, Bulgharen, und Burtassen am Fluss Itil besassen, und bemächtigen sich desselben. Die Anwohner des Itel flüchteten sich theils auf eine Insel von Babel Abwab (Derbend), wo sie sich in wehrhaften Zustand setzten, theils auf die Insel Sija-kuh (Fekete-kő v. is hegy, Jakut szerint a' Kaspi-tenger' keleti partjánál), wo sie in steter Furcht lebten“ ²⁾.

Arab írók említnek még *Sindan*, *Beidha*, *Hasim*, *Schaki*, *Di-beki* (Divéki), *Jersin*, *Seil*, *Derbach*, *Hamidi*, *Kimach* (Kumok) kozár helységeket, melyeket azonban Hammer csak élésorol (die gold. Horde p. 10.), de Reineggs' utasításában némellyikéről bővebb tudósítást kaphatni. Mi az olvasót Reineggshez utasítva elégnék tartjuk a' Placarpin által említett *Ornas* várost még megemlítni, melyet Frähn helytelenül keresett a' kharezni földön; mert Avezac, Plencarpin' legújabb criticus kiadója megmutatta, hogy az a' kozár földi *Ornas* Tanais' kiömlésénél feküdt, másképp Tara nevet viselt, hová kozár, russ és alán kereskedők gyakran jártak, mert ott híres kereskedő intézetek voltak. Az *Ornas* roszt leírás. Frähn közli az *Arsa*, *Ersa*, *Jersjan*, *Ersja*, *Erse* 'stb. váriánsokat, melly hogy a' magyar Irscha név, már csak azért sem lehet kételkedni, mivel a' mordva

¹⁾ L. Hammert, Wiener Jahrb. B. LXV. p. 16. és die goldene Horde p. 9. 10.

²⁾ Herbelot, Bibl. orient. t. 3. p. 493. D'Ohsson, Des peuples du Caucase p. 21. Frähn, Ibn Fossilans und anderer Araber Berichte, p. 65, 66.

nép' két fő ágazatját a' moksák, 's maksaiak és irschák v. irschaiak tették, mit azonban maga Avezac sem tudott, hogy azon nevek magyar hangzatuak is egyszersmind ¹⁾).

KIS GYÜLÉS, FEBR. 15. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztálya' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Kubinyi Ág., tt. Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss Kár., r. és Nendtvich l. tagok. — Más osztályokból: Balogh, Czech, Döbrentei, Erdy, Jerney, Szemere, Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Pauler, Waltherr, Wenzel lev. t. — Toldy Ferencz, titoknak.

GEGBHARDT FERENCZ rt.

az ember- és tehénhimlőről értekezett a' következőkben.

Igen tisztelt természettudományi osztály! Academiai előadásomra olly tárgyat választék, mellyről félszázadtól fogva sokat értekeztek, és irtak az orvosok, de melly maig sincs olly fokban ki-merítve, hogy ennek további felvilágítására nem lehetne még többet is mind elméleti, mind tapasztalati tekintetben mondani. A' tárgy az ember' életével, és egészségével szoros kapcsolatban van. Sok külföldi 's jelesen múlt évi július' 24-kén a' párisi tudományos academia' tanácskozása' tárgya volt az; értem a' védhimlő-oltási munkát, melly az emberhimlő' elhárítására, sőt kiirtására fél század óta gyakoroltatik, és kezdetben általánosan dicsőítettett, de 12—15 évvel később különféle módon gyanúsítván, a' természetes emberhimlő ellen elégtelen óvó szernek mondatott; minek következtében részszerint az oltó anyag' elfajultáról, és megújításáról, részszerint a' már oltott egyének' ismétli oltásuk' szükségéről sokat értekeztek, és vitakoztak az orvosok, a' nélkül hogy ezen vitakozásoknak megdöntheten eredménye volt volna.

Minthogy én 32 év óta védhimlőoltással foglalatoskodom, 27-től fogva mint nyilvános tanár e' tárggyról a' szükségéseket elméletileg és gyakorlatilag előadni kötelességem, és azóta nyári havakban magam tanítványimmal oltó-intézetet alakítottam, mult évben pedig Magyarország' teljhatalmú csász. biztos báró Geringer úr ö kegyelmessége, az ideiglenes központi oltó-intézet' igazgatását — mellynek célja frís oltóanyagot, mind nyáron, mind télen fentartani és a' megyék, 's városok' főorvosait, ezek' kérésére ingyen, és szükség' esetében díjmentes posta' útján ellátni — reám bízni méltóztatt; minthogy az általam és felügyelésemmel végbe vitt védhimlő-oltások' száma több ezeret meghalad: magamat kötelezve érzem, az ezen tárggyban tett észrevételeimet, és az azokból elvont nézeteimet a' tisztelt academia elé terjeszteni, magamnak ezeket a' kérdéseket

¹⁾ Recueil des Voyages. T. IV. Paris, 1839. p. 507.

tűzvén ki: meddig tart a' tehénhimlő' védereje az emberhimlő ellen? teljes-e az vagy ideiglenes? szükséges-e az oltás' ismételése? igaz-e, hogy idővel elfajul a' védhimlőanyag; szükséges-e azt megújítani, és miképen?

Minekelőtte mégis e' kérdések' vizsgálatába ereszkedném, hogy a' tárgyat a' tisztelt természettani osztálynak annál szemléltetőbbé tehessem, nem tartom fölöslegesnek az ember- és tehénhimlőoltás' történetének rövid vázlatát előre bocsátani, mert abból kiviláglik a' tárgy' fontossága, és a' kitűzött kérdésekre könnyítettik a' felelet.

A' leghíresebb, és legtudósabb orvosok' fáradságos vizsgálatai az emberhimlőnek történeti kora körül nem voltak képesek benünket bizonyos eredményre vezetni. Nem czélom az inkább régiségi, mint gyakorlati érdekekkel bíró kérdéseknek vizsgálatába ereszkedni: valljon himlők a' régi görögöknél ismeretesebbek voltak-e? rólok az első tudósítások kínai oklevelekben találtnak-e? a' nyavalya Keletindióból, vagy Chinából származott-e? Arábia annak kimenő tűzhelye? a' nyavalya a' régiek' hagymázából (typhus antiquorum), pestis vagy belpoklos kütegből (lepra mosaica) fejlődött-e ki? — elég tudni, hogy az első, ki az emberhimlőről írt, *Aaron VI.* századbeli alexandriai orvos volt, kinek munkájából *Rhazes* arab orvos töredékeket ad, s hogy azóta Európában gyakran járványosan uralkodott. *Constantinus Africanus*, *Gruner* szerint az első volt, ki a' himlőt latinul ábrázolta le, és neki *Variola* nevet adott. A' XI. század' végén és XII. elején a' *saraczenok* hozták a' nyavalyát Európába, hol a' keresztesek által terjedett el mindenfelé. 1520-ban a' spanyolok Mexicóba vitték, hol az általa elpusztult emberek' száma három millióra tétetik; 1578-ban jelentek meg legelőször Svédországban, 1707-ben Izlandban; 1752-ben Grönlandban; 1767-ben Sibiériában, hol nagy pusztításokat okozott. *Pallas'* utazásaiból kiszemelhető, hogy azon időben a' himlőtől meglepetett Kamcsatka csaknem egészen kihalt.

Nincs kóranyag, melly iránt a' fogékonyság olly általános lenne, mint az emberhimlőé. Az egyének' száma, kiknél hiányzik arra a' hajlandóság, igen csekély. A' magzat anyja' méhében is szenvedhet himlőben. Miről példák tapasztaltattak, és legújabbán ilyeneket tapasztalt *doctor Unger* (*Med. Jahrbücher*, 1833. 14. Band). Magasabb életkorban sem enyészik el arra a' hajlandóság. *Mária Theresia* Magyarország' királynője 46-dik évében állotta ki a' himlőt; *XV. Lajos* francia király pedig 60-dik évében esett himlőbe, és meg is halt.

Az emberhimlő, a' védhimlő-oltás' föltalálása és gyakorlata előtt az ember' nyavalyái közül kétségkívül a' legirtóztatóbb és legpusztítóbb volt. *Süssmilch*, *Tissot*, *Tralles* és *Ramazzini* 'stb. számításai szerint korábbi időkben évenként 500,000 ember áldozata lön e' nyavalyának. Remegtek a' szülők, midőn hallák, hogy valamely szomszéd vidéken az emberhimlő megjelent. A' halálozás' aránya mind-

azáltal a' járványok' sajátosságaihoz képest igen különböző volt. Voltak járványok, melyek alatt a' himlős betegek' 60—70 perczentje meghalt, mások alatt pedig 15. A' fönmaradtak' nagy része utónyavalyákban, szédelgés, vízkór, idegkórok, tüdővész, hibás emésztés, nehéz kór, vidtáncz, szembajokban 'stb. sínlődék.

Az emberi élet' illy rettentő ellensége ellen, millyen az emberhimlő volt, régtől fogva igyekeztek az orvosok óvószert feltalálni, és azt kiirthatni reménylették, ha sikerülne a' himlőnek kedvező hangulatát a' vérben megsemmisíteni. Már *Huxham* mondá (Tom. II. p. 126): „*Inde videri posset, si peculiarem quamdam sanguinis atque humorum indolem conservare, aut excitare possemus, vim quoque contagii eludi posse.*“ — A' véd- és óvószerek, melyeket a' hajdan kor a' veszélyes himlő' elhárítására, vagy szelídítésére használt, olyanfélék, hogy valóban csodálkozhatni, mikép tarthatták azok magokat fel hosszú ideig tekintetben. Illyenek a' köldökzsinórba foglalt vér' kinyomatása, miben újabb időben *Pinel* és *Mesmer* is bíztak; később kutacsokat készítettek, mások az újszülött' köldökének beszőását, *Stoll* érvágást, és hánytatókat javasoltak; *Werthof* és *Clossius* a' chinát mint csalhatalan óvó vagy szelídítő szert dicsérték. *Boerhave* higanyt dárdanyival összekötve, *Rosenstein* az édes higany, kámfor, aloé, és gajákból készült labdacsait magasztalta. *Van Woenzel* a' higanyt mint óvószert azért ajánlotta, mivel kíséreteinél fogva a' himlőgeny calomelával vegyítve, vagy higanygözőkkel terhelve oltás' alkalmával sikertelen volt; ugyanezt tapasztalák *Reil* és *Hufeland*. *Schlegel* gilisztelleneseket, pézsmát, kámfort javalt, melyek mint nyakkötők (amuleta) is használtattak. Nagy hírből állottak a' myrha, fenyőbogyók, a' kalamászvíz (aqua picea), az ásványi savak, a' dárdany mint óvószerek. Mások a' meleg fürdőknek, 's némelyek a' hidegnek tulajdonítottak himlőszedejtő erőt. Újabb időben a' kénsavas kinalban is hasonló erőket kerestek. A' tapasztalás mindazonáltal azt bizonyítja, hogy himlő-járványkor a' betegeknek egészségesektől elkülönzése, és általánosan a' ragályos kórok ellen alkalmazandó más egyéb orvos-rendőrségi intézkedések' használata, mind ezeknél nagyobb hatású és biztosabb eredményű volt. *Lisfrank*' tapasztalatai szerint a' himlős betegek' szobáiban a' lég ragályos tulajdonságait elveszti, ha a' padló többször napjában chlormész' olvadékával megáztatik.

De ezen felszámolt szerek, és intézkedések nem levén sikeres eredményűek, jeles jótétemény háromlott az emberi nemre az emberhimlő' beoltása által (insitio variolarum humanarum), mely után a' nyavalyának szelídebb és szabályosabb lefolyása következett, mintsem ha a' himlőragály más módon hozatott volna a' testbe. Ezen emberhimlő oltás alapja volt a' később feltalált tehénhimlő-oltásnak, mely Keleti-Ázsiában már régóta divatban volt. Valljon az Chinában régiebb időkben gyakoroltatott-e már, azt bizonyosan nem tudjuk.

Lookhardt szerint, ki chinai munkát a' himlő-oltásról fordított, az ott már 1014-ben divatozott. Európa ezen műtétellel a' mult század' kezdetén közel 70 évvel előbb, mintsem a' tehénhimlő-oltás feltalál-
tatott, ismerkedett meg, jelesen *Timoni* görög orvos által, ki *Wood*
londoni orvost erről tudósította. *Lady Mari Wortley Montague*, az
angol követ' neje Konstantinápolyban az emberhimlő-oltást igen pár-
tolta, 's azt az érdemet és hírt vivta ki magának, hogy ő Angliában
első saját gyermekét sikerrel beoltatta. Következő évben gonoszte-
vőkön és árva gyermekeken tettek kísérletek, mellyek kívánt ered-
ményűek lévén, 1723-ban *I. György* király' gyermekei emberhimlő-
anyaggal oltattak. De mivel tapasztaltatott, hogy az oltás után kifej-
lett himlő nem volt minden esetben veszedelem nélküli, sőt nem rit-
kán halállal is végződött, az ezen nemű oltás iránti bizalom megcsök-
kent. Tollharczok folytak az emberhimlő' védői és ellenségei között;
Tissot részére, de *Haen* ellene harczolt. Legnagyobb bizalomra ta-
lált Angolhonban, hol *Sutton* testvérek, és *Dimsdale* az oltási mun-
kára nézve olyan javításokat tettek, mellyek a' mesterséges himlők-
ből származó veszedelmet kisebbítették. A' javítások ezek voltak:
a) az oltás csak egészséges, nem bővérű, görvélyes és más kóroktól
szabad egyéneken, és sem a' terhesség, sem a' fogzás' idejében nem
teljesítették; b) az oltandók fürdők, hashajtók, és alkalmas életmód-
dal elkészítették az oltásra; c) csak egy szurással teljesítették az
oltás, minthogy tapasztalásból tudva volt, hogy a' mesterséges em-
berhimlő' fontossága egy arányban volt az oltó-szurások' számával;
d) oltás után az oltonczok hűvösen tartattak, és a' küllevegő hatá-
sától el nem vonattak. *Frank Péter* ezen javításokat szükségtelenek-
nek tartotta azt mondván (Épit. I. 3. pag. 185.): „*Sed nemo sanior,*
quam sanus esse potest, ac saepe, qui ad morbum se praeparat
futurum, hic victas huic manus cedit, ac ineptissimis in absentem,
nec cognitum satis morbum invenitur auxiliis. — De nem lehetett
céliránytalan, az organismustól eltávolítani mind azt, a' mi a' be-
következő nyavalyát szövedékessé, és rosz indulatúvá tette. —
Az oltás a' felkaron, vagy a' hüvelyk, és mutató-ujj között vitetett
végebe.

Hogy pedig az emberhimlő-oltás' hasznában nem csak a' tehe-
tősbek, hanem a' szegényebb sorsuak is részesülhessenek, Anglia'
fő városában saját himlőházak alakítottak, mellyekben a' műtétet a'
szegényeken is végbe vitetett. Igaz, hogy ezen oltási intézkedések-
nek nagy haszna volt, a' mennyiben ritkult a' himlőnek veszélyes-
sége; de ki nem irtatott általok a' nyavalya, nem ritkán pedig a'
mesterséges emberhimlő veszedelmes, sőt halálos is volt, 's így az
emberhimlő-oltás a' himlőragálynak szüntelenül új forrásául, szol-
gálván, annak föntartására is szolgált. — Az oltás minden évszak-
ban, és minden alkalommal gyakoroltatott, 's minthogy az oltonczok
más egyéneket is közvetlenül fertőztethettek, gyakran pusztító himlő-

járványokra nyújtott alkalom. Ebből magyarázhatni meg a' híres *Heberden*' tapasztalatait, melyeknél fogva a' himlő-betegségben holtak' száma $\frac{1}{10}$ -del növekedett az emberhimlő' beoltása által.

Most, mióta a' tehénhimlő-oltásban könnyebb, és biztosabb óvószertünk van a' természetes himlő ellen, most már annak további gyakorlása szükségtelen, sőt igazságtalan, és méltán kárhozható lenne, mert: a) az ember szükség nélkül nagy veszélynek tétetnék ki, minthogy, a' mint fenn említők, a' valódi himlőragály' beoltása a' legalkalmasabb gyógyítás mellett is halált okozhat, vagy veszedelmes utónyavalyákat vonhat maga után; b) általa mindig új himlőragály készítettven, föntartatik a' fertőzés' lehetősége, 's így ezen veszedelmes nyavalyának kiirtása akadályoztatik, mit a' tehénhimlő-oltástól méltán várhatni; mert hogy az emberhimlő némely orvosok' véleménye szerint légi és földi befolyásoktól veszi eredetét, azt józanabb orvosok ma már védhethetlen hypothesisnek tartják, 's hogy az emberhimlő következése a' szétterjedhető himlőragálynak, az által is bebizonyul, hogy a' fertőzettek' szigorú elkülönzése által, annak további terjedése mindig megakadályoztatott.

A' tehénhimlő' történetére nézve vannak némely, de nem biztos tudósításaink, melyek annak régi korára mutatnak. *Humboldt Sándor* említi, hogy *Mexico*' hegyein a' tehének tölgyeiken genyedekecs fakadékokban szenvednek nem ritkán, 's hogy az ottani pásztorok, azoknak véderejéről az emberhimlő ellen már régtől fogva értesülve voltak. Már *Jenner* előtt Angol-, sőt Németlon' több vidékein egyes észlelések történtek a' tehénhimlő' folyadékának óvó erejéről az emberhimlő ellen, de ezek használatlanok maradtak, és részint elvesztek, részint pedig mint nem érdekesek elutasítottak. *Henke* említi, hogy bizonyos holsteini nemes jószág' fölügyelője 1800-ban neki mesélte, hogy családjában nagyatyjától azon tapasztalat tudva volt, hogy azok, kik fejés' következtében a' teheneiktől kezökön kúteget kaptak, az emberhimlőtől mentve maradtak. Angliában is hasonló esetek fordultak elé, melyeknél fogva a' híres *Sutton* és *Favater* hogy a' dolog' valóságáról meggyőződjenek, 1765-ben több ezen módon tehénhimlő-anyaggal történetesen oltott egyéneket valóságos emberhimlő-anyaggal oltottak, de melly oltások nem fogamzottak, 's ennél fogva az oltoneczek az emberhimlőtől védve mutatták magukat. Ezen nevezetes történet dologról a' londoni orvosok tudósítottak ugyan, de az semmi figyelmet nem okozott és jelentéktelen maradt.

Annál nagyobb volt *Jenner Eduard* (született Skótziaában Berkeley helységben 1749-ben, † 1823. 23. januárban) érdeme, ki ezt a' nép közt zavartan elterjedett mondát a' legszigorúbb vizsgálatra érdemesnek tartá, 's e' tárgyat 1779-től fogva legfőbb foglalkozásává tette. A' mi eddig csak véletlenül történt, azt ő most szándékkal megpróbálá. 1788-ban tapasztalatait több orvosok' barát-

ságos társasága elé terjeszté; 1796-ban pedig majus' 14-kén *Phips* fiú gyermeket (Sarah Neimes) fejős leány' karjáról nyilvánosan, és pompás sikerrel oltott. Nem ok nélkül ezen nap, majus' 14-ke t. i. a' védhimlő-oltás' születése' napjának tartatik és ünnepeltetik az orvosoktól. Örömmel emlékezem 1846-ki majus' 14-kéről, mely napon a' magyar orvosok' Nestora és honunk' Jennere minden tiszteltetre méltó *Bene Ferencz* királyi tanácsnok úr, az orvosi kar' tanárait zugligeti barátságos ebédje közt a' hires *Jenner*' áldott következményü találmányára figyelmeztette, mely alkalommal ezen az emberiségre olly jótékony fölfedezésnek félszázados ünnepét illendő pietással üllöttük. Csak 1798-ban nyilván hirdette ki nagy fölfedezését *Jenner*, mi által legnagyobb jötevője lőn az emberiségnek. Következő évben a' tehénhimlő-oltás' terjesztésére yorki herczeg' elnöksége alatt társaság alakult.

Pearson és *Woodville* elejente mint a' tehénhimlő-oltásnak el-lenségei léptek föl; *Woodville* 1799. évi 21-ik januárban több egyént tehénhimlő-anyaggal oltott; de mivel azoknál a' természetes himlőragály is működött, a' tehénhimlő-hólyagocskákon kívül általános emberhimlő-kiütés is jelent meg. *Jenner* ezen körülményt megmagyarázta; mire *Woodville* ismétli kísérletek után a' nagy fölfedezésnek igazságáról meggyőződött; mert 400 tehénhimlő-anyaggal sikeresen oltott egyént ismét emberhimlő-anyaggal oltott, de egyiknél sem jelent meg valóságos emberhimlő. Minden későbbi kísérletek és próbák a' jeles találmánynak megerősítésére szolgáltak. *Jenner* a' parlamenttől kitűzött 24,000 font sterlingi díjat elnyerte és az 1803-ban alakított védhimlő-oltási intézet öreá bízott.

Kevés idő múlva Spanyol-, Olaszország, Sardinia és Maltába terjedett a' tehénhimlő-oltás. Bécsben 1799-ben *de Carro Pearson*-tól neki fonalon küldött anyaggal oltotta legelőször saját gyermekeit; ezt követte *Ferro*, *Careno* és *Portenschlag*. Nálunk első oltott *Bene Ferencz* k. tanácsnok úr, és ugyan 1801-diki august' 17-kén, minekutána Bécsből *de Carro*-tól oltóanyagot hozott, mellyel a' többi magyarországi orvosokat is ellátta. Hasonló szorgalommal gyakorolta a' védhimlő-oltást Pesten dr. *Cseh-Szombathy Sámuel*, ki kezemenél levő oltási jegyzőkönyvét 1801-ki september hótól fogva 1837-ig bámulatos pontossággal vitte. Pozsonban *Husztí*, Békés megyében pedig dr. *Rigler* szereztek magoknak oltási munkában hirt és érdemet (lásd: Zeitschrift von und für Ungarn. 1801. I. Band). Ugyanakkor Berlinben *Hufeland* és *Heim*, általánosan pedig Német-honban *Reil*, *Sömering*, *Hahnemann* és *Stiglitz* mozdították elő a' védhimlő-oltást. *Bremmer* Berlinben védhimlő-intézetet alakított, kinek felügyelése alatt Poroszországban már 1802. 400 ezer egyén oltatott. Frankhonban 1800-dik évi majus' 11-kén történt az első védhimlő-oltás. *De Carro* d'Outrefonthoz intézett leveléből (Salzb. Med.-Zeitung, 1802. Band. III.) kitetszik, hogy Indiában a' védhimlő-

oltást 1802-ben kezdték. Ezen időtájban Oroszországban, 1823-ban Kaliforniában is elterjedett. — Már 1800-ban de Carro Konstantinápolyba küldött oltó-anyagot, hol angol követ *Elgin* és angol orvos *Scot* annak ottani terjesztésében fáradoztak; később a híres *Auban* buzgósa által 60 ezer ember oltatott, kik közül ámbár, mint mondatik, minden évben az emberhimlő legnagyobb dühösséggel uralkodott, mindegyik attól mentve maradt, 1827-ben *Auban* az akkori török császár' gyermekeit oltotta. Bagdad' városában székelő angol consul, ki a' fáradozhatatlan *de Carrotól* anyagot kapott, keletre is terjesztette az oltás' munkáját. *Neumann* szerint *Pearson* oltó anyagot Chinába is küldött czélirányos utasítással, mely utasítás mindazonáltal a' kormány' parancsára igen megváltoztatott, hogy t. i. hihetővé tétessék, hogy a' védhimlő-oltás kínai találmány. Igen sajnálom, hogy *Gützlaiff* úrtól ezekről tudósítást nyerni elmulasztottam.

E' fontos, 's az egész emberi nemre nézve érdekes találmány' mindjárt közhírré tétele után mind az angol, mind a' német orvosok a' védhimlő-oltás' megalapítására és további terjesztésére tudós munkákkal is működtek: a' védhimlő' szabályos lefolyását pontosan leábrázolták, hogy az annál könnyebben az ál-védhimlőtől, mely az embert a' természetes emberhimlőtől nem védi, megkülönböztessék; az anyagot vegytanilag (különösen *Dupuytren*) megvizsgálták, 's ez által az anyagnak miképeni legalkalmasabb és meddigi föntharthatóságának meghatározására segédkezet nyújtottak. Mások az oltás' különféle modorairól és az anyagnak száraz, vagy híg alakbani fentartásáról értekeztek. Többen a' néphez intézett munkácskákat készíttettek, és azt a' védhimlő-oltás mint isteni találmánynak kész elfogadására buzdították. Voltak orvosok, kik a' tehénhimlőt mint pestiselleni óvószert dicsérték; így *Auban*, *de Carrót* arról tudósíta, hogy öt-hat száz védhimlővel oltott egyén a' keleti pestistől mentve maradt, 's hogy védhimlővel oltott kisdedek a' pestisben sínlődő anyák' emlőit szopták, minden káros következés nélkül. *Dr. Walie*, ki a' pestis' természetének kikutatása végett Konstantinápolyba utazott, minekutána védhimlő-anyaggal sikeresen oltva volt, magát a' pestises kórházakban zárva tattotta, különféle módon a' betegeket érintette, magát emberhimlő és pestis-anyag' vegyítékével oltotta, és egészséges maradt. Nem csak *Auban*, de mások is Konstantinápoly körüli vidékeken a' tehenek' tölgyeiken himlőt észleltek, és megtudák, hogy az ottani nép sem pestisben sem emberhimlőben soha nem szenvedett (lásd. *Med. Chir. Zeit.* 1803. Band. III).

Sokan mindjárt a' védhimlő-oltás' terjedése kezdetében hirdették a' tehénhimlő' csálthatatlan óvó-erejét. *Domayer* 1801. Berlinben kijött munkájában: *Allgemeine Bemerkungen über Kuhpochen* 'stb, azt mondja: hogy a' tehénhimlő örök időre óvószere az emberhimlőnek. Igaz ugyan, úgymond, hogy ezen állításomnak igazságát pár

évi tapasztalatainkból nem következtethetjük; mindazonáltal ragaszkodnunk kell a' nép' szóbeli hagyományához, mellynél fogva a' legidősbek közül, kik fejés' alkalmával történt fertőzés' következtében a' tehénhimlőt kiállották, emberhimlő-annyaggal oltva, ettől semmi sikert nem tapasztaltak, azaz himlőbetegségbe nem estek. — *Hecker* 1802-ben illy czímű munkát írt: *Die Pocken sind ausgerottet* 'stb. Egy híres spanyol orvos azt mondá, hogy Aragonia' vidékein, hol több évtől fogva a' himlőoltás divatozott, nem csak az emberhimlő, hanem a' vereshimlő és skarlát is elenyésztek.

De voltak a' védhimlőnek nyílt ellenségei is. Hiszen minden jeles találmány és minden, a' mi jeles, de szokatlan, ellenségre bukkan. Azonnal kikeltek ellene *Moseley*, *Panada*, *Goldsohn*, és *Herz*; az utóbbi azt csak helybeli és *brutalis* nyavalyának nevezte; pártolta ellenben az emberhimlő-oltást azért, mivel szerinte 500 illy féle oltás' esetei közül egynél sem tapasztalt szerencsétlenséget. De mások nem voltak illy szerencsések mint *Herz* úr, 's azok' tapasztalatai ellenkezőt bizonyítanak. *Gölis* a' híres is tartozott kevés ideig a' védhimlő' ellenségei közé. — Sok orvos a' védhimlő-oltás óta gyakrabban előforduló némelly veszélyes nyavalyákat, millyenek a' kisdedek' agyvízkóra, a' hártás torokgyík 'stb, a' védhimlő-oltásnak tulajdonította; de nem vették figyelemre azt, hogy annak gyakorlata óta több kisded maradván fenn életben, nagyobb számmal is fordulhatnak elő azok' egyéb forró nyavalyái, 's hogy ezek már azelőtt is gyakran előfordultak, de kórisméjük kevésbbé volt meghatározva.

A' köznép' azon ellenvetése, hogy az emberhimlő a' rosz vegyületű nedveket a' testből kiűrtja: a' védhimlő ellenben azokat a' testben visszatartja, következésképen veszedelmes kórokat okozhat, az által czáfoltatik meg, hogy annál nagyobb szokott lenni a' veszedelem a' természetes himlőnél, minél számosabban fejlik ki az, 's hogy a' természeti himlő' folyama alatt kiűritett nedvek csak a' himlőkórnak szüleményei; és valljon miképen üritettek volna ki a' testből a' rosz nedvek akkor, midőn Európában még híre sem volt a' himlőnek. A' köznép a' tehénhimlő-oltási gyakorlat' kezdetén ebben azért sem bízott, mivel az emberhimlő-járvány' alkalmával, a' védhimlő anyaggal oltattak is valóságos himlőbe estek; azonban ez azért történt, mivel az akkori időben minden figyelem és különböztetés nélkül olyan egyének is védhimlővel oltattak, kiknél a' fertőzés' következtében a' természeti himlőragály a' testben már működni kezdett.

Mindazonáltal efféle ellenvetések és gyanúsítások' daczára pár év alatt köszönettel elismertetett a' nagy *Jenner*' emberszerető nemtője, melly a' természet' anyai intéseit követvén *Sutton*, *Adams*, és mások' tapasztalatait fölhasználván, az emberi nemet olyan adománnyal ajándékozta meg, mellynek jótéte rövid idő alatt villámsebességgel a' földgolyó' minden mívelt részeire elterjedett, sőt azon

korlátok is, melyeket neki durva tudatlanság, nagyított gyöngédség, és önelégedett eszeskedés vont, — lassanként elkorhadtak és összeomlottak. Csintalanul 's ingerkedve felemeli most az ifjabb nemzedék sima arcát az öregebbik' himlőhelyes arcza felett; de ez is szülöttjei' boldogsága feletti örömében elfelejté szenvedéseit, sőt visszamaradó bajait fájlalni megszűnt.

Wedekind mainzi tanár munkájában: *Theoretisch-practische Abhandlung von den Kuhpochen* 1802. az Európában rendszeresen kezdett védhimlő-oltás' harmadik évében azt a kérdést tette: „Valljon a tehénhimlők örökre fogják-e az embert védeni az emberhimlő ellen? Nem lesznek-e annak veszélyes következései, a' mit, úgy mond, a' kísérleteknek tömérdek száma még el nem határozott, 's miről sem a' védhimlővel eddig tett kísérletek, sem az egybe hasonlító okoskodás bennünket azon biztos következményre nem vezettek, mellynél fogva az embert örök időre a' himlőbetegségtől megmentené.“ Az eddigi oltó mestereket oktalan kísérlőknek (*Experimentatoren*), merész és veszedelmes embereknek nevezi, mivel oltónczaikat későbbi korokban megjelenő emberhimlő' veszélyének teszik ki, a' midőn kedvetlen körülmények között meg is halhatnak, mely veszedelmet ildomos emberhimlő-oltással kikerülthetettek volna. — És valóban, midőn az orvosok' fáradozásai által, a' kormányok' intézkedéseitől segítettve, a' tehénhimlő-oltáshoz általános bizalmat szerezni már-már sikerült, *Wedekind*' jóslata valósulni látszott; mert újabb időkben a' csaknem valósággá vált emberhimlő' kiirtásának reménye nagy mértékben megzavartatott, midőn a' természeti emberhimlők sok helyen kiütöttek, és a' már védetteket is megrohanták, kiknél részint valóságos, részint módosított alakban mutatkozott a' küteg, 's az első esetben igen gyakran, a' másodikban pedig csak veszedelmes p. o. typhusbeli szövődések' esetében halált okozott. Súlyedett ekkor a' tehénhimlő-oltás iránti bizalom annál inkább, mivel magok az orvosok eddigi nézeteikben ingadozást, sőt azoktól elterést nyilvánítottak; 's minthogy ilyféle esetek a' történt oltástól 15—20-dik évében előadták magokat, azt állíták, hogy a' tehénhimlő nem mindenkorra, hanem csak 15 's legfőbb 20 évre védi az embert a' valóságos emberhimlőtől; minél fogva ezen évek' lefolyta után, szükségesnek tarták a' védhimlő-oltást ismételni (*revaccinare*). Így vélekedtek *Heim*, *Kausch*, *Thomson* és mások. — *Dr. Klaus* (Uiber die Schutzkraft der Vacciene. Medic. Jahrb. 16-ter Band, 4. Stück) azt mondja: „Hogy a' szabályosan lefolyt védhimlő nem tökéletes védszere az emberhimlőnek: mert az emberrel született fogékonytságot a' himlőragály iránt tökéletesen el nem enyészti. Azonban csaknem valamennyi orvosok, kik a' tehénhimlő' ideiglenes védejét védelmezték, abban megegyeznek, hogy az utána következő himlő felette ritkán valóságos, hanem közönségesen módosított alakú olt, azaz himlő, mely a' védhimlő' oltása után emberhimlő ragály'

behatása' következtében, midőn előre járt oltása által az emberhimlői fogékonyság tökéletesen el nem enyészett, kifejlődött; de melly mind lefolyására mind idomára, és veszélyessége' fokára a' valóságostól különbözik. Dr. *Parkley*' tapasztalatai szerint (*Med. Jahrbüch.* 1834.) a' módosított himlő, vagy himlőke csak olyan egyéneket, kik 15—20 év előtt oltattak, szokott meglepni, és ritkán, vagy talán soha sem kisdedeket, kik oltattak kevés idő előtt; miből azt következteti, hogy a' védhimlő óvóerejét csak bizonyos ideig tartja meg, 's annál fogva 10—15 év múlva az oltottak' ismételt oltását szükségesnek mondja. — Mások azt állíták, hogy a' tehénhimlővel oltottaknál előforduló valóságos vagy módosított himlőknek oka: a' *Jenner*' idejétől használt, ugyanazon oltóanyagának sok emberi testen többször átjárása' következtében történt elfajulása, minél fogva annak megújítása volna szükséges.

Hogy efféle nem igen szigorú nyomozásokon és észleléseken alapuló vádak és némelly kormányok, jelesen *bajor és poroszországi* által humanus törekvéseikben igen is rögtön 's általánosan elrendelt ismétli oltások' intézkedései a' védhimlő-oltási ügyre nem legjótékonyabban működtek, világos; minekutána bizonyos, hogy a' nép a' tehénhimlő-oltással általánosan, sok vidékeken még tökéletesen meg nem barátkozott. De voltak és vannak lelkes orvosok is, kik a' tárgyat előítélet nélkül megvizsgálván észlelésök' eredményeivel világot derítettek az ügy' mibenlétére.

A' tudományok' párizsi academiája 1842. évi ápril' 1-jén tartott ülésében következő juttalomkérdést tűzött ki: a) A' tehénhimlő' védereje teljes-e (abszolút) vagy ideiglenes? — b) Utolsó esetben határozottassék meg biztos tapasztalatokkal, és hiteles létdolgokkal az idő, melly alatt a' tehénhimlő védi az embert az emberhimlőtől. — c) A' tehénhimlőnek biztosabb és hosszabb ideig tartó védereje van-e, mint a' védhimlőnek, melly az oltások' nagyobb vagy kisebb számára használtatott. — d) Azon esetben, ha a' tehénhimlőnek védereje idővel kisebbedik, szükséges-e azt megújítani, és mi módon? — e) A' tehénhimlő-ragály által előhozott helybeli jeleneteknek hatatósága arányban van-e az emberhimlő elleni véderővel? — f) Szükséges-e ugyanazon egyént többször oltani, és hány év után? Ugyan e' kérdések körül forog értekezésem' tárgya is, melyek közül az a, b, és f) értekezésem első, a' c, d, e) második részének tárgyát képezik.

A' tehénhimlőnek védereje teljes-e, azaz örökre védi-e az embert a' valóságos himlőtől? — E' kérdésre igennel felel több nagy tapasztalatú orvos. Így dr. *Nusshard* 1830-dik évi *Passavia* körül előforduló járványkor a' tehénhimlő' véderejét olly mértékben bebizonyítva találta, hogy az eseteket, melyekben az oltottak himlősek lettek, csaknem egészen a' rosszúl kezelt oltásnak tulajdonítja, 's azt mondja: „Lehetséges ugyan, hogy egyes esetekben a' rend-

irányosan végbe vitt védhimlő-oltás után is emberhimlők jelenhetnek meg; mivel ugyanazon okok, melyek egyes egyéneknek lehetségesnek teszik a kétszeri himlőzést, lehetségessé tehetik azt is, hogy az oltottaknál az emberhimlő iránti fogékonyság egyes esetekben csak tökéletlenül enyészett el.“ — *Albers* (*Hufeland Journal*. 1829. dec. füzet) azt mondja: „83 egyén közül, kiknél az oltást ismételttem, 25 tehénhimlőkét (*vaccinoides*), a többi 58 pedig kevés idő múlva elenyésző felbőrösödéseket (*excoriationes*) kapott“; a mit azoknál is észlelt, kik már 30 év óta oltva voltak. Ebből *Albers* azt következteti és hiszi, hogy a fennemlített 25 egyén emberhimlő-ragálynak kitéve bizonyosan legfőlebb csak módosított, vagy enyhe indulatú himlőt kapott volna; a többi 58-nál pedig az emberhimlő csírája alig talált volna termékeny alapot, sőt az utóbbiak közül némelyek az emberhimlő-ragály befolyásának ki is tétettek, de a himlőkütegől mentve maradtak. Hasonló tapasztalatokat tettek mások is.

Én több ízben és jelesen 1829-ben több mint 15 tanítványom, kiknek nagyobb része 30 éves volt, 's annál fogva már 25 év előtt is oltva voltak, legnagyobb vigyázattal és pontossággal oltási ismétléseket vittem végbe, de ezek után vagy a himlőnek semmi nyoma, vagy pár nap múlva elszáradt álvédhimlő (*vaccinoides*) jelent meg. — Midőn 1846-ban *Stahly Ignác* országos fő orvos' hivatalos meghagyásából oltási ismétléseket tettem, azoknak hasonló eredményök volt; megjelentek t. i. a' mint nyilvánosan készült oltási naplóm bizonyítja, kicsiny, vörös csomócskák, melyek a valószínűsággal védhimlőnek semmi jellemző bélyegeivel nem bírván, már hatodik napon leszáradtak és elenyésztek. Egy eset mindazonáltal fölgerjeszté figyelmemet, és az ismételt oltásról eddigi nézetemet egy kissé ingóvá tette. 1846. július 25-kén oltottam *Strasser József* 26 éves egészséges tanítványomat, friss védhimlő anyaggal, a' kit sz. Endrén hivatalosan kiadott oltó bizonyítvány szerint 1820. június 20-kán, és így ez előtt 25 évvel *Paskovics* akkori járásbeli sebész olly sikerrel oltott, hogy három rendirányos himlő jelent meg, és az általános visszahatás is rendirányos volt. Ezen ismételt oltásom' eredménye a fennemlített napló szerint következő volt: hatodik napon jobbik karján két himlő látszik, az egyik gömbölyű csomót mutat, melynek közepén hólyagocska készülöben van, a' másik hosszas szinte félhold idomú, fehér sárgás nedvvel teljes hólyagocskát képez, és idomtalan udvarocskával körülvétezik; hetedik napon a' hólyagocska' bennéke még híg, az udvarocskák nagyobbodnak mind a' két karon; nyolczadik napon a' jobbik karon elenyészni kezdenek az udvarocskák, a' hólyagocskák' tartaléka genyedésbe megy által, a' bal karon az udvarocska szinte kisebbedni és elenyészni kezd. — E' három, azaz 6, 7 és 8-dik napon fontos érlázás mozgalmak lépik meg az oltonczot, 's a' hónaly alatti mirigyek is rokonszenvesen

fájnak; 9-dik napon az udvarocskák közel egészen elenyésznek, a' hólyagocskák száradni kezdenek; 11-dik napon hosszas, és kissé fölemelkedett var képződik, mely 12-kén barnul; — 21-dik napon a' hosszas barna var nem lapos, 's még erősen ragad a' bőrhöz, pár nap múlva pedig leesett és ismét több ízben megújult. Hogy pedig az imént leírt valóságos védhimlőhöz igen hasonló küteg' természetéről magamnak meggyőződést szerezzek, annak híg anyagával 7-dik napon, azaz július 2-kán az oltást folytatam két egyénen, ki oltva soha sem volt, sem az emberhimlőt ki nem állotta, jelesen *Lipold Franciskán* 5½ éves leánykán és *Lustig Lipót* 16 hónapos kisdéden; de ezen oltásnak semmi sikere nem volt, mert csekély 's pár nap múlva leesett varacskán kívül, mi sem észleltetett. Ugyan e' Strasserféle hólyagocskákból vett anyaggal azon napon oltam *Rosenfeld Lipót* 24 éves tanítványomat, ki 1832-ben az emberhimlőt kiállván, védhimlővel oltva soha sem volt; ennél 4-dik napon kis vörös csomócskák látszottak, melyek ötödikén halaványulván hatodikon már elenyésztek. Oltottam még ugyanezen anyaggal más 10 egyént, de ezeket is siker nélkül.

Világos ezen ismételt oltási kísérleteimből, hogy álta-
 lók, úgy-mint fennemlített *Albers* tapasztalta, részint csak kibőrsödés, részint pedig álvédhimlő (vaccinois) fejtett ki mindazoknál, kik védhimlővel már ez előtt oltva voltak, valamint azon egyénnél is, ki a' természetes himlőt már kiállotta; de efféle *jelenetek* nem csak a' védhimlő-oltásnak, hanem akármiféle a' *felbőr* alá vitt kóranyagnak, vagy genynek is következései szoktak lenni. A' Strasserféle esetben pedig, kiről bizonyos volt, hogy már 24 év előtt védhimlővel sikerrel oltatott, a' védhimlőhöz hasonló küteg jelent meg ugyan, de a' hólyagocskákat jellemző bélyegekből is világos vala, hogy az nem valóságos védhimlő; a' mit a' hólyagocskának hosszas idoma 's már hatodik napon sárgult, ámbár híg nedve, az udvarocskáknak kora megjelenése és elenyészése, a' varnak fölemelkedettsége, kora képezetése, késő leesése, többszöri leste után pedig ismételt megújulása elégségesen tanúsítottak. Igaz, hogy 6, 7, és 8-dik napon érlázás mozgalmak és a' hónaly alatti mirigyek' fájása mutatkoztak, melyek különben a' sikerült oltás' jelének tartatnak; de bizonyos az, hogy izgékonyabb egyéneknél a' karon, vagy az újjak' hegyén támadt genyedékek, vagy orbánczos lobok is rokonszenvesen hónaly alatti mirigyek' fájását és érlázás mozgalmakat szoktak előidézni. Az ezen ismételt oltásból kifejtett és valóságos védhimlőhöz hasonló himlőből vett anyagnak tovább nem terjeszthetősége, mely 11 még soha nem oltott, sem nem himlőzött egyénen siker nélkül kíséreltetett, világosan azt mutatja, hogy a' már oltottak' ismételt oltása nem szül vagy legalább igen ritkán szül valóságos és sikerrel tovább terjeszthető védhimlőt. Ezekből kitünő, hogy valamint bizonyos, mikép a' kiállott természeti himlő után beoltott emberhimlő-anyag ezen nya-

valyát másodszor is, ámbár enyhébb és módosított alakban, ritka egyes esetekben kifejtette: úgy bizonyos az is, hogy a' védhimlőnek szabályos lefolyása után másodszori oltással csak védhimlőhöz hasonló kütég fejlődhetik ki, mely azonban a' valóságos védhimlő' bélyegeivel nem bírván annak anyaga emberhimlő ellen védszerűl nem szolgálhat.

Méltánylanom kell ezeknél fogva *Wierer* bécsi orvos', az ottani orvosok' egyesülete' 1842-diki egyik ülésében eléadott véleményét a' párisi academia' azon kérdéséről: *A' tehénhimlő' védereje teljes-e* (absolut) vagy *ideiglenes*? midőn ezeket mondja: „Ha a' tehénhimlő' védereje alatt annak azt a' tehetséget értjük, mely az embert a' himlő' akármellyik rohamától örökre megmenti; akkor az eddigi tapasztalások után a' tehénhimlő' védereje csak ideiglenes. De ha azt kérdezzük: a' tehénhimlő az embernek, ki azzal oltatott, egész élete' lefolyásáig azon eredménnyel bír-e, hogy az emberhimlő, ha megjelenik is, sokkal enyhébb és soha sem halálos: akkor a' tehénhimlőt az emberhimlő ellen teljes véderejűnek kell mondani; mert óvja az embert az egyes szervekre vagy az egész testre veszélyesen ható himlőkórnak jelenségeitől akkor is, ha a' himlők kifejlődnének. A' tapasztalás ezt bebizonyítja. Eléfordulnak ugyan esetek, melyek szerint oltottak valóságos emberhimlőbe estek, sőt meg is haltak, — esetek melyek az oltás' módjáról és kezeléséről mindig kétséget hagytak magok után. Azonban olyan esetek is fordultak elő, melyekben az emberhimlő beoltatott és uralkodó emberhimlő-járványkor fertőzés' következtében a' kütég ismét ámbár enyhébb alakban másodszor fejlett ki, és kiviláglott, hogy illyféle családok' némelly tagjai kétszer himlőztek. Helyesen mondja *Wierer*, hogy az orvosok gyakorlati pályájukon igen boldogoknak tartanak magukat, ha az igen veszélyes érlázás kütégek ellen olyan ovó-szernek birtokában lennének, mely — mint a' tehénhimlő-oltással az emberhimlő ellen történik — legalább annak hathatóságát hasonló módon enyhítené, 's ezen értelemben a' tehénhimlő' véderejét nem csak ideiglenes, hanem teljesnek is lehet mondani.“

Részemről azoknál fogva, miket én a' védhimlő-oltás körül észleltem és fent előadtam, hiszem hogy az, ha gyakorlata rendírányosan kezeltetik, az oltás arra alkalmas egyénekben, valóságos tehén-, vagy valóságos híg, jót fentartott érett védhimlő-anyaggal végbe vitelik; ha a' védhimlő' szabályos lefolyása a' rendesen készült var' leestéig ellenséges befolyások által nem gátoltatik: az ember örökre mentve marad az emberhimlőtől. Bizonyítja azt *Csehszombathy Sámuelnek*, ki legnagyobb szorgalommal gyakorolta az oltási munkát, pontosan vitt oltási naplója, melyben olyan egyéneket följegyezve találok, kik 45 év előtt általa oltattak, és ámbár himlősök körül azóta forgalódtak, a' nyavalyától mégis mentve maradtak.

Azonban nem lehet kételkedni az oltás után megjelent ember-

himlők' példairól, és veszélyes himlő-járványokról, melyek a' véd-himlő-oltás óta uralkodtak. De méltán kérdezhetni: miképen lehet ezeket a' védhimlő' teljes véderejével megegyeztetni? Már többször említém, hogy valamint lehetségesek a' kétszeri emberhimlőnek esetei, millyeneket *Van Sviétén* is nagy munkájában említ, 's a' mire bizonyos családok' tagjai hajlandók: úgy lehetségesek a' szabályosan lefolyt védhimlő után kifejtett emberhimlők is; egyébiránt a' legtapasztaltabb orvosok megegyeznek abban, hogy a' tehénhimlő hiányos véderejének oka leggyakrabban az oltás' elégtelen kezelésében 's az ügyetlen oltás' munkájában rejlik. Azok, kik olly határozottsággal állíták, hogy a' védhimlő csak bizonyos ideig oltalmazza az oltottat az emberhimlőtől, azt hitték bizonyosan, hogy az előre járt védhimlő-oltások, eléfordult eseteikben mindig rendirányosan történtek, és az azok után következett himlők mindig valóságosak voltak. Azonban e' hiedelmökben igen gyakran csalatkoztak, mert nem kezeltetett és nem kezeltetik mindig és mindenütt a' védhimlő-oltás úgy, mint azt az úgy' fontossága megkívánná. *Chapman* (Frorieps Notizen B. 29. pag. 176) azt mondja, hogy Angliában a' védhimlővel oltott, de később emberhimlőbe esett egyének jobbára azok voltak, kik 14 év előtt Kelet-Indiában oltattak, és ugyan rossz anyaggal, a' mit annál inkább gyanított, mivel állítása szerint a' hólyagocskák idomukra nézve az európaiaktól nagyon különböztek. *Heim* bizonyítása szerint — ki Angliában hosszabb ideig tartózkodott — a' védhimlő-oltás ott nem nagy szigorral kezeltetett, mert mellette az emberhimlő-oltás is üzetett. — Sok vidékeken a' védhimlő-oltással, főképen annak kezdetekor foglalkoztak papok, bábák és mások, kik az oltási szurásokat végbe vitték, a' nélkül hogy az alkalmas oltó anyag' bélyegeit, a' védhimlő' szabályos vagy szabálytalan folyamát, a' kifejtett valóságos vagy álvédhimlőnek lényeges jeleit ismerték volna. De maig sem viseltetik a' nép a' védhimlő-oltás iránt olly rokonszenvvel, hogy annak gyakorlában az oltók igen gyakran makacs ellenzésre ne találának. — Valljon miképen történt nálunk a' megyékben itt-ott az oltás? — Megjelent az oltó orvos vagy sebész valamelly járásban vagy helységben, minekelőtte az ottani előljárókat eljövételéről, — az oltandók összeírása végett — tudósította; olja a' 'kisdedek' egy részét, mert a' másik résznek szülői az oltástól idegenkedvén, azt minden módon kerülik; — az oltottak oltási naplőba följegyeztetnek; 7-dik napon ismét megérkezik az oltó orvos, szemlélendő az oltonczokat, és meggyőződendő az oltás' eredményéről; de az oltottak közül sokszor csak fele részét vizsgálhatja meg ez alkalommal, mert a' szülők az efféle szemlét is erővel kerülik; annál kevésbbé szerezhethet magának tudomást az oltó a' védhimlőnek későbbi lefolyásáról, a' mi pedig igen szükséges lenne annak meghatározására: szabályosan végződött-e a' himlő' folyama, vagy nem? Azonban ez nem csak nálunk hanem másutt is történik.

Jelesen külföldi orvos *Sachse* arról panaszkodik, hogy 100 oltott közül legalább 20-ról nem szerezhették magának tudomást az oltás' sikeréről. Ha ilyenek történnék, mikén segíteni alig lehet, mi természetesebb, mint a' történeteknek hűséges följegyzése a' naplóba? De igen gyakran ez is kevesebb pontossággal és kevesebb lelkiössmérettel teljesítetik. Pár év előtt történetből egy pesti oltósebész' oltási naplójába, — ki állítása szerint évenként 500-ra vitte a' töle oltottak' számát, — tekintvén, annak eredményrovatában azt találám, hogy mindegyik oltottnál sikerült az oltás, és mindegyiknél 3—4 megjelent szép himlő volt följegyezve. Kétségemet a' följegyzett eredmények' valója iránt neki nyíltan kimondván, annál is inkább mivel azt tapasztalám, hogy 200 általam oltott egyén közül közönségesen 10—15-nél nem sikerülvén az oltás, azt ismételnem kellett; ő nekem azt felelé: „Igazsága van önnek; de én ezt azért cselekszem, mivel csak kívánt eredménnyel oltottak' száma szerint kapom a' két garasnyi oltási díjt.“ — Ezek így lévén, miről kétkedni nem lehet, méltán kérdezhetni: Ha olyanféle oltonczok, kiknél az oltási szemle szigorúan nem történt, vagy kikről az oltás' eredménye híven és valódiilag föl nem jegyeztetett; kikről nem is tudhatni bizonyosan, volt-e himlőjük, vagy nem? Ha volt, valóságos vagy álvédhimlő volt-e? miután a' visszamaradt himlőhelyek' bélyegei sem adnak erről biztos fölvilágítást, ha, mondom, ilyféle egyének későbbben emberhimlőbe esnek: lehet-e akkor azt állítani, hogy emberhimlőbe azért estek, mivel a' tehénhimlő' védereje csak ideiglenes 15—20 évig tartó? — Ha úgy kezeltetnének az oltási naplók mindenkor és mindenütt, mint kezelte azokat vasszorgalmú *Csehszombathy Sámuel*, minden bizonynyal ritkábban említettetnének az oltás után megjelent emberhimlők, és meggyőződnének az orvosok a' tehénhimlő' teljes véderejéről. Hogy pedig himlőjárványok olyan vidékeken is fordultak és fordulnak elő, hol védhimlő-oltások történtek, nem következése a' tehénhimlő' elégtelen véderejének, hanem következése a' fent előadott rosszúl és nem általánosan kezelt himlőoltás' munkájának, a' mint azt dr. *Sporer* 1841-ben Illyriában tapasztalta, hol gyakran himlőjárványok fordultak elő, mivel a' nép ellenzette a' védhimlő-oltást. Nálunk sem voltak ritkák az efféle járványok.

Egyébiránt a' legszemesebb oltó orvosok azt tapasztalák, hogy a' védhimlő-oltás után megjelent himlők igen ritkán valóságos, hanem inkább az előrejárt védhimlő-oltás által módosított és szelíd lefolyású himlők (*varioloïdes*), sokszor pedig csak álhimlők (*varicellae*) voltak, mellyek midőn egymástól meg nem különböztettek, általános lett a' köznépre kártékonyan ható hír, hogy oltottak valóságos himlőben szenvednek. Ha a' himlőke vagy is a' módosított himlő' lényeges jelenségeire jobban figyelmeztetek volna és figyelmeznének az or-

vosok, bizonyosan meggyőződnének arról, hogy az oltás után megjelent himlő közönségesen csak himlőke volt.

Az álhimlőt, mely többször is meglepheti az embert, könnyű megismerni, és az emberhimlőtől megkülönböztetni; de a' himlőkének vagy módosított himlőnek kórisméje nem ritkán bajosabb. Lényeges bélégei pedig ezek: lefolyása általánosan enyhébb, mint a' valóságos emberhimlőé, a' rövidebb ideig tartó előpózták szabálytalanok, a' himlők sebesen és nem a' valóságosaknak saját rendjével fejlődnek ki; a' kifejlődés előtt a' bőr vörhenyes vörös; a' saját himlőszag (penészszag) hiányzik; a' hólyagocskák sebesen fejlődnek ki, tökéletlenül teljeseznek, és korán összetöprődnek, föl pattanásuk nélkül elszáradnak; a' genyláz (melly a' valóságos emberhimlőt legveszélyesebbé teszi) nem jelen meg, az arczdaganat csekély, vagy hiányzik, himlőhelyek nem maradnak vissza, ellenkező esetben pedig mineműségökre nézve azok a' valóságosokétól igen különböznek; utónyavalyákat nem hagynak magok után. Nem ritkán alkalmam volt a' reám bízott kórodában himlőkéket észlelni, melyeket, nem figyelmeztvén lényeges és különböztető jelenségeire, könnyen valóságos himlőkkel lehetett fölcserélni. Igen gyakran a' már elhunyt orvos társam *Vindisch* dr. úr, tőle oltás után kifejlett valóságos emberhimlősöknek tartott betegeihez vezetett, de soha egyiknél sem találtam valóságos himlőt, 's őt a' himlőke' lényeges jelenségeire figyelmeztetni alkalmam vala.

Be nem bizonyítható hypothesisnek tartjuk némely orvosok' véleményét (lásd dr. Schnurer *Med. Jahrbücher*, 1834), mellynél fogva a' himlőkék valóságos emberhimlővel egyidősek, önállók, 's eredetökre különbözök volnának a' valóságos himlőtől, mely kútegbe mind a' védhimlővel oltottak, mind azok, kik az emberhimlőt kiállották, eshetnének, 's attól meglepve nagyobb veszedelemben forognának azok, kik a' valóságos himlőt kiállották azoknál, kik előbb védhimlővel oltva valának. A' himlőke minden kétségen túl csak olyan egyéneknek fordul elő, kik ez előtt védhimlő anyaggal oltattak, és evvel okbéli összeköttetésben van; felgerjesztő oka pedig az emberhimlőragály, ha olly egyénekre hat, kiknél az e' nyavalya iránti fogékonyságot a' védhimlő csak tökéletlenül enyészttette el. A' visszamaradó emberhimlős fogékonyság' különböző fokához képest, különféle fokban közelítnék ugyan a' himlőkék a' valóságos himlőkhöz; de mégis létolog az, hogy azok, mint előadám, lényegesen különböznek a' valóságos emberhimlőtől; 's minél nagyobb fogékonyság maradt vissza az oltás után, annál inkább közelítnék azok a' valóságos himlőhöz, a' midőn könnyű azokat egymással fölcserélni. — A' tapasztalatoknál fogva a' himlőke fertőzés, és oltás által tovább is terjed, sőt dr. *Emery* a' párisi oltó-bizottmányt 1831-ben arról tudósítá, hogy a' himlőke' beoltása himlőjárványra alkalmat nyújtott, millyen példákat dr. *Oegg* 1836-ki *Hufeland Journalja* nov. füze-

tében is említ. De valljon ezen tovább terjesztése által határozottabb és veszélyesebb jellemet vehet-e fel a' himlőke 's fokonyként és bizonyos körülmények között természetes emberhimlőt okozhat-e? ezeknek meghatározása bővebb tapasztalást kíván.

Mondám, hogy himlőke (variolois) védhimlő-oltás után olly egyéneknek fordulhat elő, kiknél az emberhimlő iránti fogékonyság csak tökéletlenül enyészett el. De méltán kérdezhetni: miképen lehessen ezt ismét a' 'tehénhimlő' teljes véderejével megegyeztetni? — A' felelet ezekben áll:

a) Az emberhimlő sem enyészti el mindig tökéletesen az arra való fogékonyságot; mert vannak ugyanazon egyénnél másodszor is megjelent valóságos emberhimlők' példái; mi, ha igaz, 's miről kételkedni nem lehet, bizonyosan történhetik az is, hogy a' védhimlő illyféle egyéneknek, ámbár folyama szabályos volt, az emberhimlőrei fogékonyságot tökéletesen el nem rontván, emberhimlő vagy inkább az ehhez hasonló kütég, — a' himlőke jelenhet meg.

b) Lehetséges, sőt valószínű az emberhimlő iránti fogékonyságnak tökéletlen elenyészése, ha a' védhimlő kifejlődésében ellenséges befolyások, p. o. vakarás, hozzájáruló nyavalyák, a' himlőanyag' kora, és ügyetlen kivétele 'stb. által megakadályoztatik; ha a' 7, 8 és 9-dik nap körül megjelenni szokott érláz, 's a' himlőnek visszahatása az egész testre, melly a' védhimlő' óvó ereje' legbiztosabb jelének méltán tartatik, hiányzik.

c) Ha az oltás görvélykórban, kosz, rüh, sömör, ótvar, 's már idült kütégben szenvedő egyénekben vitetik végbe, kiknél jól kifejtett és szép himlők jelenhetnek meg, de mellyek a' tapasztalás' bizonyításánál fogva, efféle egyéneknek az emberhimlő iránti fogékonyságot tökéletesen el nem enyésztk. *Hufeland* és sok más orvosok ezt tapasztalák gyakran. Ezért az oltandók' választásában régi szabály az, hogy azok, tökéletesen egészségesek legyenek, mivel csak így kerülhetni el legbizonyosabban a' védhimlő' szabálytalan lefolyását. Minélfogva a' fennemlített bajokban szenvedő egyéneket oltásra nem választjuk, 's annál kevesebbé szabad rólok himlőanyagot további terjesztés végett használni. Csak az épen uralkodó himlőjárvány enged kivételt, azon föltétellel hogy, — a' mit az oltási naplóba feljegyezni szükséges, — később bátorság' okáért az oltás ilyen egyénekben ismételtessék.

Nem lehet mind ezeknél fogva pártolni némelly kormányok' azon intézkedéseit, mellyek szerint a' már oltattak' ismétli oltását általánosan, és minden különbség nélkül elrendelték. Az esetek, mellyekben nem csak hasznos lehet, hanem szükséges is az oltást ismételni, ezek lehetnek: a) Ha az első oltás sikeretlen volt, vagy álhimlőt fejtett ki, 's ha a' kifejlődésben levő himlő szabályos folyamában megzavartatott, elrontatott. — b) Ha bizonyos, hogy az oltott egyén ollyan családnak tagja, mellynél az emberhimlő kétszer

megjelenni szokott. — c) Ha első oltáskor az egyén görvélyes, ótváros, sömörös, vagy másféleképp kúteges volt. — d) Ha egyes egyének egyszeri oltás által az emberhimlőtől nem elegendőképen védve hinnék magokat, és az ismételt oltásban is óvószert keresnének a' himlő ellen.

Csak ezen esetekben vélem szükségesnek az oltás' ismétlését, 's a' nyilvános és általánosan elrendelt oltási ismétléseket nem csak szükségteleneknek, hanem a' közönségre nézve károsnak is tartom; mivel általok a' népnek tehénhimlő' védereje iránti bizalma gyengítenék, a' himlő-oltás körüli nehézségek, és ellenzések ok, és czél nélkül nagyíttatnának, 's elvégre ezek' következtében a' pusztító emberhimlő-járványok' új veszélyei előidéztenének.

Hátra van értekezésem' második része t. i. azon kérdés' vitatása: Igaz-e, hogy a' tehénhimlő-anyag, midőn gyakori oltások után sok emberi testeken keresztül járt, az életfolyam által megváltozik, elfajul 's végre sikeres oltásra alkalmatlan? szükséges-e azt időről időre megújítani? és miképen? Miről máskor lesz szerencsém értekezni.

— Utána

GYÖRY SÁNDOR rt.

folytatta m. é. nov. 9. megszakadt előadását a' *gyökérhuzások' egy új módjáról* :

Fennebbi megmutatások' következtében, a' gyökér' valamelyik megközelített értékén elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét, ezen kitétel szerint lehet számba venni:

$$H = \frac{k^2}{2mn}$$

mellyben m-nek és n-nek a' közvetlenül előbbi közelítésből vett értékeivel $k = m^2 - n^2Q$

Innét pedig következik, hogy:

Minél kisebb a' nevezett két mennyiségek' külözése $= k$; a' közelítés annál sebesebben halad előre, legsebesebben midőn $k = 1$. Ha ellenben k tetemesen nagy, a' kívántató kellék' elérése végett, annál tovább kell közelítési munkálatinkat folytatnunk, következőleg annál több számjegyeket igénylő, 's fáradságosabb osztási és szorozási munkálatokra szorulnunk.

Tehát azon kérdés támad, mennyi számjegyek kívántatnak legroszabb esetben valami kitűzött közelítés elérésére? 's viszont milyen közelítési biztosságra számolhatunk legroszabb esetben, bizonyos végbevitt közelítési munkálataink után? Ezekre nézve

1. Minthogy a' közelítés' lassúbb vagy sebesebb haladása $k = m^2 - n^2Q$ vagyis: az első felvételnél $k = m^2 - Q$ értékétől függ, látnivalóképen legroszabb esetnek tekinthető, midőn a' gyökér $m - 1$ és m között közepett fekszik, melly körülmény miatt közelítőbb értéket nem választhatunk, annál fogva a' nevezett két mennyiségek'

külzése legnagyobb. Azonban az elkövethető legnagyobb hiba látnivalóképen ezen esetben sem lehet nagyobb $\frac{1}{2}$ -nél, minden egyéb esetekben $H < \frac{1}{2}$. Mivel tehát ezeknél fogva:

$$2. A' \text{ következő közelítésben } \frac{(m-\frac{1}{2})^2}{n^2} < Q; m^2 - m + \frac{1}{4} < n^2 Q;$$

$$k = m^2 - n^2 Q < m - \frac{1}{4}; k < m$$

3. A' legnagyobb hiba' kitételében melyet fentebbiekben találtunk:

$$H < \frac{k^2}{2mn}$$

k helyett illetőleg m-et 's a' nevezőben m helyett $2m^2$ -öt helyetteszván annál inkább:

$$H_1 < \frac{m^2}{4m^2n} < \frac{1}{4n}; \text{ Melly ismét:}$$

4. A' következő közelítésben legnagyobb hibának föltételez-tetvén:

$$\left(\frac{m}{n} - \frac{1}{4n}\right)^2 < Q; 16m^2 - 8m + 1 < 16n^2 Q$$

$$k = m^2 - n^2 Q < \frac{1}{2} m$$

azért is k-ért $\frac{1}{2}$ m-et 's a' nevezőben m-ért $2m^2$ -öt helyeszvén

$$H_2 < \frac{m^2: 4}{4m^2n} < \frac{1}{16n} < \frac{1}{4^2 n}$$

honnét folytatólag:

$$\left(\frac{m}{n} - \frac{1}{16n}\right)^2 < Q; 16^2 m^2 - 32m + 1 < 16^2 n^2 Q$$

$$k = m^2 - n^2 Q < \frac{1}{8} m$$

azaz: tévén k helyett $\frac{1}{8}$ m-et; a' nevezőben m helyett $2m^2$ -öt

$$H_3 < \frac{m^2: 64}{4m^2n} < \frac{1}{256n} < \frac{1}{16^2 n}$$

mellyekből a' további kifejtések törvénye látható lévén,

$$H_4 < \frac{1}{256^2 n} < \frac{1}{65536n}$$

$$H_5 < \frac{1}{65536^2 n} < \frac{1}{4294967296n}$$

azaz: ha valamelyik nevezett tagnál:

$$H_r < \frac{1}{p^n} \text{ lesz a' következőben:}$$

$$H_{r+1} < \frac{1}{p^2 n}$$

vagyis általában :

$$H^r < \frac{1}{2^{2^r} \cdot n} \text{ honnét a' következendőben :}$$

$$H_{r+1} < \frac{1}{2^{2^{r+1}} \cdot n} \text{ végtől végig.}$$

Hasonló eredményekre jutunk, ha a' k-nak nevezett külzéseket, 's az első, második, harmadik . . . 'stb. közelítő törékek' számítóit, fentebbi megmutatásokban foglalt, egymásból származási törvényeik szerint össze állítjuk. Mellyeknek következtében a' külzések

$$x_1\text{-nél} = k^2; x_2\text{-nél} = k^4; x_3\text{-nál} = k^8; x_4\text{-nél} = k^{16} \dots \text{'stb.}$$

a' közelítő törékek' számítóit pedig, az első számjegyekben, addig a' meddig m^2 és n^2Q össze egyeznek :

$$x_1\text{-nél} = 2m^2; x_2\text{-nél} = 2(2m^2)^2 = 8m^4; x_3\text{-nál} = 2(8m^4)^2 = 128m^8$$

azért is, mivel k nagyobb nem lehet m-nél az elkövethető

$$\text{legnagyobb hiba' kitételében } H < \frac{k^2}{2mn}$$

k^2 helyett egymásután : m^2 -öt; m^4 -et; m^8 -at . . 'stb. A' nevezőben pedig : m helyett egymásután : $2m^2$ -öt; $8m^4$ -et; $128m^8$ -at . . 'stb. helyezvén leszen egymásután :

$$H_1 < \frac{m^2}{4m^2n} < \frac{1}{4n}$$

$$H_2 < \frac{m^4}{2 \cdot 8m^4n} < \frac{1}{16n}$$

$$H_3 < \frac{m^8}{2 \cdot 128m^8n} < \frac{1}{256n}$$

épen úgy, mint a' fentebbi lehozatok szerint találatott.

Ezekből pedig általánosan következtethetjük, hogy legroszabb esetben is, az első közelítő törek, legalább annyi tizedes helyet hibátlanul ad, a' hány számjegyből áll a' nevező. Sőt folytatólag nem csak annyi tizedes helyet találunk meg biztosan, mint a' mennyi számjegyből áll a' nevező, hanem azonkívül, minden további közelítésnél, körülbelül két annival többet és többet, mint az előbbiben.

Mostan térjünk vissza ismét a' fentebb mondottakra, mellyek szerint :

a) A' közelítés bizonyos kitűzött kellék' elérésére annál sebezsebben halad előre, 's annál kevesebb számjegyeket kíván, minél kisebb az m^2 és n^2Q mennyiségek' külzése, legkevesebbet midőn a' nevezett külzés $k = 1$.

b) Legtöbbet midőn a' keresett gyökér, két egész szám között mintegy közepett fekszik, ez esetben a' nevezett külzés legnagyobb,

közelítéseinkben pedig legalább annyi, 's folytatólag mindig több több tizedes hely bizonyos, mint a' mennyi számjegyből áll a' nevező.

Első esetre felvilágosításul szolgáljanak az egyes számok gyökerei, melyek a' gyökérhúzásoknál gyakori példákul szoktak felhozni.

1) Kerestessék a' 2nek gyökere $x = \sqrt{2}$; leszen:

$$x_0 = \frac{m_0}{n_0} = \frac{1}{1}$$

$$m^2 = 1; n^2 Q = 2; k = -1$$

$$x_1 = \frac{m_1}{n_1} = \frac{3}{2} = 1,5$$

$$m^2 = 9; k = 1$$

$$x_2 = \frac{m_2}{n_2} = \frac{17}{12} = 1,4166 \dots$$

$$m^2 = 289; k = 1$$

$$x_3 = \frac{m_3}{n_3} = \frac{577}{408} = 1,41421\ 56862 \dots$$

$$m^2 = 332929; k = 1$$

$$x_4 = \frac{m_4}{n_4} = \frac{665857}{470833} = 1,41421\ 35623\ 74689 \dots$$

$$m^2 = 443365544449; k = 1$$

$$x_5 = \frac{886731088897}{627013566048} = 1,41421\ 35623\ 73095\ 04880\ 16896\ 23502\ 53024\ 36149\ 81925\ 77629 \dots$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{1254027132096}{886731088897} = 1,41421\ 35623\ 73095\ 04880\ 16878\ 24918\ 65913\ 52436\ 48249\ 78270$$

mellyekből közep értéket vévén:

$$x_6 = 1,41421\ 35623\ 73095\ 04880\ 16887\ 24210\ 59468\ 94293\ 00087\ 77944 \dots$$

Az elkövetkező legnagyobb hibák:

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{2 \cdot 886(0)^9 \cdot 627(0)^9} < 0,0^{24}\ 9$$

$$x_6\text{-nél } H_6 < \frac{1}{(2 \cdot 886(0)^9)^3 \cdot 627(0)^9} < \frac{1}{346(0)^{46}} < 0,0^{48}\ 3$$

Ezen roppant közelítésnek elérésére, mely jelen példában *negyven nyolcz* tizedes helyet hibátlanul ad, nem volt terjedelmesebb számvetésekre szükségünk; hanem hogy *hat* számjegyből álló mennyiséget második hatványra emeltünk, 's az osztási munkálato-
kat nem több hanem csak *tizenkét* számjeggyel végeztük.

2) Kerestessék $\sqrt{3}$; leszen:

$$x_0 = \frac{m_0}{n_0} = \frac{2}{1}; m^2 = 4; k = 1$$

$$x_1 = \frac{m_1}{n_1} = \frac{7}{4}; x_2 = \frac{97}{56}; x_3 = \frac{18817}{10864}$$

$$x_4 = \frac{708158977}{408855776} = 1, 73205 \ 08075 \ 68877 \ 29525 \ 43539 \ 46072$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{1226567328}{708158977} = 1, 73205 \ 08075 \ 68877 \ 29518 \ 00387 \ 36939$$

mellyekből közép értéket vévén:

$$x_5 = 1, 73205 \ 08075 \ 68877 \ 29521 \ 71963 \ 41505 \ 87236 \ 78036...$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{14(0)^8 \cdot 4(0)^8} < \frac{1}{56(0)^{16}} < 0, 0^{17} 18$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(14(0)^8)^3 \cdot 4(0)^8} < 0, 0^{35} 1$$

x_4 -nél tizenhét x_5 -nél harminczöt tizedes hely bizonyos.

3) Kerestessék $\sqrt{5}$; leszen:

$$x_0 = \frac{2}{1}; x_1 = \frac{9}{4}; x_2 = \frac{161}{72}; x_3 = \frac{51841}{23184};$$

$$x_4 = \frac{5374978561}{2403763488} = 2, 23606 \ 79774 \ 99789 \ 69644 \ 78728 \ 28327$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{12018817440}{5374978561} = 2, 23606 \ 79774 \ 99789 \ 69637 \ 04745$$

mellyekből közép értéket vévén:

$$x_5 = 2, 23606 \ 79774 \ 99789 \ 69640 \ 91736 \ 68731 \ 27623 \ 54409 \ 53$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{107(0)^9 \cdot 24(0)^8} < \frac{1}{25(0)^{18}} < 0, 0^{19} 4$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(107(0)^9)^3 \cdot 24(0)^8} < \frac{1}{29(0)^{38}} < 0, 0^{39} 34$$

x_4 -nél tizenkilencz; x_5 -nél harminczkilencz tizedes hely bizonyos.

4) Kerestessék $\sqrt{6}$; leszen;

$$x_0 = \frac{2}{1}; x_1 = \frac{3}{2}; x_2 = \frac{49}{20}; x_3 = \frac{4801}{1960}$$

$$x_4 = \frac{46099201}{18819920} = 2, 44948 \ 87427 \ 83178 \ 67451 \ 08374 \ 53081$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{112919520}{46099201} = 2, 44948 \ 97427 \ 83177 \ 52188 \ 37306 \ 96330$$

mellyekből közép értéket vévén:

$$x_5 = 2, 44948 \ 97427 \ 83178 \ 09819 \ 72840 \ 74705 \ 95918....$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{92(0)^6 \cdot 188(0)^5} < \frac{1}{172(0)^{13}} < 0, 0^{156}$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(92(0)^6)^3 \cdot 188(0)^5} < \frac{0, 0^{156}}{(92(0)^6)^2} < 0, 0^{3172}$$

x_4 -nél *tizenöt*; x_5 -nél *harmincz* tizedes jegy bizonyos.

5) Kerestessék $\sqrt[7]{7}$; leszen:

$$x_0 = 3; x_1 = \frac{127}{48}; x_2 = \frac{32257}{12192}$$

$$x_4 = \frac{2081028097}{786554688} = 2, 64575 \ 13110 \ 64590 \ 59080 \ 70819 \ 35541$$

$$\frac{nQ}{m} = \frac{5505882816}{2081028097} = 2, 64575 \ 13110 \ 64590 \ 59019 \ 61495 \ 71737$$

mellyekből közep értéket vévén:

$$x_5 = 2, 64575 \ 13110 \ 64590 \ 59050 \ 16157 \ 53639 \ 26042 \ 57278 \ 9$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$x_4\text{-nél } H_4 < \frac{1}{416(0)^7 \cdot 786(0)^6} < \frac{1}{326(0)^{16}} < 0, 0^{13307}$$

$$x_5\text{-nél } H_5 < \frac{1}{(416(0)^7)^3 \cdot 786(0)^6} < \frac{1}{(416(0)^7)^2 \cdot 326(0)^{16}} < \frac{1}{563(0)^{35}} < 0, 0^{\frac{3}{18}}$$

x -nél *tizennyolcz*, x_5 -nél *harminczhét* tizedes hely bizonyos.

A' másik esetet, mellyben a' keresett gyökér' értéke, két arányos számok között mintegy közepett fekszik, elég legyen egy példában körülményesen fejtegetni.

Például: Kerestessék $\sqrt[7]{378}$; leszen:

$$x_0 = 19; m^2 = 361; k = 17$$

$$x_1 = \frac{739}{38} = 19, 44736 \dots$$

$$m^2 = 546121; k = 17^2 = 289$$

$$x_2 = \frac{1091953}{56164} = 19, 44222 \ 27761 \dots$$

$$m^2 = 1192361354209; k = 289^2 = 83521$$

$$x_3 = \frac{2384722624897}{122656896584} = 19, 44222 \ 20952 \ 23592 \ 61 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hiba:

$$H_3 < \frac{(840^3)^2}{4760^{10} \cdot 1220^9} < \frac{7060}{580^{22}} < 0, 0^{1312}$$

Ezen példában noha a' nevező tizenkét számjegyből áll, mégis csak *tizenhárom* tizedes jegy találatott meg hibátlanul, azaz: a' fentebbi megmutatásokkal egyezőleg, legalább annyi tizedes jegy mint a' hány számjegyből áll a' nevező, sőt az első közelítésen kívül a' következőkben egygyel több. Minél fogva ezen utóbbi eset, kivált messzire vitt közelítéseknél mégis terjedelmes számolásokat feltételez.

Azonban mind általánosan mind különösen az utóbbi esetet illetőleg, némi rövidítésekkel élhetünk.

1) Az n^2Q értékét nem szükség külön kiszámítani. Ugyan is mivel minden közelítésben $m^2 - n^2Q = k$ egyenlő a' fentebbi közelítésből ismeretes külső' négyszögével, $m^2 + n^2Q$ helyett $2m^2 - k$ át tehetünk, azaz: m^2 -nak értékét kétszerezvén, 's abból az elébbeni külső' négyszögét kivonván a' következő közelítő törek' számítóját rövidebb úton találhatjuk fel mintha Q -t n^2 -vel sokszoroznánk. Például legközelebb x_2 -nél a' számító $1091953 = 2 \cdot 546121 - 289$

2) Második esetben: az első közelítést könnyű láncztörekke által alakítani, mellyekkel a' további munkálatok folytatvatván a' kitűzött közelítés' elérésére kevesebb számjegyek kívántatnak.

Például: Legközelebb az első közelítés volt

$$x_1 = \frac{736}{38} = 19 + \frac{1}{2 + \frac{1}{4 + \frac{1}{4}}}$$

azért is tévén $x_0 = 19 + \frac{1}{2 + \frac{1}{4}} = \frac{175}{9}$ leszén

$$x_1 = \frac{175}{9}; m^2 = 30625; k = 7$$

$$x_2 = \frac{61243}{3150} = 19,44222 \ 222 \dots$$

$$m^2 = 3750705049; k = 7^2 - 49$$

$$x_3 = \frac{7501410040}{385830900} = 19,44222 \ 20952 \ 23581 \ 10 \dots$$

$$H_3 < \frac{49^2}{150^9 \cdot 3850^6} < \frac{2401}{57750^{15}} < 0,015 \ 42$$

Itten *tizennégy* számjegy hibátlan, noha a' nevező csak *kilencz* számjegyből áll.

3) Mivel a' második esetben, úgy is körülbelül csak annyi tizedes helyet találunk meg biztosan, mint a' hány számjegyből áll a' nevező; közönséges törtek helyett tizedes törteteket használhatunk, melly közben következő rövidítések érdemelnek figyelmet:

a) Ha valamelyik közelítést (x_r) tizedes törtékké változtattuk, akkor az nQ értéke közvetlenül ismeretes lévén, az x_{r+1} -dik köze-

lítést könnyű kiszámítani, mivel az, fentebbiek szerint, x_r és $\frac{nQ}{m}$ között közepett fekszik.

Például: Fentebb találtuk $x_1 = \frac{739}{38} = 19,44 \dots$ Tehát:

$x_1 = 19,44$ melyből:

$$\frac{nQ}{m} = \frac{378}{19,44} = 19,44444 \dots$$

mellyekből közep értéket vévén,

$x_2 = 19,44222 \dots$ fentebbiek szerint *hat* tizedes hely

bizonyos

$$\frac{nQ}{m} = \frac{378}{19,44222} = 19,44222 \dots$$

mellyekből közep értéket vévén:

$x_3 = 19,44222 \dots$

tizenöt tizedes hely bizonyos.

Ezek szerint a' sokszorozási munkálatokat egészen ki lehet kerülni. Mindazáltal az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételére nézve észre kell vennünk:

Hogy az elkövethető legnagyobb hiba lenne itt is:

$$H < \frac{k^2}{(2m)^3 n}$$

De mivel a' sokszorozási munkálatokat jelen műveletek közben kikerültük k ismeretlen. Leszen tehát:

$$k = m^2 - n^2 Q = m^2 - (m+p)^2 = -2mp - p^2$$

azért is p^2 -nak elhagyásával:

$$H < \frac{4m^2 p^2}{(2m)^3 \cdot n} < \frac{p^2}{2mn}$$

melly kitételben p -nek első számjegyei az utolsó közelítésből ismeretese.

Tehát a' legközelebbi példában:

$$H_3 < \frac{0,095^2}{380^6 \cdot 10^6} < \frac{0,009}{380^{12}} < 0,00000024$$

b) Ha valamely közelítésből $x_r = \frac{m}{n}$; néhány elsőbb tizedes

jegyek kiszámítottak, leszen a' következőkben:

$x_{r+1} = \frac{m^2 + Q}{2m}$ következőleg a' már kitalált tizedes jegyekhez járó pótolék

$$p = \frac{m^2 + Q}{2m} - m = \frac{Q - m^2}{2m} \text{ azaz:}$$

$x_{r+1} = m + \frac{Q - m^2}{2m}$ Az elkövethető legnagyobb hibát úgy lehet számba venni mint fentebb

Például: Legyen a' fentebbiek szerint:

$$x_2 = 19, 44222 \ 2 \dots$$

$$m^2 = 377, 999996297284; Q = 378 \text{ legyen:}$$

$$p = \frac{3712706}{388844440^5} = 0, 00000 \ 00952 \ 23580 \ 92 \dots$$

$$x_3 = 19, 44222 \ 20952 \ 23580 \ 92 \dots$$

mint a) alatt találtatott.

Ezen kitétel sokkal egyszerűbb a' közönségesen ismeretesnél mellynek alakja:

$$p = \frac{2m(Q - m^2)}{3m^2 + Q} \text{ melly legalább két annyi számjegyekből álló fá-}$$

radságos szorozási és osztási munkálatokra vezet, mind a' mellett kielégítő pontossággal még sem bir.

Jelen példában lenne e' szerint:

$$p = \frac{38, 884444(0, 0^5 3712706)}{3. 377, 999996297284 + 378} = \frac{0, 0^5 144366508545464}{1511, 999988891852} = 0, 0^7 9548 \dots$$

Tehát a' számító *tizenöt*, a' nevező *tizenhat* számjegyből állana, mégis csak a' *három* első számjegyet adná hibátlanul.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, FEBR. 17. 1851.

Nmált. gróf Teleki József úr ő exja' elnöktele alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Karcasy, Pauler, Repicky, Szőnyi, Waltherr, Wargha Istv., Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ tit.

gróf Zichy Péter XVIII. századbeli eddig ismeretlen magyar lyrai költőt ismertette, 's eredeti kéziratai' bemutatása mellett néhány verseit fel is olvasta.

— Ugyanaz a' tudományok skót kir. társasága' részéről benyújtotta évkönyvei' XVI. kötete' 4-ik, és XVIII. kötetét, úgy értesítője' 31. és 32. számait. Továbbá a' cs. kir. földtani intézet' részéről annak évkönyvei' első számát. — Magánosok közül pedig: a' *halocsa* érsektől megyéje' 1851-ki névtárát, és *Kozma Páltól* Kraszna vármegye' leírását tárgyazó academaiilag megjutalmazott pályamunkáját, Kolosv. 1848.

BUDAPESTI KIR. ORVOSEGYESÜLET.

OCT. 14. 1850. TARTOTT NAGY GYÜLÉS.

Dr. Wagner János elnöklete alatt jelen voltak

Dr. Bene, Eckstein, Gross Fer., Halász, Hasenfeld, Jankovich, Kornely, Kovács, Krick, Östreicher, Plósz, Róssay, Sauer, Schmidt, Schulhof, Stockinger, Tormay, Valla r. tagok.

1) Dr. Kovács bemutatott egy 18 éves mészáros, kinek érvágás után balkarjának belsínén a' könyök izület irányában egy lúdtojás nagyságu ütér dagja támadt, aug. 27. bejövén a' kórházba, csakhamar műtetett, mai napig tartó teljes eredménynyel.

Dr. Stockinger. — Érdekes, hogy a' mély karütér származása helyét az eddig tapintható lüktetés határozottan kijelöli. Nagy reménynyel biztat a' teljes eredmény az egyén koránál, alkotmányánál, 's a' baj helybeli támokánál fogva; de nem feltétlenül biztos; mert a' régi medre felé erőszakosan irányzott vérsugár a' törzsüteret újolag kitágíthatja, valamint azt kitágítá egy szülő által észlelt 40 éves férfinál, kinek tollkással sértett czombüteren ütérdag támadván, a' szerencsés műtét 20 évekig teljes sikerű volt, és csak ekkor fejlődött feljebb a' medenczébe a' lekötött üteren új daganat.

Dr. Kovács. A visszaesés valószínűségét csökkenti a' természet által intézett gyógymodor, midőn szívós rostonya képzemény törleszti el a' káros ütér üregét; továbbá a' vérsugár szokott iramlátának nem lehet különös nagy hatányt engedni, különben a' csonkítottaknak rendszerint ütérdagba kellenni esni. Valószínűbb hogy a' Dr. Stockinger által felhozott esetben későbbi években fejlődött az ütérdagos hajlam.

2) Az egylet 1850. évre következő hírlapokat határozott jártni: Allgemeine Medizin. Central Zeitung. — Schmidt Jahrbücher. — Neue Zeitschrift für Geburtskunde. — Fridreich's Central Archiv für d. gesammte Staatsarzneikunde. — Canstatt Jahresbericht. — Zeitschrift der k. k. Gesellschaft der Ärzte zu Wien. — Prager Viertel Jahrs Schrift. — Zeitschrift für Natur und Heilkunde für Ungarn.

3) Rendes tagokká választattak *Dr. Wachtel Dávid, Verebélyi József, Tormay Károly, Korneli Mátyás, Haris János, Lumniczer Sándor.*

4) Hivatalnokok újittatván, Elnökké *Dr. Wagner János*, Al-elnökké *Dr. Bene Ferencz*, titkokokká: *Dr. Plósz és Kovács*, könyvtárnokká: *Dr. Gross Ferencz*, pénztárnokká: *Dr. Schmidt* választattak.

Dr. Plósz, titoknok.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, MART. 1. 1851.

(A' nyelvtudományi osztály' részére.)

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Szemere r., Hunfalvy, Mátray, Reguly, Repicky lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth C., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Vállas rr. tt. — Csatskó, Lukács, Pauler, Szőnyi, Waltherr, Wargha Ist., Wenzel ll. tt. —

HUNFALVY PÁL lt.

a' nyelvhasznítás elemeiről és elveiről értekezett, melly előadást, befejeztetése után, egy tagban fogunk közölni.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MART. 3. 5 ór.

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Bugát, Czech, Döbrentei, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kállay, Kiss K., Szemere, Szilasy rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Pauler, Repicky, Szőnyi, Waltherr, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

A' cs. k. közoktatási ministeriumnak a' helytartóság' ideigl. főnöke' helyettesének útján érkezett felszólítására az iránt, hogy az academia a' közép-tanodai tanárságot keresők' vizsgálatát rendező ideigl. törvény' 8-d. §-ának a' magyar nyelvre vonatkozó hénagja' mikép betöltése iránt véleményt adjon: az elnökileg kinevezett bizottmány felolvastván javaslatát, s az csekély módosítással elfogadtatván, elnökileg felterjesztetni rendeltetett.

KIS GYÜLÉS, MART. 3. 1851. 6 ór.

(A' philosophiai és társadalmi osztályok' részére)

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból: Döbrentei, Horváth C., Kállay, Szilasy rr. tt. — Bertha, Pauler, Szőnyi lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss Kár., Szemere Pál rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Waltherr, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

HORVÁTH CYRILL rt.

folytatta 1850. évi nov. 23-án megszakasztott előadását a' bölcsezszt' eszméjéről; melly egy tagban az aznapi ülésben immár közöltetett.

KIS GYÜLÉS, MART. 15. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Cseh, Erdy, Jerneyr., Waltherr, Wenzel lev. tt. — Más osztályokból: gr. Andrássy György, helyettes másod elnök, Kúbingi Ag., tisz. t. — Bugát, Döbrentei, Gebhardt, György, Kállay, Kiss K., Szemere, Szilasyr. — Fabriczy, Hunfalvy, Karcsy, Pauler, lev. tt. — Toldy Ferencz, titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' kozár birodalom' királyairól, a' kozár állományról 's kereskedésről, úgy azon birodalom' hanyatlásáról értekezett a' következőkben:

Ibn Haukal *Baal* nevű kozár királyt említi a' X. századból. A' Liber Cosri című zsidó könyv, melyet Buxtorf 1660. adott ki, *Bulannak* írja e' királyt, ki chisdai Ben Jizchakkal spanyol földi rabbi-val levelezett, és zsidó vallásra tért. Buxtorf' kiadásában közöltetik rabbi Petachja' utja is a' kozár földre és Syriába; megjegyeztetik hogy a' címzett könyv eredetileg kozár nyelven volt írva s abból arabra és zsidó nyelvre átfordítva. Ezen állítás mennyiben igaz vagy nem, el nem dönthetem, mert az 1840. critical kiadást nem használhattam; de a' tény nem hihetlen, mert a' zsidó vallás a' kozár földön arab írók szerint is mély gyökeret vert, 's fel lehet tenni, hogy a' királyi együttbeszélgetések a' zsidó papokkal vallásos tárgyakban csak kozár nyelven folyhattak: rabbi Petachja' utazásában azonban más érdekést nem találtam, mint hogy a' kozár földről feljegyzi, hogy ott a' nők éjjel nappal siratják megholt szülőiket, a' kutyák ordítanak, hét vízfolyam folydogál a' határszéleken, 's az egész birodalmat két tenger övedzi körül, melyek közül az egyik dögmirígyes (ez az Azowi-Tenger lesz). Ez a' Baal vagy Bulan tán csak Béla név lesz; Turóczi is írja „Béla filius Chelae, de genere Zemen, aliter Belamber.“ Karamsin szerint a' kozárok közé a' VIII. században csúszott be a' zsidó vallás.

Jakut arab földleirő említi *Ilak* és *Bak* kozár királyt: „rex ipsorum lingua *Ilak* nec non *Bak* vocatur“, mint Frähn átfordítá, mind a kettő csak hivatal; de nem személynév lehet, a' Bak Const. Porphy. *Pechja*, a' török bég. *Gliabur*, vagy *Galabor*, más kozár királyról szinte említés volt téve, mint Ambuzakról is; Suidas említi *Bokhan* kozánturk vezért a' VII. századból, ki Bosporus várost elfoglalá 's elpusztítá (Pray, Dissertat. IV. p. 62) „Bosphorus urbs circa Hellespontum, quam Bochanus turcus sub Justiniano imperatore vastavit, quam Anastasius bibliothecarius juris chazarici fuisse non obscure prodit.“

Stritter közül még néhány kozár főnök' neveit, millyenek: *Ziebil* vagy *Zubil*, ki Heracliust 626. segíté, *Popátz* (= Papolcz, v. Papotz), *Tudun* (= Tuzson), *Georg Tzulos* princeps Chazariae anno

1016 (T. III. p. 544). Ez a' krimiai kozár földnek volt helytartó parancsnoka, az *os* görög rag 's a' név a' *csulai* magyar névvel egy lehet.

A' zsidó vallásra nézve, mely az állományi rendezésre is nagy befolyásu volt, közöljük az arab írók helyeit Frähn fordítása után. Jakut így ír: „Rex eorum judaeus est, Chazari autem ipsi Mahomedani et Christiani sunt. Etiam purpurati regis judaei sunt.“ Ezen helyre azt jegyzi meg dömöczki (= damascus) Schemscheddin „Chazari duobus ordinibus (partibus nationalibus) constant, militibus scilicet, qui Mahomedani et civibus qui Judaei sunt. Refert Ibn-El-Asir imperatorem Constantinopolis, regnante Harun-Raschido expulisse, quid quid Judaeorum in ipsius regno erat. Hi cum in Chazarorum terram se recepissent, populumque experti essent socordem et simplicem, suam ei obtulere religionem.“ Továbbá Jakut még így ír: „Chazari Turcis similes non sunt, nigrum capillum habent. Duplex eorum genus exstat. Alteri nomen est *Kara-Chazar* (= i. e. Chazari nigri), hi fusco colore sunt, sed propter fuscii intensionem ad nigredinem vergente ita ut species judaeorum esse videantur. Genus alterum albo colore est pulchritudine et forma insigni. Quidquid mancipiorum apud Chazaros deprehenditur, ex idololatriis est.“ (Frähn, Veteres memoriae Chazarorum és Karamsin t. 3. p. 254). D'Ohsson már megjegyzé, hogy arab írókban tévedés a' *fekete* 's *fehér* külömbözést a' bőrszínre magyarázni (l. c. p. 33). Hogy a' kozár földön nagy volt mindig a' vallásbeli türelem és szabadság, azt az írók egyhangulag tanúsítják, 's Ibn-Haukal' fönnebb idézett helyéből kitűnik az is, hogy a' zsidóság legkevesebb részét tette a' kozár földi népességnek.

Az islamismus Ibn-El-Asir szerint (Frähn, Ibn Fossan l. c. in praef. p. IX. Karamsin t. 3. p. 254) 868. kezdődött a' kozár földön, El-Makin szerint már 690. kényszerítve volt egy meg vertkozár sereg islam hitre térni, a' derbendi krónika is El-Makin mellett szól. E' krónika a' kozár és arab seregek közt folytatott több izbeli háborúkat bőven előadja, mellyeket Reineggsben (l. Th. p. 65—84) megolvashatni. Az arab hódítási és térítési mozgalmak a' VII. században megkezdettek Kaukasus' vidékeire, Derbendet Valid kalifa idejében árulással bevették, onnan mindig tovább tovább terjeszkedtek, külömböző friss csapatokat küldvén a' kalifák a' derbendi arab őrseregnek segítségül. A' krónika szerint első arab vezér, ki Derbendet elfoglalta, *Abu Musellem* nevű volt, utána említettnek hadvezérékül *Abu Abedie*, ki Szemendriát 's Intse várát elfoglalta; ezt felváltá *Abu Tsafar Mansur*, ki a' kaukasi arab földbirtokokra 17 ezer arab telepet ültetett át a' IX. században, az arab műveltséget ott terjeszté; a' meggyőzettek, hosszas együttlakás, vallásfelvétel által, miért az áttérők kitüntetve is voltak, összeolvadtak a' hódítókkal.

A' kozár földön vallástürelem lévén, a' keresztyén hit is ott jó-

kor kezdett terjedni; illy térítésekről, mellyek görög, syrus, 's örmeny földekről indultak ki, tényeket közölnek Karamsin, d'Ohsson és Asseman ¹⁾.

Ez utolsó által syrus krónikákból közlött adat a' persa *Isten* névről (= Jezdan), melly a' kozár 's magyar földre kihatott 's bálványaitak arról nevezték el, megérdemli a' közlést. Illés syrus püspök Mukán föld lakóit, kik fát tiszteltek, ekkép téríté meg: „Quum autem deum mundi conditorem et Christi domini nostri adventum illis praedicasset, placere sibi ajebant ipsius doctrinam et deum: sed habere se *Jazdadum* quem patres et avi hactenus coluerant, vererique, ne modo contemptus desertusque pro accepta injuria poenas ab ipsis exigeret et perderet universos. Et ubinam — respondit Elias — sedet iste Jazadus spurius deus a vobis ac majoribus vestris cultus? cedo locum ostendite. Quumque Eliam ad vicini collis cacumen barbari deduxissent, in subjecta valle ingentem arborem Adram seu Ilicem silvae reginam vocabant, quae temporis processu et incolarum cura ad immanem altitudinem et molem excreverat, ramisque longe lateque enormem in modum expansis addensatisque miram oculis spectantium speciem praeferebat. Tum vero Elias securim afferri rogat, simulque in vallem descendit, arborem, imo vero diabolum huic insidentem petens: arreptoque manu utroque ferro ad tertium ictum infamem truncum prosternit, arboremque durissimam, densissimam, antiquissimamque ternis ictibus subvertit, dejecitque; surculos vero circum sobolescentes, quos *Jazadi* filios barbari appellabant, eodem ferro succidit.“

A' magyarok' fatiszteletére e' kozár bálványozás felvilágosítást nyújt, 's Asseman e' helyre írja: „*Jazad* és *Jazdad* sermone persico deum significat. Hinc apparet Dei nomen cultumque a Persis ad caeteros ultra Persidem populos olim traductum in idololatriam deflexisse.“

Minő nagy tiszteletben állott a' kozár khán saját népei előtt is, előadja Ibn Haukal után Karamsin: „A' chagánnak császári nemből valónak kell mindig lenni, hozzá csak fontos dolgokban mehetni, a' belépők arcza borúlnak, 's várakoznak míg megparancsoltatik, hogy keljenek föl, közeledjenek és beszéljenek. A' chagán sírdombjánál senkinek sem szabad ellovagolni, le kell szállni a' lóról 's magát a' sír előtt meghajtani, azután odább gyalogolni; lovára csak akkor ülhet föl, ha a' sírdombot többé szemmel nem láthatja.

Ha a' chagán valamelyik főtisztjének parancsolja: *menj el, halj meg*, az mindjárt haza megy 's megöli magát. Gyakran a' chagán családfajból a' legszegényebbek jutnak trónra, ha a' sor őket éri.

¹⁾ Karamsin t. I. p. 256. d'Ohsson l. c. p. 201. Asseman, Bibl. Orient t. III. p. 463—493.

A' chagánnal kilencz hivatalnok ül törvényszéknél, kik muszلمانok, keresztyének, zsidók 's bálványozók lehetnek.“

Ugyan csak Ibn Haukal írja a' kozár királyról, hogy az ő idejében zsidó hitű volt a' király, 4,000 testőrt tartott, közelében 12,000 katonaság tanyázott. Ha a' király meghal, mindjárt mást választanak helyébe, a' király vagy chagán egyszersmind a' fő úr (Lehrberg I. c. p. 415).

A' görög császárok, mint már említve is volt, nagy tisztelettel voltak a' chán irányában, más főnökök felett kitüntetik azt „ad chaganum Chazariae bulla mittitur aurea trisoldia cum hoc titulo: ad nobilissimum illustrissimum Chaganum Chazariae“ — a' császári testőrök közt kozárok is alkalmaztattak, és nagy kedvezésben álltak (Stritter, T. III. p. 576. 577).

Míg a' kozár birodalom virágzott, Ázsia és Európa' különböző országai adóztak a' chánnak, görög 's perzsa uralkodók évenként zsoldokat küldtek a' cháni fő lakhelyre alku szerint, miről fönebb már szó volt téve, hogy a' Tanaistól a' Dnieperig meghódíták a' föld' lakosait; több szláv fajnak, a' kiewi polyánok, szevérek, radi-micsek a' VII. VIII. és IX. században adózóik lettek, 's éjszakra felfelé az Oka vizig ők parancsoltak, mint Nestor 's más krónikák' nyomában Ewers, Karamsin, Tappe, Frähn e' tárgyat kimerítve előadták ¹⁾).

A' szláv fajú népek többnyire állatbőr-, kard- 's más fegyvernemmel adóztak, a' krimiai partlakosok hal-adót fizettek: a' *kaviár* név. a' kozár, kabarok 's Kabardia lakhelyek' nevérol öröklött meg Európában (Wiener Jahrb. LXV. p. 14); a' görög 's perzsa udvaroktól pénzadót huztak, 's a' kozár főnökök 's más tiszték ázsiai fényt üztek, magok ugyan nem kereskedtek, de a' kaspiumi kereskedés a' Balt-Tengerig tartományaikon menvén át, mindennek bővében voltak, a' mit kelet és nyugat a' kereskedési cikkekben nevezetesen előállított.

Massondi 947. így írt „Atelben a' vizen khovarezni portékákkal terhelt nagy hajók járnak, más apróbb hajókon a' bertászok' földéről a' legszebb 's legdrágább rókabőröket oda hozzák, vagynak veres, fehér és tarkás színűek is, de a' fekete rókabőröket csak a' barbar népek' vezérei vásárolhatják meg, mert azokat drága pénzen adják, bundákra, süvegekre ők használják fel. Kozár földrol küldetnek szét az illy bőrök Derbendbe, Khorazánba, Frank- és Spanyolországba (Karamsin, T. I. p. 252. nro 86).

A' Kaspi- más néven Kozár-tenger' kereskedéséről a' régi időkben 's a' Bálti-tengerre járásról bőven írt Müller Ferdinand (der

¹⁾ Ewers, vom Ursprung des russischen Staates. Riga, 1808. p. 103. Karamsin I. B. p. 34. és p. 343. nro 369, a' jegyzetekben. Tappe I. c. I. B. p. 40. Frähn 's Ibn Fossan p. 226.

ugrische Volksstamm T. II. p. 634. et seq.), kihez az olvasót utasítjuk; Frähn is némi felvilágosításokat adott a kérdéses kereskedés' pénz-ügyeiben (Ibn Fosslan p. 48).

A' IX. század' második felében legkitünőbb volt a' kozár birodalom, mikor uralkodó hatalmuk is legnagyobb volt, mert Jaik folyó vizől, tehát az Ural nyugati oldalától elkezdve Dnieper és Bug folyóvizekig, a' Kaspi-Tengertől a' Pontusig 's a' Kaukas' déli részéig vagy Derbendig kiterjesztették hatalmukat.

Két fő oka volt a' kozár birodalom' hanyatlásának, egyik a' belső viszály, melly a' jó egyetértést abban meggyengíté, mire mutat a' kabarok' elpártolása is a' magyarokhoz mint Constantinus Porphyrog. írja: „Cabari a Chazarorum gente descendunt, facta autem inter eos secessione, *belloque orto civili*, prior pars vicit: quique victi, pars occisi sunt, pars fugientes ad Turcos (Ungros) in Paczinacitarum terram se contulerant, ibique sedes posuerunt.“ (Stritter III. 612).

A' másik fő oka volt a' főbbek közt, kivált a' chán' udvarában elharapódzott ázsiai fényűzés, melly a' chánokat 's ministerialisait mind inkább aluszékonnyá tette, úgy hogy Karamsin' helyes megjegyzése szerint a' kozár birodalom épen a' gazdagság' bősége miatt mind inkább alásüllyedt; azért nem csoda, ha a' nevedekő orosz, pecsenég, kún, úz, másfelől az arab 's később mongol hatalomnak ellent nem állhatván többé, az egész birodalom lassanként felbomlásnak indult.

Karamsin szerint (T. I. p. 37. 403. 343) a' kozár birtok orosz földön az Oka vizig kiterjedt; Oleg szabadítá fel 884. 885. a' szevereket, radimicseket a' kozár adó alól, mikor is a' witepski 's tschernigow helytartóságokban megszűnt a' kozár hatalom, az Óka melletti vatitseket később Svetoslav szabadítá fel a' kozár adózás alól. Nesztor írja: „Im Jahre 6472. überzog Swatoslav die Wätitschen, und sagte zu ihnen: wem zahlt ihr Steuern? und Sie sagten: wir geben den Chasaren einen Schilling vom Pfluge“ 's tehát ezek pénzben is adóztak, mert a' kereskedés köztök pénzfolyamot terjesztett el. Hogy a' wätitscheket Schwatoslav 964, 966 közt meggyőzte, a' kozár chagán ellen vitte győzelmes seregét, Sarkel vég várost elfoglalta, minden kozár birtok Asow' keleti partja' részén hatalma alá jött, Tamatarcha, Phanagoria, a' régi bospor királyság' egy része elvételét a' kozároktól, 's az mint tmutarakáni herczegség később Wladimir alatt egészben orosz birtokká vált. Tauriában, vagy is a' krimiai félszigetben már ekkor csak gyenge árnyéka maradt fenn a' kozár hatalomnak, annak is 1019—1054 közt vége szakadt. Ugyanis a' görög császár Wladimir' fiát Mstlavot, kit apja tmutarakáni hűbéres herczeggé tett, felszólította, mint ifjú, hadszerető herceget, hogy vele kezét fogva döntse meg a' kozár hatalmat Krimában; a' császári vezér Andronikosz 1016. kikötött Kri-

miában 's egyesítvén magát a 'herczeg' seregével első útközetben már a 'kozár chánt, Czulos Györgyöt fogságba ejtő, 's a' felszigetet ekkor elfoglalá, mikor is az európai kozár birodalom végképen megszűnt, de az ázsiai még a' XII. században is ámbár nagy változások közt úgy látszik, még fennállott; mert 1140 körül írta rabbi Ichuda a' kozár királyra dicséreteit. Cedrenus szerint Swatopolk orosz fejedelem' testvére, Spheng nevű, nem pedig Wladimir' fia segítette Andronikoszt (l. Karamsint t. II. nro 16. p. 19. Strittert t. II. 1010).

Meg kell itt azt is jegyezni, hogy a' tamatarchai földet egykor legtöbbször kozárok lakták, kik onnan vagy kipusztultak, vagy pedig a' cserkészek közt felolvadtak.

Edrisi arab író a' XII. századból azt írja, hogy a' Barthas föld szomszéd az ázsiai kozár földdel 's az oroszok, *épen most hogy írjuk könyvünket* (1154), meghódíták a' bartas, bulgár 's kozár népet 's elűzték őket földjeikről, melyeket elfoglaltak, csak az üres név maradt ott fenn; továbbá hogy a' bolgár földnek is általános kozár neve van. A' kozár földön van *Batera* nevű hegylánczolat is (=Batra, mint Tatera = Táttra), mely éjszokról délre vonódik, hol ezüst- és önbányák vagynak, mely érczeket onnan messze elhordják. (Recueil des Voyages l. c. par Amadie Jambert. 4-o p. 404. 406).

Müller Gerhard, ki az orosz krónikákat átvizsgálta, 's az akkori történetekről alaposan ír, I. Wladimírről ezeket közli:

„Első Wladimir elég erős volt, mind a' kozárok, mind a' pecsenégek ellen, erős hajóhaddal ment le a' Dnieperen, Chersont 988. elfoglalta, ott békét kötött a' görög császárral, Anna Porphyrogenetát Romanus császár leányát nőül vette, Constantinus Porphyrogenitus unokáját, Basilius császár testvérjét. Előbb már Olga, a' pecsenégek által megöletett Swatoslav' neje Sarkelt foglalta el; I. Wladimir az azowi kozár földeket is elfoglaltá, 's fiai közt felosztá birtokait, hol, míg ő élt, azok helytartóskodtak. Mtsislaw Tmutarakában lakott, itt 1021. a' szomszéd Kozákiát is meghódítá Kaukasusig, 1023. a' kozárokat testvére Jaroslaw ellen kiküldte, kiket maga is követett 1024-ben.

Nestor szerint 1064, 1065. Tamatarcha (később Temrockvár) Rostislaw orosz herczeg' kezében volt: a' palóczok 1067 körül Azowot elfoglalták, de már 1078. Oleg Swatoslaw' fia, Jaroslaw czár' unokája birta Temruckot 's a' palóczok 1103 körül tönkre tétettek¹⁾.

Schafarik 862-re teszi az első Wareg orosz dynastia' foglalását kozár birtokban, mikor Askold és Dir a' polyániakat a' kozár adózás alól felszabadíták; Oleg 833. szabadítá föl a' szever és radimics, Swatoslaw 964. tette mentessé a' wjatitsch földet.

¹⁾ Sammlung russischer Geschichten. Petersburg. 1732. in 8. II. B. p. 76. L. Schafarikot is Slav. Alterth. II. 63. 83. 119. 129.

A' kozár hatalom tehát már a IX. században romlásnak indult, mert a IX. század első negyedében Cherzon már nem volt kezökben (Cons. Poryhyr. de Adm. Imp. c. 42. Banduri, p. 172). E' század közepe után elveszték Kiewet is, mely adózott nekik, néhány tized mulva a' szeveri, radimics földek is felmenekültek Olga alatt az adó alól; azonban a' wjatitschek Óka víznél 964. még kozároknak adóztak az archangeli, susdali és Nikon krónikák szerint. A' Chazaria név Krimia' éjszaki részében azután is fenn maradt, a' kadschar népfaj Kaspium' déli partján hihetőleg kozár ivadék, Frähn a' csuvaszokat is illy kozár ivadéknak állítja. Sarkelt a' Tanais mellett a' mai kozák földön, Kazánt Kharkovnál ők építék föl; más városaik is voltak Woronesch mellett, melyek kozár városoknak hívattnak közönségesen, de fekvésök jól nem tudatik (Karamsin, I. 37. Lehrberg, Unters. p. 385. stb).

A' kozároknak több nemzetségeik 's csapatjaik voltak, minde-
niknek külön főnöke volt, kik mindnyájan az Atelben lakó fő chán-
nak engedelmeskedtek. Csak így lehet Masondinak helyét megérteni,
mellyet Klaproth után Karamsin közlött: „Van a' kozároknak kirá-
lyaikon kívül chakánjok is, ki az első várpalotában lakott 's nagyon
tiszteltetett, de a' kormány' dolgaiba nem avatkozott, köz helyen
meg nem jelent, 's ha köz nyomorúság állott be, a' nép saját kirá-
lyához ment mondván „ez a' chakán még él, nekünk szerencsétlen-
séget okoz, az rossz jel, öld meg őt, vagy add kezünkbe, hogy mi
öljük meg; a' király azután megölte a' chakánt vagy pedig a' fenye-
gető népvészélytől megóvta. Ezek — jelenben — a' kozár intézvé-
nyek, de nem tudom: most léptették-e életbe, vagy már régi idők-
ből valók.“ (t. I. p. 252. nota 86).

A' pecsenégeknek (= török bedschnyákok) kezdetben nem
volt állandó lakuk, alsó Volgától keletre 46 napi utra Tatás vizig
(Turkesztán' éjszak-keleti részében, l. Lehrberget p. 62) kiterjed-
tek. A' pecsenégek és kozárok közt pusztaság volt, hol a' tulusok
vagy úzok laktak, kik a' pecsenégekkel gyakran csatáztak; ezek a'
Volga és Ural közti földön kóboroltak, nem pedig a' Volga 's Tanais
közti földön, mint Schlötzer (Nestor III. 109.) hibásan állítja Constant.
Porphyrogennitus' ellenében. Az Ural vízen túl lakó úzoktól segit-
tetve a' kozárok, ezek végre is 884 körül elűzték a' pecsenéeket
legelő földeikről, kik aztán a' lebediási magyarokat tolták át a' Vol-
gán, majd ezen is átkelve a' Tanaistól is elkergeték őket. Ekkor a'
pecsenégek a' kozároknak nyugati szomszédjaik lettek, addig csak
keleti szomszédok lévén. Egy másik fő ellenségek volt a' kozároknak
a' palócz vagy kún nép, mely a' pecsenégek' ázsiai lakföldre
tolúlt, hogy azokat onnan a' kozárok Európába tolták; gyakran há-
borogtak, ezek is a' kozárokkal, télen lóháton a' befagyott folyó-
vizeken átmentek, miért a' kozár chánnak erős őrcsapatokat kellett
tartani a' határszéleken. (Frähn, Ibn Fossan p. 60 244)

A' XI. század' közepe óta alsó Volga' nyugati részén, a' Tanaissnál, az Azow- 's Fekete- tenger' partjainál, a' byzanti írókban úz, és kumán, nevök van, arab írókban kaptak vagy kiptsiak a' nevök a' Descht-Kaptak földtől. Hogy a' palóczok 's kúnok egy nemzet, onnan kitetszik, hogy az orosz írók ugyanezt beszélnek el a' palóczokról, a' mit a' byzanti írók a' kúnokról hason történetekben elmondanak; de ezt most abban hagyva csak azt jegyezzük meg, hogy ezek is szinte az ázsiai kozár birodalom' lerontására befolyással voltak, melyet a' mongolok bevégeztek, kiknek hatalma alá került a' kozár, bulgár 's kumán föld.

Atel várost a' mongol berohanáskor egy részben már jászok (= ossétek Karamsin szerint), *Serai* kozár várost pedig kúnok lakták Dschihanumma szerint (I. Hammert, Wiener Jahrb. B. LVII. p. 11. Karamsin, T. II. p. nro. 17).

Az arabok' berontásait az ázsiai kozár földekre Klaproth kaukasi utazása' második kötetében némileg megérinti (56. l.), midőn arab krónikákból írja, hogy 724—743 közt Abdaul-Malek kalifa alatt Meruariel Khamar arab vezér elfoglalta Schirwan tartományt 's Dagesthán egy részét, azután betört a' valóságos kozár földre is, 's felhatott *Uad-el-khosar* folyó vízig (= Terek); ekkor sok leszgus népcsapatot meghódított, 's ízlám hitre téríte, az így megtértek *ekadhikumok*oknak neveztettek (= igaz hívő kumokok); a' kádi ott kaszinak mondatik ki. Megemlítjük itt, hogy Klaproth szerint e' kumokok' chánja ott leghatalmasabb volt, mikor ő ott járt, 's az chanbutai másképp chamutai kánnak neveztetett, a' mi a' híres erdélyi *Kamuthi* családnévben köztünk is fenmaradt, 's a' Kamuthi-kard díszes hüvelyével együtt most is nemzeti museumunkban őriztetik.

Stritter (t. III. 564.) az első arab berohanásokra vonatkozólag közli byzanti írókból íme' helyeket:

„Leo Isauricus 728. Hoc anno filius Chagani Chazariae principis Mediam et Armeniam infestis armis vexavit, et *Garaschum* arabum ducem in Armenia obviam factum, unacum adjuncto exercitu delevit, tum vero Armenorum et Medorum provincias depopulatus, magno sui nominis terrore Arabibus relicto domum rediit.

729. Hoc anno Masalmas Saracenorum dux in Turcorum terras expeditionem suscepit, consertoque proelio, multis ex utraque parte caesis, per Chazariae montes ad suos revertitur.“ Theophanes.

Reineggs a' derbendi krónika után bőven leírja az arab foglalásokat kozár földön (l. c. T. I. p. 65. et seq.) itt rövid felemlítésével annak, hogy a' magyarok is vívtak az arabok ellen a' kozárok' oldala mellett a' VIII. században, mikor már Koisu folyó víz volt éjszakra az araboktól elfoglalt földhatár, de a' kozár chán bírta még a' kaptaki földet, 's annak fő városait, de mivel e' megmaradt birtokrész nem győzte többé a' háború terheit, a' Kuma víz melletti magyarok és Madschar város' lakói elváltak a' kozár fő chántól, és

vagyonaiikkal nyugati tartományokba költöztek. Az arabok később a' kiptsaki kozár föld' egy részét elfoglalták, nyelvöket és hitöket a' kaukasi hegylakosok közt kiterjeszték, Madschar várost újbán megnépesíték; az ottani arab feliratok későbbi idöszakból valók, mikor már a' magyarok onnan kiköltöztek.

Hammer a' keleti kútfök' öszve hasonlítása után következő idöszámi krónikai eseményeket sorol elő, melyek nagy részben a' kozár ázsiai birtokokra vonatkoznak. 652. Balandscher (Balangiar) kozár várost Rebia arab vezér elfoglalja.

721. Indzse vagy Intsa kozár vár arab hatalom alá esik.

737. Új arab behorolás történt a' kozár földre, húsz ezer házat vagy lakhelyet dúlnak fel Schaklar folyó vizénél, a' chán fő városai *Beidha*, *Símilan* (= Bede és Szomolány) elfoglaltatnak, a' chán maga is megveretik, 's izlam hitre kényszerítettetik.

763. A' kozárok Derbendből kirohanásokat tettek.

799. A' kozárok elfoglalják Gendsche (= Gencsi?) várost, száz ezer foglyot tesznek, mikor mentek ki hihetőleg a' berendiek a' muszka földre (orosz kronikák' berenditsej).

880. A' kúnok először csaptak be a' kiptsaki földre.

889. A' magyarok oda hagyják a' kiptsaki és szomszéd földet, Kiew mellett mennek el, az oroszok pedig kozárokkal szövetségbe megtámadták a' pecsenégeket, kik a' Dunán átszállnak.

943. Orosz népfaj ront ki a' Kaspium' fölébe, Kur víztől Berdaig nyomul és pusztít.

Hammer e' népfajt kún fajnak hiszi, nem szlávnak, Frähn ellenkezőt állít. Ibn Haukal' helye, melyet Frähn is közöl, magyarokra is érthető. A' kozár chán' engedelmeivel történt a' kironás.

„A' XI. század közepe felé — írja továbbá Hammer — a' kiptsaki ország öszveomlani készült, melyet már a' IX-ik század óta az úzok (és pecsenének 's még előbb az arabok) háborgattak. Kegen és Tirach közti ellenkezés rontá végre meg az országot akkor, mikor az úzok palócz név alatt lépnek elő — 1055 óta az orosz krónikákban.

De még később is u. m. 1121. kiptsakiak 's kozárok' kirohanásairól emlékeznek Georgiában 's Mesopotámiában a' krónikák¹⁾.

A' kozár név a' birodalom' elenyészte után is máig fenn maradt 's örökségül átment a' hely-, személy- és víznevekben. Brosset, ki a' georgiai annálisok' kritikai vázlatát adá (Bulletin des sciences histor. et de St.-Petersb. T. III. nro. 52) említi kivonataiban 1637-ből *Khers sureth* földet, *Kesarshi* hegyeket, említi *Kasár* és *Lár* főnököket az Alasán víznél, a' mi a' magyar *özön* víz, mely nevet

¹⁾ Die goldene Horde I. c. p. 439. L. d'Ohsson is, des peuples du Caucase I. c. p. 149 et seq. 's Fejér Györgyöt, Incunabula I. c. p. 240., ki d'Ohsson után közli az arab kozár hárzokat.

már Reineggs így magyarázott, említ Kesára vizet, szinte georgiai földön, és kasár kaput (l. c. T. IV. nro. 76).

Dabas, Kermine, Kesch, Khazár várak még 1550. is említvők az Oxus wizenuli földeken Samarkad' közelében Ahmed Behadir (=Bátor) usbék chán' irataiban (Wien. Jahrb. B. XXIX. p. 30. 31). Herbelot' historiai szótára is említi e' kozár várat, 's a' Kaspium még 1552. kozár tengernek íratik zsidó iratokban Bochartnál; magyar és kozár ivadékokra akadtak Ruisbroeck és Plancarpin utazók is a' XIII. században a' volga-uráli földön (l. Recueil des Voyages l. c. T. IV. p. 264. 747. 776. Gazari, qui sunt Christiani, Bascardi qui sunt antiqui hungari, ismét Ruteni, Hungari et Alani servi Mongulorum).

Ez után *Wenzel Gusztáv* lt. mint a' történettudományi osztály' jegyzője ennek nevében jelentést tett a' velencei sz. Márk' könyvtárban találtató, Magyarországot illető, kéziratoknak Valentinelli József könyvtárnok által közölt lajstromból leiratás végett kiszemelt darabokról. Ennek nyomán a' következő darabok' leiratása határozottatott el:

Az I. számból utolsó helyt említett „Relazione della condizione e qualità del Regno d' Ungheria.“ Cod. nro XXXIX.

IV. sz. Registrum Literarum Dominorum Zachariae Contareno et Jacobi de Priolis Ambasiatorum Domini Venetiarum ad Ludovicum R. H. missarum anno 1379. — Registrum Literarum Dominorum Nic. Mauroceni Decr. Dris, Zach. Contareni, Jac. de Priolis, Jo. Grudonici et Mich. Mauroceni Ambasiatorum Domini Venet. ad Dnum Carolum de Durachio pro pace tractanda missarum An. 1379. Cod. Saec. XIV. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. CCIC).

VI. sz. Quoddam propositum factum coram Rege Hung. Cod. Saec. XIV. (Zanetti sub nro CCCCLXXVI).

VIII. sz. Narrazione di Francesco dalla Valle Padovato della grandezza, virtù, valore ed infelice morte dell' Illustr. Signor Conte Aloisi Gritti. Cod. Saec. XVI. (App. al Cat. di Cod. Ital. Class. VI. Cod. CXXII).

IX. sz. Fr. Augustini Musei Tarvisini Constitutio sive Interrogatio a Marescalcho Caes. Mai. sibi et socio Petro Cremensi facta post suum de Buda in Viennam reditu anno 1535. Cod. Saec. XV—XVI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. CCCV. Num. XIV).

X. sz. Lettere scritta da Vienna il 10. e 16. febr. 1534. relative alla missione di Aloise Gritti. Cod. Saec. XVI. (App. al Cat. di Codd. Ital. Class. VII. Cod. DCCCH.)

XI. sz. Fr. Augustini Musei de expugnatione Megghes. Cod. Saec. XV—VI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. CCCV. Num. XV.)

XII. sz. Statuta Sibenici. Cod. Saec. XIV. (Zanetti Bibl. Ms. Cod. CCXVIII.)

XV. sz. Zavorei Dominici de rebus dalm. LL. VIII. Cod. Saec. XVII. (App. ad Cat. Codd. Lat. Class. X. Cod. XL.)

XIX. sz. Epistolae Principum et illustrium virorum pro cano-

nizazione fr. Joannis de Capistrano. Cod. XVI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Cl. XIV. Cod. CCXLVI).

A' XXIII. számból: a) Instructiones datae Oratori Sixti P. IV. ad Regem Hungar. pro pace inter eum et Imp. Mai. tractanda. Cod. Saec. XVI. (App. ad Cat. Codd. Lat. Cl. IX. Cod. XLII. nr. 26.)

b) Innocentii Pp. VIII. Responsiones ad literas et informationes rerum hung. Viennae A. 1489. datae. (Ibid. nr. 27.)

c) Instructiones ab Alex. Papa VI. datae Petro tituli S. Cyriaci Presb. Card. Rhegino ad Reges Hung. Boh. et Polon. et eorum Regna ac illis adjacentes partes Legato suo, An. 1500. (Ibid. n. 28.)

KIS GYÜLÉS, MART. 17. 1851.

(A' mathematicai és természettudom. osztálya' részére).

Nmél. gróf Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen gr. Andrassy György id. másod elnök úr. — Az illető osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K., rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Döbrentei, Erdy, Horváth Cyr., Jerney, Szemere, Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Pauler, Repicky, lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KISS KÁROLY rt

a' hadi történetírás' elméletét terjesztette elő.

— Utána

BUGÁT PÁL rt.

a' természettani szóhangtant fejtegetvén, elsőben a' szóhang' gépezetét és annak működéseit adta elő; azután a' szóhangoknak egy ezen előzményekre alapított új osztályozását és jellemzését állította fel, 's mind ezeket folytonos viszonyítással a' magyar nyelvre példákkal világosította fel.

KIS GYÜLÉS, MART. 29. 1851.

(A' nyelvtudományi osztály' részére).

Nmél. gr. Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az osztályból: Szemere és Vörösmarty r., Hunfalvy, Mátray, Reguly, Repicky, lev. tt. — Más osztályból: Bajza, Czech, Erdy, Győry, Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Zádor rr. tt. — Bertha, Pauler, Szőnyi, Wenzel lev. tt.

HUNFALVY PÁL lt.

folytatólag a' nyelvhasonlítás' elveiről 's elemeiről értekezett, 's ez előadást a' mart. 31. tartott öszves ülésben be is fejezte. Mi azt itt ime' egy tagban közöljük.

A' mivel a' nyomozás befejeztetik, azzal kezdődik a' tudományos előadás, mely azért *szervező* (syntheticus). A' *természet* és *szellem*' alkotásait egyedül *elemzés*' útján ismerhetjük meg, mikor az alkotásoknak nem csak tényezőit, hanem ezek' elemeit is megtaláljuk és felfogjuk; az elemzés' mivoltától, azaz, szerencsés vagy szerencsétlen eljárásától, függ tudományos ismeretünk' mivolta is. De emez eljárás az elemzés alatti tárgytól határoztatik és irányoz-

tatik: innen az elkövetett hibát az elemző maga is észreveheti, és reáérvén, helyre hozhatja, ha előlegesen nem képzelt magának eredményt, mellynek megtalálása, nem pedig a' valónak felmutatása, lett azután czélja.

A' tudományos előadás között, melly a' teljesen befejezett nyomozás' eredményeit már *rendszerben* állítja össze, 's az elemző kutatás között, melly még csak anyagot szemlél maga előtt, az *értekezések*' tágas tere vonúl el, mellyen félig kész félig még kitalálendő eredmények adatnak elő, hogy az elmenők' figyelmét, javalló és rosszalló észrevételeit a' még folytatandó működés' hasznára ki-szerezzük. Előadásaim csak értekezések, mellyek az illetők' figyelmét és útbaigazító észrevételeit óhajtvá óhajtják.

I) *Nyelvanyag*, *nyelvidom*. Az emberi nyelvek az értelem' alkotásai. Ezt az ész' törvényei, tudatával vagy nem tudatával, vezették, mikor a' nyelvet alkotá; sőt ő együtt a' nyelvvel 's ez övele fejlődött, mert nyelv' használata nélkül emberi értelmet gondolni sem tudunk.

A' nyelvben, mint alkotmányban, legelőbb meg kell az *anyagot* az *idomtól* különböztetni. A' *nyelvanyag* azon *ízelt hangok*, *mellyek a' nyelv' szavait teszik*. A' *nyelvidom* a' *szók' szenein vagy változásain látszik meg*, *mellyek által az értelem az ízelt hangokat gondolatok' kifejezésére alkalmasítja*.

A' nyelvanyagot is szükségkép az értelem' működésének tulajdonítjuk. Azon működése, melly által a' szókat alkotta, időszereint előbbvaló lehet ugyan: de a' nyelvet idomító működése reánk nézve nyomosabb. Mindenben nagyobb becsű az *idom* mint az *anyag*, mivel abban nyilatkozik legvilágosabban az emberi szellem' hatálya és dicsősége; mert az tükrözi vissza egyediségét. Az emberi nyelvek' anyaga körül nyilatkozó működése az értelemnek inkább *közvetlen*, az *emberi nem' közös tulajdonságait jelentő*; 's azért *ősinek* is nevezhetném: de a' *nyelvidom* körül nyilatkozó működése az értelemnek *közvetettebb*, *öntudatosabb*, *melly inkább az emberek' fajbeli, vagy egyedi tulajdonságairól tesz tanúságot*. — A' tökélyesség a' helyes anyag és helyes idom' összetalálkozásában áll, ezt nem tagadhatja senki: de az *idom*, mint a' melly inkább tükrözi vissza a' szellem' sajátágát, minden esetre magasabb becsű.

A' nyelvek' szavait *ízelt* (articulatus) hangok teszik. Az emberi hangokat *megízeli*, *ízekre szedik* a' *száj*' létegei, különösen a' fogak, ajkak és nyelv által lett azon minősítései a' hangnak, mellyek ennek szabad kifolyását mintegy meggátolják. E' hanggátlások azért olly nyomosak az emberi beszédben; mert ők sajátjai a' különösen *emberi* hangoknak. Az elme' legszerencsésebb találmányában, az írásban, *mássalhangzók*' nevén ismeretesek. Innen a' *mássalhangzók*' nagy szerepe a' nyelvekben, melly a' hangzókét felülmulja. Mind a' mellett, az emberi nyelv hangokból állván, követ-

kezik, hogy a lehető tökéletes hangzatos szép nyelvben a hangzóki kifejelettsége, változatossága 's meghatározottsága szükségképp megvan.

II) *Törzsnyelvek, származott nyelvek.* Minden további lépés előtt szükségessé válik meghatározni, mi a *törzsnyelv* 's mi a *származott nyelv*? hogy kitűnjék, melyiknek minő hasznát vehetni a nyelvhasonlításban.

A nyelvtudomány nem ereszkedik azon kódös régiségbe, melyből a nemzetek és nyelvek eléjöttek; mert úgy sem találhatná meg az utat, mellyen azok a paradicsomból, vagy a bábeli torony építésétől szakadtak.

De azon sajátságot felfogván, melly a nyelveket egymástól elkülöníti, 's viszont az elkülönítetteket egymáshoz rokonítja, 's mintegy családdá egyesíti, a nyelvtudomány az elkülönített 's megint családokká egyesített nyelvkörökben *törzs- és származott* nyelveket különböztet meg.

Törzsnyelvek azok, mellyek sem a történelmi tudás sem a nyelvtani vizsgálódás szerint mástól nem származnak, hanem mint első törzsek ott állanak több vagy kevesebb rokon nyelvvel. Azokon túl tehát a nyelvtudomány a természet' és ész törvényeinek nyilatkozásaira a nyelvekben következtethet ugyan még, de nem találhat eredetibb nyelvet, melly amazok gyökérnyelve gyanánt létezett volna.

Származott nyelvek azok, mellyek mind a történelmi tudás, mind a nyelvtani vizsgálódás szerint más nyelvtől származnak, mellynek volta bizonyos, ha különben már elvesztett volna is.

A törzsnyelveket bizonyos sajátság mintegy családi körökre osztja, világos tehát hogy eme sajátság a *családnak jellemét*, vagy, ha tetszik, *fogalmát* fejezi ki. A nyelvcsaládok nincsenek egymáshoz azon viszonyban, mellyben van törzsnyelvéhez a származott nyelv; ők inkább eredeti alkotások, mint nemcsak az emberiség úgy nevezett fajai, hanem mint az egyes fajok különböző nemzetei is. Minthogy a nemzetek a történelem színére csak akkor juthatnak, mikor már mint egyediségek megvannak: innen történelmi uton sem a nemzetek sem azok nyelveinek forrását megtalálni nem lehet; 's én úgy vagyok meggyőződve, hogy a nyelvtudományi nyomozások is csak a már meglevőt, nem pedig annak miképi levését is foghatják fel.

Tehát törzs- és származott nyelvekről csak mindenik nyelvcsalád körében lehet szó. 'S itt azután elgondolhatjuk, hogy a családi sajátság bizonyosan élesebben tűnik fel a törzs-, mint a származott nyelveken; 's hogy az utóbbiak szükségképp kettős jellemet mutatnak, a *családbelit*, és a *törzsnyelvbelit*.

Sokan *keverék nyelvekről* is tudnak. Van-e ilyen vagy nincs? később fogjuk megmondhatni.

ELSŐ SZAKASZ.

NYELVANYAG.

III) A' *nyelvanyag*' osztályozása. A' nyelvek' szavai teszik a' *nyelvanyagot*. Kis gyakorlottság is mindjárt észreveszi, hogy a' nyelvanyagban különbség van. Látja t. i. hogy a' szók' némelly összege a' nyelvnek *eredeti sajátja*, némelly nagy vagy kis összege pedig annak *felvett sajátja*.

Azon szók' összege, melly a' nyelv' eredeti sajátját teszi, a' nyelv' keletkezése óta övé, 's rajtuk és bennök látszik meg legjobban a' nyelv' egyedisége. De a' nyelvnek felvett sajátjához tartozó szók' idő' jártával különféle okból ragadtak reá, 's jöhetnek sajátjává lettek, idegen eredeteket mindig láttatják.

Midőn a' nyelvek' eredeti sajátjáról vagy anyagáról beszélünk, csak a' törzsnyelveket akarjuk érteni, mivelhogy a' származott nyelvek nem bírják többé azon átlátszóságot, melly a' szemnek a' felvett és az eredeti sajátot mutassa. Az *angol* nyelvben p. o. meg tudom különböztetni a' szász elemet a' romaitól, és attól, melly mind a' romai mind a' szász befolyást megelőzte: de azért nem állíthatom, hogy vagy a' legrégibb, vagy a' szász, vagy a' romai elem teszi-e az angol nyelvek eredeti sajátját, mivel az épen amaz elemek' keveréséből áll. De a' törzsnyelv' világosan mutatja az eredeti nyelvanyagot, még akkor is, ha mintegy rokon nélkül állana is; mert ha rokonait is ismerjük, akkor az eredeti anyag úgy tetszik föl, mint emberi arcokon a' nemzeti vonások.

Szinte nem is kétséges, hogy nyomozásaink előtt csupán az eredeti nyelvanyag bír érdekekkel. Mert a' nyelvhasznításra biztos elveket keresvén, azon anyagot kell itt szemügyre venni, melly a' törzsnyelvekben határoz; ez pedig csak az eredeti nyelvanyag lehet.

IV) Az *eredeti nyelvanyag forrásai*. Felette kényes tárgy az eredeti nyelvanyag' forrásait kimutatni. De nyelvhasznításra elkerülhetlen szükséges, — 's ha benne nem önkény szerint, hanem a' nyelvek által vezetve járunk el, nem is olyan veszedelmes.

Az eredeti nyelvanyagot részint tudjuk forrásokból lehozni, részint nem tudjuk. Innen a' források előttünk *ismeretesek* vagy *nem ismeretesek*.

Az ismeretes források részint az *emberi természet mozzanatai*, részint a' *külső természet hangjai*, mennyiben azok a' levegő által az emberi fülbe hatnak. Innen az emberi természet mozzanatai is mint *hang-ejtetők*, lesznek szók' forrásai.

Az ismeretlen forrásokat meg nem nevezhetvén, legalább a' be öök eredő nyelvanyag' sok- és különbféleségét mutatjuk meg, hogy így alkalmat nyujtsunk, kinek tetszik, az anyagról a' források' milyenségére következtetni.

De az ismeretes forrásokat megnevezvén, 's az ismeretlen forrásokból eredő nyelvi anyagot némileg osztályozván, képesek leszünk meghatározni: melyik anyagban tűnik fel rokonság, melyikben nem.

V) *Az emberi természet' mozzanatai mint nyelvi anyag' forrása.* Az emberi természet' mozzanatait részint a *testre* részint a *kedélyre* kell visszavinni. Természeti okból sokféleképen megmozgattatik vagy megreszkettetik a' test, mi hallható hang által vétetik észre: 's az értelem e' hang' elemeiből *alkotott* szót, vagy inkább a' hangot utánozván *ejtett* szót, hogy a' testnek ama' megmozgattatását kifejezze. — Általában itt példákat hozhatván csak fel, melyek az állítások' bizonyítására szolgálnak, mindenik nevezendő forrásból eredt szók' némelyét fogom csak megemlíteni.

Természeti okból megrezzent 's hangokba kitörő test' mozzanatai után képzett szók' például:

köhög, finnül *köhii*, latinul *tussis*, németül *husten*, törökül *ökszer*, mi már a' magyar *ökröndöz* szóval is rokon; hellénül *βῆξ*; arabul *kahab*, honnan *koháb* köhögés.

csuklik, németül *schluchzt*, λύω, λυγξ, finnül *nikkaa*, *nikattaa*.

zokog, finnül *kallottaa*, németül szinte *schluchzt*, latinul *singultit*, honnan a' francia *sangloter* 'stb.

ptrüsszen, lágyabb *trüsszen*, még lágyabb *tüsszen*, finnül *tirskuu*, hellénül *πτασμος*, németül *niessen*, latinul *sternuto*, héberül *atas*, *atisa*, arabul *atasz*, törökül *angszer*, 'stb.

ásítani, németül *gähnen*, latinul *oscitare*, hellénül *χασμάομαι*, honnan *χασμα* örvény, torok, törökül *eszne*, finnül *haukottaa*, *kaskottaa*.

pökni, *köpni*, németül *spucken*, latinul *spuit*, hellénül *πτόω*, héberül *jarāk*, hol már inkább *kra* hang, melyből a' francia *cracher* szó, törökül *tükür*, *tükrük*.

csók, németül *kusz*, latinul *basium*, törökül *öpüs*, de *puszé* is, héberül *nasak*; — a' latin *osculum* már *os* szájtól származik, mint a' finn *suutelen*, *suu* = szájtól ered.

szőrbölni, finnül *särpään*, *särpelen*, németül *schlüpfen*, latinul *sorbere*, arabul *sereb* 'stb. *szürcsülni* 'stb. 'stb.

A' lélektan tanítja, 's mindenkinek saját tapasztalása megmondja, hogy a' *kedély'* indulatai a' *testre* hatnak, 's abban nemcsak szem által láthatólag, hanem fül által hallhatólag is nyilatkoznak. Az *ijedés* vagy inkább *elrémlés* nemcsak elsápítja a' képet, hanem hangot is ejtet az emberrel, ha nem olly erős, hogy a' hangot elfojtja; az értelem azután anyagul használta ezen hangot, hogy az illető szentet kifejezhesse. Így az *öröm*, az *undor*, a' *fájdalom*, a' *harag* 'stb. megmozgatják vagy megrázzák a' testet, egyszersmind hangokban is kitörnek. Innen bajos éles határvonalat húzni az egyszerű test-

megrezenések és a' kedélyindulatok közt, mellyek szók' képzésére alkalmat szolgáltattak az értelemnek: mit azért említünk itt, hogy ne hibítsák, ha talán valamellyik szót a' kedély' mozzanataiból eredeztetnők, melly inkább a' test' mozzanataiból látszhatnak eredni. A' két forrás közt nyelv-nyomozásaink előtt nincs különbség.

A' kedély' mozzanataiból erednek először az úgynevezett *indulatszók*; erednek azután *olly szók* is, mellyek vagy az indulatszók' elemeiből lettek, vagy nem azokból. Az indulatszók, mint közvetlen hangjai a' kedély' mozzanatainak, szorosan véve nem is szavak; de a' második rendbeli szók, ha mindjárt emezek' elemeiből alkottattak is, már közvetett kifejezései a' kedély' mozzanatainak, 's azért igazán is szavak.

Indulatszók: jaj, no, huj, uszu, 'stb., mellyek, mint közvetlen hangjai a' kedély' mozzanatainak, minden nyelvben hasonlóképen találhatnók.

A' *kedély' mozzanatait közvetve kifejező szók* p. o. *jajgat*, finnül *woikkaa*, *woiwotua*, *uikkaa* 'stb. mind a' két nyelvben számos származékkal. Már a' német *wehklagen*, a' latin *lamentari*, az arab *sakah* 'stb. nem származnak olly egyenesen a' *jaj*, *wai* 'stb. indulatszóból.

fájni, mellyel a' német *wehe* rokon, *fájdalom* 's minden származékai, szint' ide valók, finnül *wajkuttaa*.

öröm, az örülő gyermek' hangejtéséből lett; finnül *riemy*, és *römy*; innen *riemuitsen* vagy *römyitsen* örülök; hasonló a' török *gönyül*. Más nyelvekben nem talalom illy világosan kifejezve a' kedély' ebbeli mozzanatát.

hahota, hahotával nevetni; finnül *haho*, *hahotan*, azaz hahotával nevetek.

Illyenek: *íjed*, *undor*, *útál*, *nógat* finnül *nohattaa*; *nyög* finnül *nikkaa*, *nyöszörög*, *borzad*, finnül *hirmustaa*, latin. *horret* 'stb. mindenike számos ivadékkal. Ebbeli szókat leggyakrabban találók a' magyar és finn nyelvben.

Mégis okvetlenül áll, hogy az indulatszók, 's azok' közvetett származékai minden nyelvben, hol megvannak, ugyanazok; miért is sokban megértik egymást, kik együtt nem beszélhetnek.

VI) *A' kültermészet' hangjai, mint a' nyelvanyag' forrása.*

A' kedély' mozzanatai mintegy nyelvére tolják az embernek a' hangokat, mellyekből ő azután szókat alkosson. A' *kültermészetben* a' levegőnek mozgásai által lett hangokat meghallja az ember, 's azokat utánozva képez szókat, mellyekben a' hangok, mint elemek, feltűnnek. 'S nemcsak a' *mennydörgés*, *szél*, *vízzuhanás*, 's a' többi élettelen dolgok, eredtetnek hangokat, hanem az állatok' *ordításai*, *bögesei*, *sivításai*, *csiripolásai* is, úgy hogy itt szók' képzésére kifogyhatlan anyagot lelt az emberi értelem. Bő forrása gyanánt a' nyelvanyagnak vesszük észre minden nyelvben a' termé-

szetben hallható hangokat, különösen a' magyar nyelvben, mely e' tekintetben gazdag rokonát, a' finn nyelvet is, talán felülmúlja. Mutatványul néhány példa:

fú, finnül *pukuu*, mely *füni* és *beszélni* tesz, 's melyben a' *h* betű a' magyar *v* (fúvni) vagy *j* betűt (fúj) fejezi ki; németül *blasen*, latinul *flo*, hellénül *φυσάω*, héberül *nafah*, vagy *fuah*, arabul *nafah*, törökül *hoh* és *üfből* *hohlamak*, *üfleme*k.

dörög, finnül *pauhaa*, törökül *gürlemek*, a' tatrosi másolatban: *gördölet* = tonitru; németül *donner*, latinul *tonat*, hellénül *βροντάω*, héberül *raam*, arabul *ragam*, melyek már a' *harag* szó értelmeivel is rokonok.

Szél, finnül *tuuli*, törökül *jel*, latinul *ventus*, németül *Wind*; hasonlóképp hellénül *ἄνεμος*, miből már a' latin. *animus* is.

lélek, *lehelleni*, a' latin *animussal* egyez meg; finnül *huokua* lehellenni.

zúg, németül *rauschen*, törökül *ruzgar* (szél) mi perzsa szó, latin. *strepere*, hellénül *σοφβέω*, finnül *tömistä*, *kohista*, *tuhista*.

török finnül *murtaa*, németül *brechen*, latin *frango*, hellénül *σραύω*; így angolul *break*, *wrack*, 'stb.

ropog, finnül *ropahtaa*, török. *kerek* (krah), német. *krachen* csepp, finnül *tippuu*, németül *tropf*, latinul *stillo*, *gutta*, hellénül *σταγών* (*σταγ*), héberül' *bakah* (bak).

mosni, finnül *pestä*, németül *waschen*.

hang, németül *klang*, latinul *clangor*, hellénül *κλαγγω* 'stb. *sziszeg*, sibilat, zischen; finnül *tihistä*; *tihinä* sziszegés.

nyeríteni, hinnie, wiehern; finnül *hijua*, *hörköttää*.

bömböl, finnül *pöylin*, németül *brüllen*, latinul *mugire*, hellénül *μύκησις*, *μυκάομαι* 'stb.

bögni, *bika*, törökül *buga*, hellénül *βοῶς*, latin. *bos*

pukkad, finnül *pusahtaa*, németül *platzen*.

rom, *rombol*, latinul *runpo*, *ruina*.

csap, *dob*, *pottyán*, *zökken* 'stb. 'stb.

VII) Az eredeti nyelvanyag' ismeretlen forrásai. Hogy az emberi test' és kedély' mozzanatai, hogy a' kültermészethen hallható hangok minden nyelvben hasonló elemű szókat eredeztetnek, az emberi test' és értelem' azonos alkotásánál fogva nem csoda: sőt az ellenkezőn kellene csodálkoznunk, hogy ha ezen mozzanatok és hangok nem eredeztetnének hasonló elemű szókat.

Amde azon nyelvekben, melyeket többé kevesbbé ismerek, még olly eredeti nyelvanyagot is találok, melynek forrását nem vagyok képes felmutatni. Ezen ismeretlen forrásból eredő nyelvanyagot némileg osztályozván, 's itt meg-megemlítvén, szabad tért engedek a' nyelvészeti szemlélődésnek.

a) Az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyagnak első osztályát azon szókban lelem, melyek' elemeiben valami ter-

mészeti tulajdonság látszik kifejezve lenni. Azon tulajdonság mintha bizonyos betűk által utánozva volna; innen az ide tartozni látszó szókat, mint az ismeretes forrásokból eredőkhöz legközelebb állókat, első helyre teszem.

folyok, fluo, flieszen; finnül *wuottaa*; azután *ῥέω rinnen*, törökül *irma*k = folyó, *csermely*, finnül *rono*. Ezekben úgy látszik *l* és *r* betűk hol *simán* hol *göndörön* haladót jelentenek.

Ez utolsó említett szók *sima*, *göndör* nem jelentik-e már elemeikkel a' természeti tulajdonságot, melyet kifejeznek? finnül *siliä*, *kuhara*.

Rémülök, rém, terreo, schrecken;

siklani, schlüpfen, slip angolul, *szalaf* héberül és arabul;

reszketni, zittern, tremo; finnül *rapista*.

morzsol, dörzsöl, frico; finnül *murenen, muru* = morzsa.

durva, durus, hart; finnül *jyrkkä, törkiä*.

lágý, weich; arabul *lāna*, mollis.

gomb, gömbölyű, kopf, caput.

Így *bökní*, finnül *pökin*, németül *bock, bockentöl*, latinúl *pangó*, pegei, hellénül *πηγυρμι*, héberül *paga*.

Magyarban hasonló még *tökní*, finnül *lykkään*, 'stb.

Kör, kerülni, kert; németül *gürten, gurt, garten*; latinúl *circus, gyrus*.

Mintha ezen és hasonló, elég nagy mennyiségű, szókban bizonyos elemek érzék alá eső dolgok' tulajdonságait fejeznék ki; 's mintha a' nyelvalkotó értelem a' hangok' utánozásánál nem állapodott volna meg. Csakhogy itt a' betűk bölcselmi értékét kutató szemlélődés kellenél tovább ne menjen: mivel a' tudomány a' meglevő nyelveket elemezni tudja, de nyelveket alkotni nem képes. Innen fogalmakban nehezen meríthetem ki akár az *r*, akár az *l* vagy bármely más betűk értékét: sőt azt lehet találni, hogy ugyanazon szóelemek a' legellenkezőbb tulajdonságokat fejezik ki.

b) Az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyagnak *második osztályát* teszik a' *névmások*, melyek az egymástól legtávolabb álló nyelvekben is többé kevesbbé egyeznek.

En, te, ő; finnül *minä, sinä* ¹⁾, *hän*, mintegy *min, sin, hän*; törökül *ben* vagy *men*, vagy *in*; *szin, o* vagy *ol*. — Héberül *ani, atta, hu*; arabul *eni, ette, hü*, vagy *hüvä*. — Hellénül *ἔγω, σὺ, ὅς*, latinúl *ego, tu, sui*; e' két nyelvben nincs nominativus a' harmadik személyben, melly helyett a' mutató névmás *ille* állana, melly már a' török *ol* és a' magyar *az* névmással egyez meg.

A' magyar *én*-től csak *enyém, engem* vagy *engemet* származván, az magát mintegy a' finn és török nyelvű személyes névmásból egészíti ki. Mert *mi, mienk, minket* a' finn *min* szóval egyez-

¹⁾ Finn nyelvben az *s* úgy ejtetik mint a' magyar *sz*.

nek, mellynek többese *me* vagy *mö*, mint a' magyar is *mü* volt; *bennünket* egyez a' török *ben*, én, szóval, mellynek többese *biz*.

Igy *ki*, finnül *ku*, törökül *ki*, latinul *qui*, hellénül *ös* = *ku*.

Hasonlóan a' magyar *az*, finnül *se*, törökül *ol*, a' hellén *ös*, héberül és arabul mint névelő *hal* és *al*, mint névmutató *ze*; a' latin *hic*, mind a' mellett hogy *c* betűje nem látszik a' rokonságot elismerni, szinte ide tartozik.

'S minthogy az úgynevezett mutató névmásoktól *ígehatározók* származnak, ezek is annyira rokonok egymással. P. o. *itt*, *ott* melyek *ez* *az*-tól (ez-tt, az-tt) lettek, megfelelnek a' latin *hic* vagy *heic* adverbiummal; a' török, *anda*, *bunda* (ol-da, bu-da *n* beszöktetésével) mint azt utóbb inkább fogjuk belátni.

c) Az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvanyag: *harmadik osztályába* teszem azt, melly egymástól távoleső törzsnelyvekben taláztatik, 's egyik említett forrásra sem vitethető. Történeti tudásunk szerint a' latin és magyar nemzet közt soha érintkezés nem volt, 's íme a' két nyelvben nagy mennyiségű eredeti rokon nyelvanyag van. Mutatványul némellyek:

ignis, égni és ég = menny; *tollere* és tolni; *salire* és szálani; *virescit*, *viridis* és virítani, virág; *vir* és férj; *vis*, *viris* és erő, erős; *stella* és csillag, csillogni; *fulmen* és villám; *verto* és fordítok; *ferveo* és forrok; *capio* és kapok, *quaero* és kérek, keresek; *acquirere* és keresni = szerezni; *eo*, *es* = edo, edis, és eszem; *urgere* és sürgetni, *aequus* és egy, egyenes; *alere*, *alumnus*, élni, élelem; *assare* és aszik, *chorda* és húr; *circa* és kör; *clamo*, olaszul *chiamo*, és kiáltok, kiabálok; *unda* és öntök; *sinere* (desinere) és szünni; *stergo* törölök; *durare* és türni, törökül turmak; *egenus* és szegény; *filius* és fiú; *foro*, forare, és fúrni; *furari*, *fur* orzani, or, vagy a' régiek szerint urozni, és ur; *hirsutus* és borzas; *ira*, *irascor* és hara(g), haragszom; *queror*, *questus* sum és kérní, *stirps* és törzs.

Ez okból találunk a' latin és finn nyelvben is hasonló eredeti nyelvanyagot, melly többnyire a' magyarban is megvan. Például:

aetum, év, finnül *vuosi*; *nomen*, név, finn. *niemi*; *lego* = szedek és olvasok, finnül *lukea*, *luwen*; *conor*, *conatus* sum, finn. *koen*, *kojen*; *unda*, *fundo*, magyarul öntök, honnan ötvös, finnül *untaa*, mi annyit is tesz, mint vasat forrasztani; *quaero*, kérek, keresek, finnül *kerään* = *colligo*, *kerjään* = kéregetek; *equus*, finnül *hepo*, diminutivum *hewoinen*; *cogo*, *cogito* finnül *ajaa*, *ajatella*, = hajtok és mintegy valamire hajtok.

Van rokon eredeti nyelvanyag a' német magyar és finn nyelvekben is. P. o.

värni és warten; *válik*, *választani* és die wahl, wahlen; finnül *waali*, mint: papin waali = papválasztás, walitsen = választok, *walio* = kiváló, p. o. *mies valio* kiváló ember.

Finnül *wallan* igen számos ivadékkal = hatalmat gyakorolni, uralkodni, és a' német *gewalt*, 'stb.

d) *Negyedik osztályába* az ismeretlen forrásból származó eredeti nyelvi anyagnak teszem azon kisebb nagyobb tömeget, mely a' rokon nyelvekben találtatik, 's mellyet kétség kívül a' rokonságnak kell tulajdonítani. A' nélkül hogy itt már megmondhatnók, miben áll a' nyelvrokonság, hitre állítjuk, hogy ilyen rokon nyelvanyag találtatik például: a' héber és arab; a' hellén, latin és német; a' magyar, finn és török nyelvekben.

A' latin és németből, mint ismertekből, akarván némelly mutatványt felhozni, mellé sorozom a' magyar és finn nyelvből vett példákat, megjegyezvén, hogy a' magyar *f* betű finnben *p*, 's a' magyar *h* betű finnben sokszor *k*.

Latin.	Német.	Magyar.	Finn.
caput	kopf	fő, fej	pää
oculus	aug	szem	silmä
pes	fuss	gyalog (jár)	jalka = láb
os	—	száj	suu
mensis	mond	hold, hó	kuu
scribere	schreiben	írni	kirjoittaa.
piscis	fisch	hal	kala
pater	vater	ő, ise	isä
mater	mutter	anya (em)	emä
eo	gehe	menni	mennä
auris	ohr		
audire	hören	hallani	kuulla
verbum	wort	szó	sano
ferre	führen	vinni	wien, wiedä
armus	arm	lapoczká	lapa
premère	pressen	szoritani	sortaa
unus	eines	egy	yhden (ykä)
duo	zwei	kettő	kahden (kaksi)
tria	drei	három	kolme
quatuor	vier	négy	neljä
quinque	fünf	öt	viisi. 'stb. 'stb.

Hogy hiába való nehézséggel ne küzdödjem, olyan szokat hozván elő, mellyek a' latin és német 's úgy a' magyar és finn nyelvben is rokonok, csak magyar és finn, azután pedig magyar és török szokat, a' közös rokonság némi előleges bizonyítására, említendek még.

tudni, tiedän, azután tunnen, tunta; teli, *täysi*; telik, *täytyy* ¹⁾; tölteni *täytää*; lelmi *läydä*; kelmi *käydä*; lömi *löydä*; félmi *peljätä*,

¹⁾ *y* úgy ejtetik mint rövid *ü*; *yy* mint hosszú *ü*. Általában finnben a' hosszú hangzó kettős hangzóval iratik, mint nálunk is hajdan.

pelko, pelwon félelem; föld peltó, pellen; köny, könycsepp kyynö, kyyny; élni elän, éltetni elätän, élet elo, még pedig *vita* és *victus* jelentésben, elo kuu = élethó, aratás haya, augustus hó; eleven eläwä 'stb; hon koti, kodin; meny nurus, finn. miniä, törökül gelin; wö wäwy; após appi; nap napa, anoppi; nöszeni naida; nő nainen = virgo; vessző weso; hü vagy jó hywä, törökül ejü; hü vagy híves hyy; hülni hyytä, hütteni hyyttää; méreg myrky; halni kuolla; víz wesi; vér weri; nyelni niellä; nyalni nuolla; nyil nuoli; nyál näljä; méz mesi és mehi; de méh mehiläinen; hajítani heittä, hajítom, heitän; kérkedni kerskata; árva orpo, orwon; osztály osa; tipogni tipata; eszem syön, iszom juon mintegy ivom; irtani, mellynek gyökszava nincs a' magyar nyelvben, de finnül *irti* = szabadon van, nincs helyhez kötve; honnan *irta* kötetlen állapot, *irrotan* kioldani; *irtainen kalu* ingó dolog; rabolni ropata; repedni repeän, rewetä, p. o. a' has megreped watsa repee; repesztteni repäistä; lakot lukku; csepü täppy; törköly törky, = quiskillae, stramen, foenum rejectum; emtetni szoptatni, imetän, imen mintegy imem, szopom, imewä lapsi emö (szopós) gyermek; tö tywi, honnan tywin tövestül 'stb. 'stb.

Magyar és török szók, például:

oroszlán arslan; teve deve; ökör öküz; disznó don-uz; üdő inek; szúnyog szinek; tyuk tauk; kopó, kutya köpek; — er férj; kecske kecsi; atya ata; anya ana; hó aj (hónap); felhő finnül pilwi, török. bölüt; kapu kapu; kalpak, kalpak; teli dolu; tenger den-iz; vásár bázár, vasárnap bázár-güni; szó szöz; szólni szöjle(mek) — a' mek végzet annyit tesz mint a' magyar ni, tehát szöjlemek szólni; enni jemek, inni icmek mintegy iszni; jer (bemenni) girmek; kelní vagy menni gelmek; finnül käydä, ölni, ölme mi tulajdonképen halni, 's abból cselekvő öldürmek annyi mint ölni; késő kics; kicsiny vagy régiesen kücsüny kucsak; alacsony alesak; csak ancsak; nincs, incs (a' müncheni codexben) hícs; verni vurmak és vürmek, ürme, verés vuris; bicska bicsak; csizma, csizme; tenni etmek vagy itmek; tekenő tekne; tengely dengil; kapni kapmak; csikarni, kivenni csikarmak; csavarni, csevimmek; mocsok balesuk; sok csok; sokasodni csogalmak; csóválni csalmak; szakáll, szakál; döngetni, verni dügmek; menyasszony, fin. minniä, törökül gelin. 'stb. 'stb.

e) Végre ötödik osztálya gyanánt emlitem azokat, mellyek' képzésében az értelem már meglevőhöz ragaszkodott, de hasonlóságot követvén, úgy hogy itt az értelem' működésének azonsága tetszik fel. P. o. meg volt már a' szó *caput*, 's ebből csinált az értelem *incipio*, *coepi*. Törökben *bas* = caput, *baslamak* = incipere. Magyarban a' kéznél kezdett az értelem (dolgozni) 's a' főnél, fejnél befejezte, azaz bevégezte: megfordítva ugyan mint a' latinban és törökben, de az átvétel azonos törvényénél fogva. Finnben is a' pää = fej szótól lett päättää befejezni és következtetni, továbbá

päästä fesleni és fejleni és fejteni értelemben: mert fejteni szó annyit tett nálunk is hajdan mint *fesletni*, rontani, törni. Máté V. 17. „Ne gondoljátok, hogy jöttem a' törvénynek eltörlésére: nem jöttem hogy eltöröljem, hanem inkább hogy azt bétöltssem“ így adja az 1466-ki másolat: „Ne akarjatok alajtanotok, hogy *jöttem legyek* törvényt *fejtenem*; mert nem jöttem törvényt fejtenem de beteljesítenem. 'S a' finn fordítás emígy: „Älkät luulko, että minä tulin lakia *päästämään* = ne gondoljátok, hogy én jöttem törvényt fejteni.

VIII) A' *felvett nyelvanyag*. Az eredeti és felvett nyelvanyag közt azon különbség van, miszerint amaz a' nyelv keletkezte óta sajátja valamely nyelvnek, 's azért lényegéhez tartozó: ellenben a' felvett nyelvanyag időjáráttal különböfe körülmények közt ragadt reá, 's ha mindjárt alkalmazkodott is az illető nyelv' sajátosságához, idegenszerűségét mégis megtartja. A' felvett nyelvanyag mintegy történelmi emléke a' nemzetek' úgy külső mint belső viszonyainak: mert megmutatja, mi fele más nemzetek közé jutván érték el mostani helyöket; valamint azt is, miféle nemzetek irodalma és műveltsége hatott rájuk. Innen többnyire meg is lehet mondani, hol, mikor érintkeztek egymással, 's ragadt nyelvanyag erre vagy arra.

Továbbá, figyelmezní kell még arra is, vajjon rokon vagy nem-rokon nemzetről ragadtak-e szók valamely nyelvre. Első esetben az idegen nyelvanyag, kész állapotban jutván a' másik nyelv' birtokába, különbözik ugyan az eredeti rokon nyelvanyagtól, de nem rí ki belőle: másik esetben az idegen nyelvanyag mindig folt gyanánt látszik meg az illető nyelven. A' hellén és latin nyelvekben van eredeti közös rokon nyelvanyag, de van a' latinban olyan is, melly a' hellénről reá ragadt: ez utóbbi, mint a' tudományok', művészetek', állami rendszerek', találmányok' 'stb. nevei, különbözik ugyan az eredeti nyelvanyagtól, de nem idegenszerű. Hasonló viszony van a' német és latin nyelvek között. De a' magyar nyelv idegen anyagával másképen van. Ha reá valami a' finn, török, tatár 's több rokon nyelvekről ragadt is, mit történelmileg alig lehet bebizonyítani — ez nem rína ki, mert rokon létére, hozzá simult volna az eredetihez: de a' köz életben előforduló szók a' szláv, különösen a' tól népektől, — a' tudományban, szóval, fejlett műveltségben szükséges szók pedig többnyire a' *francia latinságtól* vagy a' latinos görögségtől vétettek fel. Azért is az ébredő és magyarul szólaló tudományos igyekezet ösztönszerűleg csapta el az utóbbiakat, 's mondhatom, csak is szellemi gyávaság sajnálta meg elűzetésöket, 's tud megállapodni a' tisztító munka megtökéllése előtt. — A' köz életben forgó idegen szók mélyen begyökereztek a' szokásba, honnan azonban lassanként úgy tépendők ki, hogy az általok kiszorított szavakat, a' mint részint a' nép közt, hol az ősi örök legkevesbbé fogyott, részint az írott nyelvemlékekben találjuk, eleinte az idegenek mellé, utóbb helyettök kezdjük használni. Nyelvkincsünket

nem ismerjük még eléggé: azt megismerni 's használni kell, ha vele az idegen kirívó anyag elvesztése nem volna is összekötve; mert nekünk legerősebb bástyánk az örökölt és reánk hagyott nyelv. 'S valamint a' nyelvtudomány helyesli, hogy tudományok', művészetek', találmányok', országultsági intézetek' 's affélék megnevezésére, új szókai találunk ki: azonkép méltán gáncsolja, hogy az élet' minden más viszonyaiban kellő nyelvi anyagot nem egészítjük és tisztítjuk ki a' feledségbe jutott anyag' segítségével. Mert az idegen csunya szó gyakran kiszorított eredeti saját szép szót, mint például a' *sógor* szó kiharja a' *süv* és *ángy* szokat. Mutatványul itt is néhányat:

Sorsot vetni, vagy *sorsolni*, helyett mondtak a' régiek *nyilat ereszteti*, *nyilat vetni*, *nyilat huzni*, *nyilat vonni*, *nyilazni*; *tánczol* helyett *szökdös*, *szökik*, mellyel nemcsak a' régi bibliaifordítás, hanem még *Párizpapai* is él: *lejt* mást tesz; *lejtő* annyi mint *hegyoldal*, *lejteti* = descendere. *Vánkus* helyett *fejalf* vagy *főalj*; *szomszéd* helyett *rokon*, melly közellevőt, és atyafiat tett; *pár* helyett *bokor*, melly *Párizpapai* szerint is többi közt „compar“, innen *bokor gerlicze* = pár gerlicze. *Kemény János* élete írásában sajnálkozik, hogy „igen jó egy *bokor vidra keztyűjét* ellopták.“ — A' *páronal párhuzam* helyett, melly a' szerencsétlenebb szógyártásnak készítése, *Apáczai Csere János* mellékes *vonásokat*, *ronalakat* írt, mit *folyó melléke* 's hasonló kifejezések javallanak.

'S nemcsak helytelen csinált vagy idegen szokat kiszorítani, hanem a' nyelvi anyagot bővíteni is lehet a' régi magyar nyelvemlékek által. Még *Párizpapaiban* mennyi szép hangzatú kifejezés található, melly tehát nem rég volt még szokásban! A' nyelvi anyag olylasmí, mint az ásványok a' földben, mellyek' nemhasználása felette nagy kárára van az országnak. Melly nyelvi anyaggal nem élünk, azal szegényebbek vagyunk: pedig a' nyelv dússága nagyon elősegíti a' szellemi birtok bőségét! De úgy látszik, hibánk az, hogy nem szeretünk annyira tanulni, mi elmét fegyező dolog, mint, ha megzorúlunk, rögtönözni, mert az több önkénnyel jár, 's a' hiúságot is csiklandja!

MÁSODIK SZAKASZ.

NYELVIDOM.

IX) *Nyomozásunk' köre*. A' nyelvi anyag' mivoltát mindig néhány példával tettük szemléletessé: a' nyelvidom' mivoltának kitüntetésére nem érhetjük be példákkal, hanem egészet kell szem elé állatnunk.

A' nyelvi anyag' példáit részint a' *héber* és *arab*; részint a' *hel-lén*, *latin*, *német* és több ilyen nyelvekből; részint a' *magyar*, *finn* és törökből vettük. A' nyelvidomot színt' ezeken akarjuk megmutatni. Lássuk hogy miért?

A teljes nyelvhasználat kiterjeszkedik az emberiség' valamennyi nyelveire. Ollyan terjedelemben dolgozni tehetségemen felül van. De akár az európai műveltség', akár a' történelemben feltűnt, 's reánk nézve érdekes nemzetek' tekintetéből, leginkább három nyelvcsalád érdemli meg figyelmünket: a' *sémi*, az *indogerman*, és az *uralaltaji*. A' sémi nyelvcsaládhoz tartozik a' *héber*, *arab*, *síriai* 'stb; az indogermanhoz a' *szanszkrit*, *perzsa*, *hellén*, *latin*, *német*, *szláv* nyelv, az utóbbi háromnak minden származatjaival. A' latin nyelv' származatai az olasz, oláh (nem ok nélkül nevezi őket rokon névvel a' magyar, mint a' német is mondja: die welschen, die wallachen), francia, spanyol, portugál, melyekben mind más más elemek is vannak, mivel *minden származott nyelv keverék nyelv*. A' németnek származatai vagy inkább testvérei a' svéd, dan, németalföldi, angol nyelv. Hasonlóan van a' szlávnak felette sok ága. — Végre az ural-altaji nyelvcsalád, mint már említve van, négy fő ágra oszlik, a' tunguz, mogul, török-tatár és finn-magyar nyelvára.

De a' három nyelvcsalád' minden tagjait sem vehetem tárgyalás alá, hanem szorítkozom a' sémi családból a' *héberre* és *arabra*; az indogermanból a' *hellén*, *latin*, *németre*, 's hol szükségesnek látom, némelly származataikra; az ural-altajiból a' *magyar*, *finn*, és *törökre*.

Még megmondom, miért nevezzük a' három nyelvcsaládot séminek, indogermannak és ural-altajinak?

Mózes első könyvének X. részében áll a' legrégibb tudósítás a' nemzetek' származásáról. A' szerint *Noah* fiai *Sém*, *Hám* és *Jáfet* lettek a' különböző nemzetek törzsatyái. — Mózes' állásából egész Európa 's közép meg éjszaki Ázsia *éjszakra* esik; az ő lakhelye 's határos vidékei a' *föld közepén* vannak; a' többi ország neki mind *forró éghajlatban* fekszik. *Sém*' utódai, a' héber, arabok 'stb. a' föld' közepén laktak; *Jáfet*' utódjai, t. i. Mózes szerint, éjszakra esnek; *Hám*' utódjai a' meleg tartományokat bírják.

A' héber, arabok 'stb. számára megtartotta a' tudomány a' *sémi* nevezést: innen a' *sémi nyelvcsalád*.

De *Jáfet*' utódjai és ezek' nyelvei nagy és különbéle osztályu csoportot mutatnak — *Hám*' utódjai és nyelveik nem jönnek itt tekintetbe. — Az úgy nevezett tudós (hellén, latin) és az ind-perzsa nyelvek közt egyfelől, valamint közöttök és a' german-szláv nyelvek közt másfelől rokonság tűnven fel, ezen nagy családot *indo-german*-nak nevezték el. Hasonlóan mutatkozik rokonság a' magyar, finn, török, tatár 'stb. nyelvek közt: ezen családot nevezzük *ural-altajinak*, mivel ezen nemzetek ős honja az Ural- és Altajra mutat. Ha a' *szittyá* név minden határozottság nélkül nem fordulna elő a' hellén- görög és latin íróknál, honi évkönyveinkben uralkodó nézet és monda szerint az ural-altajit *szittyá nyelvcsaládnak* nevezhetnők; kivált ha még az is bizonyossá lenne, hogy a' görög *skyth* (σκυθ)

név egy a' *csúd* nevezettel, mely alatt az oroszok a' nyugati finn népet ismerik. Azonban a' szittya nevezet ellen kifogás lehetne, azért élünk az *ural-altaji* névvel.

X) A' *szók' kategoriái*. A' nyelvanyagra nézve a' szók közt nincs különbség, legalább nem vétetik az tekintetbe: de a' nyelv-idomra nézve a' szók' különbsége legnyomósabb.

A' nyelvtani és gondolattani kategoriák meghatározzák, hogy hányféle szók vannak a' nyelvben? quot sint partes orationis? A' ki a' kétféle kategoriákat összezavarja, könnyen eltéved.

A' nyelvtani kategoriák nem lehetnek mások, mint, ha szabad így mondanom, a' szók' természetrajzi különbségei.

Legszembeszökőbb különbségeik azok, melyeknél fogva némely szók *névszók*, mások *igeszók*. A' névszók valóságos vagy elvont, vagy képzelt lényeket, avagy azok millyenségeit megnevezvén egészen más szenvedő alá esnek, mint az igeszók, melyek általában létet vagy cselekvést fejeznek ki. Mondhatnók, hogy e' két osztály vagy lényt, vagy létet jelent, amazt mennyiben *vesztég*, ezt mennyiben *mozgó*. A' vesztég lényeket 's a' mozgó léteket kifejező szókön kívül még harmadik különbségű szók vannak, melyek *viszonyítók* lehetnek a' névszók és igeszók' szereplésében: azért nevezem őket *viszonyító szóknak*.

De ha a' viszonyító szókat közelebbről tekintjük, azt vesszük észre, hogy ők nem állanak mind olly eredetileg ott, mint a' névszók és igeszók; hanem hogy, keveset kivéve, a' névszók és igeszóktól, de kivált az előbbiektől, származnak, 's idomra nézve is a' névszókkal rokonok.

Eredeti viszonyító szók majdnem egyedül va, ve, και, τε, et, és, ja, und: legnagyobb része névszók' törékeinek látszik; valósággal, mint a' magyar finn és török nyelv világosan, a' héber és arab nyelv sejtetőleg mutatják, *névszók*, melyek abban különböznek a' többi névszóktól, hogy ezek lényeket jelentenek, holott azok viszonyokat fejeznek ki. Minthogy pedig hihetőleg előbb tudott az értelem lényeket, mint azok' viszonyait megnevezni, sok névszónál újabak lehetnek ugyan, de gyakori használat által mintegy elkopván, avult idomuaknak tetszenek.

A' viszonyító szók' említett sajátágainál fogva lett, hogy ők más másképen tűnnek fel a' nyelvtanokban.

A' héber nyelvészek háromféle szókat vettek fel: *sém*, *faal* és *millah*-szókat, azaz, névszókat, cselekvésszókat, és különösen úgynevezett szókat, melyek alá a' viszonyítókat foglalták. Az arab nyelvészek hasonlóan különböztettek *iszm*, *fi'l* és *harf* szókat, ugyanazt fejezván ki, mit a' héberek.

Arisztotelesz is csak háromféle szókat ismert: ὄνομα = nomen, ῥήμα = verbum, σύνδεσμος = összekötés, conjunctio.

Nem kerestem, vajjon Arisztotelesz osztályozása befolyt-e a'

héber és arab nyelvtanra: de köztük feltetszik a' hasonlítás, kivéve, hogy Arisztotelesz ῥῆμα-nak nevezi, mit a' héberek és arabok cselekvésnek híttak.

Arisztotelesz osztályaihoz a' stoikusok' hozzá tették az ἄρθρον-t articulust; későbbiek azután ὄνομα, nomen, ῥῆμα verbum, μετοχή participium, ἄρθρον articulus, ἀντωνυμία pronomen, πρόθεσις praepositio, ἐπὶ ῥῆμα adverbium, σύνδεσμος conjunctio osztályokat fogadtak el, mellyek az articulus' kivételével a' latin nyelvtanba is áttalmentek.

A' gondolatani kategóriák szerinti felosztás nem érdekel itt, hol a' nyelvek' természetrajzát keressük, mellyben p. o. a' tiszta létige „est, van“ és tulajdonítványos ige „ír, olvas 'stb.“ között nincs különbség.

A' nyelvvidomról beszélvén a' névszókat és ígeszókat tartjuk szemünk előtt, mellyeknél a' viszonyító szókat mindig találандjuk.

XI) A' nyelvvidom' elemei. A' nyelvvidom a' szók' azon szenvei vagy változásai, mellyek által az értelem az ízelt hangokat gondolatok kifejezésére alkalmasítja. A' nyelvvidom' alkotásával az értelem magasabb fokú működést nyilvánít, mint a' szók' alkotásával. 'S minthogy általa élővé lesz a' nyelv, azért minden nyelvnek' saját egyedi jelleme az idomban van kifejezve.

Ennek elemei már a' szóképzés és szóviszonyítás. A' szóképzés némileg a' nyelvanyag' eléállításához tartozik: jóllehet a' történeti fejlődésben alkalmasint a' szóviszonyítás után járt. Szükségből előbb tudott az értelem szókat ragozni, mint elvont szókat képezni.

A' szóviszonyítás legszorosban teszi a' nyelvvidomot. Nélkül t. i. az egyes szók' mint halmaz kövek hevernének, 's oly kevésé alkothatnának beszédet, mint a' halmaz kő nem épület még. — A' szóviszonyítás vagy szóragozás, vagy szófűzés.

A' szóragozás előkészíti az egyes szókat, hogy a' beszédnek, mint leendő egésznek, összeillő részeivé váljanak, mellyeket azután a' szófűzés összerak. A' szófűzés új változásait a' szóknak nem eszközi, hanem a' ragozás által eredetteket alkalmazza.

A' szóragozás névszók' és ígeszók' ragozására oszlik el.

Ezeknél fogva a' nyelvvidom elemei: szóképzés, névszóragozás, ígeszóragozás, és szófűzés. De szóváltozásokat egyedül a' szóképzés- és szóragozás eredeztet. 'S minthogy a' szóképzés képzők, a' szóragozás ragok' segítségével lesznek, mindjárt kell azokat értelmezni.

A' szóképző azon szórész, mellynél fogva új szó lesz, a' nélkül hogy a' volt viszony más szókhöz megváltozzék. P. o. ver-es törökül vur-ís; értelm-es törökül akil-lü. Ezekben és török. is, es török. lü képzők, mellyek a' ver, vur, értelem, akil szókhöz járulván új szókat tesznek.

Ellenben a' *szórag* azon szórész, mellynél fogva a' szó viszonyítatik, hogy más szókkal gondolat' kifejezésére összeillesztethessék. P. o. megy-ek falu-ba, finnül: men-en kylä-än. Ezekben az *ek*, *ba* és *en*, *än* tagok, mellyek a' megy (men), men, falu, kylä szókat viszonyítják, hogy a' kifejezett gondolatot jelenthessék.

Van külső különbség is rag és képző közt. Ennek eredetét az egyes nyelvekben nem tudjuk megmutatni. Úgy látszik, minden képző a' nyelvnek saját bimbója, melly a' volt szóból új szót ereszt. A' ragok ellenben, mint azt még sok nyelv mutatja, más szóból lettek, jöllehet azok gyakran annyira megkoptak már, hogy mint önálló szók értelmöket elvesztették. Továbbá azután a' ragok is úgy meggyengültek, kivált származott nyelvekben, hogy immár erősítésre szorulnak. P. o. ebben: filius matris, az *is* rag elég volt a' viszony megjegyzésére, mellyet itt a' gondolat a' *filius* és *mater* között értett. De az olasz nyelvben: il figlio della madre, — az értelem már kénytelen volt mondani: filius de matre, tehát de praepositiót és e ragot használni.

Sejtjük immár, hogy a' névszó-viszonyítás részint *rag* részint *előljáró* által (praepositio) eszközöltetik.

XII) A' *szóképzés*. Szóképzés azon működése a' nyelvalkotó értelemnek, mellynél fogva az már meglevő szókból képez új szókat. Teszi azt *összetétel* és *származtatás* útján.

1) A' *szó-összetétel* által két külön állott szóból egy szó lesz, melly az egyes szókétől különböző, de azokban gyökerező jelentéssel bir. Az összetétel már vagy *minden közvetítés* nélkül esik meg, p. o. holzapfel, országgyűlés; ἀπαγγελν, aufferre, wegnehmen, elvenni; vagy pedig *közvetítés* által történik, p. o. sicherheitsanstalt, mellyben *s* betű, és országgyűlése, mellyben *e* rag a' közvetítő. Azért a' közvetítés által lett összetétel szorosan véve *szófüzet*, melly gyakorsága által a' fűzés súlyát elvesztette.

Finnben az összetételek inkább közvetítés által lesznek, p. o. maanala földalja, alvilág, mi: maa(n) ala. Magyarban is, úgy látszik, hajdan ez összetétel volt gyakoribb, p. o. Hegyalja, soha nem mondatik helyalj.

A' közvetítés általi összetételnél szembetűnik a' *t* raggal lett közvetítés ezekben: *hetetszaka*, *teletszaka*, *nyaraiszaka*, *esztendőszaka* (mint Cserei Apácz 90. lapján írta) *éjtszaka*, mellyet azért hibásan írunk *éjtszaka*, kihagyván a' *t* ragot: de *éjszak* így jó.

Már is meglepő tényekre vezetett a' magyar és finn nyelvhasznítás, miszerint a' magyar képzők megfejtését is legalább részben onnan merem várni. Sejtés gyanánt említem csak, ha vajjon az ilylen *t* rag általi összetételek nem tartoznak-e nyelvünk' legősibb birtokához? Finnben az *n* rag úgy birtokos mint tárgyesetet képez; innen: *jumala-n kuwa* isten-nek képe, és *pelkään jumala-n* (jöllehet *pelkään* ige határozatlan esettel jár), félelem az isten-t. Az em-

lített szókban a' *t* rag birtokost is jelent-e? — De az bizonyos, hogy finnbén *kausi* szó szint azt teszi az összetételekben, mit a' magyar *szak* szó. Päiwän kausi, kuun kausi, wuoden kausi 's igen sok más, annyit tesz, mint napotszaka, havatszaka, esztendőtszaka 'stb.

Nem minden nyelv szereti egyaránt a' szó-összetételt. A' héber és arab nem bővölködik benne, még leginkább nevekben türi, p. o. *semu'el*, *gabriel* = isten neve, isten hőse; *abdallah* isten szolgája. — A' latin nyelv is ritkábban engedi meg. Annál könnyebb az összetétel a' hellén nyelvben, melyben az szó-összeolvadássá lesz, p. o. *φίλιππος*, *φιλοσοφος* 'stb.

2) A' szó-származás valamely szóhoz, mely ekkor *tő-szónak* vétetik, járult képző által ereszt új szokat. A' tőszó, mint tudjuk, névszó és igeszó lehetvén, a' származás is névszó- és igeszószármazás. De mivelhogy a' képzők minden nyelvnek saját bimbói, azokat itt, hol könnyű érthetést kívánunk, nem mutatjuk fel, 's a' magyar nyelvre szorítkozván példákat adunk.

a) Névszó származik mind névszóból, mind igeszóból. Névszóból úgy származik, hogy a' tőszóhoz járult képző vagy *főnévből* alkot *melléknévet*, vagy *melléknévből főnevet*. Mert valahányszor úgy látszik, hogy főnévből lett más főnév, a' tőszó mindig melléknév gyanánt vétetett az értelem által. P. o. *ember* főnévből lesz *emberi* melléknév; *emberiből* viszont lett *emberiség* főnév; látszó főnévből lett főnév: *emberség*, *gyermekség* 'stb. Melléknévből lett főnév többnyire elvont értelmű, a' melléknév által jelentett tulajdonságot mintegy *önállónak*, *lénynek* fejezvé ki.

Igeszóból úgy származik névszó, hogy vagy képző, vagy igerag, mely akkor képző jelentését bír, a' tőszót névszová teszi. P. o. tudni-ből lesz *tudás* és *tudott*, teszem: *tudott dolog*; itt az *ás* és *ott* képzők, de az utóbbi szorosan véve igerag. A' tiszta képző *főnevet*, az igerag *melléknévet* származtat.

b) Igeszó származik mind igeszóból mind névszóból. Igeszóból úgy származik más igeszó, hogy bizonyos képzőnek hozzájárulása a' tőszóhoz ennek jelentését megváltoztatja. P. o. szabadul, szabadít, szabadíthat, szabadíttatik, szabadíttathatik. Névszóból lesz ige, ha képző járulván a' tőszóhoz, ezt igére változtatja. P. o. szabad, szabad-ul 'stb. ló, lovag, lavag-ol 'stb. Az igeszó' eme' két származásában az ural-aljai nyelvek kitűnők.

XIII) A' szó-ragozás. A' szóragozás a' szók' azon változásai, melyek a' tőszóhoz járult bizonyos ragok által lesznek, hogy a' szók' azon viszonyok és viszonyítások kifejezésére, melyeket a' gondolatok megkívánnak, alkalmasíttassanak. A' szóragozás legnyomósabb része a' nyelvalkotó működésnek.

A' szók' vagy névszók' vagy igeszók' levén, a' ragozás is kétféle: *névszó-ragozás*, és *igeszó-ragozás*.

A' szóragozást a' hellén és latin nyelvtanirók a' névszókra

nézve *κλίσις*, *declinatio* (hajlítás), az igeszókra nézve az úgynevezett módokat *ἐγκλίσις* (meghajítás), a' ragozást pedig *συζυγία*, *conjugatio* (összeigázás) szóval fejezték ki. Reménylem, ki fog tetszeni, hogy a' ragozás név jobb mint hajlítás, ejtegetés, vagy hajtogatás.

I. NÉVSZÓ-RAGOZÁS.

A) Névszó-ragozás a' héber és arab nyelvben.

a) A' héber és arab nyelvben a' névszó vagy *határozatlanul* vagy *határozottan* áll. Ez utóbbi esetben *al* vagy *hal* névelőt vesz fel, mely változatlanul marad a' névszó előtt. p. o. héb. *régel* ar. *ridslon* láb, *harégel* (az l betű r miatt nem ejtetik) *erridslu*, a' láb. Erre nézve a' magyar *az* mint *névelő* (inkább és jobb *névhatározó*) teljesen megegyez az arab *al* és a' héber *hal* névhatározóval. *Regláim*, *rudsulon* lábak; *harégláim*, *errudsulu* a' lábak, mintha írnök *allábak*.

b) A' névszóragozás a' héber és arab nyelvben mennyiben az nem fejez ki birtoki viszonyt, alig érdemel tekintetet. Különösen a' héber nyelvben a' *viszonyítás* egyedül viszonyító szókkel fejeztetik ki, melyek elül állanak. Így a' Genesis' eleje: *bē* resít bará elohim *ét* hasamaim *vē ét* haárec = *kezdetben* teremte elohim a' mennyet és a' földet; hol is a' magyar *ben* héberben a' szó előtt áll *bē*, 's a' magyar *t* (et) szinte a' szó előtt áll *et*. A' többi viszonyítók sincsenek nagy számmal. 'S e' viszonyítók semmi változtatást nem okoznak a' névszókban, mint például a' latin nyelvben történik. Mert: *resít* kezdet, principium, *bē resít* kezdetben, *in principio*.

Az arab nyelvben a' viszonyító okoz változást a' névszóban, tehát ott van *declinatio*, melynek végzetei on, an, in vagy u, a, i, p. o. *ridslon* láb, *ridslen* lábat, *ridslin*, tesz: *ala* *ridslin* lábon, láb nyomán; — *erridslu* a' láb, *erridsle* a' lábat 'stb. 'S mint *ala* *ridslin* példából kitetszik, az arabban is a' viszonyítók elül állanak; így: *minennászi* men *lā jumina* *bī* lallahi = az emberekből (közt) van, ki nem hiszen az istenben.

De mennyiben a' névragozás birtoki viszonyt fejez ki, annyi-ban az a' héber és arab nyelvben is kifejlett 's ragok által tétetik ki. P. o. *szúsz* ló héberül; *szúsz-i* lovam, *szúsz-ē-ka* lovad, *szúsz-o* lova, *szúsz-ai* lovaim 'stb. *kütāb* könyv arabúl; *kitāb-i* könyvem, *kitābu-ka* könyved, *kitābu-hu* könyve, *kitābā-kom* a' ti két könyvetök 'stb.

Mint kevesbbé lényegest felhozom még, hogy az arab és héber nyelvben háromféle szám van; *egyes*, *kettes* és *többes*. Kevesbbé lényeges azért, mivel az nem tartozik a' fajbéli különbséghez, tehát nem fogalom lényegéhez. Így a' hellén nyelvben van kettős szám az egyes és többes kívül, de már a' latinban nincsen; így a' lapp nyelvben is van kettős szám, de a' magyarban, finnben, törökben nincsen.

c) A' héber és arab nyelvben a' névszók' *nemi különbséget* fejeznek ki részint végzet által, részint a' jelentés által. De csak két-féle nemet tudnak kifejezni. Héberül *is* ember, férj, *isa* asszony; arabúl: *redsulon*, ember, *redsuleton* asszony; *dседon* nagyatyja, *dsedeton* nagyanya. — Innen foly, hogy a' melléknév a' főnévvel számban és nemben megegyező.

B) Névszó-ragozás a' hellén, latin, német 'stb. nyelvekben.

a) Ezekben nem találunk ilyen névhatározót, milyen a' héber és arab *hal* és *al*, melly semmi változást *nem*, *szám* vagy *eset*' tekintetéből nem szenved. Mert a' hellén *ο ἢ το*, úgy mint a' német *der die das*, 's a' szláv *ten, ta, to* inkább névmás, jöllehet névhatározónak használtatik; azután, mint látjuk, *nem* szerint változik, 's hozzá tesszük mindjárt, hogy *szám* és *eset* szerint is úgy változik, mint más névszó.

Különösen *latinban* nincsen névhatározó (articulus), mert *hic haec, hoc* pronomen demonstrativum.

Az új perzsa nyelvben sem névhatározó, sem nemi különbség nincsen.

Az angol nyelvnek van névhatározója *the*, melly a' német *der die das* olly gyöngé és hol tcsemetéje, hogy sem nemben sem számban nem változik, annál is inkább, mivel az angol nyelv viszonyításokat végzetek vagy ragok által kifejezni nem is tud.

A' latinnak származott nyelveiben, mellyeket ismerek, a' névhatározó a' latin *ille illa illud* névmásból lett. Így az francziául *le és la*; olaszul *il (lo) és la*; spanyolul *el, és la*. De már összeolvadt a' latin viszonyító *de* és *ad*-dal, p. o. *du (de le) père, de la mère*, — *del (de il) padre, della (de la) madre* 'stb. *au (ad le) père, à la (ad la) mère*; *al (ad il) padre, alla (ad la), madre*, 'stb.

b) A' névszó-ragozás ezekben is csak részben fejezi ki a' névszó-viszonyítást. Mert *amo matrem* szeretem az anyát, és *φιλω μητῆρα*, ezekben a' rag *em* (matr-em) és *α* (*μητῆρ-α*) maga fejezi ki a' kívánt viszonyt: *de amor a matre, φιλοῦμαι προς μητῆρος* szerettetem az anyától, itt már az *e* (matr-e) és *ος* (*μητῆρος*) ragon kívül névviszonyító *a* és *προς* is előfordúl.

Ugyanezen törvényt találjuk a' német nyelvben is. *Ich gebe dem Knaben Brod*, — és *ich gebe zu dem Knaben mit Brod*, két mondaton látjuk, hogy az elsőben „*dem Knaben*“, „*Brod*“ volt elég; de a' másokban már „*zu dem Knaben*“, — „*mit Brod*“, az eset végzetén kívül névviszonyító (praepositio) *zu* és *mit* kellett.

De azok' származott nyelveiben már az esetek' végzetei, vagy a' szorosán vett névragok annyira elvesztették erejüket, hogy majdnem mindenütt névviszonyító szükséges. Az: „*ich gebe dem Knaben Brod*“ az angol így mondja: „*I give bread to the boy*“, mintegy: *ich gebe Brod zu dem Knaben*, — valamint „*ich gehe zu dem Knaben*

mit Brod“ mondja „I go to the boy with bread.“ Do puero panem; vagy: *δίδωμι παιδι ἄρτον*, francziául már így van: je donne du (de le) pain au (ad le) garçon“ — ’s olaszul: „io do del (de il) pane al (ad il) ragazzo.“

Ezekből azt sejtethetjük, hogy valamint az ide tartozó származott nyelvekben legtöbb névviszony már csak névviszonyító szók által fejeztetik ki, bennök a’ név-ragok mintegy megtompulván: azonkép az eredeti nyelvekben is ott, hol most a’ névrágon kívül még névviszonyító is szükséges, talán egyszer csak névrág kellett. De hasonlós fejlődvén ki a’ nyelvben, minthogy a’ névviszonyítók elül, a’ névrágok pedig hátul állanak a’ névszókön, amazok lassankint elhomályosították a’ ragokat. E’ gyanítást megerősítik ilyen példák: *ubi*, *ibi*, és *unde*, *inde*, mellyen abba, ebbe (ott itt), és onnan innen idomok világosan meglátszanak; valamint hellénül *ἐκεῖ* és *ἐκεῖσε* ott, *ἐκεῖσε* oda, és *ἐνθα* ott, *ἐνθαδε* itt, *ἐνθεν* onnan, *ἐνθενδε* innen; így *Ἀθηναίαν* Athénéből, és *Ἀθηναίαν* Athenébe.

Már most mondjuk, hogy az indogerman nyelvesaládból a’ hellén, latin, német, és azok’ származott nyelveiben a’ név-viszonyítást két eszköz fejezi ki, a’ *névrágok* (declinatio) és a’ *névviszonyítók* (praepositiones), úgy mindazonáltal, hogy ezek azok nélkül soha nem használtatnak (praepositio regit suum casum).

A’ szláv nyelvekben, mellyekről csak annyit tudok, mennyit azokból a’ hellén latin és német nyelvvel való rokonságuknál fogva fülem megért, ugyanezen törvény uralkodik.

c) A’ birtoki viszonyítást nem fejezik ki ragok által ezen nyelvek, hanem a’ személyes névmások mint melléknevek állanak a’ mondatban; minélfogva a’ birtoki viszonyok ezen nyelvekben tulajdonság vagy minőség képében szerepelnek.

’S minthogy a’ névszók nemi különbséget fejeznek ki, ’s a’ mellékszók nemnél fogva egyeznek a’ főnevekkel: azért lehetséges, a’ hellén és latin nyelvben a’ mellékszót főnévtől elválasztani, az értelem elhomályosítása nélkül; mert a’ mellékszó nemcsak nemi, hanem számi és eseti végzeteinél fogva is eléggé mutatja, hova tartozik, mint e’ példában láthatni:

Blanda patrum segnes facit indulgentia natos.

C) Névszó-ragozás a’ magyar, finn és török nyelvben.

a) A’ névszó’ határozása ezekben különbséget mutat fel. A’ magyar névszó *az*, *ez* névmás által határoztatik meg, ’s az egészen úgy használtatik, mint a’ héber *al* és arab *hal*; t. i. változatlanul áll mindig a’ névszó előtt, mellyel azonkép olvadt össze, mint az említett sémi nyelvben. A’ z betű minden mássalhangzó előtt erre változik, noha régebben gyakran megmaradt, mint tájszerint maig is hallhatni. — Mind a’ mellett gyaníthatni, hogy eredetben névhatározó nélkül járt a’ magyar névszó is, mint mellynek meghatározá-

sára sok más eszköze van a' nyelvnek; 's hogy az ez mutató névmás itt Európában kényszerítetett névhatározó szerepet viselni.

A' finnben és a' törökben nincsen névhatározó. Különösen a' finn *végzet* által fejezi ki a' határozottságot a' nominativus, genitivus és accusativusban. P. o. *seiväs*, a' czövek; határozatlan: *seivästä*, czövek és czöveket; *seipät* többesben a' czövekek, határozott: *seipäitä* czövekek, és czövekeket, *seivästen* czövekeké, határozatlan; holott *seipäin* a' czövekeké.

Törökben nincs külön végzet a' határozott és határozatlan névszó' kifejezésére, hanem mikor határozatlanul áll, nem ragoztatik. P. o. *kapu* tesz: a' kapu és kapu. De már: *kapunün inlilik* a' kapunak szélessége, és *kapu inlilik* kapu szélessége; tovább: *gördüm kapuji* láttam a' kapút, és *gördüm kapy*, vagy *kapu gördüm* kapu-láttam. Mind ez így volt a' magyarban is, mit a' „*fa-vágni megyek*“ 's hasonló szólások, mellyek még divatoznak, világosan mutatnak. Avval: *kapunak* szélessége és *kapu'* szélessége, nem élünk ugyan tudatosan; de lehetetlen nem látni, hogy az utóbbi „*kapu'* szélessége“ határozatlan jelentésben tünteti fel a' kapu szót.

b) A' névszó-viszonyítás ezen nyelvekben valóságos ragozás. Mi a' sémi nyelvekben csak birtok-viszonyítással, a' hellén, latin, német nyelvekben csak a' névhajlítás alkalmával történik: az az ural-altaji nyelvekben, különösen tehát a' magyar, finn és törökben, a' legnagyobb következetességgel mind végig alkalmaztatik. A' névviszonyítók (praepositiones vagy postpositiones) a' tulajdonképi ragoztól (declinatio) külsőleg csak abban különböznek, hogy nem olvadnak össze a' szóval, melly után járnak: de kettős viszonyítás, *rag* és *viszonyító* által, szinte előfordúl. Azután a' birtoki és egyéb viszonyi ragok egymásután következnek, minék a' többi két családú nyelvekben árnyéka sem lehet; p. o. könyvből olvas; e libro meo legit; il lit de mon livre 'stb. de finnben: kirjastani (könyv-ből-em) lukee; törökben: kitab-üm-den okujur.

c) Az ural-altaji nyelvekben a' névszók nem fejeznek ki nemi különbséget. Innen a' mellékszók, mint a' minőséget, tulajdonságot jelentők, az illető főnevek előtt állhatnak csak, mellyekkel a' legbensőbbben az által egyeznek, hogy nem ők, hanem a' főnevek ragoztatnak: kivételt tesz azonban a' finn nyelv.

II. IGESZÓ-RAGOZÁS.

A) Igeszó-ragozás a' héber és arab nyelvben.

a) A' héber és arab nyelvben nincs segédige, következésképp összetett vagy körül írt idők sincsenek. Azonban az arabban *kāna* ige némileg szolgál segédigének, 's képez összetett időt is. — Általában e' nyelvek' igéje az idők' kifejezésére nem nagyon alkalma-

tos, két fő időt hozván csak elő, *multat* és *határozatlant*, mely jövődő és jelen idő is.

b) Annál fejlettekenyebb az ige az eredeti jelentés' minősítésére, mit legjobb példán mutatni. Héberül: *katal* ütött, *niktal* üttetett; *küttél* ütögetett, *kuttal* ütögettetett; *hiktil* ütetett; *hoktal* a' cselekedtetőnek szenvedője, *hikattél* ütögettetett. Ezenkívül még több idom van, mely többé kevesbé ritkán fordul elő. Ezeken látható, hogy a' cselekvő idomnak mélyhangu szenvedő idom felel meg többnyire, mint: *küttél* ütögetett, *kuttal* ütögettetett; *hiktil* ütetett cselekedtető, *hoktal* a' cselekedtetőnek szenvedője.

Arabul: 1) *katala*, szenvedő *kutla*; 2) *kattala*, sz. *kuttila*; 3) *kūtalū* sz. *kātīla*; 4) *aktala*, sz. *uktīla*; 5) *takattala*, sz. *tukuttila*; 6) *takātala*, sz. *tukūtīla*; 7) *inkatala*, sz. *unkutīla*; 8) *iktakala*, sz. *uktūkīla*; 9) *iktalla*, sz. nincsen; 10) *isztaktala*, sz. *isztuktīla*; 11) *iktālla*, sz. nincsen; 12) *iktautala*, sz. *uktūtīla*; 13) *iktavvala*, sz. *uktuuvīla* ütött, üttetett 'stb.

Látjuk, az arab ige lehető gazdag az igejelentés' minősítésében, kivált ha felveszszük, hogy legtöbb minősítő idom cselekvő és szenvedő értelmű.

c) Az igegyök inkább névszói idom. Ehhez ragadnak a' személyes névmások, 's lesz tulajdonképen igévé. Minthogy a' személyes névmás minden személyben, az elsőt kivéve, két nemet, hím és nőnemet, fejez ki, azért az igének személyei is, az elsőt kivéve, minden időben hím és nőneműek, p. o.

3-dik személy *katal*, *katēlah*

2 „ „ *katalta*, *katalat*

1-ső „ *katalti* közös.

Többsben 3-dik személy *katēlū* közös.

2-dik személy *ketaltem*, *ketaltēn*,

1-ső „ *ketālnu* közös.

Az arabban hasonlóan megyen:

katala, *katalat*

katalta, *katalti*

katalu

katalū, *katalna*

kataltum *kataltunna*

katalna.

Még azt kell megemlíteni, hogy a' személyes névmások mint ragok is olvadnak az igékhez, p. o. *katala-ni* ütött engemet, *katala-hu* ütötte őt, melyl ragozást a' magyar ige azzal pótol, hogy mondja: *ütök*, *ütöm*, *ütlek*.

A' héber és arab igeszó tehát kettős névmás-ragot vesz fel, egyet, mely az igét magát teszi, 's másikat, mely a' cselekvésnek tárgyát fejezi ki; p. o. *katal* ütött; *katalta* te (férfi) ütöttél; *katal-tani* te (férfi) ütöttél engemet.

B) Igeszó-ragozás a' hellén, latin, német nyelvben.

a) A' hellén és latin nyelvben szorosan véve nincs segéd-ige *τύπτω, ἔτυπτον, τέτυπα, ἔτετύφειν, ἔτυψα* 'stb. percutio, percutiebam, percussi, percusseram, percutiam 'stb. segédige nélkül alakulnak. Mert hol az előfordúl, ott az ige tulajdonképen már melléknév, p. o. percussus sum, percussus ero, percussus eram 'stb. *τετυμμένος εἶμι* 'stb.

De a' latin nyelv származottjaiban már két segéd ige *sum* et *habeo* (je suis, io sono; j'ai, i'ho) szerepel, mi a' szokás feledékenységét, vagy az igeidomok' elkopását tanúsítja, miért az *amavi* szót j' ai aimé, ho amato körülírással kellett kifejezni.

A' német nyelvben még több segédige van: *ich bin, ich habe, ich werde, ich soll*, mivel az csak két igeidőt tud kifejezni: *ich schlage*, és *ich schlug*, és egy határozatlan idejű részesültöt vagy igenévszót, *geschlagen*, mellyből lesz: *ich bin geschlagen, ich werde geschlagen, ich werde geschlagen werden, ich bin geschlagen worden* 'stb. — Az angol a' némethez simúl.

A' hellén és latin nyelv jól tudja az időket kifejezni, jól a' latin nyelv' származottjai is; kevesbbé fejlékeny arra a' német nyelv.

b) A' sémi ige hátrább áll a' hellén és latin igenél arra nézve, mit ezek *ἐγκλίσεις* vagy modi verborum (indicativus, optativus, conjunctivus) által fejeznek ki. Viszont az ige' jelentésének minősítésében távulról sem éri el az arab és héber igtét a' hellén és latin, jóllehet nincs minden maradványa vagy kezdete nélkül annak, mint p. o. *τυπτεσκω*, facesso, esurio, parturio 's hasonló igék mutatják. Mert a' hellén ige-idom csak háromféle (verbum in *ω*, in *ομαι*, et in *μι*), a' latin csak kétféle (verbum in *o* et in *or*). Mi az mind össze az arab 13 igeidomhoz képest, mellynek legtöbbje cselekvő és szenvedő alaku is?

c) Az igeigekhez itt is a' személyes névmások járulnak; az ige csak ott fejez ki nemet, hol az már igenév, mint: *amatus sum, amata sum* 'stb. — A' hozzá ragadó névmás meglehetősen elgyengült már ezekben: miért is nem használtatik többé a' tiszta igeigek. A' személyes névmások mintha előbb a' létigéhez, *sum, εἶμι* ragadtak volna, 's azután ezzel együtt képeznék az igék' végzeteit. A' személyes névmások: *ἐγώ* (volt-e valaha *μι*?) *συ, οὐ; ἡμεῖς, ὑμεῖς, σφεις*; ego, tu, sui, nos, vos, sui. Ezek nem igen látszanak meg a' lét-ige' végzeteiben:

<i>εἶμι</i>	sum	ich bin
<i>εἶς</i>	es	du bist
<i>ἐστί</i>	est	er ist
<i>ἐσμεν</i>	sumus	wir sind
<i>ἐστε</i>	estis	ihr seid
<i>εἶσι</i>	sunt	sie sind

Ellenben :

λέγω	lego	ich lese
λέγεις	legis	du liesest
λέγει	legit	er liest
λέγομεν	legimus	wir lesen
λέγετε	legite	ihr leset
λέγουσι	legunt	sie lesen

világosabban mutatják a' létigének végzeteit. Csak az első személy : λέγω, lego, simul inkább az έγω ego-hoz, mint az εἰμι, sumhoz.

A' héber és arab igében a' személyes névmások tisztán kitésznek.

Ha a' latin nyelv származottjait a' német és szláv nyelvek mellé tesszük az igerogazásban, hajlandók vagyunk a' két utolsót is a' latin és hellén származottjainak tekinteni.

Hellén	Latin	Olasz	Franczia	Szláv
πίνω	biho	bevo	je bois	pijem
πίνεις	bibis	bevi	tu bois	pijes
πίνει	bibit	beve	il boit	pije
πίνουμεν	bibimus	beviamo	nous buvons	pijeme
πίνετε	bibitis	bevele	vous buvez	pijete
πίνουνσι	bibunt	bevono	ils beuvent	piju

Hellén	Latin	Olasz	Német	Angol	Szláv
στέω	sto	sto	ich stehe	I stand	stojim
στάς	stas	stai	du stehes	thou standest	stojis
στέω	stat	stà	er stehet	he stand	stoji
στέωμεν	stamus	stamo	wir stehen	we stand	stojime
στάτε	state	state	ihr stehet	yon stand	stojite
στέωσι	stant	stanno	sie stehen	they stand	stoju.

C) Igeszó-ragozás a' magyar, finn és török nyelvben.

a) Ezen három nyelvben van segédige, melly magyarban két gyökü : *van* vagy *val*, és *len*. Mert *vagyok, valék, voltam, volnék* az első, *légy, legyek, leszek, lenni* a' másik gyökből erednek. A' finn segédige ugyanaz. *Olen, vagyok, olin valék, ollut volt, oles légy, olisin volnék, olla lenni*, az első gyökből : *lienen* legyek a' másiktól ered. Látjuk ez uttal is, hogy finnben a' *val* vagy *ol* gyökekből több maradt meg az élő szokásban.

A' törökben is kettős, *ol* és *in* gyökü a' segéd-ige, melly utolsó közelebb áll a' hellén εἰμι-hez, mint a' magyar- finn *len*-hez. Az *ol*-ből származik *olurüm* leszek, *ol* légy, *olaidum* volnék, *olurdum* lennék, *olmis* volt, *olmak* lenni (a' *mak* végzet megfelel a' magyar *ni* végzetnek) 'stb. Az *in*-ből származik *im em* vagyok, *idüm* valék, *imisem* voltam, *iszem* legyek, *ikën* levő 'stb. Mindjárt itt jegyezzük meg, hogy a' török ige az idő' kifejezésére a' görög vagy hel-

lén nyelvnél is képesebb, 's azért ebben a' magyar és finn nyelvet fölülmulja.

Valamint a' hellén- latin- német nyelvben 's azok' származottjaiban a' segédige egyszersmind létige is: úgy az *ol val, len in* igék a' magyar, török és finn nyelvekben is létigék és segédigék.

b) Az igének eredeti jelentését a' három nyelv nagyon tudja minősíteni, 's legalább a' török nyelv jóval felülmulja e' tekintetben még az arab nyelvet is. A' következő példák a' magyarban a' harmadik személyben, a' finnben és törökben az infinitívusban állanak.

Magyar: szeret, szeretget, szerethet, szerettet, szerettetik; szeretgethet, szeretgettet; szerethet, szerettetethet, szerettetethetik. E' tíz alakkal beérjük itt, hol azok mélyebb vizsgálódásaira nincs hely.

Finn: *rakastua* (bennható) *rakaszttaa* (kiható) szeretni, *rakastella* szeretgetni; *rakastattaa* szerettetni (cselekedtető); *rakastatella* szerettetgetni; *rakastettaa* szerettetni (szenvedő).

Török: *kiható*, *szermek* szeretni,
szenvedő, *szevilmek* szerettetni,
cselekedtető, *szevdürmek* szerettetni,
viszonosító, *szevismek* egymást szeretni,
magábatérő, *szevinmek* magát szeretni.

Ez alapidomokból illető képzők által még más idomok alakulnak:

1) a' *kiható* szevmekből lesz: a) tagadó: *szermemek* nem szeretni; b) lehetlenséget jelentő: *szevememek* nem szerethetni.

2) A' *szenvedő* szevilmek-ből lesz: a) tagadó: *szevilmemek* non amari; b) lehetlenséget jelentő: *szevilememek* non posse amari; c) cselekedtető: *szevidürmek*, tenni, hogy valaki szerettség.

3) A' *cselekedtető* szevdürmek-ből lesz: a) tagadó: *szevdürmemek* nem szerettetni; b) lehetlenséget jelentő: *szevdürememek*, nem szerettetethetni; c) szenvedő: *szevdürilmek* tenni hogy valaki szerettség; d) ennek tagadása: *szevdürilmemek*; és e) lehetlensége: *szevdürilememek*.

4) A' *viszonosító* szevismek-ből lesz: a) tagadó: *szevismemek* egymást nem szeretni; b) lehetetlenje: *szevisememek* egymást nem szerethetni; c) szenvedő: *szevisilmek* egymás által szerettetni; d) ennek tagadója: *szevisilmemek*; e) lehetetlenje: *szevisilememek*; f) cselekedtető: *szevistürmek* tenni, hogy egymást szeressék; g) tagadója: *szevistürmemek* és h) lehetetlenje: *szevistürememek* 'stb.

5) A' *magábatérő* szevinmek-ből lesz a) tagadó: *szevinmemek*; b) lehetetlenje: *szevinememek*; c) szenvedő: *szevinilmek*; d) cselekedtető: *szevindürmek* 'stb. Mint már is láthatja az olvasó, a' török nyelv' igéje olly buján hajt sarjadékokat, hogy szinte átfogolni sem lehet.

Azonban mi a' magyar igének e' részről hibázik, azt némileg másban pótolja, névszerint a' hármas igeragozásban, mely a' tár-

gyat is kifejezi. Mint : *látok, látlak, látom*, minek a' törökben nincs nyoma. A' finnben is van tagadás az igében, de azt nem igetön, hanem elavult segédigén *ei* fejezi ki, melly a' török *degül, deji, deil* igével lehet rokon. P. o. *en ole* nem vagyok, *et ole* nem vagy, *ei ole* nincsen, *emme ole* nem vagyunk, *ette ole* nem vagytok, *eihe ole* nincsenek 'stb.

c) Törökben az igető nyilván igenév vagy éppen névszó, mellyhez a' lét-ige a' legkönnyebben ragad. 'S e' ragadás még annyira laz, hogy el is szoríttathatik az igetőtől. Mert mint mondják : *sze-ver-im* szerető vagyok = szeretek, szeretem, *szever-szín, szever; szever-iz* szerető vagyunk, *szever-sziz*, szerető vagytok, *szever-ler*; úgy mondják : *güzel-im* (szép vagyok), *güzel-szín, güzel* vagy *güzel-dür; güzel-iz*, *güzel-sziz*, *güzeller-dür*, mellyben *güzel* névszó, mintha magyarul mondanók : szépök, szépsz, szép; szépünk 'stb, a' helyett : szép vagyok, szép vagy 'stb.

Magyarban e' tulajdonságnak némi nyomai szinte láthatók, mert az igének harmadik személyét névszógyanánt lehet használni, p. o. valaminek *nyitja, látcsó*, 's viszont : *szabadjon*, hol a' névszó ige-szóra változik.

Finnben nem mutatkozik az.

XII) Minthogy a' nyelvvidom' elemei : a' *szóképzés, névszóragozás, ige-szóragozás*, és *szófüzés* : következik, hogy a' szófüzést is tekintsük. Azonban ez *vagy az értelem' általános törvényénél fogva teljesen* azonos mind ezen nyelvben, mellyeket tárgyul vehetünk : vagy pedig megfordítva *minden külön nyelv sajátága szerint oly egyedies*, hogy nyelvhasonlításra, meddig az kénytelen fajfogalmak mellett maradni, nem alkalmazható. De tanulságos a' héber és arab, a' hellén és latin, a' latin és származottjaiban, a' német és angol, a' magyar, finn és török nyelvekben az általános azonságon kívül az egyedies különbséget vagy egyezést nyomozni. Az pedig ép azért nem lehet most itt tárgyunk.

HARMADIK SZAKASZ.

EREDMÉNYEK.

XIII) Miután azon elemeket, mellyek hasonlításban szükségkép tárgyai a' vizsgálatnak, röviden szemléltük, immár kérdés támad : *mellyeken alapszik a' nyelvrokonság?*

Ha igaz hogy minden terménynek és alkotmányának *léte* van, melly az ő *lényegének* látható vagy külső feltűnése : úgy bizonyosan igaz, hogy minden dolognak, legyen az természet' terménye, vagy értelem' alkotmánya, egyedi volta éppen létében mutatkozik. Már azon lét teszi minden dolognak saját életét, miszerint minden az a' mi; következik, hogy mindenben az *idom* mint a' saját létnek eszközlője, vagy foglalatja, nagyobb jelentőségű mint az *anyag*; tehát hogy

az *idom* által tűnik elő a' lét, mely nyilatkozása a' lényegnek: holtott az anyag csak holt valami, mely sokféle terményben és alkotmányban egy azon levén, magában és idom nélkül nem mutathat jellemet.

Ezen elvből, melyet tagadni nem lehet, állítjuk, hogy *minden nyelvnek saját léte, mintegy önállósága, nem mutakozhatik másban hanem csak az idomban.*

Minthogy pedig a' hasonló lét szükségkép hasonló lényegnek feltűnése: a' valódi életbeli rokonság is csak az idomból — legyen az alaki vagy működésbeli — tetszhetik ki. E' második elvből állítjuk, hogy *minden nyelvnek rokonága is főképp az ő idomából ismerhető meg.*

Azonban, jóllehet a' lét teszi mindennek szellemi mivoltát: mégis feltételeztetik az anyagtól, mely nélkül sem lét sem idom nem volna. Legbensőbb összeköttetés, úgyszólván, kölcsönös elsalajítás van az idom és anyag között. Ennél fogva úgy látszik a' tiszta és tökéletes termények és alkotmányokban, mintha az idom az anyag, 's viszont ez annak kedvéért volna. E' harmadik elvből állítjuk, hogy *a' nyelvnek idomi rokonsága után és mellett az ő anyagi rokonsága is nyom 's kiegészíti amazt.*

De az egység, mely minden terménynek és alkotmánynak mivoltán, mint a' létnek szelleme, föltűnik, egyedül a' nyelv' idomában áll.

Ha tehát *keverék nyelvekről* (Mischsprachen) beszélnek, szorosán kérdezzük, mit értenek a' keverék alatt? Mert ha a' nyelv-idomban találnák azt, nehezen tudják, mit beszélnek. Annyit mondhatok én, hogy nyelven *idomi keveréket* nem ismerek. Példát lehető keverékre mutathatna az *angol* és a' *török* nyelv; mert mindenike legkönnyebben ragad föl idegen anyagot idomostul is. Mégis az egység mindeniken olly határozott, olly kifejtett, hogy idomukban ellenkezést vagy viszályt nem lehet észrevenni. — A' maltai nyelvből láttam némelly mutatóványt, miből kétséget vonhat ki az ember, ha arab nyelv-e az, vagy más: de hiszem hogy az is léti egységre jutott már, — mivel én keverék-idomu nyelvet képzelni sem tudok.

Ha pedig a' nyelvanyagban találnák a' keveréket, úgy nem tudnám, mellyik nyelv nem volna keverék. Az általam ismertek közt legtisztább anyagúnak itélném a' *hébert* 's utána a' *hellént*: a' többi mind nagyobb kisebb keverék. A' német nyelv például, mint a' nép' szájában és a' könyvekben divatoz, olly keverék, hogy a' népnek fele vagy többje legalább felét nem érti annak mit kiejt; honnan lett, hogy a' berlini és bécsi „musa comica“ nem is él másból, mint a' szegény nép' kinevetéséből, hogy visszaán veszi és ejti az idegen nyelvű szokat, mellyeket a' félszeg tudósság és divat reá, a' népre, kényszerített.

XIV) Ámbár nehezen lehet kételkedni a' mondottak igazságá-

ban: mégis visszatekintvén mindenik elemet külön akarom a' tett és teendő következtetésre vonatkoztatni.

A' nyelvanyagot részint tudtuk bizonyos forrásokból eredeztetni, részint nem.

A' bizonyos források valának az *emberi természet' mozzanatai* és a' *kültermészetben hallható hangok*.

Az emberi természet' mozzanatai, akar a' test' akar a' kedély' megrezentései is azok, közönségesek és közösek minden égalji emberekkel. A' melly nyelvanyag ezekből származik, az szükségkép közös, tehát a' nemnek sajátja. Hogy ez anyag nyelvrokonságra mit sem tehet, világos; ha igaz, miről nem szabad kétkedni, *hogy minden, mi a' nem' fogalmához tartozik, a' fajok' köz volta, mellynél fogva ők a' nem alá rendelvek, nem pedig magok közt különböznek*.

A' kültermészetben hallható hangok' elemeiből, vagy inkább utánozásából lett nyelvanyag szintén közös anyag, a' nemnek közönségére, nem pedig a' fajok' különségére tartozó.

Emlékezzünk, hogy ismeretlen forrásokat azon nyelv-anyagra nézve vettünk föl, mellyet nem tudunk olyan bizonyossággal eredeztetni, mint az emberi természet' mozzanataiból és a' kültermészetben hallható hangok' utánzásából lett nyelvanyagot. 'S azon ismeretlen forrásokból eredettet öt osztályra szedtük, ezzel a' belátást elő akarván segíteni.

Első osztályu gyanánt említettük azon nyelvanyagot, mellynek elemeiben *valami' természeti tulajdonság látszik, kifejezve lenni*. Minthogy erre nézve általában természeti tulajdonság a' forrás: ezen ide tartozható nyelvanyag is a' nemnek köz tulajdona, nem a' fajok' különsege. 'S a' millyen sikos az út, melly erre nézve a' vizsgálót a' betük' bölcséleti vagy inkább őseredeti jelentésének nyomozására csábítja — mert könnyen tévelygéssé válik, ha lehető legnagyobb nyelvismeret nélkül indul reá a' vizsgáló: — olyan tanulságos lehet, ha a' tudomány' eszmélete által kimért határokon belül tartózkodik. De úgy ílt mint egyebütt a' képzelgést csak a' tudás szoríthatja ki a' vizsgálódásokból.

Az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyag' második osztályába a' *névmásokat* tettem, mellyek annyira egyezők a' különbféle nyelvekben. Ha valamin, úgy méltán e' tüneményen csudálkozom. Én, te, ő, mi, ti, ők 'stb. szók' kitalálásában az emberi értelmet sem a' kül sem a' beltermészetben nem segíthette semmi: honnan mégis a' nagy egyezés? — Nem tudok reá felelni. — De itt célunkhoz képest azt kell állítanom, hogy a' névmások' egyezése nem mutat külön fajok' rokonságára.

Az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyag' *harmadik osztálya* gyanánt állott az, melly távolabb eső nyelvekben is azonosnak találtatik, mint p. o. a' magyar és latin nyelvben? Bizonyosan elve-

inknél fogva nem következtetünk belőle az illető nyelvek közti rokonságra, miután köztök az idomi különbség oly nagy. De különösebb méltánylást érdemel mint az első és második osztály.

Az ide tartozó nyelvanyag' *negyedik osztálya*, melyet a' hasonló nyelvvidom kísér, legszorosabb tárgya a' nyelvhasználatnak, 's egyetlen, mely a' különös nyelvtenban helyet foglal, de követel is.

Az *utolsó osztályba* tettem azokat, melyek alkotásában az értelem' másodrendű működése mutatkozik, még pedig az a' működése, mely öntörvényének kifolyása, 's ennél fogva mindenütt azonos vagy legalább hasonló. Hogy a' latin a' *caput* szóból csinált *incipio*, *coepi*, 's a' török a' *bas*-ból, mely *caput*-ot jelent, hasonlóan *baslamak* incipere: azt az értelem' azonos törvényének kell tulajdonítani. Ha tehát sok nyelvanyag készült volna is ez úton (mert ha valakinek inkább tetszenék azt innen egészen is kitudni, nem bánom), — ez sem mutatna fajrokonyságot.

Átmenvén a' nyelvvidomra, elveinkből következik, hogy annak minden eleme alkalmas, nyelvrokonságot bizonyítani, még pedig fokozatos jelentőségben: mert a' szóképzésnél inkább mutat rokonságot a' szóragozás, ennél inkább a' szófűzés, leginkább pedig a' gondolatok' egyenlő szók — ha mindjárt anyagilag nem azonosak volnának is — általi kifejezése. Látni való, hogy itt az anyag' különbfélesége az idom' hasonlósága mellett a' rokonságot nem rontja le, sőt szembevetőbbé teszi: mert a' törzsnyelvekben, bár mennyire rokonok is azok, a' nyelvanyag meg nem határozható esetektől függött. A' hellén, latin, német és azok' származott nyelvei rokonok, mégis mi különbféle azokban a' nyelvanyag? P. o. a' ló hellénül ἵππος, latinul equus (a' hasonlóság kitetszik), de már németül Pferd, Ross, francziálul cheval, mi egy más latin szóból „caballus“ lett, angolul hors 'stb. Ellenben a' finn *hepo*, hasonló az equus és ἵππος-hoz. Így ember, hellénül ἄνθρωπος, latinul homo, németül mensch, mann 'stb. Azért a' nyelvanyag különbsége mellett is legszorosabb rokonságot tanúsítanak ilyenek például: a' magyar mondja: eső esik, hó esik, jég esik; a' finn: satesta sataa, lunta sataa, rakeita sataa; a' török: jagmur jagar, kar jagar, dolu jagar. — Így *sütni* szó a' magyar nyelvben *splendo* és *asso* jelentést bír, mi szerint elég különösen mondjuk: a' *hold süt*, és: valaki *kenyeret süt*; *sül* a' hús, *sütemény*, *sült*, *sütő* kemence 'stb. Mondhatná valaki, hogy természetű hang után képzett szavak, mert a' zsírban *sülő* hús ilyen hangot okoz: de azt is gondolhatni, hogy őseink valaha előbb látták a' holdat, a' napot sütni, mint húst sütni. Finn nyelvben *paistaa* szó egészen azt jelenti, mit a' magyar *sütni*. Ott is a' nap *süt* „*päivä paistaa*“, és húst *sül* „*lihaa paistaa*“. Innen *paisto* sütés, *paisto uuni* sütő kemence, *paisti* sült, *paistin*, *paistimen* sütőszerszám és sütemény. Nemde legszorosabb rokonság ez, mind a' mellett, hogy

a' gondolatok' kifejezésére nem rokon szók használtatnak? 'S nem int-e az egy példa is arra, hogy a' szók' forrásainak meghatározásában nemcsak sietni nem kell, hanem azt egy nyelvben magában tenni sem lehet?

Az elemeken végig menve, 's a' különböző nyelvekét egymáshoz hasonlítva, némi tudattal állíthatjuk, hogy valamint a' héber és arab; valamint a' hellén, latin, német és azok' származottjai rokon nyelvek: úgy rokonok a' magyar, finn és török is; következésképp minden más nyelv, mellyek akár a' sémi akár az indo-german, akár az ural-altaji nyelvcsaládhoz tartoznak, szint' azon elemeknél fogva rokonok az illető családdal. Ha még a' családok közti nagyobb kisebb rokonságot is tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a' sémi és ural-altaji nyelvek közt nagyobb a' rokonság a' névszók' birtokos viszonyaira 's az ígeszók alakítására és ragozására nézve, mint az utóbbiak és az indo-german nyelvek közt: de az ígeszók gyökereit, mellyek a' sémi nyelvekben legtöbbsnyire három mássalhangzóból állanak, 's a' többi két családban nem olyan szabályosak; továbbá a' melléknevek használatát 's a' mondatok' füzéseit tekintve, viszont közelebbiség van az ural-altaji és indogerman, mint amaz és a' sémi nyelvcsalád között. Miknél fogva az ural-altaji, nyelvek középett állának a' sémi és indogermánok közt.

Mind anyagot mind idomot illetve az ural-altaji nyelvek' beszökő sajátsága, hogy bennök — legalább a' magyar, finn, eszt, török és tatár nyelvekben — a' hangzók inkább szerepelnek, mint az indo-german és a' sémi nyelvekben. Hangzók t. i. eloszlanak a, o, u *castag*, ä, ö, ü *vékony* és e, i *közép* hangzókra; 's törvényül az tűnik föl, hogy *töszóban vastag és vékony hangzók együtt nem lehetnek, de mind azok mind ezek megférnek a' közép hangzókkal*; továbbá, a' millyen osztályú hangzó fordul elő a' töszóban, olyan osztályút kíván a' képző és rag is, a' mikor is ha vastag hangzójú szóraga a-val jár, a' vékony hangzójú szó ä-t, ha amaz o-val, ez ö-t, ha amaz u-val jár, ez üt vesz fel. P. o. láb, *kéz*; láb-ak, kez-äk; láb-ok, kez-ök; ford-ul, röp-ül. 'S mint a' közép hangzók töszókban is mind a' két osztályú hangzókkal megférnek: úgy ök a' képzöket és ragokat is majd vékony majd vastag hangzókkal ejtetik, p. o. síp, síp-nak, derék, derék-nak; hisz, hisz-ek 'stb.

A' megfelelő hangzókat így irtam le: a-ä, o-ö, u, ü. Magyarban nem szokás az ä-t írni, e' hangzót csak e-vel jegyezzük: innen nem tudjuk az a megfelelőjét a' közép e-től megkülönböztetni; a' finnek írják ä-nek. De ök meg az ü-t jegyzi y-nal, mi nálók helytelen szokás.

A' török és tatár nyelv legroszabbúl járt a' sémi betűkkel. Valamint a' magyar és finn a' latin betűket, úgy a' török és tatár az arab betűket fogadta el, mellyek teljességgel alkalmatlanok e' nyelvekre, hol a' hangzók olly annyira szerepelnek.

Az említett sajátsággal legszorosb összeköttetésben van a' *különös ejtési törvény* is. Az ural-altaji nyelvekben az ejtés mintegy nyugszik a' hangzókon, 's a' mássalhangzókat, mint gátaakat, kitünteti. Innen két mássalhangzó mindig hosszúvá teszi a' hangzót, nem mintha ezt az ejtés megnyujtaná, hanem mivel két időre van szüksége, míg a' két mássalhangzón keresztül megyen. P. o. *fal*, *fül* szóban az ejtés nem siklik el a' hangzóról, mint a' német ejtés, mégis rövid az: de már *falban*, *fülben*, az ejtés olly sokáig késik, mint ha fá-ban, fü-ben ejtene.

A' két sajátság együtt testessé teszi a' mi nyelvünket, látszólag mászóvá és egyhangúvá is: de az értelmet nagyobb ébrenségben tartja, mint más nyelvek; azért nem is romlik a' köznép szájában. Mikor a' finn ezt ejti: ajattelemattomuudeassakin, a' magyar: gondolkozástalanságábanis, bizony nem szundikálhat az értelme! A' testesség, melyet az ural-altaji nyelveken látunk, az által elkerülhetlenné válik, hogy bennök a' szóértelmennek minden minősítése szótagos ragok és képzők által lesz, nem pedig hangzók változása által, mint a' sémi és indogerman nyelvekben, hol ich schlage, ich schlug; vater, vaeter, arabul kataba irt, kutiba iratott 'stb. fordulnak elő.

De minő viszonyban vannak egymáshoz mindenik család törzs' nyelvei? A' mi nyelvrokonaink, mint tudjuk, történeti adatok szerint soha nem voltak egymáshoz ollyan viszonyban, minőben a' rómaiak voltak a' spanyolokhoz, újabb gallusokhoz, és oláhokhoz, vagy minőben voltak a' hellénekhez egy felől 's a' németekhez másfelől. A' rómaiak eme' viszonyaiban történelmi adatok szerint is bizonyos, hogy a' spanyol, franczia, és oláh nyelvek származottak lehetnek; továbbá hogy a' római nyelv a' hellén által, 's a' német nyelv a' római által minősítettetett. De a' finn népek és a' magyarok között a' történelem nem tud érintkezést felmutatni, a' két nyelv tehát távol egymástól fejlett. Múltán nézzük a' finn és magyar nyelvet mint két csemetéjét egy ismeretlen gyökérnek, melyek testvéri, de soha nem szülei és fiúbeli viszonyban lehetnek egymáshoz. — Mikor a' törökök a' magyar nemzettel érintkeztek, mindenik nemzet' szelleme már egészen ellenkező irányban indult volt. A' muhamedan török, ki arab iskolában tanult, de igen hamar fejtett ki irodalmat, kiürthatta volna a' keresztyén magyart, ki latin iskolában tanult: de sem ő nem lehetett magyarrá, sem ez nem olvadhatott fel a' törökök között. Innen van, hogy a' török és magyar nyelvek közt is csak ős eredeti rokonság van; ollyan pedig, melyet az egyik fejlett szellem a' másik kevesbbé fejlettire tudatosan beolt, nincsen köztök. Annál érdekesebb a' finn magyar és török nyelvek' összehasonlítása.

XV) Eddig a' magyar nyelvet tudományosan kezdtük művelni, a' nélkül hogy rokon nyelveit eléggé számba vettük volna. Ha e' tudományos művelés *nyelvtanilag* a' szók' és szenveik' és füzéseik',

úgy mint azokat az élő vagy emlékekben lerakott nyelv megtartotta, értelmezéseire, összehasonlítás által megfejtendő s azután meghatározandó használataira és rendezésére szorítkozott, *szótárilag* pedig a' nyelvkincset lehető teljesen összehordotta és a' meglevőt a' nyelvtani eredmények szerint felvilágosította volna: úgy a' munka nyelvünk' mivelésében nagyot tesz vala. De az emberi értelem mindjárt a' legelső okok' fürkészésére hajtatik, jóllehet nem bírja is még a' tények' egész vagy legalább tetemes összességét: a' magyar nyelvet művelő értelem kiváltképp ösztönöztetett korán nyelvi bölcsesetre, 's azért többnyire kudarczot vallott.

A' köszirtek, mellyekben a' nyelvvizsgálás nálunk ütközik, leginkább a' *betűk jelentése* 's a' *szógyökök*: mind a' kettőnek magyarázásában és állításában legnagyobb önkény mutatkozott, milylyet az illető tények' nem tudása szokott ébresztetni, 's melly a' helyességi érzetet (a' nyelvészeti lelkiösméretet) elfojtja.

A' betűk' ősjelentését vagy bölcselmi értékét meghatározni, mind a' mellett, hogy némel melyek által bizonyos természeti tulajdonságok fejeztetnek ki (lásd az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyag' első osztályát VII alatt) felette bajos; 's ha csak némi bizossággal is akarna az ember járni, nem *egy nyelv* szót, nem is egy *nyelvcsaládét*, hanem *valamennyi nyelvekét* kellene bonczkés alá venni, mert az emberi értelem abbeli törvényét, melly szerint bizonyos tulajdonságokat bizonyos szóelemek által fejezett ki, csak úgy lehetne, ha lehet, megsejteni. 'S nem szótárakból merített tudás, hanem a' nyelv' természetével bensőleg megismerkedett tudás volna szükséges a' betűk' metafizikai értékei meghatározására: különben merő játék az egész iparkodás, melly csak nevetséges volna, ha a' helyességi érzetet el nem fojtaná, 's az igaz tudománynak nem ártana! Szabadjon itt is néhány példával bizonyítani.

A' M. T. T. által kibocsátott „Magyar nyelv' rendszere“ 48. lapján ab, eb, áb, éb, ib, ób képző értelmeztetik. Azt olvassuk ott: „E' képző' eredeti értelmét biztosan meghatározni *nem lehet*. E' szókban dar-ab, has-áb, leabárol az *ab* részt jelent; rokonúl az *ap*-pal, mi az *apró* szóban szinte részt jelent. De ezen szókban: *aba* (apa, a' ki nagyobb, öregebb), *ób-öl* (*ób-bő* = bőség, tágasság) a' nagyság, bőség' eszméje is megvan. Néhol hangutánzónak is látszik.“ 'S így tovább mondatik, hogy néhol gyakoribb, néhol gyérebb ismétlését fejezi ki valaminek, néhol kicsinyítő néhol nagyítva gyakorító igéket alkot 'stb. — Ezt csak nem tarthatjuk tudományos beszédnek, mert abból nem tanuljuk, hogy mit jelent *ab* képző. Mert a' mi egyszer nagyot, másszor kicsit jelent, egyszer hangutánzó, másszor gyakorító, meg másszor gyérítő: arról azt kell mondani, hogy magában nem jelent semmit, 's annál fogva nem kell jelentését magyarázni.

Minap a' készülő Nagy Szótárból olvasott fel Fogarassy úr

néhány cikket. Ott is *ab* elvont gyök magyaráztatik, miszerint az általában *benséget*, *bőséget* jelentene, 's rokon közelebbről az *abb*, *ebb* hasonlító fok ragokkal, és *öb* önálló gyökkel. — Merő önkény. Ha a 'b betű ilyen értékkel bírna, minden nyelvben érne ugyan azt; de a 'b vagy p, vagy v betű mindenfélét tesz; annál fogva nem tudjuk eredeti értékét. A' magánhangzó pedig ha tekintetik, az még különbélébbet tesz, sőt a' hasonlító fok' ragában nem is lényeges.

Így a' bemutatott cikkek közt *abr*, elvont gyök, rokon volna *bor* és *bur* gyökkel (borít 'stb. szókban); innen *abríncs*, *abroncs* eredetileg *boríncs* volt; az *abrosz*-ról nem mondatik, mi volt eredetileg. — Hasonlóan merő önkény. Az *abr* elvont gyök nem tesz semmit, mint az *apr* nem: az *abroncs* és *abrosz* inkább is tót szók, 's azért a' magyar szótárban olly kevésbé magyaráztathatók szóelemzésileg, mint az *ablak* szó, melyet sem az eb-lyukkal, sem öb-likkal, sem a' szanszkrit blaç vagy magyar világ 'stb. szóval nem kell magyarázni.

Az *acz* is volna elvont gyök, 's jelentene valami szilárdot, tehát rokon az *edz* gyökkel. Innen volna *aczél* (pedig az is idegen szó, tehát a' magyar nyelvből nem magyarázható). De továbbá volna képző is, melly kicsinyít, p. o. kukacz, lazacz, malacz. De néha megfordítva is állana, mint *út-cza*.

Tehát *acz* is mindenfélét tenne: a' Magyar Nyelv' Rendszere azt még a' *lāncz*, *tāncz* szókban is leli.

Ím ezt gáncsolom a' magyar nyelvészkedésben, hogy legkisebb különböztetés nélkül keresztül kasul gázol mindenben; mert ezzel rontotta el a' nyelvészeti érzetet, úgy hogy igaz nyelvtudomány sokáig nem lesz nálunk. Mert arra, hogy valaki *lazacz*, *malacz*, *lāncz*, *tāncz* szókat magyar képzők vagy gyökökből, mellyek értelmét metafizikailag meghatározta, kihozza, igazán szembehunyás kell. Így nem szabadulunk soha sem a' kassai-féle *szódrincselésektől*, 's mindig „notis erimus derisui.“

Valamelly nyelvnek szó-gyökeiről egyedül a' rokon nyelvek' vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni; azok' tudása nélkül nem találhatni alapot, mellyre építeni lehet; 's a' magyar nyelvben annál kevesebb, minél különösebb azon sajátsága, hogy majdnem minden mássalhangzóval egyesülő bármelly hangzó, szót alkot. Vegyük p. o. az *f* betűt, 's adjunk hozzá önhangzókat. A-val lesz fa, u-val lesz fú, ü-vel lesz fü, ö-vel lesz fő, 'stb. Hangzóval és r-rel lesz far, fúr, for(r); — hangzóval és l-lel lesz: fal, fel. fúl, fül, fül, föl, föl, 'stb. A' ki már nyelvünk' ezen önkénytelen sajátságát a' rokon nyelvek' tudása nélkül, kis bátorsággal szódrincselésre használná, nincs azon szó bármelly nyelvben, mellyet magyarrá nem lehetne változtatni.

De még kézzel foghatóbban akarom megmutatni, hogy a' rokon nyelvek' tudása nélkül nyelvészkedni nem lehet. *Felhő* szót tán

mindnyájan úgy származtatnók, hogy *fel föl* gyök és *hő*, nem tudom, miből lett. Azonban a' finn nyelvben a' felhő *pilvi*, a' törökben *bölüt*, elég már arra, hogy ne álmodjak többé *fel föl* gyökkel, annál is inkább, hogy finben ez még gyakrabban előfordúl, mint nálunk, de mindig *päällä*, *päin* képében. — 'S más példák' szűkében sem vagyok; Kassai' szótára, melyben annyi sok jó kincs van olly határtalan sok gyermekies szógyártással vegyítve, mindenütt mulattatásra és szomorításra eleget szolgáltatna. Nézzük bár a' szám neveket, a' *bennünket*, *alajt*, *bakator*, 'stb. 'stb. szókat, melyeket az író „nyelvtanilag és ítéletesen“ ad elé.

Befejezem egy óhajttal a' T. Társaság készülő Nagy Szótárára nézve. — Meg vagyok győződve, 's az elmondattak 's még ezentúl mondandók segítségével a' Tiszt. osztályt is kívánnám meggyőzni, hogy immár a' magyar nyelvészetet azon ösvényre kell vezetni, hol egyedül válhatik tudománynya, még pedig ollyanná, mely nemcsak némelly kitünő elnek előtt, minő *Révai* volt, hanem mindnyájunk előtt, biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen. Jelen pályáján a' magyar nyelvészetnek ollyan szótár' szerzése, mely a' szoros tudománynak megfelelőhessen, lehetetlen.

De a' várni nem tudó kellet szótárt követel a' Társaságtól. Készüljön azért bizonyos határokon belül. Névszerint:

a) szorosan válaszsza meg a' magyar nyelv' anyagát az idegen nyelvekből felvett anyagától, 's ha azt gyökeréig tudja is fejtegetni, emezt minden szóelemezés nélkül hozza fel;

b) azon eredeti nyelvanyagot, mely ismeretes forrásokból ered, úgy adja elő, hogy ha melléje más nyelvek szavai tétetnek, a' közös forrás kitűnjék;

c) az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyagot pedig csak úgy elemezze, ha azt a' rokon nyelvek' segítségével teheti; különben nem biztos az önkénytől, mely visszasságra vezet;

d) azért vesse is el egészen a' képzelt szógyökök' tanát, mivel eddig a' tudomány' tekintélyét nem bírja.

A' tisztelt osztályt megsérteném, ha arra merném kérni, hogy mindent, a' mit mondtam, egyedül a' tudomány' érdekében mondottnak vegyen, mely czáfolatot inkább keres mintsem kerülni óhajt.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MART. 31. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Horváth C., Jerney, Kál-lay, Kiss K., Szilasy, Szemere, Vörösmarty, Zádor rr. tt. — Bertha, Hunfalay, Pauler, Petényi, Tasner, Walther, Wenzel ll. tt.

— Olvastatott Flegler Sándor zürichi professornak derék magyarsággal írt 's a' magyar nyelv, irodalom és nemzetiség iránt hő részvétet tanúsító levele, mely mellett következő munkáit küldé, az academiának azokról véleményét

is kikérve : 1. Über das Wesen der Historie u. d. Behandlung derselben. Bern, 1831. 2. Spanien und Deutschland in geschichtlicher Vergleichung. 1-ter Band. 1845. 3. Geschichte d. Alterthums. Stuttg. 1849. 4. Das Königreich der Longobarden in Italien. 1851 — Szívesen fogadtatván a' levélíró' rokonszenvének nyilatkoztatása, valamint küldeménye is : emez a' történeti osztályhoz utasított átnézés végett.

— A' titoknak a' *tudd. skót kir. társasága'* részéről a' következő munkákat adta be : 1. Transactions of the Roy. Soc. of Edinburgh. Vol. XIX. part II. és Vol. XX. part. I. 1850. 2. Report to general Sir Thom. Makdongall Brisbane Bart, on the complesion of the publ. of the observations made in his observatory at Makerstoun. By John Allan Broun. Edinb. 1850. 3. Proceedings of the Roy. Soc. of Ed. Vol. II. 1849—50. Nr. 35—38. A' könyvtárba tétettek.

— Ezek után fejezte be *Hunfalvy Pál* lt. tegnapelőtt megkezdett nyelvtudományi előadását, mint az felebb közöltetett.

ELŐFIZETŐINK SORZATA.

Hadd álljon itt tisztelt előfizetőink névsora, a mennyiben azt adhattuk (a könyvtáros urak t. i. nem küldték be), és szolgáljon statistikai adatul : hányan s milly rendűek (és kik) azok, kik illy tudományos közeget szükségül vallanak s azt pártolni is siettek.

Altanoda Szigeten Marmarosban.
 Gr. Andrassy György Hosszúréten Gömörben.
 Augustiny Soma Moorott.
 Balassa János orvostanár Pesten.
 Balla József Pesten.
 Balla Pál Pesten.
 Báró Balassa Antal Kékkön Nógrádban.
 Bakics János Pesten.
 Bares Ferencz kegyesrendi tanár Pesten.
 Barkassy Imre Pesten.
 Barra özvegye és Stein-Kolosvárt 5 péld.
 Barta Gábor Pesten 6 péld.
 Bartal György Pozsonyban.
 Herczeg Batthyányi Fülöp Bécsben.
 Bellágh József Pesten.
 Belügy-minister úr cabinetje Bécsben.
 Id. Bene Ferencz Pesten.
 Sz. Benedek-rendi társoda Győrött.
 Bezeredy Miklós cz. püspök Veszprémbe.
 Bitnicz Lajos kanonok Szombathelyt.
 Boldényi Párisban.
 Boldizsár Ákos Pázmán-intézeti növendékpap Bécsben.
 Bozóky István Budán.
 Bozsnyák Károly Magyar-Pécskán Aradban.
 Brengl M. Pesten.
 Gr. Brunsvik Teréz Pesten.
 Bubla Károly titoknak N. Szombatban.
 Casino, nemzeti, Pesten.
 Casino, miskolczy.
 Casino, ungvári.

Cherier Miklós kanonok Pozsonyban.
 Csanády Ferencz Pesten.
 Csathó Alajos segédlelkész Majsán K. Kúns.
 Czech János k. tanácsos Pesten.
 Cziike Sándor városi tanácsnok Komáromban.
 Czuppon György járásbírósi írnok, Fertő Sz. Miklóson.
 Danielik kanonok Pesten.
 Gr. Dessewffy Virginia Pozsonyban.
 Deutsch Albert Simándon Aradban.
 Deáky Zsigm. caesar. felsz. püspök, győri kanonok Győrött.
 Dókus László Pesten
 Edelmann Károly Pesten 7 péld.
 Eggenberger Ferdinánd 3 péld. Pesten.
 Egyed Antal apát, al esp. és plébános D. Foldváron.
 Egyetem könyvtára Pesten.
 Eisert Antal Besztercebányán.
 Emich Gusztáv Pesten 10 péld.
 Fabó András Agárdon Nógrádban.
 Fáncsy Lajos Pesten.
 Farkas Antal Kassán.
 Farkas Ferencz telekkönyvvivő Szalontán Biharban.
 Farkas Imre apát és kanonok Sz. Fejérvárt.
 Fejős János Szegszárdon Tolnában.
 Fekete Mihály Pesten.
 Fekete József Gyöngyösön.
 Fekete Miklós cs. k. főhadnagy Milanóban.
 Gr. Festetics Taszló Keszthelyen.
 Fogarasi Mihály püspök Pesten.
 Főtanoda, ref. Debreczenben.
 Főtanoda, ref. Kecskeméten.
 Főtanoda, dunántuli ref. Pápán.
 Fördös Lajos ref. lelk. Kún-Sz. Miklóson.
 Fränkel György Pesten.
 Fränkel Egerben 8 péld.
 Geibel Armin Pesten 10 péld.
 Ghyeczy Béla cs. k. hadmérnök kap. Bécsben.
 Ghyeczy Ignác Pesten.
 Ghyeczy Imre Pesten.
 Gindly Rudolf A. Tengelitzen Tolnában.
 Girk György főlszent. püspök Kalocsán.
 Grazl Ferencz Pesten.
 Gruber György igazg. Pesten.
 Gyárfás István Jász-Berényben.
 Gyene Károly Szatmárt.
 Gymnasium, unitárium, Ó-Tordán.
 Győrffy László prépost, kanonok és káptalani helyettes N. Váradon.
 Haas Mihály prépost és plébános Pécsen.
 Haas könyvtár Bécsben 2 péld.
 Halassyné asszonyság Pesten.
 Halványi igazgató Pesten.
 Hartleben Konrád Ad. Pesten 3 péld.
 Heilprin Miskolczon 2 péld.
 Heilprin Ungvárt.
 Herczeg Ferencz Pesten.
 Hochmeister könyvtár N. Szebenben.
 Hoffmann Pesten.

Majthényi J. asszonyság Pesten.
 Makai Vincze Pesten.
 Marczibányi Lőrincz Pesten.
 Martin kegyesrendi tanár Pesten.
 B. Mednyánszky Dénes Pesten.
 Mike Lajos Sepsi-Sz. Györgyön Háromszékben.
 Miskolczy István helv. hitv. lelk. Sz. Márton-Kátán a Jász ágon.
 Molnár Bertalan tábori pap Milanóban.
 Morsa Lajos N. Szebenben.
 Móricz Antal Marmaros-Szigeten.
 Munkácsy Sándor pleb. Técsön Marmarosban.
 Gr. Nádasdy Ferencz kalocsai érsek Kalocsán. (+)
 Nádosy posztóker. tulajdonosa Pesten.
 Nagy István törvényszéki elnök Pesten.
 Nagy Károly P. Maróton Esztergomban.
 Nagy Márton gymn. igazgató Szegeden.
 Nagy Péter gymn. igazg. Budán.
 Nagy Vincze állad. ügyész, Visken Hontban.
 Németh Vilmos könyvtáros Brassóban 3 péld.
 Németh Sándor tanár Pozsonyban.
Növendék-papság, Pesten.
 Oláh Miklós Orosházán Békésben.
 Olvasó egyesület Nagy-Bányán.
 Olvasó egyesület Szigeten Marmarosban.
 Olvasó társaság Tót-Komlóson.
 Ordódy Pál Pesten.
 Pápay Imre Hajdu-Böszörményben.
 Pápai Lajos Pápán.
 Péchy Tamás Szikszón.
 Pichler Rima-Szombatban.
 Pintér Ferencz Felső-Eörsön.
 Posta-hivatal Tót-Komlóson.
 Premontréi tanárok Keszthelyen.
 Herczeg *primási* hivatal Esztergomban 2 péld.
 B. Prónay Albert Pesten.
 Ráder könyvtáros Sz. Fehérvárt 2 péld.
 Radics János.
 Reseta János profes. Pesten.
 Rezütsek gymnasiumi igazgató Egerben.
 Rudnyánszky püspök Bécsben.
 Ruszek József apát és olvasó kanonok.
 Salamon A. Pesten.
 Scharpf könyvtáros Kőszegen 4 péld.
 Scharpf Gyula könyvtáros Szombathelyt 2 péld.
 Schedius cs. k. tanácsnok Pozsonyban.
 Schvaiger P. könyvtáros Győrött 8 péld.
 Schvaiger József könyvtáros pozsonyban 6 péld.
 Siegler A. könyvtáros Komáromban.
 Siegler Nyitrán.
 Sohár Ferencz Abonyban.
 Somsich Pál.
 Sort 2 péld.
 Stockinger M. ügyvéd Temesvárott.
 Stoffer József Pesten.
 Stummer Arnold plébános Zohorón Pozsonyban.
 Stütz L. dr. Pesten.

Hollók Imre kanonok Rozsnyón.
 Hollósy L. N. Váradon.
 Horhy Mihály Pesten.
 Horváth Árpád tanár Pesten.
 Horváth Cyrill gymn. igazg. Pesten.
 Horváth Döme Pesten.
 Horváth István Kovászón Beregben.
 Höke Lajos Pesten.
 Hölzel könyvtáros Olmüczben.
 Illés Ferencz hittanár Szék. Udvarhelyt.
 Imre Sándor tanár Hold-M. Vásárhelyt.
 Izsépy Antal Magy. Izsépen Zemplényben.
 Jasper-Hügel és Manz könyvtárosnál Bécsben 5 péld.
 Jedlik Ányos tanár Pesten.
 B. Jósika Sámuel Bécsben.
 Juranics László főrépost Pécssett. (†)
 Káder György Pesten.
 Káli Nagy Elek Kolosvárt.
 Kalmár Endre Tatán.
 Kanya igazgató-tanár Pesten.
 Karácsony Mihály Pesten.
 Kárrfy Pesten.
 Kazinczy Samu orvos Hajdu-Böszörményen.
 Kecskés Lajos főzbíró Margitán Biharban.
 Gr. Keglevich Gábor Pesten.
 Kelemen József apát és kanonok Pécssett.
 Kende Gusztáv Nagy-Bányán.
 Kilian és Weber Pesten.
 Kiss Gusztáv Pesten.
 Kiss Károly acad. rt. Pesten.
 Kiss Lajos hites ügyv. Kapuvárott Sopronban.
 Kisfaludi plebános Beleden Sopronban.
 Klézsó József Pesten.
 Kmety Pál orvos Debreczenben.
 Kóczán József Pesten.
 Kollár Ferencz járásb. főbiztos Fertő-Sz. Miklóson Sopronban.
 Kolosvári József Veszprémbe.
 Korizmicz Antal apát Budán.
 Korizmicz László Pesten.
 Koren István tanár Aszódon Pestben.
 Kovács László Pesten.
 Körtársulat Pápán.
 Karancsics József apát és kanonok.
 Krisztián Pius Tihanyban.
 Kudelka József jogtanár N. Váradon.
 Kudelka tanár Pesten.
 Laky Károly apát és kanonok Szombathelyt.
 Lechner könyvtáros Bécsben.
 Lengyel Zsigmond Ludányban.
 Loewy Újhelyt.
 Lonovich József püsp., val. b. t. tan. sz. Istv. r. vit. Melken Ausztriában.
 Lónyai Menyhért N. Lónyán Beregben.
 Lörentei Imre Pesten.
 Lyceum, evang. Késmárkon.
 Lyceum, evang. Sopronban.
 Lyceum, ref. Losonczon.

- Szabó Béla Pesten.
 Szabó János Pesten.
 Szabó Pál reform. lelkesz Mező-Túron.
 Szaniszló Ferencz nagyvárad püspök N. Váradon.
 Szarvas Ferencz kanonok Váczt.
 Szele Ignác ezredi káplán Florenczben.
 Szeles Endre Szinyér-Váralján.
 Szemere György Tokajban.
 Szemerey Sándor főügyész Fertő-Sz. Miklóson Sopronban.
 Szepeffi Imre tanár Pesten.
 Szilniczky M. evang. tanodai oktató Losonczen.
 Szilassy György Pesten.
 Szőnyi Pál Pesten.
 Takács Sándor Tatán Komáromban.
 Tárkányi József Egerben.
 Társalkodó kör, polgári, Kolozsvárt.
 Tasner Antal Pesten.
 Tanoda, ref. M. Vásárhelyt.
 Telegdy Lajos könyvtáros Debreczenben 6 péld.
 Gr. Teleki Ádám Pesten.
 Gr. Teleki Ferencz Pozsonyban.
 Gr. Teleki József Pesten.
 Télfy Imre tanár Pesten.
 Terray Károly gymn. igazg. Osgyánban.
 Tilsch könyvtáros Kolozsvárt 4 péld.
 Tóót Mihály történetek hallgatója Debreczenben.
 Tóth Imre kanonok Esztergomban.
 Tóth Sándor fels. tanuló Debreczen.
 Török Gábor Pesten.
 Turcsányi János evang. isk. igazg. Győrött.
 Turcsányi Mátyás Pesten.
 Uzsai Ágost. prem. kanonok Szombathelyt.
 Ürményi Ferencz Pesten.
 Ürményi József Pesten.
 Várady József vál. püspök és Szombathelyi nagyrépost, Szombathelyt.
 Várady Károly Pesten.
 Gr. Vay Ábrahám Berkeszen Szabolcsban.
 Viber József érseki helyettes N. Szombathban.
 Vigyázó Antal Pesten.
 Villax Ferdinánd zirczi apát Zirczen.
 Volny József vasgyár-igazgató Máriavölgyében Sárosban.
 Vörös Mihály apát Pécsen.
 Weidinger J. könyvtáros Pécsen 3 péld.
 Wigand K. könyvtáros Sopronban 5 péld.
 Wigand Károly Frigyes könyvtáros Pozsonyban 2 péld.
 Wolfgang Lőcsén 3 péld.
 Gr. Zay Károly Bucsányban Nyitrában.
 Zoltán Mihály Pennyön.

KECSKEMÉTH. VÁROS
KÖNYVTÁRA